

પ્રકાશકનું નિવેદન

“ વિવિધ ગ્રંથમાળા ” ના સં. ૧૯૯૧ ના સળંગ અંક ૨૭૩ થી ૨૭૬ રૂપે આદર્શ ચરિત્રોનો આ સંગ્રહ આજે પ્રસિદ્ધ થાય છે. સં. ૧૯૯૧ ના વર્ષનું એ છેલ્લું પુસ્તક છે.

પુસ્તકની રચનાતમા પ્રાચીન કાળથી લઈને અત્યારપર્યંતના હિંદુ આદર્શ દર્શાવતાં ૩૨ ચરિત્રો અપાયા છે. તે પછી મુસ્લીમ તંત્રારીખમાંનાં ઉગ્ગલ્લેસ દર્શાવતરૂપ આઠ ચરિત્રો અપાયાં છે અને પછી ખ્રિસ્ત સંગ્રહાયના પ્રાચીન અર્વાચીન ૯ ચરિત્રો અપાયાં છે અને છેવટના ભાગમા ચિન-ગ્નપાન દેશનાં ત્રણ ચરિત્રો અપાયા છે. આમ આ પુસ્તકમાં કુલ બાવન ચરિત્રો સંગ્રહાયેલા જણાશે.

આ બાવન ચરિત્રોમા ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓનો ઉત્તમ મેળ સંધાયો છે; અને એ સંસ્કૃતિઓ તે હિંદુ સંસ્કૃતિ, મુસ્લીમ સંસ્કૃતિ, ખ્રિસ્ત સંસ્કૃતિ અને ચિન-ગ્નપાન દેશની સંસ્કૃતિ. આ સર્વ ચરિત્રો વાંચવાથી વાચકને તે તે સંસ્કૃતિઓનો ઠીક ઠીક પરિચય પ્રાપ્ત થશે, અને ઉચ્ચ આદર્શો પણ જાણવા મળશે.

આ પુસ્તકમા અપાયેલા કેટલાંક ચરિત્રો હિંદી ભાષામાજ અપાયેલા જણાશે. એ ચરિત્રો એજ ભાષામા અપાવાનો હેતુ વાચકવર્ગને હિંદી ભાષાનો કંઈક પરિચય ફરાવવાનો છે. આજે હિંદી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે પ્રચલિત કરવા માટે દેશભરમાં પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે, અને રાષ્ટ્રભાષા હિંદી અને એ અત્યંત આવશ્યક પણ છે. અગાઉ પ્રકટ થયેલા શુભ સંગ્રહના ભાગોમાં પણ કેટલાંક હિંદી ભેખો સંગ્રહાયલા તેમા પણ એજ હેતુ સમાયેલો હતો. આશા છે, આ સંગ્રહમાંથી પણ વાચકવર્ગ હિંદી ભાષાનો ઠીક ઠીક પરિચય પામશે.

આ સંગ્રહમાં દરેક ચરિત્રના નામની નીચે તે તે ચરિત્રના લેખકનું નામ બનતા સુધી અપાયેલું છે; ઉપરાંત ચરિત્ર પૂરું થતા તેને છેડે તે જેમાંથી લેવાયું છે તે પણ જણાવ્યું છે. અહીં તે તે લેખક-પ્રકાશક બંધુઓનો ઉપકાર માનવામા આવે છે.

આ પછીના પૃથમાં અપાયેલ શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારી લીધા પછીજ પુસ્તક વાંચવું ઘટે.

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३	२६	प्राचीन राम अदि	प्राचीनअदि राम
५	१३	द्विरप्यनाला	द्विरप्यनाल
७	३०	रैभ्य	रैभ्य
१२	२४	सांख्यतत्त्वेसमासं	सांख्यत्वसमासं
१५	२३	रचितुम्यरूपः	रचितुल्यरूपः
१६	२३	वश	दश
१६	१६	भौलिकः	भौलिक
२७	२६	उपरिचर, वसु,	उपरिचरवसु,
३१	११	किंचिद्वशद्वितम्	किंचिद्वशद्वितम्
३३	७	चातयन्ति	नाशयन्ति
३५	२५	गण्यता	गण्यता
३८	२	वत्स्यन्तु	वत्स्यन्ति
४१	१६-१७	निमंत्रण	निमंत्रण
४६	१७	लंकाकापीश	लंकाधीश
६०	२१	उच्यर्थाः	उच्यर्थाः
६५	३	यथा अन्नेय;	यथा; अन्नेय
७६	७	कथञ्जना	कथञ्जनी
७८	१८	गिवाणुं	गीर्वाणु
८६	१४	गन्धालिपेक	गन्धालिपेक
९७	२०	पातकः	पातक
१०८	१७	धतली	धतली
११०	२०	करिचरकर	करिचरकर
११०	२५	गंधे	गंधे
१११	२५	भी	भी
१३७	१६	अने	अने
१४१	१७	अे	अेक
१४७	१६	कडा	कडी
१७५	३०	कृतकृत्या	कृतकृत्या
१७८	७	अताप्युं	अताप्युं
१८८	१६	गौरवतु	गौरवतु

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१६५	२७	लगवना	लगवानना
१६८	१६	नयवा	नायवा
२०१	२५	सेलगवान	लगवान
२०४	१६	पाइशाणमां	पाइशाणाभा
२०५	२३	विरजेत	विरजेत्
२०६	२७	भस्तीमां	भस्तीमां
२११	६	क्षेत्रे-	क्षेत्रा-
२१२	१४	अम ने अम ने	अम ने अम
२१७	२	चैराग्य	चैराग्य
२२४	३२	धराववाभां	धराववाभां
२२६	१६	यंद्रलागनाञ्	यंद्रलागानाञ्
२४२	२४	भिन्नायारीना	भिन्नायारीना
२४४	८	टिट्टि	टिट्टि
२४५	५	तिरुवनमलैमां	तिरुवनमलैमा
२४८	७	तिरुवनयलैमा	तिरुवनमलैमां
२५०	१६	टीकाकार	टीकाकार
२५३	४	वित्रपाक्ष	वित्रपाक्ष
२५६	४	चपुरुपसूतरेणुः	चपुरुपसूतरेणुः
२५७	४	रेणुभिः	रेणुभिः
२६०	२३	यमुना	यमुना
३०३	२३	यननाववानुं	यनाववानुं
३०४	६-७	कारीगरोभां	कारीगरोभा
३०८	२२	कमपती	कमपती
३१३	४	दलालाधने	दलालाधने
३३३	२७	वृत्त	वृत्त
३८०	२२	पोतपोताना	पोतपोताना
४०१		साहेभे	साहेभ
४३३	२६	अकसहमी	अकसहमी
४५२	३	आप्युंञ्	आप्युंञ्
४६८	३०	निराधार	निर्धार
५०६	४	निराधार	निर्धार
५१२	२२	उपासगण्	उपासकगण्

अनुक्रमणिका

क्रमांक	चरित्रनुं	नाम	पृष्ठांक
१	महर्षि कपिल	...	१
२	लक्ष्मण दत्तमान	...	२६
३	सद्गुणवती कुंडली	...	३६
४	तपस्विनी शायरी	...	४६
५	दानवीर बलिराज	...	७३
६	सूतपुत्र कर्ण	...	८०
७	शार्ङ्गकर्ण	...	८१
८	लक्ष्मण सदन डसाध	...	१०४
९	गोस्वामी तुलसीदास	...	११४
१०	लक्ष्मण कर्ण	...	१२६
११	महात्मा त्यागराज	...	१५३
१२	संत तुकाराम	...	१६२
१३	लक्ष्मण पीपा	...	१७३
१४	लक्ष्मण सगणेश	...	१८१
१५	लक्ष्मणनामदेव हर	...	१८६
१६	लक्ष्मण माधवदास	...	२००
१७	सदाशिवेन्द्र सरस्वती	...	२०४
१८	लक्ष्मण भोडो दादी	...	२१८
१९	लक्ष्मण भनकोठ जोधराज	...	२२६
२०	महर्षि रामानुज	...	२४२
२१	लक्ष्मण जोग परमानंद	...	२५६
२२	लक्ष्मण योगी	...	२६६
२३	हरिणाथा	...	२७२
२४	देवी ज्योतीदास	...	२८५
२५	रामसिंह मालम	...	२८६
२६	भोटाणज्या दलाभास	...	३०५
२७	सलायानी नाथीज्यास	...	३१६
२८	नयु लंघो	...	३३२
२९	पदादुर पदादुरीया लोको अने लपो	...	३४७

क्रमांक	अखिल नाम				पृष्ठांक
३०	परम लक्ष्मण दामोदर पंत	३५५
३१	लक्ष्मण रामाष्ट	३६६
३२	देवान पंडित	३७१
<hr/>					
१	दण्डरत मुहम्मद (सल)	३७६
२	दण्डरत क्षतिमा	४०८
३	धर्मवर उमर	४१६
४	उमर अय्याम	४३१
५	अपूर्व आत्मत्यागी आयर	४४०
६	शाह जलाल-उद्दीन वसावी	४४६
७	नामगीन सूफ़ी जवाग्न अत्तार	४५६
८	नीतिपरायण आनु मुसा	४६६
<hr/>					
१	धनु अरिफ	४७८
२	संत क्रान्सिस	४६३
३	महात्मा लुथर	५१६
४	संत मैकेरियस	५३१
५	वीरना और सयाध का पूतला धूनो	५४१
६	हंजुस उदारता टॉमस गाध	५५६
७	योदान आइ	५६३
८	फ्रेड्रीक उगलास	५६६
९	अब्राहाम लिंकन	५८१
<hr/>					
१	महात्मा इनस्पिरास	५९०
२	महात्मा लाओत्सू	६०७
३	हर्मवीर सोन्तोइ	६१६

શ્રીરામાયણનું મહત્ત્વ

પ્રીતિ કરે રામાયણ માર્હી, તેહી સમ માગ્યવંત કોઝ નાર્હી ॥

“રામાયણુ, એ જગતમા જેનો જેટો મળતો નથી એવો અનન્ય માહિત્યઅથ છે.” વિવેકાનંદ

“રામાયણુથી ભારતવર્ષનો સ્વાર્થપરામણુતાનો દોષ જેટલો દૂર કરાયો છે, તેટલો કોઈ પણ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજ્યી પણ દૂર કરાયો નથી.” બંકિમચંદ્ર

“કાવ્યના અને અંગ-કવિ અને નાયક-ની વ્યાપ્તમા રામાયણુના જેટાનો કોઈ પણ અથ કોઈ દેશમા મળે તેમ નથી. રામચંદ્ર સમાન પ્રખર મામર્થવાળો તથા ઉદાત્ત નીતિવાળો કોઈ પણ પુરુષ જગત-ભરના ઇતિહાસમા દેખાતો નથી, તેમ મહર્ષિ વાલ્મીકિ અને તુલસી-દાસજી જેવી દિવ્ય પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કવનાવાળા કવિ પણ કોઈ જણ્યાતા નથી. હોમર તથા વર્જિલના “ઇલિડ” તથા “ઈનીડ” અને મિટન કવિનો ‘પેરેડાઇઝ લોસ્ટ’ પાશ્ચાત્યોમા ઉત્તમ ગણાય છે, પરંતુ એ બધા અથો કરતા રામાયણુ અથ કેટલો બધો શ્રેષ્ઠ છે’ વ્દાય કોઈ કાવ્યશક્તિમા હોમર વગેરેને વાલ્મીકિની અરોબરીએ જેમાડે; પણ તેઓના કાવ્યનાયકો ઍકિલિસ વગેરે નીતિની દષ્ટિએ તેા ગમાયણુના રામચંદ્રાદિ કરતા બહુ ઉતરતા છે. સાગશ કે, ગમાયણુ માટે આર્થ લોકો જે અભિમાન ધરે છે તે યોગ્યજ છે.” ચિંતામણુ પિ. વૈદ્ય

“રામાયણુને વાચીને અમે કંઈકના કંઈક બની રહીએ છીએ. અમારામા ઉચા ઉચા ખ્યાલ ઉપજી મનુષ્યના ભૂપણુરૂપ મદ્ગુણો આવી હાજર થાય છે. સલાચરણુ, પિતૃભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિ-કર્તવ્ય, પિતામાતાનો ગ્રેહ, વિનય, ધીગ્જ, દયા, સારાશ કે માનુષી ગુણોનું એવું કોઈ મિત્ર નથી કે જેનું યથાર્થ રૂપ કવિએ પોતાની જાદુબરી કવમ વડે આમા આલેખ્યું નથી.” મિ. ઐક્ટ

“ગમાયણુ એ કહેવામા તેા એક મહાગળનુ જીવનચરિત્ર છે; પરંતુ વાચનવમા તેા એ અંથ આ સંસારના મળનો નાશ કરનારા અગ્નિરૂપ છે. એ અધકારમા પ્રકાશ, સ્ત્રીઓનો ધર્મ, પુરુષોનું પૌરુષ, બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મતેજ, ક્ષત્રિયોનો ક્ષાત્રધર્મ, વૈશ્યોનું ધન, શૂદ્રોનો ધર્મ અને ગૃહસ્થાશ્રમી નરનારીઓનો સુખદીપક છે. એ અથરૂપી તેજસ્વી દીપક હાથમા રાખીને જે કોઈ તેના પ્રકાશમા ચાલે છે તે જીવન-યુદ્ધમાં કદી પણ હારવાનો નહિ.” સંતરામ શર્મા

“એમા સ્ત્રીસમાજની શક્તિ, પવિત્રતા તથા મહત્તા વિશે જેવો

પ્રકાશ સમાયેલો છે; તેવો ખીજ કોઈ પણ અંચમાં 'નથી દેખાતો."

“મેં મારી કોમના ફેટલાય વિવાહોમાં કન્યાઓને રામાયણ દહેજમાં આપી છે, કે જેથી તે પતિવ્રત ધર્મ પાળનારી થઈને સ્ત્રી-જાતિની મહત્તા માટે ગર્વ રાખે. આથી જોકે મારી જાતિએ તો મને કલંકિત કરવાનું ખીડું ઉઠાવેલું, પરંતુ મેં સ્પષ્ટ કહી દીધું કે રામાયણ કંઈ માત્ર હિંદુસમાજનો અંચ નથી, પણ આખી દુનિયાના માણસોની સંપત્તિ છે. x x હાલમાં પશ્ચિમની સભ્યતાએ ભારતીય આદર્શની ભવ્યતાને ટાળવા-ભૂંસવામાં કસર નથી રાખી; અને તેથી અમારી નૈતિક શક્તિ પ્રાયઃ બધાંજ ધર્મકાર્યોને માટે ક્ષીણ થતી ચાલી છે.”

સૈયદ કાસીમઅલી સાહિત્યાલંકાર

૭ ગ્રંથસેવનનો મહિમા ૭

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुक्लैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા અંચે વાંચવા વિચારવાનું સહભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (લક્ષ્મીના-સ્ત્રીના) શુકલ વિનોદ શી ગણુ-તરીમા છે ?

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને ખીણું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાચો તેમજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં ખીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદ

“પુસ્તકોમાં હું ગુંચાયેલો રહી શકતો તેથી મને જે માસ વધારે જોશ મળત તોપણ હું કાયર યાત નહિ; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખ-એનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેડી શકે છે. x x એક પછી ખીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતા છેવટે તમે અંતર્વિચાર પણ કરી શકશો.”

મહાત્મા ગાંધીજી

એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચક્ષુષી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ધરમા રહી શકે તેવા પાણીભરેલા માટલા છે; અને જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનાર પૂજનીય દેવો છે.”

સ્વ. પદ્ધિયાર

“મને પુસ્તકો વાચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં ખીજ કોઈ પણ કામમાં નથી મળતો. x x x માતૃ-ભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા અંથોનો પ્રચાર યથા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશ-પ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી. x x x બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં છે. પશુ આદિના જેવી ઈન્દ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું ખીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માણી થવાનું મુલાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરના કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે.”

અંકિમચંદ્ર

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાઓનું દર્દ બૂલાવી દેવાની અંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને ખીજ કોઈ ચીજમાં નથી.”

માર્કન

“પુસ્તકોપ્રત્યેનો ર્નેહ એ ઈશ્વરી રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવા સમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અપૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત યશે.”

“લીલા વનમાં બૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનાર મનુષ્યમાં શું તફાવત ?”

“સદ્વાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો તેને શોખ હોય છે તે ઉપરથી પણ તેના વિશે અનુમાન થાય છે.”

“એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો ઇન્દ્રે ત્યારે જેમ પોતાના વાણીમાથી ચઢાય તે ધર કાઢી આનંદ લે છે, તેમ એક વાચનાર પણ જ્યારે ઇન્દ્રે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે”

“અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ગ્રેડન્ટને જેવો પ્રતિભાષાળી પુરુષ પણ ગજવામા સદાય એકાદ પુસ્તક લઈને ફરે, તો પછી આપણા જેવાઓએ તો ખુદી વૃથા જતી કિમતી ક્ષણોને જ્યાંના માટે શુ ન કરવું જોઈએ ?”

“ખોરાક વિનાના ગરીબની પેરે જ્ઞાન વિનાનું મન પણ નિર્માત્મ્ય છે એ જ્ઞાનને મેળવવાનું અર્થોપગ્નિ સાધન વાચન હોવાથી જે ધરમા સારા પુસ્તકો નથી, તે ધર ધર નહિ પણ નિર્માત્મ્ય તનમનવાળા જીવતા મુકદ્દાઓને રહેવાની ધોરજ છે”

એક વિદ્વાન દીકળ જહે છે કે, વાચવાની હોશ છોડી દેવાના બદલામા માઇ અને આખા હિંદુસ્તાનની સપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ”

“પુસ્તકો તરણાવગ્થામા સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામા મન રજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે મમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેના નથી વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાત કરી નિગરાનો નાશ કરે છે”

“એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મન છે કે ‘માણુએ લૂગડાલત્તાની જેટલી જડગ નથી તેટલી પુસ્તકોની છે’ તે પોતે પણ જરૂરના પુસ્તકો ખરીદી લેતા સુધી લૂગડા લેવાનું મુનતની ગમતો તેને ચિંતેશના પુસ્તકો બહુ ગમતા તે વાચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું એવન કન્નારાઓમા ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરાપકારવૃત્તિને વિગ્તારે છે, અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની મત્તા જર્મતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડાઈપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે”

“ગ્રંથોની ઓગડીમા ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તોપણ એ ગ્રંથોજ માનમવાણીથી તમને કહેશે કે ‘અમાગમા પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે’ શુ આ માનસવાણી ઓઠી કિમતી છે ?”

ઉત્તમ ચરિત્રોના ફાયદા

(અનુભવીઓના ઉદ્દગાર)

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ ચરીસામા મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમા ખાપણુ જુએ છે, ત્યારે તે ખાપણુને ઠાઠી નાખવા અને કાતિમા વધારો કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચરિત્રરૂપી આરસી વડે પોતાના સ્વભાવમા વળગેલા ભૂપણુદ્રુપણુ-ગુણુદોષ વગેરે તેના જોવામા આવે છે, અને તેમ યતા દ્રુપણુનો ક્ષય અને ભૂપણુમા વૃદ્ધિ કરવાને તે જાત્રત યાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા યોધ કરવાથી નથી બનતુ, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાગ પાડી શકે છે. અતિશ્રમ લઈ વિદ્યા ભણો, દેશાટન કરો, અવેશહિતેશ્ચુ યાઓ, પ્રેમશીર્ષ દાખવો, એવા એવા ઉપદેશોથી જેવી અને જેટલી અસર યાય છે, તેના કરતા એવા ગુણોથી અક્રિત થએલા અસામાન્ય માનવીઓના ચરિત્ર વાચવા-સમજવાથી ઘણીજ વધારે અસર યાય છે. અર્થાત્ તેના અંત કરણુમા આપ્તાદ અને ઉડી છાપ પડે છે, અને પછી તે એવો દિવ્ય માનવી બનવાને ઉત્તેજિત થઈ આગળ વધે છે.”

* * * * *

“ચરિત્રોના વાચનથી આપણુ ચૈતન્ય સતેજ યાય છે, આપણી આશામા જીવન આવે છે, આપણામા નવુ કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે, આપણે આપણા ઉપર તેમજ ખીજઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ, આપણામા મહત્વાકાક્ષા જાગે છે; આપણે રૂડા કાર્યોમા જોડાઈએ છીએ; અને મોટાઓના કામોમા તેમની સાથે જોડાઈ ભાગીદાર થવાને ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રોના સહવાસમા રહેવુ, જીવવુ અને તેમના દાખલા-દષ્ટાત જોઈને રૂઢિતિ-માન થવુ, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમા આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મહાજના સહવાસમા રહેવા બરાબર છે.”

* * * * *

“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલે સુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવા ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમા કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે.

* * * * *

“મહાન સ્ત્રીપુરુષોના જીવન ચરિત્રોનું ચિતન કરાય છે ત્યારે આ વાત બરાબર સમજી શકાય છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વને માટે ઉઘાડો છે.”

आदर्श चरित्रसंग्रह

१-महर्षि कपिल

(लेखक:-श्री. यत्तुरसेन७ शास्त्री.)

मહર્ષિ કપિલ અને તેમના સિદ્ધાંતો બહુ પ્રાચીન છે એ વાત શ્રુતિ, સ્મૃતિ, મહાભારત અને પુરાણોથી સાબીત થાય છે. પ્રસિદ્ધ દીર્ઘાયુ યોગીરાજ ગૌડપાદ સ્વામી જે મહર્ષિ શુકદેવના શિષ્ય હતા અને જે સાંખ્યના સર્વપ્રથમ અને અતિ પ્રાચીન ટીકાકાર થઈ ગયા છે તેમણે વેદાન્ત અને સાંખ્ય પર “ માંડૂક્યોપનિષદ્ મુખ્ય ” અને સાંખ્ય પર “ સાંખ્ય સમ્પતિ મુખ્ય ” નામના બે પ્રખ્યાત ગ્રન્થ લખ્યા છે. મહર્ષિ કપિલને તેઓ પ્રહ્લાના પુત્ર માને છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કપિલના જન્મની કથા વિસ્તારપૂર્વક આપેલી છે, જેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે.

“ પ્રહ્લાએ પ્રબળપતિ કર્દમને પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા આપી કર્દમ ઋષિ નદીના તીર પર ગયા. ત્યાં તેમણે દશ હજાર વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી. વિષ્ણુએ પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપ્યું કે “ હમણાંજ અહીંયાં સાર્વભૌમ મનુ સહકુટુંબ આવશે. તેમની સાથે તેમની પુત્રી દેવહૃતિ પણ છે. તમે તેમની પાસે દેવહૃતિની માગણી કરજો, હું તેમના

ગર્ભમાં જ્ઞાનોપદેશ માટે જન્મ લઈશ.” તેમણે એ પ્ર-
માણે કયું. કપિલનો જન્મ સરસ્વતીના કિનારે કર્કમ
ઋષિના આશ્રમમાં થયો. આ અતિ પ્રાચીન કથા છે, કેમકે
સરસ્વતી ગંગા કરતાં પણ પ્રાચીન છે. આ કપિલદેવે
સગરના ૬૦ હજાર પુત્રોને બાળી નાખ્યા હતા, એટલે
સગરના પૌત્ર ભગીરથે તપ કરીને ગંગાનું અવતરણ કરા-
વ્યું—આ પ્રમાણેની કથા મળે છે. આજકાલ સરસ્વતી
નદીને પત્તો લાગતો નથી, પરંતુ પ્રાચીન ઠાળમાં તે
પ્રયાગ આગળ ગંગામાં મળી ગઈ હતી, એ પ્રસિદ્ધ છે.
કર્કમ ઋષિ પોતાની પુત્રીઓને મરીચિ, અંગિરસ, વસિષ્ઠ,
અત્રિ વગેરે પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ સાથે પરણાવી તપશ્ચર્યા
કરવાને આલ્યા ગયા. વાચકોને યાદ હશે કે, આજ ઋગ્વે-
દના પ્રાચીન ઋષિ છે.

પાછળથી કપિલ પોતે એક મહાન સિદ્ધ પુરુષ થયા,
અને તેમણે પોતાની માતા દેવદૂતિને જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો,
જેથી દેવદૂતિને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. જે સ્થળ પર આ ઉપદેશ
આપવામાં આવ્યો હતો તે સિદ્ધપુરના નામથી ગુજરાત-
માં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં આ કપિલ ઋષિનો એક આશ્રમ
પણ છે. માતાને જ્ઞાનોપદેશ આપીને કપિલ ઋષિ ઈશાન
દિશામાં તપશ્ચર્યા કરવાને આલ્યા ગયા.

આ આધારથી કપિલ ઋષિ અંગિરસ વગેરે સમર્પિ-
ઓના માળા; કસ્થપ, અગસ્થ્ય, દત્તાત્રેય, દુર્વાસા, સોમ
વગેરેના મામા; ત્રિયમ્બક અને ઉત્તાનપાદના ભાણેજ; ધ્રુવના
દ્વારના દીકરા અને શંખનાદના ભાઈ પૂરવાર થાય છે.

ત્યાં કોઈ સ્થળે તપશ્ચર્યા કરતા હતા. અહીંયાં વાંસની ખનાવેલી એક નાની પર્ણકુટીને કપિલના આશ્રમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અહીંયાં એક ઘસાઈ ગયેલી કપિલની મૂર્તિ છે. તેની ડાળી ખાલુએ રાજ ભગીરથ અને જમણી ખાલુ રામાનંદ સ્વામીની મૂર્તિઓ છે. આ મૂર્તિઓ પણ એવીજ જૂની અને ઘસાએલી છે. આ રામાનંદ સ્વામીએ ફરીથી આ આશ્રમનો પત્તો મેળવ્યો હતો. આ મૂર્તિ પર જે કંઈ ચઢાવવામાં છે તે અયોધ્યાના સાધુ લે છે.

અહીંયાં ઇંદ્રે ઘોડો ચોરી લાવીને ખાંધ્યો હતો. આ સ્થાન દક્ષિણ-પૂર્વ સમુદ્રના કિનારે ક્યાંક સમજવું જોઈએ. અહીંયાં આવી જ્યારે સગરના ૬૦ હજાર પુત્રો (એનાએ) કોલાહલ મચાવ્યો ત્યારે તેમણે તે ઘધાને તેમના ક્રોધાનલથી ભસ્મ કરી દીધા હતા. કદાચ તેજ દિવસથી તેમનું નામ “વૈશ્વાનર અવતાર” (અગ્નિપુત્ર) પડ્યું. આ પછીથી સગરના પુત્ર અંશુમાને જઈ ઋષિને પ્રસન્ન કર્યા અને તેમની સંમતિથી સગરે ગંગા લાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો, જે તેમના પૌત્ર ભગીરથના સમયમાં સફળ થયો. આથી ગંગાજનું નામ ભાગીરથી પડ્યું.

સુપ્રસિદ્ધ રાજા ઉપરિચર વસુએ ધૃહસ્પતિની આજ્ઞાથી જે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો તેમાં કપિલ હાજર હતા; અને શ્રીરામચંદ્રજીએ જે સ્વયંના કિનારા પર અશ્વમેધ યજ્ઞ, રાવણના વધના પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે કર્યો હતો તેમાં પણ કપિલ હાજર હતા. વગ્રી પ્રખ્યાત પૃથુરાજાએ જે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો તેમાં પણ કપિલ હાજર હતા. આ ઉપરાંત પ્રાચીન રાજા બહિ કપિલના આશ્રમમાં તપશ્ચર્યા માટે ગયા હતા. આ કદા હરિવંશ, રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત વગેરે ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. હવે આપણે આ વાત પર વિચાર કરવાનો છે કે “કપિલ-વસ્તુ નગર” જે યુદ્ધના પિતાની રાજધાની હતી તેનો કપિલાચાર્ય સાથે સંબંધ હોઈ શકે કે કેમ ?

વિન્સેન્ટ સ્મિથે પોતાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે “આ નગર ‘શાક્ય’ રાજ્યને વસાવ્યું હતું. એ નગર કાશીથી ઇશાન ખૂણામાં ૧૦૦ માઇલ દૂર હતું. અશોક અને હર્ષના રાજ્યનો વિસ્તાર દેખાડતા નકશામાં જે કપિલવસ્તુ નગરનું સ્થાન દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે કાશીથી ઉત્તરે ૧૫૦-૧૭૫ માઇલ ઉપર હિમાલયના જંગલમાં કૌશલ નગરની રાજધાની શ્રાવસ્તી અથવા કુશલનગરની મધ્યવર્તિની ગંડકી નદીના પશ્ચિમભાગમાં છે.

ગૌતમ બુદ્ધના વખત સુધી-અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં આ નગર ઘણું આળાદ હતું. આનાથી ૫૩ વરસ પહેલાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૯૦ માં કૌશલ દેશના રાજા “વિક્રદ્ધકે” ચઢાઈ કરી આ પ્રાચીન નગરનો નાશ કર્યો અને અનેક ગૌદોની કતલ કરી. આ કપિલવસ્તુની પાસેજ “લુંખિની” નામના વનમાં જ્યાં ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ થયો હતો ત્યાં સમ્રાટ અશોકે એક સ્થાન નિર્માણ કર્યું હતું, જે અત્યાર સુધી જેમતું તેમ છે. પ્રસિદ્ધ ચીનાઈ મુસાફર ફાહિયાન જે ઇ. સ. ૪૦૦ માં અર્થાત્ બુદ્ધના સમયથી ૯૦૦ વરસ પછી હિંદમાં આવ્યો હતો તેણે કપિલવસ્તુને ઉજ્જડ સ્થિતિમાં જોયું હતું. એ વખતે પણ ત્યાં ૫-૧૦ ઘોડા ભિક્ષુઓ રહેતા હતા. વળી એથી ૩૦૦ વરસ પછી એટલે ઇ. સ. ૭૦૦ માં જ્યારે ચિનાઈ મુસાફર હ્યુ-એન-સંગ હિંદમાં આવ્યો હતો ત્યારે કપિલવસ્તુનું નામનિશાન પણ ન હતું, કેવળ અશોકનો સ્તંભજ હતો. આ પ્રમાણે આ નગર આજથી કોઈ લગભગ ૧૩૦૦ વર્ષ પૂર્વેજ નાશ પામી ચૂક્યું હતું.

મિ૦ મુકરજી અને વિન્સેન્ટ સ્મિથે સને ૧૮૫૭ માં ણસ્તી અને ગોરખપુર જીલ્લામાં ઉત્તર હિમાલયની તળેટીમાં પિપરવા નામના સ્થાનની શોધ કરી હતી. એ સ્થળે બુદ્ધ સમયના સ્તૂપ મળી આવ્યા છે. તેઓ કહે છે કે, આ પિપરવા ગામ અથવા હ્યુ-એન-સંગના કહેવા પ્રમાણે

આની નજીકનું નિલોરાકોટ નામનું સ્થાનજ 'કંપિલવસ્તુ' છે.

શાક્ય રાજ્યએ આ નગરનું નામ કંપિલવસ્તુ શા માટે રાખ્યું, અને આ શાક્ય રાજા કોણ હતો તે વિષે હવે આપણે વિચાર કરીએ.

“સેન્દ્રસ ઝાંક ઇન્ડિયા” માં લખ્યું છે કે, અયોધ્યાની રાજ્યગાદી પર ઇક્ષ્વાકુના પછીથી જે સૂર્યવંશી રાજા થયા તેમાં ‘સુભત’ નામનો રાજા સૌથી છેલ્લો હતો.

વિષ્ણુપુરાણમાં લખ્યું છે કે ‘સુમિત્ર’ નામનો રાજા ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં છેલ્લો હતો. તેણે અયોધ્યાથી રાજધાની ફેરવી ‘શ્રાવસ્ત્રી’ નગરી વસાવી નવી રાજધાની ણાવી.

ભાગવતમાં લખ્યું છે કે, શ્રીરામચંદ્રજીની પછીથી હિરણ્યનાભા સુધીના ૧૬ રાજા થયા. તેમની પછી ૩૫ રાજા ખીન થયા. છેલ્લો રાજા ‘સંજય’ હતો. એનો પુત્ર શાક્ય હતો. એ રાજ્યએ શાક્યવંશની સ્થાપના કરી.

આ ‘સુભત’ ‘સુમિત્ર’ અને ‘સંજય’ એકજ રાજા હોય એમ જણાય છે.

સુભતને પાંચ પુત્ર અને પાંચ પુત્રીઓ થઈ. આ ઉપરાંત એમને એક દાસીથી પણ પુત્ર થયો હતો. સૌથી મોટા પુત્રનું નામ “ઔપુર” હતું. એક વખત તે દાસીએ કૈકેયીનું અનુકરણ કર્યું—રાજા પાસે વચન લઈ પોતાના પુત્રને રાજ્ય અને રાણીના પાંચે પુત્રોને વનવાસ અપાવ્યો. રાજ્યએ દશરથની માફક વચન પાળ્યું, અને પાંચે પુત્રો શ્રીરામની માફક શહેર છોડી ચાલી નીકળ્યા; પરંતુ તે પાંચે રાજકુમાર શ્રીરામની માફક દક્ષિણ તરફ જવાને બદલે ઉત્તર તરફનાં જંગલોમાં ગયા. ઉત્તર-પૂર્વ દિશાને ઇશાન પ્રૂણ કહે છે. જતાં જતાં તેઓ નેપાળની તળેટીમાં ‘શકટવન’ માં પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે સાંભળ્યું કે, આ વનમાં—‘લુંગિની’ અરણ્ય પાસેજ કંપિલનો આશ્રમ છે. વાચકોને યાદ હશે કે, આજ તે લુંગિની અરણ્ય છે કે જ્યાં

ભગવાન યુદ્ધનો જન્મ થયો હતો અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ જણાવ્યું છે કે, કપિલદેવ માતાની આજ્ઞા લઈ ઈશાન પૂણામાં આલ્યા ગયા હતા. આશ્રમમાં રાજકુમારોનો ઋષિએ ઘણો સારો સત્કાર કર્યો, અને તેઓ તેમની આજ્ઞાથી ત્યાં વસ્યા.

આ સમાચાર ધીમે ધીમે શ્રાવસ્તી નગરીમાં પહોંચ્યા અને અનેક ધનાઢ્ય રાજપુરુષો અને વ્યાપારીઓ તથા અન્ય પ્રબલનો જે રાજકુમારને યહુ આહતા હતા અને રાજના આ અયોગ્ય આચરણની સ્વાભાવિક રીતે વિરુદ્ધ હતા તેઓ ધીમે ધીમે રાજકુમારો પાસે પહોંચ્યા અને ત્યાં વસવા લાગ્યા. તે દરમિયાન રાજકુમારોએ ઋષિ પાસે ત્યાં એક શહેર વસાવવાની આજ્ઞા માગી. ઋષિએ આજ્ઞા આપી અને કપિલદેવના હાથેજ તે નગરનું ખાતમુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું. નગરનું નામ, કપિલના પ્રતિ પ્રેમ પ્રકટ કરવા માટે “કપિલવસ્તુ” પાડ્યું અને ‘આપુર’ ‘શાક્ય’ નામ ધારણ કરી ત્યાનો રાજા થયો. આ શાક્ય નામ ધણું કરીને સાંખ્ય પરથીજ રાખવામાં આવ્યું હોય એમ જણાઈ આવે છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, યુદ્ધનો યોદ્ધ મત સાંખ્યમતનુંજ વિરતૂત રૂપ છે. સંલવ છે કે શાક્ય-કુળમાં શરૂઆતથીજ કપિલના સાંખ્યસિદ્ધાંતો પર શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુશીલન થતું હોય; અને યુદ્ધે યાલ્યાવસ્થામાં તેનો વાલ્યામ અને મનન કર્યું હોય અને તેના પરિણામે તેમણે નવીન ધર્મ ચલાવ્યો હોય. કપિલ અને યુદ્ધ બન્ને આ વાતમાં એકમત છે કે, પ્રાણી દુઃખથી છૂટે, યજ્ઞ તરફ ધૂણા, જ્ઞાનથી સુક્રિા અને પુનર્જન્મ. પરંતુ સાંખ્યનો સિદ્ધાંત દેવળ દર્શન છે. મોટા મોટા વિદ્વાનો તેના પર વાદવિવાદ કરી શકે છે. તેની મનુષ્યબલિ તરફ કોઈ પણ સહાનુભૂતિ નથી-ઉપદેશ પણ નથી; પરંતુ યુદ્ધના સિદ્ધાંતોમાં તેનાથી ઉલટું બંને પર દયા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ છે.

પુરાણોમાં લખ્યું છે કે, શિવ-પાર્વતી શસ્વનમાં રહેતાં હતાં. ઘણું કરીને આજ 'શકટવન' તે 'શરવન' હતું. તેનું એક પ્રમાણ તો એ છે કે, શિવજી સાંખ્યસિદ્ધાંત અને કપિલદેવ સાથે સારી રીતે પરિચિત છે. પદ્મપુરાણમાં શિવજીએ સ્પષ્ટ રીતે સાંખ્યમતની પ્રશંસા કરી છે. એ સિવાય નેપાળના ગુરખાઓ શંકરના અનન્ય ભક્ત છે અને નેપાળમાં પ્રખ્યાત પશુપતિનાથનું મંદિર છે તે પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

હવે એક મહાન કઠિન પ્રશ્ન ઝાંકી રહી ગયો કે, અનુમાને કપિલદેવનો સમય કેટલો હોવો જોઈએ ?

કપિલદેવે યજ્ઞપ્રથાનો વિરોધ કર્યો અને તેમણે જ્ઞાન-કાંડને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું. એમ જણાય છે કે, ઋગ્વેદના છેલ્લા દિવસોમાં કપિલની પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ હતી. ૧૦મા મંડળમાં કપિલના સંબંધમાં એક ઋચા મળી આવે છે—
 “દશાનામ્ એકં કપિલં સમાનમ્.” (ઋ. ૧૦, ૨૭, ૧૬) તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, કપિલ ઋષિ જ્ઞાનકાંડના આચાર્ય અને ભવિષ્યદ્રષ્ટા છે. તેના પછીથી ઉપનિષદોનો કાળ આવ્યો, અને ઉપનિષદોમાં પણ કપિલની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તે પછી રામાયણ, ભગવદ્ગીતા, મહાભારત વગેરેમાં કપિલનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. વૈદિક કાળના ઋષિ અંગિરસ, વસિષ્ઠ વગેરે અને મુઆદ્ ઉત્તાનપાદ, ધ્રુવ વગેરે કપિલના સગા-સંબંધીઓજ હતા. આ બાબત વિષે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. આ પછીથી માન્ધાતાના જમાઈ “સૌમદ” ઋષિનું પણ તેમણે વર્ણન કર્યું છે. આ માન્ધાતા ઈક્ષ્વાકુના વંશની ૧૬મી પેઢીએ થયા હતા. પાછળથી ઈક્ષ્વાકુ વંશના ૩૬મા રાજા સગરના પુત્રોને ઝાળી ભસ્મ કરી કપિલે “અગ્નિપુત્ર”ની ઉપાધિ મેળવી હતી. ત્યારબાદ રાજા ઉપરિચરવસ્તુના યજ્ઞમાં જ્યાં ગૃહસ્પતિ, તિત્તર, ધૌમ્ય, રૈમ્ય, ધનુષ્ય, કણ્વ વગેરે ઋષિઓનો સમાગમ થયો હતો ત્યાં કપિલ પણ હાજર હતા. એ તિત્તર ઋષિએ “તૈસ્તિરેયોપનિષદ્” ણનાવ્યું હતું. આ ઉપરિચર

રાજ સતયુગના અંતમાં થયા હતા. તેમનાથી ૬૦૦ વરસ પછી ઇક્ષ્વાકુની પદ્મ ગી પેઢીએ રામચંદ્રજીએ સરયુકિનારે કરેલા અશ્વમેધમાં પણ કપિલ મુનિ હાજર હતા. તે પછીથી ઇક્ષ્વાકુ વંશના છેલ્લા રાજા મુલતના પુત્ર “ ઔપર ” (શાક્ય) જે રામચંદ્રજીની ૪૧ ગી પેઢીએ થયેા હતા તેના વખતમાં કપિલ નેપાળની તળેટીમાં શકટવનમાં આશ્રમ બનાવી રહેતા હતા. આ પ્રમાણે પશ્ચિમોત્તર સીમા પર સરસ્વતી નદીની નજીક જન્મ ધારણ કરી, ગુજરાતમાં ત્રિહરપુર આગળ ગાતાને જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો. પછીથી ગંગાસાગર (બંગાળની ખાડી) ની નજીક કોઈ ભૂગર્ભમાં (ભોંયરામાં) સગરના પુત્રોને બાળી ભસ્મ કર્યા અને ગંગા-અવતરણની સંભતિ આપી. પાછળથી શકટવનમાં કપિલ-વસ્તુ વસાવ્યું. આ બધાં પ્રમાણો પરથી જે બાબતની જરૂર બાતરી થાય છે કે, કપિલ અતિશય દીર્ઘજીવી-પરમાયુ ત્રિહર યોગી હોવા જોઈએ; અથવા તેમની અવસ્થા ઓછામાં ઓછી ૧૫૦૦ વરસની તો અવસ્થ અનુમાન કરી શકાય છે. તેમના મૃત્યુ સંબંધી કાંઈ પણ માહિતી મળતી નથી; પરંતુ પાછળથી તેમની હાજરી કોઈ પણ ઠેકાણે જણાતી નથી. સાંખ્યદર્શન ૬ અધ્યાય અને પરદ સૂત્રોનો ગ્રંથ છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં હેય, હેય-હેતુ, હાન, હાન-હેતુ અને તેનું વિવેચન છે. બીજા અધ્યાયમાં પ્રકૃતિનાં સૂક્ષ્મ કાર્ય, ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રકૃતિનાં સ્થૂલ કાર્ય, લિંગ-શરીર, સ્થૂલશરીર, અપર વૈરાગ્ય, પર વૈરાગ્ય અને તેનું નિરૂપણ છે. ચોથા અધ્યાયમાં શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકા આપી વિવેકથી જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તેનું કથન છે. પાંચમા અધ્યાયમાં જે વિષય ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવ્યો છે તેની હકીકત આવે છે. આ અધ્યાયમાં વિરોધી પક્ષનું ખંડન અને માંખ્ય મતનું શ્રેષ્ઠત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શાસ્ત્રના મુખ્ય વિષયોની વ્યાખ્યા કરીને પોતાના સિદ્ધાંતોને સિદ્ધ કરવાનું સર્વોત્તમ સૂત્ર છે અને પછી અંતમાં ઉપસંહાર છે.

સાંખ્ય-શાસ્ત્રનો વિષય

મહર્ષિ કપિલે સાંખ્યમાં ૨૪ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ ૨૪ તત્ત્વોનું જગત બન્યું છે, અને એક રૂપમાં તત્ત્વ તરીકે આત્માને માનવામાં આવ્યો છે. આ ૨૪ તત્ત્વ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) મૂળપ્રકૃતિ, (૨) મહત્, (૩) અહંકાર, (૪) રૂપતન્માત્રા, (૫) રસતન્માત્રા, (૬) ગંધતન્માત્રા, (૭) સ્પર્શતન્માત્રા, (૮) શબ્દતન્માત્રા, આ આઠ થયાં. અને તેજ, જળ, પૃથ્વી, વાયુ અને આકાશ. આ ૫ મહાભૂત, ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય, ૫ કર્મેન્દ્રિય અને એક મન મળીને ૧૧ થયાં. આ પ્રમાણે $૮+૫+૧૧=૨૪$ થયાં. પચીસમું તત્ત્વ આત્મા છે.

તત્ત્વ શબ્દનો અર્થ મૂળ અથવા ઉત્પત્તિસ્થાન છે. વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં તત્ત્વને મૂળ અને ખોદ શાસ્ત્રમાં ધાતુ કહે છે. તત્ત્વોના જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે અને એ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા વિના મુક્તિ નથી—અર્થાત્ જગત અને આત્મા આ બેઉનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણ્યા વિના જન્મમરણથી મુક્તિ મળતી નથી.

પ્રકૃતિનું લક્ષણ સાંખ્યમાં લખ્યું છે:—“સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ”—અર્થાત્ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ની સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે. આ અવ્યક્ત છે અથવા પ્રત્યક્ષ નથી. આ પ્રકૃતિ જ્યારે વ્યક્ત અથવા પ્રત્યક્ષ થવા લાગે છે, ત્યારે તેનું પ્રથમ રૂપ મહત્તત્ત્વ, ખીન્નું અહંકાર, ત્રીન્નું પરમાણું અને ચોથું જગત છે. વૈકારિક સર્ગમાં (જગતમાં) જે કંઈ છે તેનું મૂળ સ્થૂળભૂત છે, અને સ્થૂળભૂતનું મૂળ સૂક્ષ્મભૂત છે. સૂક્ષ્મ ભૂતનું મૂળ અહંતત્ત્વ છે, અહંતત્ત્વનું મહત્તત્ત્વ છે અને મહત્તત્ત્વનું મૂળ આ પ્રકૃતિજ છે.

આ પ્રમાણે જગતની અવ્યક્ત અવસ્થા પ્રકૃતિ છે

અને પ્રકૃતિની વ્યક્તાવસ્થા જગત છે.

એક એક તત્ત્વને જાણવા માટે મનુષ્યશરીરમાં એક એક સ્વતંત્ર ઈન્દ્રિય છે. તત્ત્વોના સંયોગથી ઈન્દ્રિયોમાં જે ખાસ સ્પર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ ક્રમશઃ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ કહેવાય છે. આ પાંચે તત્ત્વોના ઉપાદાન પરમાણુઓને પરિભાષામાં 'તન્માત્રા' એવું નામ આપવામાં આવે છે. પૃથ્વીનાં પરમાણુઓને ગંધતન્માત્રા, જલનાં પરમાણુને રસતન્માત્રા, તેજના પરમાણુને રૂપતન્માત્રા, વાયુના પરમાણુને સ્પર્શતન્માત્રા અને આકાશના પરમાણુને શબ્દતન્માત્રા કહે છે. એમાં પ્રકૃતિથી લઇને મહત્તત્ત્વ અને અહંકાર સુધીનાં તત્ત્વો મહાદુર્વિજ્ઞેય છે, જે કેવળ યોગીનેજ જણાય એવાં છે. આજ સાંખ્યનો ગંભીર વિષય છે.

હવે અમે એક મહત્ત્વની જાણત તરફ અમારા વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. એ જાણત એ છે કે, વર્તમાન "સાંખ્યસૂત્ર દર્શન" મહર્ષિ કપિલકૃત છે અથવા કોઈ અતિ પ્રાચીન ગ્રંથ છે? આ જાણતમાં અમને શંકા છે અને અમારી એ શંકાને કેટલાંક સર્ખળ કારણો પણ છે. એ યાત તો સ્પષ્ટ છે કે, ૧૯ મી સદીમાં મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ આ દર્શનશાસ્ત્રને આર્ષ ગ્રંથોમાં ગણાવીને તેનું મહત્ત્વ વધાર્યું છે. પરંતુ નીચે આપેલાં કારણોપર વિચાર કરવાથી તે આર્ષ હોય એમ જણાતું નથી.

(૧) પંદરમા સૈકા પહેલાં આના સંબંધી કંઈ પણ માહિતી મળતી ન હતી. ન તો કોઈ લાખ્યકારે તેની ચર્ચા કરી છે કે ન તો તેના પર લાખ્ય કર્યું છે. એનાથી ઉલટું આચાર્યોએ સાંખ્યકારિકા પર લાખ્ય કર્યું છે. આ કારિકા ઇન્દ્રિયરૂઢિની જનાવેલી છે, જેના સંબંધમાં અમે આગળ પર ઉલ્લેખ કરીશું. જૈનાચાર્યો અને શંકરાચાર્યે સાંખ્યકારિકાઓનેજ સામે રાખીને તેમનું ખંડન કર્યું છે. જો તેમની આગળ આ દર્શનશાસ્ત્ર હોત તો મૂળ પુસ્તકને

બાબુ પર રાખી કારિકા ઉપર આટલું આક્રમણ તેમણે કદી કર્યું ન હોત. કેવળ ગૌડપાદ સ્વામીએ ૨૨ સૂત્રોના એક સાંખ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ આ સિદ્ધાંતો પર તેમણે પોતે પોતાનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખ્યો છે. અને ગૌડપાદ સ્વામીએ પણ આ દર્શનશાસ્ત્રને તેની અસલ સ્થિતિમાં બોચું નથી.

(૨) એ વાત તો સૌ વિદ્વાનો કબૂલ રાખે છે કે, સાંખ્યદર્શન સર્વથી પ્રાચીન છે, પરંતુ વર્તમાન સાંખ્ય-દર્શનમાં એનાથી ઉલટાં પ્રમાણ મળે છે. બુચ્ચો—

(ક) અનેક સૂત્રોમાં વેદાંતસૂત્રોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(લ) અધ્યાય ૧, સૂત્ર ૨૫ અને અધ્યાય ૫, સૂત્ર ૮૫ માં “વૈશેષિક” નો ઉલ્લેખ છે.

(મ) અધ્યાય ૫, સૂત્ર ૨૭ અને ૮૬ માં ‘ન્યાય’ નો ઉલ્લેખ છે.

(ઘ) અધ્યાય ૧, સૂત્ર ૯૦ માં “યોગ”નો ઉલ્લેખ છે.

(ઙ) અધ્યાય ૫, સૂત્ર ૩૨ માં અને અધ્યાય ૬ સૂત્ર ૬૮ માં પંચશિખાઆર્યનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, જે ઘણા આધુનિક સાંખ્યમતવાળા છે.

(ચ) અધ્યાય ૬, સૂત્ર ૬૯માં સનંદનાઆર્યનું વર્ણન છે.

(જ) અધ્યાય ૧, સૂત્ર ૨૧ માં પાટલિપુત્ર (પટના) અને શુદન (આગ્રા) નું નામ છે. ઉપર જણાવેલાં પ્રમાણ અને ખાસ કરી ૧૫ મી સદી સુધી કોઈ પણ આચાર્ય દ્વારા તેનું નામ નહિ લેવાવાથી એવું સાબીત થાય છે કે, આ દર્શન પ્રાચીન નથી. ૧૫ મા સૈકામાં અનિરુદ્ધે તેના પર ભાષ્ય કરેલું, પરંતુ અનિરુદ્ધ ક્યારે થઈ ગયા તેની માહિતી મળતી નથી; પણ વિજ્ઞાનશિક્ષુના સમકાલીન અથવા તેના પછીના આચાર્ય હોય એમ જણાય છે, કેમ-

કે વિજ્ઞાનલિપ્તુ કહે છે કે, તેમણે સાંખ્યસૂત્રોને છિન્નલિપ્ત અવસ્થામાં જોયાં હતાં. તેઓ લખે છે—

કાલાર્થમક્ષિતં સાંખ્યશાસ્ત્રં જ્ઞાનસુધાકરમ્ ।
કલાવશિષ્ટં મૃયોઽપિ પૂરયિષ્યે વચોઽમૃતૈઃ ॥

અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી અમૃતના મહાસાગર જેવા આ સાંખ્યશાસ્ત્રને કાળે લક્ષણ કરી લીધું હતું અને તેનો થોડો અંશજ મળે છે. તેને હું મારા વચનામૃતથી પૂર્ણ કરું છું.

વિજ્ઞાનલિપ્તુએજ ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકાઓમાં ઈશ્વરવાદ વધારી આ સૂત્રોની રચના કરી છે એમ થોડે અંશે સંભવી શકે છે. કેટલાંક નવાં અને જૂનાં સૂત્રોને એકઠાં કરી સંપૂર્ણ વર્તમાન સાંખ્યદર્શન તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. પાછળથી આના પર અનિરુદ્ધે લાભ્ય કયું છે.

જો કે કપિલનાં અસલ સૂત્રો કયાં હતાં એ આપણને વિચાર થયા કરે છે તોપણ તેમની શોધખોળ હજી થયા કરે છે. આપણને અતિ પ્રાચીન એવાં ૨૨ સૂત્રોજ મળ્યાં છે. અમારો વિશ્વાસ છે કે, આ એજ ૨૨ સૂત્રો છે, જેનો ઉલ્લેખ ગૌડપાદસ્વામીએ કર્યો છે. એ ગણતરીમાં બરાબર ૨૨ છે. ૫૧૭ મહત્ત્વની વાત એ છે કે, એ સૂત્રોમાં ગણતરી વિશેષ છે. સાંખ્યાની અધિકતાના કારણેજ શું આ દર્શનનું નામ સાંખ્ય નહિ પડ્યું હોય ? અવશ્ય, એવુંજ હોય એમ લાગે છે.

અથ કપિલસાંખ્યસૂત્રાણ્યારમ્બન્તે ।

અથ સાંખ્યતત્ત્વેસમાસં કથયામિ ॥૧॥ અદૌ પ્રકૃ-
તયઃ ॥૨॥ પોઢશસ્તુ વિકારઃ ॥૩॥ પુરુષઃ ॥૪॥ ત્રૈગુણ્યમ્
॥૫॥ સત્ત્વરઃ પ્રતિસત્ત્વરઃ ॥૬॥ અબ્યાત્મમધિભૂતમધિદૈ-
ઘશ્ચ ॥૭॥ પચ્ચાભિવુદ્ધયઃ ॥૮॥ પચ્ચ કર્મયોનયઃ ॥૯॥
પચ્ચ વાયવઃ ॥૧૦॥ પચ્ચ કર્માત્માનઃ ॥૧૧॥ પચ્ચપર્વા
'અવિદ્યા ॥૧૨॥ અષ્ટાવિશતિષ્ઠા અશક્તિઃ ॥૧૩॥ નવઘા

તુષ્ટિઃ ॥૧૪॥ અષ્ટઘા સિદ્ધિઃ ॥૧૫॥ દશ મૂલિકાર્યાઃ
 ॥૧૬॥ અનુગ્રહઃ સર્ગઃ ॥૧૭॥ ચતુર્દશવિધો ભૂતસર્ગઃ
 ॥૧૮॥ ત્રિવિધો વંધઃ ॥૧૯॥ ત્રિવિધો મોક્ષઃ ॥૨૦॥
 તૃતીયં પ્રમાણં લક્ષણમ્ ॥૨૧॥ એતત્સમ્યગ્ જ્ઞાત્વા કૃત-
 કૃત્યઃ સ્માન્ન પુનસ્ત્રિવિધેન દુઃખેનાનુભૂયતે ॥૨૨॥

इति कपिलसांख्यसूत्राणि समाप्तानि ॥

સાંખ્યના સિદ્ધાંતોનો ઉપનિષદોમાં પણ કેટલેક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. તેત્તિરીય અને અથર્વણ ઉપનિષદ્ નિરુક્તિના યૌદ્ધમા અધ્યાય અને ભગવદ્ગીતામાં સાંખ્યવાદનું પૂરું વર્ણન આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં કપિલ, આસુરી અને પંચ-શિખનું નામ કેટલાક સ્થાન પર આવે છે. આ ઉપરથી આ લોકો એ બ્રાહ્મણકાળમાં થઈ ગયા છે, એ સ્વયંસિદ્ધ છે. ધૃહ્વદાશ્ય ઉપનિષદના યાજ્ઞવલ્કય-કાંડ (તૃતીય અધ્યાયના સાતમા બ્રાહ્મણ)માં કાપ્ય પતંચળનો ઉલ્લેખ છે. આ કપિવંશવાળા કોઈ પતંચળને કોઈ કળંધ અથર્વણ નામના ગંધર્વે ઉપદેશ આપ્યો હતો. આ ઉપદેશનો સાર યાજ્ઞવલ્કયે આ પ્રમાણે આપ્યો છે:—

વાયુ એ સૂત્ર છે કે જેનાથી આ લોક, પરલોક અને સઘળાં પ્રાણીઓ બંધાએલાં છે. પુરુષનાં સર્વ અંગ પણ આ વાયુથી બંધાએલાં છે અને આ વાયુ નીકળી જવાથી પુરુષ ઢીલો થઈ જાય છે અને મરણ પામે છે.

આત્મા એવો અંતર્યામી છે કે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, ઘૌઃ, આદિત્ય, દિશા, ચંદ્રમા, તારા, આકાશ, અંધકાર, તેજ, સર્વ પ્રાણી, પ્રાણુ, વાણી, નેત્ર, શ્રોત્ર, મન, ત્વચ્ચા, વિજ્ઞાન અને વીર્યમાં બેઠા છતાં પણ તે તે વસ્તુઓના જોવામાં આવતો નથી. સઘળી વસ્તુઓ તેનું શરીર છે અને આ કારણથી આ બધી વસ્તુઓ નિયમમાં રહે છે. આ પ્રમાણે તે આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે. જોવામાં ન આવવા છતાં તે સર્વ કંઈ જુએ છે, સાંભળવામાં

ન આવવા છતાં તે સાંભળે છે, મનન ન કરવા છતાં તે મનન કરવાવાળો છે અને જાણવામાં ન આવવા છતાં પણ સર્વ જાણનાર છે. તેના કરતાં બીજે કોઈ જોવાવાળો, સાંભળવાવાળો, મનન કરવાવાળો અને જાણવાવાળો નથી. આ પ્રમાણે આ આત્મા અંતર્યામી અને અમૃત છે. આ આત્માના સિવાય બીજું બધું દુઃખરૂપ છે. ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતો અક્ષરશઃ સાંખ્યના સિદ્ધાંતો અને કપિલના ઉપદેશ સાથે મળતા છે. એટલા માટે બૃહદ્દારણ્યનો ઉપર્યુક્ત અંશ સાંખ્યનું સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય છે. બનવા ભેગ છે કે, પતંચલ અને કબંધ અથર્વાણુ બન્ને કોઈ સાંખ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય હોય. કપિલના માર્ગમાં ચાલવાને લીધે પતંચલનું ગોત્ર કપિલના નામ પરથી પડ્યું હોય અને બોલનાર તથા લખનારની અશુદ્ધિના લીધે તેમનું ગોત્ર કપિલને બદલે દ્રક્ષ કપિ (લકારનો લોપ થવાથી)જ રહી ગયું હોય એમ જણાય છે, જેથી તેમને કપિલના સ્થાનમાં કાપ્યજ કહેવામાં આવ્યા હોય !

વાચકોની સગવડ માટે તે સૂત્રોને આ નીચે આપવામાં આવ્યાં છે:-

બૃહદ્દારણ્યકના સિવાય બીજાં ઉપનિષદોમાં પણ સાંખ્યના સિદ્ધાંતોનું વર્ણન આવે છે.

કઠોપનિષદ ત્રીજી વહલીના ૧૦-૧૧ મંત્રમાં કહ્યું છે-

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्येभ्यश्च परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥૧૦॥

गह्वरः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

પુરુષાન્ન પરં કિચ્ચિત્સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥૧૧॥

ઇન્દ્રિયોથી તેમના વિષયો શ્રેષ્ઠ છે, વિષયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે, મનથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિથી મહત્તરવરૂપ આત્મા શ્રેષ્ઠ છે, મહત્તરવથી અવ્યક્ત શ્રેષ્ઠ છે, અને અવ્યક્તથી પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે અને આજ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા છે. પાંચ-

મી વલ્લીના સાતમા મંત્રમાં કહ્યું છે—

યોનિમન્યે પ્રપદ્યન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ ।

સ્થાણુમન્યેઽનુસંયન્તિ યથાકર્મ યથાધુતમ્ ॥

એક પ્રકારના લોકો કહે છે કે, આ દેહી જીવાત્માને એક જન્મ પછીથી શરીર ધારણ કરવા માટે બીજી યોનિ-માં જવું પડે છે; પરંતુ બીજા કહે છે કે, એ પોતાના કર્મ અને જ્ઞાનના અનુસાર કૃતસ્થ નિત્યજ થઈ જાય છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયના ૫ માં મંત્રમાં તે આખું સાંખ્યશાસ્ત્ર જ ભરી દીધું છે.

અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં વહ્વીઃ પ્રજાઃ સૃજમાનાં સરૂપાઃ ।
અજો દ્વેકો જુપમાણોઽનુશેતે જહાત્યેનાં મુક્તમોગામજોઽન્યઃ ।

આ અજન્મા પ્રકૃતિ રક્ત, શુકલ અને કૃષ્ણ વર્ણ-રૂપ ત્રણ શુભ્રવાળી છે. (લેજ, જળ અને પૃથ્વીરૂપ-રાતી, ધોળી અને ઠાળી.) બહુજ પ્રજાઓની મૃદ્ધિ કરવી એ એનું સ્વરૂપ છે. એક આત્મા તેમાં રાગપૂર્વક સ્થિતિ કરીને બંધાય છે જ્યારે બીજા (તત્ત્વજ્ઞાન પામેલો) આત્મા એ પ્રકૃતિ કે જેણે લોગ લોગવ્યો છે તેને છોડી દઈને મુક્ત થાય છે.

એના પાંચમા અધ્યાયના મંત્ર ૭ અને ૮ માં પ્રકૃતિ-રૂપ શરીરકુ કેવું સુંદર વર્ણન કર્યું છે ।

શુણાન્વયો યઃ ફલકર્મકર્તા કૃતસ્ય તસ્યૈવ ન ચોપમોક્તા ।
સ વિશ્વરૂપદ્વિગુણદ્વિવર્ત્મા પ્રાણાધિપઃ સંચરતિ સ્વકર્મભિઃ
અંગુષ્ઠમાત્રો રવિતુમ્યરૂપઃ સંકલ્પાહંકારસમન્વિતો યઃ ।
બુદ્ધેર્ગુણેનાત્મગુણેન ચૈવ આરાગ્રમાત્રો હ્યમરોઽપિ દષ્ટઃ ॥

તે જીવ શુભ્રો-સત્ત્વ રજસ તમસ્-માં રમનારો હોઈ તે કૃણ માટે કર્મ કરનારો છે, તેથી કરેલા કાર્યના કૃણનો ઉપલોગ પણ કરે છે. એ જીવ એવી રીતે નાના રૂપવાળો, ત્રણ શુભ્રવાળો, ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી પોતાનાં કર્મો વડે કરીને

ત્રણે ભાગમાં પરિભ્રમણ કરે છે. આમાં સૂક્ષ્મ શરીરનેજ પ્રકૃતિશરીર કહેવામાં આવ્યું છે; કેમકે તે ઘણું પ્રકૃતિનાજ વિકારોથી ણને છે. ઉપલા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, પ્રકૃતિ શરીરગુણોથી યુક્ત રહીને પહેલાં કૃણના કાર્યનો અને પછીથી તેનો ઉપલોગ કરે છે.

એ જીવાત્મા અંગુઠા જેવડો, સૂર્યના જેવો કાંતિવાળો, સંકલ્પ અને અહંકારથી યુક્ત બુદ્ધિ અને પોતાના ગુણોથી યુક્ત, આરના અગ્ર જેવડો અતિસૂક્ષ્મ એવો વિદ્વાનોએ જોયો છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના પાંચમા અધ્યાયના બીજા મંત્રમાં કપિલને જન્મથીજ ઋષિ ણનાવ્યા છે. એના ૬ ઠા અધ્યાયના ૧૩ માં મંત્રમાં જ્ઞો સાંખ્ય અને યોગ બંને દર્શનોનાં નામ પણ આપ્યાં છે. ઉપનિષદોનાં આ અવતરણોથી સાંખ્યદર્શનના સિદ્ધાંતો ઉપનિષદો સાથે નર્વ રીતે અનુકૂળ છે એમ સાબીત થાય છે.

એક પ્રાચીન સાંખ્યસંપ્રદાય

માંખ્ય દર્શનના સિદ્ધાંતોનું ચરક દ્વારા કરવામાં આવેલ વર્ણન દાર્શનિક ઇતિહાસની એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના છે. ચરકના કહેવા પ્રમાણે સંસારમાં નીચે પ્રમાણે ધાતુઓ છે—પૃથ્વી આદિ પાંચ તત્ત્વ અને ચેતન જેને પુરુષ પણ કહે છે. આને એક બીજીજ દૃષ્ટિથી ૨૪ તત્ત્વો કહી શકાય:—વશ ઇદ્રિયો (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો), મન, પાંચ ઇદ્રિયોના વિષય અને આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ (પ્રકૃતિ, મહત્, અહંકાર અને પંચભૂત) [તા. ક.—આ નોંધમાં પુરુષનું નામ નથી. ચરકના ટીકાકાર ચક્રપાણિનું કહેવું છે કે, પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેના આસક્તપણાને લીધે બંનેને એકજ ગણવામાં આવ્યાં છે.] મન ઇદ્રિયો દ્વારા કાગ કરે છે. વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિના ઉત્પન્ન થવા પહેલાં મનનાં બે કાર્યો ણને છે—એક જીર અને બીજો

વિચાર. પાંચે ઈંદ્રિયો પોતપોતાનાં તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થાય છે. ચરકે તન્માત્રાઓનાં નામ પણ લીધાં નથી. [તા. ક. પરંતુ તેણે સ્થૂલ ભૂતોથી લિપ્ત એક પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ ભૂતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે તે પ્રકૃતિનો ભાગ છે. આમાં આઠ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે “પ્રકૃતિશ્ચાષ્ટઘાતુકી” અને તે આઠ ધાતુઓ અવ્યક્ત, મહત્, અહંકાર અને પાંચ બીજાં તત્ત્વ છે.) પ્રકૃતિની સાથેનાં આ તત્ત્વો ઉપરાંત ઈંદ્રિયાર્થોનું પણ વર્ણન છે, જે પ્રકૃતિથીજ પ્રગટ થાય છે. મહત્ અને અહંકાર વગેરે ‘બધા રજસની મારફતે એકત્રિત થઈ મનુષ્યને બનાવે છે. જ્યારે સત્ત્વગુણનો વિકાસ વિશેષ અને વિશેષ થતો જાય છે, ત્યારે આ સૃષ્ટિ બધું થઈ જાય છે. સઘળાં કર્મ, કર્મફળ, અનુભવ, સુખ, દુઃખ, મોહ, જીવન અને મરણ વગેરેનો આ સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ છે. પરંતુ એક પુરુષ પણ છે; કેમકે જો તે ન હોત તો જન્મ, મરણ, બંધ અને મોક્ષ ન થાત. જો આત્માને આનું કારણ માનવામાં ન આવે તો અનુભવનાં બધાં કામ કારણવિના જ થાત. જો એક સ્થિર આત્માને માનવામાં ન આવે તો બીજાં કોઈના કર્મનો બીજોજ લોકતા બને. આ પુરુષને પરમાત્મા પણ કહેવામાં આવે છે. તે અનાદિ અને અકારણ છે. આત્મા પોતાની અંદરજ ચેતનાશક્તિ છે. તેમાં ચેતના કેવળ ઈંદ્રિયો અને મનના સંયોગથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. પુરુષની આ સૃષ્ટિ અને બીજાં તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ મોહ, ઇચ્છા અને કાર્ય દ્વારા થાય છે. સઘળું રચનાત્મક કાર્ય કારણસમૂહથી થાય છે, કોઈ એક કારણથી થતું નથી; પરંતુ વિનાશ સ્વાભાવિક અને કારણ વિના થાય છે. નિત્ય-વસ્તુનું કોઈ પણ કારણ હોતું નથી. ચરકે પ્રકૃતિના અવ્યક્ત ભાગ અને પુરુષને એકત્ર કરી એકજ પદાર્થ માન્યો છે. પ્રકૃતિનું વિકારક્ષેત્ર અને તેના અવ્યક્ત ભાગને ક્ષેત્રજ કહે છે. આ અવ્યક્ત અને ચેતન એકજ વસ્તુ છે. આ અપ્રગટ પ્રકૃતિ અથવા ચેતનથી બુદ્ધિ, બુદ્ધિથી અહંકાર તથા અહંકારથી પાંચ તત્ત્વો અને ઈંદ્રિયો ઉત્પન્ન થાય

છે. આ બધાના ઉત્પન્ન થવા સાથે આપણે કહીએ છીએ કે, સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. પ્રલયના વખતે બધી પ્રગટ થએલી વસ્તુઓ ફરીથી પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, અને બીજી સૃષ્ટિમાં સૌ અવ્યક્ત પુરુષથી ફરી ઉત્પન્ન થાય છે. જે મનુષ્યો આ બંનેમાંથી છૂટી જાય છે તે આ 'અંસારચક્રમાંથી પણ છૂટે છે. મનજ આત્મા સાથે મળીને બધાં કામ કરે છે, આત્મા પોતાની ઇચ્છાનુસારજ સર્વ પ્રકારના જન્મ લે છે. તે પોતાની ઇચ્છાનુસારજ કર્મ કરે છે અને તેનું ફળ પણ ભોગવે છે. જે કે આત્મા સર્વવ્યાપી છે છતાં પણ જ્યાં તેનું શરીર હોય છે તે જગ્યા પર તે ફળનો અનુભવ કરે છે. સુખદુઃખ પ્રકૃતિના વિકારના અંધાતને થાય છે--આત્માને યતાં નથી. સુખ અને દુઃખના ઉપભોગથી તૃપ્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તૃપ્તિથી ફરી સુખ અને દુઃખ થાય છે. સુખ અને દુઃખ પૂર્ણ રીતે બંધ થાય ત્યારે મોક્ષ થયો એમ કહેવાય છે. આ આત્માનું મન ઇદ્રિયો અથવા ઇદ્રિયો સાથે એકતાર થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે મન આત્મામાં નિશ્ચળપણે સ્થિર થઈ જાય છે ત્યારે આ અવસ્થાને યોગ કહે છે, કે જેની અંદર સુખ કે દુઃખ જરા પણ હોતું નથી. સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં આત્માના અસ્તિત્વનું કોઈ ખાસ ચિહ્ન રહેતું નથી. આ વખતે આત્માને ઝોળખી શકાતો નથી અને આ અવસ્થા બ્રહ્મની અવસ્થા છે. આ અવસ્થા નિત્ય છે. સાખ્ય અને યોગનો ઉદ્દેશ્ય આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. જ્યારે રત્નેશુભ્રુ અને તમોશુભ્રુ નાશ પામે છે, સંચિત કર્મોનો ઉપભોગ સમાપ્ત થઈ ગયો હોય છે, નવાં કર્મ અને નવો જન્મ થતો નથી ત્યારે તે વખતે મોક્ષાવસ્થા થાય છે. સત્યની પ્રાપ્તિ પછીથી તેનું વારંવાર સ્મરણ કરવું જોઈએ, અને આની મારફતે શરીર અને આત્મા પૃથક પૃથક થઈ જશે. આ અવસ્થાને મોક્ષ અથવા નિવૃત્તિ કહે છે.

ચરક દ્વારા કરવામાં આવેલું સાંખ્યનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં છે:—

(૧) અવ્યક્ત દશાનુ' નામ પુરુષ છે.

(૨) આ અવ્યક્તાના વિકાસથી ઉત્પન્ન થએલ વસ્તુઓથી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩) તન્માત્રાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી.

(૪) રજ્જેશુષ્ણ અને તમ્બોશુષ્ણ મગજની ખરાબ સ્થિતિ અને સત્વશુષ્ણ સારી સ્થિતિ છે.

(૫) નિર્ગુણ—પૂર્ણ અસ્તિત્વનું નામ મોક્ષ છે અને તેને પ્રદ્ધાવસ્થા પણ કહે છે.

(૬) ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે.

પંચશિખ જે કપિલના શિષ્ય આસુરીના શિષ્ય હતા તેમણે મહાભારતના ૧૨ માં પર્વના ૨૧૯ માં અધ્યાયમાં જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેની સાથે સાંખ્યનું આ વર્ણન સંપૂર્ણ રીતે મળતું આવે છે. જે કે પંચશિખનું વર્ણન ચરકની માફક સ્પષ્ટ નથી તોપણ તેના થોડાક વર્ણનથી પણ એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. તેના સિદ્ધાંત ચરક સાથે સંપૂર્ણ રીતે મળતા આવે છે.

૫૬૬શ્લોક સમુચ્ચયના ટીકાકાર શુભરત્ને સાંખ્યના બે સંપ્રદાયોનું વર્ણન કર્યું છે—એક ભૌતિક (આરંભિક) અને બીજું ઉત્તર (પછીનું). પહેલાના સંબંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, એ પ્રત્યેક આત્મા માટે પૃથક્ પૃથક્ પ્રકૃતિ (પ્રધાન) માને છે.

મહાભારતના ૧૨ માં પર્વના ૩૧૮ માં અધ્યાયમાં સાંખ્યના ત્રણ સંપ્રદાયોનું વર્ણન છે. એક ચોવીસ તત્ત્વોને માનવાવાળા (આનું વર્ણન આવી ગયું છે); બીજા પચીસ પદાર્થોને માનવાવાળા (ઈન્દ્રિયકૃષ્ણનું સાંખ્ય) અને ત્રીજે છઠ્ઠીસ પદાર્થોના માનવાવાળા—આ છેલ્લો સંપ્રદાય પુરુષ ઉપરાંત એક પરમાત્માને પણ માને છે, અને એ છઠ્ઠીસમો પદાર્થ છે. અત્રે વર્ણન કરેલા સંપ્રદાયનું વર્ણન

આ પર્વના ૨૦૩ અને ૨૦૪ અધ્યાયોમાં પણ આપ્યું છે.

કપિલ-મતવાદી આસુરીના સંગ્રહમાં આપણને કંઈ પણ માહિતી નથી, પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે, આસુરીના પણ આજ સિદ્ધાંત હતા, કે જેનું વર્ણન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે. ગુણરત્નના 'આરલિક'ના વર્ણન ઉપરાંત ઈશ્વરકૃષ્ણના સાંખ્યનું ચરકમાં વર્ણન ન હોવાથી પણ આ સિદ્ધ થાય છે કે, તેનું તે વખતે અસ્તિત્વ નહિ હોય અથવા તો એ બહુ મહત્ત્વનું નહિ ગણાતું હોય.

ઈશ્વરકૃષ્ણ ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાની લગભગ થયા છે. તે સાંખ્યકારિકાઓના કર્તા છે. ઈશ્વરકૃષ્ણના સાંખ્યનું વર્ણન પંતજલિનાં યોગસૂત્રો અને મહાભારતમાં પહેલવહેલું આવ્યું છે, પરંતુ યોગસૂત્ર ૧-૧૬ માં ચરકના સાંખ્યનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

સાંખ્યકારિકા અહિષ્કંધ્ય સંહિતા અને ણીન્દ્ર ગ્રંથોમાં પંચશિખાચાર્યના ગ્રંથ પષ્ટિમંત્રશાસ્ત્રનું વર્ણન આવે છે. અહિષ્કંધ્ય સંહિતામાં લખ્યું છે કે, તેના બે ભાગ હતા. પ્રથમ ભાગમાં બત્રીસ અને ણીન્દ્ર ભાગમાં અઠ્ઠાવીસ અધ્યાય હતા. સાંખ્યકારિકા ઉપર વાયરપતિમિશ્રની ટીકા સાંખ્ય તત્ત્વકૌમુદીમાં રાજવાર્તિકનું એક અવતરણ આપવામાં આવ્યું છે, જેથી જણાય છે કે, આ ગ્રંથને પષ્ટિમંત્ર કહેવાનું કારણ એ હતું કે, તેમાં પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ, તેનું એકત્વ, પુરુષથી તેની ભિન્નતા, પુરુષ માટે તેની ઉપયોગિતા, પુરુષોનું બહુત્વ, પુરુષો સાથે સંગ્રહ અને પૃથકપણું, પદાર્થોનો વિકાસ, પુરુષોનું અકર્તૃત્વ અને પાંચ વિપર્યય, નૌતૃષ્ટિ ઇદ્રિયોના અઠ્ઠાવીસ વિપર્યય, નૌતૃષ્ટિ ઇદ્રિયોના અઠ્ઠાવીસ પ્રકારના હોય અને આઠ સિદ્ધિઓનું વર્ણન હતું.

પરંતુ અહિષ્કંધ્ય સંહિતામાં પષ્ટિમંત્રનો વિષય એનાથી તદ્દન ભિન્ન બતાવવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરથી

એમ જણાય છે કે, યદિ તંત્રનો સાંખ્ય-વૈષ્ણવ-પંચરાત્ર-ની માફક આસ્તિક રીતનો હતો. અહિંબુદ્ધ્ય સંહિતા-માં કહેવામાં આવ્યું છે કે, કપિલ તો સાંખ્ય વૈષ્ણવ હતો. સાંખ્યસૂત્રના લાભ્યકાર વિજ્ઞાનલિક્ષ્યો પોતાના વિજ્ઞાનામૃત લાભ્યમાં કેટલેક સ્થળે કહ્યું છે કે, સાંખ્ય-મત પહેલાં આસ્તિક હતો. યદિ તંત્રનાં આ બે વર્ણનોથી જણાય છે કે, મૂળ યદિ તંત્રમાં ઘણાજ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. ઇશ્વરકૃષ્ણ મૂળ યદિ તંત્રને જોવાની ખાત્રી આપે છે. પરંતુ વાચસ્પતિ મિથ્રની સાંખ્ય ઉપરની તત્ત્વ કૌમુદી ટીકા ઉપરથી જણાય છે કે, તેના સમયમાં યદિ તંત્ર નાશ પામ્યું હતું. શુશ્રુરત્ન યદિતંત્રનો ઉલ્લેખ કરવાને બદલે યદિ તંત્રોદ્ધારનો ઉલ્લેખ કરે છે-જે સ્પષ્ટ રીતે યદિ તંત્રનું જ પરિવર્તિત રૂપ હોય એમ જણાય છે.

આપણને માલમ પડે છે કે, કપિલના સાંખ્યના અનુયાયી આસુરી હતા. સાંખ્યકારિકા ૭૦ પરથી જણાઈ આવે છે કે, આસુરીના શિષ્ય પંચશિખાચાર્યે પ્રાચીન સાંખ્યમાં ઘણા ફેરફારો કર્યા છે. ઉપનિષદોનું સાંખ્ય કપિલના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે છે એમ જણાય છે, અને ચરકનું સાંખ્ય પંચશિખાચાર્ય અનુસાર છે; કેમકે ઉપનિષદો કરતાં સાંખ્યમાં કંઈક વિશેષ તાસ્તિકતા છે. આગળ ચાલતાં ઇશ્વરકૃષ્ણે તો સાંખ્યને નિરીશ્વરવાદી બતાવી દીધો છે.

ઇશ્વરકૃષ્ણનું આ નાનું સરખું મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક સાંખ્યકારિકાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એમાં કૃત્તા ૭૦ આર્યા છંદ છે અને કહેવાય છે કે, આ પંચ શિખા-ચાર્યના યદિતંત્રના આધાર પર બનાવવામાં આવ્યું છે. શંકર અને કેટલાક ટીકાકારોએ એક દર્શન પર લાભ્ય ન કરતાં આના પર ટીકાઓ અને લાભ્ય કર્યું છે. ગૌડ-પાદ અને વાચસ્પતિનું લાભ્ય પણ આના પરજ છે. તેનો લેટિન અનુવાદ લેયસન સાહેબે, જર્મન અનુવાદ વિડિશ-મેને અને લોરિંજર સાહેબે, ફ્રેન્ચ અનુવાદ પંટિઅર

સાહેબે તથા સેન્ટ હેલિવર સાહેબે અને અંગ્રેજીમાં કોલ-પુક તથા વિલસન સાહેબે કર્યો છે. એક નવો અંગ્રેજી અનુવાદ ડેવીડ સાહેબે પણ કર્યો છે. આના ઉપર તેમણે મહત્વની ટિપ્પણીઓ પણ આપી છે.

આ ઉપરથી આપણને નીચેના સિદ્ધાંતોની માહિતી મળી આવે છે—

(૧) સાંખ્યનો ઉપદેશ દૈહિક, ભૌતિક અને દૈવિક કલેશોથી મનુષ્યને છોડાવી મુક્તિ અપાવવાનો છે.

(૨) વેદ વિધાન નિરર્થક છે—અંતિમ મુક્તિ જ્ઞાનથી થાય છે.

(૩) પ્રકૃતિ પુરુષ અનાદિ છે. સત્વ, રજ અને તન્માણુઓની સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ છે, ગુણોની વિષમતાથી સૃષ્ટિ અને સમતાથી પ્રલય થાય છે. વિષમતાથી પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિથી મહત્તત્વ (જ્ઞાન), મહત્તત્વથી અહંકાર (ચેતના), અહંકારથી પંચતન્માત્રા, મન, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે પુરુષ સહિત એ ૨૫ પદાર્થો છે.

(૪) પુરુષથી કોઈની પણ ઉત્પત્તિ થતી નથી, પરંતુ તે ભોક્ષ થતાં સુધી શરીરની સાથે રહે છે. આત્મા પરમાત્માનો અંશ નથી. તે ભિન્ન છે અને પ્રકૃતિનાં ગંધનોથી મુક્ત થતાં સુધી પૃથક્ રહે છે. તે દ્રષ્ટા, અકર્તા અને લોકતા નિત્ય ક્રૂટસ્થ છે.

આ સિદ્ધાંતો પરથી આપણે જોઈએ છીએ કે, એક તો ઈશ્વરકૃષ્ણ પ્રાચીન ઉપનિષદોના આ સિદ્ધાંતનો વિરોધ કરે છે કે આત્મા અને પરમાત્મા એક છે. બીજું તે વર્તમાન વેદાંતીઓ જે કહે છે કે, આત્મા ભૌતિક પદાર્થોથી ભિન્ન અને અનાદિ છે તોપણ તે કેટલાક વખત સુધી ભૌતિક પદાર્થોમાં મળી રહે છે તેનો પણ વિરોધ કરે છે. ઈશ્વરકૃષ્ણ કહે છે કે, આ આત્મા સિવાય બીજું

બધું પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયું છે અને એટલા માટે ભૌતિક છે. કેવળ તત્ત્વ, ઈન્દ્રિયજ્ઞાન અને ઈન્દ્રિયોજ્ઞ નહિ પરંતુ ચેતના, મન અને બુદ્ધિ પણ ભૌતિક પદાર્થોજ્ઞ છે. ઈશ્વર-કૃષ્ણના માનસિક દર્શનશાસ્ત્રને સ્પષ્ટ સમજવાને ઈન્દ્રિય-જ્ઞાન, ઈન્દ્રિયો, મન, ચેતના, બુદ્ધિ, તત્ત્વો અને આત્માના લેહને સારી રીતે સમજવાની આવશ્યકતા છે.

પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો ક્રૂટા બુદ્ધિ છે—અર્થાત્ ‘જ્ઞાન’ને ગ્રહણ કરે છે, પાંચે કર્મેન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરે છે. મન કેવળ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે. તે ક્રૂટા જ્ઞાનને ક્રમાનુસાર ચેતનાની પાસે લાવે છે. ચેતના અજ્ઞાનને ‘મારાપણા’ (અહંભાવ)નો બોધ કરે છે અને બુદ્ધિ તેમાં લેહ પ્રલેહ સમજે છે તથા વિચારો બાંધે છે. આ ઉપરથી આપણને જણાશે કે, ઈન્દ્રિયજ્ઞાન, મન, ચેતના અને બુદ્ધિમાં જે લેહ કરવામાં આવ્યો છે તે વાસ્તવમાં મનનાં કાર્યોનો લેહ છે. યુરોપના દર્શનશાસ્ત્રની ભાષામાં એને એમ કહીશું કે, મન ઈન્દ્રિયોના જ્ઞાનને ગ્રહણ કરે છે અને તેને “અનુભવ” કહે છે. ચેતના તેને ‘મારું’ (અહંભાવ) એવો વિચાર કરે છે અને બુદ્ધિ તેને ધ્યાનમાં લે છે.

ભાષ્યકાર વાચસ્પતિ આ માનસિક ક્રિયાનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—જેમ ગામનો સુખી ગામના લોકો પાસેથી કર ઉઘરાવી જીલ્લાના ઉપરીને મોકલે છે અને તે અમલદાર તે ધનને રાજમંત્રીની પાસે મોકલી આપે છે તેમજ તે તેનો રાજ માટે ઉપયોગ કરે છે, તેવીજ રીતે મન આ ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિચાર ગ્રહણ કરે છે. આ વિચારો ચેતનાને આપે છે અને ચેતના તેમને બુદ્ધિને આપે છે, જે આત્માના કામ માટે તે ગ્રહણ કરે છે.

અહીં વાચકનું ખાસ ધ્યાન જોવવાનું છે કે, આ સિદ્ધાંતોનો યુરોપના દર્શનકારો પણ સ્વીકાર કરે છે. મારલ સાહેબ પોતાના પુસ્તક “એલીમેન્ડસ ઓફ સાઈકોલોજી” માં જણાવે છે કે “વાસ્તવમાં ઈન્દ્રિયજ્ઞાન શુદ્ધ નિષ્કર્મ

અવસ્થા નથી, પરંતુ તેમાં મન પણ થોડું ઘણું કામ કરે છે.”

કપિલસિદ્ધાંતનું આટલું સૂક્ષ્મ વિવેચન એ અતિ પ્રાચીન કાળમાં આશ્ચર્યજનક છે. મન, અહંકાર અને બુદ્ધિને ભૌતિક સમજવી, અને તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ અહંકારથી થવી એ સિદ્ધાંત સમજવો એ અત્યારે યુરોપે વક્રંલ અને હુમ સાહેબના મુખેથીજ સાંભળ્યો છે.

પંચમહાભૂત પૃથ્વી, જલ તેજ આકાશ, વાયુ તથા પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂત રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દનું વર્ણન કરીને ઇન્દ્રિયકૃષ્ણ કહે છે કે, સૂક્ષ્મભૂત નેત્ર છે ? આ ગંભીર પ્રશ્નનો શું અર્થ હોઈ શકે ? તે બેશક એ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરે છે કે, જેમ સાંભળવાનું કામ ફક્ત કાન અને શબ્દના ઉત્પત્તિસ્થળની વચ્ચે પરસ્પર સંભાષણનું કોઈ તારતમ્ય હોવાથીજ થાય છે એમ નથી પરંતુ આ કાર્યના બનવાથી એ તત્ત્વમાં કંઈક ફેરફાર પણ થાય છે.

ઇન્દ્રિયકૃષ્ણ ફક્ત ત્રણ પ્રમાણ માને છે:—અનુભવ, અનુમાન અને સાક્ષી. ન્યાય ચાર પ્રમાણ માને છે. તેણે અનુભવના અનુમાન અને ઉપમાન એવા બે ભાગ કર્યા છે. વેદાંતમાં એક ખીણું મોટું પ્રમાણ આપવામાં આવ્યું છે—અર્થાત્ તે “અર્થોપત્તિ” છે, જે અનુમાનનો એક ભેદ છે. દાખલા તરીકે—“રામચંદ્ર દિવસમાં ખાતો નથી, છતાં પણ તે પુત્ર છે—એટલે કે તે રાત્રે ખાય છે.”

ઇન્દ્રિયકૃષ્ણ ઉપલાં ત્રણ પ્રમાણો સિવાય ખીણ કોઈ વાત સ્વીકારતા નથી, પરંતુ અનુમાન, અનુભવ અને સાક્ષીથી ઇન્દ્રિય જગતને બનાવે છે એ સિદ્ધ થતું નથી એટલા માટે તે ઇન્દ્રિયને માનતા નથી.

પરંતુ તે કાર્યના કારણને અવસ્થ માને છે, પણ તે કારણ અને પ્રયોજનને એકજ ગણે છે.

સ્વભાવના ત્રણે ગુણો—સત્ત્વ, રજ અને તમને

સઘળા દર્શનકારોએ સ્વીકાર્યા છે. આ એક આનુમાનિક વર્ણન છે, જેથી જીવનની સઘળી વર્તમાન અવસ્થાઓના લેહનું કારણ જણાય છે.

ધર્મશ્વરકૃષ્ણ સમસ્ત જગતને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલું માને છે. આ સંબંધી તે પાંચ કારણો આપે છે:-

(૧) વિશેષ વસ્તુઓનો સ્વભાવ પરિમિત હોય છે, અને તેનો હેતુ પણ અવશ્ય હોવો જોઈએ.

(૨) જુદી જુદી વસ્તુઓનો સાધારણ ગુણ હોય છે અને તે એકજ મૂળ જાતિના લિન્ન લિન્ન હોય છે.

(૩) સઘળી વસ્તુઓ નિરંતર ઉત્પત્તિની અવસ્થામાં હોય છે અને તેમાં પ્રસારની ક્રિયાશક્તિ હોય છે. આ એકજ આદિકારણથી ઉત્પન્ન થઈ હોય છે.

(૪) આ વર્તમાન સંસાર ક્ષણરૂપ છે અને તેનું આદિકારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ.

(૫) સમસ્ત સૃષ્ટિમાં એક પ્રકારનું એકત્વ છે, જેથી તેની કોઈ એકજ વસ્તુથી ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ પાંચે કારણોના આધાર પરથી ધર્મશ્વરકૃષ્ણનું કહેવું છે કે, સઘળાં સ્થૂળ અસ્તિત્વની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિથીજ થાય છે.

પરંતુ “પુરુષ” એક લિન્ન વસ્તુ છે અને તે તેનાથી ઉત્પન્ન થયો નથી તેનું કારણ પણ તેણે આપ્યું છે, જે વર્તમાન વેદાંતીઓથી જુદુંજ છે. જમ્થી વસ્તુઓ કમથી ઉત્પન્ન થઈ છે, પરંતુ તેમનો આત્મા પૃથક્ છે. ધર્મશ્વરકૃષ્ણ આ વાતનો સ્વીકાર કરતા નથી, પણ તે કહે છે કે, આત્મો એવી વસ્તુ છે કે જેના માટે સઘળી વસ્તુઓ બની છે. ગોડપાદ સ્વામી દાખલો આપી કહે છે કે બિહાનું, ગાદી, તકિયા વગેરે પોતે તેના પર સૂતા નથી-સૂવાવાળો

કોઈ બીજોજ હોય છે, અને તે આજ પુરુષ છે. ઈશ્વર-કૃષ્ણ પ્લેટોના આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે કે, ઉત્તમ જીવન મેળવવાની અભિલાષાથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેને પ્રાપ્ત કરવાની સંભાવના પણ છે. ઈશ્વરકૃષ્ણ જુદા જુદા શરીરમાં જુદો જુદો આત્મા માને છે અને તેમનો આ મત વેદ અને ઉપનિષદો સાથે ગહન મતભેદ કરી દે છે.

ઈશ્વરકૃષ્ણનો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત ઉપનિષદોનો સિદ્ધાંત છે, પરંતુ તેમાં કંઈક પરિવર્તન તેમણે કર્યું છે. તે કહે છે કે, આત્મા કૂટસ્થ છે. મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર ભૌતિક છે. તેનું નિર્માણ એક સૂક્ષ્મ શરીર આત્માની સાથે રહે છે અને પ્રાણીઓના વ્યક્તિત્વ સાથે સંબંધ રાખે છે, તેમજ આ શરીરના છૂટવા સાથેજ આત્માની સાથે પાપ-પુણ્યના અનુસાર ઉચ્ચ અને નીચ લોકોમાં જાય છે. (એમાં ૮ ઉચ્ચ લોકો છે અને પાંચ નીચ લોકો છે). પરંતુ જ્યારે આત્મા લિંગશરીરથી પૃથક્ થઈ જાય છે ત્યારે તે સુક્ષ્મ પામે છે. આ સુક્ષ્મ સદાને માટે હોય છે અને તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિથીજ મળે છે. પૂર્ણજ્ઞાન મેળવ્યા છતાં પણ આત્મા કેટલાક દિવસ શરીરમાં રહે છે. અંતે તે ભૌતિક પદાર્થોથી પૃથક્ થઈ જાય છે. આ સમયે પ્રકૃતિનું કાર્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે અને તે પોતાનું કામ બંધ કરી દે છે તેમજ સદાને માટે પૃથક્ થઈ જાય છે.

જર્મનીના પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક શોપેનહોર અને વોન હાર્ટમેનના સિદ્ધાંત આની સાથે મળતા આવે છે. પરંતુ તે આત્માનો બચાવ કરે છે અને કહે છે કે, ભૌતિક તત્ત્વોનો પૂર્ણ વિકાસજ આ દૃશ્યને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

આ વાત અમે કહી ચૂક્યા છીએ કે, ઈશ્વરકૃષ્ણની આ સાંખ્યકારિકાજ વર્તમાન કાળમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના અથવા સાંખ્યસિદ્ધાંતોના નામથી વિખ્યાત થઈ છે. આના આધાર પર કપિલના દાર્શનિક સિદ્ધાંતોને નાસ્તિક કહે-

વામાં આવ્યાં છે, પરંતુ જે પ્રચલિત દર્શનશાસ્ત્ર પર વિચાર કરવામાં આવે તો આપણને સાંખ્યના ઈશ્વરવાદી હોવાનો જરા પણ સંદેહ રહે નહિ. મધ્યકાળમાં કર્મકાંડે દેટલું જેર પકડ્યું હતું તે વાચકોને યદ્ય ગયા છે. સાંખ્ય-દર્શન તેનું પૂર્ણ વિરોધી હતું એટલે તેમણે તેને ખૂબ કઠોર ભાષામાં નિરીશ્વરવાદી, નાસ્તિક, પાખંડી વગેરે નામો આપ્યાં છે.

સાંખ્યશાસ્ત્રનાં “ઈશ્વરાસિદ્ધેઃ” સૂત્રનો તેના નાસ્તિક-કવાદમાં પ્રમાણ આપવામાં આવે છે. પરંતુ પાંચમા અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ પુરુષની ઉપરાંત ઈશ્વરની ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટ-પણે સ્વીકારી છે. ઈશ્વરને આપ્તકાય કહેવામાં આવ્યા છે, જે સાંખ્યશાસ્ત્રને આસ્તિક હોવાનું પૂરતું પ્રમાણ છે. મહાભારતમાં ભીષ્મપિતામહે પોતે કહ્યું છે કે યદ્યા જ્ઞાન-નો “ભંડાર” સાંખ્ય છે. શાંતિ પર્વમાં સાંખ્ય સિદ્ધાંતો-નું ઘણું સુંદર વર્ણન છે. ગીતામાં “સિદ્ધાનાં કપિલો મુન્નિઃ” કહ્યું છે. અન્ય સ્થળોમાં પણ કપિલની ઘણી પ્રતિ-ષ્ઠા છે. મહાભારતમાંજ કપિલસંવાદ, કપિલ સૂત્ર-રાશી સંવાદ અને ખીજાં ઘણાં સ્થળો પર પણ સાંખ્યમાર્ગની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. ભાગવતમાં તેમણે તેમની માતા-ને જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો છે એમ લખ્યું છે. આ બધી વાતો કપિલ અને તેમના સિદ્ધાંતોને ઈશ્વરવાદી સિદ્ધ કરે છે.

રામાયણમાં શિવજી પાર્વતીને કહે છે કે, સાંખ્ય આસ્તિક શાસ્ત્ર છે. તેમાં જે એકાત્મતાનો ભેદ છે તેમાં સાંખ્યજ પ્રમાણ છે. સાંખ્યનો દૈતવાદ ઉત્તમ છે.

પાછળથી કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉપરિચર, વસુ, પૃથુ, શ્રીરામ વગેરેએ પોતપોતાના યજ્ઞોમાં કપિલને નિમં-ત્રણ આપ્યું હતું. જે તે ઈશ્વરવાદી ન હોત તો આર્ચ સંસ્કૃતિમાં તેમનો આટલો આદર ન હોત.

“ઈશ્વરાસિદ્ધેઃ” સૂત્ર પર પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનભિદ્ધનું

કથન છે કે, બધા સૂત્ર કરતાં આજ સૂત્ર તેમનું ઈશ્વર-વાદીપણું સિદ્ધ કરે છે. જો તે અનીશ્વરવાદી હોત તે “ઈશ્વર સિદ્ધેઃ” સૂત્રના સ્થાન પર “ઈશ્વરાભાવાત્” એમ કહેત. આ સૂત્રનો તો કેવળ આજ અર્થ છે કે, ઈશ્વર વિના બધા તરવો સિદ્ધ કરી શકાય છે અને ઈશ્વર તર્કથી અથવા વિવેચનાથી સિદ્ધ કરી શકવા યોગ્ય નથી—તે “આપ્તકાય” છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુનું કહેવું છે કે, આ દર્શન શ્રુતિની અનુ-કૂળ આપત્તિ અથવા યુક્તિવાદપૂર્ણ છે.

(‘સુધા’ શ્રાવણ વર્ષ ૩, ખંડ ૧ સપ્તમા ૧ માના લેખનો અનુવાદ)

૨-ભક્ત હનુમાન

(લેખક:-શ્રી. ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર સુંકલ)

મનોજયં મારુતતુલ્યવેગં, જિતેન્દ્રિયં યુદ્ધિમતાં ઘરિષ્ઠમ્ ।
 યાતાત્મજં ધાનરૂપમુચ્યં, શ્રીરામદૂતં શરણં પ્રપદ્યે ॥

રામાયણ એ ભારતવર્ષના વ્યક્તિગત અને સામાજિક આદર્શનું સંગ્રહસ્થાન છે; ભારતવર્ષનું પ્રાણસર્વસ્વ એમાં રેડાએલું છે, અને ભારતવર્ષે પુરુષાર્થની પોતાની કલ્પના એની અંદર પૂરેપૂરી જૂંથી દીધી છે. તેથી, આજે મૂળ રામાયણને રચાયેને શતાબ્દિઓ વહી ગયા છતાં રામાયણની કથા જીવંત છે, રામાયણની પ્રતિભા અક્ષય છે અને એમાંથી ભારતવર્ષનાં સ્ત્રી-પુરુષ આખાલવૃદ્ધ સૌને નિરંતર પ્રેરણા મળ્યાજ નાથ છે. આદર્શ પુત્ર, આદર્શ ભાઈ, આદર્શ સ્ત્રી, આદર્શ શત્રુ, સર્વનાં અરિત્રની કથા આજ પણ ભારતવાસીઓના કલ્પમાં ગુંજી રહે છે અને તેમનાં હૃદયને પુનિત કરે છે. રામનાં સત્ય નિષ્ઠા અને પ્રભરંજન, લક્ષ્મણનાં પ્રહ્લાદ્યર્થ અને સેવાભાવ, ભરતની ત્યાગવૃત્તિ અને નમ્રતા, સીતાની પતિ-સક્ષિત અને તેજસ્વિતા, ઉર્મિલાનાં તિતિક્ષા અને આત્મવિલોપન, કૌશલ્યાનો પુત્રપ્રેમ, વિલીલણની ન્યાયનિષ્ઠા, ગુહની મિત્રભક્તિ-એ સૌનું સ્મરણ દરેક ભારતવાસીના હૃદયને ઉત્તત કરી તેમાં ઉદાત્ત ભાવના પ્રેરે છે અને રામાયણનો યશ ચિરસ્થાયી કરે છે.

પુત્ર, શ્વાતા, સ્ત્રી, માતા એ સૌથી વધારે નહિ તે

તેટલું જ મહત્ત્વનું સ્થાન ગૃહસંસારમાં સેવકનું-સચિવ-
નું છે. રામાયણનો-હિન્દુ સંસારનો આદર્શ સેવક-આદર્શ
સચિવ મારુતિ હનુમાન છે. રામાયણાકાશનાં તેજસ્વી
નક્ષત્રોમાં હનુમાનનું તેજ અનેક છે; એની દીપ્તિ જ્વ-
લંત છતાં સૌમ્ય છે-આંખને ભરી નાખતી નથી.

હનુમાન ! હનુમાનનું પ્રથમ-સ્મરણ યતાં તેના
અપરિમિત બાહુબળનું-પરાક્રમનું-સ્મરણ થાય છે. ક્ષણ
માની સૂર્યને પકડવા હોડતા બાળક મારુતિની મૂર્તિ;
સો યોજનના વિશાળ સમુદ્ર પર ઉડતી મહાકાય હનુમા-
નની મૂર્તિ; લંકાના ઘેરામાં શરીરની દરકાર કર્યા વિના
ચોદિશ ધૂમતી અને દક્ષ પ્રભપતિના યજ્ઞમાં ભીષણ તાંડવ
કરતા તથા ભંગાણુ પાડતા રુદ્રના જેવી રાવણના રણયજ્ઞ-
માં ઊછળી ઊછળીને ગાજતા વજ્રકાય હનુમાનની મૂર્તિ;
દ્રોણ પર્વતને ઉપાડી આકાશમાર્ગે વાયુવેગે ધસી આવતી
મહાપરાક્રમી મૂર્તિ—એમ અનેક મૂર્તિઓ એક પછી
એક દૃષ્ટિ સમક્ષ ઊભી થાય છે.

હિન્દુસ્તાનમાં લોકો શક્તિના ભૂખ્યા થયા અને
શક્તિપૂર્ણનું પ્રાબલ્ય થયું; તેની સાથે હનુમાનના અંગ-
બળ પર ભાર દેવાયો, મારુતિ હનુમાન તે બજરંગ
બાલી—બલભીમ બન્યો, અને ભૈરવ ચામુંડાની સાથે હનુ-
માનની પણ શક્તિમાર્ગના દેવતામંડળમાં સ્થાપના થઈ.
વજ્રકાય બાળપ્રહારી હનુમાન પાસેથી ભરણ, મારણ,
ઉચ્ચાટન અને વશીકરણ જેવી અલગ સિદ્ધિઓની યા-
ચના થવા લાગી. પણ રામદૂત હનુમાન આ સ્થિતિમાં
ઝાઝા દિવસ સુધી રહે એમ ન હતું. થોડાજ દિવસમાં
મારુતિ ઉપાસના વિશુદ્ધ થઈ અને પ્રહારી વીરોમાં
અને પહેલવાનોમાં જ તે પ્રિય થઈ પડી. હનુમાન એટલે
માત્ર અંગબળ નહોતું; એકલું અંગબળ કદી સાર્વત્રિક
પૂજાને યાત્ર ગણાયું નથી. એકલા શરીરસામથ્યે કોઈ
દિવસ સમસ્ત રાષ્ટ્રના હૃદયમાં ચેતન સ્ફુરાવ્યું નથી.

હનુમાનનું જેણે માત્ર બાહુબળ જ બોલ્યું છે તેણે હનુમાનના પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વનો એક અલ્પ અંશમાત્ર જ નિહાળ્યો છે.

ઋષ્યમૂક પર્વતની તળેટીમાં રામલક્ષ્મણની સાથે હનુમાનનો પ્રથમ મેળાપ થયો ત્યારે જ તેની વિશુદ્ધ કલ્યાણી હૃદયહર્ષિણી વાણીથી, યુદ્ધિચાતુર્યથી અને આજ્ઞથી પ્રસન્ન થઈને આખા સંવાદને અંતે રામે લક્ષ્મણને કહ્યું હતું કે 'આણે ઋવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ ત્રણેતું અધ્યયન અને વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો જણાય છે.'

बहु व्याहृतानेन न किंचिदवशद्वितम् ।

અશોકવનમાં સીતાની સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યાં તેને સંસ્કૃતમાં બોલવાનું મન થઈ આવ્યું હતું, પણ સીતા એને રાવણ માનીને ડરી બચ અને ખૂબ પાડી ઉઠે એ બચથી એ ક્ષાલ્ય તેને દળાવી દેવી પડી હતી. સમુદ્રકિનારે જાણવાને પણ એનાં વિદ્વતા અને ચાતુર્યની પ્રશંસા કરી હતી.

પણ આદર્શ સેવકના ગુણોની પર્યાપ્તિ એકલા શરીરબળથી કે યુદ્ધિચાતુર્યથી થતી નથી. સેવકમાં જે અઠગક સ્વામિભક્તિની જરૂર છે તે હનુમાનમાં પૂરેપૂરી હતી. વાતિના ભયનો માર્યો બાળ્યોજાળ્યો સુગ્રીવ વનેવન રવડતો હતો; આખી પૃથ્વી દૂંટી વાળ્યો છતાં વાલિના સુરક્ષિત ભયથી એવું સ્થાન તેને ન જડ્યું. હનુમાનથી મિત્રનું આ દુઃખ ન બેવાયું. કિષ્કિન્ધાનાં મુખ છોડીને તે સુગ્રીવને જઈ મળ્યો, તેને વાલિથી સુરક્ષિત એવી મતંગ ઋષિના આમ્રમની જગા બતાવી, અને સુગ્રીવની સાથે રહેવા લાગ્યો. આ નિઃસ્વાર્થ સેવકની વક્ષાદારી જિંદગીભર કાયમ રહી. હનુમાનની સરદારી નીચે સીતાની જોખમાં દક્ષિણ દિશાએ નીકળેલી ટુકડી રસ્તામાં ભૂલી પડી અને એક માસની સુદત વહી ગઈ, ત્યારે ઉગ્રશાસન

સુગ્રીવના દંડના લયથી વાનરોમાં પાછા ફરવાની હિંમત રહી નહિ. અંગદને રાજા મનાવી અરણ્યમાં રાજ્ય સ્થાપવાનું કાવતરું રચાયું અને અંગદ તેમાં લઈયો, પણ સ્વામિભક્ત હનુમાનથી આ સહન ન થયું. તેણે શેઠનીતિનો પ્રયોગ કરી કાવતરું ફેંડયું અને વાનરોને ઉત્સાહયુક્ત કર્યાં.

વફાદાર છતાં હનુમાન હા છ હા કરનાર નહોતો. સુગ્રીવને પ્રસંગ પડ્યે કડવી સલાહ આપતાં પણ તે અચકાતો નહિ. સુગ્રીવના રાજ્યાભિષેક પછી આખું કિષ્કિન્ધા વિલાસની ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યું ત્યારે હનુમાન એકલો જાગ્યો હતો. એની ચક્રોર આંખો પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરતી હતી. લક્ષ્મણ સુગ્રીવને ચેતવણી આપવા આવ્યો ત્યાર પહેલાં ઘણા વખતપર હનુમાને સુગ્રીવને તેના વચનની યાદ દેવડાવી કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. લક્ષ્મણ ક્રોધાવિષ્ટ થઈને આવ્યો ત્યાંસુધી સુગ્રીવની ઉંઘ ઉડી નહોતી. હનુમાને તેને ઢંઢાળીને ઉઠાડ્યો અને એક મોટી આકૃતમાંથી તેને ઉગારી લીધો.

રામના પ્રથમ દર્શનેજ હનુમાનની વીરપૂજાની વૃત્તિએ તેના હૃદયમાં રામભક્તિની પ્રબળ ભાવના ઉત્પન્ન કરી. સુગ્રીવનો હૃત તે રામનો હૃત બન્યો. હૃદયમંદિરમાં સુગ્રીવની જગાએ રામની મૂર્તિની સ્થાપના થઈ. સીતાની શોધ કરીને હનુમાને હૃતપણાની પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી અને રામનો માનપાત્ર બન્યો, છતાં હનુમાનની વિવેકબુદ્ધિ ગર્વથી અસ્પૃશ્ય હતી.

જ્યાં સર્વની ગતિ સંકુચિત થઈ જાય ત્યાં હનુમાનની બુદ્ધિ ઝડપથી ધસી જતી અને ગમે તેવાં સંકટમાં પણ રસ્તો કાઢતી; છતાં પરાક્રમના ઉત્સાહના વેગથી એણે બુદ્ધિને કલુષિત થવા દીધી નથી. અશોકવનમાં ગાંડ પર બેઠાં બેઠાં એને સવલ્લ બેઠે યુદ્ધ મચાવવાનો, રાક્ષસકુળનું નિકંદન કરવાનો ને અશોકવનને રંજાડવાનો ઉત્સાહ

ઉછળી આવ્યો હતો. એના જેવા પરાક્રમશાળીને માટે શૂરાતન દાખવવાનો પ્રસંગ જતો કરવો એ કઠણ હતું; છતાં એની નિત્યજાગૃહ્ય કર્તવ્યબુદ્ધિએ ઉત્સાહના વેગને રોક્યો અને રામનું કાર્ય વણસી જશે એનું ભાન કરાવ્યું. હનુમાને કહ્યું કે આ શૂરાતન કે ડહાપણ બતાવવાનો પ્રસંગ નથી. કારણ કે-

‘વાતયન્તિ હિ કાર્યાણિ દૂતાઃ પण्डितं मानिनः ।’

છતાં સીતાને રામનો સંદેશ અને સુદ્રિકા આપ્યા પછી રાવણને કંઈક અમત્કાર બતાવ્યા વિના જવું તે શૂરા હનુમાનને ન રુચ્યું. તેણે અચોક્ષવન રંભડકું અને રાવણ પાસે જવાનો માર્ગ મેળવ્યો. પરાક્રમી હનુમાન રાવણના બાહુબળ અને પરાક્રમની કદર કરી શક્યો, છતાં રાવણના પ્રતાપથી અંભયો નહિ. રાવણને તેણે ઉપદેશનાં જે વચન કહ્યાં તેમાં તેને ધર્મબુદ્ધિ, તેજસ્વિતા અને આત્મવિશ્વાસનું દર્શન કરાવી દીધું અને રામના મહિમાની પ્રતીતિ કરાવી.

રાવણે હનુમાનનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે હનુમાને યુક્તિ રચીને લંકા બાળી અને ત્રાસ વર્તાવ્યો. આમ છતાં શૂરાતનમાં કૂરતા નથી હોતી; માથો વીર કરુણાપૂર્ણ હોય છે; દુઃખીનું દુઃખ બેતાં તેનું હૈયું દ્રવી જાય છે. લંકાને બાળી હનુમાન સમુદ્રકિનારે આવ્યો ત્યાં અનેક નિર્દોષ છોકરાને પીડા કર્યાના સંતાપ અને પશ્ચાત્તાપથી એનું હૃદય સમસમી ઊઠ્યું. આખી લંકા ઢૂંઢી વળ્યા છતાં જ્યારે સીતાની ભાળ નહોતી લાગી ત્યારે હનુમાને ચિંતા ખડકીને અથવા પ્રાયોગવેશન કરીને મરવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો, પણ એની કર્તવ્યબુદ્ધિએ એને તેમ કરતાં વાર્યો હતો. આ વેળા કરુણાથી ત્રંતમ થઈ તેણે ફરી પ્રમજ્યા લઈ તપસ્થા આદરવાનો કે પ્રાણસંન્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ધર્મવ્યુતિ થાય ત્યારે પ્રાણસંન્યાસ કરવો એ

આર્યોનો આદર્શ હતો. પ્રાહ્મણુ તપથી ચળે, ક્ષત્રિય રણ-
માંથી પલાયન કરે અને વૈશ્ય કોલકરાર તોડે ત્યારે
તેમને પ્રાણસંન્યાસ એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત મનાતું. હનુમાનની
આર્યવૃત્તિએ તેને આર્યોનો એ જ રાજમાર્ગ સૂઝાડયો;
અને રામ પ્રતિની વફાદારી અને સમુદ્રને મામે કિનારે
એક પગે ઊભા રહેલા વાનરયૂથની દયા આડે ન આવ્યાં
હોત તો હનુમાને લંકાને પાદરે, આગરને કિનારે પ્રવ-
ળ્યા કે પ્રાણસંન્યાસ કર્યોં પણ હોત.

હનુમાનની સ્વરણતા અનુપમ હતી; કપટ એના હૃદ-
યને સ્પર્શ કરવા અસમર્થ હતું, અને નિષ્કપટી માણસને
નિરંતર શંકાશીલ બનીને ફરવાપણું નથી હોતું—જગતની
ભલાઈ વિષે તેને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હોય છે. હનુમાનને
પણ એવો વિશ્વાસ હતો. રાવણનો ત્યાગ કરીને રામની
પાસે આવતા વિભીષણ તરફ સૌ શંકાની નજરે જોતું હતું.
સુગ્રીવ, અંગદ વગેરે સૌ સેનાનીઓએ પોતાની શંકા વ્યક્ત
કરી હતી, તે વખતે હનુમાને વિભીષણનો સ્વીકાર કરવા
રામને વિનવી વીરોચિત ઉદારતા પ્રગટ કરી હતી.

પ્રહ્લચર્યનો મહિમા તો ભારતવર્ષમાં સર્વ કાળે
ગવાયો છે. રામાયણ એ ભારતવર્ષના ગૃહસંસારનું મહા-
કાવ્ય છે તેથી એમાં પ્રહ્લચર્યનો આદર્શ ઉજ્જવળ રંગે
ચીતરવામાં આવ્યો છે. ખાર વંરસ સુધી ગુડાકેશ બનીને
તપસ્યાની અવધિ વાળનાર અને સીતાનાં ચરણથી પણ
ઉંચી દૃષ્ટિ ન નાખવા જેટલો કઠોર સંયમ વાળનાર લક્ષ્મણ,
અને આજીવન પ્રહ્લચારી રહેનાર પરમતેજસ્વી હનુમાન,
એ બે રામાયણના આદર્શ પ્રહ્લચારીઓ છે. સુગ્રીવના
મહેલમાં જતાં નૂપુરનો રણકાર અને કાંચી (કંદોરા)નો
ખણખણાટ સાંભળીને ધમણીરુ લક્ષ્મણ લજ્જિત થઈ
ગયો હતો. મધપાનથી મદવિહ્વળ શિથિલાંગી તારા અંતઃ-
પુરમાંથી નીકળી સમીપ આવીને ઉભી રહી ત્યારે પણ
શ્રીદાક્ષિણ્ય લક્ષ્મણ ઉદાસીન થઈ નીચું મોં કરી ઉભો રહ્યો

હતો. માનસિક પ્રહ્લ્લચર્યનો રજ્જલર પણ લંગ ન થઈ બય એટલા માટે પાપણીરુ લક્ષ્મણે વર્તનની એટલી ળધી કડકાઈ રાખી હતી.

એવોજ પ્રસંગ હનુમાનને લંકામાં આવ્યો. રાવણના અંતઃપુરના પાનગૃહમાં ભુલેલા માંસના ઢગલેઢગલા પડ્યા હતા. મઘનાં અસંખ્ય પાત્ર વેરણુછેરણુ પડ્યાં હતાં અને એ મર્વની વચ્ચે અનેક રાક્ષસ લલનાઓ પાનવ્યાયામથી ઘ્રમિત થઈ વિસ્ખલિત વસ્ત્રવાળી થઈ લાજનું લાન ભૂલીને જેમતેમ પડીપડી ઉઘતી હતી. એ જોતાંની સાથે હનુમાન ચમકી ઉઠ્યો અને ધર્મભ્રષ્ટની શંકાથી લલિજત થઈને વિભાસવા લાગ્યોઃ ‘ઝરે, આ પરદારાઓને સૂતેલી જોઈ છે એથી નક્કી મારા ધર્મનો લોપ થશે. જેણે આજ સુધી પરશ્રીનું મુખ પણ નિહાળ્યું મથી તે હું, આજ આ પારકાના અંતઃપુરમાં ક્યાં આવી પડ્યો ?’ આવી શંકા જ કોઈ વાર ધર્મલોપનું કારણ થઈ પડે છે, એ હનુમાનની નિશ્ચયાત્મક ધુદ્ધિએ ક્ષણવારમાં જોઈ લીધું. અડગ ઉભા રહીને તેણે શંકાને ખંખેરી નાખીઃ ‘લલેને મારાથી રાવણની ળધી શ્રીઓનું દર્શન થયું હોય; મારા મનમાં કશી વિકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ નથી. મન દઢ છે ત્યાંસુધી ઇદ્રિયો સુરક્ષિત છે. અને મારું મન તો શુભાશુભ ગમે તેવી અવસ્થામાં સ્થિરતા ળોવાનું નથી.’ જેણે હનુમાન જેવું કડક માનસિક પ્રહ્લ્લચર્ય પાળ્યું હોય તેજ આટલો આત્મવિશ્વાસ રાખી શકે.

જે કાળે દશરથ જેવા ધર્મનિષ્ઠ ગણુતા આર્ય રાજાઓ અનેક રાણીઓ પરણે, જે કાળે આર્ય-અનાર્યની અન્તરાલના વાનરલોકના રાજા માતાસમી જ્યેષ્ઠ ળધુની પત્નીની સાથે ગળ્ળે વખત ઘરઘરણું કરવા જેવું ‘સ્મૃતિ-લિન્ન’ કર્મ કરતાં આંચકો ન ળાય, જે કાળે અનાર્ય રાક્ષસો પરદારાગમન અને પરસ્વીહરણુને સ્વધર્મ માને, તે કાળે જ રામના એકપત્નીવ્રતનો આટલો મહિમા ગવા-

યો છે. હનુમાનનાં એકાન્તિક પ્રહસચર્ય અને તપસ્થાનો મહિમા એથીએ મહાન છે—સર્વ યુગને માટે મહાન છે.

આ સર્વ આર્યત્વના ગુણથી હનુમાન એ જન્મે કિષ્કિન્ધાનો અનાર્ય વાનર છતાં, હનુમાન ગુણે અને કર્મે આર્ય છે. તેનામાં ગ્રાહ્યણનાં ત્યાગ અને તિતિક્ષા છે, ક્ષત્રિયનાં તેજસ્વિતા અને શૌર્ય છે, વૈશ્યનાં કર્તાવ્યનિષ્ઠા અને દીર્ઘદૃષ્ટિ છે, અને શૂદ્રનાં પરિચર્યા અને અનસૂયા છે. વાનરવૃત્તિનો સુગ્રીવ એનો સ્વામી છે, છતાં એના હૃદયનો વીર તો આર્યવૃત્તિનો રામ છે. હનુમાનના આ આર્યત્વને આર્યશિરોમણિ રામ અને ભરતે સ્વીકાર્યું છે, અને કવિકુલભૂષણ ભવભૂતિએ ‘ઉત્તરરામચરિત’માં લક્ષમણને સુખેથી આર્ય હનુમાન એ માનપદ ઉદ્દગાર કઠાવી એમાં પૂર્તિ કરી છે.

હનુમાન આર્ય છે એટલુંજ નહિ પણ આદર્શ આર્ય છે; છતાં રામાયણમાં તેણે પોતાની જાતને આગળ પડીને દેખાવા દીધી નથી રામને પડળે રહીને રામની દેદીખ્યમાન વિભૂતિમાં તેણે પોતાની જ્યોતિ મિલાવી દીધી છે, અને એમાંજ શિષ્યત્વનો ઉત્કર્ષ છે. ગુરુના વ્યક્તિત્વમાં પોતાના વ્યક્તિત્વને લીન કરી નાખવું અને ગુરુનો મહિમા વધારવો એ ભારતવર્ષની પ્રાચીન પરંપરા છે. હનુમાન એ પરંપરાનો એક મહાન સ્તંભ છે.

હનુમાને સુગ્રીવને માટે પણ ત્યાગ ઓછો કયો નથી. હનુમાને ધાર્યું હોત તો એનામાં રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ અને યોગ્યતા હતી. વાનરોનો એ યૂથપતિ તો હતો જ; છતાં જે ધાર્મિક અને ધર્મપ્રાપ્ત વસ્તુ નથી એ મેળવવાની લાલસા સુદ્ધાં કરવા જેટલી હીનતા હનુમાનમાં સંભવતી નહોતી. હનુમાને તો હમેશાં સુગ્રીવની પીઠે રહી દુઃખમાં ને સુખમાં એકાગ્ર ચિત્તથી તેની સેવા કરી છે, તેનું રાજ્ય ચિરકાળ ટકે એને માટે રાતદિન જહેમત ઉઠાવી છે, અને છતાં આરંભથી અંત સુધી

રાજ્યલોલ, સત્તાલોલ કે કીર્તિલોલથી નિલેપ' રહ્યો છે. રાજાની—રાષ્ટ્રની સેવામાં આમરણ તત્પર રહેવું અને વખત આંચે જીવ પણ આપવો એ હિંદુસ્તાનની પરંપરાનો ઉજ્જવળ આદર્શ હનુમાને પૂરો પાડ્યો છે. એકજ હનુમાનમાં હિન્દુ સંસારને આદર્શ વીરપૂજક અને આદર્શ સેવક મળ્યા છે.

લંકાનું યુદ્ધ પૂરું થઈ ગયું છે. સીતાદેવી અશોક-વનમાંથી આવી અગ્નિશુદ્ધ થઈ રામની સાથે અયોધ્યા આંચાં છે. સાથે વિભીષણ છે, સુગ્રીવ છે, અંગદ છે, હનુમાન છે, વાનરસેના પણ છે. રામનો અભિષેક થાય છે, અભિષેકવિધિ થઈ ગયો છે, રામ સૈને સૈની યોગ્યતા પ્રમાણે દાન-ઉપહાર આપે છે. સીતાને કંઈ રામે પહેરાવેલો હાર સીતાએ ઉતારી નાખ્યો અને ચારે તરફ નજર ફેરવવા લાગી. રામે કહ્યું: 'તારી ઇચ્છા હોય તેને એ હાર પહેરાવી દે.' સીતા કોને હાર પહેરાવે ? તેજ, ધૃતિ, યશ, હાદ્ય, સામર્થ્ય, વિનય, નય, પારુપ, વિક્રમ, છુદ્ધિના સાગરરૂપ હનુમાન—સીતાને સહોદર સમાન વહાલો હનુમાન—ઉલો હતો તેના ગળામાં સીતાએ હાર પહેરાવી દીધી. આખી જીંદગીની સેવાની કદર મીતાના એક હાર કરી દીધી.

અભિષેકની સમાપ્તિ થઈ અને સૌ રામચંદ્રનો આશીર્વાદ લઈને પોતપોતાને સ્થળે જવા વેરાવા લાગ્યું. વિભીષણ લંકા તરફ વળ્યો, સુગ્રીવ ગયો, અંગદ પણ ગયો. વાનરસેના કિષ્કિન્ધા જવા નીકળી. એક હનુમાન રહ્યો. હનુમાન ક્યાં જાય ? તેણે તો જીવનસર્વસ્વ રામને સમર્પણ કર્યું હતું. રામ વિના એને જગતમાં બીજે કશું પ્રયોજન ન હતું. એનું ચિત્ત રામમાં લય પામ્યું હતું. તેણે રામને પગે પડીને ભૂતળ ઉપર રામકથા કાથમ રહે ત્યાં સુધીના આયુષ્યની માગણી કરી.

યાવદ્રામકથા વીર ચરિષ્યતિ મહીતલે ।

તાવચ્છરીરે વંત્સ્યન્તુ પ્રાણા મમ ન સંશયઃ ॥

રામ ત્રિંહાસન ઉપરથી ઉતરી હનુમાનને પ્રેમથી લેટયા અને કહ્યું: 'હનુમાન ! મારી કથા જ્યાંસુધી જગતમાં રહેશે ત્યાં સુધી તારી કીર્તિ' અને તારું આયુષ્ય જાને અવિચળ રહેશે. જ્યાં સુધી દુનિયા ચાલશે અને મારી કથાનું સહેજ પણ સંભારણું રહેશે ત્યાં સુધી તું પૃથ્વી પર વિચરતો રહીશ. હનુમાન ! તારા અનેક ઉપકારનો હું શી રીતે ખદલો વાળીશ ?'

ધન્ય છે આદર્શ સેવક અને આદર્શ સ્વામી ! આજે યુગ વહી ગયો, પણ એ સેવકસ્વામીના યુગલનું સ્મરણ કરતાં હૃદય કૃતકૃત્ય થઈ ઉભરાઈ જાય છે !

રામાવતારની સમાપ્તિ થઈ. સીતાએ ભૂમિપ્રવેશ કર્યો, રામ મહાપ્રસ્થાન કરી સ્વર્ગલોકમાં ગયા, અને હનુમાન રામકથાનું શ્રવણ કરવા ભૂલોકમાં રહ્યા. જ્યાં જ્યાં રામકથાનું પારાયણ થાય છે, રામસીતાના નામનું રટણ થાય છે ત્યાં વૃદ્ધ ધવલશીપું હનુમાન આવીને બેસે છે, અને રામસીતાના એ ગત યુગનું સ્મરણ કરી કરી 'ત્તે હિ નો દિવસા ગતાઃ' કહીને ઊંડો નિસાસો નાખે છે.

રામાયણ એ ભારતવર્ષનો સનાતન વારસો છે. યુગે-યુગે એમાં નવો પ્રાણ રેડાયો છે. યુગે યુગે પોતપોતાનું રામાયણ રચ્યું છે. આ યુગમાં રહેલા આપણે જો એ રામાયણ પ્રત્યક્ષ કરવું હોય તો હનુમાનનાં અથાગ વીર્ય, અપ્રતિહત પ્રજ્ઞા, અનન્ય સેવાભાવ, કઠોર સંયમ, અનુપમ તિતિક્ષા, અદ્ભુત ત્યાગ, અડગ કાર્યનિષ્ઠા અને પ્રાણુવાન તેજસ્વિતા આપણાં હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ કરી જતાવવાં પડશે. ભારતવર્ષમાં જે દિવસે હનુમાન પાકશે તે દિવસે રામાયણ એ ભૂતકાળની કથા મટી વર્તમાનકાળની પ્રત્યક્ષ કથા થશે.

('હરિજનગણ'ના એક અંકમાંથી)

૩-સદ્ગુણવતી કૈકેયી

(અનુવાદક-શ્રી. જગન્નાથ હરિલાલ પંડ્યા, બી. એ.)

આખા રામાયણમાં મહારાણી કૈકેયીનું ચરિત્ર સર્વથી વધારે બદનામ થયેલું છે. જેણે સમસ્ત વિશ્વના પરમ પ્રિય પ્રાણારામ રામને વિના અપરાધ વનમાં મોકલવાનો અપરાધ કર્યો તેને પાપિની-કલંકિની-શક્તી-કુળ-વિનાશિની કહે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. સમસ્ત મદ્યુ-લોના આધાર એવા જગદાધાર રામચંદ્રજી જેની આંખોને કાંટા સમાન બની ગયા તેના ઉપર ગોળીઓનો વરમાદ ન વરસે તો બીજા કોના પર વરસે ? આથીજ લાખો વર્ષ વીતી ગયા છતાં આજ પણ જગતનાં નરનારી કૈકેયીનું નામ સાંભળતાં જ નાકનું ટેરવું ઉચું ચઢાવીને બે-ચાર ગાળો દીધા વિના રહેતાં નથી. પરંતુ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે, કૈકેયી મર્વંધા દુર્ગામીની ખાણ હતી કે એનામાં કાંઈ મદ્યુજી હતોજ નહિ. માત્રી વાત તો એ છે કે, શ્રીરામ-વનવાનનું કૈકેયી કારણ હોવાનો પ્રસંગ નીકળી જાય તો કૈકેયીનું ચરિત્ર રામાયણમાંની લગભગ બધી સ્ત્રીઓના ચરિત્ર કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહ્યા વિના ચાલે જ નહિ. કૈકેયી રામવનવાનનું કારણ થઈ તેમાં પણ એક ગુણ રહેલ્ય છુપાયેલું છે. તે પ્રકટ થતા એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, રામચંદ્રજીના અનન્ય તથા અનુકંપા ભક્તોમાં કૈકેયીનું સ્થાન મર્વંધી ઉચ્ચ છે. આ સંબંધે કુવે પછી વિચાર કરીશું. પ્રથમ કૈકેયીના અન્ય ગુણો ઉપર દ્રષ્ટિ નાખીએ.

કૈકેયી મહારાજ કૈકયની પુત્રી અને દશરથ રાજાની નાની રાણી હતી. તે એક અપ્રતિમ સુંદરી હતી એટલુંજ નહિ પણ પ્રથમ શ્રેણીની પતિવ્રતા તથા વીરાઈના પણ હતી. બુદ્ધિમત્તા, સરળતા, નિર્ભયતા, દયાળુતા આદિ સફળો એના જીવનમાં પૂર્ણ રીતે વિકસ્યા હતા. એણે પોતાના પ્રેમ તથા સેવાભાવથી મહારાજના હૃદય ઉપર એટલો તો અધિકાર મેળવ્યો હતો કે મહારાજ ત્રણે પટ-રાણીઓમાં એને સર્વથી અધિક માન આપતા હતા. પતિ-સેવાને માટે એ જે કહો તે કરવાને તૈયાર હતી.

એક સમયે મહારાજ દશરથ, દેવતાઓને સહાય કરવા માટે શમ્બરાસુર નામે રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા હતા. તે વખતે કૈકેયી પણ પતિની સાથે રણભૂમિમાં ગઈ હતી; તે કંઈ આરામ કે સુખ ભોગવવા માટે નહિ, પણ સેવા તથા શૌર્યથી પતિહેવને મુખી કરવા માટે. કૈકેયીનું પાતિવ્રત તથા વીરત્વ એ પરથી દેખાઈ આવે છે કે, યુદ્ધમાં મહારાજનો સારથિ હણાતાં એણે પોતે બહુ કુશળતાથી સારથિનું કામ કરીને મહારાજને સંકટમાંથી બચાવ્યા હતા. એજ યુદ્ધમાં ણીજ વાર એવી એક ઘટના બની કે, મહારાજ ઘેર યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા એટલામાં એમના રથનાં પૈડાંની ધરી નીકળી પડી. મહારાજને તો એ યાતની બગરે ન પડી; પણ કૈકેયીએ તે જોયું કે તરતજ પતિની વિજયકામનાથી, મહારાજને કંઈ પણ કહ્યા વિના એણે એકદમ ધરીની જગાએ પોતાનો હાથ ગોઠવી દીધો અને પોતે બહુ ધીરજથી બેઠી રહી. આ સમયે વેદનાથી એની આંખોએ અંધારાં આવવા લાગ્યાં, પણ એણે પોતાનો હાથ હઠાવ્યો નહિ. આ વિકટ સમયે એણે જો બુદ્ધિમત્તા તથા સહનશીલતાથી કામ લીધું ન હોત તો મહારાજના પ્રાણ બચવા કઠિન થઈ પડત.

શત્રુઓનો સંહાર કર્યા પછી જ્યારે મહારાજને આ બાબતની બગર પડી ત્યારે એમના આશ્ચર્યનો પાર

રહ્યા નહિ. કૃતજ્ઞતા તથા આનંદથી એમનું હૃદય ભરાઈ ગયું. આટલી વીરતા તથા ત્યાગપૂર્ણ કાર્ય કરવા છતાં કૈકેયીના મનમાં જરાએ અભિમાન જેવું ન હતું. પતિ પર પોતે કંઈ અહેસાન કરતી ન હતી. મહારાજે વરદાન માગવાનું કહ્યું ત્યારે એ બોલી કે “મારે તો આપના પ્રેમ સિવાય ખીલું કંઈ જ જોઈતું નથી.”

પણ મહારાજે જ્યારે કોઈ વાતે માન્યું નહિ અને એ વર માગવાની હઠ પકડી ત્યારે દૈવી પ્રેરણાને વશ બનીને એણે એટલું જ કહ્યું કે “જરૂર પડશે ત્યારે માગી લઈશ.” આમ કહીને એણે પોતાનો પિંડ છાંડાવી લીધો. એનો આ અપૂર્વ ત્યાગ સર્વથા પ્રશંસનીય છે.

મહારાજે ચૈત્ર માસમાં શ્રીરામના રાજ્યાભિષેકની તૈયારી કરવા માંડી. કોણ જાણે શા કારણે, એમને આ સમયે ભરત-શત્રુઘ્ન પરદેશ હતા ત્યાંથી આ ઉત્સવમાં ભાગ લેવાને ન બોલાવ્યા, તેમ કેકયરાજને પણ નિમંણ ન મોકલ્યું. એમ કહેવાય છે કે, કૈકેયીના વિવાહ-સમયે મહારાજાએ ધારેલું કે એમનાથી થનાર પુત્રને રાજ્યનો અધિકારી ણનાવવો. પરંતુ રઘુવંશની પ્રથા જોતાં અને શ્રીરામ ઉપર એમની અધિક પ્રીતિ હોવાથી એમણે ચૂપચાપ સુવરાજપદ શ્રીરામજીને આપવાની તૈયારી કરવા માંડી. આજ કારણથી કૈકેયીના મહેલમાં પણ આ ઉત્સવના સમાચાર પહોંચેથી ન પહોંચ્યા હોવા જોઈએ. રાણી કૈકેયી તો પોતાનું સ્વત્વ જાણતી હતી. મારા પુત્ર તરીકે ભરતને રાજ્યાધિકાર મળવો જોઈએ એમ એને થતું હશે, પણ એ વાતની એને ઝાઝી પરવા ન હતી. તેથી રામના રાજ્યાભિષેકની વાત માંલજતાં જ એ પ્રસન્ન થઈ. કુબડી મંથરાએ દૈવની પ્રેરણાથી આવીને જ્યારે એને આ સમાચાર સંભળાવ્યા ત્યારે એ આનંદમાં ડૂબી ગઈ. એ તો મંથરાને ઈનામમાં આપવા માટે એક દિવ્યાભરણ લઈ આવીને કહેવા લાગી કે:-

“ મંથરે ! તેં મને આ અતિ પ્રિય ત્રમાચાર સંભ-
ળાવ્યા છે, તેના બદલામાં હું તારો સો વિશેષ ઉપકાર
કરું ? (ભરતને રાજ્યગાદી આપવાની વાત થઈ હતી તો
પણ) રામમાં અને ભરતમાં હું કંઈ ભેદ જોતી નથી.
મહારાજ રામનો રાજ્યાભિષેક કરશે એ સાંભળી હું બહુ
પુશ થઈ છું. એમનાથી મને કંઈ અધિક પ્રિય છેજ નહિ.
આવાં અમૃતસમાન ગુણપ્રદ વચન મને ણીજી કાણ
મંભળાવે એમ છે ? તેં મને એ શ્રવણ કરાવ્યું તે માટે
તું જે ગમે તે માગી લે.”

આ સાંભળી મંથરાએ તેં આભૂષણ દેંદ્રી દીધું અને
કંકેથીને ઉલટું સુલટું સુભવવવા માડ્યું. તાપણ કંકેથી
શ્રીરામના ગુણોની પ્રશંસા કરતી કહેવા લાગી કે:—

“શ્રી રામચંદ્ર ધર્મજી, ગુણવાન, સંયતેન્દ્રિય, સત્ય-
વ્રત તથા પવિત્ર છે. મહારાજના એ જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે
તેથીજ અમારા કુળની પ્રથા અનુસાર સુવરાજપદના એ
અધિકારી છે, દીર્ઘાયુ રામ પોતાના જાઈઓતું તથા સેવ-
કોતું પિતાની પેઠેજ પાલન કરશે. મંથરા ! તું આવા
રામચંદ્રના અભિષેકની વાત સાંભળીને દુઃખી કેમ થાય
છે ? આજ તો અભ્યુદયનો સમય છે. તેમાં તું બની
કેમ જાય છે ? આવા જાવી કલ્યાણમાં તને દુઃખ શા
માટે થવું જોઈએ ?”

यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।

कौशल्यातोऽतिरिक्तं स तु शुधूपते हि माम् ॥

x x x x

મને ભરત જેટલો વહાલો છે તેનાથી રામ આધક
વહાલા છે; કેમકે રામ મારી સેવા કૌશલ્યા કરતાં પણ
અધિક કરે છે. રામને રાજ્ય મળે છે તો તે ભરતનેજ
મળે છે, એમ સમજવું જોઈએ. કેમકે રામ સર્વ ભાઈ-
ઓને પોતાની સમાન ગણે છે.

આટલું કહેવા છતાં જ્યારે મંથરા, મહારાજા દશ-રથની નિંદા કરવા લાગી ને કૈકેયીની સાથે ફરી ઝઘડો કરવા લાગી ત્યારે એણે એને ઘણાજ ફિટકાર દીધા અને કહ્યું કે:—

“હે પાપિણિ! રામચંદ્ર પ્રતિ તારી આવી બુદ્ધિ છે તો મારે તારી નિહવાનો છેલ્લ કરવો પડશે.”

શ્રીરામચંદ્રજી ઉપર કૈકેયીનો કેટલો પ્રેમ હતો તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આમ છતાં મંથરાના ભમાવવાથી એણે જે ક્યું તે વિષે અહીં લખવાની આવશ્યકતા નથી. એને લીધેજ કૈકેયી આજ સુધી અનર્થના મૂળ કારણરૂપ ગણાઈ છે. પરંતુ વિચારવાની વાત તો એ છે કે, રામને આટલું આહવાવાળી કુલ-પ્રથા અને કુલની રક્ષાની ફિકર કરવાવાળી-પરમ સુશીલા કૈકેયીએ રાજ્ય-લોભથી આવો અનર્થ કેમ કર્યો? ચોક્કિ વાર પરજ રામને ભરતથી અધિક પ્રિય ગતાવીને એમના રાજ્યાભિષેકના આનંદમય સમાચાર સાંભળતાં જ વારે આબૂપણુ લેટ આપવાને તત્પર થયેલી—મંથરાની જીભ કાપવાને તૈયાર થઈ ગયેલી કૈકેયી એવી કેમ બદલાઈ ગઈ કે રામચંદ્ર-જીને ચોદ વર્ષ વનનાં-હુઃખ સહન કરવાને માટે મોકલી દીધા, અને ભરતનો શીલસ્વભાવ બાણુતી હોવા છતાં એને માટે રાજ્યનું વરદાન માગી લીધું!

આમાં ઉંડું રહસ્ય અમાયલું છે. તે એ છે કે, કૈકેયીનો જન્મ ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીની લીલામાં પ્રધાન-કાર્ય કરવા માટેજ થયો હતો. કૈકેયી રામને પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ સમજતી હતી, અને એમની લીલામાં સહાયક બનવા માટેજ એણે શ્રીરામની રૂચિને અનુસાર આ ઝેર-નો ઘુંટડો પીધો હતો. જો કૈકેયી રામચંદ્રજીના વનવાસનું કારણ ન બની હોત તો શ્રીરામનું લીલાકાર્ય સંપન્ન જ ન થાત. ન સીતાનું હરણ થયું હોત કે ન

રાક્ષસ-રાજ રાવણનો એની સેના સહિત વધ થયો હોત. રામચંદ્રજીએ પૃથ્વી પર અવતાર ધારણ કર્યો હતો તે 'હુણ્તાનો વિનાશ કરીને સાધુઓનું પરિત્રાણ કરવા' માટે જ-હુણ્તાના વિનાશ અર્થે હેતુની આવશ્યકતા હતી. મર્યાદા-પુરુષોત્તમ શ્રીરામ અપરાધ વિના કોઈના પર આક્રમણ કરવા કેમ જાય ?...રાવણને મારવાનું કામ પણ હયાને લીધેજ બન્યું હતું-મારીનેજ એનો ઉદ્ધાર કરવાનો હતો. સાધુઓને હુણ્તાથી બચાવવા હતા, ને તેમને સહુપદેશ આપવો હતો. તેની સાથે કાલમૂર્તિ બનીને હુણ્તાનો સંહાર કરવો હતો; પણ આ કાર્ય માટે કારણ જોઈએ તેથીજ સીતાજીનું હરણ થયું. તે ઉપરાંત અનેક શાપ-વરદાનને પણ સાચાં કરી બતાવવાં હતાં. તે વન ગયા વિના અને સીતાનું હરણ થયા વિના બનત શી રીતે ? રાજ્યાભિષેક થઈ ગયો હોત તો વન જવાનું કારણ જ ઉપસ્થિત ન થાત. વળી હશરથ રાજનું મૃત્યુ સમીપમાં હતું તેના નિમિત્તની પણ રચના કરવાની હતી. તેથીજ એમણે આ કાર્ય માટે દેવી કૈકેયીને પસંદ કર્યાં અને તેમના દ્વારા મહારાજ હશરથનું મૃત્યુ તથા રાવણનો વધ બંનેની વ્યવસ્થા કરાવી.

‘ભગવાન સર્વના હૃદયમાં રહીને, સમસ્ત ભૂતોને માયાથી ચંત્રાકૃદ હોય તેમ ધુમાવે છે’ એવું ગીતાવાક્ય છે. તેથીજ રામચંદ્રજીની પ્રેરણાથી દેવતાઓ દ્વારા પ્રેરિત થઈને કૈકેયીની બુદ્ધિ ફરી ગઈ. ભગવદ્દિશ્ઠાનુસાર વર્તવાવાળી કૈકેયી ભગવાનની માયાને વશ બનીને જ એ કામ કરી બેઠી.+ એ અત્યંત ક્રૂર છતાં ભગવાનની લીલાની

+ કૈકેયીને લાથે આમ બનવાનું કારણ એવું પણ કહેવાય છે કે નાનપણમાં એ એના પિતાને ત્યાં હતી ત્યારે કોઈ કુરૂપ આલ્લુને જોઈને એણે તેની મસ્કરી કરેલી તેથી આજણે ક્રોધમાં શાપ દીધો હતો કે, રૂપના અભિમાનમાં અંધ બનીને તું મારા કુરૂપની નિંદા કરે છે તો તું પણ કુરૂપા સ્ત્રીની પેઠે એવું કર્મ કરી બેસીશ કે જેથી જગતમાં તારી ઘણી નિંદા થશે.

સંપૂર્ણતા માટે અત્યંત આવશ્યકજ હતું.

હવે એવો પ્રશ્ન થાય છે કે, જ્યારે કૈકેયી ભગવાનની પરમભક્ત હતી, શ્રીરામ ઉપર અત્યંત ખ્યાર કરતી હતી, રાજ્યમાં તેમજ પરિવારમાં એની મારી ખ્યાતિ હતી—આખું કુટુંબ એનાથી ખુશ હતું, ત્યારે ભગવાને એના દ્વારાજ આણું લીધણું કાર્ય કરાવીને એને કુટુંબી-એ તથા અવધવાસીઓના તિરસ્કારને પાત્ર, પુત્રથી અપ-માનિત અને ઇતિહાસમાં સદાને માટે લોકનિન્દિત કેમ બનાવી? ભગવાન જ સર્વના પ્રેરક છે તો એમણે સાધ્વી સરલા કૈકેયીના મનમાં આવી પ્રેરણા શા માટે કરાવા હશે કે જેથી એનું જીવન સદાને માટે દુઃખી બની ગયું અને એનું નામ બદનામ થઈ ગયું?

એમાં પણ એક રહસ્ય છે. ભગવાન શ્રીરામ સાક્ષાત્ ચિંદાનંદ પરમાત્મા, અને કૈકેયી એમની પરમ અનુ-રાગિણી સેવિકા. હવે ભગવાનને સર્વથી શુદ્ધ અને કઠિન કામ કરાવવું હોય તો તે કંઈ જેવા તેવા ભક્તને તો નજ સોંપાય, તેમ તેવું કોઈ તે કરવાને સમર્થ પણ ક્યાંથી હોય? એ તો કોઈ ધનિષ્ઠ અને પરમપ્રેમી દ્વારાજ કરાવી શકાય—ખાસ કરીને તેમાં કર્તાની બદનામી થવાની હોય એવું કાર્ય તો તેનેજ સોંપાય કે જે પ્રભુનો અત્યંત અંતરંગ હોય. લોકાપવાદથી ડરીને જ્યારે રામઅંદ્રે શ્રીસીતાજીને વનમાં મોકલ્યાં ત્યારે એમણે એમ કહ્યું હતું કે “ભલે મારે આપ ત્યાગ કરો, તથાપિ મારી તો પરમગતિ આપજ છે. આપનો લોકાપવાદ દૂર થાઓ. મને મારા શરીરને માટે જરા પણ શોક નથી.” અહીં સીતાજી રામ-કાર્યને માટે કષ્ટ મહન કરે છે, પરંતુ તેથી એમની બદનામી થતી નથી, ઉલટી પ્રશંસા થાય છે.

પણ કૈકેયીનું કાર્ય તો એથીયે મહાન છે. એને તો રામ-કાર્યને માટે રામનાજ વિરોધી બનવું પડે છે,

યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૈ ગાળો ખાધી પડે છે. પાપિની, 'કુલ-ધા-
તિની વગેરે ઉપાધિઓ ગ્રહણ કરવી પડે છે. વિધવ્યનું
દુઃખ સહન કરીને પુત્ર તથા નગરવાસીઓ દ્વારા વિરસ્કાર
ખમવો પડે છે, તથાપિ રામ-કાર્ય માટે અવશ્ય કર-
વું જ જોઈએ એમ સમજીને એ કરે છે. રામચંદ્રજીએ આ
પોતાના કાર્ય માટે એનેજ પ્રધાન પાત્ર બનાવી હતી,
કેમકે એ એમની અંતરંગ પ્રેમપાત્રી હતી. બદનામી-ખુશ-
નામી આશ્રે એને કંઈ કામ ન હતું; એને તો જે કંઈ માથે
પડે તે સહીને રામ-કાર્ય કરવાનું હતું તે એણે કર્યું.

ઘણા કાળ પછી જ્યારે પ્રભુ એને એકાન્તે મળે છે
ત્યારે એ તેમને દુઃખ પહોંચાડવા માટે આધારણ સ્ત્રીની
પેઠે ક્ષમા માગે છે. પરંતુ લીલામય સગવાન લેદ જોલીને
કહે છે કે 'જરે ! એમાં તારો શો દોષ હતો ? એ તો
મારુંજ કાર્ય હતું. મારી ઈચ્છાથી ને મારી માયાથી
થયું હતું; તું તો નિમિત્તમાત્ર હતી. હવે સુખેથી ભજન
કરો ને મુક્તિ પામો.'

ભરતજી જ્યારે રામચંદ્રજીને પાછા અયોધ્યા પધા-
રવાનો બહુ આગ્રહ કરે છે, ત્યારે શ્રીરામજીનું રહસ્ય
જાણનાર મુનિ વસિષ્ઠ શ્રીરામના સંકેતથી ભરતને અલગ
જોલાવીને એકાન્તમાં મમલવે છે કે, 'પુત્ર ! આજ હું
તને એક શુભ રહસ્ય મંબજાવું છું. શ્રીરામ સાક્ષાત્
નારાયણ છે. પૂર્વકાળમાં રાવણનો વધ કરવાને પ્રહ્લાજીએ
એમની પ્રાર્થના કરી હતી ત્યારે એમણે દશરથ રાજાને
ત્યાં અવતાર લીધો.

શ્રીસીતાજી સાક્ષાત્ યોગમાયા છે. લક્ષ્મણજી શેષ-
નો અવતાર છે તેથી સદા રામચંદ્રજીની આથે સેવામાં
બડાં રહે છે. શ્રીરામને રાવણનો વધ કરવો છે તેથી એમને
જરૂર વનમાં રહેવું પડ્યું. તારી માતાનો કોઈ દોષ
નથી. કૈકેયીએ વરદાન માગ્યાં અને નિષ્કુર વચન કહ્યાં
તે બધું દેવતાઓના કાર્યને માટેજ; ખરું તો કૈકેયી એધું

બોલે ખરી ? માટે સમચંદ્રજીને અયોધ્યા તેડી જવાનો આગ્રહ છોડી દે. ”

સ્તામાં ભરદ્વાજ મુનિએ પણ સંકેતથી કહ્યું કે:—
“હે ભરત ! તું માતા કેકેયી પર દોષારોપણ કર મા; સમનો વનવાસ સમસ્ત દેવદાનવ તથા ઋષિઓને પરમ હિતકર અને સુખનું કારણ બનશે.”

આથીજ ભરતજીએ પ્રમથ જઈને શ્રીરામની ચરણ-પાહુકા સાદર લઈને અયોધ્યા પાછા જવાની તૈયારી કરી હતી.

“ કેકેયીએ એક વાર હાથ જોડીને શ્રીરામચંદ્રજીને કહેલું કે—“ આપના સજ્જાલિષેકમાં મેં વિશ્વ નાજુ એ વેળા મારી યુદ્ધ દેવતાઓએ યગાડી હતી અને મારું ચિત્ત માયાથી મોહિત થઈ ગયું હતું. માટે એ મારી દુષ્ટતાની ક્ષમા કરો. સાધુઓ સમાશીલ હોય છે, અને આંખ તો સાક્ષાત્ વિપ્લુ છે. ઇંદ્રિયોથી અવ્યક્ત સનાતન, પરમાત્મા છે, માયાથી મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને સમસ્ત વિશ્વને મોહિત કરવાવાળા છે. આપની જ પ્રેરણાથી લોક ગુણ-અશુભ કર્મ કરે છે. આ આખું વિશ્વ આપને અધીન છે—અસ્વતંત્ર છે—પોતાની ઇચ્છાથી કંઈ પણ કરી શકતુંજ નથી. આપને દેવતાઓનું કાર્ય કરવું હતું તેથીજ મને આપે એવી પ્રેરણા કરેલી. હે વિશ્વ-ભર ! હે અનંત ! હે જગન્નાથ ! મારી રક્ષા કરો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું. આપની તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી નિર્મળ તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવારથી મારા પુત્ર-વિતાદિ વિપયો-માં સ્નેહરૂપી બંધનને કાપી નાખો. હું આપને શરણે આવી છું. ”

આવાં એનાં સ્પષ્ટ અને સરળ વચન સાંભળી ભગવાને હસતે હસતે કહ્યું કે: “હે મહાભાગે ! તમે જે કંઈ કહ્યું તે સત્ય જ છે. દેવતાઓનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટેજ, મારી જ પ્રેરણાથી એ સમયે તમારા સુખમાંથી

એવાં વચન નીકળેલાં. એમાં તમારો કંઈ પણ દોષ નથી. તમે તો માફ જ કામ કર્યું છે. માટે હવે બંધો ને હૃદયમાં માફ સદા ધ્યાન કરતાં રહો. તમારા સ્નેહપાશ બધી તરફથી તૃપ્તી જશે, અને મારી ભક્તિને લીધે તમે શીઘ્રજ મુક્ત બની જશો. વગેરે.”

(શ્રીભગવાનનાં આ વચનોથી કૈંકેયીની સાચી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે. ભગવાનના કહેવા પ્રમાણે એઓ મહાભાગ્યવતી થઈ ગયાં—લોક ભલે એમને અભાગિની માને. એ તો નિર્દોષજ હતાં.) આ વચનો સાંભળીને આનંદ તથા આશ્ચર્યપૂર્ણ હૃદયથી સેંકડો વાર એમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં અને પ્રદક્ષિણા કરીને આનંદ ભરત-જીની સાથે એઓ અયોધ્યા પાછાં ફર્યાં.

ઉપર્યુક્ત સ્પષ્ટ વર્ણનથી વાચકને ખાત્રી થશે કે, કૈંકેયીએ જાણી જોઈને સ્વાર્થબુદ્ધિથી કશો અનર્થ નથી કર્યો. જે કંઈ એમણે કર્યું તે શ્રીરામની પ્રેરણાથી—રામ-કાર્ય સાધવા માટે જ કરેલું. આથી એટલું પણ પ્રમાણિત થાય છે કે, કૈંકેયી બહુ ઉચ્ચ કોટિની મહિલા હતી. સરલ-સ્વાર્થહીન, પ્રેમમય, સ્નેહ-વાત્સલ્યયુક્ત, ધર્મ-પરાયણા, બુદ્ધિમતી, આદર્શ પતિવ્રતા, નિર્ભય વીરાઈના હોવાની સાથે ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીની એ અનન્ય ભક્ત હતી. એમની જે કંઈ બદનામી થઈ છે તે બધી શ્રીરામની અંતરંગ પ્રીતિના નિદર્શનરૂપજ છે.

જે દેવીએ જગતના આધાર, પ્રેમના સમુદ્ર, અનન્ય રામભક્ત ભરતને જન્મ આપ્યો તે દેવી કદાપિ તિરસ્કારને પાત્ર બની શકતી જ નથી. એવી પ્રાતઃસ્મરણીયા દેવીનાં ચરણોમાં વારંવાર અનંત પ્રણામ હો.

કૈંકેયીનંદન-પદ-વંદન.

(“કૃષ્ણાણુ”ના એક અંકમાંથી “શારદા” માસિકમાં છપાયેલો લેખ)

૪-તપસ્વિની શબરી

એ કાળ આર્યોના વિજયનો ને વિસ્તારનો હતો. આર્યો પ્રથમ પંજાબમાં આવ્યા ત્યાં આગળ ધરાધર પગ જમાવીને વધુ આગળ વધ્યા. ગંગા અને યમુના આ સુંદર તેમજ વિશાળ નદીઓનાં ઘેરાં પાણીથી સમૃદ્ધ ને ક્ષુદ્રરૂપ ધયેલા રમણીય પ્રદેશમાં આર્ય લોકો રાજ્યો સ્થાપીને રહેવા લાગ્યા. સૃષ્ટિસુંદરીએ વરદ હસ્ત મૂકેલા આજ પ્રદેશમાં જનક જેવા રાજર્ષિ જન્મ્યા. ધર્મ, તત્ત્વ-જ્ઞાન ને કલાનો વિકાસ અહીંજ પ્રથમ થયો; ને સંસ્કૃતિ-સૂર્યનાં અહીંનાં કિરણ ધીમે ધીમે અખિલ ભારતવર્ષ પર પસરાવા લાગ્યાં.

ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં સર્વત્ર આર્યોની વસાહતો સ્થ-પાયા પહેલાંજ કેટલાક સાહસિક આર્યો ઓઢિયા પ્રાન્ત-માં થઈ સમુદ્રકિનારે આવી નૌકામાં બેસી નીચે સિલોન ઉદ્દેશ લંકામાં ગયા. આ બેટની નજીકમાં મોતીની ખાણો હતી, સોનાની ખાણો હતી, આ રાજ્ય સમૃદ્ધ હતું. લંકાકાધીશ રાવણ જેવો મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજા ઉત્તર તરફ દિગ્વિજય કરવાને નીકળ્યો ને નાશિકપર્યન્ત આવ્યો, ત્યાં આગળ તેણે પોતાનો અધિકારી મૂક્યો. રાવણ જેવા રાજા દક્ષિણમાંથી ઉત્તર તરફ આવતા હતા તો ણીજ સંસ્કૃતિ-નો પ્રસાર કરનારા સાહસિક ઋષિલોક વિન્ધ્ય પર્વતને ઓળંગી નીચે દક્ષિણ તરફ જતા હતા.

દંતકથાઓમાંથી ઇતિહાસને નિર્માણ કરવો પડે છે.

અગસ્ત્ય ઋષિ એ વિન્ધ્ય પર્વતને ઝાળંગી દક્ષિણ તરફ આવેલો પહેલો સંસ્કૃતિપ્રસારક છે. એ ધીના તેણે વિન્ધ્ય પર્વતને 'તું વધતો ના' એમ કહ્યું એમાં દેખાઈ આવે છે. અગસ્ત્ય ઋષિએ યુધ્કળ પ્રવાસ કર્યો હતો. ત્રણ આશ્રમનમાં તેમણે સાત સમુદ્રને પ્રાશન કર્યા, આમાંનો અર્થ એ હતો કે, ત્રણ પર્યટનમાં તે સાત સમુદ્રને ઝાળંગી આવ્યા. દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કરનાર પહેલા ઋષિ અગસ્ત્યજ છે. એમની પાછળ પાછળ ભરદ્વાજ, મતંગ, અત્રિ વગેરે ઋષિઓ આવવા લાગ્યા ને પોતપોતાના આશ્રમ રમણીય સ્થળોએ સ્થાપવા લાગ્યા. ચિત્રકૂટ પર્વતનું નામજ એ પર્વતની સુન્દરતાની ખાત્રી આપે છે. ત્યાં ભરદ્વાજ ઋષિ રહ્યા. જે પ્રમાણે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ જંગલી લોકોમાં જઈને ત્યાં પોતાના જંગલો ખાંધે છે ને તેમને પોતાના ધર્મની દીક્ષા આપે છે, તે પ્રમાણે આપણા આ પ્રાચીન આર્ય ધર્મપ્રચારક જંગલી લોકોમાં જઈને ત્યાં આગળ આશ્રમો સ્થાપી તેમને સંસ્કૃતિજ્ઞાન આપવા લાગ્યા.

ધીમે ધીમે આ વૈરાગ્યશીલ, ધ્યાનધારણાસંપન્ન નિષ્પાપ એવા ઋષિઓની સાદી જીવનરહેણીની ને સુંદર આચરણની અસર આ દંડકારણ્યમાં વસતા લિલ્લ, કોળી ઇત્યાદિ લોકોના પર થવા લાગી. આ લોકોને ને ઋષિઓને પરસ્પર સંબંધ થવા લાગ્યો. લિલ્લ વગેરે જાતોનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં. આ રાજ્યો કોઈ કોઈ વાર પોતાનાં જાળજીવ્યાંને આ ઋષિવર્યોના આશ્રમમાં લણવા શરૂ મૂકતા હતા. પ્રેમ અને નિર્લોભતાથી અહીંના લોકોનાં હૃદય જીતી લઈને ઋષિઓ તેમને સુંદર જ્ઞાન ને પવિત્ર આચાર શીખવવા લાગ્યા. જંગલી લોકોનાં હૃદયમંદિરમાં જ્ઞાનદીપક પ્રકાશવા લાગ્યો.

આવાજ મહાન ઋષિઓ પૈકી એક મતંગ ઋષિ પણ હતા. ગોદાવરીને તીરે તેમનો આશ્રમ હતો. આજુ-બાજુએ રમણીય ને વિશાળ વનરાજી હતી. મતંગ ઋષિની

પત્ની અત્યંત સાધ્વીને પતિપરાયણા હતી. આશ્રમના અસમંતાત વાતાવરણને તે અતિશય પ્રસન્નને પવિત્ર રાખતી હતી. આશ્રમમાં હરિણુ, મયૂર વગેરે સુંદર પશુપક્ષીને પાળ્યાં હતાં. પ્રાતઃકાળમાં આ પક્ષીઓને ચણવા સારૂ દાણાને હરિણુ વગેરેને લીલો છમ જેવો ચારો નાખતાં ઋષિપત્નીને પરમ આનંદ થતો હતો. કારણ એજ તેમનાં લાડકવાયાં બાળબચ્ચાં હતાં.

મતંગ ઋષિ બહુ મોટા મનના હતા. પ્રાતઃકાળે નદી પર સ્નાન કર્યા પછી તે સંધ્યા, ઇશ્વરપૂજાને ધ્યાન-ધારણા કરતા હતા. તદનંતર આશ્રમની નજીકમાં જે કોઈ આવે તેમને અનેક પ્રકારની નિશાનીઓથી ભાંગી તૂટી ભાષામાં સારી સારી વાતો કહેતા. ધીમે ધીમે તે તેમની ભાષા શીખવા લાગ્યાને પોતાના ઉત્તમ તેમજ ઉદાત્ત વિચારો તેમને જણાવવા લાગ્યા. જો કે એ જંગલી લોકોને શરૂઆતમાં વિશેષ કંઈ સમજતું નહિ, તોપણ એ પવિત્ર વાતાવરણ અને ઋષિના વ્યક્તિમાહાત્મ્યના સંસ્કાર તેમના મન પર પડ્યા સિવાય રહેતા નહિ. દીવાની જ્યોત નિઃસ્તબ્ધપણે અંધકારનું હરણુ કરે છે તેમજ મહાન લોકોનું નામોચ્ચારણુ પણ જો મનને ઉત્તમ બનાવે છે તો પછી તેમનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કેટલું પ્રભાવશાળી થતું હશે વારૂ !

* * * *

હંડકારણ્યમાં મતંગ ઋષિના આશ્રમથી થોડેક દૂર એક લિલ્લ રાજાનું રાજ્ય હતું. રાજ્ય નાનકડુંજ હતું. લિલ્લોનો રાજા જો કે જંગલી હતો, તોપણ ઋષિઓના આચરણથી તે ઉપદેશથી તે કંઈક સુધર્યો હતો. આ લિલ્લ રાજાને એક પાંચ વર્ષની બાળકી હતી. બાળા રંગે જો કે જરા સ્થામ હતી તોપણ તેનો ચહેરો તેજસ્વી હતો. જંગલનાં હરિણોનાં નેત્ર જેવાંજ તેનાં નેત્ર રમતિયાળ ને પાણીદાર હતાં અને તે ચપળ પણ હરિણીના જેવીજ હતી. ઘરમાં એસી રહેવું તેને કદી પણ ગમતું નહિ,

ઘડીભર વિશ્રાંતિ લેવાનું તો તે બંધુતીજ નહિ. લિહ્ન રાજાનીજ તે પુત્રી ! બચપણમાં પણ તે નાનકડું ધનુષ્ય લઈને હરિણોની પછવાડે દોડતી. રાજારાણી પોતાની આ બાળકીની આ બાળકીડાથી આશ્ચર્ય પામતાં. મનુષ્ય જંગલી હો યા સુધરેલો હો, પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવ એ સર્વત્ર સરખોજ હોય છે. જંગલી મનુષ્ય પણ પ્રેમને સમજી શકે છે. તેને બાળબચ્ચાં પ્રિય લાગે છે. જંગલી મનુષ્ય પણ આનંદ થતાં હસે છે ને દુઃખ થતાં રડે છે.

૫ × × ×

માબાપના પ્રેમાળ સહવાસમાં નાનકડી શબરી ઉછરતી હતી. એક દિવસ લિહ્ન રાજાએ પોતાની રાણીને કહ્યું: “આપણી આ છોકરીને મતંગ ઋષિના આશ્રમમાં મૂકીએ તો ? મેં આ બાળકમાં તેમને પૂછ્યું ત્યારે તેમનાં પત્નીએ અત્યંત આનંદથી સંભતિ આપી. ઋષિપત્નીને પણ કંઈ બાળક નથી. ઋષિપત્નીએ મને કહ્યું હતું કે ‘ખરેજ, તમારી પુત્રીને આશ્રમમાં રાખો; હું તેને ભણાવીશ-ગણાવીશ, પેટની દીકરીના જેવો તેના પર પ્રેમ કરીશ. તો કહે, તારો શો અભિપ્રાય છે ?’” રાણીએ પ્રત્યુત્તરમાં વિનમ્ર ભાવે જણાવ્યું: “હું આપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ નથી. મનને કંઈક થાય છે એ ખરું; પણ જેથી કરીને પુત્રીનું કલ્યાણ થાય તેજ આપણે કરવું બેઠીએ, આપણી બાલ્યાવસ્થામાં આપણને આવા ઋષિ ન મળ્યા તેથી આપણે આવાં રહ્યાં; પણ છોકરીને નશીબે આજ આપણને મતંગ જેવા ઋષિ મળ્યા છે તો ભલે તે ભણી ગણીને સારી થાય.”

રાજા અને રાણીએ સહમત થઈ છોકરીને આશ્રમમાં મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો; શુભ દિવસે એ લિહ્નરાજાએ શબરીને પોતાની સાથે લીધી, તેને પાલખીમાં બેસાડીને મતંગ ઋષિના આશ્રમમાં આણી મૂકી. કન્યાને મતંગ ઋષિના સ્વાધીન કરીને તે લિહ્નરાજા બોલ્યો: “મહારાજ ! આ મારી પુત્રીને હું આજથી આપને સ્વાધીન કરું છું.”

એને તમારી પોતાનીજ પુત્રી સમજે ને તેને યોગ્ય શિક્ષણ આપો.” ઋષિપત્નીએ રાજને કહ્યું: “રાજા! નિશ્ચિંત રહે. એ મારીજ પુત્રી છે એમ હું માનું છું. હું તેને મારી જોડેજ જમાડીશ, રમાડીશ, સુવાડીશ, ખેસાડીશ, નવડાવી ધોવડાવી તેની વેણી ગુંથીશ. તે અહીંનાં હરિષ્ણ અને મોરની સાથે નાચશે કૂદશે ને રમશે, ને તેમની પાસે શીખશે. એના તરફની તારે જરા જેટલી ચિંતા ન રાખવી.”

રાજાએ છોકરીને માટે રાતા રંગનાં વહકલો આણ્યાં હતાં તે તેને આપ્યાં, ને તેના તરફ પિતૃપ્રેમની મીઠી નજરથી જોઈ તેને મસ્તકે હાથ ફેરવીને કહ્યું: “બેટા! હું મઉં છું.” એમ કહી ઋષિની આજ્ઞા લઈ લિલ્લ રાજા પોતાના રાજ્યમાં પાછો ફર્યો.

શબ્દી આશ્રમમાં ઉછરવા લાગી. ઋષિપત્ની લાડ-કોડથી તેનું લાલનપાલન કરતાં. આશ્રમમાં ગાયો હતી, ગાયનાં વાછરડાંની સાથે શબ્દી નાચતી કૂદતી ને રમતી; ગાયોને નદીપર લઈ જવી, તેમને પાણી પાવું એ તેણીનું મનગમતું કામ હતું. ગાયનું ધારોષ્ણુ દૂધ શબ્દીને ખૂણ લાવતું. પ્રાચીનકાલીન આર્યોનું ગાય એજ ધન હતું. અને ‘ગોધન’ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે.

શબ્દી પ્રાતઃકાળે વહેલી ઉઠતી; ઋષિપત્ની પ્રથમ તેના દાંત ધસી મુખમાર્જન કરાવતી, તેલ વગેરે નાખીને તેની વેણી ગુંથતી. શબ્દીના કેશ આજપર્યંત કોઈએ પણ સારી રીતે ઝોળીચોળીને બાંધ્યા નહોતા, ઋષિપત્ની શબ્દીના કેશમાં સુંદર કૂલો ગૂંથતી. આથી શબ્દી જંગલની રાણીના જેવીજ ચોલતી! ત્યાર પછી શબ્દીએ સ્નાન કરવું, દેવપૂજને માટે સુંદર ને સુવાસિક કૂલો વીણી લાવવાં; દુર્વાંકુરો વડે તેને ગુંથીને હાર બનાવવા ને આશ્રમના પ્રવેશદ્વાર પર તેનાં તોરણ બાંધવાં વગેરે તેનું નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ હતું.

મતંગ ઋષિ પૂજા વગેરેથી પરવારી શબરીને પોતાની પાસે બેસાડી તેને સુંદર સુંદર સ્તોત્રો શીખવતા. સૂર્યની ઉપાસનાના મંત્ર અર્થસહિત બોલવાનું તે તેને કહેતા. ઉપાદેવીનાં સુંદર ને સુમધુરાં ગાન તેની પાસે ગવરાવતા. ઉપાદેવીનું એક કાવ્ય ઋષિને બહુજ ગમતું હતું. એનો અર્થ આ પ્રમાણે હતો:—“ત્યાં જો, જાણે કે અમૃતતપનો રથજ હોય, અમર જીવનની જાણે પતાકાજ હોય, એવી ઉપાદેવી આવે છે ! આ ઉપા ઉપ:કાળમાં ઉઠનારને સંપત્તિ આપે છે, એ આકાશદેવતાની પુત્રી છે. સુંદર આકળ-ખિન્દુના હાર પહેરી પોતાના અગમગતા રથમાં બેસીને તે આવે છે. પોતાના ભક્તોને તે કશાની પણ ઉણપ પડવા દેતી નથી. આ ઉપાદેવી કેટલી સુંદર, પવિત્ર ને ધન્યતમ છે !

મતંગ ઋષિ આવા પ્રકારનાં નિતાન્ત રમ્ય ને મધુર કાવ્યો શબરીને શીખવતા. ઋષિના મુખે એ સુંદર કવિતાનું વિવરણ સાંભળતાં નાની સરખી શબરીનું હૃદય ભરાઈ આવતું.

એક દિવસ રાત્રિનો સમય થયો હતો. મતંગ ઋષિની સાયંસંધ્યા ક્યારનીય થઈ ગઈ હતી. ગાયો વગેરે ઠોર-ઠોંખર ણાંધ્યાં હતાં. હરિણબાલકો શિંગડાંને શરીરમાં ખોસી ઉઘી ગયાં હતાં. ઋષિ અને ઋષિપત્ની બહાર આંગણામાં બેઠાં હતાં. ફલાહાર થયો હતો. નલોમડલમાં ઠંડકારપ્રયની શોભા બેવા સાડે એકેક તારકા આવતી હતી. શબરી આકાશ તરફ બેઠને બોલી: “તાત ! આ તારા ક્યાંથી આવે છે ? શું કરે છે ? રોજ રોજ આકાશમાં આવવાનોને ટાઢમાં થરથર કાંપવાનો તેમને ત્રાસ નહિ થતો હોય કે ?” ઋષિ બોલ્યા: “બેટા ! તું હજી બાળક છે. મનુષ્ય કેવી રીતે વતે છે, શબરી કેવી રીતે વતે છે, એ બધું બેવા સાડે આ બધા વરુણદેવના હેર-જાસુસ છે, આ તારાઓ વરુણદેવના દૂત છે. આંખમાં તેલ ઘાલીને તેઓ મનુષ્યનાં કૃત્યોને જુએ છે ને માણસોનાં ખરાખ

કૃત્યો જોઈને એ તારા રડે છે. એમનાં આંસુનેજ તું આ-
કળખિંદુ કહે છે. વૃક્ષના પાંદડા પર એ આકળખિંદુને
ટપ ટપ પડતાં તે નથી સાંભળ્યાં કે ? સવારે વૃક્ષનાં પાન
પર, પુષ્પ પર અને દુર્વાંકુર પર તે આંસુ કેવાં મોતીની
પેઠે ચમકે છે ?”

શબ્દોએ પૂછ્યું: “તાત ! આજ મેં પેલા હરિણના
બચ્ચાને બાણ વડે જરા માથું હાલુ તે તેમને દેખાયું હશે
કે ?” ઋષિએ કહ્યું: “હા, દિવસે લોકોની તરફ નજર
રાખવાનું કામ સૂર્ય કરે છે, રાત્રે તેજ કામ ચંદ્ર
અને તારાઓ કરે છે.” શબ્દોનાં તે પ્રેમણ ને નિષ્કપટ
નેત્ર પાણીથી ભરાઈ આવ્યાં ને તે બોલી: “તાત ! હું
હમણાં પેલા મોરના પીંછામાંથી એક પીંછું ખેંચી લેવા
ગઈ હતી, તે જોઈને આ તારાઓ રડશે ત્યારે ? મોર કેવો
સૂતો હતો !” ઋષિ બોલ્યા: “હા, પણ આ શું ? બેટા
શબ્દો ! તું રડ નહિ. લૂછી નાખ, આંખોને પ્રથમ લૂછી
નાખ. તું એ તારાઓની આર્થના કર ને કહે કે, આજથી
હું હરિણોને, મોરોને ને બીજાં પશુ-પક્ષીઓને હુલવીશ
નહિ.” શબ્દોએ હાથ જોડ્યા ને આકાશ તરફ મોં
કરીને બોલી: “ઓ દેવદૂતો, ઓ તારાઓ ! આ બાળ-
કોને ક્ષમા કરો; મારા માટે તમે જરાપણ જોડું લગાડશો
નહિ. હું આજથી બાણની અણી વડે હરિણોને હુલવીશ
નહિ, પક્ષીનાં પીંછાંને ખેંચીશ નહિ, મને ક્ષમા કરો.”
ઋષિએ વાતસલ્યથી શબ્દોનું માથું સૂંધ્યું ને ઋષિપત્ની
એ તેને પ્રેમાવેશથી હૃદય સરસી લીધી. ઋષિપત્નીએ
કહ્યું: “શબ્દો ! તું બહુ ગુણવાળી છોકરી છે.” શબ્દોનાં
નેત્રમાંથી વહેતી ગંગા-ચમુના શાંત થઈ ને ઋષિપત્નીના
બોળામાં માથું મૂકીને તે ઊંઘી ગઈ.

શબ્દો ધીમે ધીમે વયમાં વધતી હતી, મનોવિકા-
સમાં પણ વધતી હતી. સત્ય, દયા, પરોપકાર વગેરેના
પાઠ તે લેતી હતી. તેનું મન હવે કૃતના જેવું મૃદુ-

કોમળ બન્યું હતું. વૃક્ષની ડાળીને સુદ્ધાં ઘસ્યા પહોંચ્યા-
 ડતાં તેને દુઃખ થતું. એક દિવસ મતંગ ઋષિએ તેને કહ્યું:
 “શબરી ! પરમેશ્વરને અર્પણ કરવા સારૂ બહુ તો બે-
 ચારજ ફૂલ લાવવાં જોઈએ. ફૂલ એ જાડોનું સૌંદર્ય છે. વૃક્ષ-
 ના સૌંદર્યને આપણે નષ્ટ ન કરવું જોઈએ. ફૂલને ઘેર આણ્યા
 પછી તે કેવાં જલદી કરમાઈ જાય છે ! પરંતુ જાડ પર
 તે લાંબા વખત સુધી પ્રપુલ્કિત રહે છે. આપણે એ ફૂલને
 તેની માતાના ખોળામાંથી ખેંચી આણી તેનો વહેલો
 વહેલો નાશ કરીએ છીએ. શબરી ! સવારને ટાણે ફૂલોનું
 હૃદય લાયથી કાંપતું હોય છે, ને પોતાનું મસ્તક કાપવા-
 ને આજે કયો કસાઈ આવે છે એ જાણીએ તેનું લક્ષ
 હોય છે. શબરી ! આપણે હુદ્ડા છીએ. મનુષ્યપ્રાણીને
 પોતાનાં પ્રિયજનોની સંગતિમાં મરવું ગમે છે; આ ફૂલોને
 પણ એમ નહિ થતું હોય એમ તને લાગે છે ? શબરી !
 આ ફૂલ તારા જેવુંજ છે. તે પણ હસે છે, ખીલે છે ને
 કરમાય છે. તેને પણ શ્રવણ છે. જાડપાન, લતા-વેલી તેમજ
 ફૂલપાંખડને પણ પ્રેમથી જોતાં શીખવું, એ પરમેશ્વરની
 નિકટ જવા જેવું છે !”

શબરી બોલી: “તાત ! બચપણમાં તો હું શિકાર
 કરતી હતી. મારા પિતા હરિણોને મારી લાવતા. ઘેટાં-
 બકરાંને તો ઘેરજ મારવામાં આવતાં !” ઋષિએ કહ્યું:
 “શબરી ! એ બધું હવે તું ભૂલી જા. હવે એનાથી જુદા-
 જ પ્રકારનું આચરણ રાખતાં શીખ. વિનાકારણ કોઈને
 હુલવવાં નહિ, તેમ કોઈની હિંસા પણ ન કરવી. ખેતી-
 વાડી કરવી, વૃક્ષનાં ફળફૂલ ખાવાં, કંદમૂળ આરોગવાં-
 આવું શ્રવણ સારૂ નહિ કે ? શબરી ! તને ચૂંટલીઓ ભરીએ
 તો કેવું લાગે ?” શબરીએ કહ્યું: “એ બધું મને અલ્યારે
 સમજાયું. હવે હું આપ કહો છો તે પ્રમાણેજ વર્તીશ.”

એટલામાં ઋષિપત્ની બહાર આવ્યાં ને બોલ્યાં:
 “કહું કે હું તમને કાલની ગમ્મત ? પેલા અશોકના જાડ

પર આવેલો કૂલનો તુરરો તોડી લેવાની શબરીને અતિ-શય ધન્ધા થઈ હતી. તુરરાને તોડવા એ ઘડી ઘડી હાથ લંબાવતી ને તરત પાછો ખેંચી લેતી ! છેવટે એની આંખમાં પાણી આવ્યાં. એણે એ કૂલોને ચુંળન લઈ તેના તરફ કારણ્યની દૃષ્ટિથી જોયું ને લ્યાંથી ચાલી ગઈ. શબરી ! એ બધું હું જોતી હતી સમજ કે ?”

શબરી શરમાઈ ને ઋષિએ કૃતાર્થતા અનુભવી. આ વનકૂલને આવી રીતે સાત્વિક સૌન્દર્ય તેમજ શુભગંધ વડે અલંકૃત થયેલું જોઈને તેમને ધન્યતા કેમ ન લાગે ?

x x x x

શબરી હવે વયમાં આવી, તે યૌવનપૂર્ણ થઈ. એક દિવસ મતંગ ઋષિએ તેને કહ્યું : “ શબરી ! તું લણી ગણીને સદ્ગુણી બની છે. હવે તું મોટી થઈ છે. ઘેર જા, બ્રહ્મચર્યાશ્રમને છોડી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર. વિવાહ કરીને સુખમાં રહે.” શબરીએ કહ્યું : “તાત ! મારાથી આપના પવિત્ર ચરણોનો લ્યાગ કરીને જઈ શકાતું નથી. હું આપની સેવા કરતી અહીંજ રહીશ.”

આ વેળા ઋષિ બીજું કંઈ જોલ્યા નહિ. એમણે પરભાયો લિલ્લ રાજને સંદેશો મોકલ્યો કે “ તારી પુત્રી હવે પરણવા યોગ્ય થઈ છે તો તેને ઘેર લઈ જા અને તેનો વિવાહ કર.” ઋષિના સંદેશા પ્રમાણે શબરીના પિતાએ બીજા એક લિલ્લ રાજના પુત્રની જમાઈ તરીકે યોજના કરી અને શબરીને લઈ જવા સાડ તે આશ્રમમાં આવ્યો.

ઋષિએ રાજાનું સ્વાગત કર્યું ને તેને ક્લાહાર આપ્યો. શબરીને તેના પિતાને સ્વાધીન કરતાં તેમણે તેણીને છેલ્લો ઉપદેશ આપ્યો : “ શબરી ! સુખથી રહેજે. પ્રાણીમાત્ર પર પ્રેમ કરજે, સત્યને માર્ગે ચાલજે. રવિ શશિ તારા આપણા વર્તન તરફ જોઈ રહ્યા છે, એ લક્ષમાં રાખજે. બેટા ! જા, પ્રભુ તારું કલ્યાણ કરે ને તને મત્પથ

પર રાખો.” શબરી ગદ્ગદિત થઈ હતી. ઋષિપત્નીએ તેને છાતી સરસી લીધી ને કહ્યું: “શબરી! વરચે વરચે આશ્રમમાં આવતી જલે હો. અમને હવે આ ઘર ખાવા ધારે ને ગમશે નહિ. લૂછી નાખ, બાબા! આંખો લૂછી નાખ. જતી વખતે આમ આંખમાં આંસુ આણીએ નહિ. હવે તારાં લગ્ન થશે. પતિને પરમેશ્વર માની તેની સેવા કરજે. બહુ સંભાળીને પગલાં ભરજે. તું ડાહી છે, તો વધારે શું કહું?” મહાકષ્ટે ને દુઃખી હૃદયે શબરી ત્યાંથી આજ્ઞા લઈને વિદાય થઈ. ઋષિ અને ઋષિપત્ની કેટલેક દૂર સુધી-ગોદાવરીના પ્રવાહ સુધી-પહોંચાડવા ગયાં. એક હરિણશાવક શબરીએ પોતાની સાથેજ લીધું. શબરી ગઈ ને ઋષિ તથા ઋષિપત્ની ભારે પગલે આશ્રમમાં પાછાં આવ્યાં. એ દિવસે તેમને ખિલકુલજ ચેન પડ્યું નહિ. ડગલે ને પગલે શબરીનું સ્મરણ થતું હતું.

x x x x

આજ દશ વયે શબરી રાજમહેલમાં પાછી આવી હતી. તે આશ્રમમાં ગઈ ત્યારે નાનકડી હતી; આજ તે નવયૌવનસંપન્ન થઈ હતી. ગઈ ત્યારે અવિકસિત મનથી ગઈ હતી, આજ વિકસિત મનથી, સત્ય, દયા, અહિંસા, પરોપકાર અને પ્રેમ ઈત્યાદિ સદ્ગુણો વડે પ્રકુલિત થયેલા મનથી તે પાછી આવી હતી. શબરી તરતજ માતાને ભેટી. જ્ઞાને આનંદ થયો.

મધ્યાહ્નનો સમય થયો હતો. શબરી મેડી ઉપરના દરવાજામાં ઉભી રહીને આસપાસનો દેખાવ જોતી હતી. એ વખતે તેની નજરે કેવું દૃશ્ય પડ્યું? એક વાડામાં ચારસો પાંચસો ઘેટાં-બકરાં બાંધેલાં હતાં. માથે સજ્જતા પહેરેલો એ મૂંગાં પ્રાણીઓને પાણી સુદાં પાત્રું નહોતું, ખાવાને નોખ્યું નહોતું ને ઉપર છાંયડો પણ નહોતો. પ્રખર તાપમાં તે પ્રાણીઓ તરફડતાં હતાં! શબરીનું કોમળ મન દ્રવી ઉઠ્યું અને તે તીરની પેઠે નીચે

ગઈ, ને પોતાની માને પૂછ્યું: “માતા ! આ બકરાં, ઘેટાં તથા તેમનાં બચ્ચાંને ત્યાં કેમ બાંધી રાખ્યાં છે ? ત્યાં આગળ છાંયો નથી, પાણી નથી, ચારો નથી. પાણી વિના તે કેવાં માછલાંની પેઠે તરફડે છે ! માતા ! એમ શા સાડ ?” તેની માએ કહ્યું: “બેટા ! એમની પીડા, એમને કલેશ, આવતી કાલે ટળી જશે. કાલે તારે માટે યોજેલો પતિ આવશે. તે શ્રીમંત છે. સેંકડો લોક તેની સાથે આવશે. એમને મિજબાની આપવા સાડ કાલે આ બધા-ઓ હલાલ થશે; જા, તું ત્યાં આગળ રમ-મારે કામ છે.”

શબરીના પેટમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો ! તે ગભરાઈ ગઈ. લિલોના હિંસામય શબ્દોની આજપર્યાન્ત તેને વિસ્મૃતિ થઈ હતી. એના મનમાં સેંકડો વિચારવમણો આવ્યા: “કાલે મારા લગ્નનો મંગળ દિવસ ! સુખદુઃખનો ભાગીદાર-જન્મનો સહકારી મને લાલશે. મારા આયુષ્યમાં કાલનો દિવસ કેટલા ભાગ્યનો ! કાલે માતાપિતા, સગાંવહાલાં આનંદિત થશે; પરન્તુ આ મૂંગાં પ્રાણીઓને તે મૃત્યુનો દિવસ થવાનો ! મારા વિવાહસમારંભને માટે તેમને મરણ પડશે ! અને મને પતિ મળશે તે પણ આવોજ હિંસામ-ય વૃત્તિવાળો હોવાનો ! હું ફરીથી આ હિંસામય શબ્દોમાં પડવાની ! છટ ! માઝ મન કેવું વ્યાકુળ થાય છે ! મારા વિચાર હું કેને કહું ? અહીં માઝ સાંભળનાર પણ કેણુ ? નહિ નહિ, આ લગ્નજ નહિ ભેઈએ. આ મંગળ પ્રસંગ નહિ પણ અમંગલ પ્રસંગ છે ! મારા શબ્દોને સોના-ની શું પુનઃ રાખ થવાની ? બસ, મારે અહીંથી તાબડ-તોબ નાસી જઈ જગલની અંદર તપશ્ચર્યામાં શબ્દો વી-તાવવું એજ ઉત્તમ છે.”

શબરીનાં નેત્ર પાણીથી ભરાઈ આવ્યાં, તે રાત પડવાની વાટ ભેટી બેઠી. ઘરમાં સર્વત્ર-લગ્નની તડામાર તૈયારીઓ ચાલુજ હતી. લોકો ગરબડમાં હતા. શબરી ફાટાંતૂટાં વલકલો પહેરીને વિરક્તપણે ચાલી ગઈ ! કોઈ-

ને પણ તેની ખબર નહોતી, માત્ર અંધકારજ આ વાત જાણતો હતો.

x

x

x

x

મતંગ ઋષિ આશ્રમમાં પ્રહ્લ્યાધ્યાનમાં મગ્ન હતા. ઋષિપત્ની સવારનું કામ કરવામાં ગુંથાઈ ગયાં હતાં. એટલામાં શબરી ત્યાં આવી. શબરીને જોતાંજ મોર નાચવા લાગ્યા, હરિણો ફૂંદવા લાગ્યાં, ગાયોનાં વાછરડાં પણ ભાંભરવા લાગ્યાં, ઋષિએ નેત્ર ઉઘાડયાં. મુખકલા મ્લાન થયેલી, આંખો અશ્રુધારાથી ભરેલી એવી શબરીને જોઈ તે આશ્ચર્યચકિત થયા. શબરીના મુખેન્દુ પરતું અશ્રુપટલ જોઈને ઋષિનું અંતઃકરણ દ્રવી ગયું. શબરીએ આવી વંદન કર્યું ને એકાદ અપરાધિનીની પેઠે તે જરા દૂર ઉભી રહી. મતંગઋષિ બોલ્યા: “શબરી! આજ તો તારા લગ્નનો મંગળ દિવસ છે! તું આજ રડતી રડતી અહીં પાછી કેમ આવી? શું તારા પર કોઈ ગુસ્સે થયું? માળાપત્ની સાથે શું લડવાડ થઈ છે? શબરી! માળાપત્ની જેવું બીજું દેવેત્ર નથી. બોલ, આમ અવાજ કેમ ઉભી છે?” ઋષિ કોની સાથે બોલે છે એ જોવા સારૂ ઋષિપત્ની બહાર આવીને જુએ છે તો કાલેજ પાછી ગયેલી શબરી! આશ્ચર્યથી તે ઉચ્ચાર્યાં: “શબરી, બેટા! આમ આવ. શું તું કોઈ પરાયી છોકરી છે? રડ નહિ. રડી રડીને આંખો લાલ થઈ ગઈ છે. પ્રેમાળ પુત્રી! આવ, આમ આવ ને શું થયું તે કહે.”

વહાલભયો આ શબ્દ સાંભળીને શબરી ઋષિપત્નીની પાસે ગઈ. સહાનુભૂતિના ને પ્રેમના શબ્દોથી બંધ હોઈ ઉઘટે છે, બંધ હૃદયો ખુલ્લાં થાય છે. ઋષિપત્નીના ખભા પર માથું નાખીને શબરી ધૂસ્કે, ધૂસ્કે રોવા લાગી. ઋષિપત્નીએ કહ્યું: “શબરી! આમ તું કેટલી વાર સુધી રડયાં કરશે? તું છાની નહિ રહે કે? શું થયું તે તો બધું કહે. આમ રડયા કરવાથી અમે શું સમજીએ વારૂ?”

શબરીએ આંખો લૂછી ને હાથ જોડીને બોલી: “માતા, પિતા! મને અહીંજ આશ્રમાં રહેવા ઘો, ના કહેશો નહિ. મારું આયુષ્ય હું અહીં આનંદથી વીતાવીશ. આશ્રમની ઝાડલોટ કરીશ, ઠોરઠાંખરને સંભાળીશ, ભૂમિ પર પાણીનો છંટકાવ કરીશ, આપના ચરણ ચાંપીશ, અમૂલો ઉપદેશ-શબ્દ સાંભળીશ.” ઋષિ બોલ્યા: “શબરી! તું તો લગ્નને માટે ગઈ હતી. તું હવે યૌવનસંપન્ન થઈ છે. આશ્રમમાં જીવાન ખાળાને રાખવી એ અમને પણ જરા સંકટરૂપ જ લાગે છે. એ સિવાય અહીં દક્ષિણ તરફના રાક્ષસોનો પણ કોઈ વાર હલ્લો આવવાનો સંભવ છે. તારે પતિસહ સંસારવ્યવહાર કરવો યોગ્ય છે. વેલી વૃક્ષ પર ચડયાથીજ શોભે છે. શબરી! આવી ગાંડી ન થા; જા, ઘેર પાછી જા, ને સુખશાંતિથી સંસાર ચલાવ.”

શબરીએ હીર્ષ નિમાસો મૂક્યો ને ડૂસકે ડૂસકે રડવા લાગી. તેનાથી રડવું થોભી શકાયું નહિ, છતાં પુનરપિ ધીરજ લાવીને ગદ્ગદિત સ્વરે તે બોલી: “તાત! આવા કઠોર ન થાઓ. તો પછી મને ‘આજ પર્યંત આપે ભણાવી પણ શા સારું? સભ, દયા, અહિંસા, પરોપકાર, પ્રેમ ઇત્યાદિ ગુણ આપે શીખવ્યા છે; હું ઘેર જાઉં તો મારા લગ્નને માટે સેંકડો મૂંગાં પ્રાણીઓનો સંહાર થાય! તે ઘેટાં બકરાં કેવાં તરફડતાં હતાં! તાત! બિલ્લોનું જીવન હિંસામય છે. મને ગળનાર પતિ તેમજ શ્વસુરપક્ષના તમામ લોક હિંસામય જીવનમાં આનંદ માનનારા હોય ત્યાં હું કેવી રીતે સુખમાં રહું? મને એક બાજુ નદી અને બીજી બાજુ કૂવો આવું થયું છે. ‘બાપ ખાવા ન આપે ને મા લીખ માગવા ન દે’ આવી સ્થિતિ મારી થઈ છે. ગંગા આશ્રયને માટે સમુદ્ર પાસે ગઈ ને સમુદ્રે તેને તુચ્છકારી કાઢી તો તેણે બીજે જવું પણ ક્યાં? નદી જલચરો પર ગુસ્સે થાય તો એ જલચરોએ ક્યાં જવું? મહારાજ! મારે માટે આપ મનમાં કોઈ પણ સંશયને આવવા ન દેશો. હું જીવાન છું, પણ આપના પવિત્ર સાન્નિધ્યમાં

રહ્યા પછી મારૂ પગલું વાંકુંચૂકું નહિ પડે. આપનું સં-
રક્ષણ હોય, આપની કૃપાદષ્ટિ હોય, આપનો આશીર્વાદ
હોય એટલે મારા તરફ વાંકી નજરે જોવાની મુદ્દાં કોઈ
દુષ્ટની હિંમત નથી. મને ના ન કહેતા. હું આપની પુત્રી!
તમેજ મને ઉછેરીને જ્ઞાનવાન કરી તો તમેજ શરણમાં
રાખો; તરછોડો નહિ. દયા કરો, તાત! કૃપા કરો, માતા!
કૃપા કરો!”

આ કરુણરસથી ભરેલા શબ્દ સાંભળીને ઋષિનું
હયામય અંતઃકરણ પીગળ્યું. તેમણે શબ્દોને કહ્યું:
“છોકરી! તું મનથી જાહું મહાન જાની છે. રહે, મારા
આશ્રમમાં તું સુખેથી રહે.”

શબ્દોને અંગે એકદમ શેર લોહી ચડ્યા જેવું થયું.
રડતાં નેત્ર હસવા લાગ્યાં, પ્રેમમય શાન્ત થયાં. તરતજ
શબ્દો ઘરના માણસની પેઠે વર્તવા લાગી, કામકાજ કરવા
લાગી, ગોઠાવરીના પાણીના ઘડા ભરી આવવા લાગી. શબ્દો
ની જીવનમાં પવિત્રતા, સમાધાન, આનંદ ને સરજાતાના
ગરા વહેવા લાગ્યા.

શબ્દોનો પિતા આવ્યો; પરંતુ મતંગ ઋષિએ તેને
સર્વ કંઈ સમજાવીને કહ્યું. તે ગુસ્સે ન થતાં પુનરપિ
પાછો ગયો. શબ્દોની જીવન શાંત રીતે વહેવા લાગ્યું.

x x x x

શબ્દો હવે તપસ્વિની જાની, યોગિની જાની, એની
ચર્ચામાં ને વર્તણૂકમાં ગંગાની ગંભીરતા ને પવિત્રતા હતી;
ત્યાંની વનરાજીની લબ્યતા ને સ્નિગ્ધતા, મુરલિતા ને સૌમ્ય-
તા તેના હૃદયમાં હતી. મતંગ ઋષિની પાસે સુખસંવાદ
કરવામાં તેના દિવસો આનંદમાં જવા લાગ્યા.

એક દિવસ મતંગ ઋષિએ કહ્યું: “શબ્દો! પર-
મેશ્વર જો કે સર્વ અરાચરમાં વ્યાપી રહ્યો છે તો પણ
કેટલીક વસ્તુમાં પરમેશ્વરનો વૈભવ વિશેષ સ્પષ્ટપણે પ્રતીત

થાય છે, ને આપણું મન ત્યાં વિનમ્ર બને છે. ઉદાહરણ તરીકે આ વટવૃક્ષ જો. સર્વ વૃક્ષ-વનસ્પતિમાં ઈશ્વરી અંશ ભરેલો છે; પરંતુ ગગનને પોતાની ડાળીઓ વડે ઉંચકી રાખનારો, આબુબાબુમાં હલ્લરો પક્ષીને આશ્રય આપનારો, મુસાફરને શીતળ ને સુખદ છાયા અર્પનાર આ વટવૃક્ષ જોઈએ એટલે એનામાં રહેલો પરમેશ્વરી વૈભવ વધુ સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થયેલો દેખાય છે ને આપણું મન વટવૃક્ષને માટે ભક્તિભાવથી ભરાઈ આવે છે. આપણે તેની પૂજા કરીએ છીએ. શબ્દી! સર્વ પ્રવાહોમાં ઈશ્વર છે; પરંતુ હલ્લરો ગાઉ જમીનને કૃગ્નરૂપ કરનારી, સેંકડો શહેરોને વૈભવાંકિત કરી તેમને વૈભવ વડે શબ્દ-ગારનારી જે ગંગા તેને આપણે અધિક પવિત્ર માનીએ છીએ. શબ્દી! સર્વ કૂલોમાં સૌંદર્ય, સુગંધ ને કોમળતા છે, પણ કમલપુષ્પને અંગે આ ગુણ વિશેષ રીતે પ્રતીત થાય છે, અને તેથીજ આપણે તેને વિશેષ માન આપીએ છીએ. સર્વત્ર એમજ છે. જે જે મહાન છે, ઉદાત્ત છે, રમણીય છે, વિશાળ છે એને માટે સાહજિકજ આદર, ભક્તિ, પ્રેમ વગેરે આપણા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દી! મનુષ્યજાતિમાં પણ એમજ છે. આપણા બધાંમાં પરમેશ્વરી તત્ત્વ છે; પરંતુ તારી જાતમાંના લોકોના કરતાં તારામાં રહેલું ઈશ્વરી તત્ત્વ વધુ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે તેથી તારે માટે આદર થાય છે. આકાશનું પ્રતિબિંબ સર્વ પાણીમાં પડેલું હોય છે, પરંતુ નિર્મળ પાણીમાં તે સ્પષ્ટ દેખાય છે; તે પ્રમાણે પરમેશ્વરનું પ્રતિબિંબ નિર્મળ હૃદયમાં સ્વચ્છ પડેલું દેખાઈ આવે છે. શબ્દી! આપણું મન આપણે ઘસી ઘસીને એટલુંજ સ્વચ્છ કરવું જોઈએ કે, પરમેશ્વરનું પવિત્ર પ્રતિબિંબ ત્યાં આગળ પડે ને એનું તેજ આપણી આંખો વાટે, વાણી વાટે આપણી પ્રત્યેક હાલ-ચાલમાં ઝાહાર પડે. આપણે આપણાં મનને તથા બુદ્ધિને ઘસીઘસીને સાફ કરતી વખતેજ બીજાઓનાં હૃદયને પણ સ્વચ્છ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શબ્દી! તું

તપસ્વિની છે, તે તારા હૃદયને પવિત્ર બનાવ્યું છે તે તારે તારી ભતિમાંનાં સ્ત્રીપુરુષનાં મનો પશુ નિર્ભળ ને પવિત્ર બને એને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પોતાનું ખર્ચ હિત સાધીને પરહિતાર્થમાં સતત ઉદ્યોગ કરતાં રહેવું એ વિચારશીલ માનવીનું કર્તવ્ય છે.”

મુનિની એ ગંગાના ઓઘ પ્રમાણે વહી રહેલી પવિત્ર વાણી શબરી સાંભળતી હતી. તે શબ્દોને તે પોતાના હૃદય-મંદિરમાં સંગ્રહતી હતી. હાથ જોડીને નીચે ઋષિના પદક-મળ તરફ જોતાં શબરી બોલી: “ગુરુ મહારાજ! આ શબરી હજી ગાંડીધેલી છે. તે ણીબને શું શીખવી શકે? મહારાજ! સદૈવ મને આપના ચરણો પાસે રાખો એટલે થયું.”

આવા પ્રકારના પ્રસંગ, આવા વિચાર સંલાપ, કેટલી-યે વાર ચાલતા હતા. શબરી પોતાનું જીવન આનંદમાં વીતાવ્યે જતી હતી, વર્ષ પછી વર્ષ જવા લાગ્યાં. શબરી પ્રેમમય ને ભક્તિમય બનતી ચાલી. એને જોઈ પશુપક્ષી તેની પાસે આવીને બેસતાં, એના નેત્રમાંની પ્રેમમંદાકિની-ને લીધે કૂર પશુ પશુ પોતાની કૂરતા વિસરી જતાં. એના હાથમાં બેસીને પક્ષીઓ દાણો ચણતાં, ને તેના ખોળા-માં બેસીને ભક્તિભાવથી ગદ્ગદિત થયાને લીધે એનાં નેત્ર-માંથી ક્ષણે ક્ષણે શ્રવતાં અશ્રુબિંદુઓ ગળી જતાં. શબરી-બિહ્નની છોકરી શબરી-પ્રેમસ્નેહની દેવતા બની હતી!

કોઈ કોઈ વાર મતંગ ઋષિની સાથે સાથે શબરી ઇંતર ઋષિઓના આશ્રમમાં પણ જતી હતા. શબરીની જીવન-કથા, તેનો વૈરાગ્ય, તેનું જ્ઞાન ને તેની શાંત સુદ્રા જોઈને ઋષિઓ વિસ્મિત થતા; ને એની બાળતમાં પૂજ્યભાવ વ્યક્ત કરતા. ઋષિપત્નીઓની સાન્નિધ્યમાં શબરી ચરા-ચરમાં ભરેલા પ્રેમમય પરમેશ્વર સંબંધી બોલવા લાગતી કે ઋષિપત્નીઓ ચકિત થતી ને શબરીના ચરણે તેમના હાથ જોડાઈ જતા!

મતંગ ઋષિ હવે વૃદ્ધ થયા ને તેમનાં પત્ની પણ વૃદ્ધ થયાં જાણે; પાકાં પાન થયાં હતાં. તમામ કામ-કાજ શળરીજ કરતી હતી. સેવા એજ તેનો આનંદ હતો, સતની વખતે ઋષિના કસ્યલીઓ પઢેલા અસ્થિત્વર્ભમય પગોની ચંપી કરતી વખતે કોઈ કોઈ વાર તેના પેટમાં ધ્રાસ્કો પડતો. આ પવિત્ર ચરણોથી પોતે થોડા વખત-માંજ હવે વંચિત થશે એવો વિચાર તેના મનમાં આવતાં તેની આંખો અશ્રુથી ભીની થઈ જતી. ઉંઘ ન આવનારા ગુરુને ઉંઘ આવતી, પરંતુ મૃત્યુ થોડીજ અવધિમાં ગુરુને લઈ જશે એ વિચારથી શળરીને ઉંઘજ નહોતી આવતી.

ઋષિને મુખેથી ઉપદેશની વાતો સાંભળીને તેના મનમાં વિચાર આવતો કે, આવી અમોલ વાણી હવે મને કેટલા દિવસ સાંભળવા મળશે ? આ પવિત્ર ગંગોત્રી શું જલદીથીજ વહેતા બંધ પડશે કે ? ઋષિના શબ્દ સતત સાંભળતા રહેવું એમ તેને લાગતું.

એક દિવસ મતંગ ઋષિએ તેને કહ્યું: “ શળરી ! મરણ કોઈને પણ છોડતું નથી. બનાવેલી વસ્તુ ભાંગી જાય છે, ગુંથેલો હાર કરમાઈ જાય છે. જે જન્મ્યું તે જવાનું ને ઉંચું તે સૂકાવાનું. આ સૃષ્ટિનો નિયમ છે. શળરી ! એક દિવસ તારે, મારે, આ મૃષ્ટમય દેહને છોડી જવું પડશે. ફૂલ કરમાઈ જાય તો પણ તેનો રંગ, તેનો મુગંધ આપણા લક્ષમાં રહે છે. એ પ્રમાણે માણસ જાય તોપણ એની લલમનસાઈ ભૂલાતી નથી.” મતંગ ઋષિ આમ બોલવા લાગ્યા તેથી શળરીને લાગી આંચું કે ગુરુદેવ આવી અંતિમ વ્યવસ્થા કરી લેવા જેવી ભાષા કેમ બોલતા હશે ? શું આ તેમનું બોલવું છેવટનુંજ હશે ?

x

x

x

x

આજ મતંગ ઋષિ સંધ્યા કરતા હતા. એકાએક તેમને ચકરી આવી. શળરી તીરની પેઠે ત્યાં દોડી આવી

ને વલકલના પાલવ ઘડે પવન નાખવા લાગી. ઋષિપત્ની પણ આંચાં ને તેમણે પતિના મસ્તકને ખોળામાં લીધું. ઋષિએ નેત્ર ઉઘાડ્યાં ને કહ્યું: “હવે આ દેહ રહેવાનો નથી. તુલસીપત્ર આણો, ગોદાવરીનું પાણી લાવીને મને બે ટીપાં આપો. શળરી! જીવન અનંત છે. મરણ એ આનંદ છે.” શળરીએ પાણી આપીને તુલસીપત્ર મોંમાં મૂક્યું. ઝં ઝંનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં ઋષિ પરબ્રહ્મમાં વિલીન થયા ! ઋષિનું પ્રાણોત્ક્રમણ થતાંજ જેના ખોળામાં તેમનું મસ્તક હતું તે તેમનાં પ્રેમાળ પત્નીએ પણ એજ ક્ષણે દેહત્યાગ કર્યો ને તે મુદ્દાં ત્યાં નિષ્ચેષ્ટ થઈ પડ્યા ! પતિપત્ની ઐહિક જીવનને ત્યજી ચિરંતન જીવનમાં સમરસ થયાં; પરંતુ શળરી-ગિચારી શળરી અનાથ થઈ ! તેને હવે સુખદુઃખની વાત કોણ પૂછશે ? તેને જ્ઞાન કોણ આપશે ? રોજ નવીન વિચારોની નૂતન સૃષ્ટિ તેને કોણ બતાવશે ? “શળરી ! આજ તે કંઈજ ખાધું નથી, આ બે ક્ષણ તો ખાજ” આમ તેને પ્રેમાગ્રહથી હવે કોણ કહેશે ? શળરીનો આધાર તૂટ્યો ! મૂળ તૂટી ગયેલ વેણીની પેઠે તે પણ જમીન પર ઢળી પડી, પરંતુ સાવધ થઈ. તેણે ચિંતા રચી અને શુરુના તથા શુરુપત્નીના દેહને અભિસ્વાધીન કર્યા !

x

x

x

x

મૃત્યુદેવ આંચો ને શળરીના જ્ઞાનદાતા માતા-પિતાને લઈ ગયો. મૃત્યુ એ પ્રાણીમાત્રની માતા છે. સક્ર-દશીને એ કઠોર લાગે તોપણ તે કઠોર નથી. મૃત્યુ જે ન હોત તો આ જગતમાં પ્રેમ ને સ્નેહ દેખાતજ નહિ. મૃત્યુને લીધે જગતની રમણીયતા છે. હે મૃત્યો ! તને કઠોર કહે છે તે મૂર્ખ છે. તું જગતની જનની છે. સાયં-કાળ થાય એટલે ‘આંગણામાં રમતાં બાળબચ્ચાં યાત્રી ગયાં હશે, તેમને હવે સુવાડી દેવાં બેઠાં, કે જેથી સવારે તે તાબાં-માતાં થઈને ઉઠે’ એવા વિચારથી, જે પ્રમાણે

માતા તેમને ધીમેકથી જઈને ઘેર લઈ આવે છે; તે પ્રમાણે આ જગતરૂપી આંગણમાં છોકરાં રમીને યાદી ગયાં હશે એમ જોઈને આયુષ્યના સાયંકાળે આ મૃત્યુમાતા ધીમે રહીને પાછળ આવે છે ને પોતાનાં બાળકોને ઉઘાડી દે છે અને પુનઃ નવા જીવનનો રસ આપીને તેમને રમવા સાફ મોકલી દે છે. અમર જીવનના સાગરમાં લઈ જઈને મૂકનારી આ મૃત્યુગંગા પવિત્ર છે.

x x x x

શબ્દરીના મનમાં મૃત્યુસંગઘે આવાજ વિચાર આવતા હતા કે? એ આશ્રમમાં હવે તે એકલીજ બેસતી, પરંતુ મનુષ્ય ગમે તેટલો વિચારવાન હોય તોપણ તેને પહેલાંની શતશઃ પ્રેમાળ સ્મૃતિ સેંકડો સુખદુઃખના પ્રસંગોનું સ્મરણ કરાવે છે અને તેનું હૃદય ભરાઈ આવે છે. શબ્દરીને પણ એમજ થતું. તે સવારે ગોદાવરીનું પાણી લાવતી, તથાપિ ગોદાવરીને કાંઠે પાણી ભરવાને બદલે એનો ભરેલો હૃદયકળશ નયન દ્વારા ગોદાવરીના પાત્રમાં ખાલી થતો. પરંતુ મયૂરોની કેકાથી તે સાવધ થતી ને ભારે પગલે તે આશ્રમમાં પાછી આવતી.

શબ્દરીનું મન હવે કશામાંય લાગતું નહિ. આશ્રમમાંનાં હરિણ, મોર ઇત્યાદિ પશુપક્ષીને તેણે બીજા આશ્રમમાં મોકલી આપ્યાં ને પોતે એકલીજ પહાડ-પર્વત ને જંગલમાં વિચરવા લાગી. ઝાડપાન ને પશુપક્ષી એજ તેનાં મિત્ર. શબ્દરી કોઈ કોઈ વાર સુંદર ગાન ગાતી, સ્તોત્ર બોલતી; તો કોઈ વાર આકાશ તરફ જોઈને બેસતી ને કોઈ વાર હસતી તો કોઈ વાર રડતી. તે એક પ્રકારે શૂન્યમનસ્ક બની હતી.

x x x x

એક દિવસ શબ્દરી ભરદ્વાજ ઋષિના આશ્રમમાં ગઈ. ત્યાં ઘણા ઋષિમુનિઓ ભેગા થયા હતા. બોલતાં બોલતાં ભરદ્વાજ ઋષિએ કહ્યું: “સાંભળ્યું કે? અયોધ્યાના દશર-

યનો પ્રતાપી પુત્ર રામચંદ્ર, પિતાના વચનપાલનારો, રાજ્યવૈભવને છોડી બાર વર્ષ વનવાસમાં વીતાવવા સાઝ નીકળ્યો છે. એની પત્ની સીતા ને બંધુ લક્ષ્મણ પણ તેની સાથે છે. કેટલું, ધીરોદાત્ત ને ત્યાગમય વર્તન !” બીજા એક ઋષિ બોલ્યા: “એજ પરમેશ્વરના અવતાર છે. પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ આવીજ મહાન વિભૂતિઓ દ્વારા પ્રગટ થતું હોય છે. કેટલી સત્ય ભક્તિ ! કેટલો ત્યાગ !”

શબરી આ બંધુ સાંભળતી હતી. તે બોલી: “ખરૂં છે, અગાઉ ગુરુદેવે મને એમજ કહ્યું હતું: ‘જ્યાં જ્યાં વિભૂતિમત્ત્વ દેખાય ત્યાં ત્યાં પરમેશ્વર છે એમ સમજ’ આમ તે કહેતા. આ પ્રભુ રામચંદ્ર, તેમની પત્ની ને તેનો ભાઈ બધાય વનવાસ સ્વીકારે છે. ખરેખર, પ્રભુનાજ એ અવતાર ! મને ક્યારે વાઝ એમનાં દર્શન થશે—ખરે, ક્યારે દર્શન થશે ?”

શબરીની આંખો તેજથી ચમકતી હતી; તપશ્ચર્યાથી, શોકથી ને વયથી તે હવે વૃદ્ધ દેખાવા લાગી હતી. એના શબ્દ સાંભળી ઋષિઓ મોહિત થયા, પરંતુ એકાએક શબરી ત્યાંથી “ક્યારે વાઝ રામચંદ્રને જોઈશ ? ક્યારે હું એ મૂર્તિને નિહાળીશ ?” આમ કહેતી ભ્રમિતની જેમ ત્યાંથી ઢોડી છટી ને ગલરાયલી હરિણીની પેઠે જંગલમાં ચાલી ગઈ !

“રામ ! રામ ! ક્યારે વાઝ તે નયનાભિરામ રામને હું મારી આજોથી જોઈશ ને એમનાં ચરણુ મારા અશુ-જળથી ભીંજવીશ ?” એ વૃક્ષો ! એ રામચંદ્રના આગમનના શુભ સમાચાર તમારો મિત્ર જે વાયુ, તેણે તમને કાનમાં કહ્યા છે કે ? કહોને, ક્યારે આવશે તે રામચંદ્ર ? ક્યારે દેખાશે તે સીતાદેવી ને લક્ષ્મણ ?”

શબરી દિવાની બની હતી. રાજ તાબાં ફૂલો વીણી લાવવાં, દિવસભર તેના સુદર હાર બનાવવા ને પછી આજ રામચંદ્ર ન આવ્યા—નજ આવ્યા, એમ કહી તે

હારને નદીમાં પધરાવી દેવા; રાજ ને રાજ મીઠાં ગીઠાં
ફળો શોધી લેવાં કરવાં અને ' મારો ઘનશ્યામ રામ ન
આવ્યો ' એમ કહીને તે ળધાં ફળ વાંદરાંઓની સામે ફેંકી
દેવાં, આવા પ્રકારનો તેનો ક્રમ ચાલુ હતો.

x x x x

ઢાઈ ઢાઈ વાર પક્ષીના શબ્દો સાંભળીને શબ્દી કહેતી:
“ શું આ પક્ષીઓ ગારા રામને સાદ કરીને ળોલવતાં હશે?
પક્ષીઓ ! તમે ઉડી શકો છો, છતાં તમને પણુ હજી
રામચંદ્રજી આવેલા દેખાતા નથી ! તો પછી મને તે કેવી
રીતે દેખાય ? ”

પવનનો સૂમવાટો સાંભળીને, “ રામ આવતા નથી
તેથીજ શું આ વાયુ રડે છે ? ” આમ તે કહેતી. રાત્રે
ઢાળા પડેલા ચંદ્રને જોઈ “ રામ દેખાતા નથી તેથીજ શું
આ ચંદ્ર ઢાળો પડી ગયો છે ? ” આવા ઉદ્ગાર તે ઢાઢતી.

શબ્દીને એકજ ધ્યાસ, એકજ ભાસ, એકજ ઘેલછા
ને એકજ વિચાર હતો. શબ્દી રામચંદ્રજીનાં દર્શનાથે
અધીર થઈ હતી.

x x x x

રામચંદ્ર, સીતાદેવી, લક્ષ્મણજી દંડકારણ્યમાં આવ્યાં.
ભરદ્વાજ ઋષિને ત્યાં તેઓ એક દિવસ રહ્યાં. ત્યાં અનેક
ઋષિ આવ્યા હતા. રામચંદ્રનાં વિનય, ધીરોદાસતા, તેજ,
પાવિત્ર્ય વગેરે શુભુસમૂહ જોઈને ઋષિજનોનાં હૃદય ભરાઈ
આવ્યાં. વૈરાગ્યમૂર્તિ, ત્યાગદેવતા સીતાને જોઈ તેમનાં
હૃદય પીગળ્યાં. સીતાજી જોલ્યાં: “ એમના પ્રેમજ મહુ-
વાસમાં મને કાંટા પુષ્પની મમાન લાગે છે ને પથ્થર
ઢોમજ પાંદડાં જની ન્તય છે. પ્રભુની મંગલિમાં મને
સર્વત્ર સ્વર્ગજ છે. ”

આશ્રમમાં સ્વાગતસત્કાર સ્વીકારતા તે ઘણા દિવસ રહેતા નહિ. કારણકે તેઓ સુખોપલોગને માટે આવ્યાં નહોતાં. વનમાં વૈરાગ્યવૃત્તિથી ને સ્વાવલંબીપણાથી રહેવા સારૂ તેઓ આવ્યાં હતાં. ત્રણે જણુ રસ્તો કાપતાં ત્યાહ્યાં જતાં હતાં. તેમનામાં શળરીનીજ ચર્ચા ચાલુ હતી. એક સાદી બિલ્લક-ચા, પરંતુ સત્સંગતિથી, સંસ્કારથી તે કેટલી ઉદાત્ત વિચારવાળી ને શ્રેષ્ઠ આચારવાળી બની હતી એ સાંભળીને તેમને આશ્ચર્ય થયું.

x x x x

ખરૂંજ છે. પડતર જમીનનું ખેડાણ કરી તેમાં ખાતર વગેરે નાખીને તેમાંથી ઉત્કૃષ્ટ પાક લઈ શકાય છે. જ્યાં જમીનમાં પથ્થરોના થર છે, કાંટા-ફંટી છે ત્યાં સુદ્ધાં પ્રયત્ન કરવાથી ફળ, ફૂલો ને નવા અંકુરોથી શણુગારાયલી સુંદર સૃષ્ટિ શોભવા લાગે છે, તેવુંજ માનવીના મનનું પણ છે. આ જગતમાં પ્રયત્ન એ પારસમણિ છે. પ્રયત્ન વડે નરકનું નંદનવન બને છે, કોલસામાંથી હીરા-માણિક્ય બને છે. આપણે ખેતીવાડી પર સારી નિષ્ઠા રાખીને સારો પાક ઉતારીએ છીએ; પરંતુ માનવી મનની અમુલખ ખેતી આપણે કરતા નથી ! આ જગતમાં, આ આપણા હિંદુસ્થાનમાં કેટલી બધી ઉજ્જડ મનોભૂમિકા પડી છે ! કોટચવધિ લોકોની મનોભૂમિકા પોતાના પર સદ્વિચારોના, સંસ્કારોના વરસાદ ક્યારે પડશે એની વાટ જુએ છે. પોતાનો ઉદ્ધાર ક્યારે થશે એવી રાત ને દિવસ એ ઉજ્જડ મનોભાગોને ચિંતા લાગી છે. કેવળ એ-જનિયર સહરાના રણમાં પાણી છોડીને તેનો સમુદ્ર બનાવનાર હતો; હિંદુસ્થાનમાંના લાખો માનવહૃદયનાં મરુક્ષેત્રમાં જ્ઞાનમેઘ વરસાવીને કોણુ ભીનાં કરશે ? ત્યાં સદ્ગુણોનો પાક કોણુ ઉતારશે ? ધૈર્ય, સાહસ, સ્વાર્થત્યાગ, સદ્ગર્મ, દયા, પ્રેમ, પરોપકાર, સદાચાર, સહાનુભૂતિ, સહકાર્ય, માણુસાઈ, બંધુભાવ, સ્વચ્છતા વગેરેનો પાક આ સેંકડો પડતર મનોભૂમિમાંથી કોણુ ઉતારશે ? પ્રભુના ઘરની આ

દેવી જેતીવાડીમાં કામ કરનાર કષ્ટાણુ મજૂર આપણામાં કેટલા છે ? લિલ્લ, સંતાલ, ગોંડ તથા અસ્પૃશ્ય વગેરે સર્વ કોમોને આ જ્ઞાનનું ભાતું લઈ જઈને કોણુ પહોંચ્યાડશે ? પરમાત્માની આ માનસજેતી કરવાને, તેના પર શ્રમ કરવાને હબરો પ્રામાણિક મજૂર જોઈએ છે, હબરો મતંગમુનિ જોઈએ છે; પરંતુ એકાદોજ અમૃતલાલ ઠક્કર (જાણીતા લિલ્લસેવક ઠક્કર જાપા) કવચિત્ નજરે પડે છે ! શબ્દરીને સુદ્ધાં સત્સંગ વડે પુણ્યાત્મા બનાવનારા મતંગ મુનિ ક્યાં, અને “ અસ્પૃશ્ય, અડતા ના, વેદનો અધિકાર નથી ” આવાં આવાં વાક્યો મોઢેથી ઉચ્ચારનારા હમણાંના શાષ્ટિક ધર્મમાર્ગ ક્યાં ? પુનરપિ આ શ્રી-રામચંદ્રની ભૂમિમાં હબરો મતંગ ઋષિ ઉત્પન્ન થયા સિવાય દેશોદ્ધાર કેવી રીતે થાય ?

x x x x

રામચંદ્ર, સીતા ને લક્ષ્મણ વનનો માર્ગ કાપ્યે જતાં હતાં. એટલામાં એક વૃક્ષની નીચે “આ ક્ષણ રામચંદ્રને આવશે કે ? કેવાં મીઠાં છે ! મારા દાંતો વડે તોડી મેં તેનો સ્વાદ લઈ જોયો છે. પણ ક્યારે આવશે રામચંદ્ર, ક્યારે આવશે ને ક્યારે ભેટશે ! આજ પણ આ ગુંથેલા હાર કરમાઈ જશે કે ? ” આમ શબ્દરી પોતાના મન સાથે ખિન્નતાસહ પ્રેમણ શબ્દોથી જોલતી હતી.

એકાએક રામ, સીતા ને લક્ષ્મણ તેની સામે આવી-ને ઉભાં રહ્યાં. શબ્દરી ચમકી. તેનાં નેત્ર પણ અશ્રુથી ચમક્યાં. ઉભી થઈને તે જોલી: “તમેજ તે ? હું જો કે જોળપતી નથી તો પણ તમેજ તે-તમેજ રામચંદ્ર છો ને ? તમારૂં પ્રસન્નમુખજ કહે છે-આ સીતામૈયા ને આ પ્રેમણ જંધુ લક્ષ્મણજ ! તમેજ તે. કેટલી તમારી વાટ જોતી હતી ! તમારે માટે દરરોજ ક્ષણ લોગાં કરતી ને હાર ગુંથતી ! પણ ધૂતારો વાયુ કે લુચ્યાં પક્ષીઓમાંથી કોઈ સુદ્ધાં મને કહેતું નહિ કે તમે ક્યારે આવવાના છો ! સાં શયુ પ્રભુ ! તમે આવ્યા ને મને દર્શન આપ્યાં. હું કૃતાર્થ

થઈ. મારા ગુરુદેવ કહેતા કે જેનામાં અનંત સદ્ગુણ દેખાય તે પરમેશ્વર. આપ નિર્દોષ નિષ્કલંક છો. આપને મારા પરમેશ્વર છે. આવો. બેસો, હું આપની પૂજા કરું.” આમ કહી તેણે ત્રણેને પલ્લવના પૂજ પર બેસાડયાં, તેમના પગ ધોયા ને આંસુનું ઉતું પાણી પણ વચમાં વચમાં સિંચ્યું. એમના ગળામાં સુગંધી હાર પહેરાવ્યા ને પેલાં વીણી આણેલાં મધુર ફળ તેમની સામે મૂક્યાં. રામચંદ્ર સીતા ને લક્ષ્મણ સહુનાં અંતઃકરણ પ્રેમથી ભરાઈ આવ્યાં. શબરીએ મૂકેલાં ફળ એમણે ન ખાધાં. એથી શબરીએ કહ્યું: “ પ્રભુ ! હું જાતે ભીલડી છું તેથી શું આપ આ ફળ ખાતા નથી કે ? પરંતુ હું નિર્મળ ને પ્રેમાળ છું. પ્રેમ ને ભક્તિને વટલાવાનું નથી હોતું. આ બેાર મેં ખાસ આખી જોયાં છે. સારાં ને મીઠાં ફળજ જોઈએને મારા રામને ! હં ! પ્રભુ હ્યોને, સીતામૈયા જમોને ! ” સહુએ ફળ હાથમાં લીધાં ને આરોગ્યાં. શબરીએ તેમને પલાશના પડિયામાંનું પાણી પાચું ને તેમના હાથ પણ ધોવડાવ્યા.

શબરી ઉભી રહી ને હાથ જોડીને બોલી: “ પ્રભુ ! મને શરણે હ્યો ” આમ કહીને તેણે રામચંદ્રના પદકમળમાં પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. પરંતુ રામચંદ્રના ચરણોમાં પડેલી શબરી પડી તે પડી, ફરીથી તે ઉઠી નહિ. તે વિશ્વવ્યાપી પરમાત્મામાં તેનું ચિત્તવ મળી ગયું ! તે દેહપુષ્પ માત્ર કરમાઈને શ્રીરામને ચરણે પડી રહ્યું !

ત્રણેનાં હૃદય ભરાઈ આવ્યાં. શબરીના દેહને અગ્નિ-દાહ આપ્યો ને તેની ઉત્તરક્રિયા રામે કરી. પછી શબરીનું ગુણવર્ણન કરતાં કરતાં એ ત્રણે જણ ત્યાંથી પ્રવાસમાં આગળ ગયાં. શબરીનો મૃણમય દેહ નષ્ટ થયો, પરંતુ કીર્તિરૂપે તે સદૈવ અગર છે. જ્યાં સુધી ભારતવર્ષ છે, રામાયણ છે, રામસીતાનું સ્મરણ છે તથા જ્યાં સુધી જગતમાં ભક્તિ છે, હૃદય છે ત્યાંસુધી શબરી પણ ચિરંજીવ છે. (શબરીની “ચિત્રમય જગત”ના જન્મગાથા-૧૯૩૩ના અંકમાંથી)

૫-દાનવીર-બલિરાજા

(લેખક:-શ્રી. મનુ હ. દવે)

“ કોણ છે તું બાળક ? ” યજ્ઞમંડપમાં પ્રવેશતા એક આઠ વરસના બ્રહ્મચારી જણાતા બાળકને રોકતાં તે મહાકાય દરવાને પ્રશ્ન કર્યો. “ હું કોણ છું તે જાણવાનું તારે શું પ્રયોજન છે ? ” બ્રાહ્મણ છું, બલિરાજા યજ્ઞ આરંભ્યો જાણી દક્ષિણા ઠાળે આંચો છું.” મહાવીરને શરમાવે એવી દૃઢતા ને નીડરતાથી તે બ્રાહ્મણબુદ્ધએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો. એક ક્ષણભર તો દરવાન આ વિચિત્ર જણાતા બ્રાહ્મણબાલક તરફ જોઈ રહ્યો. જોરથી કુંકાઈ રહેલા વાયુવેગે ફરફર ઉડી રહેલી બ્રાહ્મણત્વની નિશાની સમોવડી શિખા, પૂર્ણિમાના પૂર્ણચંદ્ર સમું ગૌર અને આહ્લાદજનક મુખકમળ, હાથમાં અને ગળામાં ધારણ કરેલી નેત્રાક્ષની માળાઓ, જીંદગીભરના ચાલવા માટે અયોગ્ય જણાતી એવી નાજુક પગલીઓ, બગલમાં દળાવેલું દર્ભાસન, દક્ષિણ કરમાં ધારણ કરેલું કમંડળ અને લલાટમાં વિધિએ આંકેલી તેજરેખાઓ સમી લક્ષ્મરેખાઓ—એક ક્ષણભર તો દરવાન આ બધું જોઈ રહ્યો.

એમાં નવું કશું નહોતું. સમાજથી જુદી પડી આવે એવી વિચિત્રતાઓ કંઈ ન હતી, અને છતાં દરવાનને એ બ્રાહ્મણબુદ્ધમાં એવું તો કોઈ અલૌકિક તેજ જણાયું, તે વધુ સમય તેની સામે જોઈ શક્યો નહિ. સેંકડો સમરાંગણો જીતવાનું માન મેળવનાર એ મહાવીરને, આજે

પોતે એક આઠ વરસના બ્રાહ્મણબાળકની આગળ મહાત થતો હોય એમ જણાયું.

ખીતો હોય એમ નીચે મોંએ દરવાન બોલ્યોઃ
 “ મહારાજ ! બ્રાહ્મણને અંદર જવા દેવાની મના કરેલી છે. આજે નવાણું યજ્ઞ પૂરા થઈ સોમા યજ્ઞનો પ્રારંભ થશે. બ્રાહ્મણ પરકથી કોઈ વિદ્ય ઉભું થવાનો ભય ખતાવી દાનવગુરુ ભાગેવે બ્રાહ્મણને પ્રવેશવા દેવાની મના કરેલી છે. અમે તો આજ્ઞાધીન સેવક રહ્યા; કહો તો આપનાં આગમન બલિરાજને જણાવું.”

“ તો બાબો અને બલિરાજને કહો કે એક બ્રાહ્મણબાલુ આપની પાસે દક્ષિણા ચાથવા આવ્યો છે.” બાળકે હુકમ કર્યો. દરવાન ગયો, બાલુ મંત્રમુગ્ધ માનવયંત્ર. બ્રાહ્મણબાળક ખડખડાટ હસી પડ્યો. પવિત્ર મુખમાંથી વેદધ્વનિ સમા શબ્દો નીકળી પડ્યાઃ “ શુક્રાચાર્ય જાણી ગયા લાગે છે, ફિકર નહિ. એમને પણ આજે ઠેકાણે લાવી દઈશ. એ જાણ્યો કે અમરોનો વિરોધ અયોગ્ય છે, એટલું જ નહિ, પણ સાથે સાથે હાનિકારક પણ છે.”

આત્મજૈરવથી વાતાવરણને પણ ચંભાવી દેતા બલિરાજ આવ્યા, બાલુ દેહધારી વીરતાનાં નયનોમાં ઈદ્રાસન જીતવાના કોડ વાંચી શકાતા. તેમની સાથે એક સુકલકલી હાડકાંનો માળો ખની રહેલા શરીરવાળા બ્રહ્મર્ષિ આવ્યા. કપટશંકાથી ડહોળાઈ ગયેલા માનસવાળા, બાલુ સારાથ બ્રહ્માંડભાગેનો નિષ્કર્ષ ! પ્રતિજ્ઞાએ ફરકી રહેલી ડાખી આંખ તેમની માનસિક સ્થિતિ જણાવી શકતી. તે દાનવગુરુ શુક હતા.

“ ક્યાંથી આવો છો ભૂમિદેવ ? ” બલિરાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“ આણું છું તો પૃથ્વીમાંથી ” બાળકે એવોજ

હુંકે ઉત્તર આપ્યો. શુક્રાચાર્યની ડાળી આંખના પલકા-
રા બંધ થઈ ગયા. કેઈ દિવસ નહિ પ્રાપ્ત કરેલી એવી
સ્થિરતા તેમના માનસે સ્વીકારી. અનિમિષ નેત્રોએ તેઓ
આ તેનેમય પ્રાહ્મણુ બહુ તરફ નિહાળી રહ્યા. નાણે
બુગભૂની ઝોળખ પડતી ન હોય તેમ આ પ્રાહ્મણુને
ઝોળખવા તેમની વૃદ્ધ આંખો મથી રહી. પણ તેમાં તેમ-
ને નિરાશા સિવાય કંઈ પ્રાપ્ત થયું નહિ; છતાં તે તે
નિહાળી રહ્યા હતા એકીટથે—જરી પણ આંખને મીઠ્યા
સિવાય. ઉડી ઉડી ઝોળખાણુ ઉઠેલવા તેમનું વૃદ્ધ મન
મથી રહ્યું હોય એમ જણાતું હતું.

“ આપના પિતાનું નામ શું ? ” ખલિરાજે ખીન્ને
પ્રશ્ન કર્યો.

“ તે હું મથી બાણુતો. ”

“ આપની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ શી છે ? ”

“ મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ જગતયાત્રા કરવી એ છે. ”

આવા વિચિત્ર ઉત્તરોથી કંટાળેલા દાનવપતિએ
હુંકામાં પતાવવા વળી આ પ્રશ્ન પૂછ્યો: “ આપ અહીં
શા માટે આવ્યા છો ? ”

“ હું ? હું અહીં આપની પાસે યાચનાથે
આવ્યો છું. ”

“ આપને શું લેઈએ છે ? ”

“ તે હું પ્રથમ જણાવવા નથી માગતો. આપ મને
વચન આપો કે હું જે માગીશ તે આપ આપશો. ”

“ વચન ? વચન હું આપું, પણ મારી શક્તિની
હદની અંદર આપની માગણી હોય તો. ”

“ એ તો આપ સહેલાઈથી આપી શકે એવી વસ્તુ
છે, ” પ્રાહ્મણુ બહુની આંખમાં પલકારો થયો. તુરત

શુક્રાચાર્યની અર્ધધ્યાનમગ્ન અવસ્થા છૂટી ગઈ. નિદ્રામાંથી જાગ્યા હોય તેમ ધરાડી ઉઠયા.

“ ખલિરાજ ! તું છેતરાયો છે. આ પ્રાદક્ષિણી બંધ ન હોય. ”

“ મહારાજ ! હવે ગમે તે હોય, વચનથી બંધાઈ ચૂક્યો છું. મારા કળજના કોઈ પણ વસ્તુ સોંપવા તૈયાર છું. ”

“ ખલિ, ખલિ ! આ પ્રપંચ છે. મારું કંઈ મની જ. તારો સર્વનાશ થશે. એવા ક્રોધકટ શબ્દોને વિસરી જ. ”

“ ના, મહારાજ ! આપેલું વચન ઉઠાપવા હું હવે તૈયાર નથી. ” જીંદગીમાં પહેલી જ વખત ખલિએ શુક્ર-જીને વેળું ઉઠાવ્યું. શુક્રજીને અપમાન કરવા માટે તેને પસ્તાવો પણ થયો, પરંતુ તે વચનથી બંધાઈ ગયેલો હોઈને લાચાર હતો.

“ ભૂમિદેવ ! આપની માગણી સુખેથી જાણાવો. આપ શાની ઇચ્છા કરી રહ્યા છો ? ”

“ મારે તો માત્ર ત્રણ ડગલાં ભરીને પૃથ્વી જ જોઈએ છે. ”

“ એટલેથી આપનું શું વળશે ? કંઈ વધુ માગો. ”

“ નહિ રાજવીર ! મારે તો માત્ર ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી જોઈએ. એ ત્રણ ડગલાંને તો હું સ્વર્ગ મૃત્યુ ને પાતાળના રાજ્ય બરોબર માની લઈશ. ” હસતા બહુકંઈ બોલ્યા. શુક્રાચાર્ય ચમકી ઉઠયા. તેમણે આજસુધી કરેલું બધું કાર્ય આજે આ પ્રાદક્ષિણી બંધ થઈને મેળવવાનો હતો, તે પણ એમણે જાણી લીધું. લીધેલા લાવિની વાટ જોતા એ અનુભવવૃદ્ધ સ્થિર ઊભા.

“ તો હવે આપ મને વચન આપો ” વામનજીએ

છેલ્લો પાસો ફેંકી દીધો.

“ તૈયાર છું ” કહેતા વિચારગ્રસ્ત બલિરાજ ઉઠ્યા, જળલરેલી ઝારી લઈને પ્રહારચારીના હાથમાં પાણી આપવા ગયા. પણ પાણી નીકળે તો ને! એક ક્ષણભર પ્રહારચારી ગલરાયા. તુરત યાદ આવ્યું. પડખે શુક્રાચાર્યને નિહાળ્યા તો ત્યાં ન મળે. સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ લઈ શુક્ર જલ-માર્ગને રોકી રહ્યા હતા તે તેઓ સમજ્યા. બે ત્રણ વખત યત્ન કર્યો છતાં જળનું ખિંડુ સુદ્ધાં ન પડતાં બલિ કંટાળ્યા: “ આ કેવી જાતની ઝારી છે ? ”

ઠંડે પેટે વામનજી ઝાંચ્યા: “ રાજવી ! એ તો કચ-રો ભરાયો હશે, લાવો હું તેને ફર કર. ” દલાંસનની એક સેર લીધી, ને જલમાર્ગમાં નાખી ત્યાં તો ઝારીમાંથી રક્તધારા શરૂ થઈ. “ અરરર આ શું કહેવાય ! ” બલિ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા.

“ એ બલિરાજની મૂર્ખતા કહેવાય ” પાસે જ ઉલેલાં એક આંખમાંથી રક્ત નિંગળતા દાનવશુક્ર શુક્ર દાંત પીસતા બોલ્યા: “ બલિ ! હંજુ વિનવું છું; માની જા. આ કપટ છે, પાખંડ છે, હાથમાં આવેલું અમરાસન જતું ન કર. ”

“ શુક્રદેવ ” જરા કડક અવાજે બલિ બોલ્યા: “ પૂજ્ય છો, વૃદ્ધ છો, આપનું વેણ મારે ન ઉઠાપવું જોઈએ; તેમ છતાં પણ વચનથી બંધાઈ ગયેલો હોવાથી લાચાર છું. ”

“ એવા વચનનો ભંગ કરવામાં શું વાધો છે ? ”

“ નહિ મહારાજ ! મારાથી એ કદી નહિ બની શકે. ગમે તેવી વિપત્તિ સહેવાને બલિ તૈયાર છે, પણ વચનભંગ તો નહિ જ. અસત્યના પાયા પર અણાચલુ સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ મારે મન નરક તુલ્ય છે. ” બલિરાજે

ગંભીર નાદે પોતાનો છેવટનો નિશ્ચય જણાવી કીધો.

“તો ભોજવો અભિમાનનાં કૂળ” વાક્ય બોલતા-
માં શુક્ર આદર્ય ઘઈ ગયા.

• “મહારાજાં! ભરી લ્યો આપની ત્રણ ડગલાં પૃથ્વી.
પૃથ્વી અને પાતાળનો અધીશ છું. કાવે ત્યાંથી સ્વીકારો
ભૂમિને. અતિથિને આપ્યે બલિના દાનભંડાર કંઠી નથી
પૂટયા.”

“આજે તેય પૂટયે રાજવીર!” કહિતાં તો એ
વામનજી જણાતા પ્રાહ્મણ્યદુતું શરીર અવણ્ય વિસ્તાર-
ને પામી રહ્યું. નાખી નજર ન પહોંચી શકે. સૂર્યથી પણ
ઉચ્ચે અનંત આકાશનેય પેલે પાર પહોંચતું જો વિરાટ
સ્વરૂપનું દર્શન કેતૂંહલાશ્ચર્ય સાથે બલિરાજ કરી રહ્યા.
સંસારે કોઈ દિવસ કલ્પના સુદાંમાં નહિ કલ્પેલું એવું
વિશાળ, લબ્ય, સૃષ્ટિથી પર તે માનવસ્વરૂપ હતું. પાસે
ઉભેલા બલિરાજ કુંજર સમીપ કીડી જેવા જણાતા.
પ્રહ્લાંડધુમ્મટને ક્રોડીને પેલે પાર-અક્ષરધામ સુધી પહોંચતા
ગિવાણું શબ્દો વિશાળ સુખથી બરતા-

“વદા વદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મવતિ મારત્વ ।

અમ્પુસ્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥”

“જાળખયા આજે સૃષ્ટિપતિને ! મારાં ધન્યભાગ્ય
કે સૃષ્ટિના નાથને પણ મારી પાસે યાચવા પધારવું પડયું ।
મારું જીવન કૃતાર્થ થયું.” વંદન વંદતા બલિરાજ
બોલ્યા.

જગતે કોઈ કાળે નહિ જોયેલું એવું એક વિશા-
ળ ડગલું ભરાયું. માત્ર એકજ ડગલે સારી પૃથ્વી ભરી
લીધી. એવા ઘીબ ડગલાએ આખુએ પાતાળ આંખી કીધું.
ત્રીજું ડગલું બાકી રહ્યું. “બલિરાજાં! ત્રીજું ડગલું બાકી
રહ્યું હજી.”

“ હા મહારાજ ! હવે તો હુંજ આકી રહ્યો છું, મારો બધો મુલક મપાઈ ચૂક્યો. મારા મસ્તક પર આપ ત્રીભું ડગ મૂકી શકો છો. ”

પુરાણપ્રસિદ્ધ એ ત્રીભું ડગ ઉપડ્યું. બલિરાજને મસ્તક પર પગ ધરતાં તો પાતાળમાં ચાંપી દીધા. દેવાંગનાઓએ નૃત્ય કર્યાં. દેવોએ એ વિરાટ દેહ પર સ્વર્ગથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. અસુરોએ અરણ્યરુદ્રનો કર્યાં. વિરાટ મુખે સૃષ્ટિપતિ ઉચ્ચાર્યા: “ અમરતા નહિ મરે કદી સૃષ્ટિમાંથી. અમરતાને સંહારવા ઇચ્છનારાઓ પોતાનેજ સંહારશે. ”

આજે તો એ વાતને યુગો વીતી ગયા છતાં એ સિદ્ધાંત સામ્યવાદીઓએ સમજવા જેવો છે.

(“સાહિત્ય” માસિકના એક અંકમાંથી)

६-सूतपुत्र कर्ण

(लेखकः—श्री. प्रभुनारायणुज त्रिपाठी " सुधीश ")

अद्वितीय उदारता, अस्त्रि ही लज्यता और महता का ले कर कर्ण कदाचित् महाभारत में सर्वश्रेष्ठ पात्र है; पर केवल कौरव-पक्ष ही और से युद्ध करने के कारण आज महाभारत के सैकड़ों पाठक इस महायोद्धा की अधर्म का पक्ष करनेवालों में गिनती करते हैं. यकवती राज्य, माता का वात्सल्य, स्वयंवर में जिसने अपना अपमान किया था, उस द्रौपदी को अपनी पत्नी बनाने तक के षडे-षडे लालचों को ठोकरें मार कर कर्ण ने कौरवों के प्रति अपना भिन्नधर्म निगाह कर अर्जुन के हाथ भरना अधिक पसन्द किया.

सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् ।

द्वैपायत्तकुले जन्मः मदायत्तं तु पौरुषम् ॥

इस प्रकार अन्वये अलिमान से लरे वाक्य जेालने-वाला महारथी महाशूरवीर योद्धा और दानवीर कर्ण को महाभारत के सली पात्रों में सणसे श्रेष्ठ न गिन कर महाभारत के लेखक ने उसके साथ कदाचित् अन्याय ही किया है.

कर्ण महाभारत के युद्ध में कौरवों के पक्ष में रह कर लडा, इसी जात को ले कर महाभारत के पाठकों के मन में उसके लिये धिक्कार के भाव उत्पन्न होते हैं. कौरव अन्यायी थे, जूठे थे और पांडव धर्म पर चलने-

वाले, न्यायी और सच्चे थे इस प्रकार के भाव पूर्व से ही महाभारत पढ़े बिना ही लोगों के मन में घर किये बैठे हैं; पर यथार्थ में कर्ण किसी प्रकार के तिरस्कार का पात्र न हो कर दया का पात्र है. महाभारत-युग में मनुष्य जो धर्मशास्त्र करता था वह प्राप्त कर सकता था; उतने सण सङ्गुल, संस्कृति, शौर्य, औद्योग्य आदि कर्ण में मौजूद थे. उनके परिश्रम से उसने युद्धकला की उच्च शिक्षा संपादन की थी. कर्ण बुद्धिमान था, परीपकारी था, दानेश्वर था. कर्ण की उदारता आज दिन भी अंक कक्षावत के रूप में प्रखलित है. धर्मना हो कर भी कर्ण का जीवन कीर्तिहीन और निष्फल ही रहा; वीर हो कर कीर्ति और विजय न मिली, पुत्र हो कर माता से तिरस्कृत हुआ और शिष्य हो कर गुरु से, पग-पग पर उसे दण्डित होना पडा; क्षण क्षण पर उसे अपनी अज्ञान-धर्मता का अनुभव हुआ. वह अकवली राजा न हो सका, अदिक आहतकाल से ही लाधियों द्वारा अपमान, अवज्ञा, तिरस्कार सहन कर अंत में अपने लाध अर्जुन के हाथों ही अन्याय से मारा गया—आकाश के तारे की भांति प्रकाश पा कर लुप्त हो गया. धर्ममें किसका अपराध था—कर्ण का, कुन्ती का या कृष्ण का ?

सूर्य के समागम से कुन्ती (पृथा) के कर्ण नाम का त्रिलोकप्रसिद्ध, महावीर, सुंदर पुत्र उत्पन्न हुआ. कुन्ती उस समय कुमारी थी. आजकल जिस प्रकार समाज में कुमारी या विधवा माताओं अपनी सन्तान का नाश करती हैं, उसी प्रकार उस समय कुन्ती ने भी कर्ण का नाश करने का उपाय किया. पुत्र पैदा हुआ देख कर कुन्ती सोचने लगी कि अण क्या करने से ललाध हो सकती है? लोकनिंदा से अण के लिये क्या करना चाहिये? इससे जाह उसने गांधु-गान्धियों के डर से इस दुष्कर्म का छिपाने के लिये उसी समय उत्पन्न हुआ जालक को सन्दूक में रख नदी में छोड़ा दिया—उसने

दिया. जन्मते ही कर्ण को अपनी माता का तिरस्कार सहना पडा. उस समय आज नैसी पुलिस या समाचार-पत्र होते और आज नैसे कायदे कानून होते तो कुन्ती की क्या दशा होती—धसकी कल्पना करने की आवश्यकता नहीं है; परन्तु उस समय देवताओं द्वारा भक्तियों को पूरा सहायता मिला करती थी. परिणामस्वरूप कुन्ती की गालबत्ती करने की चेष्टा किसी ने नहीं जानी और यही कुन्ती गार्ह में पवित्र कुमारी गन कर पांडु राज से प्र्याही न सकी.

मार डालने के लिये नदी में गंगा दिये गये कर्ण लुपित होने रहे. कुरुराज का रथ हांकनेवाले सारथि अधिरथ उस समय नदी के किनारे थे. उन्होंने उस तेजस्वी गालक को नदी में गंढते देखा. उसे देण उन्हें जड़ी दवा आर्ध. उन्होंने उसे नदी से निकाल लिया और अपनी स्त्री राधा को ला कर दिया. उसका पालन-पोषण वे अपने पुत्र की तरह करने लगे. क्रियारावस्था में जग कर्ण के हृदय में वीरता जगत हुं, आकांक्षा उत्पन्न हुं, तण उसने द्रोणाचार्य से अस्त्र-शिक्षा के लिये प्रार्थना की. आचार्य ने अवज्ञा कर पिंड छुड़ाया. धीरे-धीरे गिना गुरु की शिक्षा के ही वे धनुर्विद्या में अत्यन्त पारंगत होने और परशुराम (जमदग्नि) जैसे योद्धा के पास रह कर, उनकी सेवा कर के, युद्ध-कला सीधी. परशुराम को क्षत्रियों से वैर था, धर्म विष्णु वे क्षत्रियों को युद्धकला सिखाते ही न थे. कर्ण अपनी जति ब्राह्मण गता कर परशुराम के पास शिक्षा प्राप्त करने लगे. अथ दिन गुरु परशुराम कर्ण की गार्ह में शिर रण कर अध-निद्रित अवस्था में पड रहे. अथ लारा कर्ण की नांघ पर गंठ कर उसे कुरेदने लगा. गुरु जग नजये, धसलय से कर्ण ने लौरे को कुरेद-कुरेद कर भीतर घुसने दिया. कर्ण की नांघ में से रक्त की धार छटी. गुरु जग गजे. रक्त की धारा देण कर गुरु ने अत्यन्त आश्चर्य किया.

द्विरे कुछ विचार कर कर्ण ने लगे: "तू निश्चय ही क्षत्रिय है, ब्राह्मण में धतनी सहनशीलता हो नहीं सकती." कर्ण ने स्वीकार कर लिया. गुरु ने शाप दिया—“ मृत्यु के समय तेरे रथ का पहिया पृथ्वी में धस जायगा.” कितना सरस षडला था ! गुरु की निद्रा लंग न हो जाय, संसके लिये लौंरे को शरीर में अवेश करा कर रक्त की धार बहाने के उपलक्ष्य में गुरु ने शिष्य की मृत्यु का मार्ग सरल कर दिया !

कर्ण की शूरवीरता और युद्धप्रियता देख कर दुर्योधन ने उसके साथ मित्रता की. पांडवों के साथ लड़ने के लिये दुर्योधन को बड़ादुर साधियों—योद्धाओं की जरूरत थी. पांडवों में युद्धि होती तो वे भी कर्ण को अपना सकते थे; पर अपने-मह में, सन्तानों के अलिमान में कर्ण सरीजे एक सारथि के पुत्र से मित्रता करना उन्हे सूझ ही नहीं, या उचित न जान पडा.

कर्ण और पांडवों का पहला मिलान द्रोण के शिष्यों की परीक्षा लेते समय हुआ. क्रौरव और पांडवों ने पूण कुशलता दिखलाई और उनमें अर्जुन सण से श्रेष्ठ निकले. अर्जुन ने महयुद्ध में, निशानेणाल में तथा अन्य अनेक पराक्रमों में हंसरे साधियों को हरा कर अपना पराक्रम स्थापित कर लिया. धसी समय महा-बली कर्ण अचरन् के साथ उस सुविस्तृत रंगभूमि में आये जान पडा, मानो कोय लता-जगता पर्वत टडलता हुआ बला आ रहा है. असंख्य गुणों से युक्त नौजवान कर्ण सिंह के समान शैलीले थे. आरों और नजर डाल कर देणा, और मेघ के समान गंलीर स्वर से अर्जुन के साथ प्रतियोगिता करने के लिये प्रार्थना की. परंतु राजपुत्र का प्रतियोगी राजपुत्र ही हो सकता है, यह बहाना निकाल कर्ण को अपमान के साथ पीछे कर दिया गया. उसी समय दुर्योधन ने बतलाया कि

राजवंश में या अच्छे कुल में उत्पन्न पुरुष, वीर-पुरुष और सेनापति ये तीनों राज हो सकते हैं; यह बात स्पष्ट रूप से शास्त्र में लिखी है. तो वही यदि अर्जुन राज के सिवा दूसरे से युद्ध (प्रतियोगिता) करना नहीं चाहते हों तो भी अर्जुन के राज बनाने देता है. तुरंत ही मित्रधर्म का पालन करते हुए कर्ण के अंग देश का राज्य उपहार में दे कर उसे राज बना दिया. कर्ण ने पुनः अर्जुन के ललकारा. छतने में कर्ण-अर्जुन के विवाह का समाचार सुन, कर्ण का पालन करनेवाले पिता-अधिरथ, वहां आ पहुंचे. कर्ण ने उन्हें प्रणाम किया. यह बात देख “यह तो सारथि का पुत्र है, अर्जुन के साथ छतनी प्रतियोगिता नहीं हो सकती” छत्यादि अपमानभरे शब्द कर्ण के पीछे लौटाया गया. कुछ देर में अंधेरा हो गया, सभा बंग हो गई. कर्ण और अर्जुन की प्रतियोगिता अधूरी ही रह गई.

दूसरी बार द्रौपदी के स्वयंवर के समय कर्ण और अर्जुन की प्रतियोगिता का अवसर आया. कर्ण भक्त्यवेध कर सकते थे या नहीं, यह तो कल्पनामात्र का प्रश्न है. परंतु धनुर्विद्या में कर्ण अर्जुन से लेश मात्र भी कम नहीं थे; और यदि वे भक्त्यवेध के लिये आये होते तो महाभारत का इतिहास दूसरे ही प्रकार से लिखा गया होता. परंतु द्रौपदी केवल विद्या का वरण करने के लिये तैयार न थी. उसे तो धनुर्विद्या में प्रवीण ब्राह्मण अर्थात् क्षत्रिय के वरण करना था. इसमें इस समय भी अर्जुन श्रेष्ठ धनुर्धर ठहरा, और कर्ण के अपना कैशल दिखाने का अवसर न मिला.

तीसरा प्रसंग कर्ण और अर्जुन के अन्तिम युद्ध का समय था. परशुराम के शाप का परिणाम हो अथवा दूसरा कोई कारण हो, परंतु कर्ण और अर्जुन का युद्ध-वण हो रहा था तो किसी समय कर्ण के रथ का पहि-

मा अथानके शृष्टी मे धस गया. इसे ग्राहक निकालने के लिये कर्ण रथ से नीचे इतरे और अर्जुन-से प्रार्थना की. "मै नि शक ह, मेरे रथ का पहिया ग्राहक निकालना और मै हिर, शक ले युद्ध के लिये सामने आ जाऊँ तब तक क्षत्रियोचित धर्म के अनुसार, तुम मेरे विपर कायदे, की तरफ ग्राहक न करना, परा डेर के लिये युद्ध अथ लड़ो." इस प्रकार पहिया निकाल देने पर लड़ने की प्रार्थना कर, कर्ण पृथ्वी से, पहिया निकालने लगा. परंतु श्रीकृष्ण ने उसी समय, कर्ण को, मारने के लिये बिकसाया, लुआ का प्रसंग, द्रौपदी के वस्त्रहरण का प्रसंग तथा अनेक इसरे प्रसंग आदि जिनमें कर्ण का कुछ भी हाथ न था, उनका स्मरण करा, श्रीकृष्ण ने अर्जुन को कर्ण पर महाइन्द्र की रथने की सलाह दी कर्ण के पास जो कुछ विषय प्रकृत गया, निर्णय पडते हुये शत्रु, पर आत्मना शौर्य भता कर अर्जुन ने कर्ण पर वार किया.

1) इस प्रकार तनिा प्रसंगो पर अर्जुन के समक्ष अपनी श्रेष्ठता सिद्ध करने के अयत्न मे कर्ण निर्णय हुये और अत ओ अर्जुन के हारो भारे गये। पाडयो ने महा सारत युद्ध को न्याय, नीति और क्षत्रियधर्म धारण कर के ही लताया इस क्षणमे आज शका है—यथार्थ मे पाडयो मे भी डारयो की ही तरफ बालगालि और असत्य ही के मल भर महासारत युद्ध लता आ—लीधम धिर अर्जुन ने नपुसकाही खोट मे वार किया, द्रोण पर वार सुघिष्ठिर द्वारा असत्य गुला कर कशथा, अथद्रथ के श्रीकृष्ण ने दिन को रात बना कर मरवा डाला, दुयोधन को भीम ने गदायुद्ध के नियम विरुद्ध नाबि के नीचे वार कर मारा, और कर्ण को अर्जुन ने नि शक दशा मे मारा इस प्रकार पाडव युद्ध "मर्मयुद्ध" लत गये.

कर्ण के लपत की उत्कृष्टता के विवाह लतने

ली। जोले नथे, बोटे ही है। कुछ और उदाहरण देणिये।
 कर्ण कुन्ती और सूर्य के पुत्र है, यह समाचार स्वयं
 कर्ण ली नहीं जानते थे। परंतु महाभारत के युद्ध के
 प्रथम, युद्ध रोकने का अपना निष्कल प्रयत्न पूर्ण किए
 गए श्रीकृष्ण हस्तिनापुर से बोटे जाते थे तब कर्ण को
 अकान्त में गुला घर उनसे यह बात उन्होंने कही। श्री-
 कृष्ण का उद्देश्य कर्ण को यह समाचार जतलाने में
 ठेकल थड़ी अक था कि हो 'सके तो उनसे पांडवों के पक्ष
 को प्रयत्न जनावे' परंतु कर्ण धर्म समजनेवाले मनु-
 ष्य थे। श्रीकृष्ण ने उन्हें अनेक लालच दिये " पांडव
 तुम्हें अपने गटे लाल के रूप में स्वीकार करेगे, युद्ध
 में विजय होने पर अकवती राज की तरह तुम्हारा
 राज्यलियेक करेगे और तुम्हारी आज्ञा मानेगे। लीम
 तुम्हारे मस्तक के उपर सकेद छत्र धारण करेगे और
 अर्जुन तुम्हारे रथ के घोड़ों की रांस हाथ में ले कर
 सारथि का काम करेगे। जितने पांडव है, जितने यादव
 है और जितने पायाल, देश, के, रुडनेवाले, है, सली
 तुम्हारी वन्दना करेगे।" धन, सण से, गठ कर लालच
 यह था कि " पाय लालयों की, पत्नी द्रौपदी ने कर्ण को
 सूतपुत्र कह मत्स्यवेध में, अपने पति की उम्मेदवारी के
 लिये अयोग्य ठहराया था, वही द्रौपदी अपना पति
 जनावेगी। मानलर्क करनेका 'यह' कितना संरस प्रसंग
 कर्ण को मिल गया था। परंतु ये कौं ली प्रलोलन कर्ण
 को लालच में न ला सके, साकसाक शपथों में उसने
 श्रीकृष्ण को उत्तर दिया कि " औरव मेरे साथ भिन्नता
 रणते है, दुर्योधन ने मुझे राज्य दिया है, और मुज
 पर कैरवों के अनेक उपकार है।

मेरे हृदय में बंधी हैं रस्तियाँ इकंरार की,

हाथ पैरों में पड़ी हैं बोटियाँ उपकार की।

ये सण विचारते हुये अण में कैरवों को त्याग

मित्रद्वीपी नदी हो। सकता। असइल कृष्ण उदासा हो
 कर अपने रथ पर सवार हो। हस्तिनापुर बौट गये।

जन्मते ही पुत्र को त्याग देनेवाली कुन्ती ने ली
 कली कर्ण को याद ग किया। परंतु मंडावारत मुंड के
 पहले उसने ली कर्ण को अपनी ओर कर लेने के लिये
 एक प्रयत्न किया। कर्ण से मिलने की इच्छा से उसके
 पास गंगा के तट पर कुन्ती गयी। वहाँ न कर देखा कि
 उसके पुत्र मंडातेजी की कर्ण पूर्व की ओर मुंड किये
 हुये बैठे बैठ पाठ कर रहे हैं। कुन्ती उनके पीछे पड़ी
 हो कर पाठ की समाप्ति की राह देगने लगी। हापहर तक
 कर्ण पूर्व की ओर ही मुण किये पाठ करते रहे। उसके
 बाद नमः सूर्य पश्चिम की ओर जाने लगे तो पश्चिम
 की ओर उठाने ली। मुण देरा। उधर मुण करते ही
 कुन्ती देग पीडी उठे देग कर कर्ण ने हाथ जोड कर
 कहा-“देवि! अधिरथे ओर राधा के पुत्र कर्ण आपका
 प्रियाम करतो है। कडिये, क्या आशा है?” कुन्ती ने
 कहा-“पुत्र! तुम अधिरथे ओर राधा के पुत्र नहीं, सित
 के कुल में तुम्हारा जन्म नहीं हुआ। तुम पांडुराज के
 राजकुमार उमारे ही पुत्र हो। मैं तुम्हारी सगी माता
 हूँ। सूर्य देवता के वर से तुमहमें प्राप्त हुये थे। मोह
 के लश हो कर अपने बाणियों के संधि मित्रलाव मरण
 तुम हुंयोधन की सेवा करते हो, यह क्या अंधी जात
 है? बाण परितलवार उठाने से जान आओ, अपने
 कुल अमहयोग करे।”

ले माता माता का धर्म छोड सुखी थी उमका
 वासव ली कर्ण को नहीं डिगा सका। कुन्ती की जात
 समाप्ति उठाने पर कर्ण ने उत्तर दिया कि “यह डाल
 कृष्ण मुझे मरण करा चुका है। पर छाती पर होथ रण
 कर तुम ही कहे कि, क्या ऐसी ली निर्दयी माता
 होती है जो जन्म देते ही जन्मे को मदी मंभंडा दे

माता-पनना तो राधा-माता से सीजे नै मुझे नदी से
 उठा कर अपने घर लाई और अपनी स्नेहसरी-छातियों
 से हथ पिला-पिला कर मेरी यह काया पनाथ, तुम्हारे
 ही अनहित और घृणा से भूँ क्षत्रिकुल में जन्म ले कर
 भी सूतकुमार प्रसिद्ध हुआ, अण तो—

ये सूत का रिशता सूत नहीं है, इसको तोड़ नहीं सकता।
 कर्णु की छात मुनकर अंत में कुन्ती ने कहा: निरसके
 दार, अस्संसार, धियानुसार भांगू ले, जय, इसीके दार
 से, क्या माता ही निराश हो कर बैठे, जय, तुमने कर्णु
 अपने मुँह से 'नहीं' नहीं निकाली और न किसीके
 कही कही टाली है, अस्तु, जे माता ही के निराश-बैठा-
 जोगे तो तुम्हारे लिये आरं, और से, जगली उठेगी।
 धस प्रात, पर कुन्ती के ली भांगने के, लिये कर्णु ने
 कहा: कुन्ती ने, परशुराम के, दिये हुये पाँचों भांगे
 पर दानी कर्णु ने उठे, ली के: दिया और साथ ही
 कुन्ती के, एक अलयवचन: ली: दिया कि युद्ध में तेरे
 आरं, पुत्रों में से किसी एक के ली: वह नदी: मादगाई
 वह, केवल: एक अर्जुन के, मादगा अथवा, उगीके: हाथ
 मरेगा, तुम्हारे: पाँचों पुत्र: अपने रहेगे, कर्णु: मरेगा तो
 अर्जुन, अर्जुन: पाँचों, हांगे, और अर्जुन मरा तो, कर्णु
 सहित पाँचों हांगे, युद्ध में अर्जुन के: सिवा आरं पाँ-
 उध, कर्णु, के, सामने, नहीं, के, अराणस, ही से और कर्णु
 में घतनी शक्ति थी कि वह आरं: के, एक साथ ही
 समाप्त कर देता; पर कुन्ती के दिये हुये वचनों का
 पालने करे इसने धन आरं की और देखा ली नहीं।

निरस उदरिता: के ले कर कर्णु, महान्त दानपीर लिंगा
 गया, लिये इसने, अपने कवच-कुंडल: देते, अभय: अत-
 लासा है, भांगनेवाले जे भांगेता, है, उसे मैं देता
 है, धर्मकी, परीक्षा के लिये, प्रादेषु, का, वेश: अना, करे

धृष्टकेतु के पास गये और सुष्टके पुत्र के शरीर पर
जनम ही ले लेंगे। दुष्टकेतु और कुंडल-मांगे। देवराज
को; महायज्ञ कर दानवीराने गर्व से कहा—

इसमें मेरी कीर्ति है और मेरा कल्याण है।

मांगता है दान मुझसे इन्द्रसा घनवान् मी॥

फिर इन्द्रदेव कब मांगेंगे फिर समझ नहीं यह आने का।

सबे दानी का धर्म नहीं घरं जाए कौ लौटाने का॥

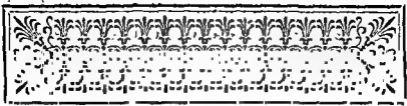
द्विरे एक घने अश्रु से शरीर के ऊपर की भाँति
उतार कर कर्ण ने धून से लीगे कवच और कुंडल निका-
ल कर। धृष्टके हाथ में दे दिये। उस समय जरा देर
के लिये ली न तो कर्ण का मुँह ही झीका पडा और
न हाथ ही काँपा। यह कवच अलेख था और कर्ण के
शरीर पर यह रहता तो किसी ली शस्त्र से वह नहीं
भरता; जैसी उसमें शक्ति थी। परंतु अपने पुत्र अश्रु-
न के विजय प्राप्ति कराने के लिये धृष्टके ने कर्ण के
छल कर ली यह कवच भांग लिया और कर्ण ने धसे दान
में दे कर यथाथ में अपना लवन ही दान कर दिया।
धृष्टके ने कर्ण के ठगा तो सही, पर धस से कर्ण की पडी
कीर्ति लुप्त। उनका यश पहले से ली अधिक सौगुना
यारों और फैल गया।

महाभारत के युद्धप्रसंग में कौरवों की सेना के
नायक भीष्म जनार्णवे गये। कर्ण और भीष्म में यदि
किसी समय ली कली मतभेद हो गया तो भीष्म के
नायकत्व में मैं नहीं लडुंगा; यह प्रतिज्ञा कर्ण ने की
थी। यह कायरता की प्रतिज्ञा नहीं थी। कर्ण तो युद्ध का
प्रेमी था, लडने का धूनी था और धसे युद्ध के प्रारंभ
के ही दिन लडे जिना जिताने में कितनी कठिनता पडी
थी उसकी कल्पना करना ली कठिन नही। णदिक भीष्म
ने उसके मान की रक्षा का भाग साक्ष लो कर दिया था।

। - कर्ण के समान उदारता; चरित्र की 'लव्यता', - महा-
 ता महाभारत के एक ही पात्र में नजर नहीं आती।
 कर्ण के जीवन के अधिकांश अंशों का अध्ययन करने से
 वह महाभारत के सर्वश्रेष्ठ पात्र के रूप में बिना किसी
 विवाद के समझ पड़ता है; पर कुन्ती के 'बड़े पुत्र' के
 रूप में जो न्याय-रूप से अर्कवर्ती राजा होने के योग्य
 पुरुष था, उसका जीवन-धर्म-प्रकार निष्ट-कर-अंड-सामो-
 न्य सैनिक के समान करवा के, आश्रित हो कर होने से
 मरने देने के लिये उत्तरदायी कौन है—कुन्ती, श्रीकृष्ण
 या कर्ण स्वयं ?

(हिंदी भासिक "वाणी" ना एक आकृति)

७-शार्दूलकर्ण

श्रीशुत नरेन्द्रेव, अमं अं, अलं अलं पीं
 (श्रीशुत-साहित्य में दिव्यावधान-नाम का एक ग्रंथ है। इस ग्रंथ में उद्-कथाओं का संग्रह है। इन कथाओं की शिक्षा यही है कि शुल-कर्म का फल शुल, अशुल का अशुल और व्यामिश्र का व्यामिश्र फल होता है। इस लिये सभको शुल-कर्म करना चाहिये। इसी संग्रह की एक कथा का लापार्थक्य यहाँ देते हैं। सन २६५ ई० में इस कथा का यीनी-लापा में अनुवाद हुआ था। इसी कथा के आधार पर जर्मनी के एक लेखक (रीचर्ड वेभर) ने अपना विडेट्स नामक नाटक-ग्रंथ रखा है।)

एक समय लगवान युद्ध आवस्ती में अनाथपिंडह के जेतवन में ठहरे हुए थे। एक दिन लगवान के प्रिय शिष्य आनंद आवस्ती नगर में लिखाटन के लिये गये। उनको ध्यास लगी। एक कुत्ते पर एक चाण्डाल-कन्या बल बर रही थी। कन्या को नाम प्रकृति था। प्रकृति से आनंद ने पानी पीने को मांगा। प्रकृति बोली—“हूँ लिखु! मैं चाण्डाल की कन्या हूँ। मैं आपको कैसे बल दे सकती हूँ?” आनंद ने कहा—“बहन, मैं तुल या नति नहीं भूछता। मुझको बल दो। प्रकृति ने आनंद को बल पीने को दिया। पानी पीकर आनंद बल दिये। प्रकृति को आनंद के प्रति अनुराग उत्पन्न हुआ और उसको अपना स्वामी बनाने की उत्कंठ अलिखित रूप से उत्पन्न हुई। उसने विचार

कि-मेरी माता महाविद्याधरी अनेक मंत्र जानती है-वह
 आनंद को लाने में समर्थ हो सकती है। यह सोच कर
 वह जल का घड़ा ले कर घर गई और अपनी माता को
 संध्या होख सुनाया। माता ने कहा:—रत्न, असेतलत श्रमण
 गौतम का अनन्य लक्ष्य है। यदि वह जनेगा तो आंडाल-
 कुल के लिये जडा अनुश्रु होश्या। श्रमण गौतम वीतराग
 जुने जते है और जे वीतराग है उसे पर मंत्र का प्रला-
 व नहीं पडता। वह मंत्रों को अलिभूत करता है। प्रकृति
 ने कहा:—माता ! यदि आनंद मुझको नहीं मिलेगा तो मैं
 अपना जीवन दे दूंगी। माता बोली:—तू अपना जीवन मत
 छोड, मैं आनंद को ला दूंगी। यह कह कर प्रकृति की
 माता ने अपने घर का आंगन गोभय से दीपां और
 धीय में वेदी बना कर कुशों को आस्तीषु किया और
 आग जलाय: उसने गंधार के पुष्पों से मंत्र पढ़ कर हवन
 किया, विधा के प्रलाव से आनंद की चिरां डिग गया। वह
 जेतवन से निकल कर प्रकृति के घर आया और वेदी के
 पास बैठ गया। अकान्त में बैठ कर वह शि शि कर कंडने
 लगे:—लगवन् ! मैं कष्ट में पडा हूँ, आप मेरी रक्षा करे !
 लगवान ने संशुद्ध मंत्रों से आंडाली के मंत्रों का प्रति-
 धात किया और आनंद की रक्षा की। आनंद आंडाल-गृह
 से निकल कर जेतवन की ओर जाने लगा। प्रकृति ने आ-
 नंद को आते देख कर अपनी माता से कहा:—हे माता !
 आनंद यहा आ रहा है। माता ने उत्तर दिया कि श्रमण
 गौतम ने मेरे मंत्रों का प्रतिधात किया होगा, जे मंत्र
 मर्ष होठ पर आर्चना प्रलाव रभते है उन मंत्रों का भी
 प्रतिधात श्रमण गौतम कर सकते है, मर दिनके मंत्रों का
 प्रतिधात को नहीं कर सकता।

१. निआनंद श्रीधे, लगवान के पास गये और अलिवा-
 दन कर एक कोर बैठ गये। लगवान बोले:—हे आनंदी
 अपने कल्याण के लिये धर्म व्यडक्षरी विद्या हो। अडर्ष
 करे। आरे होठ में कोर आसा नहीं है जे उस व्यक्ति

का अनिष्ट-कर सके। जिसमें पंडक्षरी-विधा की शिष्टि ही
 है। हां, पूर्व-जे-मृत-कर्म के विषय का अन्यथा-भावो
 को ही नहीं कर-सकती। धर्म प्रकृति ने-आत्म-काल-होते ही
 स्नान किया और नवीन वस्त्र पहन-कर 'बहु-नगर' के द्वार
 पर-जा गयी। 'आनंद' ने प्रातःकाल-होते ही शिक्षापात्र
 को नगर-में प्रवेश किया। प्रकृति ने-द्वारे से आनंद को
 देखा और उसके पीछे हो-ली। आनंद-प्रकृति को अपने
 पीछे आते देखा-हुं। आनंद-और जेतपन-लौटे-आया-
 प्रकृति-ही उसके-पीछे-पीछे-आया। आनंद ने लगवान् से
 कहा-—'जहां-जहां मैं जाता हूँ, यह-कन्या मेरे-पीछे
 पीछे जाती है। लगवान् मेरी रक्षा-करे। लगवान् भोले-
 आनंद! मत-डरो। लगवान् ने प्रकृति से पूछा-—'तू-आनंद
 से-क्या-था-हती-है? प्रकृति बोली-—'मैं-आनंद को अपना
 स्वामी-अनाम-था-हती-हूँ-। लगवान् ने पूछा-—'क्या-तूने
 अपने-माता-पिता को-आशा-ले-ली-है? प्रकृति ने-उत्तर
 दिया-—'हां-। लगवान् ने-कहा-—'तो-मेरे-सं-सुख-अपने-माता-
 पिता को-ले-आओ-। प्रकृति-अलिवादन-कर-धर-आया-
 माता-पिता-प्रकृति-को-ले-कर-लगवान्-के-पास-आये-
 लगवान् ने-पूछा-—'क्या-तुम्हारी-अनुमति-है? माता-पिता
 ने-कहा-—'हां-। लगवान् भोले-—'यदि-ऐसा-है-तो-प्रकृति-को-
 यहाँ-छोड़-कर-तुम-अपने-घर-जानो-। माता-पिता-घर-
 लौटे-आये-। धर्म-लगवान् ने-प्रकृति-से-कहा-—'यदि-तू-आनंद
 को-था-हती-है-तो-तुमको-आनंद-का-वेश-धारण-करना
 चाहिये-। प्रकृति ने-धर्म-स्वीकार-किया-। लगवान् ने-प्रकृति
 को-पूर्व-संयत-पाप-का-परिशोध-किया-और-जब-उसकी
 प्रकृति-शुद्ध-और-निर्मल-हो-गई-तब-उससे-कहा-—'प्रह्लाद
 अर्थात्-धारण-करो-। प्रकृति ने-सुपडन-कराया-और-कापाय
 वस्त्र-धारण-किया-। लगवान् ने-उसको-अनेक-धर्म-कथाये
 सुनाई-। धर्म-कथाओं-को-सुन-कर-प्रकृति-का-हृदय-शुद्ध-हो-
 गया-तब-लगवान् ने-उसको-आर-आर्य-सत्थों-का-उपदेश
 किया-। प्रकृति ने-आर्य-सत्थों-का-सम्बद्ध-ज्ञान-प्राप्त-किया-।

उसकी विचिकित्सा द्वारा हुआ, और उसके अर्थ-दाल अधिकत हुआ. वह लगवान के पैरों पर गिर पड़ी और बोली:-लगवान् ! मैंने जोड़ा अपराध किया जे लिक्षु आनंद के. अपना स्वामी बनाना चाहा। लगवान मेरा उद्धार करे। मैं अपना पाप लगवान के समक्ष स्वीकार करती हूँ. लगवान मेरे उपर अनुकम्पा करे. लगवान् बोले:-हे प्रकृति ! तुम दुशल-धर्मों की वृद्धि करे. लगवानसे धर्म प्रकार अलिनन्दित हो प्रकृति के जोड़ा आनंद हुआ और उसने विचार कि जिस उद्देश से कुल-पुत्रियां किश-मु-पुंडन कर काषाय वस्त्र धारण करती है और प्रमन्या देती है. उस उद्देश की प्राप्ति में मैं सक्षम हूंगी. १०५ २।

१०६. नम्र श्रावस्ती के ब्राह्मणों ने सुना कि लगवान् ने एक व्यापार की कन्या के प्रमन्या दी है तब उन्होंने कहा कि व्यापार की कन्या किस प्रकार लिक्षुलियों की अर्थों का समर्थ रूप से पालन करेगी और ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि के धर्मों में कैसे प्रवेश करेगी. राजा प्रसेनजित् को भी यही विचार पैदा हुआ. रथ पर सवार हो ब्राह्मण आदि के साथ ले कर राजा खेतवन गये. लगवान् के अलिवाहन कर मूण लोग एक ओर बैठ गये. लगवान् राजा के आने का कारण जान गये और प्रकृति के पूर्वजन्म की कथा लिक्षुओं को सुनाने लगे. १०६ १।

१०७. लगवान बोले:-हे लिक्षुओ ! अतीत काल में गंगा तटे पर त्रिशङ्क नाम का मातृकुल रहता था. उसका जोड़ा परिवार था. वह व्यापारियों का राजा था. त्रिशङ्क ने पूर्वजन्म में मांगोपांग वेदों तथा शास्त्रों का अध्ययन किया था. उसके धन सणको स्मरण था. उसके एक पुत्र हुआ. उसका नाम शार्ङ्गिकर्ण था. वह जोड़ा सुंदर और रूपवान था. राजा ने अपने पुत्र को मांगोपांग वेदों तथा अन्य शास्त्रों का अध्ययन करवाया. नम्र वह विवाह के योग्य हुआ तब त्रिशङ्क ने सोचा कि मेरे पुत्र के

उपयुक्त शीलवती और रूपवती कन्या कहां मिलेगी? उस समय पुष्करसारी नाम के एक ब्राह्मण उत्कट नाम के द्रोणमुष्ण (४०० आम की राजनगरी के द्रोणमुष्ण कहते हैं) का परिचोग करते थे. रात अशिक्षित ने यह प्रश्न-हेय उनके दान में दिया था. पुष्करसारी सांगोपांग वेहों के ज्ञाता और व्यापार्य थे. उनके प्रकृति नाम की एक कन्या थी. पंडा रूपवती, शीलवती और गुणवती थी. त्रिशंकु ने विचारों कि प्रकृति कुमार के संवत्सा योग्य है. वह दूसरे दिन प्रातःकाल रथ पर सवार हो उत्कट द्रोण-मुष्ण की ओर गये. उत्कट के उत्तर-पूर्व सुमनस्क नाम का एक मनोहर उद्यान था. यह सोच-कर कि पुष्कर-सारी धनी उद्यान में ब्रह्मचारियों को वेह पढाने के लिये आते होंगे, त्रिशंकु अपने अमात्यों के साथ वही उतर गया.

त्रिशंकु ने पुष्करसारी को ५०० शिष्यों के साथ उद्यान की ओर आते देख आगे बढ़ कर उनका स्वागत किया और कहां कि वे पुष्करसारी की 'गै' तुम्हारे पास एक विशेष कार्य से आया हूँ. पुष्करसारी ने कहा कि हे त्रिशंकु ! तुम ब्राह्मणों को 'लोः' कर के आमंत्रित नहीं कर सकते. यह समुदायार नहीं है. त्रिशंकु ने कहा:- नही, मैं इस प्रकार ब्राह्मणों को आमंत्रित कर सकता हूँ ! पुष्करसारी ने कहा:- जे मैं कर सकता हूँ ! वह तुम नहीं कर सकते. त्रिशंकु ने कहा:- हे पुष्करसारी ! मुझे तुमसे एक विशेष कार्य है, सुनो. मैं तुम्हारी कन्या प्रकृति को अपने पुत्र शाहीलकण्ठ के लिये चाहता हूँ. जितना शुद्ध भागो, मैं हूँगा. त्रिशंकु की इस बात को सुन कर- पुष्करसारी को बड़ा क्रोध हुआ. उनकी आंखें लाल हो गयीं, चेहरा क्रोध ने तमतमा गया, लौंछे टेढ़ी हो गयीं; माथे पर शिकन पड गयीं. पुष्करसारी बोले:- हे व्यापार्य ! तुमको धिक्कार है, जे हीनकुल के हो कर वेहपारग ब्राह्मणों का इस प्रकार अपमान करते हो ! हे दुष्ट बुद्धिवाले ! तुम प्रकृति को नहीं जानते और तुमको

अपने जीपर णडा गव है. जे तुम्हारे दिखे अप्राथ-
 नीय है उसके दिखे तुम अलिवाया करते हो. वायु के
 प्राथ से भांधना चाहते हो. हे भूद ! ज्योना कही नाम
 नहीं हो सकता. तुमको प्रकाश और अंधकार में अवर
 क्यो नही जलन पडता ? तुम्हारा जन्म चांडाल के कुल से
 हुआ है और में दिव्यति है. श्रेष्ठ हीन कर्मस्थ संबंध
 करना नहीं चाहते. श्रेष्ठ दिव्यति श्रेष्ठ है ही साथ संब-
 ध चाहते है. जे विद्यावरण-संपन्न है, जिनकी प्रति
 होपरहित है, जे मन्त्रधर, आचार्य-और धारण-प्राक्षण
 है, वे अपने समान कुल से ही संबन्ध करते है. तुम
 पुरुषो में अधम हो; सग लोग तुम्हारी लुपुप्सा करते
 है. तुम हमारा अपमान क्यो करते हो ? चाण्डाल-चा-
 ण्डाल के साथ, प्राक्षण-प्राक्षण के साथ, अत्रिय क्षत्रिय
 के साथ, वैश्य वैश्य, के साथ और शूद्र शूद्र के साथ स-
 म्बन्ध करते है. चाण्डाल प्राक्षणों के साथ संबन्ध नहीं
 करते. हे अधम ! तुम श्रेष्ठ के साथ कैसे संबन्ध करना
 चाहते हो ? ब्रह्म मुन कर त्रिशंकु गोला-जैसा लक्ष्म और
 सुवर्ण में अंतर है, वैसा अंतर प्राक्षण और अन्य
 व्यक्तियों में नहीं है. प्राक्षण कही आकाश से नहीं
 आये है और न पृथ्वी के खेद कर के पडी उत्पन्न हुये
 है. प्राक्षण और चाण्डाल दोनों योनि में उत्पन्न हुये
 है. प्राक्षणों में कुछ भी विशेषता नहीं है. जे कुछ प्रा-
 कर्म है वह सग एवों के उपधात के दिखे प्राक्षणों ने
 प्रकाशित किया है प्राक्षणों का कडना है कि दारुण कर्म
 कर के हम पुण्यात्मा-हुये है. मांस जाने ही धन्धा से
 प्राक्षणों ने यह कल्पना की है कि भजे से प्रोक्षित होने
 मर कोड और गकरे स्वर्ग के जाते है. यदि यही स्वर्ग
 का मार्ग है तो फिर प्राक्षण अपना अथवा अपने णक्ष-
 णों का मंत्र से प्रोक्षण क्यो नहीं करते ? यदि जैसा
 है तो प्राक्षणों के पुत्र, -जनकी कन्या, लार्सा, मित्र, अशु-
 भांधव सभी भजे से प्रोक्षित हो कर सङ्गति को प्राप्त

कर सकते हैं। फिर ब्राह्मण पशुओं से क्यों बच करते हैं? अपना बलिदान क्यों नहीं करते? न प्रोक्षण से और न मंत्र से लोड-णकरे स्वर्ग जाते हैं। प्रोक्षण मिथ्या है। यह स्वर्ग का मार्ग नहीं है। शैल यज्ञ के ब्राह्मणों ने यह व्यवस्था निकाली है और भांस' जाने की धमका से पशु के प्रोक्षण की कल्पना की है। एक पात और भताता है, जो ब्राह्मणों की कल्पित है। बार पातक जाताये गये हैं:- सोने की चोरी, भद्र-पान, गुरु की पत्नी से स'लोग और ब्राह्मण-हत्या। सोने की चोरी नहीं करना चाहिये। अन्य 'पदार्थों' की चोरी चोरी नहीं है। जो विप्र स्वर्ण की चोरी करता है वह अप्राह्मण हो जाता है। मुरापान न करना चाहिये। अन्य वस्तुओं का पान यथेष्ट किया जा सकता है। विप्र मुरा-पान से अप्राह्मण हो जाता है। गुरुदारा-गमन न करना चाहिये। अन्य-दारा-गमन किया जा सकता है। गुरु-दारा-गमन जो विप्र करता है वह अप्राह्मण हो जाता है। एक ब्राह्मण का भी वध न करे, आरों का आड़े जितना वध करे, जो ब्राह्मण का वध करता है वह अप्राह्मण हो जाता है। धन पातकों को छोड़ कर ब्राह्मण के लिये कोई दूसरा पातक नहीं है। जो धनमेंसे एक भी पातक करता है वह ब्राह्मण-भंडवी में स्थान नहीं पाता, कोई उसको आसन नहीं देता है। उम पतित का ब्राह्मण गडिंधार करते हैं।

मत कर के वह पुनः शुद्ध हो सकता है और पुनः ब्राह्मणत्व को प्राप्त कर सकता है। १२ वर्ष तक मत धारण कर निश्चय ही वह फिर ब्राह्मणत्व को पाता है। धंस लिये है पुष्करसारी। मैं तुमसे कहता हूँ कि ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र ये, सण संज्ञाभात्र हैं। सणको एक समझ, कर, अपनी कन्या का विवाह मेरे पुत्र के साथ क्यों नहीं करते?

यह सुन कर पुष्करसारी को फिर क्रोध हो आया
आ. ६

और वे जोते:-हे वृषल ! तुम जिना जियादे, औसा कहते हो। तुम्हारा यह कहना असत्य है कि नति एक ही है। सन्तों का तो देश-धर्म, ग्राम-धर्म, शुल्क-धर्म और विवाह-धर्म का ज्ञान होता है। हे वृषल ! चार वर्णों हैं-ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र। ब्राह्मण के लिये ब्राह्मणी, क्षत्रिय, वैश्या, शूद्रा-छस प्रकार चार लार्यों का विधान है। क्षत्रिय के लिये तीन-क्षत्रिया, वैश्या और शूद्रा, वैश्य के लिये दो-वैश्या और शूद्रा; और शूद्र के लिये केवल शूद्रा लार्यों का विधान है। ब्राह्मण के चार पुत्र-ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र; क्षत्रिय के तीन पुत्र-क्षत्रिय, वैश्य, और शूद्र; वैश्य के दो पुत्र-वैश्य और शूद्र, और शूद्र के एक पुत्र शूद्र होता है।

ब्राह्मण मुष से, क्षत्रिय गाँड से, वैश्य नालि में और शूद्र पैर से उत्पन्न हुये हैं। सण प्राणी ब्रह्म द्वारा निर्मित हुये हैं। ब्राह्मण ब्रह्मा के ज्येष्ठ पुत्र हैं। हे वृषल ! तुम चारों वर्णों से पृथक् हो; तुम्हारी चार वर्णों में गिनती नहीं है। मैं श्रेष्ठ वर्ण का हूँ। अग्नि-माहूँ। तुम परमार्थ का संयोग चाहते हो, तुम शीघ्र नाश का प्राप्त होगे।

मातंगराज ने उत्तर दिया:-मैं जो कहता हूँ उसे सुनो। मनुष्यों में परस्पर अकांक्ष में ली विलिप्तता नहीं है। यदि कोई विशेषता हो तो जाताओ। वर्णों चार नहीं है। जिस प्रकार गालक सडक पर जेलते हैं और मिट्टी के चिंड जना कर स्वयं जनका नाम रखते हैं-किसीको वे क्षीर, किसीको दधि, किसीको मांस और किसीको घृत कहते हैं। पर उन गालकों के कहने से मिट्टी के चिंड अन्न नहीं कहला सते; उसी प्रकार वास्तव में चार वर्णों संज्ञा-मात्र हैं। मनुष्यों के कर्ण, शीर्ष, अक्षु, मुष्, नासिका, श्रीवा, गालु, चार्श्व, पृष्ठ, जंघा, पाणिपाद, स्वर और वर्णों समान होते हैं। एक दूसरे में कोई अंतर नहीं

होता. इस लिये चार वर्ण कटना युक्त नहीं है. यदि कोई विशेषता हो तो गताओ. जो कुछ तुमने कहा है वह अयुक्त है. मुझसे सुनो ! मैं युक्त बात कहता हूँ. हे ब्राह्मण ! यदि यह सत्य है कि ब्रह्मा ने सण प्राणियों की रचना की है तो यह अयुक्त है कि चार वर्ण हैं. हे ब्राह्मण ! यदि ब्राह्मणों के कथनानुसार मनुष्यजति पृथग्विध हो तो मेरा वचन मिथ्या हो. शीर्ष, मुण, कर्ण, नासिका, श्प, संस्थान, वर्ण, आकार, योनि और आहार धन्डीं बातों में नानात्व जना जाता है. गौ, गन्ध, गर्हल, जिह्व मृग, पक्षी, लोक, पक्षी का प्रवेद पाद, मुण, वर्ण, संस्थान, आकार, योनि संभव धत्यादि विभिन्नता से जना जाता है. चारों वर्णों में इस प्रकार का कोई अंतर नहीं पाया जाता. इस लिये सण जेक है, कोई विशेषता नहीं है. निम्न प्रकार नाना प्रकार के वृक्षों में रंध, पत्र, पुष्प, इल धत्यादि के विषय में विभिन्नता पाई जाती है, उस प्रकार का अंतर मनुष्यों में नहीं पाया जाता. निम्न प्रकार उद्भरण, पक्ष, अश्वत्थ धत्यादि क्षीर वृक्षों में मूल, गंध, सार, पत्र, पुष्प तथा इल में विशेषता पाई जाती है, उस प्रकार चारों वर्णों में कोई अंतर नहीं देण पडता. इस लिये सण मनुष्य जेक है.

हे ब्राह्मण ! ब्रह्मण के अनुसार परीक्षा करो. देवता, क्षत्रिय, वैश्य, यक्ष, नाग, असुर और यद्र ब्राह्मणत्व प्राप्त कर सकते हैं. यदि ब्राह्मण ही ब्रह्मलोक को जाय चार अन्य तीन वर्ण स्वर्ग को न प्राप्त करें तण कहा न सकता है कि वर्णों में विशेषता है. परंतु चारों वर्ण स्वकृत कर्म द्वारा स्वर्ग के अधिकारी होते हैं, इस लिये चार वर्ण नहीं हैं. आर्य तप ही प्रशस्त है, द्विजे में कोई विशेषता नहीं है. यदि ब्राह्मण हो एल, दो मुंड, ४ कान, ४ सींग, अनेक पाद और दो सिरवाला हो तो वर्णों में विशेषता हो सकती है. राज

एवं के कर्म का ध्वंश करता है और प्राणायु अनेक अकल्याणकारी कर्म करते हैं। प्राणायु गार गार युद्ध, विवाह और कलक करते हैं। गो-प्राणायु तथा एवं के नाम देनेवाले आथर्वण मंत्र प्राणायु ने रचे हैं। वे पाप में रत हैं; अनेक लोगों के उगत हैं। शहता और धूर्ता उनमें हैं। वे दूसरों का अहित चाहते हैं। वे कैसे स्वर्ग जा सकते हैं? जो प्राणायु तपस्वी है, निमित्त प्रत, शील, दम और संयम है और जो अहिंसक है वही प्राणायु के जते हैं। चारों वर्णों में अग्नि, मांस, नथ, चर्म, भूत-पुरीष और पंचेन्द्रिय समान हैं, कोष विशेषता नहीं पाए जाती। धंस लिये वरुं चार नहीं है। हे प्राणायु! यदि किसीके चार पुत्र हों और वह उनके नाम नंदक, लषक, अशोक और शतायु रूपसे तो नाम में वे लिखे हैं, पर धंस कारण उनकी जति लिख नहीं है। हे प्राणायु! अच्छी तरह से तपस्वी हो। जतिभूत विशेषता नहीं है। धंस लिये ४ वरुं नहीं है। लोक में प्राणायु, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र शपठों का जो प्रचार है यह संज्ञा मात्र है। मेरे पुत्र के साथ अपनी कन्या का विवाह कर दो। जो शुद्ध तुम गांगे में डूंगा।

पुष्करसारी ने कहा:—क्या तुमने चारों वेद, गण-विद्या, संगीत-विद्या, शकुन-विद्या, लोकायत, न्याय, धर्म-त्यादि शास्त्रों का अध्ययन किया है? त्रिशंकु ने उत्तर दिया—हे प्राणायु! मैंने धर्म-सण शास्त्रों का अध्ययन किया है और यदि तुम अपने को मंत्रपारण समझते हो तो मैं तुमसे कहता हूँ कि पूर्वकाल के लोगों का यह विचार नहीं था कि चार वरुं हैं। वे सभको एक मानते थे। जो लोग शीलक्षेम होते थे और उसकी रक्षा करते थे। उनकी क्षत्रिय संज्ञा हो गई। कुछ लोगों को यह विचार हुआ कि परिशुद्ध ही रोगों और दुःखों का कारण है; अन्सार छोड़ कर अरुण्यवास करे और तृण या पणुं की कुटी बनाना करे ध्यान करे। जैसे लोगों ने

अपना परिग्रह छोड कर अरण्य की शरणाधी और वन में पशुकुटी बना कर तत्पश्चात्तन धर्म लगे. वे प्रातःकाल ग्राम में लिखा के निमित्त गया करते थे. आमवासियों ने सोचा कि इनकी साधना गडी कठिन है; ये लोग अपनी घर-द्वार छोड, संसार का तिरस्कार कर वन में निवास करते हैं. जैसे लोगो को वे प्राक्षणा कडने लगे आमनिवासी- इनका गडा सत्कार करते थे और इनको दान देते थे. कुछ जैसे लोग ली थे ने ध्यान को अपने लिये अमलव समल ग्राम में रह कर स्वाध्याय करते थे. इनको आमवासी अध्यापक कडने लगे. हे पुष्करसारी! लोक में प्राक्षणा के आहुतापका यही कारण हुआ. दूसरे लोग ने अर्थ के लिये विविध कर्म करते थे इनकी वैश्य, संज्ञा-हुं. ने क्षत्र कर्म कर अविशेषान्न करते थे इनकी शूद्र संज्ञा-हुं. ने वाणिज्य द्वारा अविशेष कमाते थे इनकी वाणिज्य संज्ञा-हुं. ने विरक्त हो प्रमत्त्या होते थे और केशोप पर विनय प्राप्त करते थे इनकी प्रमत्त संज्ञा-हुं प्राक्षणा संज्ञा कैसे हुं इनका इतिहास अथ मैं तुमको बताता हूं. देवताओं में अक्षा परम तपस्वी है इन्होंने कैशिक धर्म को वेदो का अर्थ बताया, धर्म कैशिक ने अरुणि और गौतम को, अरुणि और गौतम ने श्वेतकेतु को और श्वेतकेतु ने शुक्र को वेदो का अर्थ बताया. शुक्र ने वेदो के 4 विभाग किये — ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद और अथर्ववेद. ऋग्वेद में 109 विभाग हुं, यजुर्वेद प्राक्षणा की 29 शाखाये और इनकी फिर 109 शाखाये हो गध, आथर्वणिको की अके 10 शाखा 10 में विलिन हो गध सामवेद में 1080 शाखाये हो गध; इस प्रकार प्राक्षणा में अनेक वेद हो गये. इस लिये मैं तुमसे कहता ह कि प्राक्षणा, क्षत्रिय, इत्यादि संज्ञामात्र है, वर्ण्य और नहीं है, सग मनुष्य अके है इस गथर्न को सुन कर पुष्करसारी रूप हो गये, उनसे कुछ कहते-सुनते न गन पडा, सुण-

प्रतिभा जाती रही, मुँह नीचा कर वे सोचने लगे, त्रिशंकु ने पुष्करसारी को चुप देण कर फिर कहा:-हे प्राह्वणु ! यदि तुम्हारे मन में यह जयाल हो कि यह संधंध असदृश के साथ होगा तो तुमको जैसा न समझना चाहिये. संसार में श्रुति, शील, प्रज्ञा आदि ने गुण श्रेष्ठ समझे जाते हैं वे सग गुण मेरे पुत्र में पाये जाते हैं. यदि तुम यह सोचते हो कि मे मनुष्य वाजपेय, अश्वमेध, पुरुषमेध आदि यज्ञ करते हैं वे भरने के भाव स्वर्गलोक में देवयानि में उत्पन्न होते हैं तो तुमको विचार करना चाहिये कि मे लोग एवढिसा में प्रवृत्त होते हैं वे स्वर्ग का लाल नहीं करते. यह स्वर्ग का मार्ग नहीं है. मैं तुमको स्वर्ग का मार्ग जतलाता हूँ. सुनो, मे यज्ञ, चित्रलाभ और स्वर्ग धन तीनों सुख ही कामना करता है उसको शील ही रक्षा करनी चाहिये. मे प्राह्वणु वाजपेय आदि यज्ञ करेगे वे अनर्थ करेगे. इस लिये मैं तुमसे कहता हूँ कि मेरे साथ संधंध स्थापित करो. धर्म का पालन करने से चांडाल अनिल और अगर्हित हो जाते हैं.

हे पुष्करसारी ! आरंभ में ७ गोत्र थे. पीछे से ६ और एक के सात सात हो गये. इस प्रकार कुल ४६ गोत्र हैं, जैसा प्राचीन प्राह्वणों ने कहा है. धनका अधिकत्व समझ कर तुम मेरे पाँधु होने के योग्य हो. मनुष्य जैसा जीव जाता है वैसा ही इल जाता है. प्राह्वण और अन्य जातियों में विशेषता नहीं है. सग शुक्रशोणित से उत्पन्न हुआ है तो प्राह्वणी प्राह्वण ही जाडिन है, क्षत्रिया क्षत्रिय ही जाडिन है. तब यह युक्त नहीं है कि जाडिन को लार्या जनाया जाय. यह तो पशुधर्म है. इस प्रकार यातुर्वर्ष्य पशुओं का धर्म हो जायगा. एव प्रज्ञा से नहीं उत्पन्न हुये है, परंतु क्लेश और कर्मजनित है. कर्मों के अनुसार प्राणी उंची और नीची गति को प्राप्त होते हैं. सगमें ज्ञान ही प्रवृत्ति

समान रूप से होती है. निपाटी काली से मुनि द्वैपायन उत्पन्न हुये. चांडाली कपिजली से वसिष्ठ उत्पन्न हुये— ये ब्राह्मणीपुत्र नहीं थे. क्षत्रिया रघुका से परशुराम हुये. जे मनुष्य तेज और तपस्या से युक्त पंडित और विनीत हुये, जिनका लोकमें ऋषिवत् आदर है वे ब्राह्मणी-पुत्र नहीं थे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र संज्ञाभात्र है.

यह सुन कर पुष्करसारी ने त्रिशंकु का गोत्र और प्रवर पूजा और सावित्री पढ़ने को कहा. अनेक विद्याओं में त्रिशंकु की परीक्षा ली और अपने चित्त का समाधान कर त्रिशंकु से कहा—आप श्रोत्रीय हैं. आप श्रेष्ठ हैं. मैं अपनी कन्या प्रकृति का विवाह आपके पुत्र शाहलकर्ण से करूंगा.

आचार्य के इस निश्चय को ज्ञान कर ब्रह्मचारियों ने कहा—आप चांडाल के साथ संघर्ष न करें जण अनेक ब्राह्मण विद्यमान है. तब चांडाल के साथ संघर्ष करना उचित नहीं है. पुष्करसारी ने कहा कि जे कुछ त्रिशंकु कहते हैं वह सण सत्य है और अपनी कन्या का विवाह शाहलकर्ण के साथ कर दिया.

लगवान ने यह कथा सुना कर लिक्षुओं से कहा:—मैं उस समय त्रिशंकु था. आनंद उस समय शाहलकर्ण था. यह लिक्षुणी प्रकृति उस समय पुष्करसारी की कन्या थी. यह उन्नी पूर्वजनेह और प्रेम के वश हो आनंद का अनुगमन करती है.

हे लिक्षु ! तार आर्य सत्यों की प्राप्ति के लिये उद्योग करो. अपने प्रत्येक कार्य की प्रत्यवेक्षा करो. शील की रक्षा करो. इस संवाद को सुन कर अनेक श्रावकों को वैराग्य उत्पन्न हुआ और उनके धर्म का आक्षात्कार हुआ.

(हिंदी भासिक " मरुवती " ना जेक अंकभाषी)

८-भक्त सदन कसाई

(लेखक:-श्री. " भाष्य ")

प्राचीन काल में सदन नाम के एक बहुत प्रसिद्ध लकृत हो गये हैं। ये लकृत के कसाई थे। पशुपक्षु से ही धं-डे' हरि-नाम-जप और कीर्तन में विशेष अलिरुचि थी। रातदिन जण कभी समय मिलता ये प्रेमपूर्वक प्रभु शुष्-गानमें और अनन्यमन से नाम-जप में लग जाते। यद्यपि लकृत के थे तो कसाई, परंतु हृदयमें करुणा, प्रेम और हया धतनी अधिक थी कि ये लव-वध के नाम से ही कांप उठते थे। निरीह भूक-पशुओं के लिये ली ये अपने लीतर एक आत्मीयता और भक्त्य का अनुभाव करते थे। परंतु परिवारका पालन करना आवश्यक था, कसाई होने के कारण दूसरा कोई पेशा नहीं था। ये मन ही मन धंसके लिये बहुत ही दुःखी रहते, पशुओं का पध उनको बहुत ही पुरा लगता, धंससे उनको अपने हाथोंसे पशु-ओंका वध नहीं किया, आलुविका के निमित्त ये मन भार कर दूसरों के यहाँ से मांस लाकर भेथा करते थे। भीय-भीय में जण समय मिलता 'हरि हरि, कृष्ण कृष्ण' की धुनि में वध प्रमोन्मत्त हो कर नाच उठते और उनका विध्वल-हृदय प्रभु के इपरमभिरा' को पी कर भतवाला हो जाता। प्रभु के नाम-गान में उनकी धतनी लगन थी कि वे कली-कली कीर्तन और शुष्-गान में जाना-पीना ली लू लकृत = 12 रात को रात और दिन को दिन नहीं समझते।

लक्ष्मीपत्नय लक्ष्मीपति अपने लक्ष्मी की विद्वल पुकार सुनकर अपने को रोक नहीं सकते। वे तो सदैव अपने लक्ष्मी के लिये वही परिस्थिति लाते हैं जिससे उसकी लक्ष्मी प्रतिदिन दूरी होती जाय। हृदय में लक्ष्मी की स्मृति ली तो प्रभु की अनुकम्पा में ही होती है। लक्ष्मी का उभयः विकास भी लक्ष्मीपति की कृपा से ही होता है। लक्ष्मी के हृदय में प्रभु के लिये प्रेमिणी जनी रहे, विकलता-भङ्गी रहे, हरि के गिना एक क्षण भी उनका अर्थ न लगे, प्रभु के नामस्मरण और गुण गान के अतिरिक्त उसे स्वर्ग की वांछना न रहे जाय। नाम सुनने को और गुण गाने को मिले-धससे भठ कर और ही क्या? सदन का मन हरि के अर्थों में रम गया, रातदिन केवल 'हरि-ही-हरि' रहे जाये। प्रेम के लक्ष्मी लक्ष्मीपति अपने मन से लक्ष्मी अलग कैसे रण सकते? गण्डकीमुत शालग्राम लक्ष्मी के घर में स्वयं विद्यमान थे। जेगारा लक्ष्मी-लक्ष्मी सदन हरि के धस रूप को पढ-थानता नहीं था और धससे मांस तोला करता था। प्रभु की लक्ष्मी विद्युत् कीला है लक्ष्मी के करे का शीतल स्पर्श होता रहे, लक्ष्मी के मन में नदैव ध्यान जना रहे और रातदिन के उभयके व्यवहार और व्यापार का साधन जना रहे धस लिये लक्ष्मी के मन रणनेवाले लक्ष्मीपति प्रभु सदन के घर में शालग्राम रूप में उसके गण्डके में में जाठ रहे थे। धस लक्ष्मी लक्ष्मीपति के लिये व्याकुल हो उठता है तो 'सरकार' लक्ष्मी स्वयं लक्ष्मी से मिलने के लिये मन्थल उठते हैं। 'लक्ष्मी लक्ष्मीपति लक्ष्मीपति' की प्रतिज्ञा तो उनकी है ही!

। सदन जेगारा रात-दिन शालग्राम लक्ष्मी से मांस तोलता और उसे एक माधारणु गण्डके में मन्थता परंतु गण्डके में एक व्यापारी का प्रभुपति साधन है धस लक्ष्मी परमात्मा शालग्राम रूप में उभय गण्डके में जन कर जाये। एक गण्डके सदन की इच्छान से हो कर लक्ष्मी रहे ये कि उनकी दृष्टि सदन

બટબરે પર પડી. વે તુરંત પહચાન ગયે કિ હો ન હો. યહ શ્રી શાલગ્રામજી કી હી મૂર્તિ હે. વે આયે ઐર સદન મે શાલગ્રામજી કી મનોહર મૂર્તિ માંગ લે ગયે ! સદન ને પ્રસન્નતાપૂર્વક દે દિયા ! સાધુજી શાલગ્રામજી કે પા કર કૃત્વે ન સમાયે ! કુટિયા મેં આ કર પંચામૃત ઐર અન્યાત્ય ઉપચાર રચ કર વે શ્રીશાલગ્રામ ભગવાન કે સમ્મુખ હાથ ભેડ કર કહને લગે—

अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥

હરિ તો પ્રેમ કે ભૂખે હોતે હે, હરિ તો અનન્ય-ભાવેન સમર્પણ શે હી રીઝતે હે. સાધુ કી પૂજા મેં મળ કુછ થા, પરંતુ મદનકી-સી અનન્ય નિષ્ઠાચુક્ત સર્વાત્મસમર્પણ કા દિવ્ય માધુર્ય કહાં થા ? સાધુ ને સ્વપ્ન મેં સુના કિ શ્રીશાલગ્રામજી બોલ રહે હે, અરે ! મુઝે યહાં કહાં લે આયે ? મુઝે તો મદનકે હી ઘરમેં રહને દેતે ! સદન જળ માંસ તોલને કે લિયે મુઝે ઉઠાતા થા તો મુઝે ઉસકે શીતલ કરસ્પર્શ મેં એક અપૂર્વ પ્રેમાલિંગન કા આનંદ મિલતા થા, જળ વહ ગ્રાહકેં શે ખાતેં કરતા થા તો ઉસકી પ્રેમાતુર પ્રાર્થનાકે શબ્દ સુનતા થા. મેરા નામ લે લે કર જળ વહ અત્યંત વિહ્વલતાકે સાથ નાચતા તો મેં સી ઉસકે હૃદય કે વૃંદાવન મેં નાચને લગતા ! ઉસકે પ્રેમાશુબ્દોંમેં સીંગ કર બે આનંદ મુઝે મીલા હે વહ તુમહારે પંચામૃત મેં સ્નાન કર ન મિલા ! ઉમને વિહ્વલ આદ્રં શબ્દોં મેં એક ધાર હી જળ 'પ્રાણનાથ હરિ !' કહ કર પુકારા, ઉસમેં જિતની વેદના ઐર આકર્ષણ થા, ઉસમેં મુઝે ખીંચ લેને કી જિતની શક્તિ થી વહ તુમહારે વિવિધ સ્તોત્રોં મેં નહીં મિલી. ઉસ પ્રેમકે પૂજારી સદનકે ઘર મુઝે પહુંચા આબો, મુઝે ઉસકે બિના એક ક્ષણ સી કલ નહીં, શાંતિ નહીં, સુખ નહીં, ઐન નહીં.' ભક્તકે પ્રેમપૂરિત હૃદય મેં પ્રાણવહણ પ્રણકી બે મંબુલ મૂર્તિ હે, વહ તો

वही ही शब्दाके सधन कुंजे की छाया में प्रेमकी यमुनाके तटपर विचरना आहुती है। प्रेमी का हृदय ही भगवानका सर्वशुद्ध मंदिर है। साधु महाराज दौड़े-दौड़े सदनके घर गये और श्रीशालग्रामलकी मूर्ति दे आये। साथ ही उसको भगवत्कृपाका महस्व भी गता आये।

सदनको जण यह पता चला कि उसका गटणरा सचमुच श्रीशालग्रामलकी मिला है तो उससे अपनी करनी पर गडा पछतावा हुआ। हाय ! मैंने प्रभुकी धूस भंगलमूर्तिको मांस तोतानेके काममें ला कर कितना जघन्य धार पाप किया।

रात-दिन, भाते-पीते, सोते-नगते, उठते-ठोठते हमारा 'प्रभु', हमारा प्राणधर हमारी राह राह कर हमें अपना दर्शन दिया करता है। परंतु हाय रे हम अधम ! हम तो उसकी उपेक्षा करने में ही अपनी वीरता मानते हैं। जण हृदयकी आंखें झुलती हैं, जण धूंधटका पट उटता है और प्रभुकी आंखें डोती हैं, तण अपनी लूत पर रोना ही रोना आता है। हाय ! हमने तण नदीं पड़ाना, तण हमारी आंखें न झुलीं। किस किस रूपमें 'वह' आता है, कण किस प्रकार वह अपनी भयुर आंखी दे जाता है—कहा नदीं न सकता। अर्जुन के ली कुछ श्रेया ही मोह हुआ था, परम प्रभुके कृष्ण, यादव, सभा कह कर सुकारने तथा भोजन, शय्या और विहारमें नाना प्रकार से अमृतकृत करनेमें ! 'वह' तो हमारे नित्यके जीवनमें हमारा पति, पिता, पण्डु, पुत्र, स्त्री, सेवक, भया आदि रूपमें हमारे साथ है; परंतु हम उसको विसार कर प्राणोंके प्राणको लुटा कर कितनी लारी लूट करते हैं। परंतु दरिंद्री ही हयासे जण आंखें झुलती हैं तो हृदय आत्म-ग्लानि, लज्जा और दुःखसे लर जाता है कि हाय ! मैंने अपने जीवनसर्वस्व प्राणधर का कितना लारी अपमान और अज्ञकार किया। प्रभो ! क्षमा करे,

क्षमा 'करे' !! लक्ष्मणवत्सल दीनगंधु प्रभु तो हमारे द्विये हुंओ मान-गपमान का ध्यान न कर हमारे उदार और निस्तारके द्विये गार गार अमृतकृत हो कर ली हमारे द्वार को भटभट्टाया करते है. हम न'आरमे' धतने अधिक द्विपके हुंओ है, भायागे' धतने हमें अधिक द्विपके हुंओ है कि उनकी और देवनेकी, उनकी पुकार सुननेकी और सुन कर हृदयका क्वाड जोल देने की और हृदयमंदिरमे' उन्हे' गन्ध कर लेनेकी और प्रवृत्त ही नहीं होते.

परंतु 'वे' तो है गटे ही उठी। वे तो हमारा धूधट उठा देने पर ही तुले हुंओ है, हम गार-गार 'ना' 'ना' कहते जाते है और वे गार गार हमारे हृदयमे' आ गमने के द्विये व्याकुल हो रहे है. सदन ने शालग्राम-लुके पड़ेले हे तो दिया था परंतु शालग्रामलु सदन के कथेां छोडने चले ?

साधुसेस्वभ का सारा वृतांत सुन कर 'सदन की चित्र गति हो गयी ! प्रभु का धतना प्रगाढ प्रेम, धतती लक्ष्मणवत्सलता ! प्रेमकी गह्रिया उमड पडी ! आंणोंसे आंणु-आं की गंगा-यमुना गह्र चली ! सारा शरीर रोमांचित हो गया ! प्राण विकल हो उठे ! शोग—रोमसे 'हरि हरि' की ध्वनि आने लगी और यह वेग अण शोका केसे जाता ! प्रेम मे' तो गंधन आप ही आप तूट जाते है ! 'अंक' का ही हो कर लने और भरनेकी लालसा होती है. सदन ली लक्ष्मणवत्सल हृदय मे कुल-परिवारका सण काम-धंधा छोड कर प्रभु के हृदय मे धारण कर श्री-शालग्रामलु के ले कर पुरुषोत्तमक्षेत्र श्रीजगन्नाथपुरी की ओर चल पडे !

म'ध्या हो' चली थी. सदन ने सोचा कि यही 'पाम के गांव मे' जा कर लिक्षा मांग कर आ लूं और रातभर विश्राम कर फिर चल लूं. यह सोच कर सदन ओक गांव के ओक गृहस्थ परिवार मे ठहर गये. लिक्षा कर के वे रात-

को सोये. आधी रात हो चली थी. सदन के घुंघराते लड़-
राते हुंजे गाल, गडी-गडी छिरणु के सभान आंजे, उन्नत
दिव्य ललाट और परम सभोडक रूपतेण देण कर उस
घरकी स्त्री मुग्ध हो गयी थी. सदन जहां सोया हुआ
था वहां आ कर वासनाविगलित मोह की अनेक चेष्टाओं
करती हुंछ उसने कुत्सित प्रस्ताव रक्खा, गडे डी लुला-
वने, मोहमय शब्दों में उसने सदन से साथ दे चलने की
प्रार्थना की. साधना के क्षेत्र में क'यन और कामिनी जहुत
ही लारी जाधाओं है. ठंडा ली है—

वाघक रघुवर भगतके क्रोध लोम तिय काम ।
सब रिपु भक्षक जीव के रक्षक केवल राम ॥
काया कौडी कामिनी. ये नाँगी तरवार ।
निकसे जन हरिमजन को वीचै लीन्ही गार ॥

डरि अपने लठतों पर सदैव अपनी कृपा की छांड
जनाये रहते है. स'पूणु सभर्षणु हो चुकने पर लज्जत के स'-
पूणु योगक्षेम का लार प्रभुपर चला जाता है. लारी से लारी
विपत्ति आ जय, घोर से घोर प्रलोभन आ जय लग-
वान लकत की छाथ पकड कर उसे जया लेता है. सदन पर
कुत्सित काम की ओक न चली. वे लगवान का स्मरण करते
हुंजे, आहर और श्रद्धा से सिर झुकाये गोले—'मा, मेरी
परमपूजनीय मा ! अपने अरझों की पावन धूल मुझे
दे हो ! तुम मेरी मा हो । दयाभयी जननी ! तुम्हारे
अरझोंमें मेरा केटि केटि प्रणाम है ।'

वस्तुतः वे सच्चे लज्जत है वे विषयों के विष के
सभान छोड देते है. संसार के साधारणु जिवों के जले ही
कामिनी का कामुक रूप आकर्षक प्रतीत हो परंतु वे तो
स्त्रीमात्र के माताके रूप में देणते है. संसार से दृढ वैराग्य
हुंजे णिना, विषयों से घोर घृणा हुंजे णिना लज्जत के
पथ में चलना महाकठिन है. सदन पर अपना नङ्ग न

अलते दृष्टि उम कामातुरा स्त्री ने समझा कि शायद यह मेरे पति के लय से मेरी प्रार्थना पूरी नहीं करता. वह चुपके से गयी और एक तीक्ष्ण तलवार से पति का त्रिर धड से अलग कर दिया ! दौड़ी दौड़ी आ कर उसने सदन में काम-विह्वल वाणी में कहा: 'दो, अण उमदोगों के सुभ-पथका कटक उट गया ! मैंने अपने पति की हत्या कर दी. क्योंकि वही उभारे प्रेम-सुभ का ग्राहक था ! काम-वाचना क्या नहीं करा सकती !! कामान्ध कान-सा पाप नहीं कर सकता !

सदन लय से कांप उठा ! अरे, कामातुरा व्यलिया-पुत्रिने अपनी कामवासना पूर्ण करने के लिये अपने पति-का वध कर दिया ! 'कटक' का उट्टा कर वह दुष्टा धर्म साधु के पतित करने चली थी. परंतु सदन के हृदय में संसार के प्रति धसके कारण और ली धृष्टा हो चली. साधारण सांसारिक पुरुषों के लिये स्त्री का जो रूप मोहक प्रतीत होता है वही एक वैरागी लक्ष्य के लिये—

स्तनौ मांसग्रंथीकनककलशावित्युपमितौ
मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।
स्रवन्मूत्रक्लिन्नं करिवरयरस्पर्षिजघन-
महो निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरु कृतम् ॥

स्त्रियों के स्तन मांस के बोंदें हैं; पर कवियों ने उन्हें सोने के कलशों की उपमा दी है; स्त्रियों का मुख कंक का धर है; पर कवि उसे अंद्रमा के समान गताते हैं; और उनकी नाओं को, जिनमें चेशाण प्रकृति गहते रहते हैं श्रेष्ठ छाथी की सूँठके समान कहते हैं. स्त्रियों का रूप धृष्टा के योग्य है. परंतु कवियों ने उसकी कितनी प्रशंसा की है, हीक यही बात पुरुषों के शरीर-सौन्दर्य के लिये समझनी चाहिये. धर्मरके अरण्यों में लगा हुआ लक्ष्य तो काम को ललकार कर कहता है—

अरे काम बेकाम, घनुष टंकारत तर्जत ।
तूहू कोकिल व्यर्थ बोल काहेको गर्जत ॥
तैसे ही तू नारि, वृथा ही करत कटाछै ।
मोहि न उपजै मोह, छोह सब रहिगै पाछै ॥

चित चंद्रचूडके चरणको, ध्यान अमृत बरसत हिते ।
आनन्द अखण्डानन्दको, ताहि अमृत सुख क्यों हिते ॥

जण हृदय में प्रभु की भूतिं जस गयी तो फिर काम के लिये स्थान ही कहां ? काम की उस पर क्या थले ! फिर वह पुरुष हो या स्त्री, वह तो कामविजयी है. नश्वर रूप पर वह मुग्ध क्यों होने लगा ? वह तो हरि के अशेषों में निस्त है, 'सांध' के मुण्ड का आहत लूट रहा है; फिर वह विषयों की निवृत्त कामना क्यों करने जाय ?

जण सण प्रकार की चेष्टा अनुनय, विनय कर के वह स्त्री थक गयी आर भदन के काम-वामना के लिये उद्दीप्त नहीं कर सकी तो वह द्वार पर आ कर छानी पीट-पीट कर शाने लगी ! गांव के लोग जण जूटे तो उम हुआ ने कह दिया कि यह आदमी हमारे पति की હતया कर के हमारे साथ कामलिप्सा पूरी करना चाहता था. सदन ने यह सुन कर कुछ ली सद्ग्राह नहीं दी; अपितु वह लगवान का नाम जेर-जेर से प्रेमपूर्वक जपने लगा. लोगों ने सोचा कि यह पूज्य गना हुआ गदमाश और टांगी है कि હતया कर के व्यभिचार की चेष्टा कर रहा था और जण हमलोग आये तो अण लक्ष्मण जनता है. सदन धन आलोचनाओं की ओर तनिक भी ध्यान न दे कर प्रेम-विर्षल हृदय से प्रभु का नाम स्मरण करता रहा.

मामला कचहरी में आया. न्यायाधीश के सम्मुख उस हुआ स्त्री ने सारी गद्दी लुंछ जाते कह दी. दंड विश्वा-स्त्री परमलक्ष्मण भदन युपत्याप गण सुनते रहे और अपने

भंगलभय प्रभु की-लीला पर मुस्कराते रहे. क्याभय प्रभु की लीला की परीक्षा देने के लिये नहीं, अपितु अपने हृदय में उसकी अनंत कृपा और प्रेम-वत्सलता में लरोसा रभते हुये सदन ने सुप रह कर मानों अण कुछ स्वीकार कर लिया ! न्यायाधीश के हृदय को परमात्मा ने प्रेरित कर दिया और उसने प्राणुहंड न डे कर यह आज्ञा दी कि सदन के दोनों हाथ काट लिये जाय.

हाथों के कट जाने से गहरी व्यथा हो रही थी. फिर भी यह सोच कर कि किसी पूर्वजन्म के पाप का यह इल है और इसमें भी हरिकृपा का साक्षात्कार कर डंभते हुये सदन प्रमत्तचित्त से अपने हृदयेश्वर श्रीजगन्नाथल के दर्शन के लिये व्याकुल उन्नी पथ की ओर चल पडे.

नहीं दुख यह रघुपतिके दाया । कर्म भुगाय छुटावत माया ॥

लक्ष्मण का दुःख तो स्वयं लजवान का दुःख है. जहां-जहां लक्ष्मणों पर लीर पडती है वहां-वहां वे पांव-पिथाहे दौडे आते है. लक्ष्मणों का दुःख उनसे देणा नहीं जाता. पिघल जाते है, कसमसा जाते है. लक्ष्मण की विपत्ति देण कर और स्वयं उन्हे अपने ऊपर उल लेते है. हाथों से रुधिर की धारा गड रडी है, घोर व्यथा हो रही है और लक्ष्मण सदन अपने प्रभु के पथ में उत्साह, उमंग, प्रेम, उत्कंठा के साथ गढ रहे है. कितने लक्ष्मणों ने प्रभु के पथ को पलकों से सुझारा है ! धिसे कहते है निष्ठा. सदनकी अपूर्व निष्ठा देण कर श्रीजगन्नाथल ने अपने निष्ठावान पूजारी को स्वप्न दिया कि 'सदन' नाम का एक गडुत गडा लक्ष्मण आ रहा है. उसे लेने के लिये अभी सवारी लेल जाय. पूजारील पालकी ले कर आये और सदन को उसमें गलात् गिहा कर ले गये.

लक्ष्मण तो अपने लजवान से कली-कली मान ली कर लेता है. जगन्नाथल के सम्मुख जा कर जण सदन ने

साष्टांग दंडवत् किया तो उनका हृदय प्रेम और उद्वास से पूर्ण था. प्रभुकृपा से उनके हाथ पूर्ववत् ठीक हो गये. परंतु उनके मन में यह कुतूहल जना रहा कि पता नहीं, मेरे हाथ कैसे और क्यों कटे? एक रात को साक्षात् श्रीभुवनमनमोहन श्रीजगन्नाथजी ने साक्षात् प्रकट हो कर कहा, 'ज्यारे सदन! तुम्हारे हाथ जो कटे थे—यह तुम्हारे पूर्वजन्म के एक पाप का फल है. तुम पूर्वजन्म में दाशी में एक सदाचारी और प्रकांड विद्वान ब्राह्मण थे. एक दिन एक गाय एक कसाई के घर से भागी जाती थी. पीछे कसाई दौड़ कर आया. उसने तुम्हें पुकारा. तुमने कसाई को जानते हुये भी अपनी भुजाओं गाय के गले में डाल कर उसे पकड़ लिया और कसाई उसे पकड़ कर ले गया. वही गाय वह स्त्री थी और वही कसाई उसका वह पति. पूर्वजन्म के जन्मे में ही उसने उसका गला काटा है. तुमने उस लयातुर गाय को दोनों हाथों से पकड़ कर उस कसाई को साँपा धसी हेतु तुम्हारे दोनों हाथ कटे. इससे तुम्हारा पाप नाश हो गया, यही एक प्रतिबंध था जो तुम्हें परमसिद्धि पाने से रोक हुआ था. ये वचन कह कर और सदन को पूर्ण प्रेम दान कर श्रीभगवान अंतर्धान हो गये.'

सदन को आज लगवान के साथ ही लगवत्कृपा के ही प्रत्यक्ष दर्शन हो गये. लगवत्प्रेम में छोके हुये सदन अंतसभय तक प्रभु के नाम-कीर्तन, शुकु-गान में संलग्न रहे और प्रतिफल उनही निष्ठा प्रभु में जटती ही रही. अंत में प्रभु श्रीजगन्नाथजी के चरणों में ही दंडत्याग कर सदा के लिये परमात्मा के परम धाम में पधार गये.

जोवो लक्ष्मण और उनके लगवानकी ज्य !

(हिंदी भासिक "कल्याण"ना एक अंकभांयी)

९-गोस्वामी तुलसीदासजी

(लेखक:-श्री. पं० सहगुरशरण अवस्थी एम० ए०)

गोस्वामी तुलसीदासजी के सङ्घ में समय-समय पर गड़ुत कुछ लिखा न चुका है, और लिखा न रहा है. उनका रामचरितमानस नाद्वितीय ग्रंथ है. वह पवित्र लक्ष्मण, निर्मल मित्र और कुशल सुधारक थे. उनकी आलोचना की अंकी समाज-प्रतिभा के पुरपुरेपन के मिटाने के लिये उतनी कठोरता के साथ प्रयुक्त नहीं हुई-केवल दो-दो-दो स्थलों के छोड़ कर-जितनी कठोरता के साथ कर्णर ने उसका प्रयोग किया. सुधारक के वेप में कर्णर की व्यंग्य वाक्यावलि का कशाघात अपठ लोगों के कुछ काल के लिये सजग कर सका; परंतु समाज के उच्च वर्ग के लोग उससे तिलमिला गये. यह विरोध धतना गढा कि उन्हे नीचा दिखाने के लिये, कर्णर को वेदशास्त्र, ज्ञानविज्ञान सभी की तीव्र निंदा करनी पडी, और पंडितों के उनकी भूर्णता का ढाल पीटना पडा. परीक्षा में पडे हुये कर्णर जग कवी संस्कृत वाक्य का अर्थ न गतला सकते थे, तग स्वयं जोके हूट लिख कर अपमानित लावना का प्रतिशोध लेते थे. धन हूटों की पछेड़ी के कैन समञता ? अतजोव भूर्ण शिष्यों के सामने उनका आदर गढ जाता था. शासन अक्षुण्ण रहने के लिये अहम्मन्यता के साथ चिपकना अनिवार्य था. उपदेशक जनना और भर्भज्ञता प्रदर्शित करना ही धंसी लावना के परियायक है.

धर्मसे यह न समझना चाहिये कि कभीर की उप-
देश-वृत्ति और सर्वज्ञता प्रदर्शित करने की प्रवृत्ति केवल
होग और हीन थी. वह वैयक्तिक पवित्रता की साधना
में ओझ जैसे स्थान पर अवश्य पहुँच चुके थे, जहाँ
से वह अपने वाक्यों के आत्मश्लाघा नहीं समझते थे.
परंतु धर्म जैसे संघर्ष से प्रस्फुटित कभीर-धर्म अशि-
क्षितों तक ही परिमित रहा. उसे विद्वानों ने कभी ग्रहण
न किया. उनके सुधारों में जेठंगी कांति थी.

गोस्वामील इससे प्रकार के सुधारक थे. उनका कोप
निल मत न था. उनहोंने अपने अध्ययन से ज्ञान लिया
था कि सनातन धर्म में भी ओझी कोप कभी नहीं है कि
किसी नये धर्म का सूत्रपात किया जाय.

व्यावहारिक पुराणों सभी धर्मों में प्रविष्ट हो जाती
है. जिस समय किसी जातिविशेष की मानसिक दुर्गा-
लता धर्म सीमा तक पहुँच जाती है कि वह अमूर्त स्व-
रूपों को ग्रहण नहीं कर पाती, उस समय अपनी उपा-
सना की परिदृष्टि के लिये वह उन स्वरूपों को भूर्त
आकार देती है. यूनान के अनेक देवताओं का जेठंगा
स्वरूप इसी मनोलाव का प्रतिरूप है. भारतवर्ष में भी
जगज्जनममुदाय के मन पर सरस्वती के अमूर्त गुणों
का संरक्षण न रह सका तो उनके चार हाथ लगाये गये;
हंसपावन दूँडा गया; हाथों में पुस्तक और वीणा ही
गई. धर्म साधारण रूप में ही साधारण व्यक्तियों को सा-
न्त्वना मिलती है. विद्वानों के निकट धर्म प्रतीकों का कुछ
भी उपयोग नहीं है. हाँ, जगज्जनम प्रतीकों की आड में
कोई कुशल कवि मानसिक परिस्थितियों की गहरी और
आदर्श उल्लेख को अलिख्यकृत करता है, तब विद्वानों के
लावस्वरूप पर भी स्थान होता है और वे प्रतीक वि-
द्वानों की भी वस्तु हो जाते हैं. शुद्धवैषम्य ग्रह के
आदि से ही है. धर्मियों को ताड कर जिन कवियों ने पंडितों

और जनता, दोनों के मनोभावों को स्पष्ट करनेवाली कृतियां लिखी हैं, उन्हें का सम्मान है। केवल एक को साथ रखनेवाली कविता अकॉंगी ही समझी जाती है। अलक्षता और सुंदरता के बीच में केवल एक पतली रेखा है। उसको ताडना कलाकार के लिये षडा ही आवश्यक कार्य है। यह रेखा औसती सीमा है, जहां लोकालिखि और विद्वानों की अलिखि मिलती है। गोस्वामीए धस रेखा को ताड हा नहीं गये थे, वरन् धसीके ङपर उन्हांने काव्य का सारा आसाह षडा किया। रामचंद्र को साकार स्वरूप में षडा कर लौकिक और अलौकिक के अनूठे सामंजस्य द्वारा उन्हांने उनके लिये जे वायुमंडल, जे वातावरण, जे परिस्थितियां निर्मित कीं, वे जनता के लिये सुष-स्वप्न की वस्तु ली हैं, और ठास संसर्ग की ली। साधारण लोग गोस्वामीए के 'मानस' में ध्वनि और संगीत से ही भाव और रस में गोते लगाने लगते हैं, और पंडित लोग भाव और रस में निमग्न ध्वनि और संगीत के साकार स्वरूप का अनुभव करते हैं।

गोस्वामीए को रागस्वरूप की हरकार अपने लिये न थी। वह दशरथपुत्र के साकार स्वरूप को षडा किये विना ही उपासनाक्षेत्र में अहुत आगे अडे हुंजे थे। वह तो नाम के अभूर्त स्वरूप में ही सष कुछ मानते थे—

“राम एक तापसतिय वारी। नाम कोटि एल-कुमति सुधारी।”

गालकांड की कथा को आरंभ करने के पूर्व ही उन्हांने स्पष्टतया 'नाम' को दशरथपुत्र राम से उखा कडा है। धस उक्ति का उनकें लोकधर्म की संस्थापना से कोछ विरोध नहीं। वास्तव में जण से पं० रामचंद्र शुक्ल ने अपनी आलोचना द्वारा गोस्वामी की कविता में लोकधर्म का दिग्दर्शन कराया, तण से परवती सारे आलोचकों का ध्यान उस ओर से हटता ही नहीं। लोकधर्म के अक्षर रंग की अैनक लगाने से उनका साधु-धर्म

धूमिल द्विआर्ध देने लगा है. यह न लूलना यादिये कि
 उन्होंने समाजसुधार के लिये, लोकधर्म के नाम पर,
 जे कुछ भी किया, वह गौण था. प्रधानता तो वैयक्तिक
 उन्नति की ही थी. नही तो वह मीरा के यह परा-
 मर्श न होते—

“जाके प्रिय न राम वैदेही ।

तजिए ताहि कोटि वैरी सम जद्यपि परम सनेही ।”

साधु-धर्म में गुरु का स्थान सर्वोच्च है स्थान-
 स्थान पर उन्होंने गुरु की प्रशंसा की है यह भी नहीं
 कि (पं० रामचंद्र शुक्ल के कथानानुसार) उन्होंने अपने
 ग्रंथों के गणेश की वंदना से ही प्रारंभ किया है. गुरु
 की वंदना से ही उनके ग्रंथों का आरंभ हुआ. वह
 ब्राह्मण थे. समाज में ब्राह्मणों का स्थान सर्वोच्च है.
 उन्होंने समाजवाद का पक्षपात किया है. प्राचीन इदियों
 की रक्षा के लिये यत्न किया है. तीर्थ, व्रत, नियम, उ-
 पवास, भाला, तिलक, गंगा-स्नान इत्यादि की ओर उ-
 न्होंने प्रवृत्ति पैदा की है. परंतु साधु-धर्म का सम्मान
 उनके हृदय में अलुप्त न था. वैयक्तिक पवित्रता की
 समता में मारी इदिया उठ जाती है. रामचंद्र शणरी के
 भूठे गेर भा लेते हैं और अक्षयिं वसिष्ठ अछूत निपाह
 के गले लगाते हैं. धन उदाहरणों से लोकधर्म की
 पुष्टि में यह कह देना कि उनका किसी जति से विरोध
 न था, उतना सत्य नहीं, जितना सत्य यह है कि वैय-
 क्तिक पवित्रता की धारा में उनका लोक-धर्म मारा-
 मारा किरता था. गोस्वामी तुलसीदास के साथ वहां
 तक थे, जहां तक साधु-धर्म से उसका विरोध न था.
 धर-उधर के अवतारणों में जहां उड़ीं ली गोस्वामी तुलसीदास
 साधु-धर्म से उतरे हुये प्रतीत होते हैं, उसका कारण
 यह नहीं कि लोकधर्म की वेदी पर साधुधर्म की जलि
 दी गई है, परन उन स्थलों पर गोस्वामी तुलसीदास ने इदियों की

रक्षा कर के मनमानी उच्छृंखलता को दणाया है। विभी-
षण, भ्रातृद्रोह और देश-द्रोह कर के, लोकधर्म का अच्छा
आदर्श नहीं उपस्थित करता। महोदरी पति को शत्रु
समय-द्र के समक्ष “जल पद्योत द्रिवाकर जैसा” कह कर
भारत-वल्लनाओं के आगे लोक-धर्म का कोष उंचा आदर्श
उपस्थित नहीं करती। धन पात्रों का साधुपात्रों में परि-
गणन केवल साधु-धर्म के जल पर किया जा सकता है;
लोक-धर्म के जल पर नहीं।

यह ठीक है कि गोस्वामीजी को सृष्टि के दुष्ट स्व-
रूपों का वैसा ही सूक्ष्म परिज्ञान था, जैसा कि साधुच-
रितों का—और दुष्टों को सुधारने के लौकिक प्रयत्नों को
बहु कहीं-कहीं पर साधु-प्रयोगों के आदर्शवाद के अमेले
से अच्छा समझते थे। परंतु इसका अर्थ यह नहीं कि
उन्होंने उन लौकिक नियमों को आदर्श माना है। लोक-
धर्म के धंस श्रीमा तक, वह अनुयायी न थे। यह ठीक
है कि सृष्टि के आदि से ही सग लोभ और लालच से लड़े नहीं
हुए। यह विकासवाद के भी प्रतिकूल है। सारा राष्ट्र
एक गाल पर थपक जा कर हंसरा गाल नहीं हो सकता।
यह भी किसी उद्वेग तक ठीक है; परंतु इस कारण साधु
सिद्धांतों के विकास के लिये समाज को न तैयार करना
सर्वथा ठीक नहीं। साधुप्रवर गोस्वामीजी जैसा घोर अ-
न्याय नहीं कर सकते थे। आज महात्मा गांधी, यह
समझ कर भी कि उनका अहिंसात्मक आंदोलन लोकधर्म
के स्वरूप में गृहित नहीं हो सकता, उसमें डर-डर
करने को तैयार नहीं है; वरन् राष्ट्र को अपने साथ ले
चलने का प्रयास करते हैं। गोस्वामीजी यदि महात्मा
थे तो वह हंसरी जात कर ही कैसे सकते थे।

महात्मा तुलसीदास को धंस लावना से जाली सम-
जता उन्हें नीचे गिराने का प्रयास करना है। संसार की
ललाट और पुराण, दोनों का उन्हें ज्ञान था। दोनों को

ही वह उस अण्ड सत्ता हो हो बिन्न परिस्थितियां
समअते थे. धसी लिये उन्होंने उसी लक्षित से भलों और
दुष्टों की वंदना की है, जिस लक्षित से साधुओं और
देवताओं की—

“सगुनु और अवगुनजल ताता मिलइ रचइ परपंच विधाता ।

और स्थान पर कडा है—

“जड चेतन गुनदोषमय, विश्व कीन्ह करतार ।

संत हंस गुन गहहिं पय, परिहरि वारि—विकार ॥”

धस विश्व में उत्पत्तिशील विकास-प्रिय सन्गनों
के लिये ‘हुंस’ संज्ञा है.

एक गठे कवि के लिये अलिव्यक्ति की दोनों विभू-
तियों का ज्ञान अपेक्षित है, अन्यथा काव्य में वह वेग
नहीं आ सकता. पूरे पात्रों के सहारे अच्छे पात्रों का
उत्कर्ष पढता है. भूट जितने ही काले होंगे, गोरा पैर
उतना ही अधिक थमकेगा. धस पूर्णज्ञान की अलि-
व्यक्ति से गोस्वामील के लोकधर्म से कोई संगंध
नहीं. गोस्वामील ने साधारण लजवान की अलिव्यक्ति
केवल धस लिये की है कि लोग उनके लजवान को नाने
और उनके प्रति लक्षित करें. राम-चरित्र-चित्रण केवल
धसी प्रकार से सुंदर हो सकता है, जिस प्रकार में गो-
स्वामील ने किया है. यदि मानस में लोकधर्म के दर्शन
होते हैं, तो उसका श्रेय उनके उपास्य देव को है, वा-
ल्मीकिल को है, “प्रसन्नराघव”कार को है और अनेक
पूर्ववर्ती रामचरित्र-लेखकों को है उनकी यदि कोईनिल
विशेषता है, तो वह उनके साधु-धर्म की.

कहने का अलिप्राय यह है कि पं. रामचंद्र शुक्ल
ने गोस्वामील की आलोचना में उन्हे लोक-धर्मप्रचारक
की जैसी मोटी और आलोकभय वर्ण पढ़ना ही है कि

हसरे आलोचकों के नेत्र मणसे पहले उसीसे यकायौंध
 हो लते हैं: नितने अंध जाद में निकले, सली में,
 धन सिद्धांत का अक्षुण्ण मान कर, धूसीके आसपास
 हरी की गर्भ है. यह मनोलाप सत्समालोचना के प्रति-
 कृत है विम लेणक श्रीयुतं शुक्लल की आलोचना का
 यह आवधानी से कर्ष पार पडा लय तो अनेक जैसे
 स्थान मिलते हैं, निनसे यह स्पष्ट हो जाता है कि
 उनोंने लोकधर्म का आवश्यकता से अधिक दुंढा है;
 उसकी अतिरंजना की है; अपने ज्ञान की प्रतिवध्याया का
 गोस्वामील के काव्य-कानन में स्थान दिया है.

गोस्वामील के योपाध-दोहे में प्रणंध-काव्य लिखने
 के आदर्श मलिक मुहमद लयसी थे. अन्यान्य सूरी कवियों
 ने ली धन्डी होनें छंदों का आश्रय लिया है. परंतु
 योपाध कितना पडा छंद है, धसका हीक ज्ञान लयसी
 का न था. दहायित् गोस्वामील ली अेक अर्द्धाली का
 ही योपाध समजते थे. लयसी कहते हैं—“ हैं पंडित-
 न्ह केर पछलगा.” गोस्वामील ने धससे ली अधिक
 विनम्रता दिभाध है. परंतु होनें कवियों का पडा लारी
 अंतर उनके उपासनालेह का है. लयसी अन्योक्ति के
 शुभहन में निराकार लगवान की उहशावना उपस्थित करते
 हैं, और उपासना के सोपान से उस लोक तक पहुँच
 लते हैं, जहां से अण्ड सत्ता की अलक देण पडती है.
 प्रत्यक्ष में परोक्ष का आशेष कर के लयसी ने सुंदर सुंदर
 रहस्यमय अंकियां दिभाध हैं. परंतु गोस्वामील की
 सली आराधना धनुष-गालुवाले राम पर ही हिलग कर
 रह गर्भ है. ‘सियाराम-मय सण जग’ में ‘सियाराम’
 की साकार प्रतिभा ही देण पडी. यहि वहु धससे उपर
 गैठते और किसी अनैसर्गिक अलौकिक लावालोक में राम
 और सीता का दुंढते, उनके न मिलने पर रोते, सतत
 प्रयत्न करते तो कली-कली लावातिरेक में उन-हें ली
 अलक मिलती और उनकी उक्तियों में ली रहस्यवाद की

भीड़ी अलिव्यक्ति दिभाई पडती. गोस्वामीए धसी कारण रक्ष्यवादी नहीं हो सके. "देशव कही न नय का कहिये" वाली उक्ति में गोस्वामीए, व्यक्त स्वरूप की धयता में संकुलता अलिव्यक्त कर, जो रक्ष्यवाद की ओर भीये हुये दिभाई होते हैं, वह देवल राम के साकार स्वरूप से कुछ काल के लिये हट जाने के कारण. परंतु हृदय के अनुभोदन न करने के कारण धस उक्ति में काव्य नहीं है, औत्सुक्य मात्र दिभाया गया है. उक्ति रक्ष्य-मय न हो कर डुरुह हो कर रक्ष्य गध है.

गोस्वामीए णडे आशावादी थे. उन्हें वस्तुओं की ओर क्रियास्वरूपों के सौंदर्यवृद्धि की मंगल आशा है. पुराण के उपर सलाह की विषय पर उन्हें विश्वास है. अपने उद्धार की ली आशां है—

“कवहुँ कि हौं यहि रहनि रहौंगो ।”

प्रणंध-रचना के लिये बाधा और बाध से डार अरु छंद नहीं. संगीत के विभिन्न स्वरूपों में ली यह गाया जा सकता है.

गोस्वामीए संस्कृत के ली विद्वान थे. उन्होंने धर्म-शास्त्रों और काव्यों का लक्ष्मी भांति अनुशीलन किया था. यद्यपि, समथानुक्रम, वह विद्वान पंडित और कवि पाठ में थे; परंतु अन्य में वह कवि प्रथम और विद्वान पाठ में रक्ष्य गये. उनकी प्रणंधरचना अद्वितीय और उनका अरित्रयित्रण असाधारण होता था. मार्मिक स्थलों का व्ययन, अनावश्यक उपकरणों की कलम करना वह पूर्ण जानते थे. यद्यपि वह निसर्ग का सम्मिलित चित्र अत्यंत उत्तम नहीं भीय सकते थे, तो ली मानवसमाज के स्वभाव में उनकी गहरी पैठ थी. उदात्त वृत्तियों की सली परिस्थितियां का उन्हें ज्ञान था. उनकी पंडित्यों में रस टपकता है. उनके वस्तुओं में मनोरञ्जता और

आकर्षण है। वह समय के प्रवर्तक थे, काव्य में युगा-
न्तरकारक थे। वह ज्ञान के संस्थापक और लक्षित के
प्राण थे। उन्होंने लक्षितमंदाकिनी में नवीन प्रवाह उ-
त्पन्न किया। वह गृहस्थों के आधु और साधुओं के गृह-
स्थ थे। उनमें देवी स्फुटिलिंगों का प्रकाश और दानवी
वृत्तियां का नियंत्रण था। वह पूर्णता में अपूर्ण और
अपूर्णों में पूर्ण थे। वह वैयक्तिक साधना के णल पर,
पवित्रता के भयान पर जैसे-जैसे ली मानवीय उठकों का
अनुभव करते थे। हंसरों के लिये उनके पास यमकार
थे—हंसरों की सहायता के लिये उनका सर्वस्व था; परंतु
अपनी जाहु-पीडा को वह हर न कर सके। महात्मा धंसा
ने कितनों का लला किया; परंतु वह अपनेको शूली से
मुक्त न कर सके। महात्मागणु अपने लाल के लिये
नहीं है। लरदाज का वैभव लरतकी अक्यर्थना के लिये
था; स्वयं अपने लिये नहीं। गोस्वामील मनुष्यरूप में
देवता और देवता के रूप में मनुष्य थे।

गोस्वामील का सजसे णडा शुषु उनकी लवन की
निष्कपटता और उक्ति की निश्चलता है। अपने विषय
में वह लिखते हैं—

“जे जनमे कलिकाल समाना, करतव वायस वेप मराला ।
चलत कुपंथ वेद-मग छाँडे, कपट-कलेवर कलिमल भाँडे ।
वंचक भगत कहाइ राम के, किंकर कंचन-कोह-काम के ।
तिन्ह महुँ प्रथमरेख जग मोरीं, धिग धरमध्वज घंघक घाँरी॥”

यह वचक उक्ति नहीं और न धंसमें अतिरंजना
ही है। धंसमें उनका निःस्वीकार है। पाप के स्वीकार
का यह भाव विरहों में दिशाध देता है। गोस्वामील
की धंस उक्ति के सभश मेरे निकट उनकी लोकधर्म और
साधुधर्म की, सारी उक्तियां न्यायावर है। धंससे पतितों
को सहास मिलता है।

गोस्वामीजी की कविता की जितनी प्रशंसा की जाय, कम है. एक नहीं, दस नहीं, सहस्रों जैसे नये भावों और महावर्षों का प्रयोग इस महाकवि ने किया है, जो अपनी विशिष्टता के लिये अमर है. गोस्वामीजी के हाथों में पड़ कर प्रांतीय प्रोत्सी अवधी सारे उत्तरापथ में पढ़ी जानेवाली सुंदर भाषा हो गई. उन्होंने मज्जिभाषा के रूप को भी निभारा और सुसंस्कृत किया. नम-पुरानी मली अलिव्यंजन-प्रखालियों को उन्होंने फिर से सज्ज कर के षडा किया. उनके लिये अलिव्यंग्य और अलिव्यंजना में कुछ अंतर न था. शैली की जटिलता और दुर्बलता इनमें नाम लेने को भी नहीं है. विचार मार्क-साई और सुलझे हुये हैं. वास्तव में यह कहना कि अमुक भावना या विचार हम स्पष्ट व्यक्त नहीं कर सकते, यही कहने के कारण है कि अमुक विचार या भाव हमें स्वयं स्पष्ट नहीं है. शैली के मंवारने का तात्पर्य अस्पष्ट उलझे हुये भाव के मंवारने के अतिरिक्त हमारा हो ही नहीं सकता.

गोस्वामीजी की किसी भी कृति में रमात्मकता का तूकान नहीं है. विश्व के सभी गटे-से-गटे काव्यों में यही जात है. गोस्वामीजी की गहरी से गहरी भावना में विस्फोट का अकजोर नहीं है. परंतु यह जात नहीं कि वे रुला या हंसा न मके, उंची कला का चिह्न उंची गति-विधि है. उंचे विषय का चिह्न है व्यापक सहृदयता.

कवि के लिये उकलाना उतना ही गडा होय है, जितना वज्रा के लिये. काव्य-निर्माण में काव्यगत परिस्थितियां का समय-समय पर छोड देना और उनही अलिव्यक्ति न करना जन-भूत कर काव्य को दुर्बल बनाना है. एक सुंदर रंगीन तितली का आदर्य जण तक हम गुलाब के कला दूल के आसन पर अनुभव करते हैं, तब तक वह उछल कर घास की पतली सींक प

जुलने लगती है. यहाँ ली उम्रके स्वरूप के सौंदर्य का पूर्ण निरीक्षण नहीं हो पाता कि वह, वायु में गीते लगाती दुध, नीम हो उठी जाती पर न्त गैकंती है. यह वृत्ति काव्य में अच्छी नहीं. वर्तमान युग की कविता का यह गुण लारी दोष है. गोस्वामी तुलसीदास इस व्यक्तता से कसों हूर हैं. सौंदर्य के गत्यात्मक निर्माण के लिये ली गिना लगाम की कल्पना व्यर्थ है.

गोस्वामी तुलसीदास का महत्त्व इस भाव में ही नहीं है कि उन्होंने पुण्य के ही स्वरूप भीये हैं. उन्होंने पाप को भी पूण पददान कर उम्रका ली अंकन किया है. यदि हम उनकी सारी कृतियां से पाप की प्रतिरूप परिस्थितियां का संकलन करें तो हमें पाप की समूची मूर्ति मिल जाती है. पाप स्वार्थ है. वह अपने अन्वये स्वरूप के विरोध का निष्कर्ष है, वह ईवत्य के प्रति कान्ति है. वास्तव में वह सारी उठी वृत्तियां का नकार है. वह अण्ड शक्ति से हूर रणने की दीवार है. पाप कोय कार्यविशेष नहीं है, यद्यपि पाप का कार्य क्रियात्मक स्वरूप हो सकता है. वह वास्तव में मानसिक स्थिति है, जिसका आदि और अंत 'अहं' है और जिसका 'मैं' के अतिरिक्त किसी वस्तु पर विश्वास नहीं. वह आत्मा और शेष आत्मा के जोड में विश्वास नहीं करता. वह 'मैं अरु मेर' और 'तोर तैं' तक ही सीमित रहना चाहता है.

पाप का यह स्वरूप लीषण्य अवश्य है, परंतु अन्वये नहीं. गोस्वामील श्री सारी काव्यशक्ति इसीके साथ युद्ध करने में व्यय दुध है.

गोस्वामीललिखित १००० पृष्ठों में कदाचित् ही कोय अनाकर्षक पृष्ठ मिले. धृतिदास को उन्होंने पडले-पडले काव्यषद्ध किया है. दर्शन के अंगों को सिषाने के लिये उन्होंने काव्यशक्ति का व्यय नहीं किया. किसी

वाद के पथरे में न पड़ कर उसका उतना ही अंश उन्हे स्वीकार रहा है, जो लावना-क्षेत्र में लाया जा सके. काव्य के लक्षणों की भी जनकारी उन्होंने अपने ही तक सीमित रखी है. उपर से वह अज्ञान ही घोषित करते रहे. वह कविता के लिये कविता नहीं करते, वरन् मुझ के लिये कविता करते हैं.

वह ठीक है कि गोस्वामील वस्तु में मौलिक नहीं है, परंतु ढंग में वह मूल से ही मौलिक है. पौधे विभिन्न जगों से संचित किये गये हैं, परंतु जमीने की व्यवस्था उनकी नील है. उनके मानस में पात्रों की एक सेना है, जिनके नाम ऐतिहासिक अवश्य हैं, परंतु उनकी सृष्टि का कारण गोस्वामील की नील प्रेरणा है. पात्रों की अकंतता, उनका लयन, उनकी वाणी, उनका रहन-सहन सबमें विशिष्टता है. गोस्वामील प्राणों के दोनों मुकुटों में भर कर निकलते हैं, और उन्हे अपने राम के पीछे-पीछे भिजोते फिरते हैं. अयोध्या के घाटे और तोते परिजनों से ही अधिक दुःखी हैं. चित्रकूट की पहाड़ी मानों श्वास बेती है, और वहां के पशु-पक्षी, वृक्ष और धन, सब जान लगा कर, जला की गाते सुनते हैं.

गोस्वामील की कृतियां बहुत बनी हैं, परंतु वह उनसे ही अधिक बने हैं. उन्होंने शत्रों के लिये जो कुछ कहा है, हम पर इस युग में हम सुंद जनाते हैं; उन्होंने स्त्रियों के प्रति जो कृता दिखाए हैं, हम पर हम उन्हे नाशमज्ज कहते हैं; उन्होंने प्राचीनता के माथ जो अटूट लगाव दिखाया है, उस पर हम उन्हे अनुदार कहते हैं. परंतु हम उन्हे कपटी और दंभी नहीं कहते. उनके गहरे में गहरे पक्षपात में धमानदारी है; उनकी कट्टर में कट्टर उक्ति में पवित्र साहस और निश्चल जल है.

कणीर ने अपने विचारों को आकाश में ड़ेक कर उनके टेढ़े-मेढ़े चित्रों द्वारा सत्य के विचित्र स्वरूपों की प्रतिष्ठा की है। विरोध की ज़डी से सीधे-सादे तथ्यों को ली उन्होंने घपले में डाल दिया है। व्यंग की वर्षा पड़ले वह वेग के साथ करते हैं, और फिर ड़क कर कड़ने लगते हैं—“धसमें यह तथ्य है।” स्वीकृत संस्कारों को धरा-युंजन कराती हुई कणीर-कविता की लीपणु आंधी नवीन असाधारण्य अभूत सत्यों को, घोर धरधराहट में, सुनाती जाती है। गोस्वामील में ज़ैसी ड़ाँध जात नहीं है। वह णवंडर ही तरह नहीं उठते। उनमें एवन के संघर्ष की लीपणु क़ांति नहीं है। उनमें असाधारण्य कसमसाहट नहीं है। उनके मुण से दौड-धूप का दिन नहीं करता। उनकी वृत्ति गंलीर है, जिसकी प्रेरणा से क़ांति की उन्नता, कसमसाहट का संकरापन और संघर्ष का दिन अपने स्वरूप को लूल कर भस्ती के पालने में से जाता है। उनकी कविता में एवन का स्वरूप और एवन के स्वरूप के निर्माण की प्रेरणा है। वह एवन-सी है और एवन के लिये है।

विश्व के कवियों ने या तो साधु-महात्माओं के आसन पर गैठ कर गहरी धार्मिक उत्तेजना से आतमगत णिण्डरे हुंजे छंढ कडे हैं, और अण्ड ल्योति की क़ाँध की रहस्यमय, अस्पष्ट और अस्फुट रेखाओं अंकित की है या सांसारिक एवन के जलते हुंजे ज़ेक़ांत चित्र णीये हैं, जे धर्म और अध्यात्म से उदासीन दिण्डाँध पडते हैं। गोस्वामील पहले कवि है, जिन्होंने धन दोनों वर्गों का समन्वय किया। आदर्श और तथ्य उनमें जैसे धुले-मिले हैं कि उनका आदर्श तथ्य है और उनका तथ्य ही आदर्श है।

गोस्वामील भारतवर्ष के उन्नत ऋषी हैं। भारतीय संस्कृति की वह कीर्ति हैं। वह सर्वत्र साधु हैं, निश्च-

ल लज्जा है, छिपे हुये शिक्षक है और धीमे सुधारक है।
 उनकी अमरकारपूर्ण असाधारण धर्मानुकारी निष्पत्ती हुई
 अमरकती है, जिसका प्रकाश प्राणों में पैठ कर उत्तेजना के
 विक्षेप कर देता है। मर्त्य और स्वर्ग का ऐसा अनुभव
 सोडाग विश्व के साहित्य में कदाचित् ही कहीं मिले।
 धर्मियों की श्रेयनायें और मन की संवेदनायें अद्भुत
 तपस्या के साथ अध्यात्म-प्राण का आलिंगन करती हैं।
 स्वर्ग की सुधा का गडाव गोस्वामीजी की नस-नस में
 गलकता है। उनकी देवी अंतःप्रेरणा विश्व के व्यवहार-
 शास्त्र की नींव है। उसमें संकुलता उतनी ही है, नितनी
 मनुष्यत्व में।

गोस्वामीजी की कृतियों में आलस्य है, तंद्रा है,
 निद्रा है। उनमें देवल इभी सजगता नहीं है, आर्द्र
 विस्मरण ही है विश्व के तमाम रंगों से चित्रित,
 अलौकिक अमरकार से लरी छाने पर ही गोस्वामीजी
 की सादी उक्तियां स्थल स्थल पर एक के बाद एक
 निकल कर नाथते हुये मोर के पंखों की भांति सज कर
 झिलती चली आती है। उम हेभते है और सोथने लगते
 है। तुम हेभते हो और रे पडते हो। वह हेभते है और
 मुंड शूड हेते है। कोष मोर की ठमक पर पंथ का छिलना
 हेभ रहा है, कोष उसकी मसृष्टता और चित्रता पर
 मुग्ध है और छिन्नीमें मसृष्टता और चित्रता में पैठ कर
 प्राण में घुल-मिल गया है। गोस्वामीजी का नवाला-
 मुग्धी कूट नहीं निकलता। उन पर नगणकता का मोटा
 तवा रकपा हुआ है। यह अपरोध देवल उसी समय छिल
 उठता है, नभ लक्षित-निर्गणनी दैन्य के पुलिन से हो
 कर नवाला पर छन्नसे न गिरती है और सारी विक्षेपता
 लिये हुये आत्मा उपर की ओर वेग के साथ सिमट
 कर उठती है। कवि अपनी वैयक्तिक भावना की पावन
 लूमी पर पहुँच जाता है और मार्ग में ऐसा प्रकाश
 विकीर्ण करता जाता है कि अंधों को भी चलने का सहा-

રા દિખને લગતા છે.

ગોસ્વામીજી નયે હોતે હુએ લી પુરાને હે, ઐર પુરાને હોતે હુએ લી નયે. જિતની ઞાર લોગ ઉનકી પંક્તિયાં પઢતે હે, નયા શ્વાસ ખિંચતા હે ઐર નયે પ્રાણોં કે જૂલે મેં નયા સૌરલ ફેલતા હે. નયા સંગીત, નયા ભાવખંડ, નયા વિચાર ઐર કલા કા નયા રૂપ ગોસ્વામીજી કી પંક્તિયાં કે સિંહાવલોકન કા અનિવાર્ય નિષ્કર્ષ હે. પિછલી પુરાની ખસ્તી કે ઉપર નિરંતર નર્થ અટારિયાં ણના કરતી હે. વહ સંસાર કે થે; ફિર બી સંસાર કે નહીં થે ઐર સંસાર મેં નહીં થે.

ઉનકી કૃતિયાં મેં વિલક્ષણ જગરુક તંદ્રા ઐર સ્તબ્ધ ભાવુક મનનશીલતા હે. ઉનકી ભાવુકતા ઐર ઉનકી ભાવ-વ્યંજના મેં પગ-પગ પર મર્યાદા કી અનૂહી હિચક દષ્ટિગત હોતી હે. ભાવુકતા મેં લોલાપન હે ઐર જગરુકતા મેં ધીમી ગતિ. ઉનકી પહલી કૃતિયાં કી પ્રભા લજલી હે. ઉસમેં વિલાસ તો હે, પરંતુ ભલક નહીં. અંતિમ રચનાઓં મેં અસ્પર્શતા નહીં હે, પ્રત્યુત સ્પષ્ટ પુકાર હે. ગોસ્વામીજી કહીં દુરુહ નહીં હે. અસ્પષ્ટ કો સ્પષ્ટ ણનાને ઐર ઉલજનોં કો સુલજાને મેં હી દુરુહતા આતી હે. ગોસ્વામીજી ને ઐસા કોઈ પ્રયાસ નહીં કિયા, ચહી ઉનમેં સખસે ણડી કમી હે, ઐર ચહી ઉનકી સખસે અધિક પ્રસિદ્ધિ લી.

(આવધુ-વૃ. સં. ૩૧૨ ના “માધુરી”માંથી)

૧૦-મક્ત કવ્વૌર

(કપીરજ્ઞના પુનિત ચરિત્રનાં કટલાંક આછાં દરશો)

(લેખક:-શ્રી. ગોવિંદ બગવંત કલ્પિંક)

દરશ ૧ લું

(વૈકુઠમાં લક્ષ્મીજી તથા ભગવાન ગિરાજયા છે. વસંતઋતુનો પૂરેપૂરો બહાર આસપાસ સર્વત્ર ખીલી રહ્યો છે. પક્ષીઓ મધુર નાદે ક્ષીલક્ષીલાટ કરી રહ્યાં છે.)

ભગવાન—લક્ષ્મીજી ! મારા ભક્તો કદી મને વિસરતાજ નથી, તેમનું ધ્યાન હંમેશાં મારા પ્રત્યેજ હોય છે, અને તેઓ હંમેશા મારૂજ રટણ કરે છે; તેમને ખીજું કંઈ જ્યતુંજ નથી.

લક્ષ્મીજી—માફ કરો પ્રભુજી ! પણ આપ આપના ભક્તોની વધુપકતી તારીફ કરો છો. જ્યારે ને ત્યારે ભક્તોની મહત્તા વધારવાને ખાતરજ માત્ર આપ તેમનો પક્ષ લો છો. ખાકી તેઓ તો દુનિયાની જંબળમાં લપટાએલાજ હોય છે, અને એશારામમાંજ વખત ગાજે છે.

ભગવાન—અરે લક્ષ્મીજી ! તમે ભૂલો છો. મારા ભક્તો માયામાં કદી ફસાતાજ નથી, તેઓ મોજગ્રોખને નવ ગજના નમસ્કાર કરીનેજ જીવન ગાજે છે.

લક્ષ્મીજી—પ્રભુજી ! આપ મારૂં કહું ક્યારે કબૂલ રાખો છો કે આજ રાખશો ? પરંતુ હું આપની જરૂર ખાત્રી

કરાવી આપીશ કે, આપના ભક્તો દેવા હોય છે.

ભગવાન--ભલે.

દરેય ર જી

(લક્ષ્મીજી પૃથ્વી ઉપર ઉતરે છે અને કાશીમાં વિષ્ણુના પરમ ભક્ત રામાનંદજીના આશ્રમ પાસે આવી, રાતોરાત એક માયાવી બગીચા ઉત્પન્ન કરી દે છે.)

રામાનંદજી (સવારમાં ઉઠી પોતાની મદૂલીનું બારણું ઉઘાડતાં)--અરે આ શું ? ! હું આ શું જોઈ રહ્યો છું ? શું હું સ્વભાવસ્થામાં છું ? (પોતાની આંખો ચોળે છે અને બરાબર જુએ છે). ના, ના, મારી મદૂલી તો છે તેની તેજ છે. જગ્યા પણ તેજ છે. હશે, રામજીની ઈચ્છા ! તેની ઈચ્છા શું ન કરી શકે ? !

(આમતેમ બાગમાં ફરે છે. સવારનો રમણીય અને શાંત વખત તેમજ વસંત ઋતુનો બહાર અને વળી લક્ષ્મીજીની માયા વગેરેની કંઈક અમર તેના મનને ગ્રાહ્ય વિચળ કરે છે. સુંદર વૃક્ષો, અસંખ્ય રંગબેરંગી ફૂલઝાડો, સ્વચ્છ નિર્ભંગ પાણીના ઝરાઓ, કુવારાઓ, ઠયારાઓ વગેરેમાં સુંદર પક્ષીઓ મનોહર કલગાન કરી રહ્યાં છે. સર્વત્ર આનંદ આનંદ વ્યાપી રહ્યો છે. પ્રભાતના બાલરવિનાં કિરણો આસપાસના દૃશ્યને વધુ મોહક અને આકર્ષક બનાવી રહ્યાં છે.)

રામાનંદજી (આસપાસના ઉત્સાહથી ઉલ્લસિત થઈ)--જોઈ તો ખરો, આજો બાગ કેવો છે ? અને એમાં શું શું તરાહ છે ? (સુંદર સુંદર ફૂલો જોઈને) અરે ! આ બધાં ફૂલો દેવાં ઉત્તમ છે ! મારા વિષ્ણુને ચઢાવું તો તે પણ અવશ્યજ ખુશ થશે. આવાં અને આટલાં ફૂલો હું આજ સુધી કદી તેમને ચઢાવી શક્યોજ નથી. ચાલો, આજે મારા પ્રભુની પણ એવીજ ઈચ્છા હશે અને તેથીજ આ બધું થયું છે,

(ચોડાંક ફૂલ ચૂટે છે)

લક્ષ્મીબી (માણસના વેશમાં આવીને)--મહારાજ ! આ શું કરો છો ? શું આ બાગ તમારો છે ? આમ ફૂલોની ચોરી કરી શકાય કે ? તમે તો પરમલક્ષ્મી છો એમ સાલજીયું છે ! શું લક્ષ્મી આવાજ હોય છે ?

(રામાનંદણ બિન્ન થાય છે, અને ચૂટેલાં બધાં ફૂલો આપી દે છે. પોતે જે ભૂલ કરી તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતા, મનમાં વિચાર કરતા, ઈશ્વરની માફી માગતા, શૂન્ય ચિત્તે આવી પોતાની મહુલીમાં દાખલ થાય છે.)

દરિય ૩ છું

(લક્ષ્મીબી બોળામાં ફૂલો લઈ, 'રામાનંદણ જેવા લક્ષ્મી પણ ચોરી કરવા લલચાય છે ' એમ બડાઈથી ભગવાન પાસે કહેવા, પોતાની માયા માટે મનમાં ખુશ થતાં થતાં આવે છે)

લક્ષ્મીબી—બેચો બેચો, પ્રભુભી ! આપ તો આપના લક્ષ્મી નામ લેવા પણ દેતા નથી, પરંતુ આ જીવો, તમારા પરમલક્ષ્મી રામાનંદણનું ફૂલ !

(એમ કહી પોતાના બોળામાંનાં ફૂલો બતાવવા જાય છે, ત્યાં તો ફૂલને બદલે એક સુંદર નાનું બાળક જોઈને ઘણાંજ શરમીંદાં થઈ જાય છે.)

ભગવાન—કેમ, લક્ષ્મીબી ! શું થયું ? આમ એકાએક મૂઠ જેવાં કેમ થઈ ગયાં ? બોલો તો ખરાં, તમને શું થાય છે ? તમે શું કહેવા આવ્યાં છો ? હું તો કાંઈજ સમજી શકતો નથી. આપના બોળામાં આ બાળક કેવું ? ક્યાંથી અને શા માટે લઈ આવ્યાં ?

લક્ષ્મીબી—પ્રભુભી ! પ્રભુભી ! માફ કરો, હવે મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ચૂકી છે. આપની તેમજ આપના લક્ષ્મીની શક્તિ ખરેખર અગાધ છે.

લગવાન—લક્ષ્મીભા ! જાઓ, આ બાળકને ત્યાંજ બાગમાં મૂકી આવો.

દશ્ય ૪ થું

[નીમા (પુરુષ) અને નીરૂ (સ્ત્રી) સુસલમાન વણકર થોડા વખત પરનાંજ પરણેલાં હતાં. તેઓ સાંજને સમયે રામાનંદણની મહુલી પાસેના બાગમાંથી પ્રેમાલાપ કરતાં આલ્યાં જાય છે. એક હોજ પાસે આવતાં ત્યાં પેલા સુંદર બાળકને જુઓ છે. બાળક પણ તેમને જોઈને રડવા લાગે છે. નીરૂનું સ્ત્રીહૃદય ધીંગળે છે.]

નીરૂ—ખીતમભા ! જુઓ તો ખરા ! કેવું સુંદર અને કેટલું નાનું બાળક અહીં એકલું પડ્યું છે ! એને કઈ માતાએ આમ ત્યજી દીધું હશે ? શું પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય-જાતમાં, આટલી કઠણ હૃદયની સ્ત્રીઓ પણ હોય છે ? એને અહીં આમ મૂકી જતાં કેમ જીવ આલ્યો હશે ? એને આપણે લઈ લઈએ ?

નીમા—વહાલી ! તને દુનિયાનો હજી કંઈજ અનુભવ નથી. આ બાળક જેટલું સુંદર દેખાય છે તેટલીજ ચોંકાવનારી કઠાચ તેની હકીકત હશે. દયા કરવા જતાં આપણે પોતે કઠાચ લાંબગડમાં આવી પડીશું, અને ફર્જન લોકો આપણા ઉપરજ ગમે તેવાં તોહમતો મૂકશે.

નીરૂ—નહિ વહાલા ! નહિ, એમ મને ગભરાવો નહિ. આવા સુંદર બાળકને અહીં નિર્જન સ્થાનમાં રાત્રે પડી રહેવા દેવું એટલે આપણેજ એને મારી નાખવું. હું તો એને આમ રહેવા દઈ આગળ નહિજ ચાલું. આપણે એને દૂધ પાઈ જીવાડીશું તો, લલે દુનિયાના બેકદર અને વહેમીલા લોકો ગમે તેવાં આજ મૂકે તો પણ ખુદા આપણને અવશ્ય દયાનો ણદલો આપ્યા વગર નહિ રહે.

નીમા—લલે ત્યારે લઈ લે. (સ્વગત) સ્ત્રીઓ પોતા-

ની સ્ત્રીહઠ છોડતી નથી અને પરિણામે કેટલા બધા અ-
નર્થો વહોરી લે છે.

(નીરૂ તે બાબકની પાસે જઈ તેને ઉચકી લે છે,
અને તેને છાતીસાથે ચાંપે છે. બાબક રડતું રહી બચ
છે, અને નીરૂ તરફ ટગર ટગર બોલા કરે છે. નીરૂ અ-
ત્યંત ખુશ થતી, બાબકને લઈને નીમા સાથે પોતાને
ઘેર આવે છે.)

દશ્ય ૫ મું

(બાબકનું નામ પાડવા માટે નીરૂએ બે ત્રણ કાલ-
ઓને પોતાને ત્યાં બોલાવેલા છે. કાલઓ નીરૂના ઘરની
પરસાબમાં બેઠા બેઠા પોતપોતાનાં પુસ્તકોનાં પાનાં ઉ-
થલાવી રહ્યા છે, અને કંઈ કંઈ ગણતરી કરે છે.)

૧ લો કાલ—અરે ! આ બાબકનું નામ તો અક-
બર આવે છે ! શું એક મળી આવેલું બાબક અને તે
પણ આ ગરીબ વણકરના ઘરમાં અકબર નામને યોગ્ય છે ?

૨ જો કાલ—અરે ! આનું નામ તો કબ્ર નીકળે છે.
થા અલ્લાહ ! મારી કંઈ ભૂલ તો થતી નથી ? શું આ
બાબક મનુષ્યજ હશે કે કોઈ શયતાન હશે ?

૩ જો કાલ—ઓહ ! એનું નામ તો કિબ્રિયા આવે
છે. તોબા, તોબા ! કયા અલ્લાહ કી કુદરત !

(બધા થોડીક વાર વાટાઘાટ કરે છે અને તેને શય-
તાનનો અવતાર મારી મારી નાખવાનોજ નિશ્ચય કરે છે.
બોબી નીરૂ કાલઓનું કહ્યું ઘણી રકબક પછી માને છે
અને તે બાબકને રડતાં રડતાં કાલઓને મારી નાખવા
માટે ચોંપી દે છે)

કાલઓ અને બીજા બે ચાર જણા મળી બાબકને
બીજી તરફ લઈ બચ છે, અને તેને મારી નાખવાની તૈ-
યારીઓ કરે છે. જ્યારે બાબકને મારવા માટે લે છે ત્યારે
આ, ૧૨

બાળક બોલે છે.

અરે ભાઈઓ ! જરા સાંભળો:-

માયાએ બધી દુનિયાને ભુલાવી છે. હું એક ગુપ્ત સ્થળથી આવ્યો છું. હું કોઈ પણ ઓરતને પેટે જન્મ્યો નથી, પણ માત્ર અમત્કારથીજ પ્રગટ થયો છું. મારા શરીરમાં કાંઈ ખાલી તત્ત્વો નથી. માંદ શરીર માંત્ર પુદ્ધિ-તત્ત્વનું બનેલું છે. હું ઉપદેશ કરવા ખાતરજ આ પૃથ્વી ઉપર આવ્યો છું. માંદ નામ કખીર તે બ્રહ્મજ્ઞાનની છંદગીની આગાહી બતાવે છે.

(કાજીઓ ઘણાજ તાલુબ થાય છે અને તે બાળકને નીરૂને હવાલે કરી ચાલ્યા જાય છે.)

દર્શ્ય ૬ કું

(કખીર માળા, તિલક વગેરે હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે ધારણ કરે છે અને ગામના છોકરાઓ સાથે રમે છે.)

કખીર--શ્રીરામ શ્રીરામ, બોલો બે છોકરાઓ, શ્રી હરિ !

કેટલાક મુસલમાનો--અરે કખીર ! તું તો વણકરનો છોકરો છે અને મુસલમાન છે. તે શું તું નથી જાણતો ? આ બધું કાફર જેવું શું કરે છે ?

કખીર--અરે, ધિરાહરો !

બીજાનું ગળું કાપી ખુદાનું નામ લે છે તેજ ખરો કાફર છે. બીજાને કાફર કહે છે અને પોતાની નાલાયકી તો તે જાણતોજ નથી.

(કખીર નારાયણ, નારાયણ બોલતા બીજા મહોલ્લામાં જાય છે.)

દર્શ્ય ૭ મું

(કખીરને નારાયણનું અને રામનું નામ લેતા સાંભળી)

કેટલાક પ્રાક્ષણો—અરે કળીર ! તું સુસલમાન થઈ આ શું કરે છે ? તે' તો જાણે વિષ્ણુનું રૂપ લીધું છે ! તને આ માળા કોણે આપી ? શું તું હિંદુઓની મસ્કરી કરે છે ?

કળીર—તમે પ્રાક્ષણ છો, હું વલ્લુકર છું; પણ માફ જ્ઞાન જુઓ. તમે વેદ વાંચવા છતાં રાજપાટ ચાને માલ-મત્તા શોધો છો; જ્યારે મારું ધ્યાન તો માત્ર હરિમાંજ છે. વળી સાંભળો—

મારી જીભે વિષ્ણુ છે, આંખે નારાયણ છે, અને હૈયામાં ગોવિંદ વસે છે. પણ તમે મરણ પછી ધ્વિરને શું જવાબ દેશો ?

દશ્ય ર મુ'

(કળીરને એક વખત ગુરુ કરવાની ઇચ્છા થઈ. સવારથીજ આંગણમાં તુલસીક્યારા પાસે ઉઘાડાજ ખેઠા અને વિચારવા લાગ્યા.)

કળીર—(સ્વગત) ગુરુ વગર જ્ઞાન નથી. ગુરુ નથી કયાં માટે લોકો મને નીગુરા કહી પજવે છે. ઈંદ્રે પ્રદાને ગુરુ કયાં હતા. જનક રાજાએ અષ્ટાવક મુનિને ગુરુ કયાં હતા અને ખુદ રામચંદ્રે પણ વસિષ્ઠને ગુરુ કયાં હતા. ગુરુના જ્ઞાન વગર મોક્ષ નથી અને મોક્ષ વગર આ સં-સારચક્રનું જન્મમરણનું દુઃખ મટે નહિ; માટે ગુરુ તો કરવાજ જોઈએ.

પણ હું કોને ગુરુ કહું ? મને કોણ ઉપદેશ આપશે ? જીવન તો વહુંજ જાય છે અને કાળની ઝડપ ક્યારે આવશે તેનો ભરોસો નથી.

(આકાશ તરફ નજર કરી ગાય છે)

જગતમે' ખબર નહીં પલકી—[બેસ્વી]

સુકૃત કર લે રામ સમર લે કોન જાને કલકી—જગતમે'૦

જળ લગ હંસા જસે કાપમેં તળજગ દેહ મંગલકી,
હંસાં દેહી છાંડ ચલા જળ તળ માટી જંગલકી—જગતમેં ૦ ૨
માત પિતા મુત કુટુંબ કળીસે દુનિયા મતલખકી,
કાયા માયા નાર સનેહી અંતે રહે અલગી—જગતમેં ૦ ૩
જગતકી આશા છોડ કર અખ યાદ કર રચકી,
ચોરાસકી ફેરા મીટ રહે ન ભય જમકી—જગતમેં ૦ ૪
[કાંઈ રસ્તો સૂઝતો નથી, તેથી નિસાસા મૂકે છે.]

દરિય હ મુ'

(રાત્રિ પડી અને ઘોર અંધકાર વ્યાપ્યો, પણ કળીરજી હંજી આંગણામાં વિચાર કરતાજ બેસી રહ્યા છે. શરીર ઉપર વસ્ત્ર નથી, અચાનક વાહણાં ચઢી આવે છે, વીજના અમકારા અને ભયંકર ગડગડાટ થઈ રહ્યા છે, પવન પણ ઠંડો અને સૂસવાટા મારતો કુંકાય છે, આસપાસ પ્રાણીઓની ભયાનક ચીસો થઈ રહી છે—તલ્લે કેમ આજેજ પ્રલયકાળ આવી રહ્યો હોય; છતાં કળીર પોતાનું આસન છોડી ઉઠતા નથી.)

કળીર—(સ્વગત) ભલે આ દેહ પડવાનો હોય તો અહીંજ પડે. જ્યાંસુધી પરમાત્મા મને ગુરુ કરવાનો માર્ગ સૂઝાડે નહિ ત્યાં સુધી હું તો અહીંથી એક તસુ પણ ખસવાનો નથીજ.

(મધ્યરાત્રિ થતાં)

આકાશવાણી—

ખેટા ગિંતા કર નહિ કર ગુરુ સમાનંદ,
ચેસો તે કરશે તને ટળશે સદ્ જગદંદ.

કળીર (આકાશવાણી સાંભળી સ્વગત)—અરે પણ સમાનંદજી જેવા મહાન આચાર્ય મને ગ્લેચ્છને કેવી રીતે ઉપદેશ આપશે ? તેઓ ગ્લેચ્છને કદી ઉપદેશ આપતાજ નથી. એમને હું કેવી રીતે અને કયા શબ્દોથી કહી શકીશ ? ખેર, જરૂર સમજીજ એમને ખરી વાતથી વાકેફ

કરશે અને મને ઉપદેશ આપવા એમને પ્રેરણા થશે.

(કબીર ઉઠીને ઘરમાં જાય છે અને એક ચટાઈ ઉપર પડે છે; પણ ઉંઘ આવતી નથી. ક્યારે પ્રાતઃકાળ થાય અને સમ્બાનંદજીનાં દર્શન કરાય એવા વિચારમાંજ વખત ગાળે છે)

દૃશ્ય ૧૦ મું

સવારના પાંચ વાગ્યાનો સમય છે. તારાઓ અને નક્ષત્રો નિર્મળ આકાશમાં પ્રકાશી રહ્યા છે. ગંગાના ઘાટ ઉપરનું ઘણું વાતાવરણ તદ્દન શાંત છે. કબીર ગંગાના સ્નાન કરી ઘાટના પગથીઆ પર બેઠા છે.)

કબીર—(સ્વગત) સ્વામી સમ્બાનંદજી હવે પ્રાતઃવિધિ માટે અહીં આવશેજ, તેમનાં દર્શન કરી પવિત્ર થઈશ અને હર જેસી તેમની કથા માંભળીશ. જ્યારે ઝઘા લોકો જતા રહેશે ત્યારે સ્વામીજીને અરજ કરીશ.

(આજુબાજુ આતુર નજરે જુએ છે, અને ધડકતી છાતીએ સમ્બાનંદજીની રાહ જુએ છે.)

દૃશ્ય ૧૧ મું

(સમ્બાનંદજી પ્રાતઃવિધિ માટે ઘાટ ઉપર આવે છે. તેમને જોઈ કબીર ઘાટના પગથીઆ ઉપર લાંબા ઘઈ સૂઈ જાય છે. સમ્બાનંદજી ઘાટનાં પગથીઆં એક પછી એક ઉતરે છે ત્યાં એક તરફ પડેલા કબીરના માથાને તેમની પાવડી જરા વાગે છે.)

કબીર—અરે ઝાપ રે! જહુજ વાગ્યું. મારો તો કાનજ ફૂટી ગયો લાગે છે.

સમ્બાનંદજી—બેટા ! સમ સમ કરો; મળ મીટ જાયગા.

કબીર—(ઘણીજ કળ આવતી હોય તેમ, માથે હાથ

દઈ) ઝો ળાપ રે ! હવે શુ' કરૂં ? મારૂં મારુ' લમે છે.

રામાનંદલ (કળીરલના માથા પર હાથ ફેરવે છે અને કાનમાં કૂંક મારી શ્રીરામ શ્રીરામ બોલે છે. કળીરને અંધારામાં ઝોળખી શકતા નથી)—બેટા ! અળ દરદ હોતા હે ?

કળીર—શુરુ કૃપાળુ ! મેરા તો અળ લવો લવકા હુઃળ દૂર હુઆ. શ્રીરામ, શ્રીરામ.

રામાનંદલ—કોન ? મ્લેચ્છ કળીરા ? ! તૂ ચે બખત યહાં કેસે ?

કળીર—શુરુદેવ ! મેરે રામલકી ધ્વચ્છા હુઇ કે આપકી શરન લેના. ચે કળીરા અળ આપકા શુલામ હુઆ, આપકા દીયા શ્રીરામ કા મંત્ર જપુંગા. ઝીર મેરે હૃદય-કમલ મેં બિરાજિત શ્રીરામ કો કલો ન બિસરૂંગા. શ્રીરામ, શ્રીરામ !

રામાનંદલ—બેટા કળીરા ! હમને તુમકો આજસે બેટા બનાયા; લેકીન તુમને તો હમકો બડા નિંદાપાત્ર બનાયા. ડરના નહીં, રામમેં દઢ શ્રદ્ધા રખના. કથાશ્રવન કી બે ધ્વચ્છા હોવે તો ઠહરો. મંદિરમેં કુત્તા ન બચ દેખતે રહના.

(રામાનંદલ બચ છે. કળીરલ ત્યાંથી ઉઠે છે અને પાસેજ આવેલા રામાનંદલના આશ્રમ પાસે જઈ જરા દૂર બેસે છે.)

દશ્ય ૧૨ મું

(સ્વામીલ પોતાના મંદિરમાં વિષ્ણુની સેવામાં બેઠા છે. બારણા પર પડદો નાખેલો છે. બહાર લોકો કથાશ્રવણ માટે લેગા મળી બેઠા છે, અને ઉંચા નીચા થઈ ક્યારે પડદો ખસે અને ક્યારે સ્વામીલ બહાર પધારે તેને માટે વારંવાર તે તરફ જુએ છે.)

(સ્વામીજી પાસેનો હાર ટુકો હોવાને લીધે ઠાકોરજીની મૂર્તિના ગળામાં આવતો નથી, સ્વામી વિચારમાં પડી શું કરવું તેની ચિંતામાં ઉભા છે.)

લોકો--સ્વામીજી ! ઘણી વાર થઈ; પૂજા જલદી પતાવો તો સાઈ.

કબીર (બહાર પગથીઆં પાસે બેઠો છે ત્યાંથી ધૂમ મારીને)--સ્વામીજી ! હાર છોટા હૈ. ઉસ લિયે આપ સોચ કર રહે હો. ઠાકોરજી કા મુગટ ગીર જાને કા આપકો લય લગતા હૈ. આપકે બાલક કબીર કી યે અરજ હૈ કે પુષ્પ-માલા તોડ કે આપ પહુના સકોગે.

(સ્વામી એ સાંભળીને તે પ્રમાણેજ કરે છે અને આરતિ વગેરે કરી બહાર આવે છે.)

રામાનંદજી (લોકોની બીડમાંથી જરા આગળ જઈ)-- બેટા કબીરા ! તૂ તો સર્વજ્ઞ ઐર સિદ્ધ પુરુષ હ. લોક ચાહે સો કહે, હમને તુમકો હમારા બાલક જરૂર બનાયા.

લોકો (ઉપર નીચે થતા)--અરે સ્વામીજી ! આ શું ? આપ શું કહો છો ? એ કબીર તો એક વણકર મુસલમાન છે. એને શિષ્ય કયો એ આપે ઠીક ન કર્યું.

દશ્ય ૧૩ મું

(કાશીરાજ ત્યાં કથાશ્રવણને માટે આવે છે અને એક તરફ આમન ઉપર બેને છે. લોકો પણ બધા શાંત થઈ બેસી જાય છે. રામાનંદજી પોતાના આસન પર બિરાજે છે, એટલે પાછા લોકો માંહોમાંહે કુજબુજ કરી ઘાંઘાટ કરી મૂકે છે.)

રામાનંદજી--મહાશયો ! કબીર મલેચ્છ નહીં હૈ. એક સાંકેતિક લીલાવિગ્રહ શ્રીરામજી કી ઇચ્છા સે પ્રગટ હુઆ વો તનુ હૈ. વો હિંદુ-મુસલમાન દોનોં કો સમાન

પુરુષ છે. તુમ તો અંતઃકરણ સહ અજ્ઞાન કે આવરણ સે મન કે ધર્મ કે આત્મા સે નિરોપણ કરતે હો, ઝીર હમ અંતઃકરણ સે રહિત, જ્ઞાન ક્રી પ્રાપ્તિ કર કે મન કે ધર્મકા ત્યાગ કર કે સર્વત્ર અપને આત્મસ્વરૂપ સે મગ્ન રહતે હેં.

(કથા વાંચવાનું શરૂ કરે છે, અને લોકો શાંત થઈ જાય છે.)

રામાનંદજી—

રામાયણ સુરતર કી છાયા, દુ ખ દૂર સખ નિકટ જો આયા;
રામાયણ સુરધેનુ સગાના, ઘયક અબીમન કલ ક'પાના.

દૃશ્ય ૧૪ મું

(કળીરજી ઘરઃ કળીર પોતે શાળ ઉપર બેસી વણાટ-કામ કરે છે. નીમા ઘરના કામમાં શુ'ધાએલી છે.)

સાધુઓ—(બારણામાં આવી ખૂમ મારે છે) કળીરજી !
જો લગતજી !

(નીમા ખૂમ સાંભળી આવે છે, પણ જુએ છે તો કળીરજી ઘરમાં ક્યાંય દેખાતા નથી. તેથી વિચારમાં પડી જાય છે.)

નીમા (બારણા પાસે આવી)—પધારો સંતો !
પધારો. હમણાં કળીરજી આવશે.

(ઘરમાં આવી પાછી વિચાર કરે છે. અરે ક્યાં ગયા હશે ? શું જોકાએક અલોપ થઈ ગયા ? સાધુઓને ઓટલા પર બેસાડયા તો ખરા, પણ કોણ બાણે કળીર તો ક્યાં હશે અને ક્યારે દર્શન દેશે !)

(નીમા પાછી પોતાના ઘરકામમાં શુ'ધાય છે.)

(નીમા થોડી વાર પછી આવીને જુએ છે તો કળીર ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં શાળ પાસે બેઠા છે.)

દશ્ય ૧૫ મું

(કબીરજી કરતા કરતા એક ઝુપડી પાસે આવી ચઢે છે, તે ઝુપડીમાંથી એક તરુણ કુમારિકા બહાર આવે છે.)

કુમારિકા (કબીરને જોઈ)—કોણ છો ? અપની જાત ?

કબીર—કબીર.

કુમારિકા—શું તમારી જાત કબીર ? અત્યાર સુધી જે કોઈ સાધુઓ આવ્યા તેમાંથી કોઈએ એવો જવાબ દીધો નથી.

(કુમારિકા અંદર જઈ એક દડીઆમાં ફ્રધ લાવી તે કબીરજીને પીવા આપે છે.)

કબીર—હું તો માત્ર શબ્દાહારી છું. એટલે માત્ર ખુદાનુ નામ લઈનેજ લવું છું; પણ હે તરુણી ! તું કોણ છે ? અને અહીં કેમ રહે છે ? તારાં માળાપ કોણ અને ક્યાં છે ?

કુમારિકા—મારાં માળાપ નથી. એ માધુએ મને ઉછેરી છે તે પણ દેવલોક થયા. તે માત્ર ફ્રધ પીનેજ રહેતા. આપ મને બોધ આપો કે જેથી મારૂં દુઃખ દૂર થાય અને મારા મનને શાંતિ થાય.

કબીર—

જહા દેખે સો દુઃખીયા બાબા મુખીઆ કોઈ નહીં. (પૂર્વી)
 જોગી ખી દુખીયા, જંગમ દુખીયા તપસીકુ દુખ દુના,
 આરા, મનમા સખ ઘટ વ્યાપી કોઈ મોલ નહી સુન્યા...જહાં ૧
 નામ ખી દુખીયા પ્રજા ખી દુખીયા દુખીયા ગય તૈરાગી,
 માય કહુ તો સખ જગ દુખીયા જૂઠ કહી ન જાઇ,
 ખલા, વિપ્ક, શકર દુખીયા અને સૃષ્ટિ જગાઇ...જહાં ૨
 ધૂત દુખીયા અવધૂત દુખીયા દુખીયા હય ધની રકા,
 કલત કબીરા વો નહી દુખીયા જિમને મનકુ છતા ..જહાં ૩

કબીર (કુમારિકા તરફ ફરીને, તેની પવિત્રતાથી ખુશ થતા)—હે તરુણી! હુમેશાં સત્ નામ જપતી રહે અને જે સંતો આવે કે મળે તેની સેવા કરતી રહે.

(કબીર ઉઠીને જવા માંડે છે એટલે તે કુમારિકા પણ પાછળ પાછળ જાય છે.)

કબીર (પાછા ફરી કુમારિકાને)—કેમ, તું ક્યાં આવે છે?

કુમારિકા—હું તો આપની સેવા કરવાજ આહું છું, મહારાજ! મને તરછોડશો નહિ. હું તો માત્ર આપનાં દર્શનનીજ ધ્યાસી છું. હવે આ ગ્રુપડીમાં એકલી રહી શકીશ નહિ. મારા પર મહેરબાની કરો અને આપની સેવામાં રહેવા દો.

(કબીર હા પાડે છે અને બેઠ કબીરને ઘેર આવે છે.)

દશ્ય ૧૬ મું

(એક વખત કબીર પોતાના એક મિત્ર શેખતાહીની સાથે ગંગા નદીના કિનારે ફરવા જાય છે. એવામાં ગંગાના પ્રવાહમાં એક નાના છોકરાની લાશ તણાઈ આવતી જોઈ)

શેખતાહી—હે કબીર! આને તારા ચમત્કારથી સજીવન કર જોઈ.

(કબીર પ્રવાહ પાસે જાય છે. તે લાશને પાણીમાંથી ઘસડીને બહાર કાઢે છે અને તેના કાનમાં કંઈક ગુપ્ત મંત્રના શબ્દ ગંજાડે છે, તે છોકરો સજીવન થઈ રહવા લાગે છે.)

શેખતાહી—અરે કબીર! તમે તો ગજબ કર્યો. આટલી બધી શક્તિ તમને ક્યાંથી અને શી રીતે મળી?

(તે છોકરો ઘણા ખૂબસુરત જણાયો. તેને કબીર પોતાને ઘેર લઈ જાય છે અને પોતાને ત્યાં જ લોઈ કરી-

ને પેલી કુમારિકા હતી તેને આપે છે)

(લોહ ખોળામાં તે ખાળકને લઈ રમાડે છે.)

દૃશ્ય ૧૭ મું

(એક કાણ પોતાને ઝોટલે બેઠા બેઠા કિતાબ પઢી રહ્યા છે, એવામાં કબીર ત્યાંથી પસાર થાય છે.)

કાણ—(કબીર તરફ બેઠ) અરે લાઈ કબીર ! તું વલ્કુઠરનો છોકરો હોઈ. મુસલમાન હોવા છતાં આપણા ધર્મને કેમ બ્રહ્મ કરતો નથી ? હિંદુ ધર્મમાં તને શું સાઈ લાગ્યું ? આવ, બે આ કિતાબ; ચાલ હું તને તેમાંથી સમજાવું.

કબીર—(હાથ કરતાં) અરે કાણ સાહેબ ! હિંદુ ધર્મ અને મુસલમાન ધર્મ ખરી રીતે કંઈ જુદા છેજ નહિ. ધર્મ તો એકજ છે. માત્ર આચરણ ઉપરથીજ આ હિંદુ અને આ મુસલમાન એમ કહેવાની પ્રથા પડી ગઈ છે.

સાંભળો, કાણ સાહેબ !

કબીર સખ ઘટ મેરા સાઈયા, ખાવી ઘટ નહીં કોય,
બલિહારી ઉસ ઘટકે, જા ઘટ પરગટ હોય.

(કાણ પોતાની કિતાબમાં માથું ઘાલે છે અને કબીર હસતા હસતા ચાલ્યા જાય છે.)

દૃશ્ય ૧૮ મું

(કબીરની પડોશમાં એક નાની ખાળકીનું મરણ થયું છે. તેની લાશ પડી છે અને તેનાં માળાપ વગેરે રડારોળ કરી રહ્યા છે.)

કબીર—(ત્યાં જઈ) કેમ લાઈઓ ! શું છે ? આટલો ખધો વિલાપ કેમ કરો છો ?

એક માણસ (આગળ આવી)—લગતલ આ બિ-

ચારાની એકની એક છોકરી મરણ પામી છે. તેને હવે ખીલું કંઈ છોકરું નથી, અને તે તેનાં માળાપને બહુજ લાડકી હતી. તેઓને ઘણું ઘણું સમજાવ્યા છતાં તેમના મનનું કોઈ રીતે સમાધાનજ થતું નથી.

કબીર (પેલી લાશ પડી છે ત્યાં જઈ, તે છોકરીના બાપને)—અરે ભાઈ ! આમ સંતાપ શું કરવા કરો છો ? એ વિચારી આ દુનિયાનાં અસંખ્ય દુઃખોમાંથી છૂટી. ઈશ્વરનું ભજન કરો, અને એ ખીલ અવતારમાં ત્યાં હોય ત્યાં સુખી રહે એમ ઈશ્વર પાસે માંગો.

તે છોકરીનો બાપ (ડૂસકાં ભરતો ઉઠીને)—ભ, ભ, ભગતડા ! મોટો ઉપદેશ દેવા આવ્યો છે ! જે આટલો બધો જાની છે અને 'ઈશ્વર, ઈશ્વર' કરે છે તે એને શવાડી આપ ને !

કબીર (થોડી વાર વિચારમાં પડી જાય છે)—હાં, હાં, પણ એક શરત જે તમને કબૂલ હોય તો હું મારો પ્રયત્ન કરી જોઉં. આ લાશ મને આપી દો અને જે શબ્દે તે એ છોકરીને હું મારે ત્યાં રાખી મારી છોકરી તરીકે ઉછેરું. શ્રી રામ, શ્રી રામ !

(છોકરીનાં માળાપ માંહોમાંહે તથા ખીલઓની સાથે થોડી કુબળુજ કરે છે અને તે લાશ કબીરને આપી દે છે. કબીર તેના માથા પર હાથ ફેરવીને, તેને ઉઠવા કહે છે. તે છોકરી આજસ મરડીને ઉઠે છે અને કબીરની પાછળ પાછળ તેને ઘેર જાય છે.)

દરય ૧૯ મું

(કબીર ગંગાકિનારે બેઠા છે. તેમની પાસે ગંગાના પાણીથી ભરેલું પાત્ર છે. જે ત્રણેક વ્રાહ્મણો ત્યાં પાણી પીવા આવે છે, અને ગંગાજીમાંથી જોબે જોબે પાણી પીવા પ્રયત્ન કરે છે.)

કપીર—અરે ભાઈઓ ! આમ તકલીફ ગું કરવા લ્યો છો ? લ્યો આ માફ પાત્ર અને સુખેથી પાણી પીઓ. મેં હમણાંજ તે માંજીને સાફ કરી ગુંગાળમાંથીજ લયું છે.

બ્રાહ્મણો (રાતા પીળા થઈ, ખીજવાઈને)—અરે વલ્લુ-કર ! શુ તું અમને બધાને બધ કરવા બધારે છે ? તારા પાત્રમાંથી અમારાથી પાણી કેમ પીવાય ? અમે તો બ્રાહ્મણ અને તમે તો મુસલમાન !

કપીર—ભાઈઓ ! જે ગંગાજીના પવિત્ર પાણીથી આ માફ પાત્ર પણ પવિત્ર થઈ શકતું ન હોય તો તમારાં પાપ-એ પાણીથી ધોવાય છે એમ તમે માનો છો તે કેમ મનાય ?

(બ્રાહ્મણો શરમાઈને મૂંગા મૂંગા ત્યાથી ચાલ્યા જાય છે, અને કપીર તે પાત્ર લઈ ઘેર જાય છે.)

દૃશ્ય ૨૦ મું

(કપીરજીએ જવાહેરી છોકરી કમાલી એક ઢવા પર પાણી ભરે છે.)

હરદેવ પંડિત (તે રસ્તેથી જતાં, ઘણા તરસ્યા થવાથી)—સુંદરી ! મને ઘણીજ તરસ લાગી છે અને માફ ગળું તફત, સૂકું થઈ ગયું છે. થોડુંક પાણી મને નહિ પાય ?

(કમાલી તેને પાણી પાય છે. પાણી પી શાંત થયા પછી પંડિત તે છોકરી તરફ જુએ છે અને કંઈક શંકા-શીલ થઈ વિચારમાં પડી જાય છે.)

પંડિત—સુંદરી ! તું કોણ છે ? તારી જાત ? તું હિંદુ જેવી દેખાતી નથી !

છોકરી—પંડિતજી ! હું તો વલ્લુકર છું અને કપીર-ને ત્યાં રહું છું.

પંડિત (ચુસ્તે થઈ)—અરે નાદાન છોકરી ! તેં તે

મને બ્રહ્મ કયો ! શું તારામાં ઝોટલી પણ અછલ નથી ?
તું મુસલમાન છે તો મને ના કેમ ન કહી ?

છોકરી—પડિતભ ! હું તો કંઈ મમજતી નથી,
કળીરભ પામે ચાલો.

(બને કળીર પાસે ફરિયાદ કરવા આવે છે.)

દૃશ્ય ૨૧ મું

(કળીર ઝોટલે બેઠા માળા ફેરવે છે. કમાલીને અને
પંડિતને આવતાં, બુચ્ચે છે)

(પંડિત પામે આવે છે, પણ તે કંઈ કહે તે પહેલાં
કળીર બધુ બણી બલ છે. તેથી તેના તરફ ફરીને)

કળીર—

પડિત બુચ્ચ પીયો તુમ પાની, તુમ્હે છત કહા વપટાની.
મરુ કરુ યા જલમે બ્યાને રક્ત જેર જલ લરીયા,
ખારપલાસ સભી મહી આયે પશુ પાણીમે સરિયા પડિત૦ ૧
ઠાપન કોટિ યાદવ સંહારે પરે કાલકી ધાટી,
પેર ગૈહ પેગબર ગાડે તનકી બની બે ગાટી...પંડિત૦ ૨
તા માટીકા બાડા વડયા તામે લરીયા પાની,
સો પાડે તુમ પાની પીયા સુમ કહામે આની...પડિત૦ ૩
હાડ ઝરે ઝર માસ ગરે ગર દૂધ તહા તે આયો,
મો પાડે તુમ પીવન બેડે, કહિ દોપ લગાયો...પડિત૦ ૪
બુનો બુલાહે તનો બુનાહે ધાન બેલાહે લાઇ,
પાચો કપડે ઉતર ધરે તુમ લોભીએ સીધ પાઇ...પડિત૦ ૫
બે માખી વિષ્ટાકો લખતી લખતી દસ્તી દોરા,
મો માખ ઉડ પાતવ બેરી તામે કરો ન બેરા...પડિત૦ ૬
દહે કપીર સુને હો પાડે ગડો મનકે ભરમા,
બે કીનાબ દોઉ ગહી ડાગે રહો રામકી ચરના પડિત૦ ૭

(આ પ્રમાણેનો ઉપદેશ સાંભળી પડિત શાંત અને
શરમી દો થઈ બલ છે. તે કળીરને માથું નમાવે છે અને
તેમની માફી માગે છે.)

(કૃષ્ણીર પડિતજીના હાથમાં કમાલીનો હાથ આપે છે અને બેઠને આશીર્વાદ આપે છે. પડિત કમાલી માથે ત્યાંથી પોતાને ઘેર આંત્યા જાય છે.)

દૃશ્ય ૨૨ મું

(ખાદશાહ સિકંદર લોહી દગ્યાબ ભરી બેઠો છે અને નાચ ગાન થઈ રહ્યું છે.)

કેટલાક મુસલમાનો—હજુર! કૃષ્ણીર નામે એક વણકર મુસલમાન હોવા છતાં કાફરના ધર્મને માને છે અને બધાને એવો ઉપદેશ કરતો કરે છે કે, પરમેશ્વરજી તેને તેમ કરવાને મોકલ્યો છે. તે બધા લોકોને ભભાવે છે અને પોતાનો પથ ચલાવે છે. એને તો કેહાત દંડજી આપવો જોઈએ.

ખાદશાહ—શું એ કૃષ્ણીર આપણી સંબંધીમાં છે? અને તે એટલો મગરૂર છે?

કેટલાક હિંદુઓ—ખાદશાહ! સલામત! આ કૃષ્ણીર અમારા હિંદુધર્મને ઉધો વાળે છે અને, ખીજી નવોજ ધર્મ પોતાને નામે ચલાવવા માગે છે. તે લોકોને કંઈ ને કંઈ કહી શુચવણમાં નાખે છે, એને યોગ્ય શિક્ષા થવી જ જોઈએ.

ખાદશાહ—(ખીજવાઈને) શું એ કૃષ્ણીર હિંદુ-મુસલમાન બેઠને ભભાવે છે? જાઓ, તેને મારી પાસે પકડી લાવો.

(હિંદુ મુસલમાન કરિયાદીઓ ખુબ થઈ માહો-માહો વાત કરે છે કેટલાક સિંપાઈઓ કૃષ્ણીરને પકડવા આવ્યા જાય છે)

દૃશ્ય ૨૩ મું

(સિંપાઈઓ કૃષ્ણીરને સમંભવી ખાદશાહ સમક્ષ લઈ આવે છે.)

(કળીર બાદશાહ સામે આવી શાંત ઉભો રહે છે.)

એક કાજી—(કળીર તરફ તિરસ્કાર દર્શાવતો) અરે કળીર ! તું ક્યાં ઉભો છે તેનું તને કંઈ બાન છે કે ? બાદશાહને મલામ કેમ-વકરતો નથી ?

કળીર (ધીમું કમીને કાજી તરફ જોઈ)—

કળીર તેમ પીર હૈ, ભે જાને પરપીડ;
એ પરપીડ ન જાનહી, વોહ કાકર ખે પીર.

બાદશાહ—અરે કળીર ! મેં તને ક્યારનો બોલાવ્યો હતો અને તું છેક હમણા આવે છે ? આટલી બધી વાર કેમ લગાડી ?

કળીર—હું તો એક તમાશો જેવામાંજ રોકાઈ ગયો હતો.

બાદશાહ—એવો શું તમાશો હતો ?

કળીર—એક માંકડો-ઝોયના નાકા જેવો-માર્ગ મેં જોયો અને તેમાંથી હજારો ઉટો અને હાથીઓ જતાં હતા તે મેં જોયાં.

બાદશાહ—આટલું બધું જુહું બોલો છે ?

કળીર—

કમીજુઠ નહીં બોલીયે, જખવગ પાર ખસાય;
ના જાનો ક્યા હોયગો, તીલક ચૌથે જાય.

બાદશાહ—તું સાચો છે તેની ખાત્રી અમને શી રીતે થાય ?

કળીર—હૈ શાહ ! આકાશ અને પૃથ્વીનું અંતર ભે ! સૂર્ય અને ચંદ્ર જેટલાં છેટામાંથી અસંખ્ય હાથી અને ડાંટ આવ-બવ કરે છે અને એ બધું આપણી આંખની પૂતળીથી દેખાય છે, જે ઝોયની અણીથી પણ બારીક છે;

૧૩૬. (બાદશાહી પુસ્તક ધાર્ય છે અને કળીરને સલામ કરે છે તથા તેની મરજીમાં આવે ત્યાં જવા છટ આપે છે.)

દ્રશ્ય ૨૪ મું

(કળીર પોતાની ઝોટલા પર બીજા કેટલાક સાધુઓ સાથે બેઠા છે.)

કળીર—ભાઈઓ,

સારા યરા બે મિલે ધાયલ મીથે ન કાય;
ધાયલ કે ધાયલ મીથે તખ ભકિત દદ હોય.

સાધુઓ—સચ બાલ છે, કળીરજી!

નીમાં—(ધરમોથી બારણા પાસે આવી) બેટા! તું તો આમ હંમેશાં સાધુઓ અને સતોની સાથે બેસી રહે છે અને કંઈ ધર્મો કરતો નથી. કેટલા દિવસથી આ શાળા એમ ને એમ પઠી છે?

કળીર—

મેં મા તખ હરિ નાહી યા, અખ હરિ હય મેં નાહી;
સકલ અધેરા મોટ ગયા, દોપક દેખા મોહી.

દ્રશ્ય ૨૫ મું

(બાદશાહ ઇબ્રાહીમ લોહીનો દરબાર)

કાલજો પૈદી એક (આગળ આવી, બાદશાહને સલામ કરી)—જહાંપનાહ! આ કળીર હવે ઘણાજ વીકરેલ થઈ ગયો છે. તે આપણું હડહડતું અપમાન કરે છે. તે કહે છે કે—

ગલા કાટ કરના પદે, મુખ સે કહે હલાલ;
સાહેબ કે દરબાર મેં, હોગા કોન હવાલ.

ઇબ્રાહીમ—શું તે આ પ્રમાણે આપણી નિંદા કરે છે?

બીજા કાલજો—હા જીર! તે બાદશાહને પણ ગણતો નથી, અને પોતેજ ઇશ્વર, હોવાનો દાવો કરે છે.

ધંધ્રાહિમ—શું મને પણ ગણતો-નથી? એને પકડાવી મારી નાખાવો.

દરેય રૂફ મું

(ગંગાના કિનારા ઉપર લોકોની ઠક્ક મળી છે. કળીરને સાંકળે ગાંધી ધંધ્રાહિમ બાદશાહ સામે ઉભો કરવામા આવ્યો છે.)

બાદશાહ (ઘણાજ ક્રોધથી)—લઈ જાવ એને અને ગંગાના પાણીમા ડૂબાડી દો.

(સિપાઈઓ પથરાથી ભરેલા એક મહવાને ઠાલું પાડે છે અને તેમા કળીરને બેસાડીને તેની સાથે ગાંધી દે છે. મહવાને ગંગા નદીમા ડૂબાડી મૂકવામા આવે છે.)

(મહવો ધીરે ધીરે ડૂબતો જાય છે. લોકો પૈકી કેટલાક ખુશ થાય છે તો કેટલાક દિલગર થાય છે.—અનેક તરેહના ચોકારો લોકોના ટોળામાંથી બહાર આવે છે. મહવો છેક ડૂબીને અદૃશ્ય થયા પછી કળીર એક ચિત્તાના ચામડા પર બેસી તરતો તરતો કિનારે નીકળી આવે છે.)

કળીર—

પાની દરા હીમ હુવા, હીમ ગયા બહેલાઇ,
કળીર જે યાસો ભયા, અબકહુ કહા ન અઇ,

(બાદશાહ તેને ફરીથી પકડાવે છે અને તેની આસપાસ ખૂબ લાકડાં ખડકીને મળાવી દેવાવે છે. સઘળું બળી ગયા છતાં કળીર જેવો ને તેવો નીકળે છે.)

(લોકો પૈકી ઘણા ખુશીના ચોકારો કરે છે.)

કળીર—

હસ કર કોઈ ન પાઈયા, જીને પાયા સો રોપ;
હસનેમે'જે હરિ મોત્રે, તો કોને દોહાગન' હોય.

(બાદશાહની ખાત્રી થાય છે અને કળીરને પોતાની પાસે બોલાવી તેને 'માથુ' નમાવી તેની માફી માગે છે.)

કળીર (બાદશાહને)—

ને 'તોડ કાંટા ખુવે, તોફા તુ બો ફૂલ,
તોફા ફૂલને ફવ હૈ વાકો કાટો સર.

(હિંદુઓ તેમજ સુસલમાનો એકસામટા કળીરનો બચબચકાર પોકારે છે. કળીર ઉપર આકાશમાથી પુષ્પનો વરસાદ વરસી રહે છે.)

(કળીર શ્રીગમ શ્રીરામ બોલતો ચાલ્યો બચ છે, બાદશાહ ગ્વાના થાય છે અને લોકોનું ટોળું ધીમે ધીમે વીખરાઈ બચ છે.)

દૃશ્ય ૨૭ મું

(કાશીથી છ મજલ દૂર ચૂવેલા મગહર ગામે નદી-કિનારે એક મઠમાં કળીર ઘણાજ અશક્ત હોવાથી મુકામ કરીને રહ્યા છે.)

(કળીરના શિષ્ય વીરસિંહ વાઘેલાને તે ખબર થતા, તે પોતાના રસાલા સાથે ત્યાં બચ છે.)

વીરસિંહ—કળીરજી ! આપ-શ્રીરામના ભક્ત છો અને આખી જીંદગી આપે હિંદુ તરીકેજ ગાળી છે તેથી આ સેવકની વિનતિ છે કે, આપની લાગને અભિદાહ કરવાની સેવકને અનુશા આપશો.

કળીર—(કંઈ ઉત્તર આપતા નથી) શ્રીરામ, શ્રીરામ.

(ત્યાંના નવાબ ખીજલીખાને ખબર થતા, તે પણ કળીરનો સુરીદ હોવાથી એકદમ ત્યાં ગાવી ચકે છે.)

ખીજલીખાન—કળીરજી ! આપની લાશને તો મુન-લમાન ધર્મ મુજબ દફનાવવી એવી મારી ઇચ્છા છે.

દૃશ્ય ૨૮ મું

(કળીર બે ચાદર અને કેટલાંક કમળના ફૂલ મંગાવી સૂઈ બચ છે.)

કપીર—(વીરસિંહને તથા નવાળને) તમે જે ઉત્કરાર કરી હાથોહાથ થતા ના. (કપીર ધીમું ધીમું બોલે છે.)

કાલ કા અજળ તડાકા બે, તૂ કયા બને લડકા બે.
 નવ ખી મર ગયે દશ ખી મર ગયે, મર ગયે સદસ અદ્યાસી;
 તેતીસ કોટી દેવતા મર ગયે, પડે કાલકી કાંસી. કાલ કાળ
 પીર મરે પયગંબર મરે, મર ગયે જાંઘ-જોગી;
 જપી તપી સંન્યાસી મર ગયે, મર ગયે બર્ષદ ન રોગી. કાલ કાળ
 તીન એક પર છતર બિરાજે, હુંટા કુંજબિહારી;
 કહત કપીરા સો બી મર ગયે, રૈયત કાન બિચારી. કાલ કાળ
 (આસપાસનાં માણસોને દિલગીર થતા જોઈ)

કપીર—

હમન મરી હું મરી હૈ સંસારા, હમકો મીત્રા જ્યાવન હારા,
 સૌ કોઈ મરે સંતજન જીવે, ભરી ભરી રામ રસાયન પીવે.
 હરિ મરે તો હમ હમહું મરી હૈ, હરિ ન મરી હૈ હમ કાહેકો મંરીયે.
 કહે કપીર મન મનાહી મીત્રાવા અમર લએ સુખ સાગર પાવા.
 (સૌ હંડવત, કરે છે. તેમને દરવાજો ખંધ કરી
 બહાર જવા કપીર જણાવે છે.)

દૃશ્ય ૨૯મું.

(મઠનો દરવાજો ખંધ છે. અંદર એક અજળ ધ્વનિ થાય છે. 'દરવાજો ખોલતાં' ફક્ત બે-ચાદર અને કૂલોજ પડેલાં જણાય છે.)

(વીરસિંહ એક ચાદર અને થોડાં ફૂલ ઉપાડે અને તેને હિંદુ ધર્મ પ્રમાણેની ઉત્તર ક્રિયાકરવા લઈ જાય છે. ચાદર અને કૂલો નવાળ ઉપાડે છે અને તે મુસલમાન ધર્મ મુજબ તેને દફનાવવા લઈ જાય છે.)

(રાણા સમાધિ ચણાવે છે અને પહોંણ કબર ચણાવે છે.)

(એકજ મંદિરમાં જે ઉજાડેલાં જોવામાં આવે છે.)

(સામાહિક "મુંબઈ સમાચાર" ના જુદા જુદા અંકમાંથી)

११-महात्मा त्यागराज

(लेखकः-श्री अणु वेङ्कटरत्नम् "विशारद")

जन्म-जन्म संसार में लोग धर्म के लाल विषय-वासनाओं में दंस बैठे, तब तब महात्माओं का धर्म संसार में अवतार हुआ और जनता के जानोपदेश से लाल उठाने का अवसर मिला. सही देशों एवं मंत्र-दायों के प्रतिदासों में, धर्म के उदाहरण मिलते हैं. धर्म प्रकार जन्म सारा दक्षिणभारत अज्ञानाधिकार में मग था, तब - महात्मा त्यागराजस्वामी का जन्म हुआ. जैमे मूर और तुलसी के प्रभाव में साग उत्तर-भारत लडित-मार्ग में तल्लीन हो गया, उनी प्रकार महात्मा त्यागराज के अमूल्य उपदेशों में लाल उठा कर दक्षिण के कर्म-लोग मुमुक्षु बन गये. महात्मा त्यागराज गडे लकत, विद्वान, कवि, संगीतज्ञ और कर्णाटक-गायन-कला के महान सुधारक भी थे तेलुगु और संस्कृत-लापाओं पर धनका पूरा पूरा अधिकार था. आन्ध्रप्रान्त के अके प्राङ्ग-कुल में पैदा हुये थे. धनके पिता किसी कारण से अपनी जन्मभूमि "आन्ध्रदेश" के छोड तमिल-भारत में न गये थे. वहीं पर महात्मा त्यागराज का जन्म हुआ तमिल-प्रान्त ही में धनका स्वर्गवाग एी हुआ. यद्यपि त्यागराज ने तमिल-भारत में अपना मारा जीवन गिताया, तो एी तान्त्रिक की गत है कि उन पर तमिल-लापा का गिलकुल प्रभाव नहीं पडा. तुरां यह कि

अपनी अद्वितीय प्रतिभा के द्वारा छन्दोंमें दक्षिण के गैर आन्ध्रभाषाभाषी प्रान्तों में, आन्ध्रभाषा का डंका गज्ज कर सज्जके आन्ध्रभाषा का प्रेमी तथा नेमी बना डाला. आन्ध्रभूमि के यह लखे ही गूँज गये थे, पर आन्ध्रभाषा के नहीं. त्यागराज ने अपनी मारी रचनाओं पदशैली में ही थीं. रामचंद्र के गडे लकत थे ही; शिव, प्रह्ला, कृष्ण, विष्णु आदि के ली जेक ही परप्रह्ला के कथ लिन-लिन रूप जेव नाम मानते थे. पदशैली ही कविता में यह अग्रगण्य थे. इस क्षेत्र में, सारे दक्षिण-भारत में, छन्दकी जेक का डोर्ध ह्मरा उद्वेगनीय कवि नहीं मिलता. आज तक तमिल, कन्नडी, मलयालम, तुलु जेव तेलुगु आदि दक्षिणीभाषाओं के गवैयों के लिये त्यागराज ही के कीर्तन गायनकला-प्रकाशन और एवि-डोपार्जन के लिये आधाररूप है. छन्दके 'पद' जैसे मधुर और सर्वाप्रिय है कि शहनाह-सुरली आदि गलनेवाले ली छन्दीके गाथा करते हैं. यदि त्यागराज के कीर्तन संगीत-क्षेत्रमेंसे निकाल दिये जाय तो दक्षिण-भारत में गायनकला का षिलकुल अभाव नमजिसे. छम मडात्मा की कृपा से आन्ध्रभाषा आरें दक्षिण-भारत के संगीत-क्षेत्र की राष्ट्रभाषा हो गयी. त्यागराज के कीर्तन पढने और उनका अर्थ अगज कर जाने के लिये दक्षिण के अन्य भाषाभाषी ली तेलुगु-भाषा 'सीभते है': 'जैसा वे न करे', तो गानविद्या के मैदाम से उनका अस्तित्व ही भिट जाय. त्यागराज केवल विद्वान्, कवि और श्रेष्ठ गवैये ही न थे, गालिक क्लॉटक-संगीत के सुधारक व उद्धारक ली थे. छन्दोंमें कथ राग-रागिनियों का आविष्कार किया और क्लॉटक-संगीत को पिथूप के समान मधुर बनाया. त्यागराज ने यदि जैसा न किया होता तो क्लॉटक-संगीत का नामोनिशान ली न रहता. दक्षिण के सली शहर व कस्बों में इस मडापुरुष की स्मृति में हर साल उत्सव मनाये जाते हैं, जिनमें छोटे-मठे,

पढ़-अपढ़ सभी भाग लेते हैं। उस समय प्रायः नामी-नामी गवैयों की सलाखें छाती हैं। गवैयों और गाने गजनेवालों के लिये अपनी अपनी योग्यता दिखाने का यही सणमें अच्छा मौका रहता है। इनके पदों की शैली गाने लायक सुव्यवस्थित है। बापा स्वच्छ, मधुर, दक्षित और रसप्रचुरित है। बाप बहुत ही और अक्षित-पूछे हैं। त्यागराज की दृष्टि पैनी और कल्पना अनूठी है। यदि तुलना की जाय तो सूरदास इनके सामने एक मामान्य कवि ठहरता है-यस लिये कि सूरदास का क्षेत्र ओकांगी तथा अनुभव और ज्ञान भी सीमित था। त्यागराज का ज्ञान बहुसुभी और अनुभव प्रगाढ़ था। लक्षित, ज्ञान, वैराग्य, नीति आदि कथं विषयों की अच्छी ज्ञानकारी रहते थे। यों तो तुलसी की रचनाओं में भी बहुज्ञता जलकती है, पर त्यागराज कथं अर्थों में तुलसी से भी कथं कदम आगे बढ़े हुंसे ज्ञान पडते हैं। मानना तो पडेगा कि सूर और तुलसी दोनों मिल कर ही त्यागराज की समानता नहीं कर सकते। इनको कथं पढ़ जनाये, मगर अली सिर्फ पांच-आठ डेहर पदों का ही मता लग सका है। इनके कीर्तनों का एक जूड़त संग्रह व्याख्या, स्वर, ताल और राग-रागिनियों सहित "त्यागराजहृदय" नाम से डाल ही में प्रकाशित हुआ है उस अपूर्व ग्रंथरत्न का मूल्य १६) है।

शुवनी

दक्षिणभारत-स्थित चोलदेश के पंचनद नामक पुण्यक्षेत्र में रामप्रसाद नामक एक ब्राह्मण रहते थे। वह लक्षित, ज्ञान और वैराग्य के निधान थे, सदा श्रीरामचंद्रल के गुणगान करते और ऐहिक सुजों में विराग रहते थे। धर्म की कृपा से उन्हें जो कुछ संपत्ति प्राप्त थी, उसीसे कुछ खो कर दिन गिताते थे। इनकी स्त्री का नाम शान्तादेवी था। वह साध्वी, पतिव्रता और अपने

नाम ही के अनुग्रह गान्तरवर्षिणी थी. दोनों पति-पत्नी सुख में दिन गिताते थे. कुछ समय पश्चात् उनके दो पुत्र हुए. बड़े का नाम ज्येश और छोटे का त्यागराज था. त्यागराज वास्तव में त्याग करने में राज ही थे. माता-पिता ने उन्हें बड़े ध्यार में पाला-पोसा और बड़े को जाने पर विद्याभ्यास के लिये अध्यापक के पास लेज दिया. बड़ा पुत्र ज्येश महजुद्धि और जिलाडी निकला, अगर कुशाग्रजुद्धि त्यागराज छोटे ही समय में बड़े लारी विद्वान हो गये. ज्येश सदा जेल-कूट में मशगुल हो मातापिता की तरफ से लाप-वाह रहने लगे. त्यागराज सदा पिता के भूजन-पाठ में लाग लेते और वक्त मिल जाने पर वेकटदास-नामक एक मशहूर जैथे के पास गान-विद्या सीखने के लिये उपस्थित होते. अहपकाल ही में त्यागराज ने गानविद्या में अच्छी आसी योग्यता प्राप्त कर ली. धर्मके पहले त्यागराज ने तेलुगु व संस्कृत भाषाओं की अच्छी योग्यता प्राप्त कर ली थी. एक दिन त्यागराज ने निश्चय किया कि रामचंद्रल की दिव्य गाथाओं को शो-धीन हुंजर पदों में वर्णन करके गाऊँ. अतः उन्होंने पहलेपहले विघ्नेश्वर की स्तुति में एक पह रथ कर गाया तो विघ्नेश्वर का साक्षात्कार हुआ. गणेश यह कह कर तिरौहित हो गये कि—“त्यागराज ! तुम्हारी छच्छा पूरी हो जायगी.” त्यागराज अहुत आनंदित हो गये. श्री-रामचंद्रल के गुणगान में उन्होंने पांच पह बना कर उसी समय गाये.

कुछ समय नीत जाने के उपरांत रामचंद्रल ने अपने दोनों पुत्रों की शादी कर दी और वह छस दुनिया से कूथ कर गये. ज्येश की ज्ञानी त्यागराज से नडी पटी. अतः दोनों अलग अलग रहने लगे. छस जंटवारे में त्यागराज के अपने पिता के आराध्य देव श्रीरामचंद्र आदि की भूतियां प्राप्त हुए.

वड हुन्यवी अंअटों से अपनेको अलग रफते और हुमेशां उन भूतियों के समझ जेठे पद बना-बना कर-सितार पर गाया करते.

जेठ दिन त्यागराज ने सोचा—गुरु के विना मोक्ष नही मिल सकता और एस दुनिया में कोय योग्य गुरु नही मिल सकता; अतः गुरु बनाने के लिये श्रीनारद मुनि की स्तुति करनी आडिये.

त्यागराज ने तप अत्यंत लक्षित के साथ नारदमुनि की 'स्तुति में' कथ पद गाये. अट त्रिलोकसंन्यासी नारद मुनि जेठ संन्यासी के वेप में त्यागराज के सामने उप-स्थित हो गये. त्यागराज ने उन-हों पदथान लिया और उनकी यथोचित पूजा की. नारदमुनि अहुत प्रसन्न हुये और त्यागराज के रामनाम का उपदेश दे कर "स्वराज्य" नामक जेठ दिव्य ग्रंथ प्रदान किया. तणसे त्यागराज अविरल लक्षितधारा में तल्लीन हो गये. कितने पद उन-हों-ने रये, एसकी गिनती नही जातायी जा सकती. वड 'दक्षिण-कैलास' नामक जेठ मंदिर में पत्नी समेत राज बना करते और प्रतिदिन जेठ लाख अस्सीहजार के हिसाब से रामनाम का जप करते.

जेठ वार तांभूर के भडाराज ने अपने दरबार में जाना सुनाने के लिये त्यागराज के निमंत्रित किया; मगर त्यागराज राज्यों की प्रशंसा कर के अनुगृहित होने के इच्छुक न थे. उन-होंने जेठ पद रच कर राज के पास लेज दिया. उसका भावार्थ संक्षेप में यह है—

“हे मन ! सुण किसमें है-धनोपाजन में या रामचंद्रल की सेवा में? रामचंद्रल के सेवकों के राज-सभाओं से क्या सरोकार ? ”

जण यह पद राज के सुनाया गया, तण कोष के भारे राज आगणजूवा हो गये और त्यागराज के ज-था. १४

गरव धसीट लाने के लिये नाकशेरां को आजा दी। नौकर राज से गिटा ले ली न पाये थे कि धंस अत्याचार के परिष्कारमस्वरूप उस घमंडी राज के पेट में शल उत्पन्न हो गया। राज को अण अने की उम्मीद न रही। तब उसके मंत्रिगण सलाह कर के राज के त्यागराज के पास ले गये और उनसे भारी मांगी। त्यागराज के आशीर्वाद से राज स्वस्थ हो गये।

एक अंधेरी रात में राज त्यागराज का गाना सुनने के लिये छिप कर त्यागराज के घर पर बंध गये और छत में एक सुराभ कर के घर के अंदर दाखिल हुये। उस समय त्यागराज बंध पढ़ गा रहे थे:

“चकनी राजमार्ग में घुंटा; मदुलू दूरानेला ओ मनसा !”

धंसका भावार्थ यह है कि “हे मन ! सुंदर राज-मार्ग रहते हुये तुम क्यों गलियों में धूसते हो ? अर्थात् मुक्ति पाने के लिये लज्जित-मार्ग सामने उपस्थित है, तब तुम क्यों कुमार्ग में पड कर गिरणाह हो रहे हो ?” ‘राजमार्ग’ मिलत पढ़ है। राज ने यह पढ़ सुना और धंस प्रकार उसका अर्थ समझा—“हे सुंदर राज ! मार्ग रहते हुये तुम क्यों छिप कर रहस्यमार्ग से घर में धूसते हो ?” तब राज ने समझा, ‘ध-हे’ मेरी सभ जाते भालूम हो गध। धंस प्रकार छिपे रहने से मेरा तुकसान ही होगा; त्यागराज नाराज हो कर कडी शाप न दे दे। यह सोच कर राज तुरंत त्यागराज के समीप आ कर उनके पैरों पर गिर पडे। राज की नम्रता देख कर त्यागराज बहुत प्रसन्न हुये और कर्ष पढ़ गा कर राज को संतुष्ट किया।

किसी समय त्यागराज तीर्थयात्रा करते हुये ‘तिरुपति’ के मंदिर में दर्शन करने गये। उस समय मूर्ति के सामने एक परदा लटकाया हुआ था। पूजारी लोग

दक्षिणा ले कर ही, दर्शन कराते-थे. त्यागराज के पास
 एक पैसा भी न था. तब उन्होंने पदों छटाने के लिये
 लगवान से प्रार्थना करनी गुरु की. ओकाओक परदा टुक-
 ट-टुकडे हो गया और त्यागराज के लगवान के दर्शन
 हुये. दर्शकपुंड चित्रलिपि-से अंकित, रह गये !

किसी समय त्यागराज कछ शिष्यों में महित एक
 जंगल से हो कर जा रहे थे. डाकुओं का एक गिरोह उन
 परे पकधर देकने लगा. परंतु सण के सण उवागे उड
 गये. घतनेमें हो सुहर युवक डाकुओं पर तीरों की वर्षा
 करते दिखायी पडे. डाकु लाग गये और फिर जंगल के
 दूसरे सिरे पर त्यागराज से मिले. डाकु त्यागराज के
 पास आ कर उन युवकों की सुहरता की तारीफ करने लगे,
 निन्दके पराक्रम से तंग आ कर वे भागे थे तब त्याग-
 राज ने कहा-“मित्रों ! वे भामूली युवक नहीं है, षडिक
 राम और लक्ष्मण है ! आप लोग धन्य है ! आप
 लोगों के मौलाय्य श्री भे देहां तक तारीफ करे ! आप
 पूर्वजन्म में गडे लक्ष्मण हुये होंगे, वरना लगवान के
 दर्शन तो कभी होते नहीं. ” त्यागराज का यह कथन
 सुन कर डाकु लोग निहायत भुश हुये और तबसे त्याग-
 राज के शिष्य बन कर धरलवन करने लगे.

त्यागराज ने लक्षित, ज्ञान, वैराग्य, नीति, धर्म
 आदि कछ गूढतम विषयों पर अमंथ्य पद बनाये है.
 कछ पदों में उनके लुवन श्री अनेक महत्त्वपूर्ण घटनाओं
 का निरु है. कछ विद्वानों की राय है कि त्यागराज केवल
 पदशली के ही नहीं, षडिक अन्य सण प्रचलित श-
 लियों के भी महान् कवि थे. जोज द्वारा पता लगा है
 कि उन्होंने 'मह्लाह-विजय' और 'नौका-गरित्र' नामक
 उच्चकोटि के काव्य भी रचे थे, परंतु वे अलभ्य है.

अस्सी-वर्ष की अवस्था में, त्यागराज धंस

संसार से प्रायः विरक्त हो गये और भगवान से प्रार्थना करने लगे: "हे भगवन् ! मुझे ज्ञान दे दो, यही उपयुक्त समय है, मुझसे इस संसार में नहीं रहा जाता, मुझे अपने सन्निधान में ले लिये." छद्मर ने त्यागराज की प्रार्थना सुन ली और स्वप्न में दर्शन दे कर कहा—"त्यागराज ! सन्यासाश्रम ग्रहण करो, आज से आठवें दिन तुम्हें मोक्ष दे दूंगा." त्यागराज ने अपना घर-द्वार सण कुछ गरीबों को दान दे दिया और सर्वसंगपरित्यागी बन गये. त्यागराज अपनी मृत्यु के संशय में पहले ही से सचेत थे, अतः वह अपने अंतिम दिन पवित्र कावेरी नदी के किनारे गिताने लगे. अंतिम दिनों में वह निराहार और निर्जल रहने लगे. कभी सोते ही न थे. जाहरी जगत से सारा नाता तोड़ दिया और ध्यानमग्न हो कर पढ़ बना बना कर गाने लगे. उनके अंतिम समय के यह गूढ महत्त्व के हैं. त्यागराज के शिष्य, भक्त, मित्र आदि उनमें आरों और घेरे रहे और नाम-संकीर्तन करते रहे. हीक आठवें दिन निष्ठीत समय पर (कलियुगाब्द ४६४८ वर्ष शुक्र जने के बाद) पौष वही पंचमी के दिन दक्षिण के नाह-प्रक्ष, आंध्र-कवि-कुल-सूर्य महात्मा त्यागराज अपने पंचलातिक शरीर को छोड़ छद्मर-सायुज्य को प्राप्त हो गये. मरते समय उनका सिर-इष्ट गंधा और एक दिव्य तेज निकल कर आसमान की तरफ चला गया. यह केवल उनके शिष्य और भक्त ही देख सके.

छद्मर त्यागराज के प्राण-पणेरु उडे, छद्मर लोगों में डाडाकार मच गया, मानों त्यागराज के विना यह संसार दुःख का निलय हो गया हो ! त्यागराज आंध्र प्राक्षण थे. उन्होंने कविता ली; आंध्रभाषा ही में की, परंतु आंध्रजनता का दुर्भाग्य है कि वह उनके यहाँ व अपार ज्ञानविद्याकौशल से लाभ न उठा सकी. त्यागराज के तमिलप्रांत में जस जाने के कारण उनसे सिद्ध तमिल,

कनाडी, मलयालम आदि-भाषाभाषी ही-पूरा लाल उठा मके. इसी वजह से त्यागराज के पदों का आंध्रभाषा-भाषी उतनी योग्यता से नहीं जा सकते जितनी योग्यता से तमिल आदि भाषाभाषी जाते हैं. और, इसी लिये त्यागराज के पदों का प्रचार तमिल आदि प्रांतों के लोगों द्वारा आंध्रदेश में हुआ.

त्यागराज का समाधि आज भी कावेरी नदी के किनारे खनी हुई है. उन्हें 'स्वर्गवासी हुआ शताब्दियां हो गयीं', भगर कीर्तनों के रूप में वह अभी उचित है.

(आपाठ-स. ३१० ना "भाधुरी"भाषी)

संसार से प्रायः विरक्त हो गये और भगवान से प्रार्थना करने लगे: "हे भगवन् ! मुझे ज्ञान दे दो. यही उपयुक्त समय है. मुझसे - छस संसार में नहीं रहा जाता. मुझे अपने मन्निधान में ले लिये." छधर ने त्यागराज की प्रार्थना सुन ली और स्वप्न में दर्शन दे कर कहा—"त्यागराज ! मन्यासाश्रम ब्रह्मण करे, आज से आठवें दिन तुम्हें मोक्ष दे दूंगा." त्यागराज ने अपना घर-द्वार सण कुछ गरीबों को दान दे दिया और सर्वसंगपरित्यागी बन गये. त्यागराज अपनी मृत्यु के मन्ध में पहले ही से सचेत थे, अतः वह अपने अंतिम दिन पवित्र कावेरी नदी के किनारे गिताने लगे. अंतिम दिनो में वह निगडार और निर्जल रहने लगे. कभी सोते ही न थे. ग्राहरी जगत में सारा नाता तोड़ दिया और ध्यानमग्न हो कर पह बना बना कर गाने लगे उनके अंतिम समय के पह गडे महत्त्व के हैं. त्यागराज के शिष्य, भक्त, मित्र आदि उन-के आशें और घेरे रहे और नाम-मंकीर्तन करते रहे. हीक आठवें दिन निष्ठीत समय पर (कलियुगाण्ड ४६४८ वर्ष शुक्ल जने के ग्राह) चाप वही पंचमी के दिन दक्षिण के नाह-प्रक्ष, आंध्र-कवि-कुल-सूर्य महात्मा त्यागराज अपने पथलातिक शरीर को छोड छधर-मायुज्य को प्राप्त हो गये. मरते समय उनका सिर-कट गया और एक दिव्य तेज निकल कर आसमान की तरफ चला गया. यह केवल उनके शिष्य और भक्त ही दृण सके.

छधर त्यागराज के प्राणु-पजेरु उडे, छधर लोगों में डाडाकार मय गया, मानों त्यागराज के विना यह ममार दुःख का निवृथ हो गया हो ! त्यागराज आंध्र प्राक्षण थे. उन-होने कविता ली आंध्रभाषा ही में की, परंतु आधुनिकता का दुर्भाग्य है कि वह उनके रूपों व अपार गानविद्याकौशल में लाल न उठा सकी. त्यागराज के तमिलप्रांत में पस जाने के कारण उनसेमिर्क तमिल,

શીકંદ્યા કરતા હતા કે 'તમારા કામધંધાનું વધારે અને
 પરમાત્માનું ઓછું ધ્યાન રાખ્યા કરો, નહિ તો તમે
 ઘણાજ જલદી દરિદ્ર થઈ જશો.' એવા ઉપદેશકોમાં
 એક એવો પ્રણુ હતો કે જે તેમને સુસ્તેલીઓમાં મદદ
 આપ્યા કરતો હતો. લોકવાયકાઓ પરથી જણાય છે કે,
 ક્યારે તેઓ એક ભયંકર તોફાનને કારણે જંગલી પશુ-
 ઓ વચ્ચે ફસાઈ ગયા હતા અને તેમના કોથળા ઢીલા
 થઈને અર્ધોની પીઠ પરથી પડી ગયા હતા ત્યારે એક
 રહસ્યમય આગંતુકે અચાનક અગટ થઈ તેણે તેમને અને
 તેમમાં જામવરેને ધરાળર રક્તા પર લાવી મૂક્યાં હતાં.

એક ખીબ પ્રસંગ ઉપર પણ એજ આગંતુકે તુકારા-
 રામને જે આમવાસીઓએ તેમને લૂટી લીધા હતા તેમની
 ખાસેથી માગતા પૈસા વસૂલ કરવામાં મદદ પહોંચાડી
 હતી. એ કથા આ પ્રકારે છે—એક દિવસ સંધ્યામયે
 તુકારામે પોતાના કોથળાઓ એક પીપળા નીચે ઉતાર્યાં
 તેમની ચારે તરફ એકત્ર થયેલા પ્રેક્ષકોએ પૂછ્યું—'કેટલા
 દેશો ?' તુકારામે જવાબ આપ્યો—'જે કંઈ જરૂર હોય તે
 યોગ્ય મૂલ્ય આપીને લઈ લો.' તે સમયે તેમનું મન ઘણું
 ઉઠે પરમાત્માના ધ્યાનમાં નિમગ્ન હતું. જ્યારે માગતું
 શુક્રવવાનો સમય આવ્યો ત્યારે ગામડીઓએ મોગન
 ખાઈને કહી દીધું કે 'અમે કોંઈ ચીજ ખરીદી નથી.' તે
 સમયે એક ગ્રામ્ય અમલદારના વેપમાં એજ આગંતુક
 પુનઃ પ્રકટ થયો અને જોતજોતામાં બધા રૂપિયા એકઠા
 કરી લેવામાં આવ્યા. તુકારામે પોતે કેનો સત્કાર કરી
 રહ્યા છે એ જાણ્યા વિનાજ પોતાના મિત્રને બેસવાની
 અને લોજન કરવાની પ્રાર્થના કરી. આ રીતે સ્વયં ભગ-
 વાને એક એવા હલકા કે ચંદ્રને ત્યાં લોજન કર્યું કે જેમ-
 | સાથે પ્રાણલુ કદી પણ ખાવાપીવાનું સ્વીકારતા નથી.

‘હરિ દ્રોણે એ હરિ કા હોષ’

હવે તુકારામ ઉપર સંકટો વધવા લાગ્યાં. ભગવાન

મોટા પુત્ર સવાળ, જેમને વેપારમાં ઝોછો પ્રેમ હતો, તે પણ સં-ચાસી થવા ઇચ્છતા હતા. આ રીતે સઘળો કર્તવ્યભાર યુવક તુકારામ ઉપર આવી પડ્યો. એક સાંસારિક અને ભાવિક પુત્ર તુકારામનો સવાળ કરતાં વિશેષ એક ચોખા તોળવાનો કે દુકાનદારી કરવાનો નહોતો, છતાં પણ 'મિલ્ટન'ના શબ્દો—'તેનો આત્મા તેના નિર્માતાની સેવા અને એક સાચો હિસાબ રજુ કરવાને માટે વધારે ઝૂક્યો' એ ઉક્તિ અનુસાર તે છોકરાએ આહ્લાદપૂર્વક, મનને અનુકૂળ નહિ એવા એ કર્તવ્યભારને પોતાના ઉપર ઉઠાવી લીધો. ત્યારપછી થોડા સમય બાદ, તેનાં લગ્ન કરીને તેના ગૃહસ્થાવનનો પ્રારંભ કરાવવામાં આવ્યો. તે સમયની પ્રથા અનુસાર તેમણે જે સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં, જેમાં એક રુકમાબાઈ હતાં કે જેમના ઉપર તેમણે તેમના લયંકર અને અસામયિક મૃત્યુ સુધી પ્રેમ રાખ્યો હતો તથા બીજાં અખાલીબાઈ હતાં, કે જે એક અભિમાની અને સ્વાર્થી સ્ત્રી હોઈને પતિની ધાર્મિક અભિલાષાઓ તરફ તેમને જરા પણ સહાનુભૂતિ નહોતી. મહારાષ્ટ્રીય સાધુ પોતાના વૈવાહિક બંધનથી બિલકુલ પ્રસન્ન નહોતા. નામદેવને પણ એવી જ વિપત્તિનો સામનો કરવો પડ્યો હતો.

લગવાન મારફત મદદ

સમય વીતવા લાગ્યો અને તુકારામ પોતાના કામમાં દૃઢતાપૂર્વક પરિશ્રમ કરવા લાગ્યો. પોતાના બળદોની તેણે પોતેજ સેવા કરી, નવી મૂડી રેકી અને નવો કારોળાર શરૂ કરી દીધો; પરંતુ ડુર્ભાગ્યે તેનો પીછો છોડ્યો નહિ. વધારે ઇમાનદાર અને વધારે અવ્યાવહારિક હોવાને લીધે તે એક સફળ વેપારી થવાને અર્થોગ્ય હતા. તેમણે ન તો કોઈને વળનમાં ઝોછું આપ્યું કે ઠેગ્યો, અથવા અસત્યનો પ્રયોગ કર્યો; પરમાત્માનું નામ હમેશાં તેમના હોઠ ઉપર રમ્યા કરતું હતું; જો કે તેમના પાડો-

શી કંઠા કરતા હતા કે 'તમારા કામધંધાનું વધારે અને પરમાત્માનું 'ઓછું' ધ્યાન રાખ્યા કરો, નહિ તો તમે ધણાજ જલદી દરિદ્ર થઈ જશો.' એવા ઉપદેશકોમાં એક એવો પણ હતો કે જે તેમને મુશ્કેલીઓમાં મદદ આપ્યા પુરતો હતો. લોકવાયકાઓ પરથી જણાય છે કે, જ્યારે તેઓ એક ભયંકર તોફાનને કારણે જંગલી પશુઓ વચ્ચે ફસાઈ ગયા હતા અને તેમના કોથળા ઢીલા થઈને ઘાળદોની પીઠ પરથી પડી ગયા હતા ત્યારે એક રહસ્યમય આગંતુકે અચાનક પ્રગટ થઈ તેણે તેમને અને તેમનાં જાનવરોને ખરાખર રસ્તા પર લાવી મૂક્યાં હતાં.

એક ખીજા પ્રસંગ ઉપર પણ એજ આગંતુકે તુકારામને જે આમવાસીઓએ તેમને લંડી લીધા હતા તેમની પાસેથી માગતા પૈસા વસૂલ કરવામાં મદદ પહોંચાડી હતી. એ કથા આ પ્રકારે છે--એક દિવસ સધ્યાસમયે તુકારામે પોતાના કોથળાઓ એક પીપળા નીચે ઉતાર્યાં. તેમની ત્યારે તરફ એકત્ર થયેલા પ્રેક્ષકોએ પૂછ્યું--'કેટલા શ્વેશો ?' તુકારામે જવાબ આપ્યો--'જે કંઈ જરૂર હોય તે ચોખ્ખ મૂલ્ય આપીને લઈ લો.' તે સમયે તેમનું મન ઘણું ઉડે પરમાત્માના ધ્યાનમાં નિમગ્ન હતું. જ્યારે માગતું શુકવવાનો સમય આવ્યો ત્યારે ગામડીઓએ મોગન પાઈને કહી દીધું કે 'અમે કોઈ સ્ત્રીજ ખરીદી નથી.' તે સમયે એક ગ્રામ્ય અમલદારના વેપમાં એજ આગંતુકે પુનઃ પ્રગટ થયો અને જોતજોતામાં ઘણા રૂપિયા એકઠા કરી લેવામાં આવ્યા. તુકારામે પોતે કેનો ગત્કાર કરી રહ્યા છે એ જાણવા વિનાજ પોતાના મિત્રને જાણવાની અને લોજન કરવાની પ્રાર્થના કરી. આ રીતે સ્વયં લગવાને એક એવા હતાકા કે ચંદ્રને ત્યાં લોજન કર્યું કે જેમની માથે ધાણણુ કઠી પણ ખાવાપીવાનું સ્વીકારતા નથી.

‘દરિદ્રો ભજે મો દરિદ્ર હોઈ’

હવે તુકારામ ઉપર સંકટો વધવા લાગ્યાં. ભગવાન

તેમની પરીક્ષા લઈ રહ્યા હતા. તેમનાં વૃદ્ધ માતાપિતા સદાને માટે ચાલી નીકળ્યાં, સવાજીની સ્ત્રી પણ મરણ પામી અને સવાજીએ પણ ભજનાનંદી થવાની પોતાની કામના પૂરી કરી. એજ ગમચે ઇ. ચ. ૧૬૨૯-૩૦ નો ભયંકર દુકાળ દેશમાં ફેલાયો હતો. તુકારામનો બધો શાજગાર બેસી ગયો અને બૂખ તેમનો શિકાર કરવા લાગી. તેમનો નાનો પુત્ર તેમના જોળામાંજ બૂખે તરફડતો મરી ગયો અને તેમની હૃદયેશ્વરી સુકમાળાઈ શેટલાની બૂમ પાડતી મરણ પામી. આટલાં સંકટ સહન કરવા છતાં પણ તુકારામે ભગવાનની આસ્થા છોડી નહિ. તેમણે, જેમાં ધીરેલી રકમો ચઢી ગઈ હતી તેવા ચોપડા-ચોપડીઓને ભર્યા કરી દઈ, ણંડારાની ટેકરી તરફ પ્રયાણ કર્યું અને ત્યાં જઈને એક ઉંઠી સમાધિના આનંદમાં લીન થઈ ગયા. ઘણા દિવસોની શોધજોળ પછી તુકારામના ભાઈ કન્હોળાએ તેમને ત્યાંજ જોયા હતા.

ભગવાનનો આદેશ.

હવે તુકારામનું જીવન બદલાઈ ગયું હતું. તેમણે પરમાત્માને અતિ નિકટ જોઈ લીધા હતા, 'અને તેમનો જીવન-ઉદ્દેશ તેમની ચમક્ષ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો હતો. કેમકે જ્યારે તે સમાધિમાં લીન હતા ત્યારે તેમને પવિત્ર સ્તવનો ગાવાનો આદેશ થયો હતો અને તે ઉત્સુકતાપૂર્વક હસ્તલિખિત ધર્મપુસ્તકોનું અધ્યયન કરવામાં તથા 'અલગો' (ભજનો) લખવામાં લાગ્યા હતા; તેમાં તેમણે પોતાના ધાર્મિક અનુભવોને એકત્ર કર્યા હતા. તેમને જે આદેશ થયો તે આ પ્રકારે હતો—'મારા દાસ નામદેવના

કરતા હતા અને જ્યાંસુધી તેમને પોતાના ખલા ઉપર બેસાડતા નહિ, ત્યાંસુધી સંતોષ પામતા નહિ. એક વખત તેઓને એક ખેડુતંના ખેતરની રખેવાળી કરવાતું સોંપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ લૂંટારૂઓને ઉડાડવાની તેમને ઇચ્છા થઈ નહિ. ખેડુતે ઉભરક ખેતરે કરવા બદલ તેમને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યા. પરંતુ આશ્ચર્ય ! જ્યારે તેઓ જોવા આવ્યા તો ખેતર તો પહેલાંની પેઠે લહેરિયાં લેતું હતું. અને સત્તર ખાંડી અનાજ કુડાંમાંથી એકડું કરવામાં આવ્યું, આથી પ્રસન્ન થઈને ખેડુતે તુકારામને બે ખાંડી અનાજ ઇનામમાં આપ્યું. પણ તે તેમણે ખાસ કરીને પોતાની સ્ત્રી અબાલીની નારાજીને કારણે લેવાનો ઇન્કાર કર્યો.

તુકારામની ધાર્મિક શ્રદ્ધા પ્રત્યે પોતાની અધીરાઈની જગ્યાએ હવે અબાલી સાથેજ પોતાના આગ્રહી પતિ ઉપર પ્રેમ કરવા લાગી હતી. તેનો ગ્રધણો દોષ તે હરિને માથે નાખતી હતી અને હવે તેના પતિ જેવા નમાધિ લગાવવા બેસતા કે તરતજ તેમને માટે હમેશાં જળ અને લોજન લઈ આવતી.

એક દિવસ જેવી તે પોતાના પતિની પાસે થાકેલી - માંદી તંથા લાંબી મુમાફરી ઉપર બડબડતી ખેતરોમાં થઈને પગે ચાલીને જતી હતી તેવામાં પગમાં એક કાંટો લાગ્યો અને હરિ તેમની મંમક્ષ પ્રગટ થયા. હરિએ કહ્યું- 'મને શા માટે ત્રાસ આપી રહી છે? મેં તારા પતિને તારાથી અલગ કર્યો નથી; ક્ષમા પાકેલું છે, તેથીજ તે વૃક્ષ પરથી નીચે ખરી પડ્યું છે.' જેવું તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું કે તરતજ પગમાંથી કાંટો નીકળી ગયો, પરંતુ અબાલીએ તેમની વાતો ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેણે ખૂમ પાડીને કહ્યું- "ત્યાં પેલો મૂર્ખ લોજનની વાટ જોઈ રહ્યો હશે અને અહીં હું બેઠી બેઠી ગરખાં માફ છું" એમ કહીને તે ફરીથી ચાલવા લાગી. બીજી વાર તુકારામે એક દીન નીચ જાતિની બિખારણુ સ્ત્રીને, તેની પાસે કોઈ વસ્ત્ર

તેમની પરીક્ષા લઈ રહ્યા હતા. તેમનાં વૃદ્ધ માતાપિતા સદાને માટે ચાલી નીકળ્યાં, સવાજીની સ્ત્રી પણ મરણ પામી અને મવાજીએ પણ ભજનનાંદી થવાની પોતાની કામના પૂરી કરી. જોઈ ગમચે ઇ. મ. ૧૬૨૯-૩૦ નો ભયંકર દુકાળ દેશમાં ફેલાયો હતો. તુકારામનો બધો શોજાર ખેતી ગયો અને ભૂખ તેમનો શિકાર કરવા લાગી. તેમનો નાનો પુત્ર તેમના જોળામાંજ ભૂખે તરફડતો મરી ગયો અને તેમની હૃદયેશ્વરી રુકમાબાઈ શેટલાની ખૂમ પાડતી મરણ પામી. આટલાં સંકટ સહન કરવા છતાં પણ તુકારામે ભગવાનની આરથા છોડી નહિ. તેમણે, જેમાં ધીરેલી રુકમો ચઢી ગઈ હતી તેવા ચોપડા-ચોપડીઓને ભરગ કરી દઈ, જાંડારની ટેકરી તરફ પ્રયાણ કર્યું અને ત્યાં જઈને એક ઉડી સમાધિના આનંદમાં લીન થઈ ગયા. ઘણા દિવસોની શોધજોળ પછી તુકારામના ભાઈ કન્હોળાએ તેમને ત્યાંજ ભોંચા હતા.

ભગવાનનો આદેશ.

હવે તુકારામનું જીવન બદલાઈ ગયું હતું. તેમણે પરમાત્માને અતિ નિકટ ભોંઈ લીધા હતા, અને તેમનો જીવન-ઉદ્દેશ તેમની સમક્ષ પ્રગટ થઈ ચૂક્યો હતો. કેમકે જ્યારે તે સમાધિમાં લીન હતા ત્યારે તેમને પવિત્ર સ્તવનો ગાવાનો આદેશ થયો હતો અને તે ઉત્સુકતાપૂર્વક હસ્તલિખિત ધર્મપુસ્તકોનું અધ્યયન કરવામાં તથા 'અભગો' (ભજનો) લખવામાં લાગ્યા હતા; તેમાં તેમણે પોતાના ધાર્મિક અનુભવોને એકત્ર કર્યા હતા. તેમને જે આદેશ થયો તે આ પ્રકારે હતો—'મારા દાસ નામદેવના કાર્યને પૂર કરો.' આથી તેમના કંઠમાંથી, જેમ વરસાદ પછી નવું ઘાન જમીનમાંથી ઉગી નીકળે છે, તેજ પ્રકારે પદો આપોઆપ નીકળવા લાગ્યાં હતાં. તુકારામના સંબંધમાં તે સમયની ઘણીખરી કથાઓ પ્રચલિત છે.

મંત ક્રાંસિસની પેઠે તે પશીઓ ઉપર પણ પ્રેમ

કરતા હતા અને જ્યાંસુધી તેમને પોતાના ખભા ઉપર બેસાડતા નહિ, ત્યાંસુધી સંતોષ પામતા નહિ. એક વખત તેઓને એક ખેડુતંત્રા ખેતરની રખેવાળી કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ લૂંટારૂઓને ઉડાડવાની તેમને ઇચ્છા થઈ નહિ. ખેડુતે ઉજ્જડ ખેતરે કરવા બદલ તેમને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યા. પરંતુ આશ્ચર્ય ! જ્યારે તેઓ જોવા આવ્યા તો ખેતર તો પહેલાંની જેઠે લહેરિયાં લેતું હતું. અને સત્તર ખાંડી અનાજ કુંડાંમાંથી એકકુંડું કરવામાં આવ્યું. આથી પ્રસન્ન થઈને ખેડુતે તુકારામને બે ખાંડી અનાજ ઇનામમાં આપ્યું. પણ તે તેમણે ખામ કરીને પોતાની સ્ત્રી અખાલીની નારાજીને કારણે લેવાનો ઇન્કાર કર્યો.

તુકારામની ધાર્મિક શ્રદ્ધા પ્રત્યે પોતાની અધીરાઈની જગ્યાએ હવે અખાલી સાચેજ પોતાના આશ્રહી પતિ ઉપર પ્રેમ કરવા લાગી હતી. તેના મદબો દોષ તે હરિને માથે નાખતી હતી અને હવે તેના પતિ જેવા સમાધિ લગાવવા બેસતા કે તરતજ તેમને માટે હમેશાં જળ અને ભોજન લઈ આવતી.

એક દિવસ જેવી તે પોતાના પતિની પાસે થાકેલી -માંદી તથા લાંબી મુમાફરી ઉપર બડબડતી ખેતરોમાં થઈને પગે ચાલીને જતી હતી તેવામાં પગમાં એક કાંટો લાગ્યો અને હરિ તેમની નંમસ્ક પ્રગટ કર્યા. હરિએ કહ્યું- 'મને શા માટે ત્રાસ આપી રહી છે? મેં તારા પતિને તારાથી અલગ કર્યો નથી; ક્રોધ પાકેલું છે, તેથીજ તે વૃક્ષ પરથી નીચે ખરી પડ્યું છે.' જેવું તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું કે તરતજ પગમાંથી કાંટો નીકળી ગયો, પરંતુ અખાલીએ તેમની વાતો ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેણે ખૂમ પાડીને કહ્યું- "ત્યાં જેલો મૂર્ખ ભોજનની વાટ ભેઈ રહ્યો હશે અને અહીં હું બેઠી બેઠી ગરખાં માગું છું" એમ કહીને તે ફરીથી ચાલવા લાગી. બીજી વાર તુકારામે એક દીન નીચ જતિની બિખારણુ સ્ત્રીને, તેની પાસે કોઈ વસ્ત્ર

નહોતું એટલે અખાલીનું એકમાત્ર પહેરવાનું વસ્ત્ર આપી દીધું. ઘેર આવ્યા પછી આ વાત ઉપર અખાલી ખૂબ નારાજ થઈ, પરંતુ સ્વયં હુરિએજ તેને માટે એક નવું રેશમી વસ્ત્ર લાવીને આપી દીધું.

હરેક પ્રકારે તુકારાગ પ્રત્યેક જીવ ઉપર કયા કરતા હતા. જો કે તેઓ પોતે ભૂખે મરતા હતા, પરંતુ એક ગરીબને દેવામાંથી છોડાવવા માટે તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું હતું. જ્યારે પાંડુરંગનું મંદિર પડી ગયું હતું ત્યારે તેમણે પોતે મજૂરની પેઠે કામ કર્યું હતું અને પોતાના ભંડારમાંથી ણીબ કામ કરનારાઓને અનાજ પણ આપ્યું હતું. જ્યારે તેમના પરોશીઓને તેલ જોઈતું ત્યારે તે તેલના વેપારીઓને ત્યાં તેલના ઘડા ઉઠાવીને પહોંચી જતા, પરંતુ અફસોસ! તેઓને અયોગ્ય રીતે ઠગવામાં આવતા હતા; કેમકે બહલામાં કેટલું લેહું જોઈએ, તેનું તેમને જાનજ નહોતું અને તેઓ એ વાત ઉપર ધ્યાન પણ આપતા નહિ. જ્યારે ગણગણતી માખો તેમના ખભા ઉપર બેસતી ત્યારે તેઓ તેમને ઉડાકવાનો પ્રયત્ન કરતા નહિ. તેઓ પેલાં વૃદ્ધ અને નિરાધાર જંગલમાં મરવાને માટે છોડી મૂકવામાં આવેલાં ગાય-ખજ-હોની પણ રખવાળી કર્યા કરતા અને તેમને લોજન આપ્યા કરતા હતા. ઘણીજ થોડી આવક હોવા છતાં પણ તેમણે યાત્રાળુઓને લોજન અને જળ તથા 'માંદાઓને ઠવાની મદદ આપી હતી.

ચોક્કા અને સંન્યાસીનો મેળાપ

હવે તુકારામની પ્રતિદ્ધિ દૂર દૂર સુધી ફેલાઈ ચૂકી હતી. પોતાની કીર્તિના ઉત્થાનકાળમાં સ્વયં મહારાજ શિવાજીએ પણ તેમના સંબંધમાં સાંભળ્યું અને એક દ્વતને તેમને દરબારમાં લાવવા માટે મોકલ્યો; પરંતુ તુકારામને માટે એ મશાલો, છત્ર અને ઘોડા અનાવશ્યક હતાં. તેમણે લખ્યું કે, આવી ચીજો મારે માટે નથી. મારે

માટે તો મોટા મોટા પર્થ્વરોનું બિછાનું અને આકાશનું
ઓઢણુ છે. 'કિંમતી-પોશાકો તથા જ્વાહીર આત્માને
બંધનકર્તા છે: સજનાનંદી જીવને એજ સાચું મુખ છે.
એકમાત્ર એજ વાતનું શિક્ષણુ દેયો કે પ્રાણીમાત્રમાં એકજ
આત્મા છે. શિવાજી ઉપર તુકારામના આ સંદેશાનો
એટલો બધો પ્રભાવ પડયો કે તેઓ પોતે તેમના દર્શન-
ને માટે પહોંચી ગયા અને ધૂળમાં દંડવત્ કરતા કરતા
તેમને સોનાની એક થેલી તથા તુલસીની એક માળા
અર્પણુ કરી. તે દિવસે રાતે તેમણે કવિનું કીર્તન માંલ-
જ્યું. તુકારામે ગાયું—

“ સંસાર એક માયા છે. એ છિન્નલિપ્ત અને સ્વ-
પ્નની પેઠે નષ્ટ થઈ જશે. પરમાત્માની પૂજા કરો. આ
પ્રકારે તમે તમારા પિતા અને તમારા આત્માનું રક્ષણુ
કરી શકશો.”

તુકારામના આ ઉપદેશથી શિવાજી ઉપર એટલી
બધી અસર થઈ કે તેમણે સદાને માટે સંસાર છોડવાનો
નિશ્ચય કરી લીધો, પરંતુ સંહ્યોગ્યે આ સમાચાર રાજ-
માતા જીજ્ઞાઈ પાસે પહોંચાડવામાં આવ્યા.

જીજ્ઞાઈ પોતાના પુત્રની ધર્મ તરફ ઉંડી પ્રવૃત્તિ
સાંભળીને ખૂબ ગભરાયાં. તે તરતજ તુકારામ પાસે પહોં-
ચ્યાં અને તેમને કહ્યું—“એ મારો પુત્ર સંસારનો ત્યાગ
કરશે તો રાજ્યની રક્ષા કેાણુ કરશે ?” તેજ રાત્રે તુકારામે
પોતાના નવા શિષ્યને વીરના કર્તવ્ય ઉપર ઉપદેશ આપ્યો.
તેમણે કહ્યું: “પ્રત્યેક જાતિને માટે પોતપોતાને ભાગે આવેલું
કામ છે. શું અરણી ઘોડો હજી એવી શકે ? ગ્રાહ્યણુ દેવ-
તાની સેવા કરે છે, ગૃહસ્થ ઘરનાં કામોની વ્યવસ્થા કરે
છે અને સંન્યાસી સંસારનો ત્યાગ કરે છે. યોદ્ધાનું એજ
કર્તવ્ય છે કે, તે શત્રુઓને જીતે, ધર્મનું રક્ષણુ કરે, દીન-
દુઃખીઓને ભોજન આપે તથા ગ્રાહ્યણુનું સન્માન કરે,
અસત્યથી દૂર રહે, કોઈને સતાવે નહિ, પરમાત્માને ભજે

નહિ અને પ્રાણીમાત્રમાં તેને શોધવાનો પ્રયત્ન કરે. આ કર્તવ્યનું પાલન કરશે ત્યારે તમે સંસારમાં નિશ્ચિત રહી શકશો. આ વાતોથી સંતોષ પામીને શિવાજી મહારાજ પછી પાછા આલ્યા ગયા.

એમ કહેવાય છે કે, એક બીજો અવસરે તુકારામના પૂનામાં રહેવાના સંબંધમાં સાંભળીને શિવાજી પોતાની જાતને જોખમમાં નાખીને પણ ત્યાં પહોંચી ગયા. મુસલમાન સેનાપતિએ આક્રમણ આ વાત સાંભળીને પોતાના ઘોડેસ્વારોને નગરને ઘેરી લેવા તથા શિવાજીને પકડી લેવા માટે મોકલ્યા. પરંતુ તુકારામને આ વાતની ખબર પડી ગઈ અને તેમણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. તે પ્રમાણે હરિએ સ્વયં શિવાજીનો વેશ ધારણ કરીને પીછો પકડનારાઓને એવા તો હેરાન કર્યા કે શિવાજી અને તેમના સાથીઓ સહિસલામત આલ્યા ગયા.

x

x

x

x

ઈર્ષ્યા

કેટલાંયે સ્થાનોમાં તુકારામની પ્રસિદ્ધિએ ઈર્ષ્યા અને દ્રેપને જન્મ આપ્યો. તેમની પ્રાદક્ષણોથી અત્યંત ભિન્નતા હોવા છતાં પ્રાદક્ષણોએ એક દીન ચંદ્રના ભગવન્નામોચારણના સાહસને મશ્કરીજ માની. દેશપાંડે નામના એક પ્રાદક્ષણના સંબંધમાં એક વાત પ્રચલિત છે કે, જ્યારે તેણે પ્રાર્થના કરી કે, તેને પુરાણો સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે રાત્રે તેને એક અવાજ સંભળાયો કે તમે તુકારામ પાસે જાઓ અને તેમનાં ચરણો પાસે બેસો. તે અનિચ્છાપૂર્વક તુકારામ પાસે પહોંચ્યો. તેમણે તેને માટે કેટલાંક પદો રચ્યાં; તે ‘ઉત્તમજ્ઞાન’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આથી પ્રાદક્ષણોને ખૂબ ચીઠ ચઢી અને એ લોકોએ કહ્યું—“આ ચંદ્ર કોણ છે? આપણે તો પ્રાચીન પુરાણોનું વાંચવાં જોઈએ, આ નીચ અને આમ્ય ભાષાને નહિ.”

એક વાર તુકારામને ચિંચવડના પુરોહિત-કુટુંબ 'દેવ'ની સાથે કૃપાભાવની પ્રેરણાથી, લોજનને માટે નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. જે થાળ વિઠાળા અને ગણપતિને માટે લાવવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ બંને ઉપર પીરસેલો ભાત એવી રીતે અદૃશ્ય થઈ ગયો કે બંને કોઈ અદૃશ્ય અતિથિ તેને સાફ કરી ગયા હોય! બંને દેવતાની જ ભતિની માથેજ લોજન કરવા બેસી ગયા. આ ઘટનાએ સ્થાનિક પુરોહિતોનો દેખ બમણો કર્યો અને તેમના ઉપર, નવી આફતો વરસવા લાગી. એક મંળાજી નામના ગોસવી પ્રાહ્મણે તેમને નાગની ફેણો (એક ભતના ઝેરી કાંટા) વડે ખૂબ નિર્હયપણે માર માર્યો. તેમનો અપરાધ એજ હતો કે, થાંદ્ર હોઈને તેમણે વિઠાળાના મંદિરમાં જવાનું સાહસ કર્યું હતું. એ સંઘર્ષ કંઈને તેમણે સાધુ-જનોચિત સરળતાથી ઝીલી લીધાં. એક ખીલ પ્રાહ્મણ, રામેશ્વર ભટ્ટે-તેમને કહ્યું કે 'થાંદ્ર ભતિના હોવાથી તેમને પવિત્ર મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો કોઈ પણ અધિકાર નથી અને તેની સાથેજ તેમને પોતાની રચનાઓ-કૃતિઓને નદીમાં ફેંકી દેવાની પણ આજ્ઞા કરવામાં આવી. તુકારામને પ્રાહ્મણની આજ્ઞા પાળવામાં કંઈ પણ આપત્તિ નહોતી. પ્રાહ્મણના આદેશ પ્રમાણે તેમણે કાર્ય કર્યું, પરંતુ તેમની વહાલી કૃતિઓના નાશથી તેમનું હૃદય કાટી જવા લાગ્યું. તેર દિવસ સુધી તેઓ મંદિરની સામે ખુલ્લા પથ્થર ઉપર ઘવાયેલા હૃદયે પ્રકાશ રહ્યા. અંતમાં ૧૩ મે દિવસે તેમની અમૂલ્ય હસ્તલિખિત પ્રતો જેવી ને તેવી નદીના પ્રવાહ ઉપર તરતી જણાઈ.

તેમને કષ્ટ આપનારાઓ પણ અંતે તેમના ચમત્કારો જોઈ તેમના ચેલા થઈ ગયા.

પોકાર-આદેશ

ઇ. સ. ૧૬૪૯માં બ્યારે તુકારામ ૪૦ વર્ષના હતા

ત્યારે તેમને આદેશ થયો. તેઓ, પોતાના અનુયાયીઓની વચ્ચેથી અદ્દશ્ય થઈ ગયા. કોઈ બલ્લુતું નહોતું કે તેઓ કેવી રીતે ને ક્યાં ગયા છે ! તેમના ગ્રંથ (જે ચમત્કાર દ્વારા નદીમાંથી ળચાવી, લેવામાં આવ્યા હતા) માં લખ્યું છે કે “ આ દિવસે પ્રાતઃકાળે, તુકોળાએ મહાયાત્રાને માટે પ્રયાણ કર્યું અને અંતિમ વિદાય લીધી. ” પણ તેઓ કદી પણ દેખાયાજ નહિ.

તુકારામ મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં એમ સ્મરણીય અને માલિક પુરુષ છે. તેમની રચનાઓમાં તેમની શૈલીની એક વિશેષ પ્રકારની છાપ છે. તેઓ એક ચતુર અને વિનોદી પુરુષ હતા ! પ્રપંચોથી તેઓ દૂર રહેતા હતા. વ્યક્તિની પૂજા એ તેમને માટે પ્રકૃતિ વિરુદ્ધની વાત હતી. પરમાત્મામાં તેમને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તેઓ પરમત્યાગી હતા. તુકારામના શ્રવનનો અભ્યાસ કરવા માટે એ બાલુલું અત્યંત જરૂરી છે કે, પરમાત્મા તેમને માટે એક, નિત્ય, અભ્યંતરિક અને સત્યસ્વરૂપ હતા. તેમનાં પ્રેમ મળાંધી પદો અસાધારણ છે. આમાન્યમાં આમાન્ય માણસ ગાહીવાન, મિષાઈ અને ખેડુતો સુદ્ધાં પોતાના કામ ઉપર જતી વખતે તેમનાં પદો ગાયા કરે છે ! આળાંદી અને પંઠરપુરની પગપાળા યાત્રા કરનારા યાત્રીઓ પણ તે ગાયા કરે છે. જ્યાં સુધી આપ તુકારામના શ્રવનનો અભ્યાસ નહિ કરો ત્યાં સુધી મરાઠાઓના વિષયમાં પૂરેપૂરી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકશેજ નહિ.

(‘કલ્યાણ’ ના એક અંકમાંથી)

૧૩-મક્ત પીપાજી

(૧)

એક જૂની લોકકથા છે

મને જૂની વાતો જૂની ભાષામાં કહેતા નથી આવ
ડતી. કથા, જૂની, ભાષા મારી, એ રીતે કથા હુ તમને કહું ?
એ કથા છે સંત પીપાણી, એ કથા છે એની
પત્ની સીતાની.

હોંકો એને 'સત' કહેતા; પત્ની એને 'પ્રભુ' તરીકે
પૂજતી, મંડળ એને ભક્તરાજ કહેતું

ને એની પોતાની નજરમાં તે, એ ભગવાનનો આ
શક હતો, કિસ્તારનો માથુક હતો. એના અંતરતમ અ-
તરમાંથી અહોરાત અનાહત વેલુનાદ ઉઠતો ભગવાનના
નામનો એની જીભ અહોનિશ મૂગો નાદ પાડતી
'હાલા ! વેગે આવો રે, કથા દિલે લાવો રે, લીટો મારી
ભાગવા હોજી' એના કાન અહોનિશ સરવા રહેતા-શેષ
જગતને ન મળાય એવા અનાહત પગલા સાભળવા

ભક્તરાજ પોતાની અનેરી આલમમાં જવતા, કર-
તોલ ને દોકડની એની દુનિયા પ્રભુના નામની અંહાલેક,
ભજનમંડળની ધૂન, એ એના જગતની શાંતિ હતી, એ
એના જગતનો શોર હતો. ચક્રવાક જેમ વૃક્ષ ઉપર જે-
મીને મેઘના ણિન્દુને ઝળે, એમ ભક્તિના વૃક્ષ ઉપર જે
સીને એ ભગવાનને ઝખતો હતો જમીન ઉપર પેટ ધન-

ડીને ચાલનાર આલમ સાથે એને કથોયે રાગ નહોતો.

એના ઘરમાં દેવદેવીઓનો ભયો લંડાર હતો. દેવ-
માત્રની મૂર્તિ એના પાલખમાં હતી. રોજ મવારે વહેલો
ઉઠીને એ નાહતો ને દેવને નવરાવતો. ધૂપ દેતો ને દી-
પક કરતો. એનું મંગલ ગાતો ને એને પ્રસાદ ધરતો.
એને માટે પુષ્પશર્ધ્યા ફેંચતો, ને એનાં 'નિર્માલ્ય' આંખે
લગાડતો.

જગત સાથે એને નિરુણત નથી હોતી, આ લોક સાથે
એને દેવા-દેવા નહોતી. એની આંખ હતી પરલોકના ગે-
ળમાં. ત્યાં એ પોતાના 'વહાલાજી'ને યોધતો. વહાલા-
જીનાં વધામણાં ગાતો ને એના વિલાપ કરતો. ભક્તરા-
જની આલમમાં 'વહાલા' સિવાય કોઈ ન' હતું. એ
નિર્મોહી હતો, નિઃચાંજ હતો, નિરુપદ્રવી હતો. એ નાહતો
દેવોને નવરાવવા, એ ખાતો દેવને ખવરાવવા, એ ગાતો
દેવને રીઝવવા, એ સૂતો દેવને સૂવરાવવા. દેવ એનાં ખા-
ળક હતાં; દેવનો એ પિતા હતો. દેવ એના પિતા હતા;
દેવનું એ ખાળક હતો. એ સાત્ત્વિક હતો, નિર્લોભી હતો.
એવો એ ભક્ત પીપાજી હતો.

(૨)

જ્યાં દેવો નિત્ય સમુદ્રસ્નાન કરે છે, જ્યાં દેવો
નિત્ય વાસ કરે છે, એવી દ્વારકામુરીનાં દર્શન કરવાની
ભક્તરાજને હૃદય ઉમેદ થઈ આવી. કોઈ અંતરનાંદે
એને આ દેવધામ તરફ પ્રેર્યો.

ભક્તરાજના અંતરમાં ભક્તિનો સાગર જાણે માઝ
મૂકી ઉમટયો-શ્રદ્ધાનો અખૂટ ઝરો જાણે. પોપડાં ફોડી
ખંડાર સરવયો. વર્ષોથી અહીં તપશ્ચર્યા કરી, વર્ષોથી અહીં
અહાલોક પુકારી, અહીં દેવ ન મળ્યા. હવે દેવધામમાં
જઈને દેવને પોકાર કરવો. એની જીહ્વામાં કોઈક વાર તો
દેવ પોતાના વાસે આવશે, ને, દેવ જ્યારે આવશે ત્યારે

એને મળશે । અહો । જીવન ધન્ય । જનશે, મુરાદ પૂરી થશે । હવે તો દ્વારકા જ જલું ને ત્યાં દેવની વાટ જોવી. ને જો દેવ ત્યાં જ મળે તો ગોમતીમાં હાડ ગાળી નાખવાં.

લક્ષ્મીરાજે હાર્યમાં કરતાલ લીધી. લક્ષ્મીરાણીએ મોંથે સૂંડલો મૂક્યો. સૂંડલામાં પૂજા નાખી. લક્ષ્મીયુગલ આલી નીકળ્યું દ્વારકાની યાત્રાએ, દેવની શોધમાં. લક્ષ્મી કરતાલ જાળવે છે, દેવને પોકારે છે, ને લક્ષ્મીપત્ની સૂર પુરોવે છે.

સારા મુલકમાં વાયુની પોળ ઉપર સમાચાર ફરી વળ્યા. પીપા લગત દ્વારકા જાય છે, પાંછા નથી આવવાના, પોતાના હાડ ગોમતીમાં ગાળવાના છે.

ને ગામ ગામને પાદર લાવિકો એનાં અર્ચન કરે છે. ખેતરખેતરને સીમાડે લક્ષ્મીમંડળ ઠંડા જલ ને ફલાહારની સામગ્રી યોજે છે. ગામેગામ એના સત્કાર થાય છે, ગામે-ગામ એના વળાવાય થાય છે, શ્રદ્ધાનો અથાક પુજ માનવી-ના હાડમાંથી માગી-માગીને જાણે પરલોકની ફરજે ઉપડયો છે.

માર્ગમાં એક ગામ આવ્યું, નહિ નાનું ને નહિ મોટું, એલું. લક્ષ્મી તો ઘણાં ને લક્ષ્મીરાજની રાહ જોતાં હતાં. ગામને પાદર લક્ષ્મીનું જૂથ મળ્યું હતું. સંતનો પથ પેખતું હતું, પરલોકના પથિકનાં શ્રદ્ધાળીનાં સ્વાગત કરવા પુષ્પો, ચંદન, ધૂપ, દીપ વગેરે ઘોકેઘોક ખડકાયા હતા. પાદરના નદીકાંઠાનાં મંદિરમાં લક્ષ્મીના વિસામા જોવાયા હતા.

એક વૃદ્ધ કણુળી હતો. પીપા લગતની યાત્રાની શ્રવણકથાએ એના દિલમાં પ્રળા તાલાવેલી જગાવી; એના મગજમાં, એની બુદ્ધિમાં, એના રોમરોમમાં પરલોકની મહોળ્લતનો નશો ચડી ગયો. લક્ષ્મીમંડળને પાદરમાં પથ પેખતું મૂકીને એ ઉભી વાડે દોડયો. ગામથી દૂર વગડામાં લક્ષ્મી અને લક્ષ્મીપત્નીને ભેટયો. એમના પાદરને એણે વદન કર્યું ને જીવનકૃતકૃત્યા અનુભવતા

કણ્ણીએ ભીના અવાજે આતુરતાનાં આંસુએ ભક્તને આજ તો પોતાની જરીળા જુ પડી પાવન કરવાની કૃપા યાચી ભક્ત સત્કારના ભૂખ્યા નહોતા; ભાવનાના ભૂખ્યા હતા. ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની આ કણ્ણીની પરલોકપૂજાથી એ પ્રમુદ્ધ થયા. પોતાની જોડી એને સાંપડી લાગી. ભક્તે ઈજન કબૂલ રાખ્યું ને કણ્ણીનો આત્મા પરિતૃપ્તિને સાતમે આસ્માને ચડ્યો.

કણ્ણી તો ભક્તરાજની પાછળપાછળ ચાલવા લાગ્યો. ભક્તરાજ ગામના પાદરમા પહોંચ્યા મહુએ એની પૂજા કરી, પધરામણીની પ્રાર્થના કરી. ભક્તરાજ કણ્ણી માથે ખોલે બધાયા હતા. ભક્તરાજ અન્ય ઈજનોનો અસ્વીકાર કરી કણ્ણીને ઘેર ગયા. કણ્ણીને ઘેર માણસોનો જતમો થયો આંગણામા ભજનની ધૂન જામી ને કણ્ણી ની જુ પડીમા હગ્નિસની છોળ ઉડી રહી કણ્ણી કૃતકૃત્ય થયો. ધન્યભાગ્ય એનાં, ધન્યભાગ્ય એની અવસ્થાનાં, ધન્યભાગ્ય એના આત્માનાં કે એને ઘેર પીપા ભગત જેવાએ ભજનની ધૂન જગાવી.

ભજનની ધૂન જામી હતી ને ભક્તરાજ એકતારથઈ ગયા હતા. કોઈકે છોક- કણ્ણીને આગળીને ઈસારે ને કાનની કૂકે ધરની અદ્દ ખોલાવી ગયું. એની ભક્તગજને શરત ન રહી કણ્ણી ઘરમાંથી પાછોય ન આવ્યો, એવું પણ એને ધ્યાન ન રહ્યું.

બધેર થયો ને સહુ રોટલા ખાવા વેરાયા. ભક્તરાજ પણ ઘરમા ગયા, ભક્તપત્ની પણ ઘરમાં ગયા

જુ પડામા કણ્ણીએ ભક્ત અને ભક્તપત્નીને લોજન માટે પધરાવ્યા, પોતે પીરમવા જોડો

‘તમે ચ જેસી બચો ભગત.’ પીપાજીએ આમલક કયો

‘ના, હુ આપને પીરસીશ’

‘અરે એવું’ હોય; પીરસશે પટલાણી. ક્યાં છે પટલાણી?’

કણુળીના ચહેરા ઉપર ‘શાહી’ ઢળી; એનાં ચહેરાનું નરૂં ઉડી જાયું.

‘પીપાલ થંભી’ ગયા; કણુળીને એણે આગ્રહથી પૂછ્યું: ‘પટલાણી ક્યાં છે?’

કણુળી ચૂંપ રહ્યો. એની આંખોમાં વિદ્વંજતાં પુરાતી ભેધ.

ભક્તરાજે કહ્યું: ‘આમાં કાંઈક પણ ભેદ છે, અમે અહીં જન્મવા આવીયા એનાથી પટલાણી નારોજ હશે; નહિતર ઘરમાં કેમ ને હોય?’

‘પીપાલ આસને ઉપરથી ઉભા થયાં: ‘પટેલ! તમને ધણી ધણિયોળીને વિખવાદ કરીને અમારે નથી ખાવું.’

કણુળી-પાયે પડ્યો: ‘ખાંપેલ! વિખવાદ જેવું નથી, કાંઈ નથી; પણ પટલાણીથી અવાચ એમ નથી.’

‘કેમ?’

‘ખાંપેલ! આપ આરોગો; પટલાણીને કાંઈ નથી.’

‘પહોંચી ગયું તમારું ભોજન પટેલ’ ભક્તરાજેનાં ચહેરા ઉપર વિવાદે છવાયો: ‘અમે તો પરલોકનાં પંખી, કાલ ઉડી જશું. પંખું અમારે કારણે તમારે શું કામ અધકવું પડે?’

‘પણુ ખાંપેલ! આપ મારે ઘેરથી ભૂખ્યા પાછા ફરો તો મારી આળસૂ બન્ય.’

પીપાલ હસ્યા: ‘ભગત! અમને આરોગાવવા માટે તે, ધજન કહ્યું, હોય તો, અમને, તારું ભોજન પહોંચ્યું. ગામમાં, તારી આળસૂ વધારવા કહ્યું, હોય તો, અમે, કોઈને એક શબ્દ સરખો પણ નહિ કહીએ.’

‘કણુળીની આંખમાં આંસુ ભરાયાં: ‘ખાંપેલ! આપ આરોગો, મારી સ્ત્રી ઘરમાં છે, આંખને એ દેખે છે; આ-

પની વાત એ સાંભળે છે. ‘અલી, એય’ કણુળીએ સાદ દીધો: ‘બાપણને કહે કે અમારે ટ’ટો નથી થયો, વિખ-વાદ નથી થયો, આપ નિરાંતે આરોગો.’

અતિથિઓ બેઠા હતા, ત્યાં મામે એક મોટી ભાગેલી કોઠી હતી. કોઠીની કિનાર ઉપર કણુળીની, આરતે શરમ ને ઓછપથી અંખુ’ પડેલું મોં બાતાવ્યું.

‘હાથ જોડું છું, બાપણ ! પધાર્યા છો, તો હવે લોજન દ્યો.’

લકતરાજ તાબુળ બન્યા. ‘આ શું ? આમ કેમ મૈયા ! તમે આ કોઠીમાં કેમ પૂરાયાં છો ?’

પટલાણીએ નીચું મો કયું. કોઈ ચોર પકડાય ત્યારે એનો જેવો ચહેરો થાય એવો કણુળીનો ચહેરો બન્યો.

‘બાપણ !’ કણુળી બોલ્યો: ‘અમે ગરીબ ! આપ જેવા લકતની પધરામણી ! ઘરવાળીનો સાડલો વેચીને જર લીધી. આપને માટે રોટલા કર્યા.’

લકતરાજને અંચકો લાગ્યો: ‘શું કહો છો ? સાચી વાત ?’

‘બાપણ ! નાહક આપ જેવા સંત ઘરઆંગણું પાવન કરે ને ઘરવાળી કોઠીમાં પૂરાય !’

લકતરાજ આરામ ઉપરથી ઉભા થઈ ગયા.

‘તમે ભગવત્પૂજન નહિ કરતા હો.’ એમણે અભિપ્રાય આપ્યો: ‘ભગવાન લકતને—શ્રદ્ધાવાનને કદી ભૂખ્યો ન રાખે.’

કણુળીએ શું પડાના ખૂણામાં એક નાનું સરખું તાકું બતાવ્યું. તાકામાં તાકડાનું ખોખું હતું. જોખામાં દેવોની મૂર્તિઓ હતી. મૂર્તિઓ ઉપર કૂત હતી. પૂજનમાં તે વાંધો નહોતો દેખાતો. આસ્થામાયે કમીના નહોતી દેખાતી. શ્રદ્ધામાં ખૂટલપણું નહોતું કળાતું. ત્યારે આમ કેમ ? કણુ-

ળીની આટલી બેહાલી કેમ ? ઘરવાળીનો એ એકનો એક સાડલો વેચે ત્યારે એ જરલેગો થાય ! એમ કેમ ?

સકતરાજના હૃદયમાં જળમ મંથન લામ્યું. આજ દિવસ સુધી શું પોતે જુઠાજ જગતમાં જીવ્યો હતો ? પરલોકની પરસ્તીમાં આ લોક ભૂલ્યો હતો ? પોતે આજ દિનસુધી જુઠાણું ચલાવ્યું હતું ? જુઠાણાનું આરોગ્ય હતું ?

“ મૂર્તિ ધાર્યાના વખતે ભગવાન અને ને પ્રસાદ વખતે પથ્થર ધને ? શું મૂર્તિની એવાં એટલે પરસેવાથી પથ્થરને નવરાવવા એજ, ‘કે ળીણું કંઈ ? માગે ળધું’, આપે નહિ કંઈ. ને આરતનાં અંગવસ્ત્ર પેણુ વેચાવે ?

કણુળી સકત પીપાલનો જેઠાંચેલો ચહેરો જોઈને હાથ જોડી બોલ્યો : ‘જાપણ ! ભૂલ માફ કરો. લોજન લ્યો. ’

સકત પીપાલે પટલાણીને પ્રણીપાત કર્યા.

“ મા ! ળધું જુઠું. તું એક સાચી છે ! ”

સકતરાજે પોતાની સહચારિણી સીતા સામે જોયું : “આપણે આજ દિવસ સુધી જુઠા જગતમાં રહ્યા. જીવવું આ લોકમાં ને મહેનત પરલોકની કરવી, એ જોટો મારગ આપણે પકડયો, આપણું જોઈને આવા લોળાઓએ પકડયો. આપણે આ જુઠાણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે. ”

સીતાએ કહ્યું : ‘ શું કરવું પડશે ? ’

“ આપણે આજ દિન તક અસત્યને એથિ વગર-મહેનતનું આવા લોળા અને અજ્ઞાનીઓનું ખાધું છે. આજ એ ળધું ય પરત કરી દઈએ : પરસેવાની કમાણી કરીને. ”

“ આપણે તો સકતજન. આપણને શું કામ આવડે ? ”

“ હું ભજનમંડળીમાંથી દોકડ વગાડતાં શીખ્યો છું ; તમે મંડળીમાં પગે ઘૂઘરા ળાંધી થેઈથેઈકાર ળનવતાં શીખ્યાં છો. ળાઈ ! તમે સુજરો કરજો. એમાંથી આપણે કમાશું ને આ દરિદ્રનારાયણને તમામ દરિદ્રોનું ખાધેલું વાળી આપશું. ”

(૩)

તે દિવસે ગામમા વીજળી પડે એવા સમાચાર મળ્યા: ગામની લાગોળમાં પીપાણીની ચીતા મુજરો કરવાની છે.

સંભામાં બૂલકે પડ્યું: લોક આ નવો દેખાવ જોવાને થોડે જમા થયું. ગરાસિયા આવ્યા, મુસલમાન આવ્યા, બ્રાહ્મણ આવ્યા, સહુ આવ્યા.

ને પાદરમાં સીતાએ મુજરો કર્યો. એણે પગને ઠમકે ધૂધરીએ જળવી ને કનૈયાની હોળી ગાઈ, સાવરિયાનો વિયોગ ગાયો. ગામમા વટવૃક્ષ નીચે સગીત-દેવીનો જણે પ્રસ્વેદ નીતર્યો.

ને એના પગ પાંચ ધનનો ઠગલો થવા નાંડ્યો. તાળાનાણું, રૂપાનાણું ને ક્યાક હેમ ફેંકાવા લાગ્યું. 'વાહ વાહ' ના પોકાર પીપાણીની દોકડમાં જણે અધુરા રહેતા તાલ પૂરવા લાગ્યા.

મુજરો પૂરો થયો. પીપાણીએ વાટખચીં રાખીને બધું ધન કણુળીને અર્પણું કર્યું. પીપાણી ને સીતા ચાલી નીકળ્યાં.

'ક્યાં જશે બાપણ?' કણુળીએ પૂછ્યું.

'જશું દારકા. સમુદ્રમાં નાહશું. અસત્યનો મેલ ત્યા જ ધોશું.' પીપાણીએ પોતાનાં દેવદેવીઓનું પોટણું કણુળીને બતાવ્યું: 'અને આ મૂર્તિઓને સાગરમા ફેંકી દેશું.'

પીપાણીએ કરતાલ ફેંકી દીધી. પંચે ચાલતા એમણે ગાયું:

'પેપા પાપ ન કીજીએ, પુણ્ય કીધો સતવાર.'

(તા ૨૮-૪-૧૯૩૪ ના "કૃતગણ"માંથી)

૧૪-મક્ત સગાલશા

(લેખક:--શ્રી. પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ મહેતા)

સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ચિરકાળ અમર રહે તેવી, સૈકાઓ પહેલાંની આ એક અપૂર્વ ઘટના છે. આપણા કવિઓ અને લેખકોએ તે ઘણી વાર ગાઈ કે લખી છે. રેડીઓ કાંતતાં કાંતતાં ડાશીમાંએ આંમુ સાથે અનેઃ વાર તે કહી બાળકોની આંખોમાંથી આંસુ મરાવ્યાં છે, આપણા વડીલો અને વૃદ્ધોએ તે કહી અને અવાર નવાર તેને યાદ કરી છે. પૌરાણિકો અને હરિકથાકારનો તે પ્રિય વિષય છે. શેઠ સગાલશા, શેઠાણી અંગાવતી અને તેમના પુત્ર ચેલઈઆની એ ભક્તિરસથી તરબોળ હૃદયદ્રાવક કથા છે, જેમાંથી અનેકને પ્રેરણા અને ભક્તિ મળ્યાં છે, પરોપકાર અને સ્વાત્મલોગની ભાવના પ્રાપ્ત થઈ છે.

સૌરાષ્ટ્રના સાગરતીથે અન્નિષ્ટામાં શિયાળખેટ નામે એક દ્વીપ છે,* જ્યાં કપોળ વણીક શેઠ સગાલશા

. નાદરાબાદ તાબાનો દાપુ શિયાળખેટ રામપુરાથી અને ચાંચના દાપુથી ત્રણ માઇલ દૂર છે, અને તેનો ઘેરાવ ત્રણ માઇલ છે. આંખે ગેઝેટીયર (વો. ૮) માં કહે છે કે શિયાળખેટના અનંત આવડાએ જુનાગઢના રા' કવાટને અને ખીંગા કેટલાક રજપૂત ઠાકોરોને લાકડાના પાંજરામાં કેદ રાખ્યા હતા. તેમને ભાદ્રાડ અને તળાગ્નના વળા હગાએ છોડાવ્યા હતા. અહીંથી જડેલા કેટલાક લેખોમાં પુરાણો સંવત ૧૨૭૨નો છે. તેમાં તીંબાણુકના રાજત્રી રણસિંગજી મહેરવુ નામ છે. પછીથી મહેર કે આવડા લોકો આ-

(૩)

તે દિવસે ગામમાં વીજળી પડે એવા સમાચાર મેળ્યા: ગામની લાગોળમાં પીપાણી સીતા મુજરો કરવાની છે.

સલામાં ફલકું પડ્યું. લોક આ નવો દેખાવ એવાને થોડે જમા થયું. ગરામિયા આવ્યા, મુસલમાન આવ્યા, બ્રાહ્મણ આવ્યા, સહુ આવ્યા.

ને પાદરમાં સીતાએ મુજરો કર્યો. એણે પગને ઠમકે ધૂધરીએ ગજવી ને કનૈયાની હોળી ગાઇ, સાવરિયાનો વિયોગ ગાયો. ગામમાં વટવૃક્ષ નીચે સંગીત-હેવીનો બહુ પ્રસ્વેદ નીતયો.

ને એના પગ પાસે ધનનો ઢગલો થવા માંડયો. તાંબાનાણું, રૂપાનાણું ને ક્યાંક હેમ ફેંકાવા લાગ્યું. 'વાહ વાહ' ના પોકાર પીપાણી દોકડમાં બહુ અધુરા રહેતા તાલ પૂરવા લાગ્યા.

મુજરો પૂરો થયો. પીપાણીએ વાટખચી રાખીને બધું ધન કણ્ણીને અર્પણ કર્યું. પીપાણી ને સીતા ચાલી નીકળ્યાં.

'ક્યાં જરો બાપણ?' કણ્ણીએ પૂછ્યું.

'જશું કારકા. સમુદ્રમાં નાહશું. અસત્યનો મેલ ત્યાં જ ધોશું.' પીપાણીએ પોતાનાં હેવહેવીઓનું પોટણું કણ્ણીને બતાવ્યું: 'અને આ મૂર્તિઓને સાગરમાં ફેંકી દેશું.'

પીપાણીએ કરતાલ ફેંકી દીધી. પથે આલતાં એમણે ગાયું:

'પેમા પાપ ન કીજએ, પુણ્ય કીયો સતવાર.'

(તા. ૨૮-૪-૧૯૩૪ ના "ફલજાન" માધી)

૧૪-મક્ત સગાલશા

(લેખક:-શ્રી. પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ મહેતા)

સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ચિરકાળ અમર રહે તેવી, સૈકાઓ પહેલાંની આ એક અપૂર્વ ઘટના છે. આપણા કવિઓ અને લેખકોએ તે ઘણી વાર ગાઈ કે લખી છે. રંટીઓ કાંતતાં કાંતતાં ટોશીમાંએ આંચુ સાથે અનેક વાર તે કહી ગાળકોની આંખોમાંથી આંચુ સરાવ્યાં છે, આપણા વડીલો અને વૃદ્ધોએ તે કહી અને અવાર નવાર તેને યાદ કરી છે. પૌરાણિકો અને હરિકથાકારનો તે પ્રિય વિષય છે. શેઠ સગાલશા, શેઠાણી ચંગાવતી અને તેમના પુત્ર ચેલઈઆની એ ભક્તિરસથી તરબોળ હૃદયદ્રાવક કથા છે, જેમાંથી અનેકને પ્રેરણા અને ભક્તિ મળ્યાં છે, પરોપકાર અને સ્વાત્મલોગની ભાવના પ્રાપ્ત થઈ છે.

સૌરાષ્ટ્રના સાગરતીરે અન્નિષ્ટામાં શિયાળખેટ નામે એક દ્વીપ છે,* જ્યાં કપોળ વણીક શેઠ સગાલશા

જનકરાખાદ તાખાનો ટાપુ શિયાળખેટ રામપુરાથી અને આંચના ટાપુથી ત્રણ માઇલ દૂર છે, અને તેનો ઘેરાવ ત્રણ માઇલ છે. આંખે ગેઝેટીયર (વો. ૮) માં કહે છે કે શિયાળખેટના અનંત આવડાએ જુનાગઢના રા' કવાટને અને ખીજા કેટલાક રજપૂત શાકો-રોને લાકડાના પાંજરામાં કેદ રાખ્યા હતા. તેમને ભાદ્રાદ અને તળાગ્નના વળા ઉગાએ છોડાવ્યા હતા. અહીંથી જડેલા કેટલાક લેખોમાં પુરાણો સંવત ૧૨૭૨નો છે. તેમાં તીંબાણુકના રાજશ્રી રણસિંગજી મહેરનું નામ છે. પછીથી મહેર કે આવડા સોફો આ-

રહેતા હતા જ તેમના વડવાઓ મવત પડપ મા મોણપ
 રહેતા હતા સવત ૭૨૫ મા મડળીકે શિવાળખેટમા શે-
 ઠાઈ સ્થાપી તેનો પુત્ર મુલ્લે, તેનો માલવ, તેનો સદા-
 ક્ષણ, તેનો લીમ, તેનો હાદો, તેનો સદ્દશજ અને તેના
 પુત્ર જગાળ શેઠ થયા શેઠ જગાળશા ગણેશ ધોળકે
 વારાગાધીની પુત્રી લાડકી સાથે પરણ્યા હતા

અને તે દ પતિના મુયોગે આપણા ચરિત્રનાયક
 સગાલના થયા, ઢે જેને સમન્ત ગુજગત એક લકતશિંગે
 મણિ તરીકે આજ વર્ષોથી સ્મરણમા ગમ્પી રહેલ છે
 તેઓ ધાતરવાડના ગોવિદ મહેતાની પુત્રી ચ ગાવતી સાથે
 પરણ્યા હતા પરોપકારી લકતપતિને અનુરૂપ ધર્મપત્ની
 તે હતી સગાળશા શેઠના માતૃશ્રી મતી થએલા તેમની
 પછવાડે તેમણે ગામ જમાડ્યુ, દેગડી શેર પાચની ધીએ

ચિંતાપણુ કરતા તેથી જુનાગઢના ફોજદાર મરદારખાને તેને હાકી
 કાઢી કિલ્લો બાધી એક ફોજ ત્યા મુકી હતી મવાઇપીરની અને
 ગેબનશાની આહી દરગાહો છે આ બેટનું નામ લકત સગાળશાઈ
 નામ ઉપરથી કે શિવાળ મેળીના નામ પરથી પડ્યુ હોયે મલવ
 એવો છે, કે સગાળશા ઉપરથી બેટનું નામ અને તેના ઉપરથી
 કોળીઓનું નામ પડ્યુ હોય (પૃષ્ઠ ૬૫૨-૫૩)

x શેર સગાળશા જીનખામા રહેતા હોનાની પણ કયા સલ
 ણાય છે, અને ત્યા જે મજાનમા રો' રહેતા તે, ચેનધઆનો ખાણી
 ઓ વગેરે બતાવવામા આવે છે અને બોમે ગેઝેટિયર પણ આ
 વાત વર્ણવે છે, પણ માથે માથે શિવાળખેટમા એ શેર થયાની
 ગકા પણ તે સ્થગે ગ્લુ કરે છે શિવાળખેટમા રહેતા તેનું પ્રમાણ
 મને કષોળ જ્ઞાતિના બારોટ મારા મિત્ર અ'બ્બાપ્રસાદ ખડેરાવ
 વડોદરાવાળાને ચોપડેથી મળે છે, જે માનના ચોગ્ય છે સગાળ
 શાના કુટુંબની, અને તેના ભાઈના વશવિસ્તારની કેટલીક વાત તે
 ઉપરથી મળી આવે છે, માટે બારોટના ચોપડા ઉપરની હકીકત
 ચોક્કમ વજન મુકવા બેગ હુ માનુ છુ જીવખાના કોઈ ભાઈ કે
 મીરાજનારી આ મળધે વધારે પ્રકાશ પાડશે તો અવકારદાયક
 થઈ પડશે

ભરી વાવ બંધાવી, તળાવ ખોદાવ્યું, ચાર કુંડા કરાવ્યા અને ચાંચુડા મહાદેવનું દેવળ બંધાવ્યું છે.* તેમણે કાશીનો સંઘ કાઢ્યો હતો. દ્વારકામાં રૂપાની તુલા કરી પટ્ટરાણી-ઓને શણગાર પહેરાવ્યા, ચોરાશી બંદર ધબ્બ બંધાવી અને ખારોટ લક્ષ્મીદાસને લાખ ખસાવ કરી આપ્યો.

આપણે તેના છવન સંબંધેની હકીકત હરિકથા કે ભજનો દ્વારા સારી પેઠે જાણીએ છીએ. તેને એવું મત હતું કે સાધુને ભોજન કરાવ્યા વિના જન્મવું નહિ. એક વખતને સમે વરસાદ સુસળધાર વરસવા લાગ્યો, અને હેલી થઈ; ચોતરફ આકાશમાં મેઘ છાઈ રહ્યો, અને વિદ્યુતના અગકાર આકાશમાં ઘવા લાગ્યા. એક, બે, ત્રણ દિવસ-આમ દિવસો ઉપર દિવસો જાય છે, પરંતુ આવા સુખત વરસાદમાં સાધુજન મેળવા અશક્ય હતા, તેથી મત અનુસાર ભૂખ્યા રહેતા. દિવસો સુધી સૂર્ય ન દેખાયો; અને સાધુનાં દર્શન પણ ન થયાં છતાં પણ શેઠે પોતાનું મત ન છોડ્યું:

x શેઠ સંગાળશા સાધુને સેવે, વાણિયો પાળે વરત;
ન મળ્યા સાધુ ને રહ્યા અપવાસી, તાવવા આવ્યા તરત,
કૃપ્યુછ કુડીયા થઈને રે, વેશ અતીતનો લધને રે.

* ખાંભા પાસેથી ત્રણ માઈલ દૂર એક શહેરના સ્મરણાવ-શેરો દેખાય છે, તે સ્થળે ધાતરવડ હતું. અને ટીંબાને ધાતરવડનો ટીંબો કહેવામાં આવે છે. કપોળની વસ્તી ધાતરવાડમાં ઘણી હતી. નદી ધાતરવાડી અરબી સમુદ્રને મળે છે, અને તેના મુખ ઉપર શીઆળખેટ આવેલો છે. શેઠ આ ધાતરવાડમાં પરણ્યા હોય તે સંભવિત છે. આ નાના ખેટમાં ૮૦-૯૦ વાવ છે, જે કદાચ પહેલાં કુંડા પણ હોય. આ વાવો પૈકી એકને યાનવાવ કહે છે, જેનું જળ પીવાથી, જેને ધાવણુ ન આવતું હોય તેવી સ્ત્રીઓને ધાવણુ આવે છે એમ કહેવાય છે. દરિયાકિનારા પર એક મીઠા પાણીનું ઝરણુ છે. સમુદ્રની ભરતીનાં પાણી તેના પર ફરી વળે છે છતાં ગિજ્જ રહે છે અને તે ગુમ્મગાના નામથી ઓળખાય છે.

x એક કવિ શેઠને રાજા હોવાનું કલ્પતા નીકળે છે:-

લક્ષ્મીજીના ખાસ આગ્રહથી સગાજીશાને તાવવા અને તેની પરીક્ષા કરવા કૃપ્ણુ જાતે રક્તપીત્તિયા અતીતનો વેશ લઈને ગામને પાદરે આવ્યા. શેઠને ખબર પડી ને સાધુને નિમંત્રણ મોકલ્યું. જિમાર સ્થિતિના સમાચાર મળતાં શેઠ શેઠાણી જાતે આવ્યાં. ચોતરફથી લોહી-પરૂ વહ્યાં જાય છે, તેથી તેમને લઈ જવાનું પણ કઠિન છે; પરંતુ તેથીજે કઠિન તેમનું મત હતું. એક વિશાળ કરંડીઓ મંગાવી રૂનો સુંદર પોલ કરી અતીતને કાળજીથી ઘેસાડયા, અને શેઠાણીજે જાતે સાધુનો કરંડીઓ ઉપાડયો અને સાધુને ઘેર લઈ આવ્યા. લોહી પરૂની ગંદકી ચોતરફ ફેલાઈ રહી છે, અને કરંડીઆમાંથી ટપક ટપક ટીપાં પડી શેઠાણીને ભીંજવી રહ્યાં છે; પણ સંતજનની સેવામાં ઉત્સાહ આગળ તે બધા તરફ શેઠ શેઠાણીનું દુર્લક્ષ રહે છે. ઘેર આવી સંપૂર્ણ સ્વાગત કરી, સુંદર રસોઈ ભાવથી કરી, હોંસથી થાળમાં પીરસી શેઠાણી સંતજન સમક્ષ આવ્યાં, ત્યાં તો—

‘ ખીર રાટલી અમે જમતાં નથી, નથી અજનો આહાર; માત્ર લોક ! અમે આહારી માંસના એમ બોલ્યા કરીતાર.

અરે ! આ શું ? માંસ ! ! ! ધર્મપરાયણ વણીકને ત્યાં એ નામ પણ પાપરૂપ છે. ઘેર આવેલા અતિથિ-ને સૌરાષ્ટ્રની કષોળ રમણી ઉવેળી પણ કેમ શકે ? ખરૂં ધર્મસંકટ આવ્યું. સાધુ તો હઠે ચઢયા, અને ગુસ્સે થયા. ખીજે ઉપાય નહોતો. તુરત કસાઈવાડે જઈ—ગુપ્ત રીતે જઈ અતિથિપરાયણ ભક્ત અભક્ષ્ય વસ્તુ ખરીદી લાવ્યા. મન સ્વસ્થ રાખી શેઠાણીજે રસોઈ કરી થાળ પીરસી અને આરોગવા વિનંતિ કરી:

સગાજીશા શેઠને ચંગાવતી રાખી, એવા નામધારી નરનાર ભાઈ-સાધુને જમાડી પછે જમતા, જેના અહોનીશ ધર્મ અપાર ભાઈ.

વળી જોંબે ગેઝેટિયર પણ સગાજીશા શિયાળખેટના રાજા હોવાની વાત પ્રચલિત હતી એમ જણાવે છે.

વાયુ ઢાળે નર ને નારી, જમો તમે દેવ મુસારી.

પણુ ! પણુ આ તો હદ થઈ, અરે ! સાધુ તો કહે:-

અમે રે માટી માણસની જમીએ, પરમાટીના ધાર;
અધાર પંથમાં રહેવું અમારે, ખેલ ખાંડાની ધાર.

શેઠ શેઠાણી સાંભળીને સ્તંભીજ ગયાં. તેમની આંખ ખોટી કે કાન જૂઠા ? કશુંજ અસત્ય ન હતું. અતીત અતિથિ તે તો લક્ષ્મીને પ્રાણુ સાટે ! તેની આંખ આગળ અનેક સ્વાત્મભોગી આર્યોનાં ચિત્રો તરી આવ્યા. રાજ મયૂરધ્વજ, દાનવીર કણુ અને શિળિ રાજને તે ભૂલી ગયા નહોતા. સત્યને ખાતર નીચ કમ કરનાર હરિશ્ચંદ્રના જીવનનું જ્વલંત દર્શાંત તેમની આંખ આગળ તરવરી રહ્યું હતું. સત્યને ખાતર હરિશ્ચંદ્રે સ્ત્રી-પુત્રનો ભોગ આપેલો તે પણ યાદ આવ્યું. માણસનું માંસ પણ લાવી દેવા હા પાડી, સાધુના મોઢા પર સંતોષ પ્રગલ્બ્યો.

માંસની હા પાડતાં તો પાડી, પણ દંપતિ વીમા-સણુમાં પડ્યાં; કેમકે જો પોતાનું માંસ આપે તો અતિથિને જમાડે કોણુ ? જહારનો કોણુ ? જહારનો કોણુ જાવાને ખાતર જાંદગી આપે ? મહાકષ્ટ આવી પડ્યું. છેવટ પોતાના પુત્રને મારવા નિશ્ચય કર્યો. સાધુ તો સાધુ ન હતા, પણ અંતર્યામી પ્રણુ શ્રીકૃષ્ણજ સાધુવેશમાં હતા. તે તો અંતર જાણેજ ને ? તેણે શેઠશેઠાણીનું અંતર પારખ્યું. હજી વિશેષ કસોટી કરવા, અને તેનું વધુ શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવા મહેતાજીનું સ્વરૂપ ધરી પ્રથમથીજ ચેલઈયાને આ વાત કરી અને નાસી જવાનું કહ્યું:

લજ્જતો ગણ્જતો ભાગ્ય કેલઈયા, માન દમારી પ્રતીત;
માતપિતા તારાં મારવા જોહા, આંગણે આવ્યો અતીત.

ધુતારો ધૂતી જશે રે, પછી પસ્તાવો યાશે રે.

મૃત્યુ સાથે રમત રમવી સહેલ નથી, પણ ચેલઈઓ
ચંગાવતીના ઉદરમાં પાક્યો હતો, અને સગાળશા જેવા

પિતાનો તે પુત્ર હતો; જેથી તેને પણ મૃત્યુની ણીક ન હતી. તેનું સત્ય વક્તવ્ય અને આપલોગ સૌ કરતાં ચડી ગયાં:—

હું ભાગું તો ભૂમિ લાગેને, ભોરીગ ઝીંચે ન લાર;
મેર સરીખા ડોલવા લાગે, આકાશનો આધાર.
મેરામણ માઝા મૂકે...રે, કૈલેયો સત્ય ન ચૂકે રે.

અતીત ! અતીત ! હવે તો અવધિ આવી ગઈ. હવે વધારે તાવડું ન ઘટે. પણ અતીતરૂપી કૃધ્યુને તો ભક્તની લાજ લેવી હોય, એવો નિશ્ચય દીગતો હતો.

ભણતો ને ગણતો આવ્યો કેલ્લજો, આવ્યો પોતાને આવાસ;
માતાએ મુખના મોઠા લીધા, નાખીને નિશ્વાસ.

પરોપણવી પિતાના, પુત્રની સ્વાત્માર્પણની ભાવના કંઈ વિરલજ હતી.

એ થુ કરીયું માતાજી મારા, નાખી નિમાસો આજ;
સજળ મનખો કૈલેયાનો, માંસ જમે મહારાજ.

તેણે હગીને માથું ધર્યું. માતપિતાનો જીવ આદે કેમ, પુત્રે તેમની ફરજનું, તેમની ટેકનું, તેમની સત્યતાનું ભાન કરાવ્યું, અને નિઃસંકોચ કાપવા વિનંતિ કરી. વચનને ખાતર ગળું કપાયું ! અને શરીરમાંથી માંસ કાઢી, રાંધી ધર્યું અને કહ્યું: ‘ પ્રભુ હવે પારણું કરે ! ’

પણ પ્રભુએ તો મોં ફેરવ્યું: “હટ ! દીકરાનું ઉત્તમાંગ સીકે મૂકી, યાકીનો નકામો ભાગ મને ધરે છે, તે શરમ નથી ? ”

સખુર ! કૃણ્ણે આમ ભક્તની પ્રત્યે કરવું ના ઘટે.

પણ કૃધ્યુ તો આજે નિર્દય થયા હતા. શેઠ તો હસીને ઘોલ્યા: “ મહારાજ ! આપ કહો તે પ્રમાણે મસ્તક પકાવી આપને ધરું. ”

અતીત—“મા ને આપ જને આંખમાં આંજણ

આંજી, કપાળે ચાંદલા કરી, હાલરડાં ગાતાં ગાતાં ખાંડ-
ણિયામાં ખાંડો, અને પછી પકવીને આપો તો ગ્રાહ
થાય ખરું; પણ જોજો, એક પણ આંસુ ના આવે.”

કરુણતા કે કૂરતાનાં કાંઈ માપ હોતાં હશે ખરાં?
સાધુને કોઈ પણ લોગે સંતોષવાજ, આમ નિશ્ચય કરી
વાત્સલ્યને તિલાંજલિ આપી, હૈયું વજનું કચું ને સાંભેલું
લઈ કામ આહરું:

એજી, મારે હાલરડે લડનાળ, કુંવર ચેલૈયા ખમા ખમા તુને.

એજી, તારા મહેતાજી જુએ વાટ, કુંવર ચેલૈયા ખમા ખમા ભાષ.

અમે જનપુ' ચેલધઆને પરણાવયું, જડી જોડયું જન;

પણ ઓચિન્તાં મરણુ આવીઆં, સ્વર્ગમાંથી ઉતર્યાં વૈમાન.

દુગાં લાંકણુ પાવડું જગન લાંકણુ જનર,

બાપનું લાંકણુ જેટડો, પરનું લાંકણુ નાર.

દુગાં વિના જુરે પીપળા, એમ જાંધવ વિનાની જુરે બેન;

પણુ પુત્ર વિના જુરે માવડી, એજી તારે પીપળા પડીએલ ખોટ,

બાળા ચેલૈયા ખમા ખમા તુને.

હાથે મેંચી હેમની, ગળે એકાવન હાર;

• જેને આંગણે નહિ દીકરો હોયે, તેનાં મંદિરિયાં સૂતકાર,

બાળા ચેલૈયા ખમા ખમા તુને.

આંખમાં ટીપુંય નથી, ને ખાંડતાં જાય અને હાલ-
રડાં ગાતાં જાય છે. જો ખાંડણીઆમાં જીવ હોત તો જરૂર
આંસુ સારત, ને સાર્યાંજ કરત. જો સાંભેલામાં શક્તિ
હોત તો આમ ખાંડતાં અટકાવત.

ઉત્તમાંગને ખાંડી રાંધી અતીતને ધરું, અને મન-
માં સંતોષ ધર્યો કે હવે તો જરૂર આરોગાયે.

ભોજનિયાં તો ભાવશું કાંધાં, પીરમીને આગળ દીધાં.

પણુ—

‘વાંઝીયાનું અમે જન્મતાં નથી, એમ અવિનાશી કહે.’

આ તે કાંઈ રીત છે? આટલી આટલી મહેનત
બાદ કહે કે “તમે વાંઝીયા છો, વાંઝીયાનું અજ્ઞ ખાવું
એ પાપ છે.”

સગાળશા અત્યાર સુધી ધીરજ ધરી રહ્યા હતા તે હવે મુંઝાયા: “ અરે ! ઘેરથી અતિથિ પાછો જશે. હાય ! દેવ ! આ શું ? ” દેવી ચંગાવતી જળરાં હતાં: “ મહારાજ ! હું વધ્યા નથી ! મને પાંચ માસનું ઝોધાન છે, અને ખાત્રો ન થાય તો લ્યો જુઓ ” કહી છરી પેટ ચીરવા ઉગામી.

હં—હં—હં—

ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિદ્ગુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ।

કૃષ્ણે નિજ સ્વરૂપ ધરી હાથ આલ્યો: ‘ વરં મૂહિ ’
‘ વરં મૂહિ ’

આવી કમોટી ન દેખે કોઇને, સ્વામિ એ માગું વરદાન.

લકતજનો પીણું શું માગે ?

ચેલેયો તો રમતો ને ફૂદતો નિશાળેથી આવ્યો. સૌને નમી પડ્યો. લકત અને લકિતનો કહી પરાજય નથી. અને એક એકથી ચડે તેવા સ્વાત્માર્ષણવાળા આત્માઓ સૌરાષ્ટ્રને સાંપડ્યા છે તે હેશને ધન્ય છે. અને આવાં રત્નો જ્ઞાતિમાં જન્મવા માટે કષ્ટોળ જ્ઞાતિ ગૌરવવન્તી બની છે.*

બ્રહ્મ ભાવિ પણ એલુંજ ગૌરવંતુ બનાવો ! ઝં જ્ઞાંતિઃ
(“શારદા” માસિકના એક અંકમાંથી)

* સગાળશાને સંતાનમાં ચેલેયો પુત્ર અને જશવતી તથા દિવાળી બે પુત્રીઓ થઇ હોય એમ જણાય છે. અમુક કાળ બાદ સગાળશા સહકુટુંબ સ્વર્ગગમન કરે છે. તેના લાઇ ગણપતની સૌ ગમતાદેખા પોતાના પિયર ધતરવાડ ગયેલાં તે સગલાં હતાં, તેને પુન ચયો અને તેનો વંશ હજી ચાલુ છે, જે કષ્ટોળ કૌમમાં ‘વિરા’ તરીકે પંકાય છે. ચેલેયાને જગદીશને વોરાવ્યો તે ઉપરથી વોરા ઉપનામ પડ્યું હોય તેમ લાગે છે. તેમાના એક વંશજ કરણાએ મેંગર જઇ વાસ કર્યો. આવી કેટલીક હકીકત બારોટ અબાપ્રસાદને ચોપડેથી મળી આવે છે. અને તેવી હકીકત જળવી રાખવા માટેનો મશ એ બારોટકુળને ધટે છે.

૧૫-મક્તશ્રેષ્ઠ નામદેવ દરજી

(લેખક:-શ્રી. નારાયણજ્ઞાન પુરુષોત્તમદાસ સુખડીઆ, મુ. વિમનગર)

દક્ષિણ હેદ્રાબાદમાં નરસીપ્રાદાણી નામનું એક ગામ છે. ત્યાં દામા શેઠ નામનો પરમ ભગવદ્ભક્ત દરજી રહેતો હતો. તેની ધર્મપત્નીનું નામ ગોણાઈ હતું. ભક્ત-શ્રેષ્ઠ નામદેવજી આ દંપતિના પુનરત્ન હતા. વિક્રમ સંવત ૧૩૨૭ ના કાર્તિક સુદી ૧ ને રવીવારના દિવસે સૂર્યોદય-સમયે નામદેવજીનો જન્મ થયો હતો. તે પૂર્વમંસ્કાર-થીજ જન્મથી ભગવદ્ભક્ત હતા. નામદેવજીના પૂર્વજ યદુ શેઠ પણ અત્યંત મરણ પ્રકૃતિના, સદાચારી તથા પંઢર-પુરના ભગવાન શ્રીવિકુલના એકનિષ્ઠ ઉપાસક હતા. દામા શેઠ તેમની પાંચમી પેઢીએ થયા. નામદેવ સરખા પરમ ભક્તનો જન્મ આવાજ પુનિત કુળમાં થયા કરે છે.

માતા-પિતા બાળકનાં સર્વપ્રથમ ગુરુ ગણાય છે, તેમની રહેણી-કરણીનું બાળક અનુકરણ કરે છે. નામદેવ-જીનાં માતા-પિતા ભગવદ્ભક્ત હતાં. તેઓ નિરંતર ભગ-વાનનું નામ અને ગુણોનું ગાન કર્યા કરતાં હતાં. નામ-દેવજી પણ તેમની પાસે ભગવદ્વામ સાંભળીને શીખવા લાગ્યા. શ્રીવિકુલની મૂર્તિ, વિકુલનું નામ, વિકુલનો જયજય-કાર અને વિકુલની પંઢરી નગરીના નિરંતર શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાનથી નામદેવ વિકુલમય થઈ ગયા હતા. નામદેવની દૃઢ શ્રદ્ધા થઈ ગઈ હતી કે, શ્રીવિકુલમૂર્તિ ચીતન્ય અને તેજ સાચા ભગવાન છે.

એક સમયે એમના પિતાને કાર્યવશાત્ ક્યાંક બહાર જવું પડ્યું. જતી વખતે તેઓ નામદેવને લગવાન વિઠ્ઠલની પૂજનો ભાર સોંપતા ગયા. બાળપણની સ્મરણ શ્રદ્ધાથી નામદેવ પૂજનો સામાન અને નૈવેદ્ય માટે કટોરીમાં દૂધ લઈ ભગવાનની પાસે ગયા. મહજ શ્રદ્ધાથી ભગવાનની પૂજ સમાપ્ત કરી દૂધની કટોરી ભગવાનની સામે રાખી તેમને પીવા માટે કહેવા લાગ્યા. પરંતુ ભગવાન પણ ઘણાજ હઠીલા હોય છે. બાળકની સીધી સાદી વાણી પર તેમણે ધ્યાન આપ્યું નહિ. નામદેવજીએ કેટલોક વખત આંખો બંધ કરી ખુશી કરી, દૂધ તો જ્યાંતું ત્યાં કટોરીમાં પડેલું હતું. એથી તેમના મનમાં દુઃખ થયું. નામદેવ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, મારો શો અપરાધ છે કે વિઠ્ઠલ ભગવાન માઝ નિવેદન કરેલું દૂધ પણ પીતા નથી. તે દૂધ પીવા માટે આગ્રહપૂર્વક નિવેદન કરવા લાગ્યા. પરંતુ જ્યારે ભગવાને તેમનું દૂધ ગ્રહણ કર્યું નહિ ત્યારે તેમને બહુજ દુઃખ થયું. આંખોમાં પ્રેમાવેશથી આંસુ આવ્યાં. તેમણે કહ્યું કે “વિઠ્ઠલ ! જો આપ મારી કટોરીનું દૂધ પીશો નહિ તો યાદ રાખજો કે, હું જીવનભર કદી દૂધ પીશ નહિ.”

આ બાળપ્રતિજ્ઞાએ મોઢું કામ કર્યું. નામદેવે ભગવાનની મૂર્તિને પાપાણની મૂર્તિ નહોતી માની. તેને મન તો તે સાક્ષાત્ સમિચદાનદંધન પરમાત્મા હતા. આપણે ચૈતન્યને ન માની મૂર્તિપૂજા કરીએ છીએ તેથીજ ભગવાન ચૈતન્યરૂપથી આપણી સામે પ્રકટ થતા નથી; પરંતુ નામદેવજીએ તો ચૈતન્ય માની હઠ લીધી. તેથી તેજ સમયે ભગવાનને સાક્ષાત્ પ્રકટ થવું પડ્યું. ભગવાને ભક્તિ-પ્રેમપૂર્વક અર્પણ કરેલું દૂધ ગ્રહણ કર્યું. ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા પણ સાચી ઠરી—

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભજ્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥

લગવાન સાથે નામદેવણની પૂરી બાણબોળખાણ થઈ ગઈ. હવે તે જે કાંઈ અર્પણ કરતા તે પ્રકટ બની તેમની સાથે શ્રદ્ધા કરતા હતા. આ પ્રકારે તેમની લક્ષિતનો રંગ દીનપર દિન ઉંડો ઉતરવા લાગ્યો. તે ઠક્ત નવ વર્ષની ઉંમરમાંજ લક્ષ્મણમાં બાળ-ભાગવત ગાવા લાગ્યા.

આ સમયે આમાજિક પ્રથા અનુસાર નામદેવણને વિવાહ ગોવિંદશેઠ સદાવર્તની છોકરી રાબળબાઈની સાથે નાની ઉંમરમાં થયેલો હતો. પરંતુ જેમ જેમ ઉમર વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેમની લક્ષિત પણ વિશુદ્ધ બની વધવા લાગી. ગૃહસ્થીનાં કાર્યોમાં તેમનું મન ચોંટતું નહિ. તેમનાં પત્ની અને માતા વ્યાપાર-ધંધો કરવા માટે કહ્યા કરતાં. પરંતુ તેમના માટે હરિકીર્તન છોડી બીજા કામમાં જોડાવું એ અમંભવિત હતું. પંઢરપુરના લક્ષ્મણમાં નામદેવણની ખૂબ પ્રસિદ્ધિ થઈ. હવે નામદેવણ નરની-પ્રાદ્યણીને છોડી હઈ પંઢરપુરમાં જઈ રહેવા લાગ્યા. અહીં તેમને ગોરા કુંભાર, સાંવતો માલી વગેરે લક્ષ્મણ સાથે પ્રીતિ થઈ ગઈ. સર્વ લેગા મળીને લક્ષ્મણમાં તરબોળ થઈ ભજન-કીર્તન કરવા લાગ્યા.

પંઢરપુરમાં હરિશયની અને હરિબોધિની એકાદશી-એ ઘણો મોટો મેળો ભરાય છે. તે દિવસે લગવાનના દર્શન માટે સર્વ સંતપુરુષો પંઢરપુર આવે છે અને લક્ષ્મણ-પ્રેમ તથા સત્સંગનો આનંદ લૂંટી પોતપોતાના સ્થાને પાછા ફરે છે. પરંતુ નામદેવણની તેવી સ્થિતિ નહોતી. તેમણે તો પંઢરપુરનેજ પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવી લીધું હતું, જેથી તેમને અંદ્રલાગા નદીમાં સ્નાન, પુંડલિક લક્ષ્મણ તથા તેમના લગવાન પાંડુરંગ વિકૃલરાયનાં દર્શન, નિરંતર આવવા જવાવાળા વૈષ્ણવલક્ષ્મણોનો સંગ તથા મહાદ્વાર અને અંદ્રલાગા નદીના રેતીના મેદાનમાં આલતી કથા-કીર્તનમાં મગ્ન રહેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું હતું. વિકૃલના માટે તો તેઓ એવા બની ગયા હતા કે સત્ત્રિદિવસ અંદર અને

બહાર દેવળ લગવાનની સાથેજ કીડા કરતા હતા. લગવાન વિઠ્ઠલ પ્રતિ તેમની અનન્ય ભક્તિ હતી. તે પોતાની કટિ પર હાથ રાખેલા, ઈંટ પર ઉભેલા પંઢરનાથ વિઠ્ઠલ લગવાનના ધ્યાનમાં મસ્ત રહેતા હતા.

“પંઢરપુરમાં લેવામાં અને આપવાના વ્યવહારમાં વિઠ્ઠલનું નામ લેવામાં આવે છે. વિઠ્ઠલના નામથીજ દરેક કામ કરવા લાયક બને છે. એ પ્રકારે વિઠ્ઠલનામરૂપી સુખની લેણદેણ ત્યાં ચાલ્યા કરે છે, જેનાથી લગવાનનું નામસ્મરણ કરતાં કરતાં સંપૂર્ણ કાર્ય કરવાનું શીખાય છે. ત્યાં ભક્તભાવન લગવાન પોતાના ભક્તોની સંપૂર્ણ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે. જે આ પંઢરીનાથનાં દર્શન કરે છે, તેમને આ પુરુષોત્તમ કદી ભૂલતા નથી ! આ પ્રકારનો પ્રદક્ષાનંદ અન્ય સ્થાનમાં ક્યાં છે ? પંઢરપુર ક્ષેત્ર લગવાનના સુદર્શન ચક્ર પર વસેલું છે. જે લોકો હરિ-પ્રોધિની અને હરિશયનીના દિવસે લગવાનના દર્શન માટે ઉત્કંઠિત રહે છે, તેમની ત્રિલોકેશ્વર ચક્રપાણિ ઈંટ પર ઉભેલા લગવાન વાટ બુઝે છે. તેમનું રૂપ મધુર છે, તેમનું નામ મધુર છે, તેમનો યશ મધુર છે, તેમનું સર્વ કાંઈ મધુર-બક્ષ મધુરજ છે.” આજ નામદેવની વિઠ્ઠલ-ઉપાસનાનું રહસ્ય છે.

એક સ્થાન પર નામદેવજીએ કહ્યું છે કે “હે પુરુષોત્તમ ! આપના પ્રેમથી હું જાતેજ જેંઆઈ આવ્યો છું. મારો અને આપનો સંગઘ શરીર અને આત્મા જેવો છે. પરંતુ એ જે પણ આપજ છે.” આ પ્રેમલયો વર્ણનમાં એક રહસ્ય છે કે નામદેવજીનો ભક્તિ સાથેજ અદ્વૈત જ્ઞાન પર પૂરો અધિકાર હતો.

તેમને ક્યાંક ક્યાંક લગવાન સાથે પ્રેમ-કલહ પણ થતો હતો. પ્રેમ વિના આવો કલહ થતો નથી અને થાય છે તો તેનું મૂલ્ય કાંઈ નથી. નામદેવજીએ કહ્યું છે કે-
“આપના નામનો મહિમા ભક્તોએજ વધાર્યો છે. અનેક

નામ-રૂપોના અલંકાર તેમણેજ તમને પહેરાવ્યા છે. વાસ્તવમાં આપ તો નામ-રૂપ અને ભતિકુળથી પર છો. આ સર્વ આપને ભક્તોથીજ પ્રાપ્ત થયેલ છે. ભક્તોના કારણેજ આપ ભક્તવત્સલ કહેવાઓ છો. આપની મોટાઈ અમારા લીધે છે. અમે જેવા આપને માટે ગાંડા યની રહીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે આપે પણ અમારે માટે ગાંડા બનવું જોઈએ. જો એમ ન બને તો અમને શું તુકસાન છે ? અમારા પ્રેમ-સુખને તો આપ લઈ શકતા નથી ? ”

નામદેવના પ્રેમ-કલહનો આ એક નાનો નમુનો છે.

ઈશ્વરપ્રેમની પ્રળતા, ભાવનાની તીવ્રતા અને સર્વ-સ્વનું અર્પણ, આમાં આત્મ-નિવેદનની પરિપૂર્ણતા છે. જાત-સ્વપ્રાદિ સર્વ અવસ્થાઓમાં ભગવાનના સિવાય કંઈ પણ પ્રિય ન લાગવું-તદ્વિચિન્તનં તત્કથનં જન્યોન્યં તત્પ્ર-ઘોષનમ્ । ભાગવતની આ ઉક્તિ અનુસાર ભગવાનના શુણ્ઠા-નુવાદમાંજ નિમગ્ન રહેવું અને શરીર-વાણીસહિત મનનું ભગવત્પ્રેમમાં સમાઈ જવું એજ ભક્તિ છે. આ પ્રકારનો દુર્લભ પ્રેમ ભગવાનની કૃપાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે.

માત્ર અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય તેને મેળવી શકતો નથી. ભગવાનની કૃપાથીજ એક માત્ર ભગવાનમાં પ્રિયતમ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેના મનમાં ભગવાન પ્રિયતમ થઈ જાય, તેને ભગવાનનું સ્થાન, ભગવાનની મૂર્તિ, ભગવાનના શુણ્ઠાનુવાદ, ભગવાનનો ભક્ત, ભગવાનનું નામ, ભગવાનની ચર્ચા આદિ ભગવત્સંબંધી પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રિય બની જાય છે. ઈશ્વરપ્રેમના નિરતિશય સુખનો લોભી મનુષ્ય આ સુખને પણ માત્ર માટે પણ છોડી શકતો નથી. નામદેવ-જીની સમસ્ત વાણીમાં આ પ્રકારનો મહાન પ્રેમ ભરેલો છે.

સંત સ્વભાવથીજ ઉદાર હૃદયના હોય છે. તે કોઈની નિંદા કરતા નથી, પરંતુ પાપંડીઓનો દંભ બતાવીને સાધકને સાવધાન કરવા માટે તેમના દુર્ગુણોનું દ્વિગ્દર્શન તેમને કરાવવું પડે છે, અને એમ નામદેવજીએ પણ કર્યું છે.

પ્રસિદ્ધ સંત શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજને એક વખત નામદેવજીના સંગની ઇચ્છા થઇ. તેમણે નામદેવજીને તીર્થ-યાત્રામાં સાથે આવવા કહ્યું. નામદેવજીએ કહ્યું કે, આપ મને લગવાન પાસેથી રજા અપાવો તો હું તમારી સાથે આવું. જ્ઞાનેશ્વરજી નામદેવના સંગની ઇચ્છા કરે છે એ જાણીને ભકતની ઇચ્છાને કદપતરુ સરખા લગવાને નામદેવની પ્રશંસા કરી જ્ઞાનેશ્વરજીને કહ્યું: “નામદેવ મારો મોટો લાડીલો છે. હું તેને મારાથી ક્ષણભર પણ દૂર કરી શકતો નથી. તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે લઈ જાઓ, પરંતુ તેની સંભાળ રાખજો.” એટલું કહી લગવાને જ્ઞાનેશ્વરજીને નામદેવજીનો હાથ સોંપી દીધો. એકાંતિક ભકિતની સાથે સર્વ-વ્યાપી જ્ઞાનનું સંમેલન હોય તેવું જ્ઞાનેશ્વર અને નામદેવનું મિલન હતું.

નામદેવજી જ્ઞાનેશ્વરની સાથે લગવત્ ચર્ચા કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેમનું ચિત્ત તો શ્રીપાંડુરંગના ચરણકમળ-માંજ ચોંટીબુંજ હતું. તે કહેતા હતા: “હે પાંડુરંગ ! તમારા વિયોગથી મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે. મને ઘણો ઉદ્વેગ રહે છે. મારે તો તીર્થ, વ્રત, ધર્મ, અધર્મ સર્વ કાંઈ તમેજ છો.” જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તેમને અનેક પ્રકારે સાંત્વન આપી કહેતા કે “તમને ધન્ય છે કે આવો પ્રેમ તમને પ્રાપ્ત થયો છે. તમે વ્યર્થ શોક શા માટે કરો છો ? લગવાન સર્વવ્યાપી છે, તમારા હૃદયમાં પણ છે.” તેના જવાબમાં નામદેવજી કહેતા: “આપનું કહેવું યથાર્થ છે. પરંતુ મને તો પુંડરીકની પાસે ઉભેલા પાંડુરંગનાં દર્શન કર્યા સિવાય ચેન પડતું નથી.” તેમનો આવો અનન્ય ભાવ જોઈ જ્ઞાનેશ્વરજી અત્યંત પ્રસન્ન થયા હતા.

એક સમયે જ્ઞાનેશ્વરજીએ નામદેવને પૂછ્યું કે “ભજન કેવા પ્રકારથી કરવું જોઈએ, મન-બુદ્ધિને સાત્વિક કયા પ્રકારે ણનાવી શકાય છે ? શ્રવણાદિ સાધનોનો મર્મ શો છે ? ભકિત અને ધ્યાન શું છે ? આ પ્રશ્નોને સાંભ-

જતાંજ વિનયમૂર્તિ નામદેવજીએ ગદ્ ગદ્ બની જ્ઞાનેશ્વર-
ના ચરણ પકડી લીધા અને કહ્યું કે 'મને તો પાંડુ-
રંગની કૃપાનોજ ભરોસો છે. આવું જ્ઞાન મારા ભાગ્યમાં
ક્યાંથી ? મારામાં જ્ઞાન પણ નથી તેમ હું બહુશ્રુત પણ
નથી. એટલા માટે ભગવાને મારો હાથ આપને સોંપ્યો છે.
આપનો પ્રશ્ન એવો છે કે, જેવો કલ્પવૃક્ષ દીનની પાસે
યાચના કરે, અથવા કામધેનુ કોઈ દરિદ્રી પાસે પોતાની
ગરીબાઈ બતાવે. એમ જણાય છે કે આપ વિનોદથી આવો
પ્રશ્ન પૂછી મારૂ સુખ વધારો છો." આથી જ્ઞાનેશ્વરજીએ
કહ્યું—“હું તમારાજ ગુણે અનુભૂત આધન સાંભળવા માગું
છું. તમે તો ભગવાનના પ્રેમભંડારી છો. તમારી રમ-
પૂર્ણ વાતો સાંભળવા માટે મારા કાન આતુર બન્યા છે.
એટલા માટે મને તમારા અનુભવની વાતો જરૂર બતાવો.”
જ્ઞાનેશ્વરની આ આજ્ઞાથી નામદેવજી કહેવા લાગ્યા:

‘હું શું કહું, મને તો નામસંકીર્તનજ પ્રિય છે.
તેમની સામે ણીજાં સાધન વ્યર્થ અને કષ્ટપ્રદ પ્રતીત
થાય છે. એજ ભજન છે. ગુણદોષો તરફ ન જોતાં સર્વ-
ની સાથે સાચી નમ્રતાથી વ્યવહાર કરવો એજ વંદન છે.
તેનાથી અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહે છે. એથીજ સાત્વિકતા પ્રાપ્ત
થાય છે. સમસ્ત વિશ્વમાં એકમાત્ર વિકૃલને જેવો અને
એ ભગવાનના ચરણોનું હૃદયમાં અખંડ સ્મરણ કરવું એજ
ઉત્તમ ધ્યાન છે. જેમ હરણ નાદથી મોહિત બની
દેહની શુદ્ધિ ભૂલી જાય છે, તેવીજ રીતે મુખના ઉચ્ચા-
રણ થકી નામસ્મરણમાં મનને દબતાવી લગાડી તક્ષીન
બની જવું એ પ્રેમયુક્ત શ્રવણ છે. ભુંગડીટન્યાયથી
ભગવાનના ચરણોનું દૈ અનુસંધાનજ ઉત્તમ નિદિધ્યામન
છે. સર્વભાવથી એકમાત્ર વિકૃલનુંજ ધ્યાન, સર્વ ભૂતોમાં
તેમના સ્વરૂપનું અવલોકન, રજ અને તમસરહિત બનીને
સર્વથી આસક્તિ હઠાવીને કેવળ પ્રેમસુધારમનુ પાન કરવું
તે ભક્તિ છે. અનુરાગથી એકાંતમાં ગોવિંદનું ધ્યાન કરવા
સિવાય અન્ય ક્યાંય વિશ્રામ નથી. આ વચનો પણ

પરમ ઉદાર, સર્વજ્ઞ મારા પાંડુરંગે મને -કહેલાં છે.” નામદેવની આ દિવ્ય વાણી સાંભળીને જ્ઞાનેશ્વરજી ધણાજ પ્રસન્ન થયા.

આ પ્રકારે તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં પ્રભાત, દારિકા આદિ ક્ષેત્ર અને અન્યાન્ય મોક્ષપુરીઓનાં દર્શન કરી તે બંને જ્ઞાની ભક્તો પાછા ફરતા હતા. રસ્તામાં ણિકાનેર પામે કૌલાયતજી નામનું ગામ આવ્યું. તેમને જાનેને ધણીજ તરસ લાગી હતી. પાસેજ એક કૂવો હતો પરંતુ તેમાં પાણી ન હતું. જ્ઞાનેશ્વરજી સિદ્ધિપ્રાપ્ત યોગી હતા. તેમણે લઘિમા-સિદ્ધિ દ્વારા કૂવાની અંદર જમીનમાં પ્રવેશ કરી જળ પી લીધું અને નામદેવજી માટે જળ લઈ ઉપર આવ્યા.

પરંતુ નામદેવજીએ તે જળ પીધું નહિ. તે ભાવ-મગ્ન બની કહેવા લાગ્યા કે “ શું મારા વિઠ્ઠલને મારી ત્રિંતા નથી ? ” ભગવાન તો ભક્તની સેવાનો અવસર શોધ્યા કરે છે; તો પછી આ વખતે શા માટે ભૂલી જાય ? ભગવત્કૃપાથી કૂવો જળથી ઉભરાવા માંડયો. ભક્તના પ્રેમ-બંધનનો પ્રભાવ જોઈને જ્ઞાનેશ્વર આશ્ચર્યચકિત બની ગયા. તેણે નામદેવને ભાનમાં આવડ્યા અને ગાઠ આલિંગન આપી, તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. નામદેવે તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યાં. કેટલાક દિવસ પછી યાત્રા પૂરી કરી તેઓ પાછા ફર્યા.

નામદેવ પોતાના પ્રાણથી વહાલા વિઠ્ઠલને ભેગા થયા અને કહેવા લાગ્યા કે “ મારા મનમાં ભ્રમ હતો તેથીજ હું આપને માટે ઠેરઠેર ભટકાયો; પરંતુ ભગવન્ ! નિશ્ચય-પૂર્વક કહું છું કે, પંડરપુરના જેવું સુખ બીજે કયાંય સ્વપ્નમાં પણ નથી. સંસારમાં અનેક તીર્થ છે પરંતુ માર મન તો ગંદ્રભાગાની તરફ લાગેલું રહે છે. આપના વિના અન્ય દેવની પાસે પગે ચાલી જવાનું ઇચ્છતો નથી. મારા જ્ઞાન બીજા કોઈ દેવની પ્રશંસા સાંભળવા માગતા નથી. જ્યાં આગળ ગરુડચિહ્ન સહિત ધ્વજાઓ નથી તે સ્થાન

કેવું ? જ્યાં આગળ વૈષ્ણવોનો મેળો ન હોય અને જાખંડ હરિકથા ચાલતી ન હોય તે ક્ષેત્ર કેવું ? આ સર્વ જાણતો પંઢરપુરમાં વિકૃલજીના ચરણોમાં છે એટલા માટે હું આપના સિવાય બીજા કશાને જાણતો નથી. પરંતુ આપે મારા પર કૃપા કરી સર્વત્ર પંઢરપુર કરી દીધું અને યાદ કરતાંજ આપે દર્શન આપ્યા કર્યાં.”

જ્ઞાનેશ્વરજીના સમાધિસ્થ થયા પછી ફરી એક વખત નામદેવજી ઉત્તરહિંદમાં ગયા હતા. નામદેવને વીસોળા ખેચર પાસેથી પૂર્ણજ્ઞાનનો ખોધ થયો હતો તેટલા માટે તે તેમને પોતાના ગુરુ માનતા હતા.

નામદેવજીએ આયુષ્યનો પૂર્વાર્ધ પંઢરપુરમાં અને ઉત્તરાર્ધ પંજળ આદિ પ્રાંતોમાં ભક્તિનો પ્રચાર કરવામાં વીતાવ્યો હતો. તેમની ભક્તિ ઉચ્ચ કોટિની હતી.

ભગવાને આ ભક્તને બહુજ દુર્લભ ગણાવ્યા છે, જે સર્વત્ર સર્વમાં ભગવાનનેજ દેખતા હતા. વાસ્તવમાં તેજ મતુષ્ય ધન્ય છે કે જે સર્વત્ર ભગવદર્શનનો અભ્યાસ કરે છે અને તેમાં સફળતા મેળવે છે. શ્રીનામદેવજીમાં આ સર્વત્ર ભગવદર્શનની નિષ્ઠા ઘણાજ સારા સ્વરૂપમાં પ્રકટ હતી. તે જ્યાં રહેતા, જે કોઈ ચીજને જોતા, તેમાં તેમનું મન ભગવાન સિવાય કશું જોતું ન હતું, તેમના જીવનની આ વાતને પુષ્ટ કરવાવાળી ઘટનાઓમાંથી કેટલીક આ નીચે આપવામાં આવે છે:-

(૧) એક સમયે નામદેવજીની ઝુંપડીને આગ લાગી. આગ એક જાણુએ હતી. તે તો પ્રેમમસ્ત બની બીજી જાણુએ રાખેલી ચીજો ઉઠાવી ઉઠાવીને ફેંકવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “ પ્રભુ ! ખૂબ આવ્યા. આજ તો લાલ જીભ કાઢીને આવ્યા છો ! પરંતુ એક તરફજ શા માટે આવ્યા ? એક તરફની ચીજોને આપે ગ્રહણ કરી તો બીજી જાણુની ચીજોએ શું પાપ કર્યું ? કે તે આપની

કૃપાથી વંચિત રહી ? પ્રભુ ! તેને પણ શ્રદ્ધ કરો.” આમ કહી કીર્તન કરવા લાગ્યા અને નાચવા લાગ્યા. કેટલાક વખતે આગ શાંત પડી. નામદેવ ઘર વગરના થઈ ગયા. વર્ષાઋતુ હતી—ક્યાં રહે ? લગવાને પોતે જાતે મજૂર બની તેને છાથી ઢીધી. ત્યારથી એ પ્રભુ નામદેવજીની છાપરી છાવાવાળા બન્યા અને મશહૂર થયા.

(૨) એક સમયે નામદેવજી કોઈ ગામમાં થઈ નીકળતા હતા ત્યાં એક સૂના મકાનમાં ઉતર્યાં. તેમાં કોઈ પ્રહારાક્ષસ રહેતો હતો. લોકોએ કહ્યું:—“મહારાજ ! આ ઘરમાં રહેશો નહિ, તેમાં ભૂત રહે છે અને તે અધીં રાત્રે આવી આમાં રહેનારને મારે છે.” પરંતુ નામદેવજી તો સર્વમાં લગવાનને દેખતા હતા. તેમણે કહ્યું: “ભૂત તો મારા વિકૃલજ બન્યા હશે. તે તો નિર્ભયતાથી હસવા લાગ્યા અને ત્યાં રોકાયા. અધીં રાત્રિનો સમય થયો. ભૂત આવ્યો. તેનું શરીર ઘણુંજ લાંબુ પહોળું અને ચહેરો લયાનક હતો. નામદેવજીએ તેને જોઈ લગવજલાવથી પ્રણામ કર્યાં અને નીચેનું પદ ગાવા લાગ્યા અને કીર્તન કરતા નચવા લાગ્યા—

લલે પધારો લંબકનાથ,

ધરની પાવ સ્વર્ગલાં માથ, જોજન ભર કે લાખે હાથ.

શિવ-સનકાદિક પાર ન પાવે, આનિગન સાજ સમયે સાથ.

નામદેવકે તુમ હી સ્વામી, કીજે મોકા આજ સનાથ.

જ્યય વહ પદ ગાવત ભયે તબ વહ પ્રેત તુરંત;

પાય ચતુર્બુજ રૂપ તહે ભયો વિકુંઠ વસંત.

(ભક્તમાળ શિવ મહારાજ કેત)

પ્રેત તુરત અદૃશ્ય થયું અને લગવાનસ્વરૂપ બની ગયું. નામદેવજીના મનમાં તો તે પહેલેથીજ લગવાન હતા.

(૩) એક વખત નામદેવજી કોઈ એક જંગલમાં આડના નીચે રોટી બનાવી રહ્યા હતા. રોટલીઓ બનાવી રાખી હતી અને તે લઘુશંકા કરવા ગયા. એટલામાં એક

કૃતરો આવ્યો અને મોંમાં રોટલીઓ લઈને દોડ્યો. એટલામાં નામદેવજી આવી પહોંચ્યા. સર્વમાં ભગવાનને જોવાવાળા ભક્તશ્રેષ્ઠ નામદેવ ઘીની કટોરી હાથમાં લઈ જોલતા જોતાતા કૃતરાની પછવાડે દોડ્યા:

“ભગવન્ ! રોટલીઓ ઘી વગરની છે, લૂખી છે, ચોપડેલી નથી. મને ઘી લગાડવા દો, પછી લોગ લગાવો.” ભગવાને કૃતરાનું રૂપ ત્યાગી દઈ શંખચક્ર ગદા ધારણ કરેલું પોતાના દિવ્ય ચતુર્ભુજ સ્વરૂપનું તેમને દર્શન કરાવ્યું.

નામદેવની ભક્તિ કેટલી ઉચ્ચ હતી તેનું અનુમાન ઉપર્યુક્ત ઘટનાઓથી ઘર્ષ જશે. અનેક લોકોને ભક્તિ-માર્ગમાં તાપી વિ. સં. ૧૪૦૭માં ૮૦ વર્ષની ઉંમરે આ નશ્વર દેહ ત્યાગીને તેઓ પરમધામમાં પધાર્યા. મહારાષ્ટ્રમાં નામદેવજી વારકરી પંથના એક પ્રકારના સંસ્થાપક કહેવાય છે.

જોલો ભક્ત અને તેના ભગવાનની જય.

(" વિશ્વજ્યોતિ"ના એક અંક ઉપરથી)

१६-भक्त माधवदास

(लेखक:—श्री. " प्रेमी ")

संतसेवक लक्ष्मण माधवदासजी का जन्म संवत् १५८० में हुआ था. लक्ष्मणदासजी संतमंडालमात्रों की सेवा करना ही उनके जीवन का एकमात्र मंत्र था. मंडालपुरी के सभागम से और उनके पवित्र उपदेशों के प्रभाव से माधवदासजी का चित्त गृहस्थ से विरक्त हो गया. लक्ष्मणों को आप ही सुअवसर दे देते हैं. लक्ष्मण माधवदासजी को घर का गंधन था, परंतु देव-धर्या से उनकी पत्नी का द्वेषांत हो गया. अणु आप निश्चिन्त हो गये. घर का भार पुत्र को सौंप आप जगदीशपुरी को चल पडे. पुरी में पहुंच कर श्रीजगदीशजी के मंदिर में गये और लक्ष्मण के दर्शन कर परम प्रसन्न हुये. वहां से समुद्र-तट पर आये, लोचन का कोप प्रगंध नहीं था. लक्ष्मण माधवदासजी के निराहार तीन दिन भीत गये. लक्ष्मण को धसकी क्या चिंता थी, वह तो प्रभु के प्रेम में भस्त समुद्र के किनारे पडे थे, पर लक्ष्मणवत्सल प्रभु से नहीं रहा गया; उन्होंने अपने प्रसाद का थाल श्रीलक्ष्मीजी के हाथ लक्ष्मण के पास लेना. माधवदासजी ने लक्ष्मण की प्रसादी आदरसहित ग्रहण की, और अपने को कृतार्थ समझ कर लक्ष्मण के उस प्रसाद को प्रेम से खा कर संतुष्ट हो गये.

धर लक्ष्मण की पूजा-आरती का समय हुआ. पूजार्थियों ने दरवाजा जोला, पर उन्होंने लक्ष्मण के सामने

प्रसाद का थाल नहीं मिला. सगडो गडा आश्रय हुआ. आशे ओर जोण होने लगी. सारी पुरी के जोणने पर ली थाल का पता नहीं लगा. अंत में पंटे माधवदासलु की कुटी में पहुँचे. वहाँ उन्हें थाल दिणलायी दिया. तण तो उन्हीके ओर सगळ ले न कर काल-काठरी में डाल दिया और गहुत गार भारी.

वहाँ से लगवान की आरती करने के लिये पंटे मंदिर में आये, पर वहाँ के दृश्य के देण सण आश्रय-व्यक्ति हो गये. उन्हें गडाराण के विग्रह पर स्पष्ट धाव लगे हुअे दिणलायी पडे, सगमें 'त्राडि, त्राडि' मग गयी, सण लगवान के मंदिरद्वार पर बैठ गये. सारी रात भीत गयी. अंत में ओक पूजारी के स्वप्न में दर्शन हुअे. लगवान ने कहा कि 'गाधवदास गेरा लकत है. उसके ले चोट लगी वह मुअके ही लगी है. वह थाल तो स्वयं मैंने ही लेन था. नन्यो, तुम सण उसके अरखों में पड कर अपने अपराध के क्षमा करवाओ.' फिर क्या हेर थी, सण लकत माधवदासलु के पास दौडे और न कर उनके अरखों में गिर पडे. लकत गडे दयालु होते है; कोष कितना ही अपराध क्ये न करे, वे उसके ध्यान में ली नहीं लाते; उलटे प्रभु से उसके लदे की ही कागना किया करते है. लकत माधवदासलु ली लगवान के सखे लकतोमेंसे थे. उन्हांने सगडे सांत्वना दी और गडे प्रसन्न हुअे. उस दिन गडे सभारोड से सेलगवान की पूजा की गयी.

गाध का महिना था. कडाके का नडा पड रहा था, सण धरों में घुस कर आराम से सो रहे थे, ओक माधवदासलु ही वसहीन थे. वे उस असह्य ठंड में गिना ही वस के जगदीशलु के द्वार पर न कर सो गये. लगवान सर्वान्तर्यामी है, पूजारियों के आज्ञा हुअ कि माधवदास ग्राहर पडे है, उन्हे हुमारी रनध उदा हो.

पूजारियों ने उसी समय आज्ञा का पालन किया. रत्नर्षि जोड़ते ही माधवदासलाल का सारा ऋण लाग गया.

जोड़ गार माधवदासलाल को रोज़क रोग हो गया. गार-गार दस्त होने से वह व्याकुल हो गये. लक्ष्मी की सेवा में स्वयं लगवान आ उपस्थित हुये और जोड़ साधारण साधु का वेष धर लगवान ने उनकी सेवा की. थोड़े दिनों में ही उनका रोग भिट गया.

लक्ष्मी माधवदासलाल नित्य बीम मंगल करते थे. बीम में ले मिलता, उसी में संतुष्ट रहते थे. पुरी में जोड़ गडी कंठस वैश्यकन्या निवास करती थी. माधवदासलाल जण उसके यहाँ बीम मंगने जाते तो वह किसी-न-किसी काम का गडाना कर बीम नही देती थी. जोड़ दिन वह चौका दे रही थी. देवात् उसी समय माधवदासलाल पहुँच गये और बीम मंगने लगे. वैश्यकन्या को माधवदासलाल पर क्रोध आ गया, उसने बूढ़ा साइ करने के साथडे को ही उनकी ओली में डाल दिया. लक्ष्मी माधवदासलाल प्रसन्न हो गये. उनोंने उस कपडे को समुद्र पर ला कर धोया और फिर उसकी भत्ती गना कर जला दिया. उस कपडे के साथ ही लक्ष्मी के प्रलाव से उस वैश्यकन्या की दुर्गुद्धि भी जल गयी. दूसरे दिन फिर माधवदासलाल उसीके यहाँ बीम के लिये गये. अण तो वह शुद्ध हो चुकी थी, देभते ही अरखों में गिर पडी. माधवदासलाल उसको सन्तो की सेवा करने का उपदेश देकर वहाँ से चले आये.

माधवदासलाल को पुरी में रहते अनेक दिन गीत गये. जोड़ दिन जोड़ द्विग्विजयी पंडित पुरी में आया. उसे अपनी विद्वत्ता का गडा अलिमान था. पुरीके विद्वानों ने जोड़ गडी सला कर उसको यह लिण कर दे दिया कि हमारे अंदर माधवदासलाल ही अधिक विद्वान है. वे हम सणको मान्य है, उनका निर्णय हमें स्वीकार होगा. शास्त्रार्थ का समय नियत हो गया, समय पर वह अलिमानी

पंडित माधवदासलु के पास गया. लकत माधवदासलु की कुटी पर लोगों की लीड जमा हो गयी. सभ विद्वान ली वहां नूट गये. शास्त्रार्थ में शर्त रकणी गयी कि निराका पराजय हो वह तिररकारपूर्वक पुरी से निकाल दिया जाय. पर वास्तव में लकत माधवदासलु विद्वान और शास्त्रार्थ करनेवाले पंडितों में नहीं थे, वे तो ल-गवान के अनन्य लकत थे. प्रलु अपने लकतका अपमान कैसे देणते ? लकत के लगवान की सहायता मिल गयी. माधवदासलु ने द्विग्विजयी पंडित के पराजित कर दिया. पुरीकी विद्वन्मंडलीने उस द्विग्विजयी पंडित के पुरी से निकाल दिया.

एवन के शेष दिन लकत माधवदासलु ने सभुद्रतट पर ही गिताये. अंत में पुरी में ही अपने छस पांच-लौतिक शरीर के त्याग कर वे लगवान के दिव्य धाम के सिधार गये.

(" कल्याणु " ना ओक अंकभांयी)

૧૭-સદાશિવેન્દ્ર સરસ્વતી

(અનુવાદક: શ્રી. જગન્નાથ હરિલાલ પંડ્યા બી. એ.)

શ્રીસદાશિવેન્દ્ર સરસ્વતી એક એવા મહાત્મા થઈ ગયા છે કે જેમને લીધે ભારત ભૂમિને તીર્થરૂપ માની શકાય છે. માયામોહમાં દ્રસાયલાં પ્રાણીઓના ઉદ્ધારને માટે ભગવાનની અપાર કરુણામયી આજ્ઞાથી પ્રત્યેક યુગમાં કોઈ ને કોઈ અલૌકિક, શાન્તિશાળી મહાપુરુષ આ લોકમાં અવતાર ધારણ કરેજ છે અને તેઓ પોતાના અસ્તિત્વ તથા તપના પ્રભાવથી ઈશ્વરની સત્તા ઉપર મનુષ્યલોકનો વિશ્વાસ દૃઢ કરી જાય છે. એવા અગત્યકારી મહાપુરુષોમાં સદાશિવેન્દ્ર સરસ્વતી આદરપાત્ર છે.

વિદ્યાર્થી અવસ્થા

આજથી લગભગ દોઢસો વર્ષ ઉપર ચોલમંડળમાં કાવેરી નદીના પવિત્ર તટ ઉપર આવેલા કૂર ગામમાં એમનો જન્મ થયો હતો. તે વેળા અંગ્રેજી શાળાઓ કે કોલેજોનો પ્રચાર થયો ન હતો; એટલે લોકો પોતાનાં બાળકોને સંસ્કૃત ભણાવવા માટે પાઠશાળાઓમાં મોકલી આપતા હતા. તેવીજ રીતે સદાશિવેન્દ્રજીની શિક્ષા-દીક્ષા એક સંસ્કૃત પાઠશાળામાં થઈ. કાવેરીના તટ ઉપર તિરુવશનદ્ધુર નામના ગામમાં એમનું પવિત્ર ગુરુકુલ આવેલું હતું. એ સમયે એ પાઠશાળામાં ચારા સારા કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થી એકઠા થયા હતા. તેમાંની ત્રણ વ્યક્તિ તેા દક્ષિણમાં ખૂબ પ્રખ્યાત થઈ છે. પહેલે નંબરે હતા રામભદ્ર દીક્ષિત. તેમણે “ જ્ઞાનકી પરિણય ” નામનું નાટક

રચેલું છે. બીજે નંબરે સહપાઠી શ્રી વેંકટેશ હતા. તેમણે “આખ્યા-પદ્ધી” “દયાશતોક” આદિ ગ્રંથોની રચનાથી અધ્યાત્મવેત્તાનું સમ્માનિત ગાસન પ્રાપ્ત કરેલું છે. ત્રીજા હતા મહાવૈયાકરણી ગોપાળ શાસ્ત્રી. તેઓ તો રાજ એ જ રટન કરતા કે: “મહામાપ્યં વા પઠનીયં મહારાજ્યં વા પાલનીયમ્” આમની સાથે ચોથે નંબરે હતા સદાશિવેન્દ્ર સરસ્વતી, જેમને લીધે આખા દક્ષિણ પ્રાન્તનું મસ્તક ઉંચું રહ્યું છે. એ ચારે વિદ્યાર્થી ચાર વેદ, ચાર મુક્તિના ભેદ અને સનકાદિ ચાર બાલપ્રહારીઓની સમાન, વિદ્યા, વિનય તથા તપથી સંપન્ન બનીને સંસારને આનંદિત કરતા, બીજના અંદ્રની ચેઠે પ્રતિપળ ઉન્નતિ પામવા લાગ્યા.

ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ

સદાશિવેન્દ્ર લગભગ બંધાં શાસ્ત્રોના સારા જ્ઞાતા બન્યા. ન્યાયમાં તો એ ધુરંધર ગણાતા, એમનો વિવાહ બચપણથી થઈ ચૂક્યો હતો. કુટુંબીઓના આગ્રહથી એમને ગુરુકુળ છોડીને ઘેર આવવું પડ્યું, અને પોતાની ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ ગૃહસ્થધર્મમાં ચિત્ત લગાડવું પડ્યું. ઘરમાં નવી દુનિયા અને નવો સમારંભ જોવામાં આવ્યો, આથી એ તો સ્વદય કાળમાં જ બહુ ગભરાઈ ગયા. વૈરાગ્યનો તરુણારુણ સૂચ્ય એમના નિર્મલ અંતઃકરણરૂપી ગગનમાં અદ્ભુત કાન્તિની સાથે ઉદય પામ્યો.

આથી એઓ, યદહરેચ વિરજેત તદહરેચ પ્રવજેત એવી વેદ-પુરુષની આજ્ઞા અનુસાર, તેને યથાર્થ રૂપમાં પૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશથી, અનાંચાસે જ બંધુઓની સાથેનો નાતો તોડીને ઘરમાંથી નીકળી ગયા. વર્ણાશ્રમની ઐપાધિક સ્ત્રીમાને ઓળંગીને એઓ સ્વદય સમયમાં જ પરમહંસ દશાએ પહોંચી ગયા અને ખાવાપીવામાં સમતાનો વ્યવહાર ગ્રહણ કરીને દેહ-યાત્રાનો નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. એમની ઉન્મત્ત તથા નિઃસ્પૃહી દશાને જોઈને લોકો એમને પાગલ અથવા ઢાંગી પણ કહેવા લાગ્યા. અજ્ઞાની

જન તો મોટા વિદ્વાનને એમ કહ્યાજ કરે છે, પણ સદા-શિવના જેવા પૂરા આત્મનિષ્ઠ ઉપર આવી વાતોની કંઈ અસર થાય એમ ન હતું.

યોગશિક્ષા

હવે એમને યોગ શીખવાની ધૂન લાગી. આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે એઓ ઝહુ દિવસ યુધી કોઈ સારા ગુરુ મેળવવાની શોધમાં રૂયા. અંતે એમને યોગીરાજ પરમ શિવેન્દ્ર નામે પંડિતજી મળી ગયા. તેમજી એમની દશાની પરીક્ષા કરી લીધી અને એમને એ વિદ્યાનું પાત્ર સમજાવે ઝહુ પ્રેમથી યોગવિદ્યાનું રહસ્ય સમજાવ્યું. સદા-શિવેન્દ્રે થોડા જ સમયમાં યમ, નિયમ, આસન, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ આદિ દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારનો આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો. યોગની કળામાં એમજી ઝહુ શીઘ્રતાથી પૂર્ણ રીતે પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી અને સદ્ગુરુની કૃપાથી હૃદય-કમલ-કોશનું ઉદ્ઘાટન કરીને પરમ જ્યોતિનો સાક્ષાત્કાર થવાથી એઓ સિદ્ધ દશાને પહોંચી ગયા. એમનો અભ્યાસ એટલો વધી ગયો કે હવેથી એ “સંયમી સાર્વભૌમ” ને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. ઝાસઠ આર્યા છંદોમાં એમજી એક નાનકડું “આત્મ-વિલાસ” નામનું કાવ્ય લખ્યું છે, જેમાં અક્ષરે અક્ષરે એમની મસ્તી ટપકે છે, અને વાંચનારની ખાત્રી થાય છે કે એમનું કહેવું કૃત્રિમ નથી પરંતુ સાચા સાધુનું દિલ કેવું હોય છે તે પ્રકટ કરે છે.

મૈત્ર્ય વ્રત

સદાશિવના ગુરુ પરમ શિવેન્દ્ર સ્વામીની પાસે સારા સારા વિદ્વાનો દૂર દૂરથી દર્શન માટે આવતા હતા અને એમની સાથે યોગવિદ્યા સંગ્રામી કંઈ કંઈ ચર્ચાઓ કરતા હતા. સદાશિવ પણ એમની જોડે આવી ચર્ચામાં લાગ લેતા, અને અનેક પ્રશ્નો પૂછવા માંડતા જેના ઉત્તર દેવાને એ વિદ્વાનો અસમર્થ નીવડતા. આ એમનો કુસંસ્કાર દિવસે

દિવસે વધતો ગયો, તેથી કેટલાક અસહિષ્ણુ પડિતોએ એમના આવા વ્યવહારની વાત પરમ શિવેન્દ્રના કાન સુધી પહોંચાડી. એમને પણ સદાશિવનો આ સ્વભવતા-રહિત વ્યવહાર અનુચિત લાગ્યો તેથી ક્રોધાવિષ્ટ થઇને એમણે સદાશિવને કહ્યું કે “ શીખો છો યોગ, પણ તમારા જીવનમાં એનો ઉપયોગ કેમ કરતા નથી ? તમારી નિરંકુશ વાણીને શું તમે સંયમનું મત શીખવી નથી શકતા ? ”

સદાશિવના સાચા હૃદયની ઉપર આ શબ્દોનો વિચિત્ર પ્રભાવ પડ્યો. એ શબ્દ એમના હૃદયમાં જડાઈ ગયા. ગુરુભક્ત સદાશિવે ગુરુને શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રણામ કર્યા અને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી. એટલાથી જ સંતુષ્ટ ન થતાં, નિર્મલ હૃદયે સદાશિવે ગુરુની આજ્ઞાનો આદર કરતાં કરતાં એવી લીધમ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, હવેથી મરણપર્યંત હું મૈત્ર મતમાંજ જીવન વિતાવીશ. આવી પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને ગુરુજી ખિચારા બહુ દુઃખી થયા. સદાશિવને એમણે ઘણું ઘણું સમજાવ્યા અને એ પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરવા કહ્યું, પરંતુ અહીં તો સદાશિવની જગ્યાન બંધ થઈ ચૂકી હતી-જગ્યાન પર પ્રતિજ્ઞાનું તાણું દેવાઈ ગયું હતું. તેથી આખરે આચાર્યને મૌન-યોગી થવાની અનુમતિ આપવી પડી, અને ત્યારથી સદાશિવ મૌન દશામાં પહૂરિપુનું દમન કરતાં કરતાં-ઋતલ મિક્ષા-તરુતલ વાસઃ એ સૂત્રને અવલંબીને સુખમાં સમય વીતાવવા લાગ્યા.

પોતાના શિષ્યની આવી ઉત્તમ દશા દેખીને પરમ શિવેન્દ્ર યોગી પ્રસન્ન થયા, પણ એમને એટલો ખેદ રહેવા લાગ્યો કે, મારા શિષ્યના જેવો હું સંયમ કરવાને સમર્થ ન બન્યો. એમની આ દશા નીચેના પદમાંથી પ્રતીત થાય છે:—

उन्मत्तवत् संचरतीह शिष्यस्तवेति लोकस्य वर्चासि शृण्वन्॥

સ્વિચ્છન્નુવાચાસ્ય ગુરુઃ પુરાહો છુન્મત્તતા મે ન હિ તાદર્શીતિ।x

ત્રણ માસની સમાધિ

માની થયા પછી સદાશિવેન્દ્ર પર મસ્તી અને નિરી-
હતાનો રંગ દિન પર દિન ઘેરો થતો ગયો. પોતે વનમાં
તથા નિર્જન સ્થાનોમાં રહેવાનું અધિક પસંદ કરતા
હતા. એવાં સ્થાનોમાં રહીને એઓ પોતાની સમાધિને
અભ્યાસ અધિકાધિક કરવા લાગ્યા. એક વાર એવું બન્યું
કે પોતે કોડિમુડિ નગરની પાસે કાવેરીની ધારામાં એક
નાની ટેકરી ઉપર કેટલાક દિવસથી રહેતા હતા. ઋતુ
વરસાદની હતી. દૈવવશાત્ નદીમાં ભયંકર પૂર આવ્યું,
જેથી કિનારા ઉપરનાં વૃક્ષ ઉખડી ગયાં અને આસપાસ-
નાં ગામડાં તણાઈ ગયાં. સદાશિવ પણ નદીના પ્રવાહમાં
તણાવા લાગ્યા અને પાણીના ભેરથી આવે જતાં જતાં
કોઈ ઉંડા ખાડામાં ભરાઈ ગયા. આસપાસનાં ગામવાળા-
ને આ ભેવાથી ઘણો ખેદ થયો, પણ તેઓ સ્વામીજીને
આ આપત્તિમાંથી બચાવી શક્યા નહિ. ત્રણ માસ બાદ
નદીનો પ્રવાહ સૂકાઈ ગયો અને ગામના લોકો પોતાની
ખેતીના કામ માટે નદીમાં નાના નાના કાચા ફૂવા ખોદવા
લાગ્યા. ખોદતાં ખોદતાં એક વ્યક્તિની કોદાળી કોઈ
કઠિન પદાર્થ ભેટી અથડાઈ. તેજ ક્ષણે તેણે કોદાળી બ-
હાર કાઢીને જોયું તો તે લોહીથી ખરડાયેલી જણાઈ. બધા
લોક આ ભેઈ આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા. પછી એમણે બધાએ
મળીને તરતજ ઘણી સાવધાનીથી ધીમે ધીમે એ સ્થાન
ઉપરની માટી હાથ વડે ફર કરી. ત્યાં તો ત્રણ માસે
સર્વને શ્રદ્ધાભાજન સ્વામી સદાશિવેન્દ્રનાં દર્શન થયાં!
પોતે આનંદથી હાથપગ લાંબા કરીને, રેતીનું વસ્ત્ર
ઓઢીને પૃથ્વી માતાની ગોદમાં સૂઈ રહ્યા હતા ! ભેવા-

x “તગારા શિષ્ય ઉન્મત્ત જેના અડીં સચરે છે.” એવી લોક-
વાણી સાંભળીને ગુરુ ખિન્ન થઈને કહેવા લાગ્યા કે “ અરે ! મારી
ઉન્મત્તતા તો એના જેવી જ નહિ.”

વાળા તાબુળ થની ગયા, ઝેકળીબના મોં સામે જોવા લાગ્યા. સર્વેએ મળીને યોગીરાજનું સમાધિસ્થ શરીર પૃથ્વીના ગર્ભમાંથી બહાર કાઢ્યું. આ પરિશ્રમને પરિણામે યોગીરાજની સમાધિ ખુલી ગઈ અને પોતે કેમ જાણે મીઠી નિદ્રામાંથી ઉઠ્યા હોય તેમ આંખો ચોળતા ચોળતા ઉભા થઈ ગયા અને યથેચ્છ દિશાએ ચાલી નીકળ્યા.

x x x x

કેટલીક અસાધારણ ઘટનાઓ

(૨)

સદાશિવેન્દ્રનું જીવન અદ્ભુત તથા અસાધારણ ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ છે. તેમાંની કેટલીકનો ઉલ્લેખ પાઠકવર્ગના કુતૂહલને દૂર કરવા માટે સંક્ષેપમાં આપવામાં આવે છે. આજકાલના યુક્તિવાદના જમાનામાં આવી ઘટનાઓનો સ્વીકાર કરતાં ઘણા જણ અચકાય છે. પરંતુ સદાશિવ જેવા યોગવિદ્યામાં પારંગત સાધુને માટે આવી વાતો કહી બતાવવાનું અસંભવ હોય છે.

(૧) કફર ગામની પાસે જ આ વાત ઘનેલી છે. જેતરોમાં ધાન્ય પાકી ગયું હતું અને ડુંડાં કાપીને જેતરોમાં લેગાં કરવામાં આવતાં હતાં. રાત્રે ઘેર જતી વેળા જેતરોના માલિક પોતાના તરફથી જેતરોમાંના અનાજની રખવાણી માટે એક બે આદમી મૂકી જતો હતો. સમસ્ત જગત નિદ્રાદેવીની ગોદમાં નિશ્ચિંત આનંદ અનુભવી રહ્યું હતું. પરંતુ

યા નિશા સર્વમૂતાનામ્ તસ્વાં જાગર્તિ સંયમી ॥

એ પ્રમાણે સદાશિવ મધ્ય રાત્રિને સમયે આત્મચિંતનની મસ્તીમાં ધૂમી રહ્યા હતા. ધૂમતા, ફરતા થાકીને અનાજના ઢગલા પર જઈને સૂઈ ગયા. જેતરના રક્ષકોએ તેમને ચોર ધારીને ખૂબ મારપીટ કરી, પણ તેની અસર એમના ઉપર જરાએ ન થઈ. પહેરાવાળાઓએ

ચેષ્ટા કરી, પરંતુ ધન્ય છે એ યોગળળને ! એમનું કંઈજ આલ્યું નહિ ! જાંઘા પૂતળાં જેવા ઉભા રહી ગયા. ત્યાં તે ઘોડી વારમાં સવાર થયું. માર-પીટ કરવાનું તે બાબુએ રહ્યું, પણ પહેરેગીરો પોતાના સ્થાનેથી હાલીચાલીજ ન શક્યા. દિવસ ચઢતાં આસપાસના ઘણા જેડુતો ભેગા થઈ ગયા, અને તેઓ આ રળવાળેને સદાશિવ દ્વારા શિક્ષા પામેલા ભેદને ચકિત થઈ ગયા. માંહોમાંહે તેઓ સ્વામીજીના મહિમાનાં વળાણ કરવા લાગ્યા. લોકોની વાતોના અવાજથી યોગીરાજની સમાધિ ખુલી ગઈ, અને તેઓ સુપચાપ ઉડીને યથેષ્ટ દિશાએ આલ્યા ગયા !

x

x

x

x

(૨)

કોઈ કોઈ વાર મસ્તીમાં ધુમતા ધુમતા એઓ વસ્તીમાં પણ આવી જતા હતા. ગલીકુંચીઓમાંથી પોતે નીકળતા હોય ત્યારે બાળકો એમના ઉપર કાંકરાઓ ફેંકતાં, એમના વાળને તથા હાથપગની આંગળીઓને ખેંચતાં અને અન્ય ઉપદ્રવ કરીને ગેલ કરતાં. જે ભિક્ષા યોગીરાજ માગી લાવતા તે એજ બાલકોમાં પોતે વહેંચી દેતા ! એક વાર બે ત્રણ બાળકોએ એમને આશ્રુપૂર્વક અરજ કરી કે “બાબા ! આજ રાતે મદુરામાં વૃષભવાહનનો ઉત્સવ છે. અમને આ ઉત્સવ નહિ દેખાડો ! સદાશિવના મનમાં એમ થયું કે બાળકોની આ વાત હસવા જેવી ગણીને ઉડાડી ન સુકાય તો ઠીક. એમના ભક્તિભાવથી પોતે પ્રસન્ન થયા હતા, તેથી એમણે ઇશારો કર્યો કે તમારી આંખો જાંઘ કરી દા, અને પછી પોતે બાળકોને પોતાને બે ખભે બેસાડયા. આંખો ખોલી ત્યાં તે બાળકોએ નૃત્ય-ગીત-વાદ્યથી સુંજતા, ભક્તોથી ભરેલા ભગવાન સુંદરનાથના મંદિરમાં પોતાને આવી પહોંચેલા જોયા. વાત કરી એટલામાં તે પોતે મદુરામાં આવ્યા છે એમ ભેદને બાલકો ચકિત થઈ ગયા. આ તે સ્વપ્ન

કે માયા કે ચિત્તભ્રમ ? એમાંનું શું હશે તે તેઓ નક્કી કરી શકયા નહિ. સદાશિવે સર્વને માટે પ્રસાદ આણી આપ્યો અને સૂર્યોદય થતા પહેલાં તે સૌને પોતપોતાને ઘેર પાછા પહોંચાડી પણ દીધા. ઘરવાળાં બધાં ગભરાઈ ગયાં હતાં. તેમને બાળકોએ આ આશ્ચર્યકથા કહી સંભળાવી અને પ્રમાણરૂપ પ્રસાદ પણ હાજર કર્યો. પછી કંઈ શંકા રહે ?

એમ કહે છે કે, મહાશિવરાત્રિએ આ શિવભક્ત યોગિરાજ, રાતે કાશી, મહુરા, રામેશ્વર આદિ દિવ્ય ક્ષેત્રે-માં એકજ રાત્રિમાં ભગવાન શંકરનાં દર્શન કરી આવતા એમ તે તે સ્થળના નિવાસીઓએ જોયું હતું. એમના મહિ-માંનું વર્ણન કરવાવાળાઓ એટલે સુધી કહે છે કે, એઓ યોગબલથી યુરોપમાં તુર્કસ્તાન સુધી ફરી આવ્યા હતા ! !

x x x x

(૩)

એક મહાભૂષ્ ધ્રુવચારી કાળા અક્ષરને ફટી મારે એવા હતા, પણ સદાશિવની સેવા તનમનથી કરતા હતા. એમની સાચી શ્રદ્ધાભરેલી સેવાથી સદાશિવજી પ્રસન્ન થઈ ગયા. ધ્રુવચારીએ પ્રાર્થના કરી કે મને પણ, બાળકોની પેઠે યાત્રાનું કષ્ટ ન પડે એમ, શ્રીરંગનાથજીનાં દર્શન કરાવો. સ્વામીએ તેને આંખો બંધ કરવાનો ઇશારો કર્યો. તેણે આંખો ખોલી તો પોતાને સદાશિવની સાથે ભગવાન રંગનાથના જ મંદિરમાં ઉભેલો જોયો ! કેટલીક ક્ષણ પછી સદાશિવ અંતર્ધાન થઈ ગયા. ધ્રુવચારીએ મંદિરના ખૂણે-ખૂણે તપાસ્યા પણ ક્યાંય તે દેખાયા નહિ એટલે એ પગ-પાળા કરૂંની તરફ ચાલી નીકળ્યા અને કેટલાય દિવસે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આવતાંજ સ્વામીજીને સમાધિસ્થ જોઈને તેમને બહુ આનંદ થયો, અને તેમણે એ વિદ્યા શીખવવાની લિલા માગી. દયાવશ થઈ એ ચતીન્દ્રે ધૂળમાં મંત્ર લખી દીધો, તેના અભ્યાસથી ધ્રુવચારીમાં અદ્ભુત અમત્કાર દેખાવા લાગ્યો, અને એ પ્રાન્તના લોકમાં સૌ

એમને સિદ્ધને નામે બોલાવવા લાગ્યા.

x

x

x

કપાઈ ગયેલો હાથ ફરીથી ભેડાઈ ગયાની એક અત્યંત અફ્લુત ઘટના પણ એમના ચરિત્ર સાથે સંકળાયેલી છે. એક વાર મસ્ત સદાશિવજી ફરતા ફરતા કોઈ મુસલમાન જમીનદારના જન્મનખાના તરફ પહોંચી ગયા. સૂર્યનું પણ દર્શન નહિ કરનારી પરદાનશીન બીબીબોના આવાસની અંદર એક અવધૂતને પેસતો ભેઈ નવાબ સાહેબ જુસ્સાથી બહાર નીકળ્યા. કોઈના આવેશમાં અંધ બનીને તેમણે સદાશિવ પર તલવારનો પ્રહાર કર્યો તેને લીધે એમના એક હાથની આંગળી કપાઈ ગઈ. પરંતુ આ ઘટનાથી સદાશિવની મૌનવૃત્તિમાં કોઈ વિકાર થયો નહિ ! એ તો એમ ને એમ ને ગજરાજની પેઠે નિર્વિકાર ભાવથી જ ધીમે ધીમે ત્યાંથી ચાલી ગયા ! એમની આવી મજબૂત હાલત જોતાં જ નવાબ સાહેબનો પિત્તો ઠંડોગાર થઈ ગયો અને પોતાની ભૂલમાટે એમને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. એમના મનમાં એવો જ નિશ્ચય થઈ ગયો કે, એ કોઈ સાચા ખુદાહોસ્ત ફકીર છે. તેથી પોતાનો ગુન્હો માફ કરાવવાની અને એમની બદહુવામાંથી પોતાને બચાવવાની એમને તાલાવેલી લાગી. તેથી એઓ છાયાની માફક એમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. આવી રીતે કેટલાક દિવસ નિરંતર પોતાની પાછળ તેમને ધૂમતા ભેઈને યોગીરાજે ઈશારાથી તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. નવાબે ઠંડવત્ પ્રભુમ કરીને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી. નવાબથી પોતાની આંગળી કપાઈ છે એ વાત સાંભળીને યોગીરાજે તે ઉપર દષ્ટિ કરી, અને બીજે હાથે તે કપાયેલો ભાગ ધોઈને, છટી પડેલી આંગળી પકડીને તેને સ્થાને તેને ભેડી દીધી ! આ અફ્લુત ઘટના દેખતાં જ નવાબ સાહેબ ક્ષમા માટે અતિશય આજીજી સાથે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. અંતે યોગીન્દ્રે તેમને ક્ષમાનું દાન દીધું અને

પોતે યથેચ્છ દિશાએ જમન કર્યું.

આ આશ્ચર્યભરેલી ઘટના એટલી પ્રસિદ્ધ છે કે એનું વર્ણન શૃંગેરી મઠના વિદ્વાન શંકરાચાર્ય શ્રીનૃસિંહ ભારતી સ્વામીએ સ્વનિર્મિત, “સદાશિવેન્દ્ર સ્તુતિ” નામના કાવ્યમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

યોડનુત્પન્નવિકારો ઘાહૌ મ્લેચ્છેન ચ્છિન્નપતિતેડપિ ।
 અવિદિત્તમમતાયાસ્મૈ પ્રણતિં કુર્મઃ સદાશિવેન્દ્રાય ॥
 પુરા યવનકર્તનસ્રવદમન્દરક્તોડપિ યઃ
 પુનઃ પદસરોરુહપ્રણતમેનમેનોનિધિમ્ ॥
 કૃપાપરવશઃ પદં પતનવર્જિતં પ્રાપયત્ ।
 સદાશિવયતીદ્ સ મચ્ચનવધિં કૃપાં સિચ્ચતુ ॥

અર્થ:—કોઈ મ્લેચ્છે પોતાના હાથની આંગળી પર કાપ મૂક્યાથી તે છિન્ન થયા છતાં જેમને જરાએ વિકાર ઉત્પન્ન થયો ન હતો એવા મમતાગહિત સદાશિવેન્દ્રને હું પ્રણામ કર છું.

અગાઉ કોઈ યવનના પ્રહારને લીધે જેમને લોહી ખહું નીકળતું હતું, છતાં જેમણે, તે પાપીએ કરેલા પાદ-પ્રણામથી કૃપાવશ થઈને તેને ક્ષમા આપી હતી તે સદાશિવ યતિરાજ મારા ઉપર અનવધિ કૃપા કરો.

x x x

(૪)

જેવી રીતે સદાશિવેન્દ્ર, શ્રી શંકરાચાર્યની સર્વથી મોટી ગાદીના આચાર્યના લક્ષિતભાવન ગળ્યા, એવીજ રીતે એઓ દાક્ષિણાત્ય રાજ્યો દ્વારા પણ ખહું સન્માનિત થયા હતા. નવસાલ રાજ્યના અધીશ્વર મહારાજ વિજય રઘુનાથ તેડમાને તેા લગભગ આઠ વર્ષ સુધી એમની સેવા અર્પવ શ્રદ્ધાથી કરી હતી. યોગીરાજે પ્રસન્ન

થઈને એગની પ્રબળતા રંજન માટે કેટલાક ઉપાય રેતીમાં લખી દીધા હતા અને બીજી વાતો બહુવા માટે પોતાના મહાપાઠી ગોપાલશાસ્ત્રીનું નામ મંદેતથી બતાવ્યું હતું. એ શાસ્ત્રીના વંશજો હજી સુધી ત્યાં રાજગુરુ તરીકે પૂજાય છે. આ રાજ્યમાં સદાશિવજીના ઉપદેશ અનુસાર શારદા-નવરાત્રિ મહોત્સવ, દક્ષિણામૂર્તિ પૂજા વગેરે બહુ ઠાઠમાઠથી હજી ચાલે છે. દક્ષિણામૂર્તિની પાસે જ પૂજનાં પ્રધાન દ્રવ્યોમાં, જે રેતી ઉપર યોગિરાજે ઉપદેશ લખી દીધો હતો તે પ્રતિષ્ઠા સહિત રાખવામાં આવે છે, અને તેની પણ પૂજા થાય છે.

આજકાલની શિક્ષા-દીક્ષાના પ્રકાશમાં યોગીરાજનું ચમત્કારયુક્ત જીવન અસંભવ ઘટનાઓથી પૂર્ણ જણાય એવું છે. આ સમયનું એક મહાવાક્ય એવું છે કે:— પ્રકૃતિરેવ પરં બ્રહ્મ ॥ પરંતુ સદાશિવનું જીવન “નેચર-સ્ટડી”ની કસોટી ઉપર કસવા જેવી વસ્તુ નથી. એ તો ભારતના યોગજાળનો એક એવા ઠાળનો નમુનો છે કે જ્યારે આપણે દેશ આપણું સર્વસ્વ તથા સર્વ વિશેષતાઓ લગલગ ખોઈ ખેઠા હોતો. સિદ્ધ લોક અંતર્મુખ હોય છે. એમનાં સર્વ રહસ્યોને આપણે સાંસારિક દષ્ટિવાળા લોક કેવી રીતે સમજી શકીએ ? એ હોય છે આત્મારામ; અને આપણે તો છીએ ધન્દ્રિયોને વેચાયલા દાસ. એ પોતાના અંતઃકરણમાં દેહીપ્યમાન પરમજ્યોતિને યોગ-કલાથી પ્રત્યક્ષ દેખી પ્રસન્ન રહે છે; અને આપણે ગલીકુંચીઓમાં ચમકતી વીજળીની રોશનીના ઝળહળાટમાં સાયન્સની ઉન્નતિ સમજીને સંતુષ્ટ રહીએ છીએ. એઓ સાત્વિક આહાર, યમ, નિયમ, ધ્યાન, ધારણા આદિ દુષ્કર સાધનોથી ધન્દ્રિયોનું દમન કરે છે ત્યારે આપણે તમોગુણી અને માદક વસ્તુઓના સેવનથી વધતી ખુરી વાસનાઓના ઈશારા પર નાચીએ છીએ ! જ્યાં આટલું પ્રત્યક્ષ અંતર છે ત્યાં આવી વાતોને માટે વિશેષ આશ્ચર્યનું સ્થાન છેજ નહિ. એવાજ આત્મારામ સિદ્ધ

પુરુષોમાં યોગીરાજ સદાશિવ અગ્રગણ્ય થઈ ગયા છે એમ કહેવામાં કોઈ અતિશયોક્તિનો દોષ આવે એમ નથી.

આવી રીતે પરમાત્મધ્યાનમાં રમી રહેલા આ મૌન-વ્રતી યોગીએ ચિરકાળ સંસારને યોગવિદ્યાના અદ્ભુત ચમત્કાર દર્શાવી લીલાનો ઉપસંહાર કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રકટ કરી, અને કહ્યું કે “ જ્યેષ્ઠ શુકલ દશમીને દિવસે આ પંચભૌતિક શરીરનો ત્યાગ કરી હું બ્રહ્મ સાયુજ્યની પ્રાપ્તિ કરવા આહું છું. એજ દિવસે કાશીથી એક બ્રાહ્મણ બાણુ-લિંગ લઈને આવશે. એ લિંગની સ્થાપના મારી સમાધિની સમીપ એક મંદિરમાં કરાવવી. ” એ પ્રમાણે નક્કી કરેલી તિથિએ કાશીથી બાણુ-લિંગ આવી ગયું અને સર્વના દેખતાંજ મૌન યોગી શ્રીસદાશિવેન્દ્ર સરસ્વતીએ અંતિમ સમાધિ લઈ લીધી. જીવનમુક્ત યોગીરાજે માત્ર નેરૂર ગામમાંજ નહિ પણ લિલ્લ લિલ્લ ત્રણ સ્થાનમાં એકજ કાળે, તે તે સ્થાનના નિવારીઓની રૂબરૂ સમાધિ લઈ શરીરત્યાગ કર્યાનું કહેવાય છે. એ વાતનું સમર્થન નૃસિંહ ભારતી સ્વામીના નીચેના શ્લોકથી થાય છે:—

ત્રિવિઘસ્યાપિ ત્યાગં વપુષઃ કર્તું સ્થલત્રયે ચ હૃહ ।

અકરોત્ સમાધિમસ્મૈ પ્રણતિં કુર્મઃ સદાશિવેન્દ્રાય ॥

(સ્વશરીરનો ત્યાગ ત્રિવિધે ત્રણ સ્થળે સમાધિ લઈને જેમણે કર્યો તે સદાશિવેન્દ્રને હું પ્રણામ કરૂ છું)

પરંતુ આ ત્રણેમાં નેરૂરની જ સમાધિ દક્ષિણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ સ્થાનમાં આજમુધી પણ નવસાલના રાજ તરફથી નિત્યનૈમિત્તિક પૂજા, પક્ષોત્સવ, માસોત્સવ અને વાર્ષિકોત્સવ આદિ બહુ ધામધૂમથી થયે જાય છે.

વાસ્તવિક રીતે એમના જન્મથી દક્ષિણ પ્રદેશનું મસ્તક ઉચું રહ્યું છે. એમનું નામ દક્ષિણાત્ય લોક બહુ પ્રતિષ્ઠાની સાથે લે છે. જગદ્ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય સન્નિવૃત્તિ-નંદ નૃસિંહ ભારતી સ્વામી આ યોગીન્દ્રના જાદા

હતા તે, એમનાં ઉપર ટાંકેલાં પદોથી સ્પષ્ટ થાય છે. સદાશિવેન્દ્રના મહિમાનું આ ઉચ્ચવલ ઉદાહરણ છે.

શ્રી સદાશિવે રચેલા અંથો

એમણે અનેક અંથ રચ્યા છે તેમાં “ પ્રહ્લતત્ત્વ પ્રકાશિકા ” નામની પ્રહ્લસૂત્રો ઉપર લખેલી વૃત્તિ બહુ ઉત્તમ છે. તેમાં પ્રત્યેક સૂત્ર સાથે પૂર્વપક્ષનું નિરૂપણ કર્યો બાદ સૂત્રસંગતિ, અધિકરણસંગતિ, પાદસંગતિ ઇત્યાદિ વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેથી ભગવાન શ્રી શંકરના ભાષ્યનો નિગૂઢ અર્થ પણ વિશદ રૂપમાં પ્રકટ થાય છે.

વળી એમણે યોગસૂત્રો પર “ યોગ સુધાકર ” નામની વૃત્તિ રચી છે. તેનાથી યોગશાસ્ત્રમાંનાં અનેક રહસ્યોનું જ્ઞાન સહેલાઈથી મળી શકે છે. આવા અંથોના રચનાર તરીકે સ્વામી સદાશિવેન્દ્ર કેવલ સિદ્ધજ નહોતા પરંતુ વૈજ્ઞાનિક તથા પરમ દાર્શનિક પણ હતા, એમ કહી શકાય છે.

આ ઉપરાંત “ ઉપનિષદ્દીપિકા, ” “ આત્મ-વિદ્યાવિલાસ, ” “ અદ્વૈતરસમંજરી, ” “ બ્રાહ્મધર્મ, ” “ સિદ્ધાન્તકલ્પવલ્લી ” આદિ ખીલ પણ અનેક વેદાન્ત-વિષયના નાના મોટા અંથરત્ન યોગીરાજની ગંભીર તથા વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખિનીમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. એમની સંપૂર્ણ સૂક્તિઓ પ્રહ્લાનંદના મધુર સ્રોતરૂપ છે. તે વાંચનારનાં હૃદયમાં માત્ર તેના પઠનથીજ પાર્થિવ લોગ ઉપર અરુચિ, આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર અને કોઈ અપૂર્વ રસનો આવિર્ભાવ થાય છે. સહૃદય પાઠકોને આ મહાત્માની જે ત્રણ સુભાષિત પદ્યાવલિ ભેટ કરીને આ પવિત્ર કથા સમાપ્ત કરવામાં આવે છે:-

સંત્યજ્ય શાસ્ત્રજાલં સંજ્યવહારં ચ સર્વતસ્ત્યક્ત્વા ।
આશ્રિત્ય પૂર્ણપદવીમાસ્તે નિષ્કંપદીપવદ્ યોગી ॥

वैराग्यविपुलमार्गविज्ञानोद्दामदीपकोद्दीप्तम् ।
 आरुह्य तत्रहर्म्यं मुक्त्या सह मोदते यतिराद् ॥
 आशावसनो मौनी नैराश्यालंकृतः शान्तः ।
 करतलभिक्षापात्रस्तरुतलनिलयो मुनिर्जयति ॥*

(" कल्याणु" ना ओक अक परधी "शरदा" भासिकभानो अनुवाद)

* शास्त्रजणने त्यज्ज दधने, ससारना व्यवहारथी सर्व प्रकारे
 अनग यधने, पूर्युपदवी पात्रेसो योगी निष्कम्प दीपवत् विरान्ते छे.
 विद्यानरुपी प्रगज दीप वडे प्रकाशित वैराग्यरुपी विपुत्र भार्गवाणा
 तत्पररुपी प्रासादभा पक्षोष्ठीने यतिराज मुक्ति साथे आनन्द
 अनुभव छे

द्विगारुपी वस्त्रनागा (द्विगणर), मौनी-नैराश्यथी अथ कृत,
 शान्त, करतलवनेज लिक्षापात्र अनावनार, तरुतले वननार मुनिने
 सदा जय हो.

૧૮-મક્ત મીઠો ઢાઢી

(લેખક:-શ્રી. દયારાંકર ભ. કવિ)

શુભ રાજ્યોના સમયમાં એક વખત આખા ચે હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરેલા વૈષ્ણવ વિચારોને મરણતોલ અવસ્થામાંથી ળગાવી હુબ્તયુબ્ત કરવાનો યશ ખરેખર દક્ષિણુહિન્દનેજ ઢટે છે. ઇશુ ખ્રિસ્તના ખારમા સૈકામાં શ્રી. રામાનુજાચાર્ય યયા. એમણે પ્રેમલક્ષિતાનાં રહસ્યો પ્રકટાવ્યાં અને વિશિષ્ટાદ્વૈતનું વેદાન્ત ઉપદેશ્યુ. શ્રી રામાનુજાચાર્યના યયા પછી લગલગ ઢોઢસો વર્ષે શ્રી મધ્વાચાર્ય યયા. તેમના સિદ્ધાન્તોમાં કેટલેક ઢેકાણે શ્રીરામાનુજાચાર્યના સિદ્ધાંતો કરતાં ફેર હતો; છતાં પ્રેમ અને લક્ષિતાનાં મૂળ તરવો સંખંધી વિચારમાં એકતા હતી. પ્રેમલક્ષિતાના શ્રદ્ધા અને આશાજનક સિદ્ધાંતોમાં લોકહૃદય ઠરું. પ્રેમ હૃદયને પ્રોત્સાહિત કરે છે; જીવને હૂંફ આપે છે; નિરાશાને ફર ફગાવી આશા પ્રેરે છે; અજળ ઉખા ભરે છે અને જીવને સદૈવ ઉલ્લસિત રાખે છે.

શ્રીરામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય અને છેલ્લે શ્રીવલ્લભાચાર્યે લક્ષિતાભાવનો જે પ્રળળ પ્રવાહ વહેવરાવેલો તેની અસર સારાચે હિન્દુસ્તાનમાં ચોખેર પ્રસરી રહી હતી. જેમ દક્ષિણહિંદમાં સંત તુકારામ, જ્ઞાનદેવ આદિ પ્રતાપી લકતો પ્રકટયા, તેમ ઉત્તર હિંદમાં સૂરઢાસ, કળીર આદિ લકતો પેઢા યયા. પૂર્વહિંદમાં શ્રી ચૈતન્યદેવ પ્રકટયા. પશ્ચિમ હિંદ પણ એવા લકતોથી કાંઈ વચ્ચિત રહું નથી. નાગર નરસિંહ મહેતો, ભોજે લકત, મીરાંબાઈ આદિ સંત-

લક્ષ્મીના નામથી ગુજરાતી ગિર્વાણુ હિંદુમશહુર થયુ છે.

આ લક્ષ્મીલાવના પ્રણળ પૂરમાં ઁકલા હિંદુઓળ ઢૂખ્યા હતા ઁમ નથી, પરંતુ કળીર, રહીમ, નઝીર, મુખારેક, વગેરે ઁનેક મુસ્લીમ સંતો ઁ લક્ષ્મીલાવથી લીંબયા હતા. આ મહીપુરુષોને લેદલાવ ન હેતો; કારણ કે મુસ્લીમ સૂશીવાદની ક્ષિલસૂશી ઁને આર્યની પ્રેમ-લક્ષ્મીનાં તત્વોમાં ણહુ ઁથે સામ્ય છે. ણનેમાં જીવા-ત્મા-પરમાત્માની લાવના સંળધી ઁકતા છે. ણનેમાં લક્ષ્મીની તન્મયતા ઁને મૂઢ મસ્તીની ઢ્યાનનિમગ્નતા તેમજ વિચારલીનતાનુ સરળાપણુ છે. ઁને ક્રિયા ઁને કર્મકાંડ પ્રતિ હિપેક્ષાની દષ્ટિઁ જુઁ છે.

“હરિ વેણુ વાય છે રે હો વનમાં” ઁ ગુજરાત કવચ કાઠિયાવાઢની શેરીઁ શેરીઁ હંજીયે સંલળાતી ઁને સાધુ-સંતની મંડળીઁમાં પ્રેમપૂર્વક લલકારાતી ગરળીનો રચનાર લંકતકવિ મીઠા જાતે ઢાઢી મુસલમાન કોમનો હેતો ઁને સંવત ૧૮૫૦-૬૦ ના ઁરસામાં કાઠિયાવાઢના લીંબડી શહેરમાં જન્મે હેતો. તેના પિતાનુ નામ સાહેળા હેતું. જેમ કળીર વણુકર મુસલમાન હેતો છતાં જેમ તેને વૈષ્ણવ ઢર્મની લગની લાગી હેતી, તેમ મીઠા પણ ચૂસ્ત વૈષ્ણવ હેતો. વૈષ્ણવ ઢર્મ હિપરની સુદઢ આસ્થા, ઢશ્વર પ્રતિ ઁચળ વિશ્વાસ ઁને દઢ નિશ્ચિયાત્મક લક્ષ્મીને લીધે જન્મથી મુસલમાન છતાં કૃષ્ણલક્ષ્મી ઁતિ સ્તુત્ય હિપનામ તેણે પ્રાપ્ત કર્યું હેતું.

લક્ષ્મી મીઠાઁ સંવત ૧૯૨૮ માં દેહોત્સર્ગ કર્યો છે, ઁટલે હજી લગલગ પાંસઢ વર્ષ જ ઁ લક્ષ્મીને યઢ ગયાને યયાં છે છતાં તેના જીવનનો ઢતિહાસ પરિપૂર્ણ મળી શકતો નથી. લક્ષ્મી મીઠાનુ જીવનવૃત્તાંત ઁકેહું કરવાને લીંબડીના જાણીતા કવિ લવાનીશંકર નરસિંહરામે ઁત્યંત પ્રયાસ કર્યા હતા, પણ તેમાં નિષ્ફળતા મળી હેતી. કવિ લવાનીઁ ઁકત્ર કરેલી માહિતીથી ઁ લક્ષ્મીના

સંગ્રહમાં કૃત્ત એટલુંજ જાણવાને મળે છે કે, તેને સં-
તાનમાં એક પુત્ર અને પુત્રી હતાં. પુત્રનું નામ ખીમદાસ
હતું. તેનામાં કવિત્વશક્તિ કે પ્રભુલક્ષિત ન હતી. લક્ષ્મ-
ની દીકરીનું નામ જાણવામાં નથી, પણ તેને રાજસીતાપુર
પરણાવી હતી. કવિ ભવાની, લક્ષ્મની દિકરીને મળ્યા હતા;
પણ ત્યારે તે એકદમ વૃદ્ધ હતી. તેના કાન ગહેરા થઈ
ગયા હતા અને આંગેાનું તેજ ઓછું થઈ ગયું હતું. એટલે
કવિ ભવાનીને સતત પ્રયાસ છતાં લક્ષ્મ મીઠાના કાવ્ય
કે તેના જીવન સંગ્રહી કાંઈ હકીકતનો પત્તો લાગ્યો ન
હતો. પ્રમાણભૂત જીવનચરિત્રના અભાવે અન્ય લક્ષ્મના
ચરિત્ર સાથે જેમ લૌકિક અને અલૌકિક પ્રસંગો સંકળા-
યેલા હોય તેમ અહીં પણ છે. એટલે લક્ષ્મ મીઠાના જીવન
સાથે સંકળાયેલા પ્રસંગોજ આપી સંતોષ માનવો પડે છે.

લક્ષ્મ મીઠા અયાચક વૃત્તિનો અને ઉદાર બુદ્ધિનો
હતો. તેની જાતના લોકો ઢાઢી, મીર વગેરે રાજરજવા-
ડાઓમાં ગીતો ગાઈ અને વખાણ કરી પોતાનું જીવન ગાળે
છે. પરંતુ આપણા લક્ષ્મ કવિ મીઠાને તો હરિભક્તિ વગર
ખીન કશાનો જ્યાલજ નહોતો. પોંતે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનો
પરમ ઉપાસક હતો એટલે પોતાના ઈષ્ટદેવના ગુણાનુ-
વાદ સિવાય તે અન્યના ગુણ કદી ગાતો નહિ. લક્ષ્મ
મીઠાની આવી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા તે વખતના લીંગડીના મહા-
રાણા શ્રીહરભમજી ઉબ્બ ના જાણવામાં આવી. લીંગડીનરેશ
મહારાણાએ પોતાની તારીફ કરવાને લક્ષ્મને ઘણો મનાવ્યો
અને તાવ્યો, પણ લક્ષ્મ તે ચોખ્ખું જાણાવી દીધું કે,
“મહારો ઠાકોર કે મહારાણો દેવાધિદેવ શ્રી મોહનજી છે.
હું તેના ગુણાનુવાદ ગાવાનેજ સરજાયેલો છું, અન્યના
ગાવા માટે નહિ.” લક્ષ્મના આવા નીકર ઉત્તરથી લીંગડી-
નરેશ પ્રસન્ન થયા અને લક્ષ્મને ધન્યવાદ દીધો.

x

x

x

એક સમયે લીંગડીથી છ સાત માઈલ દૂર આવેલા
સમલા ગામમાં કોઈ એક હરિભક્તે લોકોના કલ્યાણ અર્થે

પ્રભુનામનું સંકીર્તન કરવાને લક્ષ્મીને, મોટો મેળો કર્યો. અન્ય લક્ષ્મીનેની માફક લક્ષ્મી મીઠાને પણ પોતાને એ મેળામાં જવાનું નિમંત્રણ મળ્યું હતું.

લક્ષ્મી પોતાની મંડળી સાથે ત્યાં જવાને તૈયાર થયા, પણ કોઈ દેખી જનના કહેવાથી લક્ષ્મીની પરીક્ષા કરવા લીંબડીનરેશે તેમને ત્યાં જવા ન દેતાં ઘોડાહારની એક કોટડીમાં પૂર્યા અને ઠાણીઆઓને શરત રાખવાનું ફરમાન કર્યું.

ઠાણીઆઓ કોટડીને એક મજબૂત તાણુ વાસી સમલા લજન સાંભળવા ગયા. ત્યાં જઈ જોયું તો લક્ષ્મી મીઠાને તો પોતાની મંડળીમાં બેસી લજન ગાતાં જોયો. લક્ષ્મીનું શરીર અખીલ ગુલાલથી છવાઈ રહ્યું હતું. આ દૃશ્ય જોઈ ઠાણીઆઓને અતિશય આશ્ચર્ય થયું.

ઘોડાહારની કોટડીએ વાસેલ તાણું તોડી લક્ષ્મી નાસી આવ્યો હશે તો રાજ આપણા ઉપર ગુસ્સે થશે અને સખ્ત સજાને પ્રાપ્ત થઈશું એવા ભયથી ઠાણીઆઓ તુરત લીંબડી પાછા ફર્યા; અને રાજને સર્વ હકીકતથી વાકેફ કર્યા. લીંબડીનરેશ પણ તે હકીકત સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યા; કારણ કે પોતાની રૂબરૂમાંજ લક્ષ્મીને કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા અને મજબૂત ખંભાવી તાણુ વાસવામાં આવ્યું હતું.

રાજએ તુરત જ પોતાની રૂબરૂમાં કોટડીનું ખાસ્યું ખોલવાને ફરમાવ્યું. દ્વાર ખોલતાં સમલાની લજન મંડળીમાં જે સ્થિતિમાં મીઠા લક્ષ્મીને ઠાણીઆઓએ જોયા હતા તેજ સ્થિતિમાં ઘોડાહારની કોટડીમાં લક્ષ્મીનેવામાં આવ્યા. અને અહીં પણ લક્ષ્મી અખીલગુલાલથી ઢંકાઈ ગયેલા હતા. રાજને લક્ષ્મીનો પ્રતાપ સમજાયો અને લક્ષ્મીની નિર્ભંતસના કરવા માટે ક્ષમા યાચી. લક્ષ્મીના મનથી ક્ષમા માગવી કે આપવી તે કાંઈ હોતું નથી. લક્ષ્મીને સુખડ પ કે માન-અપમાન હોતું નથી. લક્ષ્મી મીઠા પણ

લક્ષ્મી હતો. હરખ, ચોક કે વૈરણુદ્ધિનો તેનામાં અભાવ હતો. લક્ષ્મી તે ઉલટા રાત્રને આશીર્વાદ આપી હરિગુણ ગાતા ગાતા ચોતાની ખત્રીવાડમાં આવેલ મહુલીએ ગયા.

લાલના કોઈ એક ગામના પટેલ લક્ષ્મી સાધુ-સંતોનો વૈશાખી પૂર્ણિમા ઉપર એક મોટો મેળો કર્યો હતો. લક્ષ્મી મીઠા પણ તે સાધુસંતના મેળામાં ભાગ લેવા ગયો હતો. મેળો ખલાસ થયો અને સૌ સૌને ઠેકાણે જવા લાગ્યા. લક્ષ્મી મીઠા પણ લીંબડી આવવા નીકળ્યો. અર્ધા રસ્તે નિર્જળ સ્થળે બે-ચાર વટેમાર્ગીઓનો લક્ષ્મીને ભેટો થયો. વટેમાર્ગીઓએ પણ લક્ષ્મીનું નામ સાંભળ્યું હતું અને જ્યારે તેઓના જાણવામાં આવ્યું કે, રસ્તામાં સામો મળનાર પચિંક અન્ય કોઈ નહિ પણ લક્ષ્મીના પોતે છે ત્યારે તેઓ તત્કાલ તેમની પાસે ગયા અને એકાદ ભજન-કીર્તન સંભળાવવાને વિનંતિ કરી.

લક્ષ્મી મીઠાને ચૈત્ર-વૈશાખના પ્રખર તાપથી અત્યંત તૃષ્ણા લાગી હતી, તેમજ શ્રમિત પણ થયા હતા. પણ ભજન સંભળાવવાનો તેઓ અનાદર ન કરી શક્યા. પ્રભુ-ભજન કરવા લાગ્યા અને શ્રમ તથા તૃષ્ણાને ભૂલી ગયા; પણ તૃષ્ણાને લીધે રાગ બેસૂરો થવા લાગ્યો. આ વખતે એક વૃદ્ધ ખેડુતે નિર્જન અરણ્યમાં મીઠાને પાણી પાસું. ભજન પૂર્ણ થતાં સૌ સૌને રસ્તે પડયા; પણ 'આવા નિર્જન અરણ્યમાં મારી તૃષ્ણા છીપાવનાર પ્રભુ વિના ખીણું કોણ હોય?' એવો વિચાર આવતાં આપણા લક્ષ્મી તે ખેડુતની શોધમાં નીકળ્યા. ખેડુત ક્યાંય નજરે ન પડ્યો એટલે લક્ષ્મી વિરહોદ્ગારભરી વાણીથી આખું અરણ્ય ગળવી મૂક્યું. પ્રભુએ સાક્ષાત્ દર્શન દીધાં. વર માગવાનું કહેતાં લક્ષ્મી મીઠાએ શ્રીપ્રભુના ચરણકમળમાં અચળ ભક્તિ માગી.

અનન્ય ભક્તિ પરિપક્વ થયે જ્ઞાનમાં પરિણમે છે. જ્ઞાનાવસ્થામાં અમુક જ દેવદેવીની આરાધના કે સેવા-પૂજા હોતી નથી. પરંતુ એવા જ્ઞાની પુરુષોને સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મ જ દૃષ્ટિએ પડે છે. લક્ષ્મી મીઠા પણ અતિમ અવસ્થામાં

જ્ઞાનદશાને પાચ્યો લાગે છે અને તે દશામાંજ તેણે જ્ઞાન-વિષયક પદો રચેલાં હોવાં જોઈએ.

નવરાત્રિમાં એક રાત્રિએ લીંબડીનરેશ મહારાણા શ્રી હરભમણ 'ત્રીબ્ધ જૂની બહુચરાણએ ગરબા સાંભળવા આવ્યા હતા. મીઠા લક્ષ્મીનું પણ ત્યાં આવવું થયું. રાત્રીએ વિનોદમાં કહ્યું કે "લક્ષ્મી ! તમે તો તમારા મોહન વર વગર અન્ય કોઈના ગુણ ગાતા નથી તે તો ઠીક, પણ આજે માણના તો ગુણ ગાઓ. ગરબો ન આવડતો હોય તો કાલે ધનાવીને અત્રે આવી ગવરાવજો."

"હજીર શ્રી !" મીઠા લક્ષ્મી ઉત્તર આપ્યો: "માણ અને મારો મોહનવર એકસ્વરૂપ છે. માણ અને મોહનમાં કાંઈ ભિન્નતા નથી. મારા મનથી તો મોહનની સ્તુતિ કર અને માણની સ્તુતિ કર તે એકજ છે. હજીરની ઈચ્છા હોય તો અત્યારે જ માણનો ગરબો ગાઉં અને ગવરાવું."

મહારાણાની ઈચ્છાથી લક્ષ્મી મીઠાએ તે સ્થળેજ શીઘ્રતાથી "જય દેવી"નો પ્રખ્યાત ગરબો રચીને ગવરાવ્યો અને માણ તથા મોહનની એકતા સિદ્ધ કરી.

નવાનગરમાં એ સમયે રવિ સાહેબ નામના એક બહુજ પ્રસિદ્ધ સંતપુરુષ હતા. રવિ સાહેબનાં પદો લક્ષ્મી મીઠાના સાંભળવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેથીજ રવિ સાહેબના દર્શન માટે તેમને કંબળા લાગી હતી. એક દિવસે લક્ષ્મી સાંભળ્યું કે "ત્રણસો સાધુઓની મંડળી લઈને રવિ સાહેબ વૃંદાવન રાસવિલાસ જોવા વ્તય છે." લક્ષ્મીને અતિ આશ્ચર્ય સાથે આઘાત લાગ્યો કે, રવિ સાહેબ જોવા સંત પુરુષને પણ શું હજી વૃંદાવન સુધી રાસવિલાસ જોવા જવાનું બાકી છે !

વૃંદાવન જતાં એક રાત્રિ રવિ સાહેબે લીંબડીને પાદર ઉતારો કર્યો. લક્ષ્મી મીઠા રવિ સાહેબનાં દર્શન કરવા ગયો અને લજ્જત ગાઈ રવિ સાહેબને સમજાવ્યું કે, રવિ સાહેબ ! સાચી કૃષ્ણબંસી તો, ભીતરમાં-અંતરના

વૃંદાવનમાં વાગી રહી છે.

(૫૬)

બંસરી વાગી રહી વનમાં, સુરતા લાગી રહી સૂતમાં.
 ત્રણ ભુવન રણુકાર અધર ધૂન વચન સુનાયો;
 સોહં વચનની માંચ, બ્રહ્માએ વેદ બનાવ્યો,
 એ વેદમાં ભેદ છે સમજે તે નર સંત;
 અન્ય સકળ પરપંચ છે, તું મા ભૂલે ગુણવંતઃ—બંસરી
 સુણી બંસીનો નાદ વિવેકનો વધે વધારો,
 ટળે દેહ અભિમાન, અંતરનો મટે અધારો;
 રોમરોમ રંગ લાગી ગયો, નખશીખ પ્રગટ્યા નર—બંસરી
 થયો આનંદનો ઝોધ પ્રેમની લાગી તાળી,
 ક્યાં સંતના કામ બડે બડે કુળવિહારી;
 એ બંસીમા સર્વે મોહ્યા, મોહ્યા સકળ સંસાર,
 બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ મોહ્યા, કહેતા ન આવે પાર—બંસરી
 મેં નિજનામી નામ, નામ પર સુરતા ધારી,
 ઉલટ અજંપા માય ખુલી ગઈ બ્રહ્મની બારી;
 અણી અગરની ઉપરે નર પોદ્યો નિરધાર,
 જળહળ લ્યા બ્યોતો ઝગે, ઝીલો હુઝો અણુકાર—બંસરી
 એ બંસી શ્રી કૃષ્ણની, ફેર રચાયો શેર;
 મીઠો ભગત કે' મોજ કરી લ્યો, નહિ પ્રીત નહિ લે'ર—બંસરી

રવિ સાહેબને હજી એ બાહ્ય જગતનો થોડાંકો
 મોહ રહી ગયો હતો તે મોહાવરણ મીઠા ભક્તની ઉપ-
 શોક્ત વાણીથી ભેદાયું. મીઠા ભક્તનું એ પદ સાંભળ્યા
 પછી રવિ સાહેબે વૃંદાવન જવાનું મુક્તવતી રાખ્યું અને
 નગરમાં પાછા ફર્યા.

ભક્ત કવિ મીઠા અભ્યક્ત વૃત્તિનો અને ઉદાર
 બુદ્ધિનો હતો. કોઈની પાસે કંઈ પણ નહિ ચાચવાનો તેનો
 દૃઢ નિશ્ચય હતો. પ્રભુકૃપાથી તેની તે ટેક મરણાન્ત મુખી
 ટકી રહી હતી. ખત્રી લોકોની માફક બાંધણી બાંધી
 બાંધીને ઈશ્વરેચ્છાએ જે કાંઈ પણ તેને પ્રાપ્ત થતું તે
 પોતાના ઇષ્ટદેવ શ્રીમોહનજીને ભોગ ધરાવવામાં અને
 સાધુસંત કે ગરીબ ગુરબાઓને આપી દેવામાં તે વાપર-

તો હતો. હમેશના ઉદરનિર્વાહની ચિંતાનો તેણે ત્યાગ કર્યો હતો. લક્ષ્મી ન્યારે નદીએ શૌચ કરવા જવોને પોતાની ખડકી ઉઘોડતો ત્યારે ધારણા પાસેજ લોજન-સામગ્રીની પોટલી હમેશાં તેને પ્રાપ્ત થતી; અને તે ઉપરજ પોતાનો નિભાવ કરતો હતો. આ અબજ્યક વૃત્તિની સ્તુતિમાં એક કવિએ નીચલો સોરઠો કહ્યો છે જે શુજરાત કાઠિયાવાડમાં હજી સુધી વખણાય છે:—

(સોરઠો)

“ કાધ રવા ધરી ને, ગઢ પતિને ગાયો નહિ;

ઢાઢી ખ્યાન ધરી ને, મોહન ગાયો મીઠીએ.

ખરેખર, લક્ષ્મી મીઠાએ પોતાનું આખું જીવન ઈશ્વર-શુભાનુવાદ ગાવામાંજ વ્યતીત કર્યું છે; અને ઉદરનિર્વાહ નિમિત્તે કે અન્ય કોઈ પણ કારણે તેણે ધીબ્તના શુભ ગાયા નથી.

આ લક્ષ્મી કવિની કવિતા શુજરાત-કાઠિયાવાડમાં બહુ વખણાય છે; પણ તે કેટલાક વૃદ્ધ લોકોને મોટેજ છે. લીંબડીમાં તેનો જન્મ છતાં તેની કવિતાના શ્રેયો જોવામાં આવતા નથી. તેની પાછળ તેનાં સંતાનોની પંચાત માટે તેને કોઈ પણ જાતની ખટપટ કરવી પડતી નહિ. લોકો-કિત છે કે, તેની બેદરકારીને લીધેજ તેની કવિતા નાશ પામી હશે.

લક્ષ્મી મીઠાના દેહોત્સર્ગને આજે લગભગ પાંસઠ વર્ષ થયાં છે, છતાં હજી તેનું યશઃશરીર, આપણી વચ્ચે જીવતું જાગતું છે. ઘણા ભાવિક લક્ષ્મી હજી તેનું પુણ્ય-સ્લોક નામસ્મરણ કરી પોતાનું જીવનસાક્ષ્ય થયું માને છે. લક્ષ્મી મીઠા તે મીઠા જ હતો. શાંત અને અડગ શ્રદ્ધાવાન હતો. ઈશ્વરમાં અટલ અને અચળ અનુરક્તિ હતી. મહાજ્ઞાની છતાં લક્ષ્મી અને સાધુસંતોનો એ શિષ્ય હતો. દુનિયામાં વસવા છતાં દુનિયાથી એ દૂર હતો.

(“નવી રાસની”ના એક દીપોત્સવી અંકમાંથી)

૧૯-મક્ત મનકોજી વોધરાજ

(અનુવાદક:-શ્રી. જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, બી. એ.)

બરાર પ્રાન્તના પ્રસિદ્ધ શહેર ધામણગામમાં મન-કોજી વોધરાજ નામે પટેલ હતા. તેમની સ્ત્રીનું નામ હતું મામાતાઈ. તેઓ જેવાં બહારથી મુંઠર હતાં તેવાંજ અંદરથી પણ હતાં. એ પતિવ્રતા સ્ત્રી તન-મનથી પતિની આજ્ઞાને અનુસરતી હતી. એને ચમાણ નામનો એક ધર્મિ-યનિગ્રહી અને મર્વ લોગ ઉપર વૈરાગ્યવાન પુત્ર હતો, તેમજ ભાગીરથી નામે સર્વશુભક્ષણસંપન્ન કન્યા હતી એ ચારે જણનું મન વિષયલોગથી નિવૃત્ત થયું હતું. રાત-દિવસ તેઓ સ્ત્રીપંઠરીનાથનું ભજન કરતાં. સર્વ ગૃહ-કાર્ય ભગવાનની પ્રીતિને અર્થે યથાયોગ્ય સંપાદન કરવાં એજ એમનું પ્રિય ધ્યેય હતું. ઘરમાં પુષ્કળ અનાજના ઠોઠા-રો ભર્યા હતા. ધન પણ અઢળક હતું. ગૌશાળામાં ગાયો, ભેંસો તથા બળદોની હારોની હારો બાંધેલી રહેતી, પ્રત્યેક એકાદશીએ પટેલને પંઠરપુર જઈને ભગવાનનાં દર્શન કરવાનો નિયમ હતો. એકાદશીને દિવસે અંદ્રભાગામાં સ્નાન કરી ભગવાનનાં એ દર્શન કરતો. રાત્રે ભજન કરતો અને દ્વાદશીને દિવસે અંદ્રભાગનાજ તટ પર પ્રાહ્મણોને લોજન જગાડતો તથા ગરીબોને અન્ન વહેંચતો. પછી ત્રયોદશીએ પાછો ઘેર આવતો. વર્ષો થયાં આ નિયમ ચાલ્યો આવતો.

એક સમયે દેશમાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો. મનુષ્યો અન્ન વિના અને પશુઓ ચારા વિના મરવા લાગ્યાં. ભૂત-ભાવનાં પોતાના ભગવાનનેજ જેવાવાળા પટેલથી હવે

રહેવાયુ નહિ. એણે એકાન્તમાં પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું:-

“ દેશમાં લવંકર દુકાળ પડ્યો છે. આજ આપણા ભગવાન દરિદ્ર તથા લૂખ્યા લવોત્તુ રૂપ ધારણ કરીને આપણી પાસેથી સેવા-પૂજા માગી રહ્યા છે. આપણા ધરમાં જે કંઈ ધન, જવેરાત તથા અન્ન છે તે સર્વ એમનું છે. આજ એમની પૂજા કરવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો છે. આવી તક હાર્યમાં આવેલી વ્યર્થ જવા દેવી ન જોઈએ. લૂખ્યાને અન્ન, તરસ્યાને પાણી, પશુઓને ચારો, નાગાને કપડાં, રોગીઓને દવા અને નિરાશ્રિતોને આશ્રય દેવો એજ ભગવાનની માચી પૂજા છે પરંતુ એ પૂજામાંએ અભિમાન થવું ન જોઈએ, કોઈનો પણ અસત્કાર થવો ન જોઈએ. આપણે તો મીઠી વાણીથી સૌનો સત્કાર કરતાં રહેવું અને ભગવાનને ચરણે યથાયોગ્ય ભેટ ધરતાં રહેવું. સર્વમાં રમણ કરનાર આપણા રામ આ પૂજાથી ઘણાજ પ્રસન્ન થવાના. માટે આજથીજ તમે એ પૂજામાં લાગી જાઓ. હવે જરા પણ વાર થશે તો અધર્મ થયો ગણાશે. ”

પતિની આજ્ઞા પાળનારી, નિકોઈની સતી મામાતાઈ પોતાના સ્વામીની વાત સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થઈ, અને તે દિવસથી એ છૂટે હાથે ગરીબ અને દુઃખીઓની સેવામાં તનુ મન અને ધનથી લીન થઈ ગઈ. હવે તે પટેલનું ઘર ગરીબ નર-નારીઓનું આશ્રયસ્થાન બની ગયું. આજા દેશમાં એ વાત ફેલાઈ. સાકર ઉપર માખીઓ ઉભરાય, તેમ એમને ત્યાં ચારે તરફથી લૂખ્યાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં ઝુંડનાં ઝુંડ લેગાં થવા લાગ્યા. મામાતાઈ બહુજ પ્રસન્નચિત્તે તે બધામાં સત્કારપૂર્વક અન્નવસ્ત્ર વહે ચવા લાગી. એના ઉત્સાહ તથા આનંદનો આ વેળા પાર ન હતો. આ કામ ઘણા દિવસ સુધી ચાલ્યું; પણ આ પ્રમાણે દાન કરવાથી તો કુબેરનો લંડાર પણ ખૂટી જાય તો પછી પટેલના જેવા સામાન્ય મનુષ્યના ધરની શી વિસાત ! એના અન્નપૂર્ણ કોઠારના કોઠાર ખાલી થઈ ગયા. ત્યારે એણે

ની સંપત્તિ વેચવી શરૂ કરી. ધીમે ધીમે એનાં ઘરેણાં-ગાંઠાં અને જ્વાહીર સુદ્ધાં વેચાઈ ગયું. તેમાંથી અન્ન ખરીદીને એણે પોતાનાથી બન્યું ત્યાં સુધી ગરીબોનાં પેટ ભર્યાં. પોતાના ઘરમાં વાસણકૂમણ અને કપડાં સુદ્ધાં એણે રાખ્યું નહિ. આખરે એના કુટુંબને માટે એક દિવસનું પણ અન્ન રહ્યું નહિ ત્યાં પછી ઢારો માટે ચારો તો રહેજ શાનો ? ત્યારે એણે તે પશુઓ પણ વેચી દીધાં !

દરિદ્રતાદેવીએ પોતાના લશ્કર સાથે બોધરાજ પટેલના ઘરમાં ધામા નાખ્યા. હવે એ બિચારાએ એની સ્ત્રીની સાથે મજુરી કરીને પોતાનું તથા બાલબચ્ચાંનું પાલન કરવા માંડ્યું. આવી મુશ્કેલીના સમયમાં પણ આ સ્ત્રી-પુરુષના મનમાં જે સંતોષ અને આનંદ વ્યાપી રહેતો તેની તુલના મોટા મોટા મહેલોમા વસતા એવા સર્વ પ્રકારના લોગની સામગ્રીથી સંપન્ન કોઈ મહાધનવાનને મળતા આનંદની સાથે પણ કરી શકાય તેમ નથી. આ ઘણીઘણીઆણીનો આનંદ સાત્વિક, નિર્મળ તથા આદર્શરૂપ હતો; કેમકે તેનો આધાર મહાન ત્યાગ તથા ભગવત્સેવા ઉપર હતો. પણ ધનાઢય પુરુષોના લોગાનંદની ભીંત પાપરૂપી પાયા પર ચણેલી હોવાથી તે ક્ષણભંગુર રહે છે અને તેવુંજ તેમનું અભિમાન પણ સત્વર ગળી જાય છે. લોગના આનંદ કરતાં ત્યાગનો આનંદ જુદાજ પ્રકારનો હોય છે. પહેલાનો અંત નરક તથા દુઃખમાં થાય છે, પરંતુ ત્યાગના આનંદની પરિસીમા ભગવાનના પરમધામ તથા આત્મતિક પરમ પ્રહ્લાનંદમાંજ થાય છે. ત્યાગનો આનંદ એજ શુદ્ધ અને અસલ છે, લોગનો તો તેની છાયા છે-માત્ર માયાજ છે. માટેજ ભગવદ્ભક્ત લોગી નહિ પણ ત્યાગી હોય છે. તેઓ તો જ્ઞાનના અભિમાનથી પણ ડરે છે. કેમકે એઓ સમજે છે કે, જ્ઞાનના અભિમાનથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ ઘટી નથી. જે પ્રાપ્તિ તો પ્રેમથી જ થાય છે. અને જ્યાં અભિમાનનો વાસ થયો ત્યાં પ્રેમ તો ઉભો પણ રહેતો નથી.

બોધરાજનો આવો સાત્વિક શુદ્ધ પ્રેમ બેઠને લગવાને એને એક વાર એકાન્તમાં દર્શન દીધું તેથી એનો આનંદ પ્રથમના કરતાં પણ અધિક થઈ ગયો.

એકાદશી ઉપર એને પંઢરપુર જવાનો વખત આવ્યો પરંતુ પાસે કૂટી જાદામ પણ ન હતી. એની સ્ત્રીને જાહુ ચિંતા થઈ. પટેલે કહ્યું: “જલરાય છે શું કરવા? હું તો જંગલમાંથી સૂકી ડાળીઓ કાપીને તેનો ભારો 'ખાંધી લઈ પંઢરપુરમાં પહોંચીને વેચીશ, તેથી મારું કામ ચાલશે.”

એમ કહી નિયમ પ્રમાણે એ તો ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં સૂકાં પાંદડાં અને લાકડાં વીણતે વીણતે એણે એક ભારો ભેગો કર્યો અને માથે ચઢાવીને એ નિશ્ચિંત ભાવથી પ્રેમપૂર્વક શ્રીલગવાનના નામનું કીર્તન કરતો પંઢરપુર પહોંચી ગયો. આજ એની હૃદયમાં અપૂર્વ આનંદ ઉભરાઈ જતો હતો. લગવાનની દયાથીજ પોતે મોહ-માયાથી અને લોગલાલસાથી મુક્ત બન્યો છે એ વિચારે એનું હૃદય કૂલી જતું હતું. શહેરમાં એણે ત્રણ પૈસામાં એ ભારો વેચી દીધો! એટલા પૈસા લઈને એ ચંદ્રભાગાના તટ ઉપર પહોંચી ગયો. એક પૈસાનું દાન કર્યું અને જે પૈસાની પૂજાસામગ્રી ખરીદીને એણે લગવાનનું દર્શન તથા પૂજન કર્યું. આખો દિવસ ઉપવાસ અને રાત્રિ જાગરણ અગાઉની પેઠેજ કર્યું. પ્રાતઃકાળે વળી જંગલમાં જઈ લાકડાંનો ભારો લાભ્યો. તેને પણ ત્રણ પૈસે વેચી નાખ્યો. પછી ચંદ્રભાગાના તટ પર જઈને એ ત્રણ પૈસાનો એણે લોટ લીધો. હવે એ નિત્ય નિયમાનુસાર કોઈ પ્રાહ્મણને લોજન કરાવવાની ઇચ્છાથી તેની વાટ બેતો બેઠો.

રાહ બેતાં બેતાં જે પ્રહર વીતી ગયા, પણ કોઈ પ્રાહ્મણ આવેજ શાનો? એકલો લોટ ખાવાનું મન થાય કેને? એ બિચારાના મનમાં હવે ચિન્તા થવા લાગી: “આમાં આશ્ચર્ય પણ શું છે? એકલો લોટ લઈને પ્રાહ્મણ કરે પણ શું? નથી મારી પાસે મીઠું, નથી શાક, નથી ઘી,

નથી દાળ કે દક્ષિણા માટે એક બદામ પણ. અહીં તો મોટી મોટી દક્ષિણાઓની સાથે પ્રાહ્મણોને મિષ્ટાન્ન જમાડનાર શેઠીઆઓ લેવા થયા છે ત્યાં મારા જેવા ગરીબની પાસેથી સૂકા આટો લેવા કયો પ્રાહ્મણ આવનાર છે ? ”

આવી આવી ચિન્તામાં એની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. અહીં એનું હૃદય વ્યથિત થયું ! ત્યાં તો ભગવાનનું હૃદય આર્દ્ર બની ગયું ! ભક્તની પ્રેમભરી લેટ સ્વીકારવા પોતે એક વૃદ્ધ દરિદ્ર પ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને પ્રકટ થયા અને પટેલની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે “ અરે એ ભગત ! મને બહુ ભૂખ લાગી છે. તારી પાસે કંઈ હોય તો જલદી મને આપી દે. ”

આ શબ્દ સાંભળી બોધરાજે તો ભગવાનની જ કૃપા થઈ એમ માનીને—એમણે જ આ પ્રાહ્મણને મોકલ્યો છે એ વિચાર આવવાથી તેમનો પાડ માન્યો. એને બિચારાને શી ખબર કે પ્રાહ્મણના વેશમાં સાક્ષાત્ પ્રભુ નારાયણજી એની પ્રેમભરી લેટ સ્વીકારવા હાજર થયા હતા ! પણ પાછી એને ચિન્તા થઈ કે હું એકલો લોટ આપીશ તે જોઈને આ પ્રાહ્મણ પણ કદાચ લેશે નહિ ને ખોડું તો નહિ લગાડે ? તેથી એ બોલ્યો:—

“ મહારાજ ! મારી પાસે તો માત્ર થોડા લોટજ છે, ખીણું કંઈ નથી. ”

ભગવાન કહે— “ અરે ભાઈ ! જે કંઈ હોય તે આપી દે ને ! વાર શા માટે લગાડે છે ? હું ક્યાં દાળ, શાક, ચોખા કે ઘી માગું છું ? મને તો કકડીને ભૂખ લાગી છે. આટાની ખાટીઓ બનાવીને જ ખાઈ લઈશ. ચાલ ભાઈ ! જલદી કર. ”

પટેલે લોટ કાઢીને ધર્યો. અગાઉ તો એ પ્રાહ્મણોને બધી સામગ્રી આપી પોતાની પાસેજ રસોઈ બનાવી જમ-

વાનો આગ્રહ કરતો અને જગી રહે તે પછી દક્ષિણાથી તેમને સંતુષ્ટ કરીને વિદાય કરતો, પણ આજે એવું કહેવાની એની હિંમત ન હતી.

અંતર્યામી ભગવાન એના મનની ટ્રિકર જાણી ગયા અને બોલ્યા:—“ ભાઈ ! આમ ઉભો, ઉભો વિચાર શા કરી રહ્યો છે ? જોતો નથી હું જૂથો થઈ ગયો છું ? ક્યાંકથી બે ચાર છાણાં માગી લાવ એટલે તારી પાસે હું ખાટી બનાવીને ખાઈ લઈશ. ”

પટેલની મનકામના હવે પૂર્ણ થઈ, તેથી એ પ્રસન્ન થઈને યાત્રીઓ પાસેથી છાણાં વગેરે માગી લાવ્યાં.

બ્રાહ્મણે અંદ્રલાગામાં સ્નાન કર્યું. પછી બીનાં ને બીનાં જ કપડાં પહેરીને એ તે તૈયાર કરેલા ચુલા ઉપર બાટીઓ બનાવવા બેસી ગયા. દેવતા પણ પટેલે સળગાવી આપેલો. બ્રાહ્મણ હવે કણક ગાંધવા લાગ્યા ધન્ય હો સકલ લોકેશ્વર ભગવાન સર્વ ઐશ્વર્યના આધાર ! લક્ષ્મીજી પણ જેના ચરણની ત્રેવામાંથી ક્ષણભર પાછાં હકતાં નથી, મોટા મોટા સંતો જેના નામ-સ્મરણમાં પોતાનું સૌભાગ્ય માને છે, વેદવેતા ઋષિમુનિઓ વેદમંત્રોથી જેમની પ્રીતિને અર્થે અગ્નિમાં આહુતિઓ આપ્યા કરે છે એજ મહાપ્રભુજી આજ પોતે ભક્તનો આપેલો આટો સ્વહસ્તે મસખી રહ્યા છે ! ભગવાનની તો એ પ્રતિજ્ઞા છે. એટલા માટેજ એઓ વિદુરજીની ભાણ અને શબરીનાં બેાર ખાઈ રાણ રાણ થયેલા. ભગવાન સ્વયં શ્રી ગીતામાં ઘોષણા કરી રહ્યા છે કે:—પ્રેમપૂર્વક અર્પણ કરેલું એક પાંદડું પણ મને પ્રિય છે.

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥

“પત્ર, પુષ્પ, ફલ, જલ જે કંઈ પણ ભક્ત પ્રેમપૂર્વક મને અર્પણ કરે છે તે, તેવા પ્રેમી ભક્તો પ્રેમપૂર્વક

અર્પણ કરેલા પદાર્થનો હું પોતે જ, પ્રકટ થઈને, લોગ કહે છું.”

મહાલક્ષ્મી પ્રહ્લાંડના ઐશ્વર્યની અધીશ્વરી છે. એમની કૃપા વિના કોઈને કશું મળતું નથી; પરંતુ પ્રભુના પ્યારા ભક્તોએ અર્પણ કરેલી કોઈ ફલ્લ વસ્તુમાં તો એઓ પણ પોતાનો હિસ્સો મેળવવા લલચાય છે. ગરીબ ગિચારા સુદામાજીના તાંદૂલના દાણા મળુ શું દેવી રુકિમણીજીએ ભગવાનના હાથમાંથી પડાવી નહાતા લીધા ? આજ અહીં પણ આપણા પટેલની ભાવભરી ભેટમાંથી પોતાનો હિસ્સો પડાવવા રુકિમણીજીને લાલચ થઈ આવી ! તેથી તરતજ તેઓ એક વૃદ્ધ ડાશીનો વેપ લઈને આપણા વૃદ્ધ પ્રાહ્મણની ણાણુમાં આવીને બેસી ગયાં અને કહેવા લાગ્યાં:-

“ યજ્ઞમાને દાન કરેલું અન્ન શું મને મૂકીને આપ એકલા એકલા આરોગશે ? ”

ભગવાન મંદ મંદ હસ્યા. હવે દેવીજ રસોઈ બનાવવા લાગ્યાં.

પટેલને થયું કે એક આદમીનું પેટ ભરાય એટલે તો આટો પણ નથી તો વળી એમાંથી એ જણુ શી રીતે જમશે ? એને ગિચારાને શી ખબર કે, એ તો અખિલ વિશ્વનું પેટ ભરનાર વિશ્વંભર પોતે હતા !

ખાટીઓ ચૂલેથી એક પછી એક ઉતરવા લાગી. રુકિમણીજીના હાથે તૈયાર થયેલી એ ખાટીઓ સ્વાદમાં અમૃતને પણ ઉતારી પાડે એવી હતી. ભગવાનની આજ્ઞાથી ત્રણ પતરાળી પીરસાઈ. પોતે કહ્યું: “ તમે પણ સાથે સાથે પ્રમાદ લેવા આવો. ”

પટેલને વિચાર આવ્યો:— “ આ બે જણુનું પેટ તો ભરાય એટલું છે નહિ. ત્યાં મારે ભાગ શું આવવાડું છે ? ” તેથી એ બોલ્યો:

“લગવનુ ! આપ અને માતાજી જમી દ્યો. વધ્યું હશે તો હું પાછળથી આપનું ઉચ્છિષ્ટ જમી લઉંશ.”

લગવાને રહસ્યભયું હાસ્ય કરીને કહ્યું:

“ડીક લાઈ ! જેવી તમારી ઇચ્છા.”

જગન્નાથજી તથા જગન્જનની 'જાનેનું' પેટ ભરાયું; અને પટેલની નજર જરા ખીજે હતી તેટલામાં તો જાને અદૃશ્ય થઈ ગયાં ! પટેલ જુએ છે તો એની પત્રાળી ખાટીઓથી ભરેલી ! એ તો આશ્ચર્યમાં જ ડૂબી ગયો. હવે એને નિશ્ચય થયો કે, શ્રાદ્ધભૂરૂપે પધારનાર સાક્ષાત્ મારા સ્વામીજી હતા. એનો કંઈ ગફગફ થઈ ગયો. પોતાને માટે શ્રીહરિજી તૈયાર કરેલો પ્રસાદ ખાઈને એ એમની સ્તુતિ કરતો કરતો મંદિરમાં પહોંચ્યો.

ત્યાં એણે લગવાનનાં દશન કર્યાં. તે વેળા એને સ્પષ્ટ જણાયું કે, મહાપ્રભુજી પોતાની સામે જોઈને મંદ મંદ હસતા હતા ! એણે તો ગફગફ કંઈ ધીમેથી કહ્યું: “લગવનુ ! ધન્ય છે આપની કૃપાને. પ્રેમની સામે આપ ખીજું કશું પણ જોતા નથી. એટલા માટેજ આપ મોટા મોટા ધનાઢયોની વિશાળ ચતુર્વિધ ભોગસામગ્રીને છોડીને મારા ગરીબતા સૂકા આટાથી રીઝાઈ ગયા. મને તો આપે કૃતાઈ કરી દીધો !”

લગવાને એને કહ્યું: (આ એણે એકલાએજ માંભ-ય્યું હોવું જોઈએ)—

“લાઈ ! હું તો સર્વ સ્થળે જવા ગાહું છું; પરંતુ મોટાં મોટાં જમણવારોમાં મારો ભાવ પણ કેાણ પૂછે ? પટેલ—“ મહારાજ ! એવું તે કંઈ બનતું હશે ?”

મિઠાઈઓ આજથીજ ણનાવવા માંડી છે, પ્રાણભોને નિમંત્રણ અપાઈ ગયાં છે. હું પણ ત્યાં જઈશ. તું ફર રહ્યો રહ્યો ત્યાંનો તમારો જોજો.”

પટેલે કહ્યું:—“ ઠીક પ્રભુજી. ”

ખીજે દિવસ યોગ્ય સમયે પટેલ પેલા શેઠનું ઘર જોખતા ત્યાં પહોંચી ગયા. પંક્તિઓ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. હાલરેક પત્રાણીઓ પીરસાઈ હતી. શેઠના મુનિમ નિમંત્રિત પ્રાણભોને તેમનાં નામ યાદી સાથે સરખાવીને યોગ્ય સ્થાને બેસાડતા હતા. શેઠ ઉભા ઉભા જોતા હતા કે કોઈ બહારનો વગર નોતરેલો આવી ન જાય. એટલામાં તો એક વૃદ્ધ કુખડો પ્રાણભુ કમર ઉપર કંતાનનો એક કટકો વીંટાળીને લાકડી, ઠોકતો ઠોકતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એ શેઠને કહેવા લાગ્યો:

“ શેઠજી ! મને ખૂબ ભૂખ લાગી છે. ”

શેઠે કહ્યું:—“ તને નિમંત્રણજ ક્યાં મોકલ્યું છે ? અહીં તો નોતરેલા પ્રાણભો સિવાય ખીજા કોઈને જમાડવાના નથી. ”

પ્રાણભુ કહે—“ શેઠજી ! હું તો ગરીબ છું, ભૂખ કકડીને લાગી છે. આપને ત્યાં હાલર પ્રાણભો જમશે તેમાં એક મારા વધવાથી શું ખૂટી જવાનું છે ? ”

શેઠ તો આ સાંભળી ધૂરકીને ઝોલી ઉઠ્યા:—

“ નહિ નહિ, આમ વગર જોલાબ્યે આવી ચઢતા તારા જેવા લિખારીને જમાડીએ તો પાર પણ ક્યારે આવે ? જતો રહે, અહીં કંઈ મળવાનું નથી. ”

પ્રાણભુ કહે—“ ભૂખે મારા પ્રાણ નીકળી જાય છે, ચતાતું પણ નથી. હું તો જમીને જ જવા ઇચ્છું છું. ” એમ ઝોલતો એ તો એક પીરસેલી પત્રાણી પર બેસી ગયો. આ જોતાં વેંતજ શેઠનો પિત્તો ખાખ્યો ન રહ્યો.

એમણે તો ઘૂમ પાડી:

“કોણ છે અહીં? આ છુટ્ટા પ્રાદાણને પકડીને બહાર કાઢો.”

આ સાંભળી જમાદાર એ ડોસાનો હાથ પકડી એને બહાર ધસડી જવા લાગ્યા.

પ્રાદાણ કહે—“લાઇ! હું ભૂખે મરી રહ્યો છું—જરા તો રહેમ કરો.”

આ સાંભળી શેઠજીના ગુસ્સામાં એર વધારો થયો. એ તો કહે—“જેઈ શું રહ્યા છો? મારો ધક્કા ને કાઢો બહાર. એનો બાપ થાપણુ મૂકી ગયો હશે તે લેવા આવ્યો છે કેમ? કમબખત! ભારે સેતાન જણાય છે! વગર કહે પત્રાળી પર બેસી જતા એ જરાયે શરમાતો નથી! બાણે એના બાપનું ઘર ન હોય.”

પટેલ બિચારો દૂર રહ્યે રહ્યે બધું જોઈ રહ્યો હતો તેની પાસે જઈને પ્રાદાણ બોલ્યો:—

“કેમ, છે કંઈ બાકી? મારા જેવાને અહીં જમાડે છેજ કોણ? લે, હવે ખીલો તમારો જો—”

જેતજેતામાં આકાશમા ઘોર અંધાર છવાઈ ગયું. પવન ભેરથી એવો તો વાવા લાગ્યો કે છાપરાંની સાથે પેલી પીરસેલી પત્રાળીઓ પણ બધી હવામાં ઉડી ગઈ! મિઠાઈ બધી ધૂળમાં રગડોળાઈ! પ્રાદાણે મિદાન ઉડાવવાની આશાએ તલપાપક થઈ રહ્યા હતા તે એવ લઈને નાઠા! શેઠનું પ્રહાસોજન નષ્ટ થઈ ગયું!

લગવાને કહ્યું—“પ્યારા બોધરાજ! અભિમાની અને ઠંલી મનુષ્યનું પકવાન હું અહણ કરતો નથી. મને તો તારા જેવા ભક્તે આપેલા લૂખા સૂકા રોટલાજ મીઠા લાગે છે. અભિમાનનું કળ તો તે જોયું ને?”

લગવાનની આવી કૃપા જોઈ પટેલ ન્યાલ ધઈ ગયો.

ત્રીજે દિવસે પ્રભુને પ્રણામ કરી એ પોતાને ગામ જવા નીકળ્યો. બે દિવસથી કાંઈ ખાધું ન હતું. ભૂખ અને તરસથી એનો શુભ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો હતો. વિશ્વંભર ભગવાનથી ભક્તતનું આ દુઃખ જોયું ન ગયું. એમણે તેાં ભક્તતનું યોગક્ષેમ વહેવાનું વચન આપ્યું હતું.

જેતજેતામાં માર્ગમાં એક સુંદર ખાગ યની ગયો. વૈકુંઠનાથ પોતે માળી યની ગયા અને જગજગનની મહાલક્ષ્મી રુકિમણીશી માલણરૂપે પધાર્યાં ! કૂવા ઉપર કોસ ચાલવા લાગ્યો. પટેલે ત્યાં જઈ જોયું તો તેના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. અગાઉ ન હતો તે આજ ખાગ કયાંથી થઈ ગયો ! હું તો આ રસ્તે ઘણી વાર આવ્યો ગયો છું. અહીં એક ઝાડનું પણ નામનિશાન ન હતું. આ તે પ્રભુની કેવી માયા હશે ?—શું હુંજ ભૂલ્યો છોઈશ ? ” એ ણિચારો ભૂખ્યો તરસ્યો તો હતો, પણ કોઈના ખાગમાં જાય શી રીતે ? એ તો ભગવન્નામનું કીર્તન કરતો આગળ ચાલ્યો. તેટલામાં તો માલણ બનેલાં શ્રીરુકિમણીશીએ માથે એક ટોપલો લીધો. તેની અંદર રોટલા, તાણું રૂધ અને નાના પ્રકારનાં ફળ ભર્યાં હતાં. એ તો ઝટપટ બોધરાજની પાસે જઈ પહોચ્યાં અને ટોપલો ઉતારી તેની પાસે મૂકતાં બોલ્યાં કે:—

“ ભગતશી ! આપ થાકેલા જણાઓ છો. ચાલો, આ બગીચામાં આવીને જરા વિશ્રામ લ્યો. ખાગના માલિક ત્યાં આપની રાહ જુએ છે. આ ટિંમ્બણુ લાવી છું તે લીધા પછીજ ચાલજો. આપ પંઢરીનાથના યાત્રાળુ છો તેથી માળીએ ભક્તિપૂર્વક આપને બોલાવ્યા છે. એ હમણાં બળદો સંભારે છે, નહિ તો પોતેજ અહીં આવત. આપની ચરણરજથી અમારી ઝુંપડી પાવન કરો. ”

માતાનાં આવાં મધુર વચન સાંભળીને પટેલનો કંઠ તો ગદ્ગદ થયો. આજા પ્રમાણે એઓ ખાગમાં ગયા. ચતુર માળીએ તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. ફળફળાદિ ખવ-

ડાવી, દૂધ તથા ઠંડું પાણી પાઇને થોડી વાર આરામ આપ્યા બાદ તેમને વિદાય કર્યા. બોધરાજે બાગની બહાર પગ મૂક્યો ત્યાં તે આજો બગીચો અને માળી તથા માળણુ બંધે ઈંદ્રબાળ હોય તેમ અદૃશ્ય થઇ ગયાં !! પટેલને તે કૃપાનાથની કૃપાનું એક વિશેષ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળ્યું. એ આર્દ્ર હૃદયે કીર્તન કરતો કરતો ઘેર પહોંચ્યો.

આ વખે પટેલના ખેતરમાં સારો પાક થયો હતો. બુવાર ખૂબ ફળી હતી. એ પોતેજ રખવાળી કરતો હતો એટલામાં એણે એક વાર જોયું તો કેટલીક ચકલીઓ બુવારના ઠાણા ચણી રહી હતી. બોધરાજ એમને ઉડાડવા આવ્યો, પણ એને તત્ક્ષણ સાંભળ્યું કે, ભગવાન એકજ બીજાંમાંથી અનેકગણા ઠાણા વડે ખેતર ભરી દે છે. આ ચકલીઓને પણ મોકલનાર એજ છે. તે મારે એમને શા માટે ઉડાડવી જોઈએ ? આ વિચાર આવતાં જ એ ખેંચી ગયો અને નિશ્ચિંત ચિત્તે કીર્તન કરવા લાગ્યો. ચકલીઓ તે ખાઈ ખાઈને ધરાવી ગઈ તેમ તેમ ઉડતી ગઈ. એવામાં એની સ્ત્રી ત્યાં આવી ચઢી. એને લાગ્યું કે ખેતર કંઈ ઉભળડ જેવું બની ગયું છે. તેથી એણે અનુમાન કર્યું કે, સ્વામીએ કુંડાં તોડી તોડીને લિખારીઓને આપી દીધાં હશે. ધરમાં હજી હરિદ્રતા તો હતીજ તેથી એના મનમાં અવિશ્વાસને લીધે કંઈક ખિન્નતા ઉત્પન્ન થઈ. તે બોલી કે

“ આપ આ રીતે જો આ ભયું ખેતર લિખ માગનારાઓમાં લૂંટાવી દેશો તો આપણે ખાઈશું શું અને સરકારનો કર શી રીતે ભરી શકાયે ? હવે જો આપ આપને હાથે એક કુંડું પણ તોડીને ફાઈને આપશો તો આપને પંદરીનાથના સોગન છે. ”

આટલું કહીને એ તે ચાલી ગઈ.

આ તરફ બોધરાજ હજી ખેતરમાં બેઠા છે. ત્યાં યાત્રાળુઓનો મોટો મંઘ પંદરપુર જવા નીકળેલો આવી

પહોંચ્યો. સાધુઓ ભૂખ્યા હતા. એ બોલ્યા:—

“લગતજી ! દુકાળમાં આપે અમારા પ્રાણ બચાવ્યા હતા. આજ અમને બહુ ભૂખ લાગી છે. બે ઠીક લાગે તો થોડાં બરનાં ફુંડાં તોડીને અમને આપશો એટલે અમે એને દેવતામાં શેકીને ખાઈશું.”

બોધરાજ કહે—“ભાઈ ! મારી સાધ્વી સ્ત્રીએ મને સોગન દીધા છે તેથી હું તો કંઈ નહિ તોડું. તમારે હાથે તોડવાં હોય તેટલાં ભલે તોડી લ્યો.”

આમ સ્વપ્ન આજ્ઞા મળતાંજ સાધુનું ટોળું ખેતરમાં પેહું. તેઓ એકટોની સંખ્યામાં હતા. ભેતજ્જેતામાં આપું ખેતર સફાવટ થઈ ગયું ! ! બોધરાજ નિશ્ચિંત ચિત્તે ભગવાનનું શુષ્ક-ગાન કરી રહ્યો હતો, સાધુઓ તો ખાઈ પીને આલ્યા ગયા.

પછી થોડી વારે બોધરાજનો પુત્ર એની માતા સાથે આવી પહોંચ્યો. આપું ખેતર ઉબ્જક થઈ ગયેલું જોઈને એમને બહુ દુઃખ થયું; પણ તે ક્ષણિક જ હતું. કેમકે જ્યારે એમણે બોધરાજને મુખે સાંભળ્યું કે પંઠરપુરના ભૂખ્યા યાત્રાળુઓએ આ અન્ન ખાધું હતું ત્યારે પોતાનું પકવેલું અન્ન બહુ સારા કામમાં વપરાયું જણીને એ પણ સંતુષ્ટ થયાં. ધન્ય છે એવી સ્ત્રી તથા બાળકને.

હવે ગામમાં વાત ફેલાઈ ગઈ કે પટેલના ખેતરમાં દાણો પણ રહ્યો ન હતો. લોકો તરેહ તરેહની વાતો કરવા લાગ્યા. કોઈ કહે:— “બોધરાજ તો પ્રોટો ભગત છે. એની દયાળુતાથી ભગવાન એના ઉપર રાજ છે.” બીજો કહે:— “ત્યારે જ ભગવાન એને મનમાન્યું આપે છે ને ?” પાંચ આંગળીઓ સરખી હોતી નથી. ગામમાં તેની ઈર્ષ્યા કરવાવાળા પણ ચડ્યા હતા. એવી દુષ્ટ પ્રકૃતિનો કોઈ બોલ્યો કે:— “જોઈએ તો ખરા, ભગવાન હવે એનો લાગો શી રીતે ભરાવે છે. સરકારમાં

નાણાં ચૂકવવા વખતે બચ્ચાણની આંખ ખુલી જશે.”

આ લોકોએ કાવત્રું રચ્યું. એમણે જઈને તલાટીને કહ્યું કે “સાહેબ! ત્યાં સુધી બોધરાજની રકમ નહિ લરાય ત્યાં સુધી અમે એક પાઈ પણ આપવાના નથી. માટે પહેલુ એની પાસેથી વસુલ કરો.”

આ લોકે ગામમાં પણ બધાને કહાવી દીધું કે જે કાઠને અમારી આ ગોઠવણુ પસંદ ન હોય તે જઈને બોધરાજની રકમ પહેલી ભરી આવે.

તલાટીએ પટાવાળાને બોધરાજને ઘેર મોકલ્યો અને સરકારી લહેણું જલદી ભરી જવાનુ કહાવ્યું. બોધરાજના ઘરમાં આ વેળા ન હતા રૂપિયા કે ન હતું કંઈ અન્ન કે ઘરેણું. હવે લાગે ચૂકવવો, ક્યાંથી ? એણે તો કાલનો વાયદો કરીને હવાલદારને પાછો કાઢ્યો.

મામાતાઈ પાસે કંઈક પૈસા હતા તે લઈને ગામના એક શાહુકારને ત્યાં એ રાતે ગઈ અને કહેવા લાગી કે “બ્યાજના આ પૈસા પહેલેથી હયો અને મને આટલા રૂપિયા ઉધાર આપો.” એણે તે કબૂલ કર્યું અને સવારે રૂપિયા લઈ જવા કહ્યું. એણે તો રૂપિયા ઘટી રાખ્યા હતા. પણ જ્યારે એને ઠાને વાત આવી કે પટેલના ખેતરમાં તો કાંઈ પાક ઉભો છેજ નહિ ત્યારે પોતાના રૂપિયા ડૂબી જશે એવી શંકા થવાથી એનું મન બદલાઈ ગયું; તેથી ખીલે દિવસ સવારે એણે બોધરાજને ચોખ્ખો જવાળ નકારમાં દઈ દીધો. ગામમાં ખીલે કોઈ શાહુકાર ન મળે, એટલે બોધરાજ કરે પણ શું ? એ તો ચૂપકીથી ભગવાનનું નામ-સ્મરણુ કરતો કરતો પાસેના રવેચન્ન નામના એક ગામમાંથી ઉધાર રૂપિયા લાવવા ચાલ્યો. ત્યાં તો ગપ ઉરાડી કે બોધરાજ ભાગી જશે.

અને ઘરને તાણું લગાવી દીધું. ગાય બકરીઓ પણ જમીમાં લીધી. હવે પોતાના લક્તની આવી વિપત્તિ ભગવાન પંઠ-રીનાથથી કંઈ સહન થઈ શકે ? એમણે તો ધામણુ-ગામના વિઠીઆ મહારનો વેપ લીધો અને રૂપિયાની ઘેલી ખલે ચઢાવીને તલાટીની પાસે પોતે હાજર થઈ ગયા ! નમ્રતાથી એને અભિવંદન કરીને પ્રભુજી બોલ્યા કે “સરકાર ! આ લાગાના રૂપિયા પટેલ મનકોજી બોધરાજે મોકલ્યા છે. તે લઈને મહેરણાની કરી પહોંચ આપો.”

અમલદારે રૂપિયા ગણી લઈ પહોંચ આપી દીધી. પટેલના ઘરનું તાણું બોલાવી દીધું. જમી ઉઠી ગઈ. હવે તો ગામવાળાને જખ મારીને પોતપોતાની રકમો ચપો-ચપ ભરવી પડી; પણ એમને મોડું આશ્ચર્ય એ થયું કે આવી તંગીના વખતમાં બોધરાજને આટલી રકમ મળી ક્યાંથી ?”

આ તરફ પટેલને રક્ષેરાસમાંથી રૂપિયા ઉધાર મળી ગયા. એ તો રકમ લેગી કરીને આવ્યા તલાટીની પાસે. પોતાને લાગે ભરવામાં ઢીલ થઈ તે માટે તેમની ક્ષમા માગી. પણ એ કહે:—“ અરે ભાઈ ! હમણાંજ તમારા રૂપિયા વિઠિયા મહાર બેડે મોકલ્યા હતા તે તો આપી ગયો છે. તમારા ઘરવાળાંએ મોકલ્યા હોવા બેઈએ. જાઓ, તપાસ કરો.”

બોધરાજ વિચારમાં પડ્યા કે “ ઘરમાં તો કૂટી બદામ પણ નથી તો મારા રૂપિયા આવ્યા ક્યાંથી હશે ?”

એ તો આવ્યા ઘેર અને મામાતાઈને પૂછવા લાગ્યા કે “ તમે રૂપિયા મોકલ્યા છે ?”

એ બોલી—“ અમે તો કશું જાણતાં પણ નથી. અમે સમજ્યાં કે તમે ક્યાંકથી લાવીને લાગે ભર્યો હશે તેથીજ જમી ઉઠી ગઈ.”

હવે પટેલે જઈને વિઠિયા મહારને પૂછ્યું કે “ તું રૂપિયા ભરી આવ્યો છે ? ” વિઠિયો કહે:—“દાદા ! મારી પાસે તો ફૂટી કોડી પણ નથી. હું આપને લાગે ક્યાંથી ભરવાનો હતો ? વળી આજ તો હું ઘરની બહાર પણ નીકળ્યો જ નથી. ”

આ સાંભળી પટેલ મમણ ગયા કે આ બધી લીલા મારા ક્યામસુંદરની જ છે ! ! બોધરાજ મામાતાઇ અને એમનાં બંને સંતાન ભગવાનના પ્રેમમાં મસ્ત બનીને હવે તો નાચવા લાગ્યાં, દોકો પણ જોઈને ખૂબ ચક્રિત થઈ ગયા કે બોધરાજનું ખેતર બુવારથી ભરપૂર હતું ! તેઓએ દોડતા આવીને પટેલને બખર કરી. એના હર્ષનું હવે પૂછવું જ શું ? પ્રભુ જેવો દાતાર જેનો બેલી થાય તેનું હુ.બ ટકે ખર ? માત્ર ટેક અને ધરદા સંખવી જોઈએ. તે આપણા પટેલ જેવા કોઈક જ અડગ લક્ષ્મી રાખી શકે છે.

બોલો લક્ષ્મી અને એના ભગવાનની જય.

(“ કલ્યાણ ” ના એક અંક પરથી “ શારદા ” માસિકના છપાયેલો અનુવાદ)

૨૦-મહર્ષિ રામન્

[લેખક: શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર ખી. એ.]

(દક્ષિણ હિંદના આ મહાત્મા વિષે આ તરફ કંઈ જણાવેલું નથી. પ્રસ્તુત લેખમાં તેમના વિષે કુંક માહિતી આપવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.)

દક્ષિણ હિંદમાં તિરૂવન મલૈ સૈકાઓ યયાં યાત્રાનું ધામ થઈ પડેલ છે. તેની અરુણ્યલા નામક પવિત્ર ટેકરી (જેને લોકો શિવલિંગ માને છે) તથા તેની તળેટીમાં આવેલું સુંદર મંદિર હજારો યાત્રાળુઓનું આકર્ષણ કરે છે; પણ છેલ્લાં કેટલાંયે વર્ષોમાં શ્રીરામનાશ્રમ નામનું નવું કેન્દ્ર કેટલાએ ભક્તોનું સુલાકાતનું સ્થાન થયું છે. ટેકરીની ધરાગર દક્ષિણે રેલ્વે સ્ટેશનથી લગભગ એક માઈલ દૂર, આ આશ્રમ આવેલો છે. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં મહર્ષિ આ આશ્રમમાં આવ્યા. આ પવિત્ર સ્થાનની યાત્રાએ દરેક જ્ઞાતિ તથા પંથના યાત્રાળુઓ આવે છે. કોઈ વાર તેા સુસલમાન તથા પાશ્ચિમાત્ય લોકો પણ આવે છે. વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી સર્વનું સરખું સન્માન કરવામાં આવે છે.

મહર્ષિનું ચરિત્ર જાણવા જેવું છે. તે તિરૂકુડીમાં ઈ. સ. ૧૮૭૯ ની ૩૦ મી ડીસેમ્બરે જન્મ્યા હતા. બાળવયમાં ભવિષ્યની મહત્તાનાં કાંઈ ચિહ્નો દુર્ગોચર થતાં નહોતાં. નિશાળમાં પણ રમતના મેદાન સિવાય તેઓ ભાગ્યેજ દેખાતા હતા. પણ જન્મથીજ તેમનો બાંધો મળખૂત હતો અને ચહેરો આકર્ષક હતો. જેની પણ સાથે તે સંબંધમાં આવતા તે બધાની સાથે તેમને મિત્રચારીનો

સંબંધ હતો. લગભગ પંદર વર્ષની ઉંમરે ખાસ ફેરફાર જણાયો. એક વખત કોઈ સગાએ અરુણચલા ટેકરીનું નામ લેતાં તેમને કોઈ વિચિત્ર આધ્યાત્મિક અનુભવ થતો હોય એમ જણાયું. કોઈ અંગત સંબંધનું પુત્ર સ્મરણ થતું હોય તેમ તેમને જણાયું. અગત્ય ભૂતકાળની કોઈ વસ્તુ સાથેના પરિચયને મૂર્ત કરવા માટે પોતે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. ત્યારપછી મદુરાના મિનાક્ષી મંદિરના તેઓ હમેશના ભક્ત થયા. ભક્તિ વખતે તેઓ આ દેહનું ભાન ભૂલી જતા હતા. આ વખતનો ખીલો ખાસ અનુભવ, અન્ન માટેની તેમની ધૂણા હતી. તે વખતે તેઓ માત્ર થોડુંકજ અન્ન ખાઈને સંતોષ મानी લેતા.

લગભગ આ વખતે તેમનું મૃત્યુ નજીક હોવાની વિચિત્ર લાગણી તેમને થઈ. આ વખતે તેમને પ્રેરણાશક્તિથી લાગ્યું કે જો મૃત્યુ થાય તો પણ દેહ નાશ પામે છે, આત્મા નાશ પામતો નથી. અને આ અંતરાત્મા તેઓને શરીરથી-હુંથી-તદન જુદો જણાયો. આત્મા શરીરને તાળે નથી, પણ એવી શક્તિને તાળે છે કે પરસ્પર આકર્ષણ થયાજ કરે છે. અંતરાત્માના આ મંથનથી તેઓએ સર્વશક્તિમાન પિતાને પોતાના અંતરાત્મામાં જ જોયા અને તેમના તરફથી તેમને ઘર છોડી અરુણચલા જવાનો આદેશ મળ્યો. આ અરુણચલાને તેઓએ શાંતિ તથા જ્યોતિના ધામ તરીકે વર્ણવી છે.

આ ક્ષણથી તેઓ મનુષ્યના પુત્ર મટી મહાન પિતાના પુત્ર થયા. તેઓ તરતજ સર્ગાવહાલામાંથી છૂટા થયા. તેઓ તે વખતે પાંચમા ધોરણમાં હતા. નિશાળના કામ પર લક્ષ ન આપવા માટે તેમના ભાઈએ તેમને ઠપકો આપ્યો. સાથે સાથે સંભળાવી દીધું કે, ધ્યાન ઘેર થઈ શકે નહિ. આ પહેલાં આવોજ ઠપકો તેણે ઘણી વાર આપ્યો હતો; પણ આ વખતે વેંકટરામને તે પ્રમાણે વર્ત-

વાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમને જવાની સગવડ માટે તેના ભાઈએ ઘેરથી પાંચ રૂપિયા લઈ જવાનું કહ્યું. તેઓએ ઝપાટાબંધ જમી લઈ ભાઈ ઉપર એક કાગળ લખી નાખ્યો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે, હું મહાન પિતાની શોધમાં જતો હોવાથી મારી શોધખોળ કરશો નહિ. પાંચને બદલે ત્રણ રૂપિયા લઈ સ્ટેશને ગયા. સફલાગ્યે ગાડી મોડી હોવાથી તિરૂવનમની ટિકિટ લઈને મદ્રાસ છોડ્યું.

ગાડીમાં બેઠા. પોતાની મુસાફરી વિષે ચોક્કસ નિર્ણય કર્યો નહોતો, પણ તેમની શંકાઓ તરતજ નિર્મૂળ થઈ. ગાડીના જે ખાનામાં તે બેઠા હતા તેજ ખાનામાં દાઢીવાળા એક ગૃહસ્થ બેઠા હતા. તે મુસલમાન જેવા લાગતા હતા. તે ક્યાં જાય છે તેમ તેણે તે યુવાન લક્તને પૂછ્યું. પોતાના જવાના સ્થળનું નામ આપતાં પોતે પણ ત્યાંજ જાય છે એમ તેમને તે ગૃહસ્થે કહ્યું. વિલુપુરમ્ ગાડી બદલવાનું પણ તેણે કહ્યું. ખીજે સ્ટેશને તે ગૃહસ્થનો પત્તો લાગ્યો નહિ. મહર્ષિને તે બનાવ અફ્બુત હોવાનું અત્યારે લાગે છે; પણ તે વખતે તો તેવું કંઈ લાગ્યું નહોતું.

ત્યારે તેઓ વિલુપુરમ્ ઉતર્યા ત્યારે તિરૂવનમની ટિકિટ ખરીદવા પૂરતા તેમની પાસે પૈસા નહોતા. ઘણી મુશ્કેલીથી પોતાના કોકરવા ગીરવી મૂકીને ૧૮૯૬ ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે તેઓ આ પુણ્યધામમાં પહોંચ્યા. ત્યારથી તેઓ ત્યાંજ રહે છે.

પહેલેથી છેલ્લે સુધી, આ મુસાફરી મહત્વની હતી. એક રાત્રે અરયણી અલ્લુરના મંદિરમાં ધ્યાન ધરતાં આખી જગ્યામાં તેઓએ જળહળતું તેજ જોયું. યુવાન યાત્રિકે પહેલાં તો ધાર્યું કે, કોઈ ભારે અગ્નિ અગ્નિનક સળગાવવામાં આવ્યો હશે; પણ તેમને સત્વર માલૂમ પડ્યું કે તેમ નહોતું. તેઓને પાછળથી બળર પડી કે, આ મંદિર મહર્ષિ જ્ઞાન સંબંધે બંધાવ્યું હતું અને જ્યાં પોતે બેઠા હતા ત્યાંજ મહર્ષિ બેસતા. ઘણાંયે લક્તો તેમને મહર્ષિનો

પુનરાવતાર માને છે. તે સિદ્ધ સોળ વર્ષની ઉંમરે ગત થયા હતા અને વેંકટરામને તેટલીજ ઉંમરે અભૂતપૂર્વ અનુભવ થયો હતો.

એક વખત તિરુવમલૈમાં તેઓ ધ્યાનમાં બેસી ગયા. આ વખતના એક નાના બનાવની નોંધ લેવી આવશ્યક છે. કેમકે આ સ્થિતિ પણ તેમનું સામાન્ય દૃષ્ટિગિંદુ-વ્યક્ત કરે છે. હબ્બમના કહેવાથી તેઓએ માથું મુ'ડાવી નાખ્યું. મંદિરના ભક્તો માટે ણીજી બાબત નાહવાની હતી. પણ સ્નાન માટે શરીર લાયક છે તેમ તેઓને લાગ્યું નહિ. તેથી પાસે ણાછી રહેલા પૈસા, જનોઈ તથા કૌપીન સિવાયનાં બધાં કપડાં ફેંકી દઈ મંદિરમાં ફરીથી દાખલ થઈ તેઓ ધ્યાનમાં બેસી ગયા.

કમલાગ્યે તેમના પ્રતિ છોકરાઓનું ધ્યાન ખેંચાયું. છોકરાઓને તેમના પ્રતિ પથ્થરો ફેંકવામાં આનંદ આવતો હતો તેમના ધ્યાન બહાર જવા માટે તેઓ પાતાલ-લિંગના ભયાનક સ્થાને ગયા; પણ આ તો બિલામાંથી ચૂલામાં પડ્યા જેવું થયું. આ સ્થાનમાં રહેતાં જીવજંતુઓ તેમને આકરો દંડ લીધા. એક ણાઇએ તેમને બેયા ત્યારે પગમાં ધારાં પડ્યાં હતાં અને તેમાંથી લોહી પડી વહેતાં હતાં; પણ તેમને આનું કંઈ દુઃખ થતું હોય તેમ જણાતું નહોતું. પણ મિત્રો તેમને સુરક્ષિત સ્થાને લઈ ગયા. આ વખતે તેમને ણોરાક દૂધ અને અલિપેકની ણીજી વસ્તુઓ તેમના મોઢામાં સાધુઓ રેડતા તે હતો.

આ વખતથી વધારે એકાંત તથા શાંતિ મેળવવા માટે તપસ્વી વારંવાર જગ્યા બદલતા હતા. તેમની તપ-સ્યા પ્રસિદ્ધ થતાં શાંતિ મેળવવી મુશ્કેલ બનતી હતી. તેમને મળવા આવનારી સંખ્યા સતત વધતી ચાલી. આ સુવકનો પૂર્વાશ્રમ જાણવાની એક જણને જિજ્ઞાસા થઈ. તપસ્વી તે વખતે મૈાનમાં હતા તેથી પૂછનારની આગ્રહ ભરી માગણીને અંગે તેઓએ કાગળ પર 'વેંકટ રામન,

તિરૂચ્ચી' લખ્યું. આ ખબર સર્ગાવહાલાંઓને મળતાં તેના કાકા તેને તેડવા આવ્યા; પણ તપસ્વીનો નિશ્ચય વળ જેવો દઢ હતો. પછી માતા પોતે આવ્યાં. તેમની કાક-લુદીભરી આજીજી નકામી ગઈ. તેની જાણ માટે તેઓએ સ્લેટ પર લખ્યું કે તેમણે તેના વિના ચલાવી લેવું જોઈએ.

જેમ જેમ તેમની કીર્તિ પ્રસરી તેમ તિરૂવન ચલેના પૈસા તથા કીર્તિના ઉપાયક સાધુઓને અહેખાઈ થવા લાગી અને તેને અંગે મહર્ષિને કેટલીયેક આપત્તિમાંથી પસાર થવું પડ્યું. એક સાધુએ તો ઉપરથી મોટો પથ્થર ફેંકી તેમને મારી નાખવા યત્ન કર્યો. ણીજાઓએ તેમને અલિત કરવા જાણ પાથરી; પણ આ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા.

ણીજા એક સાધુ તેમની સાથે લડવા માટે તેમના પર ધુક્યો; પણ સ્વામીજી અડગ રહ્યા. પણ જ્યારે સાધુ ત્રીજા પક્ષ પાસે માર જાઈને પાછો આવ્યો ત્યારે મહર્ષિએ આગલા અપમાનની વાત પણ ઉચ્ચારી નહિ.

મહર્ષિને ચોરો તરફથી પણ તેવોજ ત્રાસદાયક અનુભવ મળ્યો હતો. ૧૯૨૪ માં પિસા મેળવવાની આશાથી કેટલાક લુટારાઓએ આશ્રમપર હલ્લો કર્યો. લેટો લઈને અનેક યાત્રાળુઓ હમેશાં આવતા હોઈને આ લેટોનો સંગ્રહ મેળવવાની તેઓએ આશા રાખી હતી.

જ્યારે તેઓ આવ્યા ત્યારે મહર્ષિએ તેમને કહી દીધું કે કોઈ કિંમતી ચીજ તેમને મળી શકવાની નથી. પણ તે ચોરોએ તેમનું કહેવું સાચું માન્યું નહિ. તેથી પૂરતી તપાસ કરવા માટે, આશ્રમવાસીઓ ચોરોને આશ્રમ સોંપી દઈ ચાલ્યા ગયા. તેઓ બહાર જતા હતા ત્યારે ચોરો તેમના પર તુટી પડ્યા અને મહર્ષિને પગ પર ઠીક ઠીક વાગ્યું; પણ તેઓ તો ત્યાંને ત્યાં ઉભા રહ્યા. તેમણે કહ્યું કે 'મરજી હોય તો મને હજી વધારે મારો.' અલખત, ચોરોએ તેમ ન કર્યું. પછી તેમની વધારે ખત્રી થવા

માટે તેમને એક ક્ષાત્ર આપવામાં આવ્યું. પોતાની શોધ-માં નિષ્ફળ જવાથી મહર્ષિનો ગુપ્ત ભંડાર ખતાવવા માટે ચોરોએ ધૂળ ધમકી આપી. પણ આખરે માંડ માંડ દશ રૂપીઆની લૂંટ મેળવી તેઓને આલ્યા જવું પડ્યું.

આશ્રમની તપાસ દરમિયાન જે જે શિષ્યોને ઇબ્ત થઈ હતી તેમની સારવાર મહર્ષિએ શરૂ કરી. મહર્ષિને પોતાને ઇબ્ત થયાની ખબર તો આશ્રમવાસીઓને છેક પાછળથી પડી. તેમના કેટલાક શિષ્યો લૂંટારૂઓ સાથે લડવા માટે તેમની રબ માગી રહ્યા હતા; પણ જવાબમાં નિશ્ચયાત્મક ના હતી. તેઓએ કહ્યું: “ચોરોને તેમનું કામ કરવા દો. આપણે આપણા કાર્યને વળગી રહેવું જોઈએ. તેમને ઠીક પડે તેમ તેમને કરવા દો. આપણી દુરબ સહન કરવાની તથા ક્ષમા આપવાની છે. તેમના કામમાં આપણે વચ્ચે પડવું ન જોઈએ.”

વખત જતાં મહર્ષિઓના ગુણો તેમની દરેક પ્રવૃત્તિ-માં દૃશ્યમાન થવા લાગ્યા. તેમના રહેઠાણમાં નવુંજ વાતા-વરણ પ્રગટ થયું.

એક વિશિષ્ટ દાખલો લઈએ, સ્કંદાશ્રમમાં સર્પ અને મોર મૈત્રીભાવે રમતા હોવાનું દૃશ્ય સામાન્ય હતું. આ બન્ને પાકા દુસ્મન હોવાનું ગદ્યા સાહિત્યમાં આપણે વાંચીએ છીએ. જ્યારે તે વિષે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે “સર્પનો ભય તથા મોરની વિકરાળતા દૂર થયાં હતાં. બન્નેને અંતરપ્રેરણા થઈ હતી કે ડોઈને ઇબ્ત થશે નહિ. એવું શાંતિમય વાતાવરણ ત્યાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું.”

ટેકરી પરના એક ભ્રમણ વખતે મહર્ષિની અહિંસાની સખ કસોટી થઈ. તે ફરતા હતા તેટલામાં તેમને ઘુંટણ એક મધપૂડાને લાગ્યો. તે ઉપરથી મધમાખીઓ મોટી સંખ્યામાં બહાર આવી તેમના આખા શરીર પર ડખી.

પરંતુ તેઓ તો શાંત રહી મધપૂડાને અડવામાં પોતાની થયેલ બેદરકારીની શિક્ષા ભોગવતા ઉભા રહ્યા. આ બનાવ ઘાડા જંગલમાં બન્યો હતો. આ પછી તેઓ તિરૂવનમલૈની પવિત્રતાના ઉત્પાદક સિદ્ધ અરુણગિરિની શોધમાં ગયા હતા.

તિરૂવનચલૈમાં થોડાં વર્ષો થતાં તો શિષ્યો અને ભક્તો ટોળાખંધ આવવા લાગ્યા અને તેમની સંખ્યા સેંકડોની છે. આશ્રમમાં તો બહુ થોડાજ દેખાય છે. કેટલાકની ઝોળખ આપીએ. બહારની દુનિયામાં બહુતા કાવ્યકાંત ગણપતિ શાસ્ત્રીને ગણી શકાય. રામન મહર્ષિ પાસે આબ્યા પહેલાં તે સંસ્કૃત લેખક તથા પંડિત તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ઉત્તરહિંદના વિરોધી પંડિતો પાસેથી તેમણે કાવ્યકાંતની પદવી મેળવી હતી. મહર્ષિ નામ પણ તેણે જ આપ્યું હતું. જરા વિચિત્ર લાગે છે તોપણ જણાવવું જોઈએ કે, તે પ્રખર સમાજસુધારક અને અડગ સ્વદેશપ્રેમી હતા. આધ્યાત્મિક માર્ગ દ્વારા માતાની સર્વ પ્રકારની મુક્તિ મેળવવી એ તેમનું લક્ષ્ય છે. આ દિશામાં તેમની સફળતાને અંગે તે મહર્ષિના સમાગમમાં આબ્યા. આ પ્રમાણે બંધાયેલ સંબંધ ગાઢ થતો ગયો છે અને મહર્ષિના નામ સાથે સંકળાયેલા ચમત્કાર પણ તેને અંગેજ છે.

મદ્રાસના પરાતિરૂવચિયુરના ગણેશ મંદિરમાં એક વખત કાવ્યકાંત તપ કરતા હતા. તેટલામાં તેમને લાભ્યું કે, મહર્ષિએ અચાનક સુલાકાત લઈ થોડી વાતચિત કરી. તેજ વખતે આશ્રમમાં હાજર રહેલાઓને મહર્ષિએ કહ્યું કે હું હમણાં શાસ્ત્રીજીને મળી આબ્યો. તેમણે મંદિરકં આયેહું વર્ણન અક્ષરશઃ મળતું આવતું હતું.

જ્યારે મહર્ષિ કાવ્યકાંતની સાથે રહેતા હતા ત્યારે કાવ્યકાંતે અમુક દિવસે ઉમાસહસ્રમ્ પૂઠ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. અનેક સંભોગોને લઈ છેલ્લી રાત્રે એંશી ઠડી

લખવાની યાકી રહી ગઈ. કાવ્યકાંતે ચાર જણને યોલા-
વી કડીઓ લખવા માંડી અને લગભગ ચાર કલાકમાં
આશ્ચર્યજનક ઉતાવળથી તે પૂર કરી નાખ્યું.

મહર્ષિ જે લાગ્યે જ આંખો બંધ કરીને બેસતા
તે આ વખતે તેવી રીતે બેઠા હતા. છેલ્લો શ્લોક પૂરા
થતાં તેમણે આંખો ઉઘાડીને પૂછ્યું:

“મેં લખાવ્યું તે બધું તમે લખી લીધું ને ?”

પહેલાં તો આ શબ્દોથી બધાને આશ્ચર્ય થયું, પણ
તેઓ તરતજ તેનો અર્થ સમજી ગયા. આવા અનુભવો
ઘણાને થયા છે. તેમની હાજરીથી લોકોનાં કામ સહેલાં
થઈ પડતાં હતાં.

બીજા શિષ્ય મસ્તાન નામનો મુસલમાન હતો, જેણે
આશ્રમમાં મહર્ષિ સાથે ઘણા વખત રહીને છેવટે પોતાનો
આશ્રમ ખોલ્યો હતો, જે કે શુરુની સાથે તે ચાલુ સંસર્ગમાં
રહેતો આવ્યો હતો. વિચારની ઉદારતામાટે હિંદના ઘણા
સાધુ પુરુષો જાણીતા છે, પણ અધશ્રદ્ધા તથા કેમી ઝેરના
આ જમાનામાં હિંદુ મહર્ષિ સાથેનો મુસલમાન શિષ્યનો
સંબંધ અભૂતપૂર્વ છે. જાત અથવા ધર્મલેદ સિવાય
હરકોઈને પોતાના પક્ષમાં લેવાની રામનાશ્રમની વિશિષ્ટતા
તરી આવે છે. ફક્ત પ્રાણલો જ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના
અધિકારી છે તેવો સંકુચિત મત મહર્ષિને માન્ય નથી.
વસ્તુતઃ તેમના શિષ્યોની મોટી સંખ્યા પ્રાણલોતરની છે.
મહર્ષિ પાસેથી દીક્ષા મેળવનાર એકજ લાગ્યશાળી પુરુષ
પણ અપ્રાણલુ હતો. તે હવે નટાનંદ સ્વામીના નામથી
જાણખાય છે. મહર્ષિની ચેતવણી છતાં કુટુંબના પાશ-
માંથી મુક્ત થવાનો તેમનો નિશ્ચય એવો દઢ હતો કે
મહર્ષિને હા પાડવી જ પડી. શિષ્યના દરેક કુટુંબીના
સ્વપ્નમાં તેમણે ડેખાઈને, સત્યાસ અપાવવાની હા પાડવાની
પ્રેરણા કરી.

મહર્ષિને તત્ત્વજ્ઞાનનાં બહુ થોડાં પુસ્તકો વાંચવાની તક મળી છે, છતાં આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરાવવા માટે મહર્ષિ હમેશાં તત્પર હોય છે. કોઈ પણ જ્ઞાનસુને પૂરો સંતોષ થાય તેવી પ્રેરણા તેમની પાસેથી મળી રહે છે. બીજી બાજુ પોતાના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરાવવા અથવા તેા મહર્ષિના ઉપદેશમાં છિદ્ર શોધનારા લોકોને પોતાની મૂર્ખાઈ માટે દિલગીર થવું પડે છે. તેમની બીજી ખુબી એ છે, કે જે વિષયનું તેમને પૂરું જ્ઞાન ન હોય-દાખલાતરીકે યુરોપિયન વિદ્વાનોનાં વખાણો-તે વિષે તેઓ ભાગ્યેજ શબ્દ પણ ઉચ્ચારે છે.

પરંતુ જ્યારે તેમને જિજ્ઞાસુની ખરી વૃત્તિની ખાત્રી થાય છે ત્યારે તેઓ તેને અનેક રીતે મદદ કરે છે. પૃથ્થકના જેવીજ કક્ષાએ ઉતરવાની મહર્ષિમાં ખૂબી છે અને તેમ કયાં પછી તેઓ તે પૂછનારની સમજ પ્રમાણે તેને સમજાવે છે. કોઈ વાર શિષ્ય સુંબાય છે, પરંતુ તે તેને યોગ્ય દિશાએ મૂકવા માટે જ હોય છે.

મહર્ષિના આધ્યાત્મિક ઉપદેશોનો ટુંક સાર સત્ દર્શનના ટીકાકર ટી. વી. કલપશાસ્ત્રીએ નીચે મુજબ આપ્યો છે:-“ આંતરિક કે બાહ્ય હિલચાલને કોઈ સુખ શક્તિ અંકુશમાં રાખે છે, તેમ તમે સમજશો નહિ ત્યાં સુધી જીવનની નજીવી બાબતોથી તમે દુઃખી થશો. આ સમજ્યા પછી તમને એમ લાગશે, કે બધું કરનાર બીજું કોઈજ છે અને તમારે અંગત કંઈ બાર વહન કરવાનો નથી. આ ‘કોઈ’ તમારા અંતરાત્મા સાથે જોડાયેલું છે, પછી ભલે તમે તેને પરમેશ્વર કહો. ખરું દેવી તત્ત્વ આ છે. તે તમારી અંદર વસેલું છે. જો તમારી શક્તિ પ્રબળ હોય તો તમને તે મળી શકશે. જો તમારી અપૂર્ણતાઓનું તમને ભાન હોય તો તમે તેા માત્ર દરિયાના મોજ જેવા હોવાનું સત્ય તમને સમજાશે.”

જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગ બન્નેને મહર્ષિ સરખું મહ-

ત્વ આપે છે. એકને બીજાથી ગૌણ તે ગણતા નથી.

જુદા જુદા મળવા આવનારાઓ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે જે વાત કરે છે, તેની વિરુદ્ધ તેઓ દલીલ કરતા નથી, પણ તેમના અને બીજા આચાર્યો વચ્ચેનો તફાવત, તેમના શિષ્યોના કહેવા સુજળ તરીકે આવે છે. જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગમાં તેઓ પરમહંસને વધારે અનુસરે છે. રામનાશ્રમની દૈનિક ચર્ચા બહુવા માટે આ વિગતો પૂરતી છે. સવારના ત્રણ વાગ્યે મહર્ષિ જાગે છે. તેમના કેટલાક શિષ્યો તરતજ સાથે થઈ જાય છે. પૂજા પછી આશ્રમને લગતું કંઈ કામ-જેવું કે બપોર માટે શાક શમારવાનું વગેરે તેઓ કરે છે.

સૂર્યોદય થતાં તે ઝોરડામાં પોતાના આસન પર બિરાજે છે. એક અથવા વધારે શિષ્યો ભજન ગાય છે ને દર્શન કરવા આવનારાઓનો મારો શરૂ થાય છે. સાત વાગ્યે સવારનો નાસ્તો આવે છે. મહર્ષિ જાગ્યાની સાથે જોડે છે, બ્રાહ્મણો જુદા જોડે છે. ત્યાર પછી સાહિત્યની કોઈ કૃતિ તપાસવામાં આવે છે અથવા વચાચ છે. અથવા તે પ્રશ્નોત્તરી થાય છે. અગીઆર વાગતાં બપોરનું ભોજન પીરસાય છે. ત્યાર પછી મળવા આવનારાઓની શરૂઆત થાય છે.

નાસ્તા તથા ભોજનના સંબંધમાં એક વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ત્યાં માત્ર સાત્ત્વિક ખોરાક અપાતો નથી. ખોરાક સંબંધી મહર્ષિ ઉદાસીન છે; પછી ભલે તે પચે તેવો હોય અથવા ન પચે તેવો હોય. ગળ્યો હોય અથવા તીખો હોય. ખોરાક સંબંધમાં બહુ ચિંતાશ ન કરવી તેમજ તેવો તેઓનો સિદ્ધાંત છે. ખોરાકના પ્રમાણ પર પણ પ્રતિબંધ નથી. ઘણી વખત ભક્તો બપોરે મિષ્ટાન્ન તૈયાર કરાવે છે. ઉપરાંત મહેમાનોની લાવેલ બેટો પણ હે
છે, જે ત્યાં હાજર રહેવાઓને વહેંચી દેવામાં.

લકત હલવાનું બટકું લેવા આનાકાની કરતા હતા. મહર્ષિની સૂચનાથી તેણે તે ખાવાની હિંમત કરી. પરિણામ આશ્ચર્યજનક આવ્યું. તેને માલૂમ પડ્યું કે પાચનની મંદતા દૂર થઈ હતી. મહર્ષિના મત પ્રમાણે જો આપણે ખોરાક યોગ્ય સ્થિતિમાં ખાઈએ તો પચવવાની જવાબદારી આપણી નથી. શ્રીરામનાશ્રમમાં રહેતી વખતે, બહાર લઈ શકાતા ખોરાક કરતાં ઘણું વધારે ખોરાક લઈ શકાય છે એવો લગભગ દરેક લકતનો અનુભવ છે.

નાસ્તા વખતે અને લોજનસમયે પહેલાં આશ્રિતોને પછી લલે તે મનુષ્ય ચા બનવર હોય—પીરસવામાં આવે છે. ઋષિ લોકો આત્મવત્સર્વભૂતેષુ ગણે છે. તે સિદ્ધાંત મુજબ આશ્રમનાં ગિલાહાં, ફૂતરાં, ગાયો અને નોકરો તથા ભિખારીને પહેલાં પીરસવામાં આવે છે.

ફૂતરાં, વાંદરાં તથા ગાયો વિષે અનેક વાતો આશ્રમમાં સંભળાય છે. મનુષ્યોની માફકજ તેમની સંભાળ લેવામાં આવે છે. ઠપકો આપવાથી ફૂતરાએ આત્મઘાત કર્યાની હકીકત જ્યારે મહર્ષિને કહેવામાં આવી, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “આ શરીરોમાં કયા આત્માઓ વસેલા છે તે તથા કયાં કર્મ લોગવવા તેઓ આપણી પાસે આવેલાં છે તે આપણે જાણતા નથી.” આમાંનાં ઘણાં ખરાં પ્રાણીઓએ ખૂબ આતુર્ય તથા વૈરાગ્ય પણ પ્રદર્શિત કર્યાં હતાં. તેમાંની એક, કમળા તો, મહર્ષિના આદેશ પ્રમાણે બધા યાત્રાળુઓને ટેકરી પરનાં તીર્થસ્થાનો પર લઈ જતી.

અત્યારે આ પ્રાણીઓમાં ખાસ, એક લકતે લેટ કરેલ ગાયની વાછડી—લક્ષ્મી છે. નાસ્તા વખતે તે ઓરડામાં સીધી આવી પોતાનો ભાગ લઈ જાય છે અને જો તે કંપાઉંડની અંદર હોય તો દરેક વખતે તે પ્રમાણે ભાગ મેળવે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે મહર્ષિ જ્યારે ટેકરી પર હતા ત્યારે તેમને કૃષ્ણ પૂરાં પાડનાર ડાશીનો આત્મા તેમાં રહેલો હતો.

જંગલી જાનવરો સાથેનો પણ મહર્ષિનો સંબંધ પ્રેમપૂર્ણ છે. તેમને જરા પણ ઈન્ક કયાં સિવાય તેઓ ઘણી વાર નહીંક આવે છે. એક વખત જ્યારે તેઓ વિરૂપક્ષ ગુફાના ઓટલા પર હતા ત્યારે પછી આઠ શીટ છેટે એક વાઘ તેમની સામે જોઈને લાંબો વખત બેસી પછી શાંતિથી ચાલ્યો ગયો. જ્યારે કેટલાક લકતોને આની ખબર પડી ત્યારે તેઓએ કાંટાળી વાડ તેની આસપાસ બંધાવી જે અઘાપિ ચાલુ છે.

આશ્રમનો પ્રસિદ્ધ ભાગ તો જે ઝોરડામાં મહર્ષિ બધો વખત ગાળે છે તે છે. જેને જોઈએ તેને તેમાંથી આધ્યાત્મિક બળ મળી રહે છે. ત્યાંનું વાતાવરણુ જ એવું છે. ખાસ કરીને સાંજના લગ્ન વખતે ખૂબ પ્રેરણાદાયક હોય છે.

તે પવિત્ર સ્થાનમાં અનેક લકતો તથા શિષ્યોને સુખ-દ અનુભવો થયા છે. કેટલાકોએ અહીંથી ઘટના બનતી જોઈ છે. કેટલાકોને અગાઉ છ'દગીમાં ન અનુભવેલ વિચારો ઉદ્ભવવા પામ્યા છે. કેટલાકોની ગૂંચવણ મહર્ષિને મળ્યા વિના દૂર થઈ ગઈ છે.

આ વાતાવરણુમાં લાલ મળવાનો આધાર પોતા પર છે. મહર્ષિ તો અરીસા જેવા છે. જો તમે વાંકું મોંઢું કરીને જુઓ તો પ્રતિબિંબ પણ બેડોળ પડે, પણ જો તમે સાચા હૃદયથી તેમની પાસે જાઓ તો તમારી જરૂર પ્રમાણેની દિશામાં તમારી શક્તિને તે મજબૂત બનાવશે. તમારા વિચારો અગર મુશ્કેલીને તેમની પાસે વ્યક્ત કરવાની પણ જરૂર નથી. તમે વિષયનો ઉલ્લેખ કરો ત્યાર પહેલાંજ તેઓ તે વાત ઉપાડે છે.

આશ્રમમાં ત્રણ મહોત્સવો થાય છે. એક કાર્તિકી પૂનમે, બીજો તેમની માતાના સંવત્સરીને દિવસે અને ત્રીજો તેમની પોતાની જયંતિને દિવસે. આ બધા પ્રસંગો-
આ. ૨૨

એ તેમના લક્ષ્મી હાજર રહેવાને ખનતું કરે છે. હલદે લોકોને લોજન અપાય છે. દરેકને બરાબર પીરમ્મવામાં આવે છે કે કેમ તેનું મહર્ષિ ખાસ ધ્યાન રાખે છે અને બીજા બધાના જમી લીધા પછી છેલ્લે મહર્ષિ લોજન લે છે. આ કોઈપણ પ્રસંગે જરાપણ ડાળદમામ હોતો નથી. કંઈપણ ડાળ કરવાની મહર્ષિએ ઘસીને ના પાડી છે. એક લક્ષ્મી આવેલ પલંગ ને કે તેઓ વાપરે છે, છતાં તેઓ ખાદીની લંગોટીથી સંતોષ માને છે. ચોરડામાં સ્થાયી વસ્તુમાં સૂતરના હારવાળું મહાત્મા ગાંધીનું ખાવલું છે.

આશ્રમનું સ્થાન શહેરથી દૂર હોઈ, શાંતિ બળવા માટે ખૂબ અનુકૂળ છે. તેનાં ત્રણ મકાનો છે. લલિતનો ચોરડો, જમવા તથા રહેવાની જગ્યા, તથા માતાજીનું મંદિર. પાસે નાહવા માટે પાલીતીર્થ છે અને પશ્ચિમની ખાણમાં પીવાનું પાણી હમેશાં પૂરૂં પાડતું અગસ્ત્ય તીર્થ છે. તેની ખાણમાં મહેમાનો માટે થોડી ઝુંપડીઓ છે. ઉત્તરે અરુણચલાની પવિત્ર ટેકરી આવી રહેલ છે. યાત્રાળુઓ માટે તે આદર્શ સ્થાન છે અને વખત જતાં યાત્રાળુઓ વધવા સંભવ છે. કેમકે દરેક મહેમાન માત્ર સંબંધ જરૂરી રાખવાને આતુર છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના મિત્રોને પણ લક્ષ્મી કરવા ઇચ્છે છે.

મહર્ષિને ને કે ધનની જરા પણ દરકાર નથી, છતાં દ્રવ્ય તો સતત ચાલ્યું આવે છે.

અત્યારે આશ્રમમાં ઝુંપડાંઓ, વાડી અને ફવો છે. આ બધું બહારની મદદથી બંધાયેલ છે.

હમેશાં ૪૦-૫૦ માણસ જમતાં હોવાથી ૧૦-૧૨ માણસો અગ્યાનક આવી ચડે તો કંઈ મૂંઝવણ પડતી નથી. પરંતુ જે દ્રવ્ય આવે છે તે અર્થોર્થ જાય છે. બીજા દિવસને માટે નહિ જેવું બાકી રહે છે. તેમ છતાં કદી તંબી લોગવવી પડતી નથી. ખાસ પ્રસંગે, અત્યારે હલદે માણસ

સોને જમાડવાના હોય ત્યારે પણ કોઈ વસ્તુની તંગી પડતી નથી; જરૂરીઆત પ્રમાણે મળી જ રહે છે. આથી ખવતનામાં અદ્વજક દ્રવ્ય હોવાની કેટલાક લોકોની માન્યતા થઈ છે. તેથી આગળ ચોરીનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો તેમ, કેટલાક પ્રસંગો એવા બન્યા છે કે હરમખોરાઓ પેસા મેળવવા હિંધા રસ્તા લીધા હતા. પરંતુ તેઓ હર વખતે નિરાશ થયા છે. તેમની નિરાશા વચ્ચે તેમને માલૂમ પડ્યું હતું કે તેઓ પોતાની આસપાસ જે જોઈ શક્યા છે તે મંદિર નથી પણ ખરખર મહાપિંનો આગ્રમજ છે.*

[શારદા'ના એક અંકમાંથી.]

*મહાપિં વિશે વધારે વિગત જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે મહાપિં-
નું મોટું જીવન વૃત્તાંત [કિં. શ. ૨-૮-૦] જોઈ લેવું.

२१-भक्त जोग परमानंद

(विषयक.-श्री. भुवनेश्वरनाथजी मिश्र "गाधव" जेम. जे)

मुखजितशरदिन्दुः केलिलावण्यासिन्धुः करविनिहितक-
न्दुर्वल्लवीप्राणवन्धुः । वपुरुपसृतरणुः कक्षनिक्षिप्तवैष्णुर्वचन-
शगधेनुः पातु मां नन्दसूनुः ॥

म त-महात्मा परमात्मा के व्यक्तस्वरूप है. संसार में संत-महात्माओं के द्वारा अपना दिव्य संदेश परमात्मा सुनाया करते हैं. संत भायातीत होते हैं, मुक्त होते हैं. जगत की कोई भमता, कोई अणध उन्हें गांध नहीं सकता. संसार में रहते हुआ भी वे संसार से परे होते हैं. प्रभु दया कर संसार में संत-महात्माओं को धस तिये लेते हैं कि हम उनकी वाणी सुन कर अपने लवन को धन्य जनावें, उनके पावन शरणों का दर्शन कर कृतार्थ हों. संत-महात्माओं की यह अपार अहैतुकी दया ही है कि वे हम संसारी जनों के हित की चिंता रणते हैं. गोस्वामी तुलसीदासजी ने संत-हृदय की नवनीत से तुलना कर के पीछे जतलाया है कि भक्तजन तो स्वयं तप्त होने पर पिघलता है, परंतु संतजन परदुःख से दुःभी होते हैं. संसार के प्राणियों को लव तापतापित दैभ कर संतजनों का हृदय पिघल जाता है और वे अपने आशरण, वाणी, उपदेश से लोगों को संसार की ज्वाला से जताने की चेष्टा करते हैं. जैसे निरपेक्ष, शान्त, निर्द्वर और समदर्शी संत की प्रशंसा में

लक्ष्मण ने लक्ष्मण उद्धव से कहा है—

निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् ।
 अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेत्यद्भिरेणुमिः ॥
 निष्किञ्चना गद्यनुरक्तचेतसः
 शान्ता महान्तोऽखिलजीवत्सलाः ।
 कामैरनालब्धधियो जुपन्ति यत्
 तन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम ॥

‘ जैसे किसी वस्तु की ध्विजा न रखनेवाले, शान्त-
 चित्त, निर्वैर, सर्वत्र समभाव से मुझको देखनेवाले और
 निरंतर मेरा मनन करनेवाले प्रेमी लक्ष्मण की अरुणरज
 से अपनेको पवित्र करने के लिये मैं सदा-सर्वदा उनके
 पीछे-पीछे धूमना करता हूँ. मुझमें चित्त को अनुरक्त
 कर रखनेवाले, सर्वत्र मुझको अपेक्षा कर के अकिञ्चन
 जाने हुये जैसे शांत, और मेरे नाते सग लुभों के प्रति
 स्नेह करनेवाले तथा सग प्रकार की कामनाओं से शून्य
 हृदयवाले महात्मा जिस परम सुख का अनुभव करते हैं
 उस निरपेक्ष परमानंद को दूसरे लोग नहीं जानते.

दक्षिण भारत के गरसी नाम के एक गांव में लक्ष्मण
 परमानंद का जन्म हुआ था. बहुत बचपन से ही
 प्रभु के शुभ-श्रवण, नाम-स्मरण-कीर्तन में धनका चित्त
 लगने लगा था. जब ये छोटे बालक थे, धनके गांव में
 हरिकथा और हरिसंकीर्तन हुआ करता था जिसमें
 ये नित्य नियमपूर्वक शामिल होते थे. धनके हरिकथा
 तथा कीर्तन का एक प्रकार का यमका लग गया था.
 कभी कभी रात को देर तक जब कथा और कीर्तन होता
 रहता तो ये बूझ-ध्यास बुल कर मंत्रमुग्ध-से हो कर
 सुता करते थे. प्रभु जिस पर दया करते हैं उसे ही अपनी
 लक्ष्मण का परदान देते हैं.

झिर ली कथा बल रही थी. लक्ष्मणन प्रेम-विमुग्ध हो कर रसपान कर रहे थे. परमानंद ली आंख मूँदें ध्यान में मस्त हो रहे थे. त्रिभुवनमोहन श्यामसुंदर की सलोनी सांवरी सूरत की छवि का वर्णन हो रहा था तथा व्यासजी महाराज प्रेम-विलोम हो कर श्रोताओं के हृदय में अभूत गरसा रहे थे. वर्णन करते करते वे इस रूप के लक्ष पर मुग्ध हो कर आनंदप्रकुल हो कर गा ठे—

मैं अपना मन हरिसो न्दरयो,

हरिसो न्दर सगनसो तोरयो मैं अपना मन हरिसो न्दरयो.
नाय नयो तय धुंधट कैसो लोकलाज उर पटक पिछोरयो,
कहना होय सो कहे सपी री दहा लयो काहूँ मुण भोरयो.
नवल लाल गिरिधरन पियासंग प्रेम-रंग में यह तन भोरयो,
..... प्रभु लोग हसन ? लोक-वेद तिनका न्यो तोरयो.

आज परमानंद के आनंद का क्या ठिकाना ! आनंद में उनका हृदय लुभ उठा. एक पार उन्होंने नग आंखें जोली तो सामने देखा कि वही अलौकिक छवि परमानंद के अपनेमें भिला लेने के लिये मधुर मधुर संकेत दे रही है. आंखें रूप का मधु पी कर जंप गयीं और भीतर पुनः वही रास का महाभिलन ! आज लोग परमानंद के धुंधट का पट उट गया है—वे भीतर-ही-भीतर प्रभु के मिलन के रस में सराजोर हैं. वे प्रत्यक्ष देण रहे हैं, दृढतापूर्वक अनुभव कर रहे हैं कि प्रभुल आये हुये हैं और परमानंद को अपनी छाती में सटा कर आंसुओं से नहला रहे हैं—करकमलों से धीरे-धीरे सहला रहे हैं. प्रभुल के आंसू परमानंद के मस्तक के लिंगो कर कृतार्थ कर रहे हैं और परमानंद की अश्रुधारा अविरल रूप से प्रवाहित हो कर प्रभुल के चरणों को पजार रही है. इस आनंद का क्या कहना ? भीतरगाडर समान रूप से प्रभु के मधुर मधुर स्पर्श की दिव्य अनुभूति हो रही है. जैसे सुंदर अवसर पर प्रभु की आरती करने के लिये परमानंद का मन ललया उठा. झिर कथा था—

भारती लुगलकिशोर की कीर्ति तन-मन-धन न्यौछापर-दीर्घ,
और स्याम मुष्ण निरभत छुनै प्रेम-स्वरूप नैन लर पीनै.
रवि ससि कोटि बदनकी सोभा ताहि देखि मेरो मन बोला,
नंदनंदन वृषभानुकिसोरी.....प्रभु अविचल जेरी.

लोग परमानंद को लोग अण पागल कहने लगे.
जगत की दृष्टि में तो लक्ष्मण पागल है ही. परंतु इस
पागलपन का स्वाद जिसे एक क्षण के लिये ली मिल
गया फिर वह इसे छोड़ कर डोश में आने ही क्यों लगा ?
संसार की दृष्टि में जो कुशल-अतुर है उसे ही संसार
त्यागता है. संश्रद्ध-परिश्रद्ध का भूषण संसार संश्रद्धी-
परिश्रद्धी की ही पूजा करता है ! परमानंद को जगत की
मान-गडाध से क्या मतलब था ? संसार ने उनकी ओर
से आंजे देर ली, यह उनके लिये कल्याणकारी ही हुआ.
प्रभु जिस पर दया करते हैं उसे ही संसार की दृष्टि में
पागल बना देते हैं. संसार जैसे पागलों की ओर से
आंजे देर लेता है और पागल लक्ष्मण को निष्ठ हो कर
संसार की विम्व-भाधाओं से मुक्त हो कर ओकांतभाव से
अपने प्रियतम परमात्मा की परिचर्या करता है. परमा-
नंद का ली, गस, अण ओक ही काम रहा-संसार की
ओर से आंजे भूँद कर सर्वांतःकरण से प्रभु की पूजा-
अर्था करना. राम, कृष्ण, नारायण के सिवा वे जिह्वा पर
ओक ली शब्द आने नहीं देते थे. परमात्मा की भूर्ति के
सिवा मन में कुछ आता ही नहीं था. नाम-स्मरण,
हरि-कीर्तन और अहर्निश लवन-गस, यही उनका
ओकमात्र काम था. सोते-जागते, उठते-बैठते, गस, प्रभु
का स्मरण, प्रभु का चिंतन और प्रभु का युजुगान. सदैव
प्रभु की मधुर भूर्ति सामने रहती थी और ओकांत-मुष्ण
हो कर सारी वृत्तियां प्रभु के चरणों में प्रवाहित हो रही थीं.

नाम-स्मरण का असका लगना पडा ही कठिन है,
पर जहां ओक गार यह असका लगा फिर ओक पक्ष
ली नाम से पाही नहीं जाता. श्रीतुकारामजी महाराज ने

नाम-स्मरण की णडी डी मधुर व्याख्या की है. वे कहते हैं—“नाम-स्मरण यह है कि चित्त में रूप का ध्यान हो और सुभ में नाम का रूप हो. अंतःकरण में ध्यान जमता नय, ध्यान में चित्त रंगता नय, चित्त की तन्मयता होती नय, यही वाणी में नाम के ठेठ जाने का लक्षण है. परमानंद के नाम-स्मरण का ऐसा असका लगा कि एक क्षण के लिये भी वे नाम-रसपान करने से डटते न थे. लजन का वियोग लकत के लिये कसे सहा हो ? श्रीमद्भागवत में कहा है—

त्रिभुवनविभवेहवेषेऽप्यकुण्ठ-

स्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृगयात् ।

न चलति भगवत्पदारविन्दा-

छ्वनिमिपार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ॥

‘यदि लगवान के लकत से कहा नय कि तुम आधे क्षण या आधे निमेष के लिये भी लगवस्वरणों का चिंतन छोड हो और त्रिलोकी के संपूर्ण वैभव के ले हो तो वह धस णात के भी स्वीकार नहीं करता. उसका चित्तरूपी भ्रमर तो अथल रूप से लगवान के उन आरु अरण्य-कमलों में ही लगा रहता है, जिनको निरंतर ध्यानपूर्वक जोजने पर भी देवता नहीं पा सकते. ऐसा वह लकत कुछ भी नहीं चाहता.’

जोग परमानंद प्रभु का पोड्योपचार पूजन करते तथा नित्य-नियमपूर्वक मूर्ति के सन्मुख सातसौ णार साष्टांग नमस्कार करते. यही उनका नियम था. आंघों से दिव्य लगवद्विश्लद देणना और उसके जलसे उसे नडलाना, कानों से लगवद्गुण सुनना, जिह्वा से लगवद्गुणों के गाना, नाक से लगवान के दिव्य गंध के लेना, डायों से प्रभु की अर्था करना, पैरों से कीर्तन-स्थान तथा कथाओं और तीर्थों में नाना, मस्तक से प्रभु के अर-

होना मे' प्रष्टिपात करना—यही परमानंद श्री अकमात्र दैनिक यथा थी ! उनका यह नियम था कि श्रीमद्भगवद्गीता के जोक श्लोक का उच्चारण करना और देवता के चरणों मे' साष्टांग प्रष्टिपात करना. इस प्रकार अठारहों अध्याय के कुल सातसौ श्लोकों को वे उच्चारण करते जाते थे और परमात्मा के दिव्य विशुद्ध के सन्मुख साष्टांग प्रष्टाम करते जाते थे. ये सातसौ नमस्कार कर चुकने पर ही वे लिक्षा मे' प्राप्त अन्न को ग्रहण करते थे. धर्मश्रथों मे' यह णात आती है कि पूजन और यज्ञ क्रिये णिना ही जो अन्न-जल ग्रहण करता है वह पाप णाता है और वह व्यक्ति शूकर के समान है.

इस कलिकाल मे' प्रभु के नामस्मरण के सिवा और कोछ साधन है ही नहीं. शरीर से संसार का कार्य करते हुअे ली मन को प्रभु मे' लगाये रणना तथा मन से परमात्मा का स्मरण-चिंतन करते रहना यही हम संसारी पुरुषों के लिये साधन है—जैसा लोग परमानंद ने णतलाया है. इसे ही गोस्वामी तुलसीदासल ने कडा है—

करसों करम करिय णिधि नाना, मन राभिय लहं रूपानिधान..

मन यहि पूर्णतया प्रभु के रंग मे' रंग जाय, यहि सर्वान्तःकरण से हरि मे' जोकरूपता स्थापित हो जाय तो सारे कर्म और व्यापार यज्ञ के रूप मे' परिष्कृत हो जाते है और वे स्वतः श्रीकृष्णार्पण होते जाते है; उनडे श्रीकृष्णार्पण करना नहीं पडता. इसका मुख्य हेतु यह है कि पुद्धि लण श्रीकृष्णार्पण हो गयी तो सारे व्यापार प्रभु की उपासना के रूप मे' ही व्यक्त होंगे. संसार मे' मन न णसा कर प्रभु मे' इसे णसाना और प्रभु की पून समल कर समथ कर्म को योगस्थ हो कर निर्लिप्त-लाव से करते जाना—यही परमानंदल का उपदेश है और यही उपदेश हमारे ऋषि-गुनियों के ली है.

सातसौ णार साष्टांग प्रष्टिपात करना और गीता-

लुके सातसौ श्लोकों का पारायण करना साधारण बात नहीं है। लकत तो खाड़ता है कि वह गरागर प्रभु का रूप निरणा करे और उसका भस्तक सदैव प्रभु के चरणों में खेदता रहे, उसे धसीमें आनंद आता है, एक समय की बात है जण सावन-लाहों का मडिना था, पानी भूषण नेर से गरस चुका था, आकाश में जण ली मेघ छाये हुये थे, पृथ्वी पर कीचड हो गया था, परंतु परमानंद श्रीपांडुरंगलु के मंदिर के सामने साष्टांग प्रणाम करते न रहे थे और उनका सारा शरीर कीचड से लथपथ हो गया था, शरीर की ओर तो उनका ध्यान ही न था, वे नमस्कार करने तथा गीता के श्लोकों को उच्चारण करने में धतने व्यस्त थे कि कहां क्या हो रहा है, धसका उन्हे पता तक न था और उनका शरीर तथा कपडे कीचड में गंटे हो रहे है धसका ली उन्हे ध्यान नहीं हुआ।

एक साष्टकार उसी दिन वहां आनर करने आया था, परमानंद की तितिक्षा और वैराग्य देण कर उसे दिन पर लडी श्रद्धा हुई, रेशमी कपडे का एक धान ले कर वह जेग परमानंदलु की सेवा में उपस्थित हुआ और हाथ जोड कर विनय और आदर के साथ प्रार्थना करने लगा—'महात्मन् ! यह मेरी तुच्छ सेवा स्वीकार कर ले तो मुझ पर लडा अनुग्रह हो।' जेग परमानंद ने कोमल शब्दों में बिससे उस व्यापारी के बित्त को व्यथा न हो, कहा—'मुझे धन सुंदर वस्तु से क्या काम ? मेरे लिये तो इटे बियडे ही पर्याप्त है, धस गहुमूढ्य वस्त्र को लगवान श्रीपांडुरंग के चरणों में बढा आओ, सारे आनंद और सौन्दर्य के वे ही लोक्ता है, उनकी सेवा कर के लवन कृतार्थ करो, मेरे लिये तो बिक्षा का अन्न और रास्ते में पडे हुये इटे बियडे ही प्रभु की दया से गहुत सुभदायक है, सुंदर वस्तुओं तो श्रीरुकिमणीवल्ल की सेवा में सम-

र्षित होनी चाहिये।” जोग परमानंद ने व्यापारी को, लाभ समझाया, परंतु उसने तो हठ कर ली थी कि रेशमी थान वह परमानंद की सेवा में ही अर्पित करेगा। लक्ष्मि किसीके चित्त को दुःखी नहीं करते, कथें कि समग्र सृष्टि में उनकी लगवद्भ्युद्धि रहती है और समस्त संसार के अर-अर को वे अपने प्रियतम ब्राह्मणाथ की प्रतिभूर्ति मानते हैं। इसी कारण पाध्य हो कर परमानंद ने रेशमी थान स्वीकार कर लिये।

आज परमानंद ने रेशमी वस्त्र धारण किये हैं। आज भी जेरे की वर्षा हो रही है और श्रीपांडुरंगल के मंदिर के सामने की जमीन कीचड़ से लरी पडी है। मेघ अथ ही जमाजम गरस रहा है। आज परमानंद ने अपने वस्त्र नीचे से समेट लिये जिसमें साष्टांग नमस्कार करते समय कीचड़ में पड कर वस्त्र गंदा न हो जाय। आज से पूर्व परमानंद को इस प्रकार का संकट नहीं हुआ था। संसार के स्पर्श में जे ली आया उसे संसार ने अपने पंजे में ले लिया। जडे जडे संत-महात्मा, साधु-संन्यासी, ऋषि-मुनि जैसे ही संसार का संश्रद्ध करने लगे वैसे ही संसार ने उनके मुँह पर कालिमा पोती।

काजल की कोठरी में कितनाह समाने जय,
अक लीक काजल की लगी है पै लगी है।

यह संसार तो काजल की कोठरी है। कितना ली अतुर कोइ कथें न हो, इसमें जनेवाले को कालिमा कहीं न कहीं अवश्य लगेगी। परमानंद-जैसे वैराग्य-संपन्न महात्मा को ली रेशमी वस्त्र की गहमूल्यता आज सुगंध कर रही है और पुल कर नमस्कार करने में उन्हें संकट हो रहा है। लोगों की गंधमात्र से ही मनुष्य पतित हो जाता है।

परमानंद नमस्कार करते जा रहे थे, परंतु आज

उनका ध्यान श्रीपांडुरंग की मनोहर मूर्ति पर न था—
 आज बार-बार उनकी आंखें रेशमी वस्त्र पर गड़ी
 जाती थीं कि कहीं कपडा गंदा तो नहीं हो रहा है !
 लगवान लकटा की परीक्षा ली लेते हैं और उस परी-
 क्षा में सफल होने की उसे शक्ति ली देते हैं. लकटा ने
 रेशमी वस्त्र में छिपे हुये अपने शत्रु को परभ ही तो
 लिया ! जब शत्रु परभ में आ गया तब तो आधा
 काम हो गया. आज यह रेशमी वस्त्र मेरी निष्ठा के
 लंग करने पर तुला हुआ है, इस लिये इसका ही
 पहले अंत कर देना होगा. साधक, जो सच्चे हृदय से
 प्रभु की भोज कर रहे हैं, भडे-से-भडे प्रलोभन और
 आकर्षण को हुकरा देते हैं और आंभ डेर कर उस
 और हेभते तक नहीं. अस्तु.

परमानंद को अपनी लूल पर लारी दुःख हुआ.
 इसके प्रायश्चित्तस्वरूप उन्होंने निश्चय किया कि वे
 अपने शरीर को यथेष्ट हंड दिये गिना न मानेंगा.
 उन्होंने अपने रेशमी कपडे के टुक-टुक कर के ड्रेक दिये
 तथा हो जैलां के लुतवा कर अपनेको सर्वथा नभ
 कर उसमें गांध दिया. जैल परमानंद के शरीर को
 जंगल के कंटकभय भाग की ओर ले कर लागे. परमा-
 नंद का सारा शरीर कांटों से गिंध गया तथा भून की
 धारा गहने लगी. वे 'हरि-हरि' कडते जाते थे. शरीर
 को जितना ही कष्ट होता था उतने ही प्रेम से वे
 प्रभु के नाम का स्मरण करते जाते थे. कष्ट की पराकाष्ठा
 हो चुकी थी. जो लकटा प्रभु को प्राणों से ली प्यारे हैं,
 उनके कष्ट को प्रभु लला, कैसे सहन कर सकते हैं !

है। लक्ष्मी को कष्ट में डेप कर प्रभु का हृदय द्रवित हो जाता है और वे जोक क्षण का विलंब भी सहन नहीं कर सकते। अस्तु: ग्वाले के रूप में प्रभु प्रकटे हुए। उन्होंने गैलों-के जूजे में गंधे हुए परमानंद के रक्तप्लावित शरीर को पहले जोल दिया और पुनः अपने कोमल करों से उसे सहलाया, सारे शरीर को अपने दिव्य रेशों के द्वारा दिव्य कर दिया। जोग परमानंद का सारा शरीर देवता का हो गया। प्रभु अपने लक्ष्मी के पूर्वकष्ट का स्मरण कर उसे पुनःकारने लगे। वे बार-बार परमानंद में कहने लगे—'अरे, तुमने धतना लीपणु कष्ट किये मोंले दिया? लला, तुम्हारा अपराध ही कौन-सा था कि इस प्रकार अपने शरीर को कष्ट दिया! तुम तो मेरे परम प्रिय लक्ष्मी हो। तुम ने कुछ भी भाते-पीते हो। वह मेरे ही सुख में जाता है। तुम ने पद-संयरणु करते हो। वह मेरी ही प्रदक्षिणा होती है। तुम ने भी भाते करते हो। वह मेरी स्तुतिप्रार्थना है। जब तुम सुख में बैठ जाते हो तो मेरे यरणु में तुम्हारा साहाय्य हो जाता है। इस लीपणु कष्ट का पररणु कर तुमने मेरे हृदय को रुला दिया...' प्रभु लक्ष्मी की विवैलता पर कातर हो रहे थे। आज परमानंद की तपस्या सहल दुर्घ। प्रभु ने उन्हें उठा कर अपनी छाती में लगा लिया। इस लाग्य का क्या कहना? आज परमानंद प्रभु से मिल कर प्रभु में मिल गये—प्रभु में जोकाकार हो गये। प्रभु ने अपने हृदय के लीतर अपने लक्ष्मी को छिपा लिया ! !

जोले लक्ष्मी और उनके लगवान की ज्य !

१ - १

("क्याणु"ना जोक अंकमाथी)

११

उनका ध्यान श्रीपांडुरंग की मनोहर मूर्ति पर न था—
 आज गार-गार उनकी आंखें रेशमी वस्त्र पर खड़ी
 जाती थीं कि कहीं कपडा गंदा तो नहीं हो रहा है!
 लगवान लकत की परीक्षा ली लेते हैं और उस परी-
 क्षा में सफल होने की उसे शक्ति ली देते हैं। लकत ने
 रेशमी वस्त्र में छिपे हुये अपने शत्रु को परभ ही तो
 लिया ! जब शत्रु परभ में आ गया तब तो आधा
 काम हो गया. आज यह रेशमी वस्त्र मेरी निष्ठा के
 लंग करने पर तुला हुआ है, इस लिये इसका ही
 पहले अंत कर देना होगा. साधक, जो सच्चे हृदय से
 प्रभु की भोज कर रहे हैं, गडे-से-गडे प्रलोभन और
 आकर्षण को हुकरा देते हैं और आंख डेर कर उस
 और होभते तक नहीं. अस्तु.

परमानंद को अपनी लूल पर लारी दुःख हुआ.
 इसके प्रायश्चित्तस्वरूप उन्होंने निश्चय किया कि वे
 अपने शरीर को यथेष्ट दंड दिये जिना न मानेंगा.
 उन्होंने अपने रेशमी कपडे के टुक-टुक कर के टुक दिये
 तथा दो गैलां को ज्युतवा कर अपनेको सर्वथा नम
 कर उसमें गांध दिया. गैल परमानंद के शरीर को
 जंगल के कंटकमय मार्ग की ओर ले कर लागे. परमा-
 नंद का सारा शरीर कांटों से जिंध गया तथा भून की
 धारा गडने लगी. वे 'डरि-डरि' कडते जाते थे. शरीर
 को जितना ही कष्ट होता था उतने ही प्रेम से वे
 प्रभु के नाम का स्मरण करते जाते थे. कष्ट की पराकाष्ठा
 हो चुकी थी. जो लकत प्रभु को प्राणों से ली प्यारे हैं,
 उनके कष्ट को प्रभु लला, कैसे सहन कर सकते हैं !
 जिन्होंने डूभते हुये गजराज को उगारा, द्रौपदी की
 लाज रणभी, प्रह्लाद की रक्षा की; वही लकतवत्सल
 लगवान आज परमानंद को कैसे जिसारते ! लगवान
 त्रण कुछ सहन कर सकते हैं, परंतु लकतो का कष्ट
 उनसे नहीं सहता ! उनका नाम ही लकतवत्सल

है। लक्ष्मी को कष्ट में डेण कर प्रभु का हृदय द्रवित हो जाता है और वे जो क क्षण का विलम्ब भी सहन नहीं कर सकते, अस्तु: ज्वाले के रूप में प्रभु प्रकट हो उठे। उन्होंने-पैलौं-के-जूजे-में-जधे-हुजे परमानंद के रक्तप्लावित शरीर को पहले जोल दिया और पुनः अपने कामल करों से उसे सड़लाया, सारे शरीर को अपने दिव्य रूपशक्ति के द्वारा दिव्य कर दिया, जोग परमानंद का सारा शरीर देवता का हो गया, प्रभु अपने लक्ष्मी के पूर्वकष्ट का स्मरण कर उसे पुनःकारने लगे। वे पार-पार परमानंद में कड़ने लगे—अरे, तुमने धतना लीपणु कष्ट कथों भौलं लिया ? लला, तुम्हारा अपराध ही कीने-सा था कि इस प्रकार अपने शरीर को कष्ट दिया ! तुम तो मेरे परम प्रिय लक्ष्मी हो। तुम जो कुछ भी चाते-पीते हो वह मेरे ही सुख में जाता है, तुम जो पद-संस्कारण करते हो वह मेरी ही प्रदक्षिणा होता है, तुम जो भी चाते करते हो वह मेरी स्तुतिप्रार्थना है, जोग तुम सुख में लेट जाते हो तो मेरे चरणों में तुम्हारा साहाय्य हो जाता है इस लीपणु कष्ट का वरंणु कर-तुमने मेरे हृदय को रुला दिया, प्रभु लक्ष्मी की विह्वलता पर कातर हो, रडे थे आज परमानंद की तपस्या सकल दुर्घ, प्रभु ने उन्हें उठा कर अपनी छाती में, लगा लिया, इस लाज्य का क्या कड़ना ? आज परमानंद प्रभु से मिल कर प्रभु में मिला गये—प्रभु में जोकाकार हो गये, प्रभु ने अपने हृदय के लीतर अपने लक्ष्मी को छिपा लिया ! !

ये लो लक्ष्मी और उनके लगवोन की जय !

(“क्यालु”ना जोक अंकभाधी)

૨૨-લક્ષ્મણ યોગી

કલ્યાણુ'માં પ્રાચીન અને અર્વાચીન લક્તોનાં ચરિત્ર પ્રગટ થયા કરે છે. આ ચરિત્રોથી માનવજાતિનું જેટલું કલ્યાણુ થાય છે, આત્મા પર જેટલો પ્રભાવ પડે છે તેટલો શુભ ઉપદેશોથી પડતો નથી. લક્તોનાં ચરિત્રો સરસ, નિર્મળ અને હૃદયગ્રાહી હોવા ઉપરાંત પરમ પિતા પરમેશ્વરના પ્રતિ જનતાની શ્રદ્ધા, લલિત અને આસ્થાને વધારવામાં અગ્નિમાં ધીની સમાન કામ આપે છે. એટલા માટે 'કલ્યાણુ'ના વાચકોની સેવામાં મધ્યપ્રાંતના એક અનન્ય ઇશ્વરભક્ત અને યોગીનું, સાચું ચરિત્ર રજૂ કરે છે.

મધ્યપ્રાંતમાં જી. આઈ. પી. રેલવેના ઈટારસી જંકશનથી તેની એક શાખા નાગપુર તરફ જાય છે. અહીંથી આ શાખા પર કાલા આખર નામનું ત્રીજું સ્ટેશન છે. આ સ્ટેશનથી એક માઈલ પૂર્વે સુખતવા નામની નદીના કિનારે સુખતવા નામનું નાનું ગામ છે.

આ સ્થાન પ્રસિદ્ધ સાતપુડા પર્વતથી ઘેરાયેલું છે. તેની ચારે બાજુ કુદરતનાં આકર્ષક અને મનોહર દૃશ્યો સેંકડો માઈલ સુધી ફેલાયેલાં છે. આ પર્વતના રમ્ય પ્રદેશમાંથી અનેક નાની મોટી નદીઓ અને ઝરણાંઓ ગીચ જંગલની વચ્ચે થઈને મધુર નિનાદ કરતાં હૃદયને આનંદ આપતાં વહાં કરે છે. વર્ષો અને વસંત ઋતુમાં જ્યારે આ કિનારા પરતું દૃશ્ય પૂરજાહારમાં અને સિંદર્ય-

ની છટાથી ભરપૂર હોય છે ત્યારે તેના વૈભવને જોઈ અખિલ કલાના ઉત્પાદક પ્રભુનો મહિમા જાણે મૂર્તિમત થઈને લોકોને આનંદમગ્ન કરી રહ્યો હોય એમ જણાય છે. સુપ્રસિદ્ધ જાગરૂવ (શિકાર કરવાની જગ્યા) આ જંગલમાં આવેલ છે. ત્યાં વાઘ, વરૂ, રીંછ, સિંહ વગેરે જંગલી પ્રાણીઓ પણ ખૂબ છે. આ જંગલમાં ત્યાં ત્યાં ગોંડ, ભીલ, કોરક વગેરે મૂળ નિવાસીઓનાં નાનાં નાનાં ગામડાં છે. આ જાતિઓ અશિક્ષિત, અસહ્ય અને જંગલી જેવી જ છે. આપણા અરિત્રનાયક લક્ષ્મણ યોગી પણ આ પ્રદેશના નિવાસી હતા.

લક્ષ્મણ યોગીની જન્મભૂમિ આ જંગલમાં ભડગદા નામનું એક નાનું ગામ હતું. તેમનો જન્મ એક સુસંપન્ન આહીરને ત્યાં થયો હતો. તેમના પિતા પાને એકસો ગાયો અને પચાસ ભેસો હતી. તે યુવાન યથા ત્યારથી ગાયો ચરાવવા લાગ્યા. તેમના ઘરનું આજ કામકાજ હતું. આ જંગલી ગામોમાં કેળવણીનો ખિલકુલ અભાવ હતો. એટલે લક્ષ્મણને પણ અશિક્ષિત જ રહેવું પડ્યું. તે લગભગ ૬ ફુટ ઊંચા, હૃદયપુષ્ટ નવજુવાન હતા. શરીરનો રંગ ગોરો અને આંખો મોટી તથા તેજસ્વી હતી.

તેમના પિતાની સાથે નિશ્ચલપથી સાધુઓનાં સમાધિસ્થળો પર વખતોવખત ભરાતા મેળામાં તેઓ જતા. સ્વામી, રામદાસની સમાધિ હોશગાળાદ, શ્રીસિંગાજી મહારાજની સમાધિ નિમાડ જીલ્લામાં અને સુરુ સાહેબની સમાધિ ખેતૂલ જીલ્લામાં છે. આ જાણે સતો ભગવાનના સાચા ભક્તો હતા એમાં સંદેહ નથી. આ સંતોના જનાવેલાં ભક્તિભાવવાળાં પદો ઘણાં હૃદયગ્રાહી અને ભક્તિરસથી ભરપૂર છે.

એ સંત પુરુષોનાં ભક્તિભાવથી જોતજોત મેકડો પદો આ મેળા ઉપર સમાધિસ્થળોમાં આને પણ ગવાય છે. તેમનાં પદો સાંભળી એક વખત લક્ષ્મણજી

ભક્તિ-લાવમાં તરખોળ, થઈ ગયું, અને તે આનંદમય થઈ, નાચવા લાગ્યા. તેમને, એવાં અનેક પદો કંઈક હતાં. સાંતપુડાનાં કુદરતી દ્રશ્યોથી, ભરપૂર અતિ મનોહર સ્થળોમાં ગયો ચરાવતાં ચરાવતાં. તે આ પદો, ગાતા ગાતા ભક્તિમાં તહીન થઈ, જતા. તેમનાં માતાપિતા, જેમ જેમ પુત્રને વિવાહબંધનમાં નાખવાને વિચાર કરવા લાગ્યાં, તેમ તેમ તેમની વેરાચ્ચની માત્રા વધવા લાગી.

એક દિવસ પચીસ વરસની ઉંમરે, તે ઘર, છોડી જંગલમાં છુપાઈ ગયા, અને કદી પાછા ક્યો નહિ. તે સાંતપુડાના ગીચ અને ભયાનક વનમાં, એકાંતવાસ કરવા લાગ્યા. વનનાં ફળ, ફૂલ અને નરમ, નરમ પાંદડાં પરજ તેમના જીવનનો આધાર હતો. પરમાત્માની ભક્તિ અને પ્રાંણુચામમાંજ એ નિમગ્ન રહેતા. અભ્યાસ કરતાં કરતાં એમને અમાધિઅવસ્થાનો અનિર્વચનીય અદ્વાનંદ પ્રાપ્ત થયો. આ પ્રમાણે વનના એકસામંટા અઠ્ઠાવીસ વરસ ગુપ્તિનાં એકાંતવાસ પછી તે સુખતવા નદીના કિનારા નજીક એક ટેકરી પર રહેવા લાગ્યાં. આ ટેકરી પર તેમણે બાર વરસ પરમાત્માના ધ્યાનમાં રહી વીતાવ્યાં. ઠંડી, ગરમી અને વરસોદથી જાણવા માટે તેમણે કદી પશુકુલી અથવા ખીજે કોઈ પશુ પ્રબંધ ક્યો ન હતો. વરસાદના આરે ભક્તિના-તેજ પથ્થર પર સૂઈને તેઓ ધીતાવતા હતા મૂળજાધાર વરસાદમાં એક પછેડી ઓઢીને પડી રહેવું એ એક આશ્ચર્યજનક વાત હતી. સંજાત ઠંડીમાં નદીના કિનારે એક પાતળી ઓઢીની પછેડીબર શત-વીતાવવી અને સદા આનંદમાં રહેવું એ સંસારી માણસોને એક આશ્ચર્ય જેવુંજ લાગતું. તેમની પાસે સામાન પશુ બહુ ઓછું રહેતો. એક પછેડી ઓઢવા અને એક પાથરવા માટે, એક ધોતીનો કટકો શરીર પર ઓઢવા, અને અન્ન રાખવા માટે એક પ્રાસણ, અને એક લાકડી—બસ, આજ તેમનો બધો સામાન હતો. સાધુઓની માફક, લગવાં લગડાં, માળા, તિલક, છાપાં જગેરે ચિહ્ન તેમના શરીર પર ન હોવાને

લીધે તેમને કોઈ સાધુ માનતું ન હતું. બ્યારથી તે યુવ-
તવાંની ટેકરી પર રહેવા લાગ્યા ત્યારથી વસ્તીમાંથી રાંટી
અથવા આટો ભોગી લાંબી પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરતા હતા.

બ્યારે તે ગીચ વનમાં એકાન્તવાસ કરતા હતા,
ત્યારે એક દિવસ કોઈ અગ્નિ શિકારી તેમની પાસે જઈ
પહોંચ્યો. તેણે તેમને સાબતાબ્દ અને સાધુનાં ચિહ્નોથી
રહિત જોઈને માન્યુ કે, આ કોઈ ચોર અથવા લૂંટારો છે
અને પોલીસના કરંથી વેપ પલટી જંગલમાં છુપાઈ ગયો
છે. છેવટે એ દિવસ સાથે રાખી સાહેબે તેમને છોડી મૂક્યા.

ખીજી વખત બ્યારે તે ખાગદેવના જંગલમાં રહેતા
હતા ત્યારે એક અગ્નિ શિકાર ખેલતો તેમની પાસે
આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો—“આ દુમ યહાં મટ રહો”-
(અહીં આં તમે ન રહો) —“યહાં દુમકો ગેર ખા ભયગા”
સાધુએ કહ્યું—“ખાઈ ભમ તો ખહુજ સાર.” આ અગ્નિ
અમલદારે આ ખાખતનો રિપોર્ટ ખાગદેવ પર રહેતી પો-
લીસને કયો. આ પોલીસ તે વખતે ખાગદેવ પર મુસાફરને
વાધના આકર્ષણથી ખચાવવા માટે તેમને રાત્રિનાં વખતે
આગળ જતાં રોકતી હતી. પોલીસે તે અગ્નિને કહ્યું—
“હુબૂર, આ માણસ અહીં આં કેટલાંએ વરસોથી રહે છે.
માલૂમ પડેલું નથી કે વાધ તેને કેમ ખાઈ જતો નથી?”

લક્ષ્મણે તેને રાતનાં વખતે ઉંઘમાં કેટલાંએ હિંસક
પશુઓ સૂંધીને ચાલ્યાં જતાં. કોઈ પણ તેમને ખાઈ જતું
ન હતું. એક વાર તે ચાંદનીમાં રાત્રે જંગલમાં ફરતા હતા;
અચાનક તેમની સામે એક વાધ આવ્યો. લક્ષ્મણે ઉભા
રહી ગયા અને વાધ પણ સામે ઉભો રહ્યો. તે થોડો વાર
ઉભો રહ્યો, પછીથી બેસી ગયો અને પૂંછડું હલાવતો
હલાવતો જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. લક્ષ્મણે મનમાં પ્રમત્ત
થઈ રહ્યા હતા કે જો ખાઈ ભય તો સાર, અતિમ સંસ્કાર
ધણી જ સારો થાય; પરંતુ તેમની ઈચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ નહિ.

એક દિવસ તે પથ્થર પર સૂતા હતા. એક સાપ

તેમના શરીર પર ફરતો હતો. આ ધનાવ ગાયો ચાર-નારાઓએ જોયો. તેઓ પાસે ઉભા રહી મોટેથી તેમને ખોલાવવા લાગ્યા—“જાણાણ! આપના શરીર પર સાપ ફરે છે; ઉઠો, જલદી ઉઠો, નહિતર ડસશે!” મેં પણ આ વાત સાંભળી. સાંજના વખતે હું મહાત્માણ પાસે ગયો અને એ ધનાવ સળંગ પૂછ્યું. મહાત્માણએ કહ્યું “હા, એક સાપ પાસેજ આ રાકડામાં રહે છે. કોઈ કોઈ વખત ખજવાળ માટે શરીર પર ચઢી જાય છે અને બે, ચાર આંટા મારી જતો રહે છે. તે કેમ કરડતો નથી એ સમજાતું નથી.”

હું તેમને કોઈ કોઈ વાર મળતો અને શંકા-સમાધાનની શૈલીથી આધ્યાત્મિક ચર્ચા પણ છેડતો. તેમના તરફથી અનેક ગૂઢ પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉત્તર મેળવી મને ઘણી વાર આશ્ચર્ય થતું. મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગતું કે આ સંતે ઉપનિષદ અને યોગશાસ્ત્ર આદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કયો નથી, તદ્દન અલણુ છે; તોપણ તેમને આધ્યાત્મિક રહસ્યોનું જ્ઞાન કેવી રીતે થયું હશે ?

મેં આ મહાત્માને પૂછ્યું—“સમાધિઅવસ્થામાં શું થાય છે ? ઈશ્વરનાં દર્શન થાય છે ?” તેમણે જવાબ આપ્યો—“આંખ, કાન આદિ ઇન્દ્રિયોના આત્મિક સ્ત્રોત ખુલી જાય છે; પછી આંખ, કાન, આદિ લૌકિક ઇન્દ્રિયોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પછી આ આત્મિક ઇન્દ્રિયોથી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને આત્મા આ અલૌકિક આનંદમાં મગ્ન થઈ જાય છે—દર્શનાત્મક તૃપ્તિ થઈ જાય છે. આત્મા સુક્ત આત્માઓ સાથે મળે છે, તેમની અવ્યાહત પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.”

મહાત્માણને દેહાન્ત થયે વીસ વરસ થઈ ગયાં છે એટલે ઘણીખરી વાતોનું વિસ્મરણ પણ થઈ ગયું છે. તે વાતો સારી રીતે સ્મરણમાં રહી હતી તેમનો કેટલોક ભાવ મેં મારી જણાવવામાં લખ્યો છે.

મહાત્માણએ છ મહિના પહેલાં તેમનો દેહ છોડવા

ની સૂચના મને આપી હતી. મેં એમની આ સૂચના વસ્તીના કેટલાક માણુઓને કરી હતી. છેવટે છ માસ પૂરા થતાંજ તેમણે પોતાનું શરીર છોડ્યું. તેમની આજ્ઞાનુસાર તેમના મૃતદેહને સાતયુડાના પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપૂર મનોહર વનમાં એક ઝરા પાસે એમને એમજ રાખવામાં આવ્યું. પ્રક્ષીણાએ લોજનના રૂપમાં અતિમ સંસ્કાર કર્યો અને પાસેના ઝરામાંથી પાણી પીને અગિયારા ગણી ગયા.

, તેમણે પોતાને કદી સાધુ સ્વંત. કે મહાત્મા તરીકે ઓળખાવ્યા નથી, અને ત્યાંના વનમાં રહેનારા ગૌડ ભીલ વગેરે તેમને સાધુ-મહાત્મા સમજતા પણ નહિ. તેમને તમાકુ, ગાંબે વગેરે કોઈ પણ નશાવાળી વસ્તુનું વ્યસન નહતું. ખાનપાનમાં હિન્દુ, સુસલમાન, ઉચ નીચનો કોઈ ભેદભાવ ન હતો. વસ્તીમાંથી કાચું અથવા રાંધેલું અન્ન લઈ તુરંતજ પોતાના રહેઠાણ પર આલ્યા આવતા. તેમની વૃત્તિ હમેશાં ગંભીર વિચારમાં લીન રહેતી હતી. જો કોઈ તેમને સંસારમાં બહાર કરત તો તે બહુજ પ્રસિદ્ધિ પામત. અને દર્શકોની પણ ઘણી ભીડ રહેત, પરંતુ તેમને માન, મોટાઈ પ્રસિદ્ધિ વગેરે સાંસારિક વાતો ગમતી ને હતી. મેં મારી આટલી ઉંમરમાં એવા પરમ વીતરાગ, અવિચલ ભક્ત, શાંત, ગંભીર અને કષ્ટસંહિધુ 'સાધુ' ખીજી જોયાં નથી.

અંતમાં હું-પુણ્યભૂમિ ભારતને આદર ધન્યવાદ અને નમસ્કાર કરીને આ-પુણ્યચરિત્રને અમાસ-કરું છું, અને આંજો પણ આ-પવિત્ર ભૂમિમાં આવા વીતરાગ યોગી-યતિ ઉત્પન્ન થાય છે એ બહુ ઘણા હર્ષ પામું છું.

(દેહ્યાલુ'ના ભાગ-૬ મધ્યા ૧૨ માથી અનુવાદક સો. દા. ઉપાધ્યાય)

पहों पर आसीन हो कर पंक्त-भरकार की नौकरी कर रहे है। हालेन छोडने के पश्चात् आपके घरवालों की मंमति दुष्ट कि आप डाक्टर हो पटें। धर्म लिये आप-भेडिकल कॉलेज में जा कर लतीं हुओ; किन्तु विधि का विधान और ही था। धर्म परमात्मा ने डाक्टर होने के लिये उत्पन्न नहीं किया था, आधिलौतिक दुःखों के भेटनेवाले डाक्टर तो देश में गहुत है; नो, आध्यात्मिक दुःखों के भेट सके, जैसे डाक्टरों की गहुत कमी है। दुःखिणाणा के परमात्मा ने धर्म काम से लिये, लेन है। आप डाक्टर की, पुस्तकों को, ईक श्रांठ कर काशील की और यल, दिये और वहां आपने आप ही कपठे रंग कर सन्ध्यानी धन गये। धनके पूर्वाश्रम के गुरुल ने जण यह पान मुनी तो उन्होने कहा— "तुम स्वतः ही प्रकाशित हुओ हो। अतः तुम्हारा नाम स्वतः प्रकाश हुआ।" तणमे आपका नाम 'स्वतः प्रकाश' हुआ।

धनमे दरिद्रों का दुःख हर करने की प्रवृत्ति पहले ही से थी, इस अश्रम के उपर ली, अन्य साधारण लोगों की, लांति महाराज की कृपा है। आपने एक दिन मुझे अपने लुपन का कुछ डाल सुनाया था। प्राठकों के लालाथ' वसे भं वहां नीचे लिखता हूँ:-

'आपने गतोया' था कि काशील से चार पांच ठोंस की 'हरी' पर उत्तर की और गंगाल के तट पर अकौत में एक गहुत ही अच्छा शिवालय है। इस स्थान के अकौत में मेरा मन वही राम गथा और वही मने कपडे ली रंग लिये। एक दिन एक गहुत ही हीन कुधी मेरे पास आया और उसने कहा 'मुझे अगुठ स्थान पर लानो है, मेरे पास किराये का कुछ ली नहीं है। मुझे कही से किराया दिलावा दीजिये।' मैंने उससे पूछा: 'वहां का क्या किराया लगता है?' उसने चार रुपये और कुछ आने गत लोये। मैं अपनी जोली ले कर आगे में यत्नर लगाने निकला। मैंने निश्चय कर लियो था कि जण तक धरके

किराये का पूरा अणुधन ही न्ययगातण तक मैं अन-
 जल अहणु नः करेगा मैं लोगों के पास जाता और उन-
 के सामने आधुनिक पढ़े लिखे युवकों की भांति, व्याख्यान
 सा देता और लोगों से सहायता करने के लिये कहता।
 मेरी आत सुन कर कोध मेरी ओली में एक पैसा, कोध
 हो पैसा डाल देता, धसी प्रकार मैं एक गांव से दूसरे
 गांव में जाता।

१) एक गांव में मैं गया। वहां मैं कया देणता हूँ, एक
 आदमी किरी शारीरिक कष्ट से 'पुरी तरंड' सिखा रहा है।
 मैंने जण उसके कष्ट का हाल सुना तो अटसे मैं उसके
 पास पहुंचा और उससे बोला—“तुम्हें तो कुछ भी
 दुःख नहीं है, 'हरे राम हरे राम राम हरे'—'हरे
 कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे' बंद कंडो। मैंने
 उससे कष्ट गार औसा ही कहा था और स्वयं भी कंडो।
 बोली 'हर मे' उसने कहा—“सयमुय अणु मुझे 'कोध कष्ट
 नहीं है。” तब मैंने कहा—“एक गार मेरे सोमने 'उस
 हो' घर से कुछ ला कर मेरी सहायता करे।” मेरे कहने से
 वंद पूण जिलजिला कर 'उस' दिया और घर से कुछ
 पैसे ला कर उसने मेरी ओली में डाल दिये। 'धस' प्रकार मैं
 तीसरे पहर तक गांवों में 'अछर' लगाती रहा। तीसरे
 पहर ओली ला कर मैंने उसके सोमने रण दी। जण उसने
 पैसे का गिनत तो 'ठीक' उतने ही मिले बितने 'दि' उसे
 'अर्थ' का आडिये थे।

लगवानाम से सली शारीरिक दुःख हरे होते-है,
 धसकी एक आपणीती आत महाराज ने मुझे और सुना-
 थी, उनहोंने बताया कि जण मैं गवे की एक कुटिया में
 रहता था तो तीन बार दिन मुझे 'णडे' जेरां का पुभार
 आया। शरीर में चलने, फिरने की शक्ति नहीं रही, औरा
 लान होता था कि अण शीघ्र ही सृत्यु हो जायगी, पु-
 भार में जेहोश पडा, पडा मैं यही सोच रहा था

अपण मृत्यु तो 'होनी ही है; लाओ, ब्रह्मा लगवनाम का
 स्मरण करे'. पुण्यार पूण नोरां मे यक गडा था. धीरे
 से ठठ कर गौठा और 'हरे राम हरे राम राम राम हरे
 हरे' 'हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे' इस
 मंत्र का नोरां से उच्चारण करने लगा. मात्र सात गार

महाराज वहां रह कर सत्यगियों के साथ कथावाचन और सत्संग करने लगे.

महाराज दौलतरामल (श्रीअच्युत मुनिल) के पास ये चिरकालतक रहे, उन्हींके साथ एक बार आप दक्षिण की ओर गये, वहां माधवराव सप्रे और अन्य लग-बहुलकों के आपने कीर्तन करते देखा. आप उनके कीर्तन के सुन कर भूच्छित हो गये और उसी दिन से आपने कीर्तन करना प्रारंभ कर दिया.

गांवों में आप अधिक रहते थे, अंतःआम्रपास के गांवों में न कर आप कीर्तन का प्रचार करने लगे. बहुत से मनुष्य आपके प्रेम और लज्जा से कीर्तन करते हो कर भक्त हो जाते और स्वयं भी उनके साथ कीर्तन करने लगते. इस प्रकार होते होते बहुतसे गांवों में कीर्तन होना आरंभ हो गया; किन्तु अलीतक गांवों के अशिक्षित कहेलानेवाले हृदयवान लोग ही उनके पास में थे. तर्क करते करते जिनकी बुद्धि कुंठित हो गयी है ऐसे बुद्धिवाद के विभायती अली आपके कार्यों के आलोचना की दृष्टि से ही होतते थे. यह सण होते हुअे भी उनका जियाव दिन दिन इस ओर होता आ रहा था. वैययोग से उन्हीं दिनों गंवे के प्रशिद्ध रहस लाला कुन्दनलालल के सणसे गटे पौत्र गंधुवर रामेश्वरल जिनार हो गये, और धतना अधिक जिनार हुअे कि उनके लवन की किसीके भी आशा न रही. महाराजल ने कहा "कीर्तन कराओ, अछा हो जायगा." कहावत है "अर्थी दोषं न पश्यति" लण आद-भी के उपर जन आती है तो वह सण कुछ करने के तैयार हो जाता है. घर के बहुतसे लोगों की संमति न होने पर भी लाला कुन्दनलालल रामेश्वरल के ले कर अनूपशहर आ गये और महाराजल ने उनके उपर अण्ड कीर्तन करना आरंभ कर दिया. लगपत्राम

थान मृत्यु तो होनी ही है; लाओ, थोड़ा लगवनाम का स्मरण करो। पुष्पार धूल जेरां से बढ रहा था। धीरे से उठ कर पैदा और 'हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे' 'हरे' कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे' धंस मंत्र का जेरां से उच्चारण करने लगा। पांच सात बार स्मरण करते ही पुष्पार गिबकुल उतर गया। कहां तो मुझमें उठने की शक्ति नहीं थी, कहां मैं उसी क्षण एक पास के दो ठोस की इरी पर एक गांव में दौड़ा गया। वहां नित्यानंद (महाराज के एक कृपापात्र लक्ष्मण) के देखा कि वह भी पुष्पार में पडा कांप रहा है, मैंने उससे कहा—“अरे मुझे स्नान न कराओगे ?” उसने लिहाइसे ही कहा—“महाराज ! मुझे तो आज गडे जेरां का पुष्पार आ रहा है।” मैंने उचका हाथ देखा, सथसुथ पुष्पार जेरां पर था। मैंने कहा—“कहीं पुष्पार नहीं है, लगवनाम का स्मरण करो।” यह कह कर मैंने उसका लिहाइ एक ओर डेक दिया और दोनों भिटाकर लगवनाम का कीर्तन करने लगे। थोड़ी ही देर कीर्तन हुआ जागा कि उसने कहा—“मुझे तो भूषण लग रही है।” घरमें से भासी रोटी ला कर उसे दी, आ कर वह अंगा हो गया और मुझे उसने नित्य की वांति स्नान कराया।

महाराज का लगवनाम में विश्वास तो पहले ही में था; किन्तु उस समय आप धंस प्रकार का कीर्तन नहीं करते थे, गंगाए के किनारे किनारे विचरते रहते थे और साधु महात्माओं का सत्संग करते थे। उन दिनों बेरिया में गंगाजी भाणा नाम के एक प्रसिद्ध महात्मा निवास करते थे। उनके ही यहां लाला कुंदनलाल और उनके लतीने से धनका परिचय हुआ। लाला कुंदनलाल के लतीने गहुत गडे साधुलक्ष्मण, सबजन पुरुष थे वे अंगरेज पडे लिमे महात्माओं पर विशेष श्रद्धा रखते थे। अतः वे धन्डे अपने गांव गांवे में लिवा लाये और अपने गणीये में धन्डे गडे सत्कार के साथ रहनेवाले।

महाराज वहां रह कर सत्संगियों के साथ कथावार्ता और सत्संग करने लगे.

महाराज दौलतरामल (श्रीअभ्युत मुनि) के पास ये चिरकालतक रहे, उन्हींके साथ जोक पार आप दक्षिण की ओर गये, वहां माधवराव सप्रे और अन्य लग-वृक्षकों के आपने कीर्तन करते देखा. आप उनके कीर्तन के सुन कर भूच्छित हो गये और उसी दिन से आपने कीर्तन करना आरंभ कर दिया.

गांवों में आप अधिक रहते थे, अंतः आत्मपास के गांवों में जा कर आप कीर्तन का प्रचार करने लगे. गहु-त से मनुष्य आपको प्रेम और लक्षित से कीर्तन करते देण कर भक्त हो जाते और स्वयं भी धनके साथ कीर्तन करने लगते. इस प्रकार होते होते गहुतसे गांवों में कीर्तन होना आरंभ हो गया; किन्तु अलीतक गांवों के अशिक्षित कड़लानेवाले हृदयवान लोग ही धनके पक्ष में थे. तर्क करते करते जिनकी बुद्धि कुंठित हो गयी है जैसे बुद्धिवाद के हिमायती अली आपके कार्यों के आलोचना की दृष्टि से ही देणते थे. यह सण होते हुये भी उनका भिन्नाव दिन दिन इस ओर होता आ रहा था. देवयोग से उन्हीं दिनों गवे के प्रसिद्ध रघुस लाला कुन्दनलाल के मणसे गडे पौर गंधुवर रामेश्वरल भिमार हो गये, और धतना अधिक भिमार हुये कि उनके लवन की किसीके भी आशा न रही. महाराजल ने कहा "कीर्तन कराओ, अच्छा हो जायगा." कहावत है "अर्था दोषं न पश्यति" जण आह-भी के उपर जन आती है तो वह सण कुछ करने के तैयार हो जाता है. घर के गहुतसे लोगों की संभति न होने पर भी लाला कुन्दनलालल रामेश्वरल के ले कर अनूपशहर आ गये और महाराजल ने धनके उपर अपांड कीर्तन करना आरंभ कर दिया. लगवन्नाम

की भूमिमा से अथवा उन लोगों के प्रारण्य से रामेश्वरलु अच्छे हो गये. अथ तो लोगों के लगवन्नाम का महत्त्व भाव्युम पडा. जे पहले नाम देने से मुंछ गोडते थे, वह धनके साथ आ आ कर कीर्तन करने लगे.

हम यह पहले जता चुके हैं कि महाराज का हृदय हीनों के दुःखों को दृष्ट कर सदा प्रवित हो उठता है. गाँव गाँव भाँवर में है. भाँवर में उधर जहुत में गाँव जैसे हुअे है. जण गर्जाए जदती थीं तो उधर के सैकड़ों गाँव नष्ट हो जते. जहुतसे पशु जल में जह जते और लोगों का लाजों इपयों का नुकसान हो जाता, जेतीजारी सली जौपट हो जाती. महाराज से लोगों का यह दुःख न दृष्टा गया और उन्होंने सोचा कि गर्जाए का जंध जंधना थाडिये.

काम जहुत जडा था; कमसे कम आठ-दश बीह जंध जंधे तण काम जले. धतना जंध जिना सात-आठ लाज इपये के नहीं जंध सकता. परंतु महाराज को धस-की तनिक ली परवाह न हुंध; उन्हें लगवान के उपर पूरा लरोसा था. उनका विचार था कि लगवान के उपर दठ विश्वास कर के जे कार्य किया जाता है, वह अंत में अवश्य सफल होता है. नीतिकारों का कथन है " किं दूरं व्यवसायिनां " लगनवाले के लिये कौनसी जगत असंभव है ? महाराज में सच्ची लगन थी अतः जेक दिन आपने जैसे ही जिनारूपये जैसे के गाँवों में जणर करा ही कि जामुक दिन सण आदमी धकड़े हो गंगाए का जंध जंधेंगे. लोगयाह तो पहले से ही रहे थे, परंतु धतने जडे काम करने की किसी की हिम्मत नहीं पडती थी. नियत तिथि पर जहुतसे गाँवों के लोग धकड़े हुअे. महाराज उन सणके साथ स्वयं शवडा और छजडिया ले कर मिट्टी डालने लगे और लोगों से कडा: " लाध ! जिसे धस धर्मकार्य में सहायता देनी हो दो. " जस क्षि

क्या था ! सभी आभीषु लोग महाराज के साथ हो लिये, छपरार्यों में मिट्टी भर कर डालने लगे.

पहले तो लोगों ने महाराज के इस काम को पाग-लपन समझा. वे कहने लगे—“ इस प्रकार भी कहीं घतना पडा काम हो सकता है ? न रुपये हैं न पैसे हैं, न धनिनियर खुलाया न जमीन नपवाध. जैसे लला गांध कैसे गांध सकता है ? ” परंतु महाराज ने किसीकी बात पर ध्यान नहीं दिया. नित्य प्रति गांवों से सैकड़ों आ-हमियों की टोलियां आतीं और कीर्तन करतीं कुछ मिट्टी डालतीं. महाराज दिनरात मिट्टी डालते. कंगडों की लरीं कुछ गाडी को स्वयं भींच कर लाते. दृष्टते दृष्टते गहुतसा गांध गांध गया. तब तो लोगों की आंख खुली. अब तो सभी लोग मदद करने लगे. किसीने रुपये से मदद की, किसीने सवारी प्रदान की, किसीने कंगडों से सहायता की. सारांश कि अब काम आलू हो गया. सैकड़ों रागी आ आ कर अपने राग की निवृत्ति के लिये महाराज से प्रार्थना करने लगे. महाराज ने कह दिया—“ मैं कुछ भी नहीं जानता, माता से प्रार्थना करो और गांध में मदद हो; सभका मनोरथ पूरा होगा.” इस प्रकार भडे भडे लोग, रथस धरों की स्त्रियां अपने सिर पर छपरार रथ कर गांध के लिये मिट्टी ढाने लगी.

उस समय का दृश्य पडा ही हृदयग्राही था. जब भडे भडे धरों की स्त्रियां मिट्टी का कतना ले ले कर गांध पर मिट्टी डालने जातीं जेवारियों को छोटा काम तक करने की आदत नहीं थी, मिट्टी के जोख से वे लथपथ हो जातीं. शरीरमेंसे पसीना के क्वारे छूटने लगते, हाथ पैर में छाले तक पड जाते; परंतु वे अपनी अलि-लापा के पीछे धन दुःखों को भुसी के साथ जेलतीं.

भडे भडे रथस, तहसीलदार, डिप्टी कलेक्टर महाराज के दर्शन को आते. महाराज उनसे पूछते—“ क्यों

आये हो ? ” वे उत्तर देते—“ आपके दर्शन के लिये ! ”
 तब मडारान्न कहते—“ मेरे दर्शन में क्या रकबा है,
 सबके दर्शन तो यही है कि तुम भी मिट्टी डालो ! ”
 जेयारे अपनी अपनी सवारियां में से उतर उतर कर
 मिट्टी डालने लगते. कहते हैं कि जहुत से कुष्ठियों का
 कुछ हूर हो गया, जहुत से रागी नीरागी हो गये.
 अपना अपना विश्वास ही तो है, विश्वास से क्या
 नहीं हो सकता ?

उस समय मडारान्न का पराक्रम, उत्साह, तेज,
 कार्यपटुता, सच्ची लगन, अथक परिश्रम और मडान्न
 श्रम देभते ही जनता था. दिनरात में केवल दो तीन
 घंटे ही सोते, नहीं तो जांघ पर मिट्टी ही डालते
 रहते. एक दिन आपने कहा: “ यदि जांघ कल तक अ-
 मुक स्थान तक न जांघ सका तो मैं गर्जाल में डूब कर
 प्राण दे दूंगा. ” यह कह कर आप मिट्टी डालने लगे.
 धंस जात हो मुन कर सैकड़ों गांवों के लोग आ आ कर
 मिट्टी डालने लगे, उस दिन सारे दिन और सारी रात्रि
 आप स्वयं मिट्टी डालते रहे और सभी लोगों से डल-
 वाते रहे. अच्छे अच्छे पहलवान् थक कर पानी मांग लते
 थे, किन्तु मडारान्न को निरंतर काम करते रहने पर भी
 किसीने थकते नहीं देखा. जडे से जडा जलवान् भी
 आपके साथ काम करने में थक जाता था. जैल जल
 थक लते तो आप स्वयं कर्तुडों की गाडी को पीचने
 लगते. उस समय आप भारे परिश्रम के जिलकुल डाले
 पड गये थे.

आपके जैसे अटूट परिश्रम को देख कर सभी
 दर्ज रह गये. आज तो जडे जडे रथस जांघ की मद्ध
 करने लगे. जल जांघ आघे के लगलग जांघ गया तो
 आप लाला कुन्दनलाल, लाला जनकीप्रसाद तथा
 और भी दश बीस रथसों को ले कर जाडर बन्दा करने

निकले. आपके प्रभाव के कारण चन्दा होने में कुछ भी देर नहीं हुई और योडे ही दिनों में कष्ट लाण का चन्दा हो गया. लाला कुन्दनलाल, लाला ज्ञानकीप्रसाद, ठाकुर गिरिवरसिंह तथा अन्य सभी रथियों ने महाराज के चन्दा कराने में जड़ी सहायता पहुँचाई. गांध के प्रतिपाद्य में इन महानुभावों का नाम गठे गौरव के साथ लिया जायगा. लगभग एक साल में आठ नौ मील गांध जंघ कर तैयार हुआ फिर तो सरकार ने भी धिस और ध्यान दिया और आगे का छे सात मील गांध सरकार से जंघवा दिया.

तब से महाराज का स्थान गांध पर ही बन गया है. वहाँ आजकल महाराज का भंगला, कीर्तनभवन, लोका-नालय तथा और इस पांच कुटियां बन गयी हैं. महाराज डोली, दिवाली, दशहरा, रामनौमी आदि त्यौहारों पर जडा भारी उत्सव करते हैं. डोली का उत्सव आठ दिन तक होता है, जिसमें श्रैकडों आदमी वहाँ आ कर कीर्तन करते हैं और उल्लरों दर्शनार्थी जुटते हैं. तीन चार दिन तक अथांड कीर्तन होता है, जो एक मिनट के लिये भी जंघ नहीं होता. वारी वारी से अलग अलग टोलियां आती हैं और अपने नियत समय तक कीर्तन कर के चली जाती हैं.

जहुत से लोगों का कथन है कि महाराज के अण गांध से मोह हो गया है और अण वे उन्ने छोडना नहीं चाहते. इस पापात्मा की ली पहले यही धारणा थी; किन्तु जहुत सोचने पर अण मुझे अनुभव हुआ है, कि असल में यह क्या बात है, लगातार पीस वर्ष परिश्रम कर के महाराजने इस लूमि के भगवान्नाम का पानी दे कर जेतने जाने योग्य बनाया है. अण उनकी धरुछा है कि इसमें भगवन्नाम के अंडुर उत्पन्न हों. उनकी एकमात्र धरुछा यही है, कि सलो हरि के

रंग में रंग लयं. उन्हें स्थान और लोगों से मोह नहीं है, लगवन्नाम से मोह है. यदि धर्म को ही पुरा कहे तो कहते रहें, किसीका मुंह थोड़े ही पकड़ा जाता है !

महाराज कीर्तन के अंत में “ हरि जाल हरि जाल ” कहा करते हैं. धर्म लिये सभी लोग आपका “हरिणाभा” कहते हैं. आपके उस तरह गहृत से कृपापात्र शिष्य हैं, जिनमें गंधुवर रामेश्वरल, बाल-ताम्रसाहल, नित्यानंद, छेदीबाल आदि गहृत ही अंतरंग हैं. और भी सैकड़ों के तादाद में जैसे कृपापात्र शिष्य हैं, जिनका यह लेणक नाम नहीं जानता.

आपके सहवास से गहृत से पुरे पुरे लोगों का गहृत कुछ सुधार हो गया है. गंधुवर रामेश्वरल पहले आजकल के नवीन विचार के युवकों की भांति दूसरे विचार के थे, किंतु महाराजल के सहवास से आजकल वे सोलह आना लकत बन गये हैं.

महाराज के निरंतर साथ रहनेवालों का कथन है, कि उन्होंने आज तक किसी मतुष्य की पुराई नहीं की. जहां कोई किसीकी पुराई करता भी है तो या तो वे उसे गंद कर देते हैं, नहीं तो आप वहांसे कहीं अन्यत्र चले जाते हैं. आपका स्वभाव गडा ही सरल है, शांति की तो आप साक्षात् भूर्ति हैं. आपके दर्शन से हृदय में एक विचित्र प्रकार के भाव का प्रादुर्भाव होता है. आप छोटे से छोटे साधु को नमन करते हैं. धर्म पंथियों के क्षुद्र लेणक ने अपने ग्राह्यत्व के अलिमान से तथा अपनी विद्वत्ता के धमंड में आ कर कली भी महाराज की अरुणधूलि अपने मस्तक पर नहीं चढ़ाई. यह धर्म पापात्मा का दुर्भाग्य ही है. अपने गुरुदेव के उपदेश से मुझे अण पता चला है कि—

तृणादपि सुनीचेन तरोरपि सद्विष्णुना ।

अमानिना मानदेव कीर्तनीयः सदा हरिः ॥

धसे मैं महाराज के कृपापात्रों के मुण से पहले ली सुनता था, किंतु तब धस क्षुद्र को धसका असली मर्म सात नहीं हुआ था. अण गुरुदेव की कृपा से मेरा यत् किञ्चित् अभिमान दूर हुआ है.

रामघाट से ले कर अहार तक की गंगाए के किनारे की भूमि को और उधर के निवासी मनुष्यों को मैं अत्यंत ही लाज्यवान् समझता हूं कि धस थोडे से ही भीय में तीन णडे णडे प्रसिद्ध महात्मा निवास कर के अपने सङ्घ-पदेशों द्वारा लोगों को कृतार्थ करते हैं. रामघाट में उडिया स्वामी अधिक निवास करते हैं. अनूपशहर और बैरिया में पं. दौलतरामल महाराज (श्रीअन्युत मुनि) चिरकाल से निवास कर रहे हैं और गंवे में श्रीहरिणाभा अपनी प्रगाढ लज्जा से उस प्रान्त के पुरुषों को पावन बना रहे हैं.

हरिणाभा का प्रभाव विशेषतया हृदयवान् अशिक्षित जनता पर ही अधिक है. उधर के प्रायः सभी गांवों में हरिणाभा की कृपा से कीर्तन होता है. उंगर बैस चराते हुये चरवाहे ली प्रायः कीर्तन करते दृष्टे गये हैं. पं. दौलतरामल महाराज का प्रभाव मस्तिष्कप्रधान बुद्धि-वाहियों पर ही विशेष पडता है. साधारण लोगों में आपके उपदेश को ग्रहण करने की शक्ति नहीं है और उडिया भाषा होनें ही प्रकार के लोगों को तुष्ट करने में समर्थ है. उनके सामने लवे ही णडे से णडा ताकिंक दार्शनिक यत्ना लय, याहे छोटे से छोटा निपट निर्बंध होनें ही महाराज के पास से संतुष्ट हो कर लौटेंगे. महाराज में एक सणसे णडा और परम प्रशंसनीय गुण यह है, कि जिसने ली एक णार उनके दर्शन कर लिये, णस वह उसी समय से यह समझने लगता है कि महाराज की मेरे ही उपर सणसे अधिक कृपा है, मेरे णराणर वे किसीसे ली प्रेम नहीं करते. धन पंक्तिचां

के क्षुद्र लोभक का यह विश्वास है कि महाशय उसे सभ-
से अधिक खाते हैं। यद्यपि भैंं इस बात को भी सम-
जता है कि महाशय के हलकों लकत है। उनके सामने
भेरी तो गणना भी नहीं हो सकती, परंतु न जाने क्यों
भेरा यह विश्वास दूर नहीं होता। इस प्रकार ये तीनों
ही महात्मा तीनों प्रकार का प्रकृति के लोगों को अपने
उपदेशों से सदा तुष्ट करते रहते हैं। उडिया गायक के
उपदेशों का ढंग ठीक परमहंस रामकृष्णदेवण की भांति
है। हरिणाभा शैतन्य महाप्रणु की भांति लावुक है और
अच्युतमुनि महाशय प्राचीनकाल के विश्वाभित्र वसिष्ठ
आदि ऋषिमुनियों की भांति उपदेश करते हैं। इस प्रकार
ये तीनों ही महात्मागण अपनी सुललित सहृदय-
सरितावलि से गंगा यमुना और सरस्वती की भांति इस
मान्त की पुण्यक्ष्मि को प्रयाग क्षेत्र बना कर लोगों को
त्रिवेणी के स्नान का महात्म्य प्रदान कर रहे हैं।* अंत
में भैंं अपने गुरुदेव के अनुग्रह का स्मरण करता हुआ
और इन तीनों ही महात्माओं के चरणों में अर्घ्यलज्जित
के साथ इस कल्पित-भस्तक को नवाता हुआ इस क्षुद्र
लोभ को समाप्त करता है।

(“कल्याण” भासिकना जेक अंकमांशी) .

* अनुपशहर निवासियों के सौभाग्य से जेक संत इस समय
वहां और आ गये हैं। व्यापका नाम स्वामी विद्यानंद्य उपनाम
मोक्षिणाया है, वेदान्तसरी के ज्ञातपूर्व संपादक हैं। संकरवालय
कोसल्य व्याप ही थे। इस समय संन्यासाश्रम में हैं और वेदता
पं. रमासंकर्य के आग में हरे पुजे हैं। ‘कल्याण’ के पाठक आपके
लेखों से तो परिचित हैं ही! हम इन चारों का सादर अभिवादन
करते हैं.—संपादक.

૨૪-દેવી જશોદાજી

(લેખક:-શ્રી. કૃષ્ણ માતરી)

[આ કથા રજુ કરવામાં લેખકે વિદ્વાન લેખકોનાં આધારભૂત મંતવ્યો ધ્યાનમાં રાખી એક સુંદર અને હૃદયસ્પર્શી સંવાદ અત્રે રજુ કર્યો છે-ત્યાગભૂતિ જશોદાજીનો અનેરો આત્મત્યાગ અને પ્રાચીન ભારતની ગૌરવાન્વિત સ્ત્રીશક્તિનો પરમ આદર્શ રજુ કરે છે.]

પ્રભાતનો સમય હતો. મસ્તીભર્યું હસતી હતી. મેના કપોલો પર વી હતી. ઉપાના પ્રકાશે જગતને જાગ્રત કરી દીધું હતું અને તેથી મથુરા-નગરીમાં ચહલપહલ મચી ગઈ હતી. નિત્ય પ્રભાત થાય છે અને અસંખ્ય જીવો પેટ ભરવાની ચિન્તામાં આવી પડે છે; તેમ પંખીઓ માળાઓનો ત્યાગ કરીને પ્રભાતનાં મંગળમય ગીત લલકારતાં પોતાના ઝોરાકંઠી શોધમાં નીકળી પડ્યાં હતાં.

યમુના નદીનાં નીર કલકલ નિનાદે વહન કરી રહ્યાં હતાં. એ વહનમાં પ્રિયતમ સમુદ્રને મળવાની અધીરતા હતી, ઉલ્લાસ-મિશ્રિત આવેગ હતો. થોડીકજ પળો પશ્ચાત્ બાલસૂર્યનાં સોનેરી રશ્મિઓ યમુનાના નિર્મળ જલ પર નૃત્ય કરી રહ્યાં ને પ્રભાતનો મંદસમીર નદીના નીર સાથે ગેલ કરવા લાગ્યો.

આઘેક વચની એક સુંદરી યમુનાના વેગવન્તા નીર-માં લગલગ કિનારા પર પડેલી એક પાપાણુની શિલા પર

શૂન્યવત્ સ્થિતિમાં બેઠી હતી. એના કાળા કાળા કેશ ખુલ્લા હતા, અને તે એટલા ગંધા લંગાચેલા હતા કે તે પથ્થરની શિલા પર બેઠેલી હોવા છતાં પીઠ પાછળ પડયા હોવાથી પાણીમાં તણાતા હતા. એના પગ પાસે પાણી ચક્કર ખાઈને વહન કરતું. એણે અતિસાધારણ વસ્ત્રો એના કૃશ થઈ ગયેલા શરીર પર પરિધાન કર્યા હતાં. એનાં નેત્રો ભંડાં ઉતરી ગયેલાં હતાં. એના ગાર મુખ પર નરી ક્રીકાશ તરવરી રહી હતી. એના શરીરમાંથી એતને તો બહુ દેશવટો લીધો હતો !

પણ એ હતી કોણ ?

મથુરા નગરના પિતૃ, ભગિની, મિત્ર અને કુટુંબ-દ્રોહી દયાહીન અને અનંત અપરાધી પાપાત્મા રાજા કંસની એ બહેન હતી અને ધીર, વીર તંથા સહનશીલ-તાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ. મથુરા નગરના ભૂતપૂર્વ ચંદ્રવંશી મહારાજા વિવેકી કુમાર વસુદેવની એ ધર્મપત્ની હતી. ભવિષ્યમાં વિશ્વના મહાન સિપેહસાહાર, પરાક્રમી સેના-પતિ ન્યાય, દંયા ને કરુણાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ અને દિવ્ય પ્રકાશના તપતા સૂર્ય શ્રીકૃષ્ણની એ માતા હતી.

દેવકી સ્થિર બેઠી હતી. જ્ઞાનાર્થે અત્યારે અત્રે આવી હોવા છતાં એ શા કારણે અહીં આવી હતી તે બહુ સહંતર વિસરી બેઠી હોય તેમ તેના નિસ્તેજ મુખના અવલોકન પછી સ્પષ્ટ દષ્ટિગોચર થતું હતું. એની આંખ-માંનાં આંસુઓ મોતીની માફક ખરી પડી યમુનાના વેગ-વંતા નીરમાં ભળી જતાં હતાં. થોડી ક્ષણો પશ્ચાત્ એના મુખમાંથી નિમ્નલિખિત શબ્દો નીકળવા લાગ્યા:

“કંસ ! તને બંધુના નામથી સંબોધતાં મને લજ્જા આવે છે. જગતમાં બન્ધુભગિનીનો પ્રેમ એ અતિ પવિ-ત્રમાં પવિત્ર પ્રેમ છે. બન્ધુ-ભગિનીના સ્નેહ પાછળ પવિત્રતાનો ઉદ્ધિ છેવો ઉછાળે છે; કિન્તુ હાય ! હું

એ સ્નેહની અત્યારે કલ્પના પણ નથી કરી શકતી. એ સ્નેહ, એ પવિત્રતાના ઉદ્ધિના સ્થાન પર તે' ઝેરી કંટક અને વિપલયાં લયંકર ક્ષણીધરોના કુંકાડા મૂકી દીધા છે. મથુરા નગરની ધિચારી તારી રાંક પ્રબને બળભેરી-થી તું 'ધર્માત્મા' હોય તેમ ઠસાવવા ચાહે છે ને નગરજનો ધિચારા લય ને ત્રાસથી કંપીને તારા મુખ પર તને 'ધર્માત્મા'ના પવિત્ર સંબોધનથી સંબોધી રહ્યા છે ! કિન્તુ તેમનાં હૃદય ચીરી તું અંદર ભેદશિ તો ત્યાં તારા નામ માટે 'ધર્માત્મા'ને સ્થાને તારા પાપી નય-નોને 'પાપાત્મા' શબ્દ કોતરાએલો જડગે. મારા સાત નિર્દોષ શિશુઓનાં તે' તારા મુગટની નિર્ભયતા અને સુરક્ષિતપણા કાળે બલિહાન લીધાં !! હાય ! મારી જીવન-વાટિકાની સાત અર્ધખીલી કળીઓને તે' ચૂંટીને મસળી નાખી ! મારા હૃદયના તારી વહેતી દૃષ્ટિની તલ-વારે સાત સાત ટુકડા કરી નાખ્યા, છતાં હું તારા જુદમ અને અત્યાચારોને સહન કરતી અઘાપિ જીવી રહી છું. મારા ભરથાર પણ તારા સિતમોને હૃદય પર હસ્ત મૂકી સહન કરી રહ્યા છે; કિન્તુ એમના હૃદયમાં પ્રચંડ વૈરની જ્વાળાઓએ લયાનક સ્વરૂપ પકડયું છે. પણ હાય ! અત્યા-રે એ પણ નિઃસહાય છે. હાય ! હું પણ નિરાધાર છું ! મથુરાની રાજકુંવરી એક સાધારણ માર્ગની લિખારિણી કરતાંયે તુચ્છ ઠારાવાસી જીવન જીવી રહી છે !! એની રૂપે જન્મતાં નિર્દોષ શિશુઓ જગતનો પ્રકાશ હેખતાં થાય છે કે તુરત તારી કાળદૃષ્ટિ તેમને મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દે છે !! હાય ! મારે દર્દ, મારે દુઃખ હું કેની સન્મુખ જઈને રડું ?.....”

દેવકીનાં તેજહીન નેત્રોમાંથી ઘોર ઘોર જેવડાં અશ્રુઓ ખરતાં હતાં. જાણે યમુનાનાં નીર પણ એનું રુદન સાંભળી સ્થિર થઈ ગયાં હતાં; કિન્તુ તેનો વાણી-પ્રવાહ અરુખલિત વહે જતો હતો.

“.....કંસ ! તું દેવ નહિ પણ દાનવ છે, પુરુષ નહિ પણ પિશાચ છે. મારા દુઃખી હૃદયની હાય તને મુખની શય્યામાં કદાચિ નિદ્રાધીન નહિજ થવા દે, ઝો પ્રભુ ! મને આઠમો ગર્ભ રહ્યો છે તેની રક્ષા તારા હાથે છે. મને ડૂબતીને તું નહિ બચાવે તો તું તારણ-હાર શાનો ? દયાનિધિ શાનો ?”

દેવકીને અત્યારે પુરા દહાડા હતા. તે પ્રથમ તેનાં સાત બાળકોને તેના બ્રાતા કંસે જલ્લાદગીરી કરી પોતાના હસ્તે યમસદનમાં મોકલી આપ્યા હતા. દેવકીએ ભયું હતું કે, પુરુષ કેટલો હિંસાત્મક બની જાય છે જ્યારે એને સ્વાર્થ હોય છે. પોતાના સિંહાસનનો દાવે કરતો વસુદેવ ન આવે અને પોતાનું છત્ર સદાને માટે સુરક્ષિત અને નિર્ભય રહે તે કારણે સભ્યના કેટલાક અતુર શાસ્ત્રી-ઓની સલાહને માન્ય રાખી વસુદેવ સાથે તેણે દેવકીનું લગ્નસંબંધ કરી આપ્યું હતું. અને બહેનને વળાવવા એ પૂરા સૈન્ય સહિત અર્ધમાર્ગે મુઘી ગયો હતો. કહે છે કે અર્ધમાર્ગે કંસ ગયો હતો ત્યાં તેના વહેમી માનસે દેવી વાણી સાંભળી હતી કે “ કંસ ! તારી બહેનની કૃપે જન્મેલ બાળક તારો સર્વનાથ કરશે.” તેજ પળે કંસે તલવાર મ્યાનબહાર કાઢી હતી, અને દેવકી ઉપર ઉગામી હતી. ધીર યુવક વસુદેવની કાકડુદી અને આજીજીએ કંસે તલવાર મ્યાન કરી હતી અને વસુદેવ તેમજ દેવકી પામે કખૂલ કરાવ્યું હતું કે, દેવકીની કૃપે જન્મેલા બાળકને તુર્ત તે મારી નાખશે ! ! કોટી ધિક્કાર હોય એ પાપાત્મા ઉપર કે જે વહેમના વમળમાં ઘેરાઈ નિજ સ્વાર્થને કાળે પોતાની સગી સહોદરાનાં નિદોષ બાળકોનો નાશ કરવા ઇચ્છતો હતો.

અસ્તુ. દેવકીની કૃપનાં સાત રત્નોનો એ કસાઈ બ્રાતાએ નાશ કર્યો હતો, અને જ્યારે જ્યોતિષીઓએ જણાવ્યું કે “ દેવકીની કૃપે જન્મ લેનાર આઠમું બાળક પુત્ર

છે અને એ પુત્ર તારો સર્વનાશ કરશે ” ત્યારે કંસને દેવકીના આઠમા ગર્ભની ભયાનક ભીતિ રહેવા લાગી. આથી વસુદેવ અને દેવકીને એકજ મહાલયમાં સાથે ન રાખતાં તેણે ષષ્ટેને જુદા જુદા કારાવાસમાં કાળપિંજરમાં બંદીવાન તરીકે રાખ્યાં । । કિન્તુ પ્રભુની લીલા અપાર છે. દેવકી અને વસુદેવને એક રાત્રે એકજ સમયે સંભોગનું સ્વપ્ન આબ્યું અને તેજ રાત્રે દેવકીને આઠમો ગર્ભ રહ્યો.

અસ્તુ. યમુનાના તીર પરની પાપાણુ-શિલા પર બેસીને આંસુ સારતી દેવકી એના આઠમા શિશુનો પણ નિજ કૂર બ્રાતાના હસ્તે નાશ થશે એ વિચારે ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ હતી. એ વિચાર એના હૃદયને હલાવી નાખતો હતો. એના શરીરમાં પળે પળે કંપારી છૂટતી હતી અને આંખોમાંથી આંસુઓનો ઢરિયો વહ્યો જતો હતો. એના આત્માનાં આંસુ લૂછનાર અત્યારે એની પાસે કોઈ ન હતું. તે પોતાના ગર્ભમાંના બાળકને ઉદ્દેશીને બોલી:

“ બેટા ! અમારા તેજહીન નેત્રોના પ્રકાશ ! તારા જન્મ પછી તું તું મૃત્યુનો મહેમાન થવાનો છું એનું અત્યારે તને ક્યાંથી ભાન હોય ? તારો કસાઈ મામો તારા જન્મ પછી તને તારી ટાંગ બાલી પથ્થરાળ જમીન પર પટકીને મારી નાખશે એ તું ક્યાંથી જાણે ? હાય કિસ્મત ! શું મારો આ નિરપરાધ શિશુ પણ માર્યો જશે ? જો એમજ હતું તો ઓ પ્રભુ ! તેં શા કારણે મને રાજકુટુંબમાં જન્મ આપ્યો ?....”

દેવકી આગળ બોલવા સમર્થ ન થઈ શકી. એના ગળે ડૂમો ભરાયો હતો. સહસા તેણે આકાશવાણી સાંભળી:

“ દેવકિ ! શાંત થા. તારા આ પુત્રને મારનાર જગતમાં કોઈ નથી. એ સ્વયં પાપીઓનો સંહારક છે; જગતનો તારણહાર છે. ”

દેવકી હર્ષોન્મત્ત બની ગઈ, તેના કૃશ થઈ ગયેલા શરીરમાં નહું યૌવન આવી ગયું. એનું ફિક્કું મુખ ક્ષણવારને માટે દેહીધ્યમાન થઈ ઉઠયું. ચક્ષુઓમાંનાં દુઃખાશ્રુના સ્થાનકે હર્ષાશ્રુ આવી ગયાં. એક પણ વાર માટે પ્રથમના નિશ્ચેતન પ્રાણમાં અંપૂર્વ ચૈતન્ય આવી ગયું.

ને દૂરથી તેની સમવયસ્કા એક સ્ત્રી ધીમાં ડગ ઉપાડતી તેના પ્રતિ આવતી દેખાઈ. દેવકીએ જોયું કે તેને પણ પૂરા દહાડા હતા. પેલી સ્ત્રી નજીક આવી અને આશ્ચર્ય દર્શાવતી બોલી:

“કોણ ? રાજકુમારી દેવકી ? બહેન ! તમારી આ સ્થિતિ ?”

“હા, બહેન ! પણ તું મને રાજકુમારીના સંબોધનથી કાં સંબોધે છે ? રાજકુમારીના સંબોધનને યોગ્ય ગ્રિહ્ન મારામાં તે લાગ્યું ? બહેન, હું તો માર્ગની લિખારણ કરતાંએ વધુ ખરાબ પરિસ્થિતિમાં છું. હાય ! હું દુઃખી છું, નિઃસહાય છું.” આ ક્ષણે કરી દેવકીની આંખોમાં આંસુ છલકાઈ રહ્યાં. પવિત્રતાની ભૂતિ સમઠીસતી પેલી સ્ત્રી આત્મ સ્વરે બોલી:

“બહેન ! હું તમને ઓળખું છું. તમારા વૈભવમય રાજશાહી દિવસો એ મારી સગી આંખોએ જોયા છે. હા ! વર્ષો પર જ્યારે તમે કુમારિકા હતાં અને જ્યારે આ પવિત્ર યજુના નદી પર સ્નાન કરવા આવતાં ત્યારે તમારી પાસે કેટલી દાસીઓ અને પાલખીઓ રહેતી ? તમને કોઈ પણ જાતનું દુઃખ ન થાય તે માટે કેવાં અનેક જીવ પગલર થઈ રહેતાં ? પણ હાય ! એ સર્વ સ્વપ્ન જેમ વહી ગયું ! મથુરાની રાજકુમારી સાથે નદી પર એક પણ દાસી નથી; પણ ચિન્તા નહિ બહેન ! જીવન તો તડકા-છાંયાનુંજ બનેલું છે. મુખ પછી દુઃખ પણ અવશ્ય છે જ. દુઃખીઆંઓનો નાથ માત્ર એક ઈશ્વર છે અને

શું એ થોડું છે ? જેનો નાથ ઈશ્વર સ્વયં છે તેને સંસારમાં કોઈની ભીતિ નથી. માટે બહેન ! તમારા કોમળ હૃદયમાંથી શોકને તિલાંજલિ આપી ઘો. ”

“ બહેન ! રાજકુટુંબમાં જન્મ આપી પ્રભુએ મારા પર અન્યાય કર્યો છે. મારા પર અનેક જુદાં અને અત્યાચારો થયા છે ને થાય છે. મને કોઈ સુખે ખેસવા નથી દેતું. મારાં બાળકોને કોઈ જીવવા પણ નથી દેતું. મારા હૈયામાં તીર ભોંકાય છે. ”

“ ઉન્માદને વશ ન થાઓ બહેન ! શાન્તિને હૃદયમાં ધારણ કરો. ”

“ કેવી રીતે શાન્ત પડું ? શું કરું તો મારું હૈયું હાય રહે ? મારા હૃદયના દુકડા થઈ રહ્યા છે. મારો ભાઈ મારાં બાળકોના રક્તનો ખ્યાસો છે. મારા ભરથાર ઠારાવાસના કાળપિંજરામાં ખંદીવાન બન્યા છે. ઝોહ ! મારાં સાત નિર્દોષ બાળકોનું રક્ત નિષ્કુર, જલલાદ બ્રાતા કંસે વહાવ્યું છે. દૈત્ય બનીને એણે એ ભોળાં શિશુઓને પથ્થરી શિલા પર પટકીને મારી નાખ્યાં છે. અને ઝોહ ! મારા ઉદરમાંના બાળકનો પણ થોડા દિવસમાં મારા પિશાચ ભાઈના હસ્તે નાશ થયો. ”

દેવકીના ગળે ફરી ડૂબો ભરાયો. પવિત્રતાની દેવી મેલી સ્ત્રીના મુખ પર ગાંભીર્યની છટા છાઈ રહી. દેવકીની આ ભીષણ પરિસ્થિતિએ એને વિહ્વળ બનાવી દીધી હતી. સ્વાર્થ દેવી વસ્તુ છે તેની પ્રતીતિ જીવનમાં આજે જ તેને થઈ. દેવકી બોલી :

“ બહેન ! મુજ અભાગિનીનું દુઃખ સાંભળી તને પણ દર્દ થાય છે અને એટલાજ માટે મારી પીતકકથની હું નહિ સંભળાવું ! પણ હાં, બહેન ! તારૂ શુભ નામ જણાવાની ઉદારતા દાખવીશ ? ”

“ દાસીને લોકો જ્યોદાના નામે સંબોધે છે. બહેન ! હું તો ગોવાલણી છું.”

“એજ જીવનમાં પ્રભુતા છે. તમારા આંગણે ને તમારા હૃદયમાં પ્રભુનો વસવાટ હોય છે, જ્યારે રાજમહાલયના આંગણે અને રાજકુટુંબનાં હૃદયોમાં દૈત્યો ને દાનવોનો વસવાટ હોય છે. તું ક્યાં રહે છે બહેન ?”

“ જમનાના સામે કાંઠડે મારી ઝુંપડી આવેલી છે. મારા પતિદેવ ગાયો ચારે છે ને હું ગાયોના દૂધમાંથી માખણ, ઘી ને છાસ બનાવું છું.”

દેવકીએ વિચાર્યું: “જ્યાં સ્વાર્થ અને પરસ્પર દ્વેષ-ભાવ નથી ત્યાંજ સ્વર્ગ છે. જગતના આંગણે શુદ્ધ હૃદયથી જીવન જીવતા માનવો જગતમાંજ સ્વર્ગ રચી શકે છે. તેણે તેનું અને જ્યોદાનું જીવન સરખાવી લેયું ને એના ભીષણ ભાવિનું ચિત્ર એની દૃષ્ટિ સન્મુખ તરી રહ્યું. દેવી વાણી જે એણે થોડી વાર પ્રથમ સાંભળી હતી તે એને ભ્રમભૂલક લાગી, ને એક ક્ષણ પશ્ચાત્ એના જીવનનાં ભૂતકાલિન દરથો એની દૃષ્ટિમર્યાદા આગળ તરી રહ્યાં. તે ઉન્માદિનીની માફક એકદમ બોલી ઉઠી:

“ કંસ ! ધૂર્ત, પાપી, હત્યારા, નીચ ! મારા ગુલાબી જીવનમાં તેજ કંટક પાથર્યા છે. ઓ.....હ !”

એકાએક એના શરીરમાંથી કંપારી વછટી અને તે બેશુદ્ધ બની પથ્થરી શિલા પર ઢળી પડી ! !

દયામૂર્તિ જ્યોદાએ દેવકીને ત્યાંથી ઉપાડી અને નદીના કિનારાની જમીન પર સુવાડી અને જમના મૈયાનું શીતલ જલ તેના ગુપ્તમાં રેડયું અને ગુશ્રૂષા કરવા બેઠી. કેટલીક ક્ષણો પશ્ચાત્ તેનાં નેત્રો અર્ધાં ઉઘડ્યાં અને મંદ સાદે તેનાથી બોલાયું:

“ હું ક્યાં છું ?”

“ તમે જ્યાં હતાં ત્યાંજ છો બહેન ! જરા પણ ભીતિને હૃદયમાં સ્થાન ન આપશો; નહિતર વળી પાછાં ક્યાંક મૂર્ચ્છિત બની જશો ! ”

“ શું કહ્યું, મૂર્ચ્છા ? મૂર્ચ્છા ? મૂર્ચ્છાની મને લેશમાત્ર ભીતિ નથી. હું મૃત્યુ કાં પામતી નથી ? કેણુ જણુ મૃત્યુ મારાથી દૂર ને દૂર કેમ ભાગે છે ? જોહ ! હું શું જોઈ રહી છું ? આ શું થઈ રહ્યું છે ? જોહ ! મારી આંખના ડોળા ફાટી જાય છે, મારા હૃદયના દુકડા થઈ જાય છે. ઠોઠો !.....કેઈ ઠોઠો ! બચાવો બચાવો....કં....સપાપી....હત્યા.....રો....કં....સ....મારા....મા.....રા બાળકને....પ....પથ્થરની....શિ....લા....સા....થે....અ....ફાળી....મા....રી.....નાખે....છે....જો....હ.....બ....બબ....ચા.....વો. ”

ને તે ફરી બેશુદ્ધ બની ગઈ. જયોદાને લાગ્યું કે દેવકી કદાચિત્ વધુ ઉશ્કેરાશે તો ગર્ભવતી હોવાના કારણે પ્રાણને ત્યજી દેશે અને તેના પરલોકગમનના કારણે તેનું બાળક પણ મરી જશે.

અને જયોદા વિચારમાં પડી. વિચાર કર્યો, ખૂબ વિચાર કર્યો ને તે ઉઠી યજુનાના નિર્મળ શીતળ જલની એક અંજલિ ભરી તેણે દેવકીના મુખમાં રેડ્યું, અને પાલવથી વા ઢાળવા લાગી. દેવકીના નિશ્ચેતન પ્રાણમાં શુદ્ધિ આવી ને તે હાલી. તેની આંખ પરનાં ઢળેલાં પોપચાં સહેજ ઉંચાં ધયાં; જયોદા બોલી:

“ બહેન ! ”

ને તેનો ઉત્તર દેવકીએ ઢળેલાં નયનોએ વાજ્યો.

“ ઉઠો, બહેન ! તમારી આ સ્થિતિ હું નથી જોઈ શકતી. આખર હુંયે તમારી પ્રજા છું. તમારા દુઃખની ભાગિની હું ન થાઉં તો મારી કાયા લાજે. તમારા ને તમારા બાળકના પ્રાણની રક્ષા કાજે હું મારા બાળકના

પ્રાણુનું બલિદાન આપીશ. પ્રભુ સ્વર્ગમાં મને તેનો બહલો આપશે.”

દેવકીની આંખો વધુ ઉઘડી. જરા ભેર કરી તે બેઠી થઈ.

“ના, બહેન! મારા માટે તારા હૃદયને પીંખી નાખવા હઉં? મારા માટે તારી હૃદયવાટિકાની કળીને ચૂંટીને મસળી નાખવા હઉં? ના, ના. હું તેમ શક સાફ થવા હઉં? જનનીપ્રેમ મેં અનુભવ્યો છે. પોતાના નિર્દોષ શિશુને મૃત્યુના મુખમાં ધકેલાતો બેઠાં માતાના હૃદયની શી સ્થિતિ થાય છે એ મેં અનુભવ્યું છે. બહેન! મારા માટે તને દુઃખની ભીષણ ગર્તામાં ફેંકી દેવા હું જરાએ તૈયાર નથી.”

“એક શબ્દ પણ વધુ ઉચ્ચારો તો તમને તમારા ગર્ભમાંના બાળક અને જગતના તારણહારના સોગંદ છે. દેવકિ! મને નિરાશ ન કરો. મારી માગણીનો સ્વીકાર કરો. જુઓ, જ્યારે તમારા બાળકનો જન્મ થાય ત્યારે તમારા પતિદેવ વસુદેવ સાથે તેને જમનાના પેલે પાર મોકલી દેલો. વસુદેવ મહારાજ જ્યારે બાલકને લઈને આવશે ત્યારે હું તેમને માફ બાળક સુખત કરી દઈશ. કૂર કંસને માફ બાળક દેખાડેલો. ભલે મારા બાળરાજના કારણે મારા બાળકના પ્રાણ લેવાય. બહેન! અચિત બાણુલો, મારા બાળકના મૃત્યુથી હું જરાયે દુઃખી નહિ થાઉં—શોકનું એક પણ આંસુ નહિ સાફ! કિન્તુ હર્ષિત થઈશ. કારણકે મારા એક બાળકના બલિદાને પ્રભુ જીવે ઉગરી જશે. તમારા બાળકનું હું જતન કરીશ, પુત્રવત્ પ્યાર કરીશ. હું તમને વિનવું છું, મારી માગણીને બહેન! સ્વીકારો.”

જ્યોદાના આ શબ્દોએ દેવકીને દિગ્મૂઢ કરી દીધી. દેવકીને જણાયું કે જ્યોદા સ્ત્રી ન હતી, દેવી હતી. પણ તેણે વિચાર્યું કે પોતાના કાળે એ બલી સ્ત્રીને શા માટે

હઃખના સસુદ્રમાં ધકેલી દેવી ! દેવકીને ક્યાંથી ખખર કે એના ગર્ભમાંનો બાળક મમસ્ત જગતનો તારણહાર હતો, પાપીઓનો સંહારક અને ધર્મીઓનો રક્ષક હતો, એ પુરુષ નહિ પણ દેવતા હતો.

અસ્તુ. જ્યોદાની કેટલીક હૃદયદ્રાવક વિનવણીઓ ભેઈ દેવકીએ તેની એ માગણીનો સ્વીકાર કરી લીધા અને જગતની એક અદ્ભુત વ્યાક્રતને પોતાની ગોદમાં રમાડવાનું અને માતા કહેવડાવવાનું સફળાગ્ય જ્યોદાહને પ્રાપ્ત થઈ ગયું.

કોણ કહે છે જ્યોદા સ્ત્રી હતાં ? એક સાધારણ સ્ત્રીનું આવું હૃદય હોય ? એ તો દેવી હતાં.

કોટિ કોટિ વંદન હોલે દેવી જ્યોદાહને—

(“આગમ” અધવાડીકતા સ. ૧૮૬૧ ના ૧-૨૧૬મી અકમાર્થી)

૨૫-રામસિંહ માલમ

દીવ બંદરથી ઇરાની અખાતના ઓમાન બંદર તરફ જતા ફિરંગી વહાણુ 'ડૉન ફ્નોન્ડિઝ'ના નાખુદાએ પોતાની આંખ ઉપર દૂરબીન લગાવી ચોપાસ નજર કરી.

અરબી સમુદ્રમાં ગઈ રાતે જાગેલું તોફાન સાવ શમી ગયું હતું. દરિયાનાં નીલાં પાણી નીલા આસમાનની ઠેર સાથે એકાકાર થઈ જતાં હતાં. પવનની આછી લહેરથી થોડાં ઉછળતાં પાણીનાં મોજાં ઉપર સફેદ ટોપીની અખંડ ધારે નીલા રંગની સાડી ઉપર સફેદ સળિયાભાતની જેમ ચમકતી હતી.

સમુદ્રની સપાટી ઉપર ભાંગેલાં વહાણોના વેરણુ-છેરણુ દુકડાએ ભયંકર તોફાનનાં કુદ્ર સ્મારકોસમાં દૂર અને નજીક તરતાં હતાં. 'ડૉન ફ્નોન્ડિઝ' પણ એ તોફાનમાંથી અણીશુદ્ધ સલામત નહોતું નીકળ્યું. એના સઠોના ચૂરા થઈ ગયા હતા, એનો ફૂવાથંભ અરધેથી ભાંગી પડ્યો હતો, એના તૂટકનાં પાટિયાં મોજાંની પછડાટો ખાઈને ફાટી ગયાં હતાં, છતાંયે નાખુદાએ આત્મસંતોષ અનુભવ્યો. સેંકડો વહાણો સમુદ્રની સફર નીકળેલા ઝંઝાવાતમાં અટવાયાં હતાં તેમાંથી જે રજ્યાં-ખટ્યાં થોડાંક જહાજો આખાદ તરતાં રહી શક્યાં હતાં એમાં આ ફિરંગી જહાજ પણ એક હતું.

'માણસ ! માણસ !' એક ખલાસીએ ધૂમ મારી.

હજી તો હમણાં જ શાંત થએલા તોફાની સાગર

ઉપર ક્યો માણસ છે તે જોવાને નાખુદો દોડ્યો. તેની પાછળ ખીલ ખલાસી દોડ્યા.

‘ક્યાં છે ? માણસ ક્યાં છે ? શેમાં ? એવું જહાજ ક્યાં છે ?’

‘જહાજ તો હું નથી દેખતો’ ખલાસીએ કહ્યું ‘આ તો દરિયાની વચમાં એક માણસ ઉભો છે.’

‘અરે ઉલ્લુ ! પીધોખીધો છે કે શું ? દરિયાની વચમાં માણસ તે ઉભતો હશે ખરો ?’

‘અરે જુઓ તો ખરા !’

ખલાસીએ આંગળી નોંધી ને એને ઇશારે સૌએ નજર કરી. ફિરંગી જહાજથી પાએક માઇલ દૂર જેટલે-જ એક આદમીને તેઓએ મધદરિયામાં જોલેલો જોયો.

પારવાર તાજુખીથી ખધા એ માનવીને જોઈ રહ્યા. હજી તો હમણાં જ દરિયાની ઊંડાઈ તેઓએ માપેલી તે સાઠ ફૂટ જેટલી થએલી. એ ઊંડાં પાણીના પટ ઉપર મોજાની અખંડ લીટીઓ આગળ ને આગળ ધપતી હતી. એવા સાગરમાં આ માનવી જોલો હતો. શરીરે ઉઘાડો હતો. માથે ફેંટા જેવું બાંધ્યું હતું, દરિયાનાં પાણી એને કમરસમાણાં થયાં હતાં. આખાયે જીવનમાં કોઈ ખલાસીએ આવ્યો હેરતલયો દેખાવ નજરે લેએલો નહિ; કોઈ પાસે સાંભળેલો ય નહિ.

ફિરંગી જહાજનો માર્ગ એ મધદરિયે જોલેલા માનવીની પાસેથી જ જતો હતો. નાખુદાએ દોરડું નંખાવ્યું. એ દોરડાને પકડીને એ માણસ જહાજની બાજુ ઉપર ચડવા લાગ્યો. એકાએક નીચેના પાણીમાં કંઈક તરફડાટ થયો. પાણીનો મોટો ગોળો ઉંચે ચડીને મોટા અવાજ સાથે પછડાયો. એક સાંકડા ને લાંબા ખડક જેવું કાંઈક પાણીની સપાટી ઉપર આવ્યું.

મગરની પીઠ ઉપર

‘મગર ! મગર !’ ખલાસીઓએ ઝૂમ પાડી. ત્યાં તે મગરમચ્છ આડો ફર્યો. એની પૂંછડીના ઝપાટાથી વહાણનો આખો મહારો ધૂણ ઉઠ્યો અને એક મોટી કાળી હોડી જેવો દેખાતો મગર ખૂબ વેગથી દરિયાનાં પાણી કાપવા લાગ્યો.

જ્યારે મગરની પીઠ ઉપર ઉભવાની વ્રાતમાંથી તાબુખીનું તરવ શમી ગયું, ત્યારે નાખુદાએ એ માનવીને એની હકીકત પૂછી. એણે જવાબ દીધો: ‘સાહેબ ! હું એટ-દારકાનો વાઘલો છું, ખલાસી છું. માંડ નામ રામસિંહ. શવણ શેઠના નવા કાંટિયાનો હું માલમ છું. ગઈ કાલે સાંજે હું મારી હોડીમાં કાંઠે હતો ત્યાં એકાએક તોફાન બગ્યું. મારી હોડી તણાઈ ગઈ ને હું ભેગો તણાયો. હોડી ભાંગી ગઈ ને હું એના લાકડાને વળગી રહ્યો. દરિયાનાં મોજાંમાં ઘસડાતો, પછડાતો, ઠટાતો ને ઉપર આવતો હું ખૂબ યાકી ગયો. ત્યાં એકાએક મારા પગ કોઈ કંઈ વસ્તુને અડક્યા. પગ માંડીને જોઉં તો મને પગ નીચે કોઈ સખત જમીન લાગી એટલે હું ઉભો રહ્યો !’

તોફાની દરિયામાં ઘસડાએલા આ માનવીના ઈશ્વરે કરેલા ઉગારમાંથી એ ફિરંગી જહાજના આખા ખલાસી-વર્ગને ખૂબ અમત્કાર દેખાયો. નાખુદાએ રામસિંહને પોતાની સાથે લઈ જવાની તૈયારી બતાવી કહ્યું: ‘કોઈ વળતું વહાણ માર્ગમાં મળશે એમાં તમને તમારે વતન ગોકલી શકાશે.’

ફિરંગીના જહાજને ઈરાનના અખાતને નાકે ચાંચિયા મળ્યા. ચાંચિયાઓ ટોળાબંધ હતા. એમણે ફિરંગીનું વહાણ લૂંટી લીધું ને એના બધાં ખલાસીઓને સાંકળ અને દોરડાં વડે મજબૂત બાંધી પોતાની સાથે ઉપાડી

ગયા. ચાંચિયાઓએ પાડેલા જળર ઝાકોરા વાટે વહાણુ-
માં પાણી ભરાવાથી 'ડાન ફર્નાન્ડિઝ' ડૂબી ગયું.

ગુલામ તરીકે વેચાયો.

ચાંચિયાઓનું વહાણુ પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાન તરફ
ઉપડ્યું. આ ચાંચિયા અરબ હતા ને રાતા સમુદ્રમાં
આવેલા નાના બેટ પેરીમમાં રહેતા હતા. પેરીમ પહોંચ્યા
પછી અરબ ચાંચિયાઓ અરબસ્તાનને ઠાંઠે ઉતર્યા ને ત્યાંથી
ફિરબી ખલાસીઓ અને રામસિંહ માલમ વગેરેને પગે
ચલાવતા ચલાવતા કોઈ સારા ગુલામી બજાર તરફ રવાના
થયા. દરેક કેદીના ગળામાં લોઢાની પાટીનો મજબૂત
પટો ખીલાઓથી જડી લેવામાં આવ્યો હતો. આવા પટામાં
આગળ અને પાછળ બે કડીઓ રહેતી. આ કડીઓ સાથે
લોઢાની મજબૂત સાંકળ બાંધવામાં આવતી ને એ સાંકળ
આગળ-પાછળ ચાલતા કેદીના ગળામાં પટાની કડી
સાથે જકડી લેવામાં આવતી. આવી રીતે લોઢાના પટા
અને સાંકળથી જકડાયેલા કેદીઓના હાથ અને પગ છૂટા
રહેતા અને તેઓ તેમના માથા ઉપર ચાંચિયાઓનો
સરંજામ ઉઠાવી શકતા.

આવી રીતે ચાલતી આ ગુલામોની સાંકળ આખરે
બેદાહની બજારમાં પહોંચી ને ત્યાં આ ગુલામો વેચા-
યા. રામસિંહ માલમ એક મીસરી ગુલામ વેપારીને
ત્યાં વેચાયો; ત્યાંથી એલેક્ઝાંડ્રિયાની યુરોપીય ગુલામી
બજારમાં મુકાયો ને ત્યાંથી કાળા પાણીના કેદીઓને માટે
ખાસ રાખવામાં આવતાં ક્રેન્ય વહાણુમાં એક ગુલામ
ખલાસી (ગેલી સ્લેવ) તરીકે રહ્યો.

આવી રીતે ચારેક વર્ષ ગાળ્યા પછી આખરે રામ-
સિંહ માલમ ત્રણ ક્રેન્ય કેદીઓની સાથે એક તોફાની
રાતે નાઠો. છુપાતા લપાતા, રાત્રે ઢોડતા અને દિવસે
ક્યાંક ભરાઈ રહેતા આ ચાર ભેડખંધોએ માસેલ્મ બંદર-

થી તે હોલેન્ડની હદ સુધીનો સઘળો ચે ક્રેન્ચ મુલક પસાર કર્યો.

હોલેન્ડની ભૂમિ તે સમયમાં પવિત્ર લેખાતી હતી, તે કાળે પણ કોઈ પણ ગુલામ એ ભૂમિ ઉપર પગ મૂકતાંજ સ્વતંત્ર થઈ જતો. રામસિંહ માલમ પણ એ રીતે સ્વતંત્ર થયો.

નોકરી રહીને કારીગીરા શીખ્યો.

હોલેન્ડમાં એક હુલનોડ કારીગર કુટુંબમાં રામસિંહે નોકરી લીધી. ત્રણ વર્ષ નોકરી કરી, એની એ નોકરી ને પ્રમાણિક રીતલાતથી એનો કચ્છ શેઠ એના ઉપર રાજ થયો. એક દિવસે એણે રામસિંહને પોતાની પાસે બોલાવ્યો:

‘રામસિંહ માલમ !’ શેઠ બોલ્યો: ‘હું તારી નોકરીથી રાજ થયો છું, તને તારું વતન યાદ આવતું હશે, માટે એક વહાણ હમણાં હિંદ તરફ જવાતું છે. હું તને અમારે ખર્ચે તારા વતનમાં મોકલી આપવા માગું છું. તારાં માતાપિતા ઐરાંછોકરાં જે કોઈ સ્વજન હશે તે તને યાદ કરતાં હશે. હું રાજ થઈને તને રબ આપું છું. હવે તું તારે વતન જા.’

આંખો પર હાથના નેજ કરીને પોતાની વાટ જોતાં એનાં વૃદ્ધ માતાપિતા એણે જાણે કે સ્વપ્નમાં જોયાં. એક નાનાશા મકાનને બારણે હાથ ટેકવીને પોતાના ધણીની અનંત કાળ સુધી રાહ જોઈ રહેલી એની વાઘેલાણી એને હૈયે ચડી આવી. શેઠની આશિષ માથે ચડાવીને વાઘેલો ખલાસી વહાણમાં ચડી બેઠો. દરેક વર્ષના ગાળા પછી એ દ્વારકામાં પાછો આવ્યો.

ને ત્યાં એની આખીયે સ્વપ્નસૃષ્ટિ ચૂંથાઈ ગઈ. એની વાઘેલાણીનો પત્તો નહોતો. કોઈ કહે કે એણે કૂવો પૂર્યો છે, કોઈ કહે કે કોડીનારના એક ખારવાનું એણે ઘર

માંડયું છે. એનાં માતાપિતા કંગાલ દશામાં ગુજરી ગયાં હતાં. વતનની સાથે પ્રીત ખાંધનાર કોઈ સ્વજન એને ના રહ્યું. એ જ ડચ શેઠના વહાણમાં એ પાછો હાલેન્ડ ગયો ને એ જ શેઠને ત્યાં એ ફરીને પાછો નોકર રહ્યો.

આ ખીજ પ્રવાસમાં રામસિંહ હાલેન્ડમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો. એ કાળે હાલેન્ડ મીનાકારી કામને માટે ખૂબ મશહૂર હતું ને એના શેઠનો પણ એજ ધંધો હતો. રામસિંહે એ કારીગરી શીખી લીધી.

ત્રણ વર્ષ પછી રામસિંહ પોતાને વતન પાછો આવ્યો. એ એક સારો હુન્નર શીખી આવ્યો હતો. કાઠિયાવાડનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં એ ફર્યો, પણ કોઈ રાજને એની કદર કરવાની કુરસદ કે પરવા ન હતી. તે કાળે તો કાઠિયાવાડમાં નાની નાની ઠકરાતો અંદર અંદર લડી વઢી પોતપોતાના સીમાડા વધારવામાંજ ગૂંથાઈ હતી. કોઈને એક હુન્નરી માણસને એના હુન્નરના વિકાસ માટે સગવડ આપવાની જરૂરત ન દેખાઈ.

કચ્છનું નોતરું

પરંતુ કચ્છમાં તે કાળે એક આલાક રાજનાં શાસન હતાં. છાતીના દહને આ રોગી ગવ લખપતણ પોતાના રાજ્યાસનેથી કચ્છમાં વેપારની આળાદી, વિદ્યાનો પ્રચાર તથા કળા ને ચિત્રકામનો પ્રચાર અંગતો હતો. એણે મજબાપાની, સંસ્કૃતની ને એવી પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી. વિદ્વાનો એને ત્યાં ષડ્યા પાઠ્યા રહેતા. એના કાળમાં ખેતીકામ શીખવવાની એક શાળા હતી. એણે મોંઘાં મૂલ આપી ચિત્રકારો પાસે ચિત્રો દોરાવ્યાં હતાં.

એવા રાવ લખપતણ-કચ્છના લોજ-ને કાને રામસિંહ માલમની કથા ઉડતી ઉડતી આવી. એક પાલખી, એક અમલદાર ને પાંચ ચોકીદારો મોકલી એણે આ સાહસિક ખલાસીને પોતાના રાજ્યમાં નોતર્યો. પોતાના

મહેલમાં ઉતારો આપ્યો. મીનાકારી કામના એના નમૂના અને હુન્નરમાં એનું પારંગતપણું જોઈને રાવ લખપતે રામસિંહને એ મીનાકારી કામને કચ્છમાં ઉતારવાની તબવીજ કરવા માટે રાખ્યો. રાવ મહેલના નીચેના એક ચોરડામાં ભૂજના સોનીઓને રોજળ ખપોરે યોલાવવામાં આવતા. ત્યાં રામસિંહે એમને મીણા કેમ ધનાવવો, ચાંદી ઉપર કોતરકામ ને નકશી કેમ કરવાં, એ નકશી કરવા માટેનાં ઓળરો કેમ તૈયાર કરવાં, એ નકશીમાં મીણા કેમ પૂરવો—એ બધું ચે સમજાવવા માંડ્યું. રાવ મહેલના ચોરડામાં જ બેસતી આ અનોકા હુન્નરશાળામાં દરેક સોનીને અને એના પચીસ વર્ષ ઉપરના પુત્રોને ફરજિયાત હાજરી આપવી પડતી. રામસિંહ માલમના એ પ્રયાસોનાં મૂળ એટલાં ઊંડાં ગયાં છે કે આજ પણ ‘કચ્છ વક્સ’ ને નામે મશહૂર બનેલું કચ્છી મીનાકારી અને નકશીકામ સારા હિંદમાં તો શું પણ યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ સત્કાર પામે છે.

રાવ લખપત જેવા વિદ્યાશોખીન રાજાને દેવજી ઠક્કર નામે એક અતિ વિચક્ષણુ દિવાન સાંપડ્યો હતો. એ દેવજી મીનાકારીના હુન્નરની સ્થાપનાના ક્ષાયદા પૂરા સમજી શક્યો હતો. જેને એનો રાજા એક શોખ સમજતો હતો તેમાં એ લુહાણા દિવાને ખેડુત સિવાયના વર્ગો માટેનો રોટલો વાંચ્યો. એણે ‘લાખા ગોડ’ નામનું એક વહાણુ સજવ્યું ને ણીને ઉદ્યોગ શીખી લાવવા માટે રામસિંહને યુરોપ મોકલ્યો.

ત્રીજી વારની મુસાફરી

ત્રીજી વારની આ મુસાફરીમાં રામસિંહ આંદિયા-માં ઉતર્યો. ત્યાં એક કાચના કારખાનામાં મજૂર તરીકે રહ્યો. મજૂરી કરતાં એણે આખોયે ઉદ્યોગ બરોબર જોઈને સમજી લીધો. પાંચ વર્ષે એ પાછો કચ્છમાં આવ્યો.

એ આવ્યો ત્યારે તો દેવજી દિવાન તો સ્થાનબ્રહ્મ થયો હતો. રાવ લખપતનો વિદાયોખ એની જલોદરની આબરીમાં ચૂસાઈ ગયો હતો. પણ રામસિંહે એથી નિરાશ નહિ બનતાં કાચનું કામ શીખવવા માટેની એક શાળા કાઢી. એમાં થોડા કારીગરો તયાર કર્યા. પછી કાચનું કારખાનું સ્થાપ્યું. ભૂજ પાસેના માધાપુર ગામમાં એ કારખાનું સ્થપાયેલું. ત્યાં દરિયાની ઝીણી રેતીમાંથી એ કાચ બનાવતો ને રોગચ્ચસ્ત રાજવી લખપતે માંડવી બંદરની રેતી કાચ બનાવવા સિવાય અન્ય કોઈ કામ માટે ન ઉપાડવી એવી છેલ્લી છેલ્લી આજ્ઞા આપી હતી.

આજ કચ્છમાં બસો વર્ષની હયાતી લોગવ્યા પછી એ કાચનો ઉદ્યોગ તો પડી ભાંગ્યો છે, પણ માંડવી બંદરમાંથી કોઈએ રેતી ન ઉપાડવી એવો રાજ્યનો હુકમ કચ્છને એક વાર મુલકમશહૂર કરનાર એ ઉદ્યોગ અને ઉદ્યોગના આદ્ય સ્થાપક રામસિંહના શુભ સ્મારક જેવો હજીયે ઉલો છે. આજે તો એક વખતના ધીકતા કાચના ઉદ્યોગનો કચ્છમાં એટલોજ અવશેષ રહ્યો છે કે 'કોઈએ માંડવી બંદરમાંથી રેતી ઉપાડવી નહિ !'

ને ફરીને એક વાર આ વાઘેલો ખલાસી પોતાને જ ખચે યુરોપમાં ઉપડે છે. આ વખતે તે સ્વિટઝરલૅન્ડ અને ફ્રાન્સના ઉત્તરપરગણાઓમાં જાય છે. ત્યાંથી મજૂરજીવન જીવીને એ ઘડિયાળો, તોપો અને બંદુકો બનાવવાનું કામ શીખી આવે છે. વતનમાં પાછો આવીને એને પણ કચ્છમાં ઉતારે છે. એક વાર કચ્છી ઘડિયાળો એની મજૂરજીવને વિશ્વાસપાત્ર ને માટે આખા હિંદમાં મશહૂર હતાં.

સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા.

આજે તો કચ્છમાં રામસિંહ માલમના સ્થાપેલા ઉદ્યોગમાંથી માત્ર મીનાકારી ને નકશીકામનો જ ઉદ્યોગ હયાત છે. ને છે એટલોયે એ ઉદ્યોગ હવે યગ કરી રહ્યો છે.

આ મુલકમશાહર 'કચ્છ વર્કસ' ના કારીગર સોનીઓ હમણાં હમણાં કચ્છ છોડી અમદાવાદ, વડોદરા, મુંબાઈ, કલકત્તા, દિલ્હી વગેરેમાં જ ઇવસ્યા છે. એવી રીતે બહાર ગયેલા કોઈ કારીગરો એ હુન્નરનો એ કારીગરીનો પ્રચાર કરે, જ્યાં જાય છે—જ્યાં વસે છે ત્યાં એ શીખવે, ત્યાંના એ કારીગરોમાં એ હુન્નરનાં શોખની જમાવટ કરે તો જ રામસિંહ માલમનું ઋણ તેઓ સારી રીતે અદા કરી શકે.

આવો ઉદ્યોગશોખીન, કલાપ્રેમી ને સૌરાષ્ટ્રને હુન્નરઉદ્યોગ વડે આબાદ કરવાની ઝખના ધરતો એ ખલાસીવીર, એ ઉદ્યોગવીર સાહસિક કાઠિયાવાડનો જન્મ ખેટ દ્વારકામાં ઇ. સ. ૧૭૨૧ ના અરમામાં થયેલો. એનું અવસાન કચ્છ મુંદ્રામાં ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં થયેલું. હુલાંચની વાત એ છે કે, આવા એક બહાદુર ધિરાદરના કુકુંળ વિષે તેમજ તેના જન્મગણતરીની તિથિ વિષે કોઈ સાહિત્ય નથી મળતું.

(“ફૂલછાળ” ના એક અંકમાંથી)

રઢ-મીંઢોલ્લબંધા દલામઢાઈ

(લેખકઃ-શ્રી. ધીરસિંહ ળેરાભાષ ગોહિલ)

(૧)

પરપુયાની રાત પસાર થઈ. ઢંપતી પોતાનાં ભાવી સુખને માટે કંઈ કંઈ આશાની ઢંમારતો ચલુતાં હતાં. પ્રથમ રાત્રિએજ ળંનેના પ્રેમનો અકાચ્ય પ્રવાહ શરૂ થયો હતો.

નવલ ઢંપતીનાં હાથનાં મીંઢાળ હલ છૂટ્યાં નહોતાં; આજે સાંજે ઢિંદેવ સમક્ષ છૂટવાનાં હતાં.

લક્ષ્મીની રાત્રિ, એટલે આખી રાત્રિનું ભગરણુ, અ-નેરા સુખનો અનુભવ; અપરિચિત હેયાની પહેલવહેલી ળોળખાણુ; ળંઢગીના જોડાણની સુયોગ્ય સંધિ, સુખી યા ઢુઃખી સંસારનો એકમાત્ર અવસર.

લીલા રંગનો તમાલ (સુરવાલ), કેસરી ઘેરઢાર વાઘો, તેના ઉપર લેટ, માથે કેસરી ફેંટો, કેડે તલવાર, લેટમાં જમ્મૈયો અને ગજે ઢાલ. આ રીતે વરરાબ ઢાય-રામાં આવ્યા. વરનો કસુબો હોવાથી અને લક્ષ્મીની ઢાત (લક્ષ્મીનું ઢાન) ઢેવાનો સમય થઈ ગયો હોવાથી ઢાયરો એકઢો થયો હતો.

ઢાયરાની એક તરફ લંઘાઓ-બેસી શરણાઈઓમાંથી સિંધુઢા રાગ જોંચતા હતા અને લક્ષ્મીમાં આવેલા આરણો વીરરસની કવિતા બોલી, શ્રોતાઓને વીરરસનું પાન પાતા હતા.

“જીંદગીમાં કોઈ પણ અમૂલ્ય લહાવ હોય તો તે વરરાજ થવાનો અને તે એક જ વખત હોય છે.” ડાચરામાં બેઠેલા પાનાચંદ શેઠે વરરાજ સામે બોધને કહ્યું.

“શેઠ ! વાત ખરી છે; પણ જીંદગીમાં એક જ વખત વરરાજ થવું તે ખીલને માટે. રાજપૂતને એવા બે પ્રસંગ છે.” માનભાઈ ગઢવીએ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

“બે વખત ! અને તે રાજપૂતોને જ ? એક વખત તો જાણે સમજ્યા કે જ્યારે લગ્ન થાય ત્યારે વરરાજ બને અને તેનો પોશાક પહેરે ત્યારે; પણ બીજી વખત ક્યારે ?” પાનાચંદ શેઠે કાંઈકે આશ્ચર્ય અને અનુભુ-પણા સાથે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, બે વખત. એક વખત વરરાજ બને તેમાં વધારે મહત્ત્વ નથી. ખરૂં મહત્ત્વ તો બીજી વખત વરરાજ બનવામાં છે. તેમાંજ મહાની મહાઈ છે અને જીંદગીનો અમૂલ્ય લહાવો છે; સમજ્યા શેઠ !” માનભાઈ ગઢવીએ વાતમાં રસ રેડતાં જિજ્ઞાસા વધારતાં કહ્યું.

“આવા કોયડા અમારાથી ન ઉકલે, કહો તો મોટા મોટા હિસાબ ને હિસાબ કરી દઈએ; પણ આવા કોયડામાં અમારું કામ નહિ. કહો તો ખરા કે બીજી વખતે વરરાજ ક્યારે થવાય છે ?” પાનાચંદ શેઠે પોતાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા કહ્યું.

“જુઓ શેઠ ! જ્યારે કોઈ આવીને ગાયોતું હરણુ કરે, જ્યારે પ્રબને આવીને હેરાન કરે, આવા પ્રબળપીડકની સામે રજપૂતો કેશરિયાં કરે, એ તેમનો અનાદિ ધર્મ. એ વખતે અખસરાઓને વરવા વરરાજ બને અને લગ્ન વખતે જેટલો આનંદ હોય તેટલો આનંદ અનુભવી રણુસંગ્રામ બેલે; એ રાજપૂતોને માટે વરરાજ બનવાનો ખીલો પ્રસંગ.” માનભાઈ ગઢવીએ કોયડાનો ઉકેલ કરી નાખતાં કહ્યું.

“ હા, એવી વાતો તો ઘણી સાંભળી છે. જ્યારે રાજપૂતો કેસરિયાં કરે છે ત્યારે લગ્ન વખતના જેવોજ પોશાક પહેરે છે. મને ઘણા દિવસથી વિચાર થતો હતો કે, મરવા જવામાં વરના જેવો પોશાક કેમ પહેરતા હશે ? આજે તમે ઠીક સમજાવ્યું. પરંતુ હેં કવિ-રાજ ! લગ્ન વખતનો પોશાક પહેર્યો હોય, હાથે મીઠાળ ખાંધ્યું હોય એ વખતે રણસંગ્રામમાં જવાનું શી રીતે ધનતું હશે ? શું આવે વખતે મરવા જવાનું યોગ્ય ગણાય ? ” પાનાચંદ શેઠે શંકા કરી.

“ શેઠ ! તમે ન સમજ્યા ! રાજપૂતનું જીવન પોતાના સસારજીવને માટે હોતું નથી, પણ પ્રજાના સુખને માટે જ હોવું જોઈએ. પોતાના સુખને ત્યજીને પ્રજાનું રક્ષણ કરે, તેના માટે પ્રાણ આપે તેજ સાચો રાજપૂત ગણાય; ખીજા તો નામના જ. જે ધરા રાજપૂત હોય તે તો આ ગીત પ્રમાણે વર્તે :

પક્ષા જાટકે કોઠ દી વેર કરવા પડે, નાળા ગોળા તણો પાર નાવે;
જે સમે ગીધકું ધામ ને શકરે જમે, એ સમે ધાયે રજપૂત આવે.
કેશરી સિંહ ને ખીજો રજપૂત કળ, હૈયેથી ન કે કો દિ હારે;
ભરે આઘાત કે ન કે પાછા ભરે, મરે કા વેદના બાણ મારે.
કગે અસમાણ તો ભુજબજે ટેકા દીએ, જમીને પીઠ ભુજબજે ભકે;
પંડ ગરમેર ને ગરમેર જેવા પંખા, પટાળા નવહથા બેધ પાકે.
પટાવત કાવ્ય તણા કરે બમણા પટા, બણતલ ક્ષત્રવટ તણા ભકું;
ખાગ અને તાગ ક્ષત્રવટ બાધે ખવે, એહ રજપૂતરો ધરમ બાહુ.

“ માટે શેઠ ! રાજપૂતોનો ધર્મ તો એવો છે. ” માનલાઈ ગઢવીએ પોતાની ભાષામાં રાજપૂતનો ધર્મ દર્શાવતું ગીત કહી સંભળાવ્યું.

કવિરાજે વીરરસની રેલ ચઢાવી. સાંભળનારાનાં રૂંવાડાં જિભાં થયાં અને એક ઘડીભર તો ખાંડાના ખેલ ખેલવાના કોઠ થઈ આવ્યા.

(૨)

ધ્રીળાંગ, ધ્રીળાંગ, ધ્રીળાંગ ધુંગીઓ ઢાલ થયો. ચોરડી ગામની દુકાનો ધડોધક ખંધ થઈ. ગામનાં માણસો ટોળે મળીને વિચાર કરવા લાગ્યાં:—

ગામઘણી આને ભાવનગર ગયા છે, અહીં ‘આક-
કે મધ ને માખિયું વિનાતું’ છે, તેથીજ આને આપણા
ગામનાં ઘણું (ગાયો)ને કાઠીઓ આવીને હરણુ કરી જાય
છે. ગામમાંથી કોઈ પાછળ ચઢે તેવું નથી.”

“અલ્યા ગોકળી ! કેટલા ઘોડા છે ? કેવી રીતે
ગાયો વાળિયું ?” એકઠા મળેલા ગામના માણસોમાંથી
એક જણે ભરવાડને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“અરે ભાઈ ! શું વાત કરું ! કાઠીના ઘોડા દશ-
ખાર છે. ધધાની પાસે ભાલા, તલવારો ને ખંડુકો છે.
અમે ચારે જણા નિરાંત કરીને ખેઠા હતા ત્યાં કાઠીઓના
ઘોડા નજીક આવ્યા. પ્રથમ તો અમને ગવેહ (વહેમ)
થયો નહિ. અમે ઉભા થયા તેવામાં અમારી નજીક આવ્યા.
તેમાંથી ચાર જણાએ અમારી પાસે આવી છાતી સામે
ભાલા તાક્યા અને કહ્યું કે, જે અહીંથી ડગલું પણ ખસ-
શે તો આ ભાલાથી વીંધી નાખીશું.” ગભરાયેલે અવાજે
ભરવાડે વાતની શરૂઆત કરી.

“પછી શું થયું ? ખિચારી ગાયોની તો કમખી
થઈ હશે ?” વધારે હકીકત જાણવાના હેતુથી એક
માણસે પ્રશ્ન કર્યો. જવા દો એ વાતને ! અમને ઘેરી લીધા
પછી સાત આઠ ઘોડાવાળા ગાયોને તગડવા લાગ્યા, ખર-
છીની છુડી વતી મારવા લાગ્યા. કોઈ ગાય જુદી પડે તો
પાછળ ઘોડો કરી, માર મારી પાછી વાળે. ગાવડિયું
ભાંભરડાં દે, થર થર ધૂળે; પણ તે નિર્દયને દયા ક્યાંથી
હોય ? અમને મનમાં ઘણુંય થાતું કે આને ગાયુનાં વાછરડાં
ભાંભરડાં નાખશે, માતાવિહોણાં ઝુરી ઝુરીને મરશે; પણ

અમારો કાંઈ ઉપાય ન હતો. ગાયોને ઘોળીને થોડા ફર પહોંચ્યા, ત્યારે અમને ભાલા ત્રોપીને ચાલતા થયા. ” ભરવાડે હકીકત કહી.

તમને ભાલા ત્રોપ્યા તેમાંથી તું એક જ જીવતો રહ્યો, ત્યારે ખીલનું શું થયું ? ” અન્નયળ ચતાં સામેથી પ્રશ્ન થયો.

“ અમને ભાલા ત્રોપ્યા એટલે શરીર સોંસરવા કાઢ્યા નહિ; પણ જરા જરા અણીઓથી વી'ધ્યા અને એમ કહ્યું કે 'તારા ગામમાં કોઈ મદ'ને બચ્ચો હોય તો અમારી પાછળ આવે અને બધાએ કાપડાં પહેર્યાં હોય તો ઘરમાં બેસી રહે.' આટલું કહેવા મને છટો મૂક્યો અને ખીલ ત્રણ જણાને રણુગોવાળીઆ કરીને ખાંધી રાખ્યા છે. તે હજી બ'ધાએલાજ પડ્યા છે. ” ભરવાડે ખુલાસો કર્યો.

“ અરે ! આને આપણાં છોકરાં ક્ષધ વિના ટળવળશે ! રાત્રે વાળુ શેમાં કરશું ? ગાયોની રી દશા થશે ? બિચારિયું ભૂખ્યું, તરસિયું વાછરૂના વિયોગે ભાંભરતી હશે. ગામ તરફ આવવા આમથી તેમ દોડતી હશે. તેને દયા વિનાના ગોવાળીઆ કાઠી માર મારતા હશે, દોડાવતા હશે. અન્નણે મારગે ક્યાં જવું ? ક્યાં લઈ જશે ? પોતાનાં વહાલાં બાળકો-વાછરડાં-નો હવે મિલાપ થશે કે નહિ ? આવી રીતે લયભીત થયેલી, આંખોમાંથી નિઝરણુ-આંસુ-સારતી, દુઃખી થતી હશે. અત્યારે કોણ તેની વહાર કરે ? ગામઘણી હાજર નથી. જો હાજર હોત તો ગાયો હોરાન થાત નહિ. ” માણસોનાં ટોળાંમાંથી એક મનુષ્યે બળાપો કાઢતાં કહ્યું.

“ પણ હવે કાંઈ ઉપાય ? આપણે આખું ગામ છઈએ. ગાયો લેવાવાળા ફક્ત બારજ જણા છે. આપણો માલ હરાઈ જાય અને આપણે રોઈને બેસી રહીએ તે ઠીક નહિ. આપણે લડી ના શકીએ, પણ લડવાવાળાની

સહાય મેળવીએ.” મનુષ્યોના ટોળામાંથી એક જણે દર-
ખાસ્ત કરી.

“ કાઠીઓને પહોંચી વળે, ગાયોની વહાર કરે, તેવા ઉપદેશમાં દલાલાઈ છે. માટે તેમની સહાય માગીએ.”
ખીલએ ટેકો આપતાં સહાય કરનારનું નામ સૂચવ્યું.

“ દલાલાઈ તો હજી આ રાત્રે જ પરણ્યા છે. હજી
મીઠાળ છૂટયાં નથી. માટે ગાયોની પાછળ ચઢીને જીવ
જોખમમાં નાખશે ? ” ત્રીજા માણસે શંકાને આગળ ધરી.

“ આજે પરણ્યા તેથી થયું ? રાજપૂત કદી જીવન-
નો મોહ રાખે નહિ, અને રાખે તે રાજપૂત જ નહિ. કવિએ
કહ્યું છે:—

હાકલે ભીડી હામ, ઉપ પલાણો દોડતો;
એ રજપૂતી નામ, સાચું સોરઠીઓ ભણે.

જ્યારે હાકલ પડે ત્યારે હિંમતથી ઘોડા ઉપર
પલાણુ નાખ્યા વિના ખીલના રક્ષણ માટે ઢોડી પહોંચી
એનું નામ જ રાજપૂત છે. માટે જરૂર દલાલાઈ । મદદ
કરશે. ” એક ચારણે ખાત્રી આપતાં કહ્યું.

(૩)

મધ્યાહ્નનો સમય થવા આવ્યો હતો. એક ઘોડેરવાર
મારતે ઘોડે આવતો હતો. તેના મુખ ઉપર ભય અને ચિંતાનાં
સ્પષ્ટ ચિહ્નો તરી આવતાં હતાં. પોતે જે કામે જાય છે તે
કામ સફળ થશે કે તેમાં નિષ્ફળતા મળશે ? આ વિષે તર્ક-
વિતર્ક કરતો હોવાથી આસપાસ દૃષ્ટિ સરખી પણ ફેંકતો
નહોતો. પૂરપાટીએ ઘોડો પ્રસ્વેદથી રેળજેળ થઈ ગયો
હતો. તેનાં નસકેરાં એટલાં જોરથી ઝાલતાં હતાં કે તેને
ઘણું દુરથી સાંભળી શકાતાં હતાં. ડાળલાનો ખળડાંગ
ખળડાંગ અવાજ પણ નસકેરાં સાથે એટલા જ જોરથી
થતો હતો.

આ વખતે વરરાજા દલાભાઈ, ભોજનવિધિ આટોપી, રાત્રિના ઉત્તગરાધી આંખો ભારે થયેલી હોવાથી શાંતિથી નિદ્રા લેવાનો વિચાર કરતા હતા. પોતાની ડેલીએ માણસોનો અવરજવર હોવાથી નિદ્રા નહિ આવે, એમ માની પોતાના કામદાર પાનાચંદ શેઠને ત્યાં જઈ નીરાંતે નિદ્રા લેવાનો વિચાર કર્યો.

“ પધારો, પધારો ! વરરાજા ! પધારો ! સવેળા આવવું થયું દરખાર ! લ્યો સોપારી ખાઓ. ” પાનાચંદ શેઠે વિવેક કર્યો.

“ શેઠ ! મને ઉત્તગરો છે તેથી વિચાર કર્યો કે, પાનાચંદ શેઠની નવી કોઢે જઈને નિરાંતે ઉઘ પૂરી કરું; તેથી અહીં આવ્યો છું. ” દલાભાઈએ પોતાના આગમનનું કારણ જણાવતાં કહ્યું.

“ બહુ સાગ્ર કર્યું. અલ્યા પાંચીયા ! આપણે ઘેરથી એક ઢાલીઓ અને એક તળાઈ લઈને નવી કોઢે નાખ. પાણી ખાણી પણ સાથે લેતો આવજો. ” પાનાચંદ શેઠે પોતાના નોકર પાંચીઆને હુકમ કરતાં કહ્યું.

પાંચીઆએ ઢાલીઓ લાવી કોઢે નાખ્યા. દલાભાઈ લેઠ છોડી, માથેથી પાઘડી ઉતારી, તલવાંરને ધરે મૂકી, ઢાલ ખીંટીએ લરાવી, જેવા આડે પડખે થતા હતા તેવો જ સ્વાર બજારે નીકળ્યો. કોઢના ફરતી વંડી હટતી તે જરા નીચી હતી તેથી ઘોડેસ્વારે દલાભાઈને સૂતેલા જોયા.

ઘોડે ફરતું હુકાનમાં પાનાચંદ શેઠ બેઠા હતા તેની દૃષ્ટિ ઉતાવળે આવનાર ઘોડેસ્વાર ઉપર હતી. કોઢની ખડકી પાસે આવીને સ્વાર નીચે ઉતર્યો અને ઘોડાને ખડકીની આંદર લીધો, એટલે પાનાચંદ શેઠ પણ તેની પાસે આવ્યા.

“ કેમ માણસુરભાઈ ! આમ ઉતાવળા ઉતાવળા

ક્યાંથી? શું વાર બાર ખેંચવી છે કે?” પાનાચંદ શેઠે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“હા શેઠ! આજે તો ખરેખરી વાર ખેંચવાની છે, તેથીજ વાર ખેંચે તેવાને તેડવા આવ્યો છું.” માણસુર ભાઈ આટલું કહીને દલાભાઈ સૂતા હતા તે ઓસરી તરફ વળ્યો.

“ઓહોહો! માણસુરભાઈ! તમે ક્યાંથી?” દલાભાઈ ઉભા થતા બોલ્યા.

ખજલજ ઉઠ્યા ખીર, ગેમલ આગળીએ ગોહિલ;
શોપાણા આપ શરીર, પડ પરાયા પોપવા.

ચારણ રાજપૂતને મળે ત્યારે તેમનાં વડિલોનાં ગુણ-ગાનનો દુહો બોલીને મળે છે તે શીરસ્તા પ્રમાણે માણસુર-ભાઈએ પણ પ્રસંગને અનુસરતો દલાભાઈ ગોહિલના વડવા ગેમલજ ગોહિલે ખીલના પર ઉપકાર કરવા શરીર શોપવ્યું હતું તે ખીના ખતાવતો દુહો કહીને મળ્યા. દલાભાઈએ જાણ્યું કે માણસુરભાઈ લક્ષ્મપ્રસંગ ઉપર તેમને દાત દેવા આવ્યા છે.

“શેઠ! એક ઢોલણી મંગાવો. માણસુરભાઈ જરા ખાહાઠાળ કરો. મોડા કેમ આવ્યા?” દલાભાઈએ વિવેક વ્યક્ત કર્યો.

“દલાભાઈ! ઓ મઈ! હું તારી પાસે દાત લેવા આવ્યો નથી; તારે અત્યારે સૂવાનો સમય પણ નથી. તારો ખરો ક્ષત્રિયધર્મ બજાવવાનો સમય છે. વળી—

અવરને પડે ઓપટી, આળસથી ન ઉંધાય;
ધોંગણે વેશે ધાય, રણ ખેલે રજપૂતડા.

“બાપ! ગંગાજળીઆ ગોહિલ! ખીલને જ્યારે લીડ પડે ત્યારે આળસ કે ઉઘ ન રાખતાં યુદ્ધ કરવા વહેલો ઢોડે અને રણક્ષેત્રમાં જઈ લડે તેજ રાજપૂત કહે-

વાય. આજે તારા એ રાજપૂત ધર્મની કસોટી છે. માટે ઉભો થા, અને તારી રાજપૂતીનાં તેજ ચમકાવ. ” માણુ-સુરલાઈએ કર્તવ્યનું ભાન કરાવતાં દલાલાઈએ કહ્યું.

“ હેઠા બેસો, ઘડીક નિરાંતવા થાઓ અને પછી વાત કરો. હું કાંઈ સમજતો નથી. ” દલાલાઈએ વાત જાણવાની જિજ્ઞાસાથી કહ્યું.

“ અત્યારે બેસવાનો સમય નથી. થોરડી ગામની ગાયો વાળીને ગોવાળીઆ કાઠી ચાલ્યા જાય છે. ગાયોની બંહાર કરે તેવું અત્યારે ગામમાં કોઈ નથી. તારામાં રાજ-પૂતવટે આંટો લીધો છે, માટીના બે ગાયકા છે; માટે તારી પાસે આવ્યો છું. તારો ધર્મ સંભાળ અને ગાયોની વંહાર કર. ” માણુસુરલાઈએ પોતાના આવવાનો હેતુ કહ્યો. દલાલાઈ તુરત ઉભા થયા, માથે પાઘડી મૂકી અને લેટ ખાંધવા લાગ્યા. ઠાલ તલવાર લઈને જવાને તૈયાર થયા.

“ દલાલાઈ ! અત્યારે મોટાલાઈ અગાલાઈ ઘેર નથી; ખોખરા ગયા છે. તમે હજી રાત્રે જ પરણ્યા છો, માટે તમારે આવું સાહસ કરવું નહિ. ક્યાં આપણા ગામની ગાયો હરાઈ છે ! પારકા ગામની પંચાત શી ? ” પાનાચંદ શેઠે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

“ શેઠ ! એમાં તમે કાંઈ ન જાણો. પારકું એ જ પોતાનું. અમારો રાજપૂત ધર્મ કહે છે કે, ગાયોનું રક્ષણ કરવું, અત્યાચારીઓને શિક્ષા કરવી, જુલમીઓના જાન દેવા અને નિર્જાનો પક્ષ કરવો. જમે તેની પણ ગાય તો ખરી ને ? ખીજની પણ રૈયત ગણાય ને ! જ્યારે ખજર થાય કે પ્રજાના જાનમાલ લૂંટાય છે ત્યારે દોડી પહોંચવું અને મારવું કે મરવું એ અમારો ધર્મ. લગ્નનાં સુખ કરતાં યુદ્ધનું સુખ અનેરું છે. ” દલાલાઈએ પોતાનો ધર્મ કહી સંભળાવ્યો.

પાનાચંદ શેઠે વિચાર કર્યો કે “ દલાલાઈ મારા કહેવાથી રોકાયે નહિ. કાઠીઓ સામે જતાં જરૂર જવથી

જાશે અને અગા ભાઈ આવશે ત્યારે મને ઠપકો આપશે.” આમ વિચારી ખડકીનું કમાડ બંધ કર્યું અને દલાભાઈને અંદર પૂર્યા.

“શેઠ ! શેઠ ! ! તમે આ શું કરો છો ? મારુ મોત બગાડો નહિ. ગાયો હરાયાના બખર મળ્યા ને હું બહાર ન ચડું તો દુનિયામાં મોડું દેખાડી શકું નહિ ! પછી તો જીવતાં સુવા જેવોજ ગણાઉં ! મને જીવનનો મોહ નથી, સંસારસુખની વાંચના નથી. મને તો મારો ધર્મ સાચવવાની જ એક માત્ર તાલાવેલી છે; માટે કમાડ ખોલો, મને બાવા ઘો, મોડું થાય છે.” દલાભાઈએ પાના અંદર શેઠને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

“હું વડા ભડ ! આમ ત્રિહ પાજરે પૂરાયો રહેશે ? કિલ્લાના દરવાજા તોડવા જેને મન રમત વાત છે તેને આવાં કમાડ શું કરવાના હતા ? વળી-

શિર રાખે શિર ગત હે, શિર કાટે શિર હોય;
જેસી બાતી દીપકી, કટી ઉજિયારા હોય.

“અત્યારે અવસર છે, માટે શું જોઈ રહ્યા છો ? કમાડને એક પાડુ મારી પાટિયાં ભુલાં કર.” માણસુરભાઈએ ગિરદાવ્યો.

થોડાં પાછાં ડગલાં ભરી, દલાભાઈએ ઢોડીને પાડુ મારી કે તુરતજ કમાડના પાટીયાં ભાંગી, ગયાં અને દલાભાઈ બહાર નીકળ્યા. ઉતાવળે ઉતાવળે પોતાને ઘેર જઈ ઘોડા ઉપર પલાણુ નાખવા લાગ્યા.

“બાપ, દલાભાઈ ! અત્યારે કેમ ઘોડાને પલાણુ ? મીઠાળ બાધેલ હોય અને દશઈયા પૂરા ન થયા હોય ત્યાંસુધી બહાર જવાય નહિ; માટે હમણાં ખીજે ગામ જવું નથી.” દલાભાઈનાં માતૃશ્રીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“મા ! હું ખીજે ગામ જતો નથી, પણ ચોરડી ગામની ગાયો હરાણી છે. કાઠીઓ આવીને ગાયોનું હરણુ કરે અને તેના બખર મળે એટલે વહારે જવું જ

નેઈએ, માટે જઈ છું.” દલાલાઈએ ખુલામો કર્યો.

“ દલાલાઈ ! તને ખબર છે ને કે તું કેાતુ હૃદય ધાવ્યો છે ? અત્યારે મારી કૃપા ઉબાળવાનો વખત છે. જો, બાઈડીના મોહમાં પડીને પાછો આવતો નહિ, અને મને લજવતો નહિ.” દલાલાઈનાં વીર માતૃશ્રીએ વીરતા પ્રેરતા કહ્યું.

“માતા ! મેરવું કે જીવવું, એ વિધિને હાથ છે. હું મેરીશ પણ ગાયેને તો લઈ જવા નહિ જઈ, તેમ હું મનને પીઠ નહિ બતાવું, તેની ખાત્રી રાખજો. મોટા-લાઈ જોખરે ગયા છે, એઓ આવે તો પાછળ મોકલજો” દલાલાઈએ ખાત્રી આપતા લલામણ કરી.

હૃદયિયારો બાંધી દલાલાઈ ઘોડેસ્વાર થયા અને કાઠીઓ કઈ તરફ ગયા છે તેવા પ્રશ્નનાં જવાબમાં લડી ગામ તરફ જવાનો જવાબ મળતાં એકલે ઘોડે તે તરફ ફરવાના થયા.

(૪)-

દલાલાઈના દિલમાંથી સંસારનો મોહ આ વખતે અજગો થયો હતો. સગાંસંબંધીઓને છોડી દીધાં હતાં. નવપરિણિતાનો સંકલ્પ સરખો પણ ન હતો. એક જ તાલા-વેલી અને તે ગાયેના રક્ષણની !

લડી ગામે ઘોરડીવાળી વાડી આગળ કાઠીઓ સાથે ભેટો થયો. એકલે ઘોડે દલાલાઈને આવેલા નેઈ કાઠીનો મુખ્ય માણસ આગળ આવ્યો અને બોલ્યો કે “ દલાલાઈ ! પાછો બ, પાછો જા. હજી તો ડાલેજ પરણ્યો છે. આમ જો, અમે ખાર જણા છીએ અને તું એકલો છે ઘેર આશાભરી બેઠી છે તે રાંડી બેસશે ! ”

“ હવે માટી થા માટી ! મદોના માલ માથા માટે હોય છે. ણિચારિયુ ગાવડિયુને દુઃખી કરીને, તેનાં વાહર-ડાંનો વજોડ (વિયોગ) પડાવીને લઈ જાઈ; પણ અરો જ્યાં સુધી જીવતા હોઈએ ત્યાંસુધી જાયનો એક કાન સરખો

પણ નજરે જોઈ શકે નહિ. ” દલાલાઈએ જવાબ આપતાં દઢતા દર્શાવી.

“ અરે દલાલાઈ ! અમે તારા ગામને તો તારવીએ છીએ. કોઈ દિવસ તારા ગામના શિમાડામાં પગ પણ દેતા નથી. તું મદદ છો તે અમે સારી પેઠે બાણીએ છીએ. માટે મદદની સાથે તો મેળ રાખવા માગીએ છીએ. તેમાં તું આજે મીઠાળખંધો આડેથી આવીને વઢવાડ વહોરી લે છે. હજી તને કંઈ છઈ કે, પાછો જા અને પરણીતાનું એવાતણુ સાચવ. આટલા બધામાં ગોત્યો હાથ નહિ આવે અને લુવો લુવો થઈ જઈશ સમજ્યો ને ! ” કાઠીએ પાછા જવા માટે આગ્રહ કર્યો.

“ એ બધી તારી શેખી જવા દે. રણુચઢયો રાજપૂત શત્રુને જીત્યા વિના અગર પ્રાણુ આપ્યા વિના પીઠ બતાવી પાછો ગયો કહી સાંભળ્યો છે ? ગાયોનું રક્ષણુ કરવું તે રાજપૂતનો પરમધર્મ છે અને ધર્મને માટે પ્રાણુ આપવા તેજ ખરો જીંદગીનો લહાવો છે. રાજપૂતનું જીવન સુખ-વૈભવ લોગવવા માટે નહિ, પણ ખીજના રક્ષણુ માટેજ હોય છે. આજે આવો મોકો મને મળ્યો તે મારાં સદ્-ભાગ્ય છે. આજે લડતાં મરીશ તો સ્વર્ગ મળશે અને તમને બધાને જીતીશ તો દીર્ઘ મળશે. માટે હવે વધુ વખત તારી સાથે વાત કરવા માગતો નથી. ” દલાલાઈએ પોતાને નિશ્ચય કહી સંભળાવ્યો.

દલાલાઈએ ચારે તરફ દષ્ટિ ફેરવી લીધી. ગાયોના ટોળા ફરતા વિંટાઈને ઉભેલા કાઠીઓના ઘોડા તરફ મીટ માંડી. પોતાને ખાત્રી હતી કે “ ખારની સામે હું એકલો કાંઈ કરી શકવાનો નથી, જરૂર મારા પ્રાણુ જશે; પણ તે પહેલાં ગાયો છૂટી થાય તોજ મારા પ્રાણુ ત્યજવાનું સારુંક થાય. ” આમ વિચાર કરી ત્વરિત ગતિથી ગાયો તરફ ઘોડાને દોડાવ્યો. આ વખતે એટલી બધી અપજતા વાપરી કે ક્યારે ઘોડો દોડાવ્યો અને ક્યારે ગાયો-ને ફંધીને ઉભેલા ઉપર ઘા કર્યો તે કંઈ કળી શકાયુ નહિ.

દાઝના ભર્યા દલાલાઈએ લાલાનો એવા ભેરથી ધા કર્યો કે સ્વાર અને ઘોડાને જમીન સાથે જડી દીધો. ભાલુ કાઢવા જેટલો વખત ન લેતાં ખીબા ઉપર તરવાર ચલાવી માથું ધડથી ભુદું કર્યું. અચાનક આમ થવાથી કાઠીઓના ઘોડા લડકયા અને અન્યવસ્થિત થયા. ગાયોને જવાનો રસ્તો થયો. ભયત્રસ્ત થયેલી, ચરચર ધૂજતી, કાળના મોઢામાં સપડાયેલી, મારથી ત્રાસી ગયેલી અને વાછરડાંના વિયોગથી દુઃખી થતી ગાયોને રસ્તો મળ્યો કે તુરત માથે પૂછડાં લઈને નાઠી. મૃગલીની પેઠે ઘર તરફ રવાના થઈ.

“ દલાલાઈએ દાટ વાળ્યો, કરી કમાણી ધૂળ મેળવી, મહેનત બધી એજે ગઈ. હવે જીવતો જવા ન પામે. ” આવી રીતે કાઠીઓના આગેવાને ઉદ્દગાર કાઢ્યા.

જેતજેતામાં જે માણસો માર્યા, ગાયોને છૂટી કરી. આ બનાવે કાઠીઓના ક્રોધની અવધિ થઈ. દશ ઘોડે-સ્વાર બાકી હતા તેમણે વિચાર કર્યો કે “ જો હવે જરા પણ બેદરકાર રહેશે તો બધાને વીણી વીણીને લેશે. ”

‘ હં...હવે શું જીવ્યો છો ? ’ કાઠીના આગેવાને પડકાર કર્યો. દશે ઘોડા દલાલાઈની ફરતા ફરી વળ્યા અને ચારે તરફથી હલ્લો કર્યો. એકીસાથે દલાલાઈ ઉપર દશ તલવારના ધા પડતાં તે ધા કેટલાક ઢાલ ઉપર તો કેટલાક શરીર ઉપર ઝીલતાં પોતાના ઉપર પડતા ધાની દરકાર કયો વિના સામા ધા કરતા આવી રીતે એ ઘટિકા-પચત ખાંડાના ખેલ ખેલ્યા.

હજી પોતાનો વડીઓ લેવાની હામ પૂરી થઈ નહોતી. કાઠીઓના આગેવાનને જ્યાંસુધી યમસદન પહોંચાડે નહિ ત્યાં સુધી પોતાના આત્માને શાંતિ થાય તેમ નહોતી. માથા ઉપર ઝાટકાની ઝણુ વર્ષતી હતી, શરીર ધાથી ચકચર થઈ ગયું હતું, આખું શરીર શોષિતથી અંધોળાઈ ગયું હતું, છતાં શત્રુને સંહારવાની આકાંક્ષા અપૂર્ણ હતી.

જીવનની આશા છોડી દીધી. કાઠીના આગેવાન તરફ ઘોડાને ચલાવ્યો. “માર્યો ! માર્યો !” આવા પોકારો પાછળ થયા છતાં નજીક ગયો. પોતાના આગેવાનના હાથમાં જ ગ્રાણ લેશે તેમ વિચારી એક કાઠીએ પાછળથી એવા ભેરથી લાલાતો ધા કર્યો કે શરીર વીધીને અરધું બહાર નીકળ્યું.

શરીર ઉપર ઝાટકાના ધા પૂરા હતા તેમાં અગ્રાનક પીઠ પાછળથી ધા કરી લાલો આરપાર કાઢ્યો, તેથી ઘડીભર આંખે અધારાં આંચા. ઘોડા ઉપરથી નીચે પડી જવાશે તેમ થઈ આવ્યું, પણ પોતે મરે અને પોતાનો વધીએ જીવતો રહે તો આત્માને અસુરગતિ થાય. એવો વિચાર આવતા નવું બળ આવ્યું. તલવારનો ધા એટલા બળથી કર્યો કે આખો નીકળી ગઈ, પણ કાઠીના આગેવાનના ખલા ઉપર એવા ભેરથી ધા પડ્યો કે જનોઈ-વઢ તરવાર આરપાર ગઈ એક હાથ અને માથું જુદાં થઈ પડ્યાં, તેની નજીકમાં જ ઘોડા ઉપરથી ઉછળીને દલાલાઈ પડ્યા.

મામલો ખતમ. ગાયોનો રક્ષણહાર ધણુને મારી ખીજાને ધાયલ કરી, સંસારસુખને ઠોકરે મારી, ચિર-શાંતિમાં સૂતો અને ઉખડલા ગામે એક મઠું શુભાવ્યો.

(તા. ૮-૧૧-૧૯૩૧ ના “શુજરાતી”ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

* ઉખડલા ગામમાં ભાવનગરના ભાયાત ધોધારી સાખાના ગોહિલ દલાલાઈના વારમદરો છે. ઉખડલા અત્યારે ધોધા તાબે છે અને પપામારજના ઉખડલા તરીકે ઓળખાય છે.

દલાલાઈ ભડી ગામે ગરાયા તે ભડી ગામ ભાવનગર તળાબા દામ્બેના ફ્લેગ સ્ટેશન તરીકે છે આ ગામ ફ્લેગ સ્ટેશનની નજીકમાં જ પૂર્વ તરફ છે જે વાડીએ ધીમાયુ થયુ તે ‘બાપુવાળા વાડી’ કહેવાય છે, તેને કાંઈ ઓરડીનાળી વાડી પણ કહે છે. આ રથને દલાલાઈની ખાબી છે.

૨૭-સલાયાની નાથીવાહ

[એક ત્રેવીસ વર્ષની અબળાએ પોતાના બંદીવાન પતિને બધનમુક્ત કરવા માટે ચાચીઆઓના કિલેબંદ ટાપુમાં એકલ જાતે પ્રવેશ કર્યાનો આ એક મૂળમાં સાચો અનેવો કિસ્સો છે. આ પ્રસંગ બન્યાને લગભગ દોઢસો વર્ષ થઈ ગયા છે]

‘આજુ’ નિર્જન જામ સલાયા એક વાર ધીખતું બંદર હતું. એના બંદરકાંઠાના કુદરતી બંદરમાંથી વહાણો-તાં, બાંધકામના હથોડાઓત્તા અવાજોના ચોનેર પડ્યા પડતા અને દૂર દૂર સંભળાતા. સુતારો તે લુહારો, ખારવાઓ અને વાથેરો ત્યાં નિત્ય નવી નવી રોજગારી માટે પડ્યા પાથરો રહેતા.

તે એની નાખમાં દૂર દૂરની લાંબી લાંબી સફરો ખેડીને આવેલાં જહાજો નાંગરતાં. કોઈ મસ્કતથી ખજૂરનાં વાડિયાં ઠાલવતું તે કોઈ સિયામના હાથીદાંત લાવતું. કોઈ મસાલાના ટાપુના તેલના ઉતારતું તે કોઈ મલખારનાં નાજિયેર ને લાકડાં ઉતારતું. ને કાંઠાગરા બગલાઓ કચ્છનું લોહું, પોરબંદરના પથ્થર, માંગરોળની લીલવણી વગેરે લાવતા. મોટા મોટા વેપારીઓની પેઢીઓ સલાયામાં પડી હતી.

એવા એ સલાયાના બંદરે વિક્રમની ઝોગળીસમી સદીના આરંભકાળના એક યુગમાં રોજ સવાર પડે ને એક બાઈ આવીને ઉભે છે. નવાં આવેલાં વહાણોના મમાચાર પૂછે છે, નવા આવેલા ખલાસીઓની ભાળ મેળવે છે, એમની પૂછપરછ કરે છે, એમને ખૂબ રખરી

રવડીને શોધી કાઢે છે; ને પૂછે છે: 'લાઈ ! તમે ક્યાંથી આવો છો ?' આંબુનાં (એમ્બોયના) થી આવો છો ? મારા ધણીના કાંઈ સમાચાર ?'

'શું નામ તમારા ધણીનું ?'

બાઈ એ 'સવાલથી ગુચવાય છે—શરમાય છે, ચારે તરફ ખડાવરી નજર ફેંકી લેયે છે. આસપાસ પોતાનું કોઈ ઓળખીતું નથી, પોતાની લાજ—મરબદના ત્યાગનું હેરાણું હરનારું ને ચાડી ખાનારું કોઈ નથી એમ જોઈ લેયે છે. ધીમેથી એ જવાબ દે છે: 'એનું નામ જમનાદાસ. ગયા ત્યારે બધા એને એ નામે બોલાવતા.'

'ના બહેન ! અમને કાંઈ ખબર નથી. અમે તો અધવચથી આવીએ છીએ.'

ડુંગર જેવડો તોલદાર નિસાસો બાઈ મૂકે છે. આંખમાં આવેલું અદીઠ આંસુ ધ્રુજતા હાથે લૂછે છે. ને નિરાશાથી જરા બડા ંનતા અવાજે ભલામણ દે છે:

'લાઈ ! તમે જાઓ તે દિવસે જરા ભાળ કાઢ્યો ? કોઈ તમારા હેતુમિત્ર એ દિશામાં જતા હોય તો એને ય એની ભાળ કાઢવાનું કહેયો ? આ ગરીબ બહેનનું એટલું કામ કર્યો ?'

'હા બહેન ! એમાં શું !' કહીને નવો આવનાર ચાલતો થાય છે, ને બાઈ એના એજ સવાલો પૂછવાં, એના એજ જવાબો મેળવવા કોઈ ખોળ આવનારની રાહ જોતી ચાલમાં મીંટ માંડતી ઉભી રહે છે.

વળી કોઈ નવો આવનાર કોઈક જમનાદાસોને ઓળખતો ય હોય; તો એ આ સવાલોને જરા આગળ લંબાવે છે; એ પૂછે છે:

'કયો જમનાદાસ ? સુમરીવાળો ?'

'ના લાઈ એ નહિ.'

‘ત્યારે ખલાલિયાવાળો લવાન લીમણને ત્યાં છે-એ ?’

‘ના ભાઈ, ઈ ચે નહિ.’

‘ત્યે કોણુ ઝોલ્યો જામનગરનો ભોટિયો ?’

‘ના, ભાઈ અમે તો નાઘોરી, પંડાણુના.’

‘પસા પ્રેમચંદવાળા ?’

‘ઈ વળી ખીજ ભાઈ, એ તો શેકીઆનું ફરજંદ. અમે તો ભાઈ ચાકરી કરવા ગયા છીએ. અમારા ઘરનાં વેપાર પાણી ન મળે.’

નવો આવનાર ઘાઈનો નમણો અને દયામણો ચહેરા જોઈ રહે છે, પરણ્યાને પોતાની વનિતાની આશાની વેદના હૈયે ચઢી આવે છે. નહિ પરણ્યાને એની માતાનાં વહાલ ચાહ આવે છે. પોતાની સફરે સફરની એક એક ચાહદાસ્તને એ જાણે કે આણુક મારી જગાડવા મથતો હોય એમ પૂછે છે:

‘તે જાહેન ! કેટલાં વરસ થયાં ગયે, મારા ભાઈને ?’

‘વરસ તો ભાઈ આજકાલ કરતાં પંદર થયાં. ચોરીમાંથી ઉઠીને આલ્યા છે તે હવે નસીબમાં હશે ત્યારે આવશે !’

‘કાંઈ ખરખખર નથી ? કાંઈ વાવડ ન મળે ?’

‘ના રે ભાઈ’ નિસાસાનાં આંસુ સારતી ઘાઈ જવાળ વે છે: ‘કાગળની કટકીયે નહિ.’

‘હશે જાહેન ! રત્નાકર તો દેવ છે. કોઈને ચલાંણુ ન સંઘરે; કાલ આવશે.’

‘તમારા મોંમાં સાકર ભાઈ ! પણ તમે જરા જોતા રહેશો ?’

‘અરે એમાં શું જાહેન ! જણુ કેવોક છે, ઈ જરા

કહેશે. બહેન ?

બાઈ નીચે નજર નાખી લોંચ જોતરવા માંડે છે: 'વાને ગોરા છે એટલું જાણું છું. બાકી તો મેં એને નીરખીને નથી જોયા.'

'શું કહો છો બહેન ? સાવ તે એમ હોય !'

'મારૂં તો એવું છે ભાઈ, આઠ વરસની હું પરણી ને એની ઉંમર સોળ વરસની. પછી એમના બાપે નવી કરી ને એ જુદું ઘર માંડવા માટે કમાણી કરવા પરદેશની એક સફર કરવા ઉપડી ગયા. હું એમનું ઘર માંડવા જેવી થાઉં તેટલામાં તો એ પાછાય ફરવાના હતા; હજી આવે જ છે.'

સાંભળનારનાં નેણુ આ સાથે નીચાં ઢળી જાય છે. સમુદ્રની સફર ખેડનારાઓ સ્વભાવે દિલાવર હોય છે. સમુદ્રનાં પાણી જેમ આકાશના રંગ પકડે છે, તેમ તેઓ પણ ભિંમિંઓના રંગે રંગાય છે, એ શ્રદ્ધાળુ હોય છે, એ આશ્વાસન લે છે:

'હું જઈશ નવી સફરે, ત્યારે જરૂર ભાળ લઈ આવીશ. બાકી તો બહેન ! વારાફેરા છે. આજનું દુઃખ તો કાલનું મુખ.'

'હું ચ એ કાલની આશા ઉપર જ છું છું.'

*
* *

બંદરને કાંઠે ધરાબર પાંચ વરસથી બાઈ આમ પૂછપરછ કરતી. એનું નામ નાથીબાઈ. સલાયાના ધનજી વેલરામની દીકરી. તે પડાણના હરખચંદના દિકરા વેરે પરણાવેલી. ધનજી વેલરામ અપુત્ર જન્મી ગયો ને પાછળ નાથીબાઈ ને એની વિધવા માતા એકલાં રહ્યાં. મા દિકરી ગામનાં છાનાં છાનાં રાતના કામ કરીને-દળણું પાણી કરીને પેટજીવંદાર કરતાં. કોઈ દિ' બીડ પડે મા

શ્રીધનના નાના નાના દાગીના વટાવતી. જમનાદાસ તે પરણીને પરદેશ વેઠવા ગયેલો ને પુત્રને પરણ્યાંવા પછી બાપ પોંતે પણ પરણ્યો. ઘરમાં નવી સાસુ આવી, ને એણે શોકયની 'છપરપગી' પુત્રવધૂથી ઘરનું આંગણું ચે ન અભડાવ્યું.

નાથીબાઈ પંદરકાંઠે જાય છે ને નિત્ય નિત્ય નવા નવા મરદો જોડે વાતો કરે છે, એ વાત ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. આખરે એક દિવસે નાથીબાઈની નવી સાસુ સાથેના કલ્યાણમાં એની માને કાને ચ આ વાત આવી. માર્તું મોઢું અંખવાઈ ગયું. એણે દીકરીને ઠપકો દીધો, મેણું દીધાં, બે દિવસ મા-દીકરીએ ખાધું, નહિ. નાથીબાઈ હવે પરણ્યાની પૂછપરછ કરવા છાનીમાની જવા લાગી. ધણીની લાજ મેળવવામાંયે એને લોકલાજ આડી આવી.

આમ ને આમ દિવસો વીતતા ગયા ને મહિનાઓય ગયા ને વરસોય વીત્યાં. જમનાદાસને આંખુ ગયે પંદર વરસ વીતી ગયાં; ન કાંઈ સમાચાર આવ્યા ને ન કાંઈ એની લાજ મળી.

પછી તે આશા ખૂટી ને શ્રીરજ ખૂટી. શ્રદ્ધા ખૂટી, નયનમાંનાં નીર સૂકાઈ ગયાં. જીવનનાં વહેન થીજ ગયાં, મા-દીકરીના હુખિયારા જીવ જીવનનાં રણ, આશાની ભૂખ ને જિમ્મિઓની તરસ સહેતા કાપવા લાગ્યાં.

એકાએક એક દિવસ એક મીઠી વીરડી પ્રગટી નીકળી. એક દિવસે સવારના પહોરમાં એક વાઘેર, નાથીબાઈનું ઘર પૂછતો, આવ્યો: 'કાં જહેન ! હમણું તું નથી આવતી કાંઠે ? બે દિ' તારી રાહ જોઈ. ન આવી એટલે હું આવ્યો.'

નાથીબાઈએ વાઘેર સામે જોયું: પતિની લાજ મેળવવાની પૂરા પાંચ વર્ષની તિતિક્ષામાં એણે આ વાઘેરને સાત આઠ વાર જોયો હતો. આત આઠ વાર એમની

ધરતે એની એ વાતો થઈ હતી: 'કાં લાઈ ! છે કાંઈ ?'

'હા બહેન ! વાવડ તો છે; પણ સારા નથી. તું રાજ રાજ કહેતી તે આ વખતે તો મને પૂરી ચાનક હતી. તે પછી આંખમાં આ વખતે તો ખૂબ પૂછપરછ કરી ને આખરે પતા મેળવ્યો.'

'શું ?'

'ઈ જમનાદાસ તો સુંદરજી પારેખમાં હતો એ ને ? ગોળમટોળ ચહેરો ને બીનો વાન, ઠીંગણું કાઠું ને જરા એવડો બાંધો. એ જ ને ?'

દિકરીને તો આવા ઝીણા અણસાર યાદ નહોતા. પણ માએ હા પુરાવી.

'ત્યારે તો બહેન ! આજથી સાત વરસ પહેલાં ચિનાઈ ચાંચીઆઓએ સુંદરજીનું વહાણ પાછું વતન આવતું હતું તે પકડ્યું. એ પણ ભેગોજ પકડાયો. ચીનાઓએ આજથી સાત વરસ પહેલાં ખાનની ચીઠ્ઠી આંખમાં મોકલેલી. એમાં એનું નામ છે. લગભગ ત્રીસ માણસ પકડાયેલું.'

'તો ખાન ન દીયે, પણ આંખમાંથી કોઈ સમાચાર ન મોકલે ?'

'બહેન ! આંખમાં એક તો આપણો જાવરો ઘણો જ આછો. તો ય એક વહાણમાં ખબર મોકલ્યા હતા. તે વહાણ મારગમાંથી ખોવાઈ ગયું—ખૂડી ગયું હશે.'

'ખાન કેટલું છે ? એ ક્યાં છે ?'

'ખાન તો છે બધાયનું ભેગું મળીને ચાલીસ હજાર કોરી જેટલું. એક જમનાદાસનું છ હજાર કોરી જેટલું છે, ને એમને બધાને રાખ્યા છે એક ખેટમાં. આંખથી દોઢસો કોચ જેટલે દૂર મધદરિયે એક નાનો ખેટ છે ત્યાં ચાંચીઆના મુકામ છે ત્યાં જ હશે.'

સમાચાર દેખને વાઘેર ઉઠ્યો.

‘ ઘણી મહેરણાની થઈ હો ભાઈ ! તમે આટલી મહેનત કરી ભાળ મેળવી તે ! ’

‘ એમાં શું વડાઈ છે ? આજ એનો વારો ને કાલ અમારો. દરિયાનાં કામ છે. આજ તારું કામ અમે કરીએ તો કાલ અમારી ઘરવાળીનું કામ કોઈક પણ કરે. કામ કરતાં કાંઈ પગ ઘસાઈને ગોઠણે થોડા આવે છે ? ’

વાઘેર તો ચાલ્યો ગયો; પણ મા-દિકરીને આ સંતાપના સમાચારની વેદનામાં મૂકતો ગયો. માથે કોઈ મરદ નહિ. અનાથ ને અસહાય એવાં આ બે દુઃખીઆંની પડખે કોઈ માણસ નહિ. નવી માના અંગુઠા નીચે દબાયેલા બાપને છોકરાની ફિકર નહિ. ક્યાં ચીનના ચાંચિયા ! ક્યાં આંખુ ! ક્યાં સહાય !

‘ હરખચંદને સમાચાર તો મોકલીએ, પડાણે ? ’ માએ સૂચના કરી.

‘ બાપને પરવા હોત તો આમ સાત વરસ થોડાંજ વીતવાનાં હતાં ? ’

સમતા ભૂતની જેમ નાથીબાઈ આખો દિવસ ઘરની અંદર ને બહાર રખડી. એને ક્યાંય જંપ નથી. એનું હૈયું કોઈ અબણુ ને અણુસમણ વેદનાથી રૂધાઈ પીંખાઈ રહ્યું છે. ક્યાં બાઉ ? કોને પૂછું ?

એણે ચાંચીઆઓથી પકડાયેલા પોતાના ભરથારનાં વીતક કહીપવા માંડ્યાં. એક એક ફલપુનાના તરંગે એને પોતાનાં વીતક સમતાં લાગ્યાં. આમ દુઃખિયારી અખળાના અતંરમાં હમદદીનાં વહેણુ પ્રગટવા લાગ્યાં.

‘ સાત સાત વરસથી એ નજર નાખતા હશે. કોઈક આવશે, કોઈક છોડાવશે, એવી આશા એના અંતરમાં ઉઠતી હશે, ને મારે ય જેમ આખરે કોઈ ન આવ્યું એમ

એને ચ કોઈ નહિ આવે ?’

નાથીબાઈ હડપચીએ હાથ દઈ ઉભી રહી: ‘મારે તે ક્યાં કોઈ આવી શકે એમ હતું ? એને પગે તો સાંકળો હશે. એને ચ કોણ આવે ? બાપને ક્યાં પડી છે ? મા તો છે નહિ !’

અંધારા આસ્માનમાં એકાએક વિજ અબૂકે એમ નાથીબાઈના મગજમાં વિચાર પ્રગટયો: ‘કેમ કોઈ નથી ? હું જ બાઉ !’

એની નસેનસ આ વિચારથી પહેલાં તો ભડકી ઉઠી. પણ વિચારે ખરોખર જડ પકડી રાખી. ધીમે ધીમે અશક્તિનું આત્મભાન એણે ને એણે થતું ગયું, ને સ્વ-માન, આશા, પતિનું આકર્ષણ ચડવા લાગ્યાં. નાથીબાઈએ દૃઢ નિરધાર કર્યો કે જલું જ. આમે જીવતર ચૂંધાઈ ગયું છે. જીવનના તાર સાંધવાનાં છેલ્લાં વલખાં શું કામ ન મારી લેવાં ? ઈશ્વર એટલું ચ નહિ જાણે ?

નાથીબાઈએ માતાને પોતાનો વિચાર બહિર કર્યો. માતા ભડકી ગઈ. એણે દીકરીને મનાવી ને ફાસલાવી, ધમકાવી ને પોતાનાં આંસુથી નવરાવી; પણ નાથીબાઈનું મન શેનાથીય ન ડગ્યું. આખરે માતાએ કહ્યું: “તારે જલું જ છે ને, મારે ક્યાં બીજું ફરજદ છે ? હું ચ તારી સાથે આહું.”

મા ને દિકરીએ સલાયાનું ઘર બંધ કર્યું. બેચનું સ્ત્રી-ધન વટાવી નાખ્યું. ઘરવખરી વેંચી સાટી નાખી. પ્રાણજી જમાડયા. નાથીબાઈએ આમ ત્રણેક હબર ફેરીનો મેળ કર્યો. એક આગેવાન શેઠ ખાસે બાકીની વાત નાખવા મા દીકરી ગયાં. શેઠે કહ્યું: .

‘બહેન ! આ તો ધરમનું કામ. ત્રણ હબર શું, ત્રીસ હબર ખરચવા હું તૈયાર છું. પણ ચીના બેઇમાન

હોય છે. પહેલાં આપણું એક વહાણ એમણે પકડેલું. પકડીને જાન માગ્યુ. જાન મોકલ્યુ ને પકડાયેલાઓ માટે ખરચી ચે મોકલી. જાન ખાઈ ગયા ને કોઈને ચ ન છોડ્યા. પછી તો આપણે જાન મોકલતા જ નથી. એના ત્રાસે હવે આપણામાંથી કોઈ આંધુ ને ફરમાસાની જાણ જતા જ નથી. એટલે જાહેન ! તારાં આ નકામાં વલખાં છે, એ હરામખોરો એવા જેઠમાન છે કે કોઈનેય છોડશે નહિ; ને પૈસા ખાઈ જશે.’

માની હિંમત તો આ વાત સાંભળી ડગી ગઈ; પણ નાથીબાઈનું દિલ તો જરા ચે ન ચળ્યુ. મા ને દીકરી એમ ને એમ વહાણમાં બેસી ગયાં. માંડવી ઉતર્યાં. માંડવીમાં એ ઢાળે ધીકતો વેપાર હતો. એક વહાણમાં બેસીને મા-દીકરી મસાલાના ટાપુ તરફ રવાના થઈ ગયાં.

એકલખંથી અબજાઓ અથડાતી ફૂટાતી એકાદ વખને અંતે આંધુમાં પહોંચી.

આંધુમાં એ વખતે ખંભાળિયાના એક ખોલની પેઢી હતી. એને ઘેર એ મા દીકરી ગયાં. દેશાવર રહેતો ખોલને મરદના સંગાથ વગરની બે હિન્દવાણીને ભેઠને અમકયો. એણે મા-દીકરીને ઉતારા આપ્યા. ખાવા-પાણીની ભેગવાઈ કરી દીધી. નાથીબાઈએ વાત ઉપાડી ને ખોલને કહ્યું : ‘ જાહેન ! એટલા માટે આંહી ઠેઠ ધક્કો ખાધો ? ધન્ય છે તારી જાનદાનીને. એ વખતે આંહી પાંચ છ પેઢીઓ હતી ને અમે ઉધરાણું કરી જાન મોકલાવી દીધું હતું; પણ આંધિયા જેઠમાન નીવડયા. હવે તો ગાજોય એટલો લાંબો ગયો છે કે એમનું શું થયુ હશે એ પણ કેમ કહેવાય ?’

નાથીબાઈએ કહ્યું : ‘ હું જાઉં આંધીઓ પાસે. એમને ચ દીકરીઓ હશે. ખોજો પાઘરીને ધણીને તેડી આવીશ. મને એક વહાણની ભેગવાઈ કરી આપશે ?’

‘ માવડી !’ ખોલની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

‘તારા જીવનને ધન્ય છે; પણ ચાંચિયા પાસે જઈને પકડાવાને માટે તને વહાણ ક્યાંથી મળે ?’

‘કાકા’ નાથીજાઈએ કહ્યું: ‘મને કાંઈક જોગવાઈ કરી દો. ભાંગલું તૂટલું જોખા જેવું પણ વહાણ અપાવો. હું તમને આશીર્વાદ આપીશ. જીવનભર મારી આમડીના જોડા શીવડાવી પહેરાવીશ. કાંઈક તો કરી દો !’

જોને કયાંજે હાથ મૂકી વિચારમાં પડ્યો. થોડી વાર પછી આખરે તે ઉઠ્યો: ‘ખરેખર ! પણ તને મારાથી જેની પેખીને કેમ જવા દેવાય ? ન કરે નારાયણ ને તને જો કાંઈક થાય, તો પછી મારે તો આંગળીથી ‘ધામણ’ જ થાય.’

‘મને તે કાકા શું થવાનું છે ? જીવતે મરવા કરતાં સાચેસાચ મોત આવશે કે ખીલું કાંઈ ? તમને આંગળીથી ‘ધામણ’ કરે તે હિ’ હું નાથીજાઈ નહિ. ને તો તો હું ઠેઠ સલાયાથી આવા પારકા પરદેશમાં આવત પણ નહિ.’

જોને વિભાસણમાં પડ્યો. એક ક્ષણ એની આંખ તગતગી રહી. આખરે તે જોલ્યો: “તો જા મા ! તને નહિ રોકું; પણ તને એકલી ય નહિ મોકલું. મારો એક છોકરો છે હાસમ. એને હું તમારી સાથે મોકલીશ, હું જાઉં છું. આપણા લોકનું વહાણ તો નહિ જ મળે; પણ જો કોઈ મલાયાનું કે ચિનાઈ વહાણ મળે તો જોગવાઈ કરું.’

જોને ગયો તે ઠેઠ સાંજે પાછો આવ્યો. એ મોટી રકમના ખંદલામાં એક ચિનાઈ વહાણની સગવડ કરી આવ્યો. રાતની વેળામાં વહાણ ઉપડી ગયું ને એ વહાણમાં નાથીજાઈ, એની માતા ને જોબનો જીવનનેધ પુત્ર હાસમ એટલાં મુસાફરો પણ રવાના થયાં.

મધદરિયે મજબૂત કિલ્લેખંદીવાળા ટાપુમાં ચિનાઈ ચાંચિયાએ પોતાનું દરિયાઈ લૂંટાડૂ થાણું જમાવી પડ્યા

હતા. સરખા પવનથી પ્રેરાયેલું નાનું વહાણ ત્રણેક દિવસને આંતરે એ બેટ પાસે પહોંચી ગયું. બેટને ફરતા ચાંચિયાના પાકા તરતા પહેરા હતા. એક પહેરેગીરે વહાણ અટકાવ્યું. વહાણ બેટમાં જ જવાનું છે એવી અનનુભૂત માહિતીથી એને તાબુળી થઈ. મુખીની મંજૂરી લઈ એણે વહાણ કાંઠે લાવીને નાંગરાવ્યું. નાથીબાઈ, એની માતા ને હાસમ બેટને કાંઠે ઉતર્યાં.

બે આરતોને આવેલી સાંભળીને અણસમજની તાબુળીથી પ્રેરાઈને મુખી કાંઠે આંચો. હાસમ ચિનાઈ ને મલાઈ ભાષા બણતો હતો. એણે આ બે ચ આરતોનું આવવાનું કારણ કહી બતાવ્યું.

પચાસ ચાંચિયાઓની વચમાં ઉભેલો મુખી આ વાત સાંભળી હેરત પાચ્યો ! એણે નાથીબાઈના માથા ઉપર પોતાનો ખરબચડો અને રાઠોડી પંજે મૂકીને પૂછ્યું : ‘આજ એ છોકરી છે કે જે મોતાના ખાવિંદની શોધ માટે આંહી આવી છે ?’

‘હા !’

‘ચાંચિયાઓના થાણામાં એ કેમ આવી ? શું એને ખબર નથી કે અમે લૂંટારા છીએ ? અમે એને ત્રણ પકડી લેશું એની એને શું ગમ ન રહી ?’

હાસમે નાથીબાઈને મુખીના શબ્દો સંભળાવ્યા. મુખી નાથીબાઈ સામે બેઠ રહ્યો હતો. નાથીબાઈએ જમાબ દીધો : ‘હાસમલાઈ ! એને કહો કે એટલેજ હું જાતે આવી છું. કાંતો એને છોડો ને કાંતો મને પકડો. મારે મન બેચ સરખું છે. કાંતો અમે ધણી-ધણીઆણી બેચ છૂટાં ને કાંતો બેચ કેદ. બેમાંથી ગમે તે દશામાં માથે તો રહેશું ને ?’

મુખીએ આજ્ઞા કરી : ‘બધા ચે હાલારી ને કાંઈ કેદીઓને હાજર કરો.’

જાણેથી જકડાયેલા આશરે પચીસેક વૃદ્ધો ને જુવાનીઆઓને મુખી પાસે ઉભા કરવામાં આવ્યા. બધાયે જાણે એકજ બીબામાં ઘડેલાં પ્રેતો હોય એવા દેખાતા હતા.

‘બાઈ ! જોઈ લે આમાં તારો ધણી છે ?’ નાથીબાઈએ પચીસે હાડપિંજરો ઉપર નજર ફેરવી જોઈ. એ સમાન ચાતનાઓએ સહુના ચહેરા સમાન રીતે ક્ષિક્ષા, પીબારંગના, સૂકા ને ઉજ્જડ બનાવી દીધા હતા.

મુખીએ કહ્યું : ‘અમારે ત્યાં ઘડાયેલું માનવી એમ તુરત જુદું તરી નહિ આવે; આમાં જમનાદાસ કરીને કોઈ છે ?’

ત્રીસ વરસની વયનો હોવા છતાં સાઠેક વર્ષના ડાસા જેવો દેખાતો સફેદ વાળવાળો એક માનવી જરા આગળ તર્યો, ચાર આંખો મળી. નાથીબાઈએ લોંબ તરફ નજર નાખી દીધી ને પોતાની માતા સામે જોયું. માતાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં : ‘હા, બસ એજ.’

નાથીબાઈએ પેસાની પોટલીની ગાંઠ છોડવા માંડી. મુખીએ પોતાનો હાથ ઉંચો કરી એને વારી : ‘અમારી જોઈમાનીની વાત સાંભળવા છતાં તું આવી; દૂર દૂરના મુલકમાંથી અમને માણસ સમજીને તું આવી. હું આંચીઓ છું, પણ તારા જેવી પાક ચોરતની જાનફેસાની સમજનારો છું. તારા જેવી મને ચોરત હોત, તારા જેવી મને માતા હોત કે તારા જેવી મને દીકરી હોત તો હું આંચીયો ન ચે થયો હોત. પુત્રી ! લઈ જા તારા ખાવિંદને. મેં એને દુઃખ દીધું છે; તું એને મુખી કરજે ! જાન તારે આપવાનું નથી. પણ તારા જેવી નેકપાક ચોરતનાં આજે મને દર્શન થયાં માટે તું કાંઈક માગી લે.’

નાથીબાઈએ માગી લીધું : ‘આ બધા ચ મારા દેશ-ભાઈઓ છે. એ બધાયને તમે મને આપી દો.’

‘લઈ જા ! મારૂ વહાણુ તમને બધાને વળાવવા આવશે. આ બધાયને એમની જોરતોને અને માતાને સોંપી દેજે.’

મુખી બધાય કેલીઓને બધનમુક્ત કરીને ફાવે ત્યાં જ આલ્યા જવા દેવાની પોતાના માણુસોને આજ્ઞા આપીને ગયો. થોડે દૂર એક મોટા ઝાડની ઓથે ઉભીને નાથીબાધને તાકીને જોઈ રહેલો એને ઘણાકાએ જોયો. એની તગતગતી આંખો એક પણ પલકાર માર્યા વગર આકાશ સામે મંડાઈ હતી.

—ને ત્રણ પરદેશીઓને લઈને આવેલુ વહાણુ ત્રીસ મુસાફરોને લઈને આલ્યુ—દેખાતુ બધ થયુ ત્યાં મુખી એ એમને એમ એ વહાણુ તરફ એકીટમે તાકીને ઉભો રહ્યો.

(તા. ૮-૬-૩૨ ના “ફૂલછાબ”માંથી)

૨૮-નથુ લંઘો

[૬૨૭-કાઠિયાવાડનું વહાણવડું આજે તો સૂકાઈ ગયું છે ને એના ખલાસીઓ આજે પરદેશમા રોટલા માટે રજીગતા થયા છે; પરંતુ એક વાર તો સોરઠી ખારવાઓએ આખા ચે હિન્દી મહા-સાગર ઉપર પોતાનાં સાહસ અને જવાંમદીથી હિન્દી વસાહતો પાયરી દીધી હતી. પોણા ભાગના એશિયા ખંડ અને અર્ધા ભાગના આફ્રિકા ખંડને સ્પર્શતા મહાસાગરનું નામ ધરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા, ચીન જેવા કોઈ દેશ ઉપરથી પડવાને બદલે હિન્દી મહા-સાગર પડ્યું હોય તો તે આવા બહાદૂર ખલાસીઓને લીધે. આખી આલમમા આવડા મોટા સાગરનું નામ એ સાગરકઠિ આવેલા એક દેશ ઉપરથી પડમાને ખીજે કોઈ દાખલો નથી. આજે તો આ ખલાસીઓને કોઈ સંભારતું નથી. આજે તો તેઓ ખલાસી ટળી માછી-માર બન્યા છે, ને નેફસનના 'વિઠરી' વહાણુ જ્યાં બંધાયા, એ જૂના ઇતિહાસના યરમાંથી આજે કોઈને નવા ઇતિહાસ લખવાની પ્રેરણા મળે ને ભાવના મળે એ નેમથી આ તદ્દન સાચી-જેણે એ પ્રસંગ અનુભવ્યો છે એમનાજ મુખથી સાંભળેલી-ધટના આ નીચે રજૂ કરવામાં આવી છે.]

'તોફાન ! તોફાન ! કેપ્ટન ! તોફાન આવે છે.'
ને આગળોટના કૂવાથંલ ઉપરની ચોકી ઉપર બેઠેલા એક ખલાસીએ તીણી ચીસ નાખી.

'જધા સાવધ થઈ બજો' આગળોટના મુસલમાન નાખુદા ફકીરમહમદે મોડું પિત્તળનું ભૂંગળું (ગેગેફાન) લઈ મોઢે લગાડી આજ્ઞા કરમાવી. એ નાની ખૂમ ભૂંગળા વાટે પડછંદ બનીને આગળોટને ખૂણે ખૂણે વ્યાપી રહી:

'જધા સાવધ રહો ! તોફાન આવે છે.'

એ મોટી આગબોટના સિત્તેર ખલાસીઓનો મોટો કાફલો આગબોટની જે ચ બાબુ ઉપર ખડો થઈ ગયો. લાંબી લાંબી નજર નાખી સહુ દૂર દૂર નજર પહોંચે ત્યાં-સુધી જોવા લાગ્યા.

ને દૂર દૂર આગબોટની જમણી બાબુએ કોઈ પડ-છંદ ઘોળો અજગર ગબડતો ગબડતો આવતો હોય, એવી પાણીની સફેદ કિનારી તેઓએ આગબોટ તરફ દોડતી આવતી જોઈ.

સમુદ્રને જાણે કે કોઈ ઉંડું દહં થતું હોય એમ એ બાબુની ઉઠતો પછડાવા લાગ્યો. પવન પણ ડૂફકાર કરતો ચીસો પાડવા લાગ્યો. સન્નિપાતના ભેરથી દોડતી આવતી પાણીની સફેદ કિનાર આગબોટ સાથે અથડાઈ ને એના ફટકાથી આગબોટ આખી ઝોક ખાઈ ગઈ.

ને પછી તો વાવટોળ ઉપડયો. પવનની લયાનક ત્રાડો મોજાઓના પછડાટો ને આગબોટના તૂટક ઉપર મોજાઓના ફટકાના ફટકાનો ઘેર કોલાહલ જામી ગયો. શૈરવ નરકનાં દ્વાર કોઈએ ખુલ્લાં મૂક્યાં હોય ને અનંત-કાળની ચાતનાઓ ભેગણીઓરૂપે બની જીવનમાં પહેલી વાર સ્વચ્છંદ માણવા બહાર નીકળી આવી હોય એમ મોજાઓ અનેક ચિત્રવિચિત્ર આકાર ધરીને આસમાન સાથે મોતના મિનારા રચતાં ચોપાસથી આગબોટ ઉપર પછડાવા લાગ્યાં, ને બોટ ઝોક ઉપર ઝોક લેવા લાગી. મોજાં જમણી બાબુએથી પેસી વચલો માર્ગ આજો ઘોઈ નાખી, વચલી આડોને તોડી પાડી ડાબી બાબુએ મોટા ઘોઘ વાટે વહી જવા લાગ્યાં.

આગબોટની પાછળના તૂટક ઉપરના નાંગર બાંધવાના ખીલા સાથે જે મજબૂત ને કોઈ પહેલવાન માણુ-સના કાંડા જેવાં જાડાં દોરડાઓથી એક મોટું વહાણ બાંધી લેવામાં આવ્યું હતું. માત્ર મોટા મહવા જેવું

દેખાતું વહાણુ આગબોટના જોરથી ખેંચાતું આવતું હતું.

એ આગબોટ હતી મોરળીના સગીર ઠાકોર વાઘ-
જીએ ખાસ ભાટે કરેલી. મોરળીના સર વાઘજી બ્યારે
સગીર અવસ્થામાં હતા અને બ્યારે મોરળી ઉપર શંભુ-
પ્રસાદ એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે શાસન કરતા હતા ત્યારે
સર વાઘજીને રાજ્ય સુપ્રત કરતાં પહેલાં હિન્દુસ્થાનની
સુસાફરીએ મોકલવામાં આવ્યા હતા. સર વાઘજી સાથે
દેખરેખ રાખનાર અમલદાર તરીકે મી. હંફી નામનો
એક ગોરા રાજપ્રકરણી અફસર હતો. પ્રો. ઉનવાળા ઠાકોર-
ના કંપેનિયન તરીકે સાથે હતા. તે સિવાય સાથે ચતો
કામદાર, શવો મહેતો, નાનો ખવાસ વગેરે મળી એક-
દરે ૪૦ થી ૪૨ માણસ હતું.

મુંળાઈથી કરાંચી જવા માટે આ આગબોટ ભાટે
કરવામાં આવેલી. વસંત ઋતુમાં સમુદ્ર સાધારણતઃ શાંત
હોય છે એમ માનીને આ માર્ગ અખત્યાર કરવામાં આવે-
લો. આગબોટ સાથે દોરડાંથી બાંધેલા જહાજમાં ઠાકોર
અને એના સાથીઓનો પુષ્કળ પરચુરણ સામાન હતો ને
સામાન સાચવવા માટે થોડાક પટાવાળાઓ હતા. અવાર-
નવાર વહાણની સુસાફરીની મોજ માણવા અમલદાર ને
મુત્સદ્દીવર્ગમાં કોઈ કોઈ ખાટસવાદિયાઓ પણ વહાણ-
માં ચઢી આવતા.

આગબોટ મોટી હતી છતાં સામાન રાખવા માટે
આ વહાણુ પણ ઠાકોર વાઘજીએ કેમ સાથે લીધું હતું એ
નથી સમજાતું. સંભવ છે કે ઠાકોરનો ધરાદો કદાચ
કરાંચીથી વળતાં આખા માર્ગે કે જળમાર્ગના થોડા ભાગ-
માં વહાણની સફર કરવાનો પણ હોય અને એ માટે આ
વહાણુ પણ એણે સાથે રાખ્યું હોય.

તોફાન તો વધવાજ લાગ્યું. ઝેરી સાપ જેમ પૂંછડી
પછાડતો વધારે સૂસવાટા કરે, તેમ સમુદ્ર પોતાનાં જ મોજાં-
ના ફટકાથી રોપના સન્નિપાતમાં હુલ્લુકાર કરવા લાગ્યો.

વસંત ઋતુના આ આકસ્મિક તોફાનની માત્રા એકલી આગબોટને માટે તો જરાયે આક્રમણી નહોતી, પરંતુ આગબોટ અને પાછળ લંગરાયેલાં વહાણ બંનેના બોજ માટે જરૂર દુઃખદાયક તો હતી. આગબોટ ઝોકાવા લાગી. આગબોટનો આગલો ફ્લો બંધ કે તોફાને ચડેલા મોજામાં ઠટાઈ જતો હતો.

ઠાકેર વાઘજીને આગબોટ ચડવા લાગી, સમુદ્રની સફરની એની લહેજત તો ઉડી ગઈ. એની ખુસ્કી મનો-દશાને વહાણનો મરેલો બોલે આગબોટને માટે ભેખમ-કારક લાગ્યો. એમણે આગબોટના નાખુદા ફ્લોર મહમદને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યો.

‘ટ્રેપન’ એણે કહ્યું: ‘મારું વહાણ તમને જરાયે ભારરૂપ લાગતું હોય ને એથી આગબોટ ભેખમાતી હોય તો એને બેલાશક છૂટું પાડી શક્યો.’

આગબોટ જેને ચડે છે એ માનવી, ઉપરતું વાક્ય શક્ય છે એટલી સરળતાથી નથી બોલી શકતો. એને આખું જગત ચકાવે ચડ્યું દેખાય છે. એના પેટમાં ઠાઈ ખુટ્ટી કટાર લોંકતું હોય એવું દરદ એને થાય છે. એના માથા ઉપર આખા પ્રહાંડનો ભાર મુકાયો હોય એવું એને લાગે છે. સૃષ્ટિના આરંભકાળના માનવીને, સમભય એવી ભાષા બોલતાં જેટલી જહેમત ઉઠાવવી પડી હશે એટલી જહેમત તેને પ્રત્યેક શબ્દ બોલતાં ઉઠાવવી પડે છે.

નોકરીઆત માનવી હતું.

તોફાનની આંધી વધવા લાગી. મોન્ટ'એ એકબીજા સાથે અથડાઈને ફાટતાં અને ચોપાસ એના છાંટા વેરાતા. મોન્ટ'એ આગબોટ સાથે અથડાતાં ને એના એક એક પ્રહારે આગબોટ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ધૂણ ઉઠતી. ઠાકોર વાઘજીની અસ્વસ્થતા વધી. એમની શારીરિક આંતરી ઉપર એમણે જળસમાધિના કાળા ઓળા પથરાતા જોયા. એમણે ફરી વાર નાખુદાને ઓલાંચો.

‘ આગબોટ આટલી બધી એક કેમ ખાય છે ? સલામત છે કે નહિ ? ’

‘ જી હા ! એક ખાવાનું કારણુ તો વહાણનું તાણુ છે. ’

‘ તો વહાણને તોડી કાં નથી નાખતા ? ’

ઠાકોરના સ્મરણુમાંથી એના અઢારેક જેટલા નોકરી-આતો ખસી જ ગયા હતા. પરંતુ નાખુદાની નજરથી તો એની હિંકમત અને એની જવાબદારીને ભરેંસે બેઠેલો એક એક માનવી જરાયે વેગળો નહોતો.

‘ પણ એમ કેમ બને ? ’ નાખુદાએ જવાબ દીધોઃ ‘ આ વહાણને જો આંહીં અત્યારે તોડી નાખવામાં આવે તો શું થાય એ આપ જાણો છો ? ’

ઠાકોર એ વાતથી ખાસ અણવાકેફગાર નહોતા. પરંતુ એમણે પોતાની વાકેફગારી જાહેર કરવાની જરૂર ન જોઈ.

‘ અરધા કલાકમાં વહાણુ ડૂબી જશે ને અઢાર માનવીના જીવ જશે. વહાણુમાં કૂવાથ'લ નથી; સઢ નથી; સુકાન નથી; આવું જહાજ અરધો કલાક પણ શી રીતે તરી શકે ? ’

‘ પણ આપણી આગબોટ ? ’

‘ આગબોટ ! હા; આ બોટ મારી છે, ને હું તેને

માટે જોખમદાર છું. પરંતુ અત્યારે તો હું આ વહાણુ માટે પણ જોખમદાર છું. જે વહાણુનું થશે એ આગબોટનું થશે. સહુગત એ બહુગત !'

‘ આ આગબોટ જોખમાય તો મારે એના પૈસા ભરવા પડશે. એટલે આગબોટને બચાવાય ત્યાં સુધી હરકોઈ જોખમે તમારે બચાવવી જોઈશે. શા માટે તમે અમારા જનો સાથે આવી રમત રમો છો ?’

‘ રમત ?’ નાખુદાની આંખના ખૂણા લાલ થયા. નાખુદો એ દરિયા ઉપર પોતાની આગબોટમાં કુલસુખ-ત્યારી લોગવે છે એ વાત સાવ સાચી છે; પરંતુ આગ-બોટનો માલેક સાથે હોય ત્યારે નહિ. ને ઠાકોર, વાઘજી અત્યારે આગબોટના માલેક જેવા જ હતા.

“ હા ! રમત જ ને ? જુઓ, આ આગબોટ કેટલી ઝોક ખાય છે ? એની ખાણુઓ સમુદ્રની સપાટીને અડકે છે. એનો દ્રણો જાણે કે ધડીમાં પાતાળમાં ને ધડીમાં આકાશમાં ખૂંચી જવા માગતો દેખાય છે. તમે વહાણુ-ના ખલાસીઓ તથા મારાં માણસો મળીને ત્રીસેક માણુ-સોના જનને ખાતર આ આખી આગબોટ, તમારા ને તમારા ખલાસીઓના જન અને અમારા જનો જોખમમાં મૂકે છે. બલા માણુસ, આ કાંઈ વિચાર કરવાનો અવ-સર છે ? જે કરવું તે તડ ને કડ કરી નાખવું જોઈએ. એને બદલે તમે નકામા વિચારના વમળમાં ભમો છો. ’

પણ મને હજી કોઈ ખાસ જોખમ—”

“ પણ દરેક ધંધાદારી માણુસને પોતાના ધંધામાં ઠયાં ને કેટલું જોખમ છે એની ખબર નથી પડતી. એવા જોખમોનો ખ્યાલ તો એ ધંધામાં નજ હોય એવા માણુ-સોને આવી શકે. એટલે જ આગબોટ ઉપર તમારા કરતાં મને વધારે જોખમ લાગે છે, ને હું તમને સૂચવું છું કે, તમારે આ આગબોટને હરકોઈ ઉપાયે ઉગારવાની છે !’

નાખુદો આ સાંભળી રહ્યો. એણે કહ્યું: ' બહુ સારું. મને સારું હુકમ હવે આપજ આપો. આપ ફરમાવો તે હું કરું. મારી પહેલી ફરજ પ્રત્યેક મુસાફર પ્રત્યેની મારી જવાબદારી અદા કરવાની છે; બીજી ફરજ હુકમનું પાલન કરવાની છે. આપ મને સ્પષ્ટ આજ્ઞા આપો. '

' બલે, હું તમને કહું છું કે, આ વહાણને તમે તાળડતોળ તોડી નાખો. '

ફકીર મહમદ અદગથી સલામ કરી ચાલ્યો ગયો. એણે આર ખલાસીઓને બોલાવ્યા. એમને હુકમ કર્યો: ' આ વહાણ માથેનું તરતું લંગર કાપી નાખો. '

'કાકેર વામણ બહાર નીકળ્યા, આગબોટની દિવાલને હાથ ટેકવતા, પ્રત્યેક એકથી લથડતા લથડતા પાછલા તૂતક ઉપર આવ્યા. વહાણનો સંબંધ તોડાતો જોવાને માટે એ આવ્યા હતા.

વહાણમાં વીસેક ખલાસીઓ હતા. નથુ લંઘો ફરીને એમને નાખુદો હતો. સહુએ વહાણને એકાએક છૂટું કરાતું જોયું.

નથુ લંઘાએ ખૂમ યાડી: ' એય નાખુદા, આમ કરવું હતું તો અમને ચેતાવવા તો હતા ! '

ફકીરમહમદ ઉપર નીચે પછડાતા અને લાકડાના ચચડાટ કરતા વહાણને અનિમેષતાકી રહ્યો. એની છાતી-મા ગલરામણ થઈ આવી. પોતે અઢાર માનવીઓનાં ખૂન કરતો હોય એમ એને લાગ્યું ને એની એ ગલરામણ આંસુ વાટે બહાર નીકળી.

' એય કપ્તાન, ' નથુએ ફરીને ખૂમ મારી.

' અમને તોડવા હોય તો તોડી નાખ, પણ આ અમારો કૂવાથંલ તો ઉભો કરી લેવા દે, અમારા સઠ અડાવવા દે, નીરમ સરખું કરવા દે. આ લાઈ ! એક

કલાક તો થોભી જા! જરા તો ઈન્સાનિયત બતાવ!

ફકીરમહમદ નથુ લઘોને તાકી રહ્યો, ને ખલાસીઓનાં દોરડાં કાપવાના અવાજમાત્રના પડઘા વહાણ ઉપર પડ્યા.

‘કપ્તાન! દરિયાના રિવાજ તું કેમ ભૂલ્યો? અમને અમારો જાન બચાવવાની એક તક તો આપ. એક કલાક નહિ તો અરથો કલાક તો થોભી જા.’

ફકીરમહમદે આશાલરી આંખે ઠાકોર સામે જોયું: ઠાકોરની આંખમાં એણે હઠ વાંચી લીધી, ને ભારે હૈયે ને રૂંધાતે કંઠે એ પોતાની જોરડીમાં આલ્યો ગયો. એના ધુસ્કાના છાતીકાટ પડઘા કયાંય મુઠી એના ખલાસી-એએ સાંભળ્યા.

‘કપ્તાન!’ નથુએ છેલ્લી ધૂમ મારી: ‘ળીચું કાંઈ નહિ તો થોડાંક બોયાં ફેંકતો જા. બચશું એટલા એનાથી તરી જાશું. બધાને મારે છે તો થોડાકને તો બચાવ!’

‘બોયાં તો આગબોટ ફૂંચે તો અમારે ન જોઈએ-કે?’ ઠાકોરે કહ્યું.

ત્યાં તો દોરડું તૂટ્યું, ને આગબોટે આગળ ફૂંકેા માર્યો. બોબના તાણમાંથી મુક્ત આગબોટ તોફાનની આંધીમાં દેખાતી બંધ થઈ ગઈ. થોડી વારમાં તો આઠાશ-માં તરતા એના ધૂમાડા જ દેખાતા રહ્યા. આગબોટ વેગથી મોજા કાપતી નજર બહાર થઈ ગઈ.

વહાણમાં બેઠેલાઓને તો પોતાનાં જીવતરનાં અંત આલ્યાં દેખાયાં. એમનાં હૈયાં કોઈ જાતની લાગણી અનુભવવાને નાઈલાજ નીવડ્યાં. એમનાં મગજ પાગલ માણુમની માફક સદંતર વિચારક્રિયાથી રહિત બની ગયાં. જીવતરની સામે પારથી એઓએ આગબોટને—અને એ માથે આ જગતને—એમના ત્રામથી મૂઠ બની ગયેલી આજોથી દૂર ને દૂર થતાં જોયાં.

નથુ લંઘે અત્યાર સુધી કરગરતો હતો. હવે એના-
માં કોઈ નવું જોમ આવ્યું. સમુદ્ર સાથે જીવનમરણનો
જુગાર ખેલતા ખલાસીની ઠંડી તાકાત એની આંખમાં
ચમકવા લાગી.

‘હવે હાથ જોડીને કોઈ મ ખેસલે’ નથુએ ખૂમ
મારી. અહ્યા આ બધા ઠાકોરના નોકરો તમે વહાણ-
માંથી માંડો પાણી ઉલેચવા, ને આપણે બધા હાલો,
ફવાથંભ કરી ઘો ઉભો.’

તોફાન હવે તો વધ્યું હતું ને એવું ઉન્માદલક્ષું
જોમ વધતુંજ જતું હતું. વહાણ આગળ, પાછળ, ઉપર,
નીચે પછડાતું હતું. બંને બાજુએથી એમાં પાણી ભરાતું
હતું. પવન તાંડવ ખેલતો હતો. આવા સંજોગોમાં વહાણ-
ના મધ્યભાગમાં ત્રીસથી ચાલીસ ફૂટની ઉંચાઈનો થાંભલો
રાખવો એ કાંઈ બાળકના ખેલ તો નથી જ.

બંડારિયામાંથી તેઓએ ફવાથંભના બે ઠટકા બહાર
ઠાઠયા. ખીલાથી બે ઠટકા સાંધીને ફવાથંભ તૈયાર કર્યો.
ત્યાં તો અધું વહાણ પાણીથી ભરાઈ ગયું.

‘માંડો બધાય ઉલેચવા’ નથુએ પાસે પટેલી લોખં-
ડની બાલદી ઉપાડીને કહ્યું ને બધા ખલાસીઓ બાલદીઓ
ઉપાડી ઉપાડીને પાણી બહાર ઉલેચવા માંડયા.

વીસેક ખલાસીઓ ને વીસેક જેટલા મુસાફરોએ
મળીને દોઢ બે કલાકના સતત પરિશ્રમ પછી પાણી
ઉલેચી નાખ્યું.

‘હું મારા ભાઈ! બોલો હલાંભે હલાંભે.’ નથુએ
ખૂમ પાડી ને ફવાથંભનો છેડો ઉપાડ્યો. સહુએ ફવાથં-
ભ ઉપડાવ્યો. ફવાથંભ અદ્દર થયો કે વહાણને આકરી
ઝોક આવતાં તૂતક ઉપર પટકાઈ પડ્યો.

‘કોઈ ન હાર્યો; ઉપાડો ખીજ વાર. બોલો, હલાં-
ભે હલાં...આં...આં...ભે...એ...એ’

નથુએ ળીજી વાર છેડો ઉપાડયો તોફાનથી ડગ-મગતા અને હર ક્ષણે પાણીના ળોજથી નીચે ળેસતા વહાણના મધ્યભાગમાં થોડી વારમાં કાળેલ ખલાસી-ઝાએ કૂવાથ'લ રોપી દીધો.

‘ હવે વારો સઢનો. ’

વહાણ પાછું ભરાયુ હતું. વહાણના કારવાન (શરીર)નાં ખપાટિયાં અંદર અને ળહારના પાણીના ળેરથી વધારે કચુડાવા લાગ્યાં.

સઢને ળહાર કાઢી ખલાસીઝાએ કૂવાથલ ઉપર રોપી દીધો.

‘ હાં, હવે ઠોઈ ન ગભરાયો. સહુ તમારા દેવદેવીની આશિષ માગો. હવે આપણે કરો લો નથી. ’

સુકાન ળરોખર ઠીક કરીને નથુએ હાથમાં લીધું. વહાણ તરતું થઈને પવનના ળેરથી આગળ વધવા માંડયું.

ને તોફાન વધ્યે જ ગયું.

‘ નથુ! તમે તો ખૂબ કરી હો. ’ સહેજ આડી પાખ કરી સમળી ઉડતી હોય એમ સહેજ આડાપેટે વહાણને તરતું નેઈ ચતા કામઢારે સંતોષથી કહ્યું: ‘ અમે તો આશા મૂકી દીધી હતી. ’

‘ હા, આશા તો અમને ય નહોતી; પણ ધણીની મરજી હતી તો વળી કારી ફાવી. ’

‘ તોય તમે જળરા તો ખરા. છાતી ફાટી નય ને હેયુ હાથ ન રહે એવે વખતે તમે વહાણ ઉપર આ મોટો યાંલલો જડી દીધો ને માથે આ મોટાં ધાળાં ળુંગણુ ળાંધી દીધાં. સાણુ, માણુસ તે આનાથી વધારે શુ કરી શકે ? ’

‘ હવે તો લાઈ ! આગળોટના દાયકા અમારા જેવાના દાયકા આથમી ગયા. અમારી

ટાની કળા આજ કોણ બહુ છે ને કોને એની પરવા છે ?
બાકી અસલના અમારા ખલાશીઓ બુઓ તો તમારી
અકલ કામ ન કરે એવાં જોખમો ઉઠાવે.’

‘નથુલાઈ ! તમારું વતન કયું ?’ ચતા કામદારને
રસ પડતાં એણે પૂછ્યું.

‘વતન તો ભાઈ માંડવીમાં.’

‘તમે માંડવીના જ ? તળના ? ત્યાં વહાણ બહુ
સારાં બને છે ખરું ને ?’

નથુ લંઘાએ ચોપાસ એક અભિમાનભરી નજર
ફેરવી. તોફાને હવે પ્રલયકાળના અંજવાતનું સ્વરૂપ પક-
ડ્યું હતું. મોજાંનાં શિખરોમાંથી ઉડતી શીણની કણીઓ
ફવાથંબની ટોચ સાથે અચડાતી હતી. વહાણ એક લીધા
કરતું હતું. એનાં પાટીઆં ખૂળ જોરથી ચચડાત કરતાં
હતાં, છતાંયે આ મજબૂત વહાણ મોજાંની ડુંગરમાળની
ધારે અને ખીણોમાં સલામત તરતું હતું.

‘હા, માંડવીનાં વહાણો એક વાર તો મુલક-મશહુર
હતાં. આ મારા જ વડવાઓ માંડવીમાં વહાણો બાંધતા
તે બધે વખણાતાં. આ પેલો મોટો નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ
નહિ, એના ફ્રેન્ચ કાફલાને ટૂંકાલગરની લડાઈમાં શિકસ્ત
આપનાર નેલ્સન સાહેબ પોતે જે જહાજ વાપરતા એ
‘વિકટરી’ નામનું વહાણ મારા જ વડવાઓએ માંડવીમાં
બાંધેલું. એ જ વહાણમાં બેસીને એ સાહેબ એ લડાઈમાં
વિજય પામ્યા હતા.’

ચતા કામદાર માટે આ વાત નવી હતી.

“પણ આ ‘વિકટરી’ વહાણ માંડવીમાં બાંધાયું હતું,
એ તો અમે કયાંય નથી સાંભળ્યું કે નથી વાંચ્યું.”

“તમારી લણવાની ઉતાવળમાં બાપુ, અમારા જેવા-

નાં નામ કે ઠામ લખવાની કોને ગરજ કે નવરાશ હોય
કે એવું એ લખે !”

આર કલાક-ચતાં સૂર્ય નમતો થયો, ને તોફાન તો
વધ્યેજ ગયું. માનવીએ જીંદગીમાં નહિ સાંભળ્યા હોય
એવા એવા કડાકાઓ કોળભૈરવના હૂંકાર સમા એ કાળે
એના કાનમાં અથડાવા લાગ્યા.

ને આગખોટ પણ હવે તો લેવાવા માંડી.

‘હલ્લો ઠાકોર સાહેબ’ હંફી સાહેબે કરડાઈલિયા
હાસ્યથી કહ્યું: ‘વહાણને તોડી નાખવા છતાં પણ આગ-
ખોટનો તો ઉગાર ન જ થઈ શક્યો ખરું ને ? તમારા
જેવાને માટે તો શોભારૂપદ પગલું એજ હતું કે વહાણને
તોડવું ભેઈવું, ન હતું. હું તે વખતે સૂઈ ગયેલો એટલે
મને ખબર નહિ; નહિતર હું એમ ન જ થવા દેત. અંગ્રેજી
આચારની નકલ કરનારાઓએ સાથે સાથે અંગ્રેજ ખાન-
દાની પણ શીખવી ભેઈએ.”

ત્યાં તો એ-જીન વિભાગમાંથી ખૂમ પડી: ‘મોભા-
ના મારાથી આગખોટનું પ્રોપેલર-સંચારક યંત્ર-તટ્ટુ છે.’

મેગેક્ષનમાંથી કમાનનો પડછંદ અવાજ આવ્યો: ‘મુ-
સાફરો ! જીવન ગયાવવા માટે ખોયાં (લાઈફબેલ્ટસ) પહેરી
લો. ખલાસીઓ ! લાઈફખોટો જુકાવવા તૈયાર થઈ રહો.’

આગખોટ ચાલતી બંધ પડી ગઈ. મોભાનાં પાણી
તૂતક ઉપર પછડાતાં તે આગખોટની ગતિ અને ઝોકથી
સાગી ખાબુએ ઘોઘ વાટે નાકળી જતાં; આ પાણી હવે
આગખોટમાં ભરાવા લાગ્યાં.

થોડી વારમાં આગખોટના મુસાફરોને મોતની કાર-
ની આગાહી આપતો પાણી ઉલેચવાની ડંફી ચાલવાનો
ખિડામણો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. કોઈ મુસાફર જીંદ-

ગીમાં એક જ વાર સાંભળે તો ભવેલવ સુધી ન ભૂલે એવો એ ઘોર અવાજ છે. વાઘનો તરસ્યો ઘૂરકાટ, ઘુવડનો ભયપ્રદ પડકાર એ અંતકાળના અવાજમાંથી પડછંદ પડ્યા પાડી માનવીને એના જોજમાં જ કચરી નાખે છે. થોડીક વાર ચાલી ત્યાં તો ડંકી નકામી થઈ ગઈ.

ને આગબોટમાં પાણી ભરાવા લાગ્યું. મહેરાનો આગલો ભાગ પાણીમાં દટાવા લાગ્યો.

‘કેપ્ટન! તમે શું ધારો છો?’ પ્રોફેસર ઉનવાળાએ પૂછ્યું.

ફકીરમહમદે ત્રાસથી થીજી ગયેલી આંખોવડે આખાંચે જગતથી ડરતા દેખાતા ઠાકોર સામે એક નજર નાખી.

પ્રો. ઉનવાળાએ એ મૂંગો જવાબ સમજી લીધો. ‘હા, મને પણ એમ જ લાગે છે’ એણે ધીમથી કહ્યું.

‘પ્રોફેસર સાહેબ!’ થોડી વાર રહીને ફકીર મહમદે એકાએક પૂછ્યું: ‘આપ જરા આ ઝાણુ ધ્યાનથી જોશો? અંતકાળે મારી આંખ મને દગો દે છે કે શું?’

આપાસ ઉછળતાં મોજાંઓનો મરણનાચ ઘોર દુંદુભીના અવાજ સાથે ચાલી રહ્યો હતો. માનવીને ભરખી જવાને ઇશ્કાર કરતો શાકિનીઓ જેવાં ઉછળતાં મોજાંની અખંડ ભાસતી દિવાલની આરપાર તરતમાં કોઈ દેખાય એવું ન હતું.

‘મેં એક વહાણુ જોયું.’ ફકીર મહમદના અવાજમાં ભયની છાંટવાળી અનાયતા હતી ‘આપણું ડૂબી ગયું એવું જ વહાણુ-જાણુ કે એજ વહાણુ કે પછી એનું ભૂત!’

‘વહાણુનું તે વળી ભૂત થતું હશે ખરું?’

‘હા, તમે એ વાત ન માનો; પણ ડૂબેલાં વહાણુનાં ભૂતો થાય છે, અને એ જેને દેખાય એવું મોત આવે-

હું સમજવું. કોઈ પણ ખલાસીને પૂછશે તો એ તમને વહાણના ભૂતની વાતો કરશે.’

‘કાંઈ નહિ. એ તો આપણે પેલું વહાણ તોડી નાખ્યું એની અસર તમારા હૃદય ઉપર છે’ પ્રો. ઉનવાળાએ કહ્યું. અને કેપ્ટને ખતાવેલી દિશામાં તેણે સહજ નજર નાખી. તેને એક ચમક આવી ગઈ. સાચે જ ઉછળતાં મોજાઓની દિવાલને પેલે પાર મોજાંના એક મોટા ડુંગર ઉપર એણે એક વહાણને તરતું જોયું.

‘વહાણ ! વહાણ ! દેશી જહાજ !’

આગળના ભાગમાંથી ખૂબ પડી. કોઈ અકચ આશાથી સહુના યાકેલા હૈયામાં નવા પ્રાણ પુરાયા. સહુ કોઈ જોખમો ઉવેખીને બધા આગળ દોડયા.

ફરીરમહમદ એ જૂનો તારો હતો. એ ખીજાઓની આશામાં સાથ ન આપી શક્યો. એને તો આવનાર વહાણ પારલૌકિક લાગ્યું. નયુના વહાણનું ભૂત એને અંતકાળે દેખાયું. ત્રાસથી ભયથી એ જડ જેવો ઉભો રહ્યો. પ્રોફેસર ઉનવાળાની સૂચનાથી એક ખલાસીને સહાયનો વાવટો આગળોટ ઉપર ચડાવતો એણે જોયો, ને એની આંખમાં ન સમજાય એવો ભય, એવી વેદનાના ઝાળા પથરાયા. ત્યાં તો વાવટો જોયાનો સ્વીકાર કરતો વાવટો સામેના વહાણના ફવાઈલ ઉપર ચડ્યો.

એક ક્ષણ તોફાનનાં બધાં ઉન્માદ શબ્દો ને બધાંએ આવનાર વહાણને અને વહાણ ઉપર ઉભેલા દેખાતા માણસોને જોયા.

‘ઉનવાળા સાહેબ !’ વાઘણ ઠાકોરે મોટે અવાજે કહ્યું: ‘આ ચતા કામદાર જેવો કોણ હશે ?’

‘આ નયુ લંઘો તો ન હોય !’ એક ખીજા માણસે કહ્યું.

‘હવે એ તે અહીં ક્યાંથી હોય ? એ બિચારે તો ગયો.’

વહાણુ હવે સાવ નજીક આવ્યું ને સહુએ એ પારખ્યું. એ વહાણુ નથુ લંઘાનું જ હતું, નજીક આવતાં નથુ લંઘાએ સાદ દીધો: ‘કેટલું સાહેબ! શું છે ?’

‘અમારી મશીનરી તૂટી છે. આગબોટ બેખમમાં છે. તમે કંઈ કરી શકશો ?’

‘સાવધ રહો. અમે દોર નાખીએ છીએ તે પકડી લો, અમે આગબોટને જેવું જઈશું.’

‘શું કહ્યું ? શું કહ્યું ?’ તાબુળ બનેલા કેટલેને કહ્યું: ‘વહાણુ આગબોટને જેવું એ કેમ બને ? વહાણુમાં ‘રીઝર્વ પાવર’ હોય જ ક્યાંથી ? એટલે એ એનાથી વધારે વજનનો ભાર જેવેજ કેમ ?’

‘વહાણુની પાવર ? એ વાતની તમે કશી ચિન્તા ન કરો. દોર પકડી લ્યો એટલે અમે બધું કરી લેશું.’

તોફાનના ઇફકાર વચ્ચે વહાણુ આગબોટને તાણવા માંડી ને આગબોટ પાછળ તણાઈ પણ ખરી.

બાર કલાક પછી તોફાન શમ્યું ત્યાં સુધી એ વહાણુ એ આગબોટને જેવું રાખી.

આ કોઈ કહાણી કે કિસ્સો નથી, પરંતુ એક તદ્દન સાચી બનેલી વાત છે. એ મુસાફરીમાં વાઘજી ઠાકોર સાથે ગયેલા માણસો પૈકીના એક માણસ પાસેથીજ આ વાત લેખકે જાતે સાંભળી છે. આપણા બલાસીએ માટે તો આ જાતનાં સાહસો કાંઈ નવાં નથી. અનાદિકાળથી એઓ આવાં અને આનાથી ચટિયાતાં સાહસો વખતોવખત લેવાવતા આવ્યા છે.

(તા. ૨-૪-૧૯૩૨ ના “કૃષ્ણબા” માંથી)

૨૧-વહાદૂર વહારવટીઆ લાલો અને લખો

(લેખક-શ્રી. મગનલાલ બાપુજીભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ)

ઈ. સ ૧૮૨૫ના અરસાની આ વાત છે. જેડા જીલ્લામાં ખારૈયા ઠાકોરોની ખૂબ વસ્તી હતી લાલો અને લખો નામના એ ખારૈયા ઠાકોર ભાઈઓ હતા. આ ખારૈયા કેમ મૂળથીજ બહાદુર અને લડાયક હતી. લાલા અને લખાને વંશપરપરાથી ગીરામ મળેલો હતો. આ બંને ભાઈઓ જેડા જીલ્લાના પરાંતજ ગામના વતની હતા અને પોતાના ગીરામની આવકમાંથી પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવી પોતાનો વખત આનંદમાં પસાર કરતા હતા. એક વખતે પરાંતજના ખારૈયાઓએ તડી-આદમાં ઘાડ પાડી. આ ઘાડની તપાસ કરવા જેડાનો અગ્રેજ કલેક્ટર પરાંતજમાં ઉતર્યો અને લાલા તથા લખાને કલેક્ટરે પોતાના તબુએ બોલાવ્યા. લાલા-લખા-એ સાહેબને સલામ કરી અને પોતાને શા માટે બોલાવવામાં આવ્યા છે તે પૂછ્યું. સાહેબે કહ્યું કે “દુમ લોકે ળડા બદમાશ હો; એ લુંટમે દુમારા હાય હે”

તેઓએ જવાબ દીધો- “નહિ સાહેબ ! લુંટની વાતમાં અમે કંઈ પણ જાણતા નથી. અમે તદ્દન નિર્દોષ છીએ” પણ સાહેબને આ વાત સાચી લાગી નહિ. તેમણે લાલા-લખાને કહ્યું કે “જાવ, આજસે દુમારા ગીરામ ખાલસા કરતે હે.” થઈ રહ્યું. લાલા ને લખાને

માથે બાણે વીજળી પડી. પળભર તેમની આગળ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ બંધી થઈ અને પોતાનાં બાળકો બાણે ટુકડા રોટ માટે તેમની પાસે યાચના કરતાં હોય તેમ દેખાયું. ર દૃશ્ય ભ્રેષ્ઠ બંને ભાઈ કમકમી ઉઠ્યા. વંશપરંપરા ચાલતો આવેલો ગીરાસ આમ વિનાવાંકે સાહેબ પડાવે છે અને પોતાનાં બાળક ભૂખે ટળવળે તે કેમ બને ? બંને ભાઈઓની નાડીઓમાં આ બનાવ બનવાથી ઉભો લોહી ધસારાબંધ વહેવા લાગ્યું અને તેમની અત્યા સુધી ઢંકાઈ રહેલી શ્રવીરતા પ્રગટી નીકળી; છતાં બંને ભાઈઓએ એક વધુ વળત સાહેબને આશુ કરવા વિચાર કર્યો અને તેઓ સાહેબ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા “ સાહેબ ! અમે નિર્દોષ છીએ. નાહક અમ ગરીબનો રોટ લો પડાવી લેવાથી આપને શું ફાયદો થશે ? ”

“ હુમ લોક બહે બહુમાસ હો. ” સાહેબ બોલ્યા “ હુમરી ખાત હમ નહિ સુનતે, બપ ! ” છતાં પણ લાલ લખો આશુ કરવા લાગ્યા. સાહેબે લાલા-લખાને દા દીધી નહિ. આથી બંને ભાઈઓએ નિશ્ચય કર્યો કે ક તો મરણ કે કાં તો ગરાસ પાછો મેળવવો.

બહારવટે

ખીજે દિવસે બંને ભાઈઓએ પોતાના કુટુંબ કળીલા ને કોઈ એક ગુપ્ત સ્થળે પોતાના સગાઓને ત્યાં રવાન કરી દીધું. બાળકોથી છૂટા પડતાં બંને ભાઈઓને માય લાગી અને આ શ્રવીરો થોડી સમય માટે કાયર બન્યા પણ કાળબને કઠણ કરી બંને પોતાના કુટુંબ કળીલાથી છૂટા પડ્યા. પોતાના ગામમાંથી થોડા શ્રવીર માણસે લઈ લાલા-લખાએ નાની ટોળી જમાવી, વાત્રકનાં કોત રોનો આશરો લીધો; અને ત્યાંથી તેમણે ખેડા જીલ્લામ ધાડો પાડવાની શરૂઆત કરી. ધોળે દિવસે લાલા-લખા ખેડા જીલ્લામાં ગામો ભાગતા અને જે ગામ લૂંટતા ત્ય પોતાનું નામ કહેતા. દિવસે દિવસે લાલા લખાનો ત્રા

એટલો બધો વધી પડ્યો કે ખેડા અને માતર વચ્ચેનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો અને દિવસે પણ એ રસ્તે ચકલુએ ફરકતું નહિ. સરકારી ફરિયાદો ખેડામા હતી. એટલે સરકારી કામ માટે લોકોને હરકત પડવા લાગી. છેવટે આ બૂમ ખેડાના ફલેક્ટર પાસે પહોંચી. તરતજ સાહેબ પોતે મીલીટરીના સિપાઈઓ લઈને આ બહારવટીઆઓને કબજે કરવા નીકળી પડ્યો. આજે આ ગામ તો કાલે પેલું ગામ, ભાગતાં ભાગતાં લાલો-લખો પોતાની ટોળી સાથે પોતાના રહેઠાણ પાસે આવી લાગ્યા. સાહેબ એક ગામથી બીજે ગામ અને બીજે ગામથી ત્રીજે ગામ એમ બહારવટીઆઓની પાછળજ દોડતા હતા. સાહેબને બૂમ અને ઢાકની પરવા નહોતી. તેને તો ખસ બહારવટીઆઓને જીવતા પકડી પોતાનો કીર્તિકળશ અજાણાવવો હતો. આખા દિવસજુ થાકેલુ લશ્કર પણ નામરજી છંતાં સાહેબની પાછળ ઘસડાતું હતું. એક વખત બહારવટીઆઓ નિરાંતથી ખાટી શેકતા હતા. ખાટી તૈયાર થઈ અને બહારવટીઆઓએ પોતાની ક્રુધાને શાન્ત કરી ત્યાં ફરથી ખેપટ ઉડતી જણાઈ. બહારવટીઆઓને લાગ્યું કે નક્કી સાહેબ આવે છે.

બધા બહારવટીઆઓએ પોતાનાં હથિયાર સંભાળ્યાં. નેતનેતામાં તો સાહેબ અને તેનું લશ્કર વાત્રકનાં કોતરો નજીક આવી પહોંચ્યું. બહારવટીઆઓની બંદુકો ધાણીની માફક તડાતડ ફૂટવા લાગી. સાહેબે સોલજરોને ગોળીબારનો હુકમ આપ્યો. એ હુકમ મળતાં જ સોલજરોએ રાયફલો હાથમાં ઉપાડી નેમ તાકી; પણ આ શું? સોલજરોની રાયફલમાંથી છટેલી બધી ગોળીઓ એક માટીની મોટી લેખડમાં વાગી અને બહારવટીઆઓ જણાયા નહિ. એટલે સાહેબે આગળ કૃચ કરવાનો હુકમ આપ્યો. જેવું લશ્કર કૃચ કરી બે ચાર કદમ આગળ વધ્યું, ત્યાં તો બહારવટીઆ બાણે બોંચમાંથી ન

નીકળ્યા હોય તેમ એકદમ ફૂટી નીકળ્યા અને પાછી તેમની ળંદુકોમાંથી ગોળીઓ છૂટવા લાગી. સાહેબને ખૂબ ચીક ચઢી અને સોલ્જરોને મારો ચાલુ રાખી આગળ વધવાનો હુકમ આપ્યો. સોલ્જરોની ળધી ગોળીઓ નકામી જતી હતી. કારણ, ળહારવટીઓએ લેખડની પાછળ છુપાઈ જતા અને ધીમે ધીમે વાત્રકનાં એ લયાનક ક્રોતરોમાં ઉડા ને ઉડા ઉતરતા જતા હતા. સાહેબે પણ તેમની પાછળ ક્રોતરોમાં ઉતરવું ચાલુ રાખ્યું. એટલામાં ળહારવટીઓએ ળીજે રસ્તે ક્રોતરોની લેખડો ઉપર ચઢી ગયા અને ક્રોતરની અંદરના સોલ્જરો ઉપર ળંદુકો ફેડવા લાગ્યા. ભેતભેતામાં તો ક્રેટલાય સોલ્જરોને તેઓએ સ્વધામ પહોંચાડી દીધા. સાહેબને હવે પ્રશ્ન થયો કે, શું કરવું? ત્યાં અચાનક એક ગોળી આવી અને તેની ટોપી લઈ ચાલી ગઈ. સાહેબે ઘોડાને પાછો વાળ્યો. વધેલા સોલ્જરોએ સાહેબનું અનુકરણ કર્યું, અને મહાસુસીળતે સૌ ખેડા લેગા થયા.

વિષ્ટિ

ઘોડી રાત્રે સાહેબ પોતાના ળંગલામાં પહોંચ્યો. મડમ અને ળાળકો સાહેબને ભેતાં જ ળાળી પડયાં. મડમ તો એકદમ રડવા લાગી. સાહેબે આશ્વાસન આપી મડમને શાન્ત કરી. જમ્યા પછી સાહેબે પોતાની વીતકકથા મડમને કહી. આ સાંભળી મડમ ખૂબ ગલરાઈ ગઈ અને તેણે સાહેબને આજીજી કરી કહ્યું કે “તમે એ લોકોને તેમનો ળીરાસ પાછો આપો; નાહક જીવને શું કરવા ભેખમમાં નાજો છો? એ ળહારવટીઓ લોકોનો હું ઉપકાર માનું છું કે આજે તમોને જીવતા આવવા દીધા; નહિ તો અમારી અને આ ળાળકોની શી વલે થાત?” આમ કહી ફરી પાછી મડમ રડી પડી. તેને આશ્વાસન આપી સાહેબે કહ્યું કે, કાલે હું તેમને ળળર મોકલીશ અને તેમને તેમનો ળીરાસ પાછો આપીશ. મડમે કહ્યું:

“પણ હું એક વચન માગું છું કે તમે તેને બોલાવ્યા પછી દગો કરશો નહિ. સાહેબે કહ્યું કે “જા, માફ વચન છે. બહારવટીઆઓને દગો નહિ કરે.” મડમે કહ્યું: “એ બહારવટીઆ ‘અહીં’ આવે ત્યારે મને જરૂર બતાવજો.” આમ ‘વાટાઘાટ’ કરી મોડી રાત્રે બંને નિદ્રાધીન થયાં. બીજે દિવસે સાહેબે એક હિંદુ સિપાઈને બહારવટીઆઓના રહેઠાણ તરફ રવાના કર્યો; અને તેની સાથે કહેવરાવ્યું કે, સાહેબ! તમારી વિધિ કરવા માગે છે; માટે ચાલો. આ હિંદુ સિપાઈ વાત્રકનાં કોતરો તરફ જઈ રહ્યો હતો. બહારવટીઆઓ ગઈ કાલના બનાવથી સાહેબને શું અસર થઈ છે, તેનો વિચાર કરતા કોતરોની બહાર બેઠા હતા. ત્યાં દૂરથી તેમણે એક માણસને પોતાના તરફ આવતો જોયો એટલે વિચાર્યું કે નક્કી કંઈ નવાજૂની છે. આમ તેઓ માંહેમાંહે વાતો કરતા બેઠા હતા ત્યાં પેલો હિંદુ સિપાઈ આવી પહોંચ્યો. બહારવટીઆઓને તે હિંદુ સિપાઈએ તુરત ઓળખ્યા એટલે તે બોલ્યો: “સાહેબ તમારી સાથે વિધિ કરવા માગે છે, માટે ચાલો.” લાલાએ કહ્યું: “સાહેબનો શો ભરસો ? કોઈની બાંહેધરી વિના અમે આવીશું નહિ. જા, સાહેબને જઈને કહેજો.” બહારવટીઆઓને જવાબ લઈ પેલો સિપાઈ બેઠા પહોંચ્યો અને સાહેબને વાત કરી કે બહારવટીઆ બાંહેધરી વિના આવવા ના પાટે છે.

બારોટની બાંહેધરીએ

બીજે દિવસે સાહેબે ફરી સિપાઈને રવાના કર્યો અને તેની સાથે કહેવરાવ્યું કે, તમે જેની બાંહેધરી માગતા હો તેની બાંહેધરી આપીએ. સિપાઈ બહારવટીઆઓની પાસે ગયો અને તેમને સાહેબનો સંદેશો કહ્યો. બહારવટીઆઓએ જાણ્યું કે, નક્કી સાહેબનો વિચાર છે, નહિ તો આમ બળે વળત પૂછવા મોકલે નહિ. બહારવટીઆઓએ સિપાઈને કહ્યું કે જે માતરના બારોટ

જેભાઈની ઘાંટેધરી આપો તો અમે આવીએ. સિંપા-
 ધએ જઈ સાહેબને વાત કરી એટલે સાહેબે માતર
 ઘોડેસ્વારને સ્વાના કર્યો અને જેભાઈ ધારોટને ખેડા
 ખોલાવ્યા. ઘોડેસ્વારે માતર જઈ ધારોટને સાહેબનું
 આમંત્રણ છે એમ કહ્યું; એટલે ધારોટને ક્ષણ પડી કે
 શા માટે કલેક્ટર સાહેબ મને ખોલાવતા હશે ? આમ
 મનમાં વિચાર કરતા હતા ત્યાં સ્વારને કહ્યું કે “આસ
 જરૂરનું કામ છે, માટે જલદી ખોલાવ્યા છે.” સ્વારના
 શબ્દો સાંભળી ધારોટની વિચારનિદ્રાનો ભંગ થયો
 અને મનમાં તકવિતક કરતો ઘોડેસ્વારની સાથે ખેડાનો
 રસ્તો લીધો. સાહેબને બંગલે જઈ ધારોટ સાહેબને
 સલામ કરી અને પોતાને શું કામ ખોલાવ્યો છે તે પૂછ્યું.
 સાહેબે કહ્યું કે “આપણા ખેડા જીલ્લાના પરાંતજ ગામના
 પેલા બે લાલો અને લખો પોતાનો ગીરાસ મેળવવા બહા-
 રવદુ ખેડે છે. તેઓને તેમનો ગીરાસ પાછો આપવો છે.
 તેમને અહીં ખોલાવ્યા, પણ આવતા નથી. તેમણે તમારી
 ઘાંટેધરી માગી છે; માટે તમે તેમને જઈ અહીં તેડી
 લાવો.” ધારોટે કહ્યું: “પણ સાહેબ ! દગો થયો તો ?”
 સાહેબે કહ્યું: “માફ વચન છે.” ધારોટને તોય શંકા
 પડવા લાગી. અંગ્રેજ બચ્ચો છે એટલે વચન પ્રમાણે વતે
 ખરો, પણ કંઈ કહેવાય નહિ; એમ ધારોટ મનમાં
 વિચાર કરવા લાગ્યો. ધારોટને આમ વિચાર કરતો જોઈ
 સાહેબે કહ્યું કે “કેમ ધારોટજી ! હજી મારાં વચનો
 ઉપર તમને વિશ્વાસ નથી ? આ મારી મડમ પણ તમને
 વચન આપે છે.” મડમે પણ ધારોટને કહ્યું કે “ધારોટ-
 જી ! આપ જાવ, દગો થાય તો હું જવાબદાર છું. હું
 એક અંગ્રેજ બચ્ચાની પુત્રી છું. મારાં વચનો ઉપર આપ
 વિશ્વાસ રાખો.” જેભાઈ ધારોટને મડમનાં વચનો સાંભ-
 લી વિશ્વાસ આવ્યો. અને તે વાત્રકનાં કોતરો તરફ જ્યાં
 લાલા-લખાનું રહેઠાણ હતું ત્યાં પહોંચ્યો. દૂરથી ધારોટ
 લાલા લખાને બેઠેલા જોયા એટલે ધારોટ પોતાના પુલંદ

અવાળે બહારવટીઆઓને ખીરદાવ્યા. લાલા અને લખા-
એ બાણુ' કે “બારોટ આવ્યા તો ખરા. નક્કી આપણી
અરજ દીનદયાળુ પ્રભુએ સાંભળી છે.”

ગીરાસ મળ્યો.

બારોટે બહારવટીઆઓને કહ્યું કે “સાહેબે મને
વચન આપ્યું છે કે હજો નહિ કરું; માટે મારી સાથે
ચાલો.” બારોટમાં બહારવટીઆને પૂરો વિશ્વાસ હતો
એટલે બહારવટીઆઓ બારોટની સાથે ખેડા તરફ ચાલ્યા.
લાલો અને લખો બંને જણુ બારોટની સાથે ખેડા આવ્યા
અને સાહેબને બંગલે ગયા. સાહેબ અને મડમ બંને
રાહ જોઈને ખેડાં હતાં, ત્યાં બારોટ આવી પહોંચ્યા.
સાહેબે બહારવટીઆઓને હાજર કરવા કહ્યું. મડમ કોચ
ઉપર ટટાર થઈને બેઠી અને પોતાના ધણીને જીવતદાન
આપનાર એ ઉદાર અને પોતાના ગીરાસ માટે લડનાર
એ સાચા વીર પુરુષોને નીરખવાને માટે તૈયાર થઈ રહી.
બારોટે બહારવટીઆ લાલા અને લખાને સાહેબ સામે
ઉભા કર્યા. આ બે ભાઈઓમાં સાહેબને અજબ
ફેરફાર લાગ્યો. ક્યાં પોતે પરાંતજમાં ગીરાસ ખાલસા
કરતી વખતે જોયેલા બે ભાઈઓ અને ક્યાં આ ! મડમ
તો આભીજ બની ગઈ. વિશાળ છાતી, બારબાર માસની
ચઢેલી ઢાઢી, ગર્દન સુધી વાંકડીઆ વાળ, લોખંડ જેવી
ઠાયા અને અગ્નિ જરતાં નેત્રો જોઈ મડમ મનમાંજ વિચા-
રવા લાગી: “હિંદુસ્તાનમાં આવા કેટલાય માણુએ હુએ !”
લાલા-લખાએ આજે સાહેબને સલામ કરી નહિ. બંને
આજે અણુનમ ઉભા રહ્યા. સાહેબે કહ્યું કે “બહાદુર વીર
નરો ! તમારું ચૂરાતન જોઈ હું ખુશ થયો છું, પાછળથી
તપાસ કરતાં ધાડ પાડવામાં તમારો હાથ નહોતો એટલે
તમોને મેં અન્યાય કર્યો હતો. હાલ મને મારી જે

લાઈએ જેવા અણનમ આંબ્યા હતા તેવાજ અણનમ ફક્ત આંખોથી ઉપકાર માની ચાલ્યા ગયા.

ઉપસંહાર

ખીજે દિવસે પરંતજમાં ખારૈયા ઠેમ તરફથી લાલા અને લખાને પોતાને ગરાસ પાછો મેળવી આંબ્યાથી માન આપવામાં આંબ્યું અને લાલા લખાએ પોતાનાં ખેરાં છોકરાંને તેડાવી લીધાં. પાછું પ્રથમની માફકજ લાલા-લખો આનંદમાં દિવસો વીતાવવા લાગ્યા. લાલા-લખાને ગીરાસ આપવામાં જે ખારોટની જાહેધરી હતી તે ખારોટના વંશ-વારસોને લાલા અને લખાનું કુકુંજ બહુ માન આપતું, અને આત્યારે પણ પરંતજમાં લાલા-લખાના વંશને એ ગીરાસ લોગવે છે. આ વાતને બહુ વખત થયો નથી. ફક્ત સો વર્ષની આ વાત છે. આ વાત ઉપરથી વાચકને ખ્યાલ આવશે કે, ગુજરાતમાં પણ કેટલાય આવા વીર પુરુષો થઈ ગયા હશે. ધન્ય છે વીર લાલા-લખાને અને તેની જનેતાને*

(તા. ૧૭-૭-૧૯૩૨ ના "ગુજરાતી પત્ર"માંથી)

* આ લાલા અને લખાના વંશને હજી પરંતજમાં હયાત છે અને લખાને નજરે જોનાર ખારોટ પણ હજી હયાત છે.

३०-परम-भक्त दामाजी पन्त

(लेखक:-ज्याया श्री. राधवदासराज)

तेरहवीं शत. की की यात है. महाराष्ट्र में लगातार पारह वर्ष तक वर्षा न होने के कारण चार अकाल पडा. वह अकाल आन तक ' दुर्गादेवी ' के नाम से प्रसिद्ध है. अन्न के अभाव से लोगों में एषियु अतिकार मय हुआ. हुलसों प्राणियों के प्राण-पण्डे उड गये, हुलसों के शरीर पर, हेभने मात्र के एषी पून न रह गया. कथियों के प्राण अभावत अस्थि-समूह के पूतलों में अटके पडे थे. अंकट पडने पर किसको क्या नहीं करना पडता ? वृक्षों के वडकल और पत्तों की शटियों से लोगों ने निर्वाह किया; पर पूरे अक युग तक धन सण से कहां तक काम चल सकता था ? लोगों के कष्ट की सीमा नहीं रही, व्याकुलता दिनों दिन बढ़ने लगी. देश लूणों की आतं ध्वनि से पूरा भर गया ।

x x x x

गोवलकौण्डा जेहरशाही-राज्य के अन्तर्गत भंगल-वेड्या नाम का प्रान्त था. वहां का शासन-कार लक्ष्मण-प्रवर श्रीदामाजी पन्त के सौंपा हुआ था. उनकी सख-धर्मिणी एषी पति के ही सटश लगवान् श्री पांडुरंग की लक्षित में अनन्यभाव से अनुरक्ता थी. नित्य-निरंतर श्रीहरि के स्मरण रणते हुये अपने कर्तव्य का न्यायपूर्वक निष्काम-भाव से संपादन करना ही दामाजी के एवन का दिव्य व्रत था. दिन-दुःणियों के हर तरह से सहायता

पहुँचा कर सुभी बनाना तो उनका स्वाभाविक गुण हो गया था. शत्रु को भी संकटापन्न होण कर करुणार्द्र हो जानेवाले दामाण के लिये अपनी अकाल-पीडित प्रण के कष्ट असह्य हो रहे थे. दुःखी प्रण के करुण-कन्दन से दामाण का कलेज पसीज उठा. अन्न के लिये तडप-तडप कर प्राण देनेवाले मनुष्यों की मर्मखेदी रुदन-ध्वनि उनसे सुनी नहीं गयी. उनके हृदय में किसीने पुकार कर कहा: "दामाण ! किस असमंजस में पडे हो ? यह अन्न का लंठार किस काम आवेगा ? जोल हो ताले और लूट लेने हो सारा अन्न धन भगवान् के लूजे पुत्रों के ।' पास, फिर क्या था ? दीनणधु की दीन संतान के लिये अन्न का कोठा जोल दिया गया ! क्या के सामने पादशाह का लय कैसा ! अपने लावी संकटों का विचार कैसा ? सच्चे लज्ज तो दूसरों के सुभी होणने के लिये अपना सर्वस्व डोम सकते है-अपने लिये दुःखरूपी भगवत्प्रसाद को सहर्ष स्वीकार कर सकते है. लूण से व्याकुल हलरों मनुष्य मरने से णव गये. उनकी तृप्त अन्तरात्मा-ये लज्जतवर दामाण के आशीर्वाद देने लगीं.

समान में जहाँ जैसे 'सर्वभूतहिते रताः' लोग होते है वहाँ 'परहित धृत जिनके मन माणी'—धस प्रकृतिवालों की भी संख्या कम नहीं होती. लज्ज के गढते हुये यश और असहाय प्रण के सुभ को कुछ कुटिलकर्मी (ज्येथारे लूले हुये अतः दया के पात्र) लोग सहन नहीं कर सके. उनमें प्रधान दया के पात्र श्रीदामाण के सहायक नायण सूजेदार थे. उन्होंने तुरन्त पादशाह के पास यह शिकायत लिण लेल कि 'दामाण की अहर्दशीता के कारण सारा सरकारी लंठार जाली हो गया है. उसने सारा अन्न अपनी कीर्ति के लिये लुच्ये-लङ्गों के लूटा दिया है. अन्नने की गडी जारी हानि हुध है.'

पत्र पाते ही पादशाह की आंजों से धून गरसने

और लगवत्पूजन-जनित आनंद के सामने किसका भय,
 किसकी अपेक्षा और किसकी चिन्ता ? धर विज्ञान होते
 होय सेनापति पर मैं मुस कर हाथाल को जोर-जोर से
 पुकारने लगा. श्री हाथाल की धर्मपत्नी ने आगे बढ़ कर
 निर्भयता से उत्तर दिया-‘वे अभी पूजा-पाठ कर रहे
 हैं. थोड़ी देर बाद आपसे मिल सकते हैं.’ महान्ध
 अधिकारी ने जिक्र कर कहा-‘मैं पूजा-पाठ की परवा नहीं
 करता, अभी भिजूंगा. जतलाओ, वह है कहां ?’
 लगवान के प्रति कड़े हुंसे तिरस्कार-व्यंग साधवी के
 त्रिये असह्य हो उठे. उसने उत्तेजित स्वर में उड़क कर
 कहा-‘शुभ रहिये. अधीर होने की कोण आवश्यकता
 नहीं. जण तक उनका नित्यकर्म नियमानुसार पूरा न
 हो जायगा तब तक लाभ प्रयत्न करने पर भी मैं किसी-
 के उनके पास जाने की आज्ञा न दूंगी । हमारे त्रिये
 लगवत्पूजा के समान कोण भी हंशरा काम गंधर्वपूजा
 नहीं है.’ पतिव्रता के शब्द काम कर गये. अधिकारी का
 जल, अलिमान सण कुछ लुप्त हो गया—उसकी गुणावृत्ति
 निस्तेज हो गयी. उसने धीमे स्वर से कहा-‘आमछा,
 तो आप उन्हें मेरे पास आने की राजना दे दें.’

लक्ष्मिभती साध्वी पतिदेव की सेवा में उपस्थित हुई। श्री दामाए उस समय ध्यान में मग्न थे। थोड़ी देर में पून सभा में हुई। पतिव्रता देवी ने सारी कथा श्री दामाए को निःशंक लाव से कह सुनायी। सेना के सहसा आक्रमण से श्री दामाए को घस पात का निश्चय हो गया कि घस सणका अकेला कारण लंडार का लूटवा होना ही है। परंतु वे अपनी स्थिति से द्विचिन्मात्र ही विचलित न हो कर पत्नी से कहने लगे—'हमें चिन्ता करने की कोई आवश्यकता नहीं। लगवान का प्रत्येक विधान हया से पूर्ण होता है—उसके आदि, मध्य और अंत में संसार की भंगल कामना आतप्रात रहती है। क्या हम षादशाह के लय से लंघन के दर से अपनी असहाय प्रण की प्राणान्त-दुःखों में सहायता न दे कर अपने कर्तव्य-पालन से विमुक्त हो लय ? हमने अपने धर्म का पालन किया, लगवान् श्रीपांडुरंग की प्रसन्नता प्राप्त करने की चेष्टा की। अण षादशाह लखे ही हमें कठोर से कठोर दंड दे; कोई चिन्ता नहीं, वरन् अधिक प्रसन्नता है। घतना कह कर वे हसते हुअे पांडुर निकल आये। अधिकारी जलात् किसीसे प्रेरित-सा हो कर वहां पैठा हुआ था। श्री दामाए की तेजपूर्ण, शान्त, सौम्य मुष्णाकृति देख कर सेनापति का क्रोध सर्वथा विलीन हो गया। वह लडी नन्नता से बोला—'षादशाह ने आपकी सेवा में यह आज्ञापत्र लेन है और आपको शीघ्र जुला लाने का मुअे आदेश दिया है।' लक्ष्मि दामाए ने प्रसन्नतापूर्वक उत्तर दिया—'मैं आपके साथ चलने के तैयार हूँ—केवल एक लार घर में स्त्री से मिल आने की आज्ञा दीजिये।' सेनापति की स्वीकृति पा कर वे घर के अंदर गये। स्त्री को लंघन का समाचार सुना कर उससे विदा मांगने लगे। लक्ष्मि-महिला के मुष्ण पर घस संवाद के सुनते ही आनंद की रेणा जिन्व आयी। उसने पतिदेव के चरणों में प्रणाम कर के कहा—'ताथ ! लगवान्

पंढरीनाथ ने 'कुछ करते हैं' सो हमारे कल्याण के लिये ही करते हैं. लगवदया से आपको अकान्त-सेवन का अवसर मिलेगा—अपने कर्तव्यपालन का सुंदर पुरस्कार प्राप्त होगा. मैं आज अपना परम सौभाग्य समझती हूँ कि प्राणधार के गले में संकट-सुमनों का मनोहर हार सुशोभित होगा. चिन्ता केवल घतनी ही है कि यह दासी आपकी चरण-सेवा से वंचित रहेगी.' दामोदर ने अपनी सखधर्मिणी के साहस और लगवप्रेम की मन ही मन सराहना कर प्रेमपूर्वक उससे विदा ली.

. x ' x x x x .

भादर आते ही लक्ष्मण के दोनों हाथ जेडियों में कस दिये गये. अलु-अलु में अपने आराध्य देव के दर्शन करनेवाले लक्ष्मण के जेडियों के गंधन में क्या कुछ होता ? उन जेडियों की पारस्परिक रगड़ से निकलनेवाली ध्वनि के साथ लगवनाम की धून मिला कर दामोदर सेनापति के पीछे-पीछे चलने लगे. गोवलकोंडे के भाग में पंढरपुर पड़ता था. लक्ष्मण की धृष्टा हुई कि लगवान् श्रीपांडुरंग के दर्शन कर कृतार्थ होऊँ. सेनापति की सभति से उन्होंने मंदिर का रास्ता लिया. हृदय-सरोवर में आनंद की लहरें उठ रही थीं. शरीर रोमांचित हो रहा था. आंखें प्रेमाश्रुओं से डण्डणा आयीं. मंदिर में प्रवेश करते ही उन्हें भावावेश हो गया. प्रेम में घतने निमग्न हो गये कि उन्हें अपने शरीर की कुछ तक न रही. कुछ समय बाद संभल कर उन्होंने लगवान की

का-आपका लवलयहारी पावन नामस्मरण करने का
 ऐसा सुंदर सुयोग कहां मिलता ? सरकारी नौकरी के
 मोड़ को छोड़ देना प्रयो ! मेरे लिये अक्षय था,
 आपने दयापूर्वक जुटाये मे' धस सेवक के अपने अकुतो-
 लय अरुणों मे' जुला कर मेरा जडा उपकार किया. नाथ !
 मे' किन शब्दों मे' आपकी कृपा का आलार मानूं ?
 जिस णादशाह के द्वारा आपने अपनी कृपा का उपहार
 लेना है, उसके प्रति किस वाक्यावलि मे' अपना कृतज्ञ-
 भाव प्रकट कर, प्राणेश !” धतना कहते-कहते उनकी
 आंशुओं मे' आंसुओं की धारा जड निकली-गहगह वाणी
 हो जाने से वे आगे कुछ भी न बोल सके ! सेनापति ने
 हेर हो जाने के लय से दामाण के जेर-जेर से पुकारना
 शुरू कर दिया. जेथारे सेनापति के राज द्वारा किसी प्रकार
 का उपहार न मिले-धस भावना से वे तुरन्त मंदिर
 के णाडर निकल आये. लगवान की विश्वमोहिनी मूर्ति का
 ध्यान करते हुये वे सेनापति के पीछे-पीछे चलने लगे.

* * * * *

होपडर का समय था. *जेडर का णादशाह सिंहा-
 झन पर जैठा हुआ सूजेदार की-कैदी सूजेदार की प्रतीक्षा
 कर रहा था ! ज्यों ज्यों हेरी होती न रही थी, त्यों
 ही त्यों उसकी अधीरता और क्रोध जडते न रहे थे.
 धतनेमे' ही जेक काला-कल्टा शरीरु भरंतु तेजस्वी
 पुरुष लंगोठी पहने हुये राजदरवार मे' आ पहुँचा.
 उसकी केशोर अवस्था और श्याम छवि की मनोहरता
 के हेप कर लोग मंत्रमुग्ध-से हो गये, उसके कंधे पर
 जेक काली कम्बल और हाथ मे' जेक लकुटीमात्र थी. वड
 निर्लयतापूर्वक णादशाह के सामने उपस्थित हो कर हुरसे
 ही जेहार कर विनयपूर्वक बोला: 'णादशाह सलामत !

* गुलजर्गी (निजम हैदराबाद) के पास जेडर नामक स्थान है.

यह आकर अपने स्वागी दामाण्य पन्त के यहाँ से मंगलवेड्या से आ रहा है.' दामाण्य का नाम सुनते ही उसकी लौहे धनुष की तरह जिय गयी. वह उत्तेजित हो कर ओल उठा: 'क्या नाम है तेरा ?'

'भा-आप सरकार ! मेरा नाम जिहू है. मैं श्रीदामाण्य के अन्न से पला हुआ अमार हूँ.'+

'यहाँ क्यों आया ?'

'अपराध क्षमा हो, अकाल में अपनी प्यारी प्रजा को लूणों भरते देख मेरे मालिक ने आपके कोठार का गल्ला भाँट दिया. मैं उसीका सारा दाम चुकाने आया हूँ. आप कृपा कर के उसे ले लें और जलाने में दामिल करवा के मुझे रसीद दिलवाने की कृपा करें.'

यह सुन कर भादशाह के आश्चर्य का ठिकाना न रहा. वह किंकर्तव्यविमूढ-सा हो कर अपने किये पर पश्चात्ताप करने लगा. वह मन-ही-मन अपने को धिक्कार कर कड़ने लगा—'हा ! मैंने दामाण्य सरीजे सब्बे सेवक पर जिना सोये-सभजे षेधमानी का लांछन लगाया और उसे गिरकतार करने के लिये व्यर्थ ही धतनी जड़ी दौल लेल !' पश्चात्ताप के साथ साथ जिहू की मोड़िनी आकृति देख-देख कर उसके हृदय में एक प्रकार का अद्भुत आनंद हो रहा था. उसने उत्सुकतापूर्वक क्षिप्त नेत्रों से पूछा: 'मेया जिहू ! इधरे कहां है ?'

कांपमेंसे एक छोटी-सी बौली निकाल कर जिहू अमार ने कडा, 'लीजिये, आप धमे जमा करा के मुझे शीघ्र ही रसीद दिलाने की कृपा करें. मुझे जाने में देर हो रही है.'

भादशाह तो जिहू के मनोहारी सुषम'उल को देख

+ नोदर मायभाप नोदर, भी दामाण्यया लेंकवता मदार.

(मराठी ५६)

कर व्यक्ति और मुग्ध हो गया. शाहशाह पर नदर-सा हो गया ! उसके नेत्र उस चमार सेवक की रूप-सुधा का अनवरत पान करने में लग गये. उसकी धमछा थी कि गिहूँ यही जडा रह कर धन च्यासी आंभों के इस अनुपम और अलक्ष्य लाभ के लूट लेने का अवसर देता रहे. गिहूँ ने जलदी करने का तकाज नारी रकभा, पर शाहशाह के उसे अपने सामने से दूर करने की लावना से जडा दुःख अनुभव होता था. आभिर उसने छाती कडी कर के कहा—'अच्छा, च्यारे गिहूँ ! ये रूपये वहां जमा करा के वहां मुजसे मिलते जना !' गिहूँ अण जलने में पहुंचा. वहां उसके रूप का नदर भजनच्यी पर यह मैठा. वह नेत्रों से उसे देखता जाता था और हाथों से रूपये गिनता जाता था ! ज्यों ही थैली खाली कर के रूपये भजने में डालता त्यों ही वह थैली उपर तक भर जाती. अण तो भजनच्यी आश्चर्यसिंधु में धुरी तरह जाते जाने लगा. जेक और आश्चर्यपूर्ण लीला और इसरी और रूप का नदर ! जेचारा डैरान हो गया. उसने जडी कठिनाई से नदरगर गिहूँ से चिंठ छुड़ाया. अंत में द्रव्य-भ्रांति की रसीद ले कर वह सेवकों का सेवक गिहूँ चमार, दर्शन के लिये अधीर शाहशाह के सन्मुख उपस्थित हुआ. उसके पहुंचते ही शाहशाह ने पूछा—'गिहूँ ! क्या तुमको रसीद मिल गयी ?' गिहूँ ने कहा—'हां, भा-गाप सरकार में मिल गयी. अण मुझे आज्ञा दीजिये, मैं अपने घरका रास्ता लूं. जडी देर हो गयी. मेरे भालिक चिन्ता करते होंगे.' शाहशाह ने रसीद पर अपनी सडी कर के राज्य की मुहर लगवा कर रसीद गिहूँ के ही और दिवान से कड कर जडे सन्मानपूर्वक हाथाल के लाने के लिये सरदार दौड़ाये. परंतु गिहूँ के चले जाने की आज्ञा देने की शक्ति शाहशाह में नही थी. वह तो चाहता था कि दिन-रात धसी चमार की चरखु-सेवा में अपने आपके जेच

'डालूँ, पर वह लीलाधारी नट तुरंत वहां से चलता'गना !

x x x x

धर श्री दामाश्रम पंढरपुर से बहुत आगे चले आये थे. एक दिन प्रातःकाल वे स्नानादि से निवृत्त हो कर एकान्त स्थान में पूजा-पाठ करने को बैठे. पाठ के लिये अपनी एकमात्र संपत्ति श्रीमद्भगवद्गीता को हाथ में उठाया. उसके पन्नों को धर धर करने पर उन्हें एक अमक-दार सुंदर कागज मिला. उत्सुकतापूर्वक उसे जोल कर पढ़ने लगे. उसमें सुवर्णाक्षरों में लिखा था: 'अपने अंदर के अन्न-संभ्रमी रूपसे चुकती कर पाये.' उस पर स्वयं शाहशाह के हाथ की सही डेप कर लक्ष्मि के आश्रय की कोई सीमा न रही. धरने अधिक रूपसे किसने कैसे दे दिये—धर आत का रहस्य उनकी समझ में न आ सका ! आश्रम पूजा करने की उत्कंठा ने उन्हें धर रहस्य को समझने के लिये अवसर ही न दिया. ज्यों ही पत्र को समेट कर पूजा के लिये तैयार हुये त्यों ही शाहशाह के लेजे हुये इत पत्र ले कर सरदार के पास आ पहुँचे. दामाश्रम की अंधनमुक्ति का संवाद पढ़ते ही सेनापति ने उनकी सारी जेडियां तोड डाली और स्वयं उनके अरथों में भस्मक टिका कर प्रेम और श्रद्धापूर्वक आरंभ प्रथम करने लग्य. उन्हें राजसी वस्त्र पहना कर सेनापति सिपाहियों के साथ नगर की ओर चल पडा.

x x x x

धर जिहूँ अमार के चले जाने के बाद शाहशाह जैयन हो गया—उसका आना-पीना सण छूट गया. वह उस अमार के वियोग में अधीर हो कर पागल-सा बन गया. 'जिहूँ ! जिहूँ ! !' की पुकार से राजदरबार में जडा दौतूडल छा गया. शाहशाह ने अपने मन-डर जिहूँ को हुँड लाने की आज्ञा दी. पर जिहूँ का मिलाप

धतना सुलल कहां ? वह तो कली का कहीं चलता बना था ! फिर भी राजशा पा कर उसकी जोन के लिये धुसवार निकल पडे. 'उसका पता नहीं' लगता है' -यह सुन कर स्वयं वह गादशाह भी 'गिहूँ कहां है ? गिहूँ कहां है ?' की पुकार मचाता हुआ राजधानी से भाकर निकल गया. लोगों के आश्चर्य आदि की कुछ भी परवा न कर जण वह थोड़ी दूर गया तो सामने से श्री दामाए आते हुये दीभाए पडे. उनको देखते ही वह तुरन्त दौड कर वहां जा पहुँचा. प्रेमपूर्वक उनको गले से लगा कर कहने लगा-"दामाए ! गतला हो ! एस पापी को गतला हो, गिहूँ कहां गया ? मुझे ओक पार उसके सुँहर मुभडे को मनबर निहार लेने हो ! अस, दामाए ! हेर न करो. मेरे प्राणु निकल रहे है." दामाए-ने विस्मित हो कर पूछा-"हुनूर ! कैसा गिहूँ ? मेरा उससे क्या संध ? मेरी उससे क्या जान-पडचान ?"

'वही आपका सेवक चमार ! उसीके हाथ तो आपने लंकार के रूपये जमा करवाये थे ! वह कम्पल और लकुटीधारी सेवक आप ही का तो था ! क्या जान-पूछ कर आप अनजान बनते है ? क्या एस अधम को अपनी कृपा से कृतार्थ न करेगे ?'

अण तो दामाए सण रहस्य समझ गये. उनके नेत्र जल-प्रपात बन गये-उनका शरीर पुलकित हो उठा, वाणी गद्गद् हो गयी. इसी प्रेम-विलोद अवस्था में वे जोर से गा उठे:

"हर ! हर ! विठ्ठल जगद्गुदार, लहला महार भणसाडीं. धुव०
 धन्य मेदरीया आदशाय, त्याया केला गी अ-याय;
 धान्य लुटाप्याया उपाय, पुर्ण अपाय भणसाडीं. १
 पडगुलैश्वर्य श्री लगवान्, साडुनि देवपल्याया अलिमान;
 पापीं धाडुनि गुटकी वहाए, नेसला उर्ण लंगोटी. २
 भायां पांघुनि चिंध्यालार, काली अम्भली पाघावर;
 मुपाने भल्युत असे जेहार, काला दार निज कपडी. ३

जैसे कां केले देवा, माज्या सुकृताया देवा;
 महार जासासि रे माधवा, लाउनि वसुवा भजसाही. ४
 न्याये धान्य लुटिसें न्यसु, तो तरि घेतां भाजा प्राणा;
 दामा भुले गुणनिधान.....जग जेही. ५

अर्थात् शिव शिव ! जगत का उद्धार करनेवाले भगवान्
 विठ्ठल के आज मेरे लिये यमार जनना पडा ! जेहरी के
 भादशाह के धन्य है. मैंने तो उसके साथ अन्याय
 किया था. धान लूटवा कर मैंने अपने लिये पूर्ण डानि-
 कर कायं डी किया था, परंतु मेरे लिये पद्-शैश्वर्य-
 संपन्न भगवान् ने अपने धर्मरत्न के लुला कर कसा वेश
 बनाया ! आपने पैरों में इटी नृतियां पहनीं, कमर में
 लुण् लंगोटी धारण की, सिर पर चिथड़ों की पगडी
 पहनी, कंधे पर काली कम्बल डाली, गले में काला डोरा
 पहना और मुख से जेहार जेहार पुकारते हुये वहां
 पहुंचे. भगवान् ! मेरे नाथ ! आपने यह क्या किया !
 आप तो मेरे सारे सुकृतों के परम इल हो. हा माधव !
 आपने धिस नीय के लिये यमार का जाना स्वीकार किया.
 मैं तो धिसी आग से जल रहा हूं. नाथ ! मैंने जिसका
 अन्न लूटवाया था, वह मेरे प्राण लेने के सिवा और
 क्या करता ? फिर छे गुणों के आगार जगदीश्वर ! आपने
 धतना कष्ट क्यो उठाया ?”

धतना कष्ट कर दामाश्रु भतवाले से हो ' पांडुरंग
 पांडुरंग ' पुकारने लगे.

दयामय भगवान् ने भादशाह और दामाश्रु दोनों
 के पुनः दर्शन दे कृतार्थ किया ! धन्य प्रती आप
 की लक्ष्मिपत्सलता !

("कल्याण" ना जेक अकभांथी)

३१-भक्त रामाजी

(लेखक:-भाषा श्री. राधवदासजी)

लगवान के लक्ष्म संसार की अनेक पड़ेदिये। ठो डल करने के लिये ही जगत में आते हैं। वह होते हैं सं-हेशवाडक और होते हैं अन्धे विश्वसेवक. उनमें न तो कोई स्वार्थ होता है और न सेवाभाव से किये जानेवाले काम के लिये अभिमान ही. वह तो संपूर्ण संसार के पूजारी होते हैं.

सर्वव्यापी लगवान् के धंस भूतिमान स्वरूप संसार की, धंस दृश्य जगत की सर्वाविध पूजा करने में ही उन्हें आनंद आता है. अपने लगवान के सामने लक्ष्म के अभिमान किंसा ! अभिमान तो अपनेसे छोटे कम गुणवाले लोगों के सामने होता है. सर्वव्यापी लगवान के लक्ष्मों की दृष्टि में तो संपूर्ण जगत लगवत्स्वरूप है, संसार के प्रत्येक अणु में उन्हें उसी विभूति, उसी तेज, उसी वात्सल्य और उसी आह्लादिनी शक्ति का संसार द्विपार्थी पड़ता है. प्रभु के सन्मुख जहान उठानेकी कौन कहे, लक्ष्म की आंखें ली प्रभु के सन्मुख नहीं उठती, वह पृथ्वी पर पैर रखने में ली सकुचाता है; क्योकि वह अनुभव करता है कि, कण कण में व्याप्त मेरे सर्वस्व लगवान के मेरी किसी क्रिया से कष्ट न पहुँच जाय. उसकी यह धारणा उसे केवल नम्र ही नहीं बनाती, पर अपने-के सर्वथा खुला देने के लिये विवश करती है. वह सण

कुछ भूल जाता है, पर अपने प्रभु को कभी नहीं भूलता।
 उसीमें किसी अदृश्य प्रेरणावश यहि उसके हाथों से
 साधन में कुछ भूल हो जाती है तो, उस पर वह घतना
 पश्चात्ताप करता है, नितना कि भ्रम को अपराधी भ्रम
 उतारने पर !

लगवङ्गलक्तों की घस नम्रता—घस मिटने की लालसा
 का दृश्य संसार में कभी कभी दृष्टिगोचर हुआ करता है।
 घस लिये ही आज हम मनुष्यगण कुछ सभ्य होने लगे
 हैं, अपनेमें उंचा देखने का विचार भी करते हैं। अन्यथा
 देवल तम-रजोगुणों का ही साम्राज्य सर्वत्र दिपायी देता !

मिहार प्रान्त में एक जैसे ही महालगवङ्गलकत कुछ
 दिनों पूर्व हो चुके हैं। आपक नाम था श्री रामायण !

रामायण के पूर्वजन्म के संघर्ष में मुझे विशेष
 मनकारी नहीं है, पर जण जण मुझे उनके दर्शन करने
 का सौभाग्य मिला, तब ही मैंने उनका जडा उल्लवद
 चरित्र देखा। उसीका वर्णन उपर्युक्त पङ्क्तियों में किया है।

श्री रामायण नम्रता की मूर्ति थे। श्री गोस्वामी
 तुलसीदासलकृत रामचरित के अङ्गुत ज्ञाता और अन्य
 विषयों के जडे विद्वान होने पर भी उन्हें अभिमान कहीं
 छू तक नहीं गया था। जिस समय वह किसी सला में
 जाते, तब लोग उन्हें उपर गैठने के लिये गडा आग्रह
 करते थे; पर श्री रामायण वहां एक डोने में जैसे चुपके
 से गैठे रहते थे, जैसे कुछ सेवक अपने स्वामी के स-
 न्मुख अत्यंत नम्रता से गैठा करता है। पर जण यह
 नम्रता की मूर्ति सकल हाथ में थाली ले कर लगवान् की
 आरती करने के लिये उठते थे और जण जडे लकितलाव
 में विनय सुना कर अपने कुशल नृत्यालिनय के साथ प्रेम
 में डूबते लुके लगवान् की आरती उतारते थे, तब
 श्रोतासमान के हृदयों में लकित का समुद्र उमड आता

... કોન એસા પુરુષ હોગા જે શ્રી રામાણ કા ચહ સ્વરૂપ દેખ કર ભગવદ્ભક્તિ મેં લીન ન હુઆ હો ? શ્રીરામાયણ કી કથા ઐર શ્રી રામનામ-સંકીર્તાન કરતે કરતે તો ઇન્હોને અનેક નાસ્તિકોં કે હૃદય મેં ભી ઇન્ધર કે પ્રતિ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા હી થી. ઇસ કલા મેં વે અપને ઠંગ કે એક હી પુરુષ થે.

ઉનકા શ્રીરામાયણ-પ્રેમ અવર્ણનીય થા. હમ લોગ સાધારણુતથા શ્રી રામચંદ્રણ કી મૂર્તિ કી પૂજા ક્રિયા કરતે હૈ; પર ભગવદ્ભક્ત રામાણ કો ચહ જ્ઞાત નહીં જ'ચી. ઉન્હોને મન મેં સોચ્યા કિ સર્વ'વ્યાપી ઇન્ધર કે નાતે અવશ્ય હી મૂર્તિ મેં ભી ભગવાન હૈં હી, પર શ્રીભગવાન કા જેસા વાસ્તવિક સ્વરૂપ શ્રી રામાયણ-ગ્રંથ મેં હૈ, વૈસા અન્યત્ર નહીં, ઇસ લિયે શ્રી રામાયણ કી હી પૂજા કયેં ન કી જાય !—ઉન્હોને મૂર્તિ માન કર સર્વતોભાવેન શરણુ કયેં ન લી જાય ? ભક્તોં કી ભાવના અનોખી હુઆ કરતી હૈ. શ્રી રામાણ ભી અપની ઇસ અદ્ભુત શ્રદ્ધા કે અનુસાર શ્રી રામાયણુ કો હી પોષાક ઐર સુકુટ પહના કર ઉસીકી પૂજા ક્રિયા કરતે. ઉનકે લિયે શ્રીરામાયણુ હી ભગવાન શ્રીરામ, સીતા ઐર લક્ષ્મણુ કા સ્વરૂપ થા. વહ ઉસી સ્વરૂપ કે સામને કથા કહતે, ગાતે, નાચતે ઐર ઉસીમેં પ્રેમ લૂટતે થે.

શ્રી રામાણ મેં એક ઐર ભી વિશેષતા શ્રી. વહ કેવલ ભગવાન કે મંગલમય સ્વરૂપ કી ઉપાસના ક્રિયા કરતે. શ્રી રામાણ કે ભગવાન સદૈવ પીલે કપડે પહન કર જનકપુર કે દુલ્હા બને રહતે થે. ઉનકો ઇસસે આગે બઠના બડા કષ્ટદાયક થા. ઉનકા શ્રીરામાયણુ કા પાઠ ભી યહીં તક હુઆ કરતા. ઇતના હી નહીં પર ઉનકી ચહ મંગલરૂપ કી તન્મયતા ઇતની અધિક બઠ ગયી થી કિ જબ કહી વહ રાસ્તે ચલતે કિસી ખીત-વચ્ચારી દુલ્હા કો દેખ લેતે તો તત્કાલ ઉસીકે સાથ હો લેતે ઐર ઉસે

ठीक लगवान के सदृश समझ कर उसकी हर तरफ की सेंप में लग जाते. उनके श्रीरामनाम-संकीर्तन-यज्ञ में सभी के पीछे कपड़े रहते. अन्य किसीको वहां स्थान नहीं मिलता. उनकी भावना थी कि दूसरे रूप से कहीं हमारे भंगलभय लगवत्-स्वरूप का अपमान न हो जाय.

श्रीरामाण ! धन्य है आपको और आपकी लावुकता को ! वर्तमान अभंगलपूर्ण भारत में आपके समान शुद्ध भंगल के उपासक आप ही थे !

श्रीरामाण के धर्म आचरण का धर्मना प्रभाव था कि गिडार के प्रसिद्ध नेता श्रीरामेन्द्र जाधु, गिडार स्टेट कोन्सिल के सदस्य श्री महेन्द्र जाधू प्रकृति अनेक सुशिक्षित पुरुष आपके अनन्य लक्ष्मण हैं. श्रीरामाण की धर्म तपस्या के कारण गिडार के पचासों ग्रामों में श्रीरामनाम-संकीर्तन समाज स्थापित हो चुके हैं, जहां प्रतिदिन श्रीरामायण की कथा और सतयथा होती है. आम-सुधार और आम-संगठन की दृष्टि से धर्मका कितना महत्व है, धर्मके प्रत्येक विचारवान पुरुष अनुभव कर सकते हैं. मैं तो कहता हूँ कि, गिडार में आज अन्य प्रान्तों की अपेक्षा जो कुछ अच्छा आम-संगठन है, उसमें श्रीरामाण और उनके संकीर्तन समाज का भी पूरा हाथ है.

श्रीरामाण अदर के जड़े प्रेमी थे. उनके भंगलभय लगवान के सण कपड़े सर्वदा अदर के ही रहते थे; धर्मसे भी गिडार के अदर-प्रचार में कुछ विशेष सहायता मिली. अली घोटे दिन हुआ नअता के स्वरूप धर्म भंगलभय लगवान के लक्ष्मण ने असाद सन्तान हो छोड़ कर लगवत्स्वरूप में शरण ली है.

श्री भड्डेन्द्र पाण्डु आदि के मन्मुष्म श्रीरामाण्ड के स्मारक में श्रीरामायणप्रचारसमिति की स्थापना करने की योजना उपस्थित की थी। उसको धन सभ सञ्चनों ने महर्षि स्वीकार किया। आशा है श्रीरामायणप्रेमी सञ्चन श्रीरामायण के प्रसार में समिति की म्हायता करेगे, जिससे लक्ष्म श्रीरामाण्ड के मंगलमय लगवान के स्वरूप का दर्शन हम सबीको शीघ्र ही हो।x

[" कल्याण " भासिकना अक अंकभायी]

x लक्ष्म रामाण्ड का विशेष परिचय लिखने के लिये मैंने पिछार के प्रसिद्ध नेता श्रीरामेन्द्र पाण्डु से निवेदन किया था, पर अनेक कार्यों में संलग्न रहने तथा कुछ अस्वस्थ होने के कारण वे नहीं लिख सके। शीर भी आशा है कि वह शीघ्र ही इस कार्य का संपादन करेगे। उनके हाथ से लिखा हुआ श्रीरामाण्ड का चरित्र अद्भुत है लिये पथ-प्रदर्शक होगा।

૩૨-દેવાત પંડિત

[લેખક-મહુમ ખુર્મોણથી નાગલાઇ લાખાભોઈ પાંડેરીંગા]

સાથે સેવક

ઠાલ વાગે છે, મંગળ ગીતો ગવાય છે, આહેર-આહેરા-ણી-વરઘોડિયાં ચોરીમાં ફેરા ફેરે છે. ચોમેર આનંદની રેલ ચાલી રહી છે. ત્યાં એક જણે આવી વરરાજના કાનમાં કંઈક વાત કહી. વરરાજએ તુરંત ચોથો ફેરા ફેરવાતું ધધ કયું. વરમાળ વહુના કંઠમાં નાખી ચાલવા તૈયારી કરી. આહેરાણી એકદમ ચમકી; તેણે આહેર સામે જોયું; લાજ-માંથી કહ્યું કે “પ્રાણાધાર! ઉભા રહો; ક્યાં જવું છે? શું કામ છે? મને સર્વ વાત જણાવો. હું આહેરચી છું, આપને પતિ તરીકે દેવતા સમક્ષ સ્વીકાર્યો પછી આપના સર્વ સુખદુઃખની હું ભાગીદાર થઈ ચૂકી છું; તો પછી મને કદા સિવાય આમ પાગલની માફક આપ ક્યાં પધારો છો?”

પત્નીની વાત સાંભળતાં આહેરે કહ્યું કે-“ મને ખિલકુલ શેકીશ નહિ. મારા શુરુજીને માથે સંકટ આવ્યું છે; મારે ત્યાં જવું છે, મરવા જવું છે.”

“મને મૂકીને મરવા જવાતું હશે કે? આહેર! ઉભા રહો! હું તમારી સાથે આવું છું. તમે મરશો તો મરીશ અને જીવશો તો જીવીશ; બાકી પતિ-વિના જીવવું નથી. ત્યાં પ્રાણ ત્યાં પિંજર!” આહેરાણીએ બેધડક રીતે કહ્યું.

ને તેનાં સગાંવહાલાંઓએ અનેક રીતે સમજાવ્યો, પણ તે એકનો એ નજ થયો. ગુરુજીના પ્રેમ આગળ સંસારની સર્વ લાલચો તુચ્છ કરી એ તો ચાલી નીકળવા તૈયાર થયો. આહેરાણીને અનેક જનોએ સમજાવી; પણ એણે તો કહ્યું કે—“ આહેર ત્યાંજ હું. ” છેવટે સર્વ નિરાશ થયાં. આહેર અને આહેરાણી દેવાત લગત તરફ ચાલી નીકળ્યાં.

ભાગ્ય, કર્મફળ અને નિર્માણ, એ ત્રણેની શક્તિ અલૌકિક છે. કાલે શું થશે ? અરે થોડી વાર પછી શું થશે, એ જાણનાર આ જગતમાં કોણ છે ? જ્યાં આનંદ હતો ત્યાંજ દિલગીરી થઈ; ત્યારે જ્યાં દિલગીરી હતી ત્યાં આનંદ થાય તો નવાઈની વાત કઈ !

આવેલ માણસને લોભિયા તરીકે સાથે રાખી જેટલી ઉતાવળથી ચાલી શકાય તેટલી ઉતાવળથી આહેર ચાલવા લાગ્યો. પાછળ પાછળ નવપરિણિતા આહેરાણી ચાલવા લાગી. પુરુષના જેટલી શક્તિ તેનામાં ન હતી તોપણ પોતાના ખરા ધર્મને જાણનાર એ આહેરપુત્રી પોતાના શરીરના મુખદુઃખની લવલેશ પરવા કર્યાં સિવાય પોતાના પ્રાણાધારની પાછળ ચાલવા લાગી.

પીઠી ચોળેલું શરીર, માર્ગની રજથી રંગાણું, સુકો-મળ પગો કંટક અને કાંકરામાં વિંધાણા. પીથું પાનેતર વનને જાળે જાળે ભરાઈ ફાટી ગયું, શરીરમાં ચાલવા જેટલું ચેતન ન રહ્યું, તોપણ હૃદય આત્મસંયમ કરી સ્ત્રી-જાતિના પરમધર્મને જાણનારી પતિવ્રતા પતિદેવ પાછળ ચાલવાજ લાગી. પતિદેવને ન હતી પત્નીની દરકાર કે ન હતી પોતાનાં અન્ય આસજનની દરકાર ! તેનું લક્ષ તો ગુરુજીના વિદ્ય તરફ હતું. આ સ્થિતિમાં તે પત્નીની સંભાળ કઈ રીતે લઈ શકે ? તેના મનમાં તો એજ વિચાર રમતા હતા કે હું ક્યારે ગુરુજીને મળું અને ક્યારે તેમનું સંકટ દૂર કરું ! ગુરુજી પ્રત્યેની અટળ ભક્તિ અત્યારે તેના દિલમાં ઉભરાઈ જતી હતી: “ હું જીવતો છું ત્યાં

સુંધી મારા ગુરુજીનું સંકટ દૂર કરવા હું પ્રયત્ન ન કરું તો પછી મારું આ જીવન શા કામનું ?”

‘જંસ, તેના મનમાં આવા પ્રકારના વિચારો રમી રહ્યા હતા. ત્વરિત ગતિથી ચાલતાં, અત્યંત શ્રમિત થતાં, થોડી વાર વિશ્રાંતિ લેતાં, વળી પુનઃ ચાલતાં—એ રીતે લોભિયા સાથે આહરેર યુગલ ચાલતું હતું. માર્ગમાં આહરેરે લોભિયાને કહ્યું કે “દેવાત જાપુને ઘણાક સેવકો છે. તે જ્યાં હાજર થયે તો તેનું જમ્મે તેવું સંકટ અમે જ્યાં પણમાં દૂર કરી નાખીશું.”

“એ આહરેર ! તારા જેવી તરખોળ ભક્તિ કરનાર તો કોઈક વિરલાભ હોય છે. ઘણાક સેવકોમાં હું ક્યો છું. જ્યાં જઈ છું ત્યાં એ જ ઉત્તર મળે છે કે ભાઈ ! પાંચ પૈસાનું કામ હોય તો કરીએ; જાકી અગ્નિના ધખારામાં અમારાથી કોઈ રીતે જઈ શકાય તેમ નથી. દેવાત જાપુને રામ રામ કહેજો. એ ભક્તરાજ આહરેર ! આ કાંઈ જેવું તેવું કામ નથી, ખરી કસોટી છે. હીરા હોય તેજ નીકળે; જાકી તો પાણકાજ કહેવાય !” પેલા લોભિયાએ કહ્યું.

આહરેરે હવે સર્વ વાત જાણવા ઇચ્છા કરી. લોભિયાને પૂછ્યું—“ભાઈ ! માંડવામાં મારા કાનમાં તમે ફક્ત એટલુંજ કહ્યું કે ‘આહરેર ! તારા ગુરુજી દેવાત ભગતને માથે સંકટ આવ્યું છે, અને તુને તેડાવ્યો છે. માટે તારે આવવું હોય તો આવ. જલદી મારી સાથે ચાલ.’ પણ મારા ગુરુના માથે શું સંકટ આવ્યું છે ? માર ત્યાં શું કામ છે ? એ જાણવા મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે; પણ માંડવામાં એ જાણું નહિ પૂછતાં હવે અહીંજ હું તમને પૂછી જોઉં છું.”

લોભિયો—“આહરેર ! દેવાત ભગતે દેવલ માતાને આજ ઓઠાડયાં; દેવલ જોગમાય ચાલ્યાં જયાં. હવે એક ઠેકાણે એના વાવડ-સમાચાર છે; પણ ત્યાં જવામાં આડે અગ્નિના અંગારા છે; તેમાંથી પસાર થઈ જવાનું છે. આ

કામ માટે ભક્તરાજે ળધાય શિષ્યોને બોલાવ્યા; પણ કોઈ હા કહેતું નથી. કોઈના કાગળ આવે છે, કોઈ કંઠી પાછી મોકલે છે. આ રીતે દિવસો બન્ય છે. તમારી રાહ બેવા-તી હતી; તે તમો તો આવો છો.”

“ભાઈ! આ શરીર દેવાત ણાપુતું છે. તેને મરણ પડે તે પ્રમાણે તેનો તે ઉપયોગ કરે; ભાવે તો અમારાં બંનેના આમડાનાં મોજાં કરે; ભાવે તો અમને બંનેને સૂવાડી અમારી છાતી પર પગ મૂકી ચાલે; તેના ધ્યાનમાં આવે તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરે. ઢુંકમાં, એને અમારી જરૂર હોય ત્યાં અમારાં બંનેનાં માથાં તૈયાર છે; પછી શું?” આટલું કહી આહેરે આહેરાણી તરફ બેઠ પુનઃ કહ્યું કે “કેમ! તારી શું મરણ છે?” વાત સાંભળીને આહેરાણી બોલી:

“જીવનાધાર! તમને જીવન અપાઈ ચૂક્યું તે પછી મારી મરણ શું હોય? આપ કહો ત્યાં હું હાજર છું. તમારા ગુરુજીવું કાર્ય સાધવામાં હું થોડીઘણી ઉપયોગી થઈશ. તો મારા મનમાં હું મારાં અહોભાગ્ય માનીશ.”

“શાહબાશ, આહેરાણી! તને ધન્ય ॥! ઈશ્વરે તારા જેવું રમણીરત્ન મને આપ્યું તે બદલ તે પ્રભુનો હું જણી છું; તેને માટે હું મગરૂર છું.”

“પ્રાણેશ! હવે મિથ્યા વાત જવા દો, મારી પ્રશંસા ન કરો. વાસ્તવિક રીતે હું જે કાંઈ કરે છું તે કરવાની મારી ફરજ છે અને એ ફરજ હું અહા કરે છું એમાં પ્રશંસા શી?” આહેરાણીએ કહ્યું.

શિષ્યની પરીક્ષા

સંધ્યાનો રમણીય સમય છે. સર્વત્ર આનંદનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું છે. મંદ મંદ ગતિથી પવનનાં લેર-ખાં આવે છે—બહુ કે દિવસનાં શ્રમિત થયેલ મનુષ્યોને કુદરત વાયુ ઢાળતી હોયની! દેવાત ભક્ત ઢીલે લમણે શિષ્યની રાહ બેતા -બેઠા છે. ઘડીક તેમના મનને એમ

થાય છે 'કે, આહીરલક્ત આવશે કે કેમ? વળી ઘડીક એમ થાય છે કે ના, ના, મોતની ણીકથી ડરી જનાર માનવી ઘણે ભાગે તો આવશે નહિ. આવા પ્રકારની દ્વિવિધ આશા અને નિરાશાથી દેવાયત લક્ત બેઠા છે ત્યાં તો સામેથી આહર આવ્યો અને લક્તરાજને નમન કર્યું. તેની પરિણીતા પત્ની આવી, દેવાત લક્તને પગે પંડી; લક્તે શુભાશિષ આપી. થોડી વાર બાદ આહરે કહ્યું કે:

“બાપુ ! હું ચોરીમાં બેઠો હતો ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે, બાપુને માથે સંકટ આવ્યું છે; એટલે તુરંત દેરા કરવાનું કામ પડતું મૂકીને હું ચાલી નીકળ્યો. મારી પત્ની-મારી સાથે આવવા તૈયાર થઈ. મેં ના કહી તોપણ તેણે ન માન્યું. મારી સાથે તે પણ આવી. જુઓ, આ રહી !” આટલું કહી આહર મૌન રહ્યો.

દેવાયત લક્તે આહરની વાત સાંભળી ત્યાં તો એનું હિલ આનંદમાં આવી ગયું. વસુંધરામાં હીરાની ખોટ નથી, એમ તેને પાછી ખાતી થઈ; સાથે સાથે એમ પણ થયું કે, સેવક તો ઠીક, પણ તેની સાથે આવનાર આ અબળા કેવી ? દેવી ! ધન્ય છે તને !

થોડી વાર મૌન રહ્યા બાદ દેવાયત લક્તે આહર સામે પ્રસન્નવદને બોલ્યું. તેની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે:-

“આહર ! મારા મનમાં તો એમજ હતું કે, મારા શિષ્યો મોતના ડરથી ડરી જનાર—ડરપોક—બાયલા છે. ઘણાક તો ખરેખર બાયલાજ નીકળ્યા; પણ ખરો સાચો સેવક તો તું એકજ નીકળ્યો. ભાઈ ! વિશ્વંભરની આ વસુંધરામાં સ્વાર્થને અળગો કરી પરહિતમાં પ્રાણ અર્પનાર કોઈક તારા જેવા વિરલાજ હોય છે. આહર ! મારે તારા માયાનુંજ કામ છે, એમ કહું તો કાંઈ ખોટું નથી. મારી ગૃહદેવી દેવલ ચાલી ગઈ છે, બે કે ચાલી જવાનું ખરું કારણ તો મારી પોતાનીજ ભૂલ છે. ખેર ! હવે તેને પાછી બોલાવવા મારી ઇચ્છા છે. પેરંભના બેટમાં જ એ બેઠી છે. ચોખેર અગ્નિ:દેખાય છે. એ અગ્નિમાંથી પસાર

થઈ મારે તેની પાસે જવાનું છે. એટલા ખાતર મેં તને બોલાવ્યો છે. ”

“ બાપુ ! અમારે એકેયને એક પણ ખોટી ધારું નથી. સત્વર અમારી સાથે ચાલો. અમે એક પછી એક અગ્નિમાં સૂતા જઈશું અને તમો અમારા અંગ પર પગ મૂકી આગળ ને આગળ ચાલતા જાઓ.” આટલું કહી આહરે મૌન રહ્યો.

દેવાત ભકતે સવારે જવા નક્કી કર્યું. આહરે ન માન્યું એટલે છેવટે એ ને એ પળે જ ત્રણ જણ ચાલી નીકળ્યાં. ટાપુ નજીક આવ્યાં. ઘોર અધકાર સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો હતો. આકાશમાં તારલા ચળકાટ મારતા હતા. સહેજ પવન ફુંકાતાં પૃથ્વી પર છવાઈ રહેલ અગ્નિના અંગારા લાલચોળ જેવા દેખાતા હતા. ભક્તરાજે એ અંગારા તરફ નજર કરી આંગળી દર્શાવતાં આહરને કહ્યું કે:

“ સેવક ! જો, આ અંગારા છે. આની ઉપર તારે સૂવાનું છે અને હું તારા પર પગ મૂકું ત્યાં તારી આ પરભૃતર આહરેણીએ તુરતજ ખીજે પગ ઝીલવા માટે સૂઈ જવાનું છે.”

દેખાતા અંગારા આહરને મન સુગંધી પુષ્પોની શય્યા જેવા લાગ્યા. તેણે તે પર શયન કરવાનું પસંદ કર્યું. પણ પત્ની તરફ જોતાં કહ્યું કે—“ પ્રાણેશ્વરી ! આપણાં ધન્યલાગ્ય કે ઈશ્વરે આપણને રૂનાં ગાદલાંને ગાદલે સુંદર પુષ્પોની શય્યામાં સૂવાનું સોંપ્યું. આ ગાદલ ઈશ્વરનો ઉપકાર માની લે અને પુષ્પના ઢગલામાં જ આપણે શયન કરીએ છીએ એમ માની આ અંગારા પર શયન કરવા તૈયાર થઈ જા.”

દેવાત ભક્તને હયા વહુટી: “અરેરે ! આવી કોમળાંગી યુવતીને મારા એક સ્વાર્થ ખાતર હું કેવા ધગધગતા અંગારામાં સૂવાની ફરજ પાડું છું. તેનું કોમળ શરીર હાથ અડતાં જ છાપ પડે તેવું છે તો પછી આ અગ્નિના તણખા અડકતાં તેને કેટલી ખીડા થશે ? શિવ ! શિવ ! !

શિવ ! ! ઈશ્વર ! તે' મને આ કાર્યમાં કયાં નીચ્યો ? "

લક્ષ્મીનારાયણની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ ખરી પડ્યાં. અત્યંત દયામણી નજરે તેણે આહર તરફ જોયું અને કહ્યું કે: "લાઈ ! ખસ કર. તારે સૂઝું હોય તો તું ખુશીથી સૂઈ જા; પણ આ ગિચારી આહરણીને આ ભયંકર અગ્નિના તણખામાં સૂવરાવવાનું રહેવા દે ! "

"ગુરુજી ! ભક્તિ ખાંડાની ધાર છે ! એમ જો તમે માનતા હો અને મારા પતિની ખરી પરીક્ષા કરવા માગતા હો તો હવે ના પાડશો નહિ. મારા પતિ જે કંઈ કરે તે કરવા દો...." આટલું કહી તેણે આહર સામે જોયું અને કહ્યું કે:

"બ્રાહ્મણ ! હવે વખત કાં લગાડો ! ચાલો, પ્રથમ હું આ પુષ્પશ્યામાં પડું છું; પછીથી તમે પડજો. "

આટલું કહી આહરણી ટપ દઈને અગ્નિના તણખાની ફૂલવાડીમાં સૂઈ ગઈ-જાણે કે અત્યંત શ્રમિત થયેલ રાજરાણી પલંગ પર ગિછાવેલ પુષ્પશ્યામાં પડી ! લક્ષ્મીનારાયણે વળગી પણ કઠણ હૃદય કરી તેના પર પગ મૂક્યો ત્યાં તો આહર, આહરણીથી થોડેક આગળ તણખામાં સૂતો. લક્ષ્મીનારાયણે તેના ઉપર ખીલે પગ મૂક્યો. ખસ, આ રીતે સેતુ ણાંધી એક પછી એકને સૂવાડતાં તેના પર પગ મૂકતા મૂકતા લક્ષ્મીનારાયણ આગળ વધવા લાગ્યા. ઈશ્વરે આહરના સત્યની કિંમત આંકી તેમને સત ચડાવ્યું. વીજળીના વેગથી આહર આહરણી આગળ આગળ સૂવા લાગ્યાં. લક્ષ્મીનારાયણ તેના પર પગ મૂકી ચાલવા લાગ્યા. થોડી વાર થઈ ત્યાં તો સામે દેવી દેવલ હસતે વદને બેઠાં હતાં ત્યાં લક્ષ્મીનારાયણ પહોંચી ગયા અને આહર-આહરણી ઉભાં થઈ દેવલના ચરણમાં ઢળી પડ્યાં.

દેવાત લક્ષ્મીનારાયણ દેવલને નમ્યા. પોતાના અપરાધની માફી માગી અને સાથે આવવા કહ્યું. દેવલે કબૂલ કર્યું. આજથી પતિપત્નીનો સંબંધ પૂર્ણ થયો. લક્ષ્મીનારાયણે દેવલને જોગમાયાના નામથી યોલાવી.

દેવલને લઈને આવ્યા બાદ લક્ષ્મણને સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિનાં મીઠાબોલાં માનવી પ્રત્યે કાંઈક ક્રોધ ઉપજ્યો. તેણે દેવલને કહ્યું કે:-

“ જોગમાયા ! સૌરઠ ધરાનાં માનવી જીભનાં બહુ મીઠાં, પણ અંતરનાં કૂડાં છે. મારા ઘણાક શિષ્યો હતા તેમાંથી ફક્ત એક આ આહેરજ સાચો નીકળ્યો. માટે ચાલો, અહીં નથી રહેવું.” આ પ્રમાણે કહી દેવલને સાથે લઈ લક્ષ્મણ કચ્છ તરફ ગયા અને મોડસર ગામમાં રહ્યા.

દેવાયત પંડિતે સોલાજીને ગુરુ તરીકે માન્યા હશે એમ તેમનાં કેટલાંક “ સોલાનો ચેલો દેવાયત પંડિત બોલ્યા ” એ લજનો ઉપરથી જણાય છે. કોઈક લજનના અંતમાં દેવલચરણે, એવું પણ બોલાય છે. ખરી રીતે જોતાં સૌરઠના ખરા સંતોએ સ્ત્રીને માતાસ્વરૂપે દીઠા પછીજ પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં હશે.

લજન આગમનું

પેલા પેલા પવન ફરકશે નદીએ નહિ વહે નીર,
 જોતર થકી રે સાયબો આવશે બેગા હનમંત વીર.
 દેવાઈત પંડિત દા'ડા દાખવે,
 મુશ્યુ દેવળ રે નાર, આપણા ગુરુવે સતરે લાખીયાં.
 જીઠડાં નહીરે લગાર, લખ્યારે લાખ્યા એ દિન આવશે !
 પોરો આવ્યો રે સંતો ! પાપનો, ધરતી માએ છે બોગ,
 ફટલાક ખડૂગે કપાઈ જશે ફટલાક મરી જશે રાગ—દેવાઈત૦
 પોથી અને પુસ્તક જોટાં પડશે જોટાં કાણનાં કુસન,
 અસલ જાદી રે સુડો પેરશે એવાં કળજગનાં એ'ધાણુ—દેવાઈત૦
 જતી સતિ ને સાબરમતિ ત્યાં હોશે રણસંભ્રામ,
 કાયમ - કાળાંગાને મારશે નકળંક ધરશે નામ—દેવાઈત૦
 ધરતી માએ હેમર હાલશે સુના નગર મોઝાર,
 લખમી લૂંટાશે લોકું તણી નહિ એની જૂમને વાર—દેવાઈત૦
 કાંકરીયે તળાવ તંબુ તાણુશે સો સો ગામુંની રીમ;
 પજમ દિશાથી સાયબો આવશે બેગા અરજન ને બીમ—દેવાઈત૦
 કળજીગ ઉડાવી સલયુગ થાપશે એમ બોલ્યા દેવાઈત પીર—દેવાઈત૦

૧-હજરત મુહમ્મદ (સલ)

(લેખક:—શ્રી. મંગળસ્વરૂપ ચર્મા)

કોઈ પણ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે તે રાષ્ટ્રમાંના બધા સંપ્રદાયોની એકતા રાજનૈતિક હિતની દૃષ્ટિએ જોટલી જરૂરી છે તેટલીજ નૈતિક અને ધાર્મિક મર્યાદાઓના ઐક્યની પણ કોમ ક્રોમની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક છે. જ્યાંસુધી અનેકતામાં એકતાનો આભાસ સમસ્ત જાતિના હૃદયદર્પણમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ ન થવા લાગે ત્યાંસુધી તે કોમ સંગઠિત અને સભ્ય થઈ છે એમ કહી શકાય નહિ. હિંદમાં જો કે અનેક જાતિઓ રહે છે પરંતુ તેમાં મુસલમાનો તેમની ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ અને સામાજિક વિશેષતાઓને લીધે તદ્દન જુદાજ છે. એક વિશેષતા ધીલુ પણ છે અને તેનો ઉલ્લેખ કરતાં હુઃખ થાય છે કે, આ જાતિએ આજે સાતસો વરસ અગાઉથી આ જાતેલી જમીનનો ઢાણો પાણી ખાધ-પીને પણ પોતાનાં માણસો દ્વારા તેનાં હુઃખદર્દો તરફ દિલસોજ દેખાડવાનું કદી નથી શીખ્યા—તેની દરકાર પણ કરી નથી. આ જાતિની આ ઉપેક્ષાએ તેમના સહુવર્ગ હિંદુઓમાં પણ શંકા ઉત્પન્ન કરી અને એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, જે જાતિઓએ એકત્ર થઈ વિશાળ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવાનું હતું તે લિંગ લિંગ થઈ ગઈ. ખીજાઓને તક મળી અને તેમણે આ પ્રસંગનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવ્યો. પરિણામે ક્રોમનો બધો વૈભવ નાશ પામી ગયો અને તેની જાહોજલાલી જતી રહી એટલે અત્યારના સમયે ધર્માચાર્યોનું કર્તવ્ય છે કે, તેઓ સમાનતાનો સન્માગ જતા-

વતા રહે; પરંતુ ઉભય જાતિઓના ધર્મોચારોએ કદી તેમની તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. આથી ઉલટું તેઓ પરસ્પરના ભેદભાવથી, સંકુચિત વિચારોથી હંમેશાં ભરપૂર રહેતા, જે કે સમય સમય પર કેટલાક સંતો, યોદ્ધાઓ અને પીરોએ પોતાની મનોહર વાણીમાં બંને જાતિઓના એકેશ્વરવાદ, એકધાર્મિકતા અને માનવતાનો ઉપદેશ આપ્યો, પરંતુ તે સાધુઓનો સંબંધ હંમેશાં સમાજ સાથે નહિ હોવાથી તેમના સદુપદેશ-દરરોજ ઉપયોગમાં આવતા પુરોહિતોના ઉપદેશ આગળ સફળ થયા નહિ.

આધુનિક કાળમાં પુરાતન કાળ કરતાં અનેક દોષો છે, પરંતુ આ યુગની ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને કબૂલ કરવી જ પડશે. પાશ્ચાત્ય સભ્યતાની આજ લગલગ બધા દેશોમાં પ્રોલબ્ધ છે. આપણો દેશ પણ તેના મોહક રંગમાં પોતાના ક્ષત્ર્યાતૃત્યા વસને ધીમે ધીમે રંગતો જણાય છે. આ પાશ્ચાત્ય સભ્યતા વર્તમાન માનવજાતિ માટે એક શાપરૂપ જ હુઃખદાયી થઈ રહી છે; પરંતુ તેની વર્તમાન ધાર્મિક અને સામાજિક સહિષ્ણુતાને માનવી જ પડે છે. પશ્ચિમના દેશો તેલ, રૂ અને કોલસા માટે ભલે એકબીજાના ગળાં કાપતા રહે, પરંતુ ધાર્મિક વિમ્બહતું નામનિશાન પણ તેમાં નહિ જણાય; તેથી ઉલટું પૂર્વની સભ્યતાના દેશો પાર્થિવ સ્વાર્થોનો પોતપોતાના હિત માટે કોઈ કોઈ વખત ઉપયોગ કરી લે; પરંતુ એ જાતિઓ ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાના અવતારરૂપ જ છે. હિંદમાં હંમેશના થઈ પડેલા હિંદુમુસલમાનના કોમી ઝગડાઓ અને થોડા વખત અગાઉ ચેલે-સ્ટાઈનમાં થયેલા અરબ-યહૂદી ઝગડા અત્યંત ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે તેવી ઘટનાઓ છે.

એશિયાતું જાગરણ અને ભારતતું ઉત્થાન જ્યાંસુધી આ દેશની જાતીય એકતા સ્થાપિત થઈ નથી ત્યાં સુધી બધું હવાઈ કિલ્લા બાંધવા જેવું છે. હવે એ વખત આવી લાગ્યો છે કે આ જાતિઓનો ઉદ્ધાર કરનાર નેતાઓ પહેલાં

તેમની અંદર અંદર એક ધાર્મિક અનુભૂતિ અને સામુહિક સહિષ્ણુતાના બીજનું આરોપણ કરશે ત્યારેજ રાજનૈતિક સફળતા પ્રાપ્ત થઈ શકશે. વાસ્તવમાં આપણે કદી એકબીજાના ધર્મતત્ત્વને સમજવાની ચેષ્ટા જ કરી નથી; બદલે, એકબીજા તરફ તિરસ્કારથી જ જોતા આવ્યા છીએ. આપણે તો એમ ઈચ્છવું જોઈએ કે, આપણે એકબીજાના ધાર્મિક નેતાઓ, પેગંબરો, અવતારો અને તેમના ઉપદેશોનો અભ્યાસ કરીએ, તેમનું મનન કરીએ અને તેમને એક દિલના ત્રાજવા પર સમદષ્ટિથી તોળીએ. સંસારમાં કોઈ પણ સંપ્રદાય અગર પંથ ધૃણારૂપદ નથી. જંગલી જાતિઓને પણ આપણે તેમના વિશ્વાસ સુજળ આચરણ કરતાં જોઈએ છીએ, તેથી આપણે તેમને અસહ્ય ન કહી શકીએ; કેમકે તેમનામાં મનુષ્યજાતિના સામુહિક દૈનિક ઉત્પતિનાં અનેક સુલક્ષણ અને ગુણ આપણા કરતાં વધારે જણાય છે. મોટા ભાગના હિંદુઓએ ઈસ્લામને તુચ્છ પંથ ગણ્યો છે પરંતુ ખરી વાત એમ નથી. હિંદના સુદી-ભર મૂર્ખ અને અજ્ઞાન મુસલમાનો તરફથી હેરાનગતિ લોગબાધી આપણે આજ તે મહાન સહ્યતા અને તેમના આચાર્યને (પેગંબરને) તુચ્છ નથી કહી શકતા. આજે આ ધર્મના અનુયાયીઓનો આ મૃથવી પર ચોથો ભાગ છે. ઈસ્લામ ધર્મની એ સંસ્કૃતિ અને તેના સ્થાપકની કેટલીક વિશેષતાઓ છે અને એજ દેખાડવાનો આ લેખનો હેતુ છે.

હજરત મુહમ્મદ (સલ)

ઈસ્લામના પ્રવર્તક મુહમ્મદ સાહેબનો જન્મ અરબી માહિના રબી-ઉલ-અવલની ૧૨મી તારીખે-ઈ. સ. ૫૭૧ ના ૨૨ એપ્રિલ સવારના ૬-૨૫ મિનિટે મક્કામાં અરબના સત્તાવાદી જાતિ કુરૈશમાં થયો હતો. તેમના પિતા અબ્દુલલા તેમના જન્મ અગાઉ કેટલાક વખતથી મરણ પામ્યા હતા. જ્યારે તે ભાગ્યેજ ૬ વરસના થયા હશે એવામાં તેમની માતાનો પણ દેહાન્ત થયો. બાળક મુહમ્મદ અનાથ

થઈ ગયા, સંસારના ભાવી શિક્ષકને સાક્ષર અને શિક્ષિત બનાવવાની ચિંતા કરવાવાળું કોઈ રહ્યું ન હતું એટલે મુહુર્મુહ એમ ને એમજ રહી મોટા થયા. તે નાનપણથીજ ઘણા સરળ હતા. તેમનામાં કદી ચંચળતા, ચાલાકી અથવા ચારિત્રહીનતા આવીજ નહિ. તેમના સ્વભાવના સંબંધમાં તેમના કાકા અખૂ તાલિણનું કહેવું છે કે તેમણે મુહુર્મુહને કદી જૂઠું ખોલતાં, ખીલને દુઃખ આપતાં, ઉચ્છ્વલપણે વર્તતાં અને ખીલ છોકરાઓ સાથે વ્યર્થ ભટકતાં જોયા નથી. તે અતિશય શરમાળ હતા. નાનપણથી તેઓ ઘણા કષ્ટસહિષ્ણુ અને પરિશ્રમી હતા. જ્યારે તેઓ કિશોર વયના હતા ત્યારે કાળાનો જીલ્લોદ્ધાર થઈ રહ્યો હતો, તેમાં તેમણે ઘણી સહાયતા કરી. તેમણે પોતાના ખભા ઉપર ઘણા પથ્થરો ઉપાડ્યા. એક દિવસે તેમના કાકા અખાસે તેમને ઉઘાડા ખભા પર પથ્થર ઉપાડતા જોઈને તેમણે તેમને કપડું આપ્યું, જેથી તે ખભા પર રાખી પથ્થર ઉપાડે. તેમણે તે પ્રમાણે કયું અને પથ્થર ઉપાડવા લાગ્યા. પથ્થર ઉપાડતાં ઉપાડતાં મૂર્છા આવી ગઈ, થોડાક વખત પછીથી તેમને ભાન આવ્યું અને ફરીથી પથ્થર ઉપાડવા લાગ્યા.

સાંસારિક જીવન

૨૫ વરસની અવસ્થામાં તેમણે ખીળી ખદીલ નામની ચાળીસ વરસની એક વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું. તે પછીથી તેમણે એક પછી ખીલ્યું એમ ઉર્મદા ખીળી, ખીળી સક્રિયા અને ખીળી આયશા સાથે લગ્ન કર્યાં; પરંતુ તેમાં ખીળી આયશા સિવાયની બન્ને પ્રૌઢ વિધવાઓ જ હતી. મુહુર્મુહ સાહેબ એક વિશ્વાસુ ઈશ્વરભક્ત હતા, ભક્તિમાંજ તેમનું જીવન વ્યતીત થયું હતું અથવા દરરોજનો ઘણો વખત તેમાંજ વ્યતીત થતો હતો. તે રાતદિવસ થઈને આઠ વખત નમાજ પઢતા, રાત્રે ખુદાની બંદગી ઉભા ઉભા કરતા, કદી કદી તેમના પગ આ કારણથી સૂજ જતા.

તેમને ખાકીને વખત સમાજસેવામાં જતો ઘરનાં નાનામાં નાનાં કામ જેવાં કે—ઢોરને ઘાસ નાખવું, ખકરી-ઓને દોહવી, કપડાં ધોવાં અને તેમને સાંધવાં, જોડા સાંધવા, કચરો કાઢવો વગેરે પોતાના જ હાથે કરતા. જરૂર કરતાં તે ઘણું જ ઓછું ખોલતા, પરંતુ જે કંઈ ખોલતા તે સારગર્ભિત, સ્પષ્ટ, પરિમિત અને હૃદયગ્રાહી હતું. એક અક્ષર પણ તે મોંમાંથી ફેગટ કાઢતા નહિ. શ્રોતાઓનાં હૃદય ઉપર તેની ઘણી અસર થતી. પોતાના છેક નાના કામ માટે પણ ખીજાને ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહેતા નહિ. એક જિજ્ઞાસુએ પૂછ્યું—“હજરત ! મનુષ્ય માટે સૌથી નુકસાનકારક વસ્તુ શું છે ?” તેમણે પોતાની જાભ પકડીને કહ્યું—“સવારમાં જ્યારે મનુષ્ય ઉઠે છે ત્યારે તેના બધા અવયવો જાલને પ્રાર્થના કરે છે કે જીઓ, આખો દિવસ સંયમથી વર્તજો, નહિ તો અમને મુશ્કેલીમાં નાખશો.”

સામાજિક વ્યવહાર

મુહમ્મદ સાહેબને ગરીબ ગુરખાં સાથે હળવા મળવામાં, તેમને પ્રસન્ન કરવામાં, બાળકોને ખવડાવવામાં અને તેમની સાથે રમવામાં ઘણો આનંદ આવતો હતો. તેમના બન્ને ભાણેજો—હસન અને હુસૈન—જે ધાર્મિક શહીદ થવાને લીધે ઇસ્લામના ખાસ અંશ ગણવામાં આવે છે—તે હંમેશાં તેમની પાસે જ રહેતા—તેમના ખલા પરજ દેખાતા. તેઓ તેમના ઠાઠાને ખીજવવા માટે કદી કદી તેમની ઠાઠી પણ ખેંચતા. મુહમ્મદ સાહેબ બાળકોને રમુજી વાતો સંભળાવતા એટલે હજરત ઘણી વાર બાળકોથી વિટળાએલા સાદડી પર સૂતેલા દેખાતા, તે પોતે તેમની રમતોમાં ભાગ લેતા, હજરત રસ્તે જતાં બાળકોને લાલા, લેયા વગેરે કહીને શોકતા અને તેમનામાં તેમની માફક ભળી જતા.

તેમનું હૃદય બાળકો તરફ કેટલું કોમળ હતું તે નીચેની વાત પરથી સમજાય છે. એક વખત એક લુહારનો

છોકરો માંદો પડ્યો. તે મરવાની આવી પર હતો તે વખતે હજરતને ખબર મળી. તે પોતે દોડતા તેની ઝુંપડીએ પહોંચ્યા અને કેટલાક કલાક સુધી તેમણે તે બાળકની ચાકરી કરી અને અંતે તે બાળક હજરતના ખોળામાં જ મરણ પામ્યો. તેઓ હરકોઈના મુશ્કેલીના વખતે હાજર રહેતા. તેઓ એટલા નમ્ર હતા કે પાંચ દશ માણસો બેઠા હોય તે વખતે પણ પસારીને કદી બેસતા નહિ અને હંમેશા પલાંઠી વાળીનેજ બેસતા. ગમે તેટલી થોડી વસ્તુ હોય તોપણ બધાને વહેંચીને પોતે લેતા, ગમે તેટલી સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ હોય તોપણ તેનું આમંત્રણ સ્વીકારવામાં હજરત કદી વિરોધ કરતા નહિ અને પોતે પણ અતિથિઓનો સત્કાર કરનાર સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષ હતા. ચંદ્રદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ સાથે તેમને સારો મેળ હતો. નોકરોના કામમાં મદદ કરવાનો તેમને ઘણો શોખ હતો. ધરની અને પાટોશીઓની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ બંને ખરીદી પોતે ઉપાડીને લઈ આવતા. એક દિવસ તેઓ એક માણસ સાથે જંગલમાં થઈને નીકળ્યા, ત્યાં તેમણે બે દાંતણની સોટીઓ કાપી. તેમણે પોતાના માટે વાંકી સોટી રાખી અને સીધી તે માણસને આપી. હજરતનું આ વિશાળ હૃદય જોઈને તે માણસને સંકોચ થયો. હજરતે કહ્યું— “મારા સાથી તરફ મારે માફ કર્તવ્ય બબલવું એ મારો ધર્મ છે; નહિ તો હું કયામતના દિવસે તેનો શું જવાબ આપું ? તમે મારી સાથે આવવાની કૃપા કરી છે. મારો ધર્મ છે કે, હું તમને અસંતુષ્ટ કરું.” એક માણસ રોજ મસ્જિદમાં કચરો કાઢતો હતો, તે બિમાર થયો. હજરત રોજ તેની સંભાળ રાખતા. એક રાત્રે તે મરણ પામ્યો અને સવારમાં તેની લાશને દાટવામાં આવી. જ્યારે હજરતને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે માણસના મરણના સમાચાર તેમને ન પહોંચાડવા બદલ તેમના સાથીદારો સાથે શુરસે થયા. તેમની કબર પાસે જઈ તેના આત્માની શાન્તિ માટે નમાજ પઢયા. અનાસ-ઈબ્ન-મલિક નામના

તેમના એક નોકરનું કહેવું છે કે, તે દશ વરસ સુધી હજરતની સેવામાં હતો, પરંતુ તેમણે તેને એક ટુંકારો પણ ક્યો ન હતો.

ગૃહસ્થજીવન

મુહમ્મદ સાહેબ પર એક ગૃહસ્થ તરીકેની ઘણી જોખમદારીઓ હતી. જો કે તેમનું જીવન ઘણું સાદુ અને ગરીબાઈવાળું હતું તોપણ પોતાની ચારે પત્નીઓની જરૂરી માગણીઓને તેઓ પૂરી કરતા હતા. તેમનો વ્યવહાર ન્યાય અને સમભાવપૂર્વક ચાલતો હતો. તેઓ કહેતા કે, જે પોતાના કુટુંબની તરફ ઉચ્ચભાવથી વર્તે છે તેજ ઉચ્ચ વ્યક્તિ છે. એક દિવસ તેમની ખીખી ઉમ્મૈહુખીખી પોતાના નાના ભાઈ મુઆવીઆને ખવડાવી રહી હતી. હજરતે પૂછ્યું: “તમને મુઆવીઆ ખહું વડાલો છે?” ખીખી સાહેબના ‘હા’ કહેવા સાથેજ હજરતે પણ તેજ શબ્દોને ફરીથી ઉચ્ચાર્યા:—“મને પણ તે ખહું પ્રિય છે.” સ્ત્રીનતિ તરફ હજરતને ઘણું માન હતું. તેમની ખીખી સફિયાને ઊંટ પર બેસાડતી વખતે હજરત ઘુંટણ પર બેસતા અને તેમના ઘુંટણે પર પગ મૂકી તે ઊંટ પર બેસતા. એક દિવસ ઊંટ એકદમ ઉભું થઈ ગયું અને હજરત તથા ખીખી સફિયા બંને જમીન પર પડી ગયાં. અબૂ તલહા આ જોઈ હજરતને ઉઠાડવાને દોડ્યો. તેમણે તરતજ કહ્યું— “પહેલાં સફિયાને સલાજો. એક દિવસ ખીખીઓમાં પરસ્પર તકરાર થઈ. હજરત તેજ વખતે ઘરમાં દાખલ થયા અને કંઈ પણ બોલ્યા વગર એક ખૂણામાં શાંત બેસી ગયા. તકરારમાં ખીખી આયશા ન્યાયપક્ષ પર હતાં. તેઓ શાંત હતાં, પરંતુ અન્ય બાનુઓએ જ્યારે તકરારને ખૂબ વધારી મૂકી ત્યારે ખીખી આયશાએ પણ ઉત્તર આપવા માંડ્યા. જ્યારે તકરાર શાંત થઈ ગઈ ત્યારે હજરત આયશાના મકાન પર ગયા અને કહ્યું—“આયશા! જ્યાં સુધી તમે શાંત બેસો છો ત્યાં સુધી તમારા તરફથી

પ્રુદાનો ફિરસ્તો જવાળ આપતો હતો; પરંતુ જેવાં તમે વતે ખોલવા લાગ્યાં ત્યારે તે તમને છોડી ચાલ્યો ગયો.” તેમની ઉપદેશ કરવાની પ્રથા આવી હતી. ઘણાજ મીઠા-શલરેલા શબ્દોમાં તે પોતાનો ઉપદેશ આપતા.

પેગમ્બર મુહમ્મદ (સલ)ક્રમાનુસાર પોતાની ખીખીઓ પાસે જતા. તેમાં તેઓ ઘણી નિયમિતતાનું પાલન કરતા. જ્યારે ખહાર મુસાફરીએ જતા અથવા માંદા પડી જતા ત્યારે પણ તેઓ આ ક્રમને ચાલુ રાખતા. તેમના જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં જ્યારે તે બહુ ણિમાર રહેતા હતા અને જે વખતે તેમને એકજ જગ્યાએ રહેવાની ફરજ પડી હતી ત્યારે તેમણે નજીક પોતાનો આ નિયમ તોડ્યો હતો. ઇસ્લામમાં આ કારણથી ચાર સ્ત્રીઓ કરવા સુધીની છૂટ છે, પરંતુ પતિએ હજરતની માફક સમદર્શી અને સમાન વ્યવહારવાળા થવું જોઈએ. આ ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે, તેઓને સ્ત્રીઓ તરફ કેટલું માન હતું. ખીખી ખદીબની સાથે તેમણે પોતાના વૈવાહિક જીવનનો મોટો ભાગ-પચીસ વરસ-વીતાવ્યો હતો. તેમના અવસાન પછીથી કદી કદી ખદીબનો ઉલ્લેખ કરતાં તેમનું ગણું બરાઈ આવતું અને આંખો આંસુથી ભરાઈ જતી. એક વખત ખદીબની બહેન તેમને મળવા આવી. તેમણે તેમને બહુ આદરસત્કાર કર્યો. ખદીબ માટે તેમના હૃદયમાં ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન હતું.

તેમનો તેમની પુત્રી ફાતિમા પર ઘણો સ્નેહ હતો. તેમના પુત્રો તો હર વખત મુહમ્મદ સાહેબના ખલા પર રહેતા. એક વખત તેમની ભાણેજ મરવાની તૈયારીમાં હતી. હજરતે તેને ખોળામાં લઈ લીધી અને તેમની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. હજરતને આ પ્રમાણે મોહવશ થયેલા જોઈને તેમના સાથી સઆદને કહ્યું-“હે પ્રુદાના પેગમ્બર ! આપની આ સ્થિતિ કેમ ?” હજરતે જવાબ આપ્યો-“જે કામળતા પ્રભુએ પોતાના સેવકોમાં ઉત્પન્ન

કરી છે તે આ કોમળતા છે. જે દયાળુ છે તેના પર અદલા-
તઆલા પણ દયા દેખાડે છે.”

મુહમ્મદ સાહેબની દંડતા

હજરત મુહમ્મદ (સલ) બહુજ સરળ હતા. સાદાઈ અને સ્વચ્છતાથી તેમણે પોતાની શારીરિક શક્તિને આખર સુધી કાયમ ટકાવી રાખી હતી. અતિમ વખત સુધી તેમના શરીરની કાંતિ કાયમ રહી હતી. તેઓ ૬૩ વરસ સુધી જીવ્યા, પરંતુ કાનની નજીકના વાળ છોડીને તેમનો એક વાળ પણ સફેદ થયો ન હતો. તેઓ કદી પણ વ્યર્થવાદની પાછળ પડતા ન હતા. તેમના શત્રુ તેમને કવિ, ચમત્કારી પુરુષ, બહુગર અને પાગલ વગેરે કહ્યા કરતા હતા; પરંતુ તેમના નૈતિક આચાર સંબંધી આજ સુધી કોઈએ કંઈ પણ કહ્યું નથી. તેમના કાકા અબૂન-લિખ હજરતના નિર્માળ આચરણની સાક્ષી પૂરે છે. કુરૈશ બતિના સરદારોએ તેમને મૂર્તિપૂજનો વિરોધ ન કરવા બદલ જર, જન, જમીન, કામિની અને કંચનનું પ્રલોભન દેખાડ્યું; પરંતુ તે પોતાના સિદ્ધાંતથી તલભર પણ ન ડગ્યા.

હજરતની સાદાઈ

મુહમ્મદ સાહેબના આહારવિહાર તેમની સાધુવૃત્તિ-ના સૂચક છે. તે જવની રોટી ખાતા. તેઓના ઘરમાં સૂપડું સરખું પણ ન હતું. દાણા હાથથી મસળી કૂંકથી સાફ કરાવવામાં આવતા. કદી કદી તો કેટલાક દિવસ સુધી ચૂલો પણ સળગાવવામાં આવતો ન હતો. આખું કુટુંબ ખજૂર ખાઈને તથા પાણી પીનેજ રહેતું. ખીણી આચશાએ કહ્યું છે કે જ્યારે તેઓ મદીનામાં રહેતા હતા ત્યારે તેમના ઘરમાં કોઈ કોઈ વખત ત્રણ દિવસ સુધીનો ખોરાક એકઠો થતો નહિ. હજરતના સાથીઓ તેમને ઘણી વખત ભૂખ્યા-જ જોતા. લોજનમાં મુહમ્મદ સાહેબ કદી ભૂલ કાઢતા ન હતા. જે કંઈ આવી મળતું તેને માથે ચઢાવી પ્રેમપૂર્વક ગ્રહણ કરતા. આવીજ રીતે તેમના પોશાકમાં પણ કંઈ

નવીન જોવું ન હતું અને તે પણ સીધો માદો અને જરૂરીજ હતો. તેમણેજ કહ્યું છે કે, પવિત્રતાજ મનુષ્યનો સર્વોત્તમ પોશાક છે. વાળવાળી ચામડાની નાની સરખી ચટાઈજ તેમની પથારી હતી. કોઈ કોઈ વખત કોથળાનેજ ઝેવડો કરી પાથરતા. ઘરની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી. માટીની દિવાલો પર ખજૂરીનાં પાંદડાંનું છાજ હતું. એક વખત તેઓ ઉમર હજરતને ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. તેમણે જોયું તો સુહૃદ્ધ સાહેબ એક ભાંગ્યા તૂટ્યા ખાટલા પર પડ્યા છે, ખાટલાની તૂટેલી દોરી તેમના શરીરને ચોંટી રહી છે, એક ખૂણામાં થોડાક જવ પડેલા છે અને એક ખીલા પર મથક લટકાવી છે. “રસૂલે-ખૂદા”ના ઘરનો આજ સરસામાન હતો. આવી ગરીબ સ્થિતિ જોઈ ઉમરની આંખોમાથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. હજરતે જણાવ્યું: “ઉમર! શું તમને આ જીવનથી સંતોષ નથી? સાંસારિક જીવન તો ખુશરૂ અને કૈસરના માટે છે. આપણે તો આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવું જોઈએ.”

ઉદારતા

૨૩

હજરતની સુપુત્રી ખીબી ક્ષાત્રમા ઘરમાં દળતી અને કૂવેથી પાણી ભરી લાવતી. આથી એક દિવસ અકળાઈ તે પોતાના પિતાની પાસે મસ્જિદમા ગઈ અને તેમને કહ્યું— “અખબાલન! ઘરમાં એક ચાકરડી રાખવામાં આવે તો સાફ.” અને રસુલિલ્લાહે જવાબ આપ્યો—“ખ્યારી બેટી! ખદ્રની અનાથ બૂખ્યાં મરણ પામે છે, વળી મસ્જિદમાં પણ ડેટલાંક ઘરખાર વગરનાં કુટુંબ રહે છે. મને તે લોકોના જીવનનિર્વાહનાં સાધનો એકઠાં કરવાનો વખત ક્યાં છે!” એક દિવસ એક લિખારી આવ્યો; તેમણે તેને ઘેર મોકલ્યો પરંતુ તેને આપવાને ઘરમાં કંઈ પણ ન હતું. એક દિવસ એક મુસલમાન મદદ માગવા માટે આવ્યો. ‘નખી’ના કહેવાથી ખીબી આચશાએ એક ટોપલો ભરીને આટો આપ્યો. તે વખતે ઘરમાં ક્ષત્ર એટ-

લોજ આટો હતો. તે દિવસે આખા કુટુંબને ઉપવાસી રહેવું પડ્યું. એક વખત ખીબી આયશાએ એક જોડી ચુડીઓ પહેરી. હિજરતે કહ્યું: “આયશા ! મુહમ્મદની ખીબીને આ ચુડીઓ શોભા આપનાર નથી.” તરતજ તેમણે ચુડીઓ ઉતારી નાખી અને આખી દીધી. એક દિવસે તેમણે તેમની પુત્રીને સોનાનાં સાંકળાં પહેરેલી જોઈ. હિજરતને આ સાંસારિક ખાળત પસંદ ન આવી. સાંકળાં વેચી નાખવામાં આવી અને તેની કિંમત વડે એક શુલાભનો છટકારો કરાવવામાં આવ્યો.

મક્કાથી મદીના હિજરત કરી ગયા પછી નવ વરસ પાઠ હિજરતના કુટુંબને જરાક સગવડતા થઈ. તેઓ કંઈક સુખથી રહેવા લાગ્યા, પરંતુ મુહમ્મદ સાહેબને આ ન ગમ્યું. તેઓ ખદા સાથે અસહકાર કરી બહાર જતા રહ્યા. તે વખતે તેમની આગળ કુરાનનું આ વાક્ય ઉતરી આવ્યું— “હો પેગમ્બર ! તું તારી ઝીને જણાવ કે ‘ જો તમે સંસારનાં જીવન અને તેનાં ધરણાંગાંઠાંને ચાહતાં હો તો હું તેના બંદોબસ્ત કરું—અથવા જો તમે અહ્યાહ અને તેના રસૂલ તથા તેના ધરને ચાહતાં હો તો દંડ રહો. ખુદા તમને પવિત્ર આત્માઓની માફક બહુ કિંમતી લેટ આપશે.” જ્યારે આ વાક્ય ખીબીઓને સંભળાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે પાછલી ખાળત—ઈશ્વરીય જીવનને પસંદ કર્યું.

મુહમ્મદ સાહેબ ઘણા ઉદાર હતા. તેટલા માટેજ તેમણે ઈસ્લામના દરેક મુસલમાનને પોતાની આવકનો ૪૦મો ભાગ દાનપુણ્ય—જકાતમાં આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે. તેમનું પોતાનું બધું તો પ્રભુને અર્પણુજ હતું. તેમણે કોઈના સવાલને ઉધાર્યો નથી. તેમણે આ ઢંઢેરો પીટાવ્યો હતો કે, જો કોઈ મુસલમાન દેવાદાર મરી જાય તો તેનું દેવું મુહમ્મદ સાહેબ ચૂકવશે. તેઓ જેટલા ઉદાર હતા તેટલાજ સંતોષી પણ હતા. તેમની પાને જે કંઈ આવતું તેને તેઓ મસ્જિદમાં જમા કરાવી દેતા અને જોખેજોખા ભરીને

વહેંચી નાખતા. તેને વધુ વખત સુધી જમા પણ રાખતા ન હતા. આ તેમને એક બોલતરૂપજ જણાતું. એક વખત દિદકથી ચાર ઉંટ ભરી અનાજ આવ્યું. તે કોઈ કારણથી સાંજ સુધી પડી રહ્યું. હજરતે કહ્યું—“જ્યાં સુધી આને વહેંચી નાખવામાં ન આવે ત્યાંસુધી હું ઘેર નહિ જાઉં.” આખી રાત મસ્જિદમાં ગાળી અને એકે એક દાણો ઠેકાણે પાડ્યા પછીથીજ તે જગ્યાએથી તેઓ ખસ્યા. એક રોજ અન્ન (સાંજના ચાર)ની નમાજ પછીથી હજરત પોતાના મકાને આવ્યા ગયા. લોકોને આ અસાધારણ વાત પર આશ્ચર્ય થયું, પરંતુ તેઓ જલદી ધરથી પાછા ફર્યા અને કહ્યું—“આ હ્યો, થોડાક રૂપિયા પૈસા ઘરમાં પડ્યા હતા. આને લોકોમાં વહેંચી દો. સાંજ પહેલાં આ કામ થઈ જવું જોઈએ. તેમના અંતિમ સમયની એક એવી ઘટના વિશેષ મહત્વવાળી છે. મૃત્યુશય્યા પર તેઓ પડ્યા હતા તે વખતે ઓચિંતું તેમને યાદ આવ્યું કે, સોનાની કેટલીક લગડીઓ પડી છે? તેમણે કહ્યું—“એને દાન-પુણ્યમાં આખી દેજો કેમકે મુહમ્મદ માટે એ ઉચિત નથી કે તે ઘરમાં સોનું રાખી પોતે ખુદા પાસે જાય.” એક વખત એક લિખારી કંઈક માગવા આવ્યો. મુહમ્મદ સાહેબે કહ્યું—“લાઈ! મારી પાસે તો કંઈ નથી; પણ તું મારા નામથી કોઈની પાસેથી પૈસા લઈ શકે છે.”

વ્યવહારકુશળતા

મુહમ્મદ સાહેબ સાધારણ વ્યવહારમાં પણ ઘણા સાચા હતા. ઉમર એક યજ્ઞદી મહાજનનો કરજદાર હતો. યજ્ઞદી પોતાની સુદત પુરી થતાં ત્રણ દિવસ અગાઉ પૈસા માગવા આવ્યો. તે વાતમાં ને વાતમાં પોતાની જાત ઉપર ઉતરી ગયો. તેની આ અસહ્યતા માટે ઉમરને ઘણો ક્રોધ વ્યવહાર, પરંતુ હજરતે ઉમરને દૂર કરી કહ્યું—“શું કરે છે? મને શા માટે ન કહ્યું? હું તારા પૈસા આપી દેત. તેને કહો કે જરા સહ્યતાથી વાત કરે.” તેમણે તેનું

હેલું પતાવી દીધું; એટલુજ નહિ પણ ઉમરે ક્રોધ કર્યો તે બદલ દંડરૂપ ચક્રુદીને દોઢ મણુ અનાજ વધારે અપાવ્યું. એક ધીબે દાખલો પણ આના કરતાં વધારે મહત્વવાળો છે. કુરૈશના સરદારો જ્યારે હજરતના પ્રાણુ લેવા ઇચ્છતા હતા, અને જ્યારે તેમના કાવતરાનો કંઈ પણ પત્તો લાગતો ન હતો—તે એટલે સુધી કે તે લોકોએ આશિર્વતો તેમના ધરને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે મુહમ્મદ સાહેબ અખૂબક સિદ્દી-કને ઘેર ગયા. તેમનો હેતુ કોઈ નાસી છૂટવાની વ્યવસ્થા કરવાનો હતો. અખૂ બકે બે સાંઢણીઓ હાજર કરી અને હજરતને સ્વાર થવા કહ્યું. આ પ્રસંગ ઘણુ કટોકટીનો હતો, છતાં પણ મુહમ્મદ સાહેબે જ્યાં સુધી ઉંટની કિંમત નક્કી કરવામાં ન આવી ત્યાં સુધી રકાબમાં પગ પણ મૂક્યો નહિ.

તેમની સરળતાની પણ પુષ્કળ વાતો છે. હજરત એક વખતે કોઈના લગ્નમાં ગયા હતા. એક જગ્યાએ નાની નાની છોકરીઓ ગીતો ગાતી હતી. હજરતને જોઈ તે અતિહાસિક અને ધાર્મિક ગીતોને છોડી તેમની પ્રશંસાનાં ગીતો ગાવા લાગી. મુહમ્મદ સાહેબે તરતજ કહ્યું—“નહિ, નહિ. તેજ ગીતો ગાઓ.” આ મુજબની ધીજ પણ એક દંતકથા છે. એક દિવસ એક માણસ તેમના કેખતાં પડી ગયો અને ગભરાવા લાગ્યો. હજરતે કહ્યું—“લાઈ ! મારાથી કેમ આટલો ડર છે ? હું તો એક ગરીબ બાઈનોજ છોકરો છું, જેને ખાવાને કેવળ સૂકું માંસજ મળતું હતું.”

આમ્યવાદી મુહમ્મદ

હજરત મુહમ્મદ સામ્યવાદના પ્રચારક હતા. ખરૈરા તેમની આકરડી હતી. તેને અને તેના ઘણી વચ્ચે ખટપટ ચાલતી હતી. હજરતે તેને સમજાવી કે, તું તારા ઘણી સાથે યોગ્ય રીતે વ્યવહાર કર. આ ઉપરથી ખરૈરાએ કહ્યું— “શું હજરત મને એવો હુકમ કરે છે ?” તેમણે તરતજ કહ્યું—“નહિ, હું તો ફક્ત તને સલાહ (સૂચના) આપું છું.” ખરૈરા બોલી—“હું તેને આહતી નથી.” તેમણે શાંતિ

પકડી. ક્ષતિમા નામની એક ણીજી સ્ત્રીએ ચોરી કરી. હજરતનો એક મિત્ર ઉસામા તેમની ભલામણ લઈને આવ્યો. મુહમ્મદ સાહેબે કહ્યું:-“ઉસામા! તું શું કહે છે? પરંતુ જો, મુહમ્મદની પુત્રી ક્ષતિમા પણ ચોરી કરે તો તે પણ સળથી ન બચી શકે.”

મુહમ્મદ સાહેબ અધશ્રદ્ધાના વિરોધી હતા. તેમનો પુત્ર ઇબ્રાહીમ મરણ પામ્યો ત્યારે સૂર્યગ્રહણ હતું. લોકો કહેવા લાગ્યા કે, હજરતના દુઃખમાં સૂર્ય પણ શોકાતુર બની ગયો છે. ત્યારે હજરતે આ બાબતું ત્યારે તેમણે કહ્યું:-“કોઈ જોવે અગર મરણ પામે તેમાં સૂર્ય અથવા ચંદ્રને શું?” તે ઘણા જીવદયાવાળા હતા. આંધળા પર હંમેશાં દયા રાખતા. કોઈના મુકદ્દાને જતું જોતા તો તરતજ તેની સાથે જતા. તેમણે કદી એકલા ખાણું લીધું નથી. વારંવાર જમતી વખતે કોઈ ને કોઈને ખોલાવી લેતા. સ્વપ્તવક્તાનો શુભ તેમનામાં વિશેષ હતો. તેઓ સ્વપ્ત ખોલતા અને સ્વપ્ત સાંભળતા. તેમણે તેમની પત્ની-ઓને પણ કહી દીધું હતું કે, જો તેઓ તેમનામાં કંઈ પણ દોષ જુઓ તો તેજ વખતે તે જણાવી દેવો. ઉમરનો દીકરો અબદુલ્લા મુહમ્મદ સાહેબના મુખમાંથી જે કંઈ ઉચ્ચારતું તે લખી લેતો. “હદીસ” આ પ્રમાણે તૈયાર થઈ હતી. કોઈએ આ ઉપરથી ટીકા કરી કે “પ્રુદાના રસૂલ છે તો આદર્શ; તે વખતે વખતે જુદી જુદી વાણી ખોલે છે.” પરંતુ હજરતે કહ્યું:-“અબદુલ્લા! તમે લખતા બાંધો; કેમકે મારી વાણી હંમેશાં સત્ય છે.” અહીંયાં તેમનો કંઈક અહંભાવ જણાય છે, પરંતુ આ રીત સંસારના અન્ય મતપ્રવર્તકોમાં પણ જણાય છે. “હદીસ” માં તેમના સંબંધમાં તેમના લક્ષ્ય સહકારીઓની અનેક સ્મૃતિઓ અને સૂચનાઓનો સંગ્રહ છે. દાખલા તરીકે એક સજ્જન કહે છે કે, મુહમ્મદ સાહેબની પાસે હદીક નામનો એક ઘોડો હતો, જે બગીચામાં ચર્ચા કરતો. ખીજો માણસ કહે છે કે, તેમના નોકરામાં જે પટા હતા.

ત્રીભુવં કહેવું છે કે, હજરત હાથ વાળીને સૂતા. 'હદીસ'-માં કેટલીક વાતો વદન નકામી લખવામાં આવી છે એ ખરું છે, પરંતુ તે છતાં તેનાથી મુહમ્મદ સાહેબના 'અવતર' મૂર્તિમંત ચિત્ર આપણી સામે ખડું ધાય છે, એ નિઃશંક છે.

ઈસ્લામનું મહત્ત્વ

આ 'તો મુસ્લીમ મતના પ્રવર્તક મુહમ્મદ સાહેબનું વ્યક્તિગત અવન છે, પરંતુ જેમ "મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ"—તેમ ઈસ્લામ પર તેમના ઉપદેશોની ઉંડી છાપ તો પડી છે અને તેમના અવનનો પણ ભારે પ્રભાવ પડ્યો છે. ઈસ્લામ 'ધર્મ'ના વિચારકોનો મતા છે કે, એક પંથપ્રવર્તક તરીકે મુહમ્મદ સાહેબની અવનઘટનાઓ અને તેમના ચરિત્રનો જેવો સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત ઇતિહાસ મળે છે તેવો કોઈપણ મતપ્રવર્તકનો મળતો નથી. આજ કારણથી ઈસ્લામને ફક્ત ૧૩૦૦ વરસના અલ્પ સમયમાં જ આવી વ્યાપક સફળતા મળી. તેમના અવનની એકેએક ઘટના-એ કોઈકોને ઉત્તમ બનાવ્યા. મુસલમાન વિચારકોનું કહેવું છે કે, હિંદુઓના ઋષિગણ, યજૂરીમતના સંસ્થાપક હજરત મુસા, ભારતી પંથના પ્રવર્તક જરથોસ્ત અને ખ્રિસ્તી મતના પ્રચારક ઇસુ ખ્રિસ્ત-એમના કોઈના સંબંધમાં પણ આટલી માહિતી મળતી નથી. કેટલાએ યુરોપિયનોએ ઇસુ ખ્રિસ્તનું અવનચરિત્ર લખવાને ધાયું, પરંતુ અંતમાં તે આટલું જ કહીને રહી ગયા કે, પ્રભુ ઇસુ ખ્રિસ્ત તો જાતે એક કોયડો છે, તેમનું અવનચરિત્ર લખવું એ સંભવિત અને સહજ કામ નથી.

ઈસ્લામમાં કેટલીક ઘણી જ હૃદયગ્રાહી અને આકર્ષક આસિયતો છે. ઈસ્લામી બ્રાતૃભાવ, વ્યક્તિના અધિકારની માન્યતા અને રાજનીતિમાં ધર્મનીતિની અનુકૂળતા—આ સૌથી મહત્ત્વની વિશેષતાઓ છે. ઈસ્લામના ભાઈ-ભાઈની પરિભ્રમણ ઘણી સુદર છે. કોઈ ગમે તે ક્ષિત્રકોનો,

રંગનો અથવા 'દેશનો' ભલેને હોય, તોપણ ઇસ્લામના અંડાનીચે આવતાંજ તેમની સંજ્ઞા બદલાઈ જાય છે. યુરોપના ચારૂ જુદા જુદા દેશના વતનીઓને પૂછો: "આપ કોણ છો?" કોઈ કહેશે અંગ્રેજ, કોઈ જર્મન, કોઈ ફ્રેન્ચ અને કોઈ બેલજિયન; પરંતુ રૂમ, ઇરાન, હિંદ, આફ્રિકા, મિસર, ચીન વગેરેના કોઈ પણ મુસલમાનને આજ સવાલ પૂછો તો તમને એકજ જવાબ મળશે: "મુસલમાન." આનો અર્થ એ થતો નથી કે આ બધા 'દીન'ના નામ પર જે પ્રમાણે એકઠા થઈ શકે છે તેટલા દેશના નામથી થઈ શકતા નથી.

અને આ 'દીની' જુસ્સામાં દેશભક્તિનો રંગ પણ એટલોજ ગહન હોય તો પછી ઇસ્લામનું તો કહેવુંજ શું? પાછલા ઇતિહાસમાં ઇસ્લામે જે વિજય મેળવ્યો છે તે કક્ત ઇસ્લામી જુસ્સાને લીધેજ. અલખત, ઇસ્લામમાં રંગલેદ વગેરેને લઈને ઘરમાં ઘણાજ ઓછા ઝગડા થયા છે. યુરોપ હંમેશાં આ આપત્તિઓનો અખાડોજ બની રહ્યા હતા, અને આજ તો યુરોપિયનોનો રંગલેદ માનવતાની સીમાથી ઘણેજ દૂર જતો રહ્યો છે; પરંતુ ઇસ્લામ ધર્મના સમૂહમાં રંગલેદનું નામનિશાન પણ નથી. યુરોપમાં તેનું વર્તમાન કાળના જેવું ખરાબ રૂપ કદી જોવામાં આવ્યું નથી. તેને યુરોપના વર્તમાન મહાન વિચારક અને સમાજવાદી જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શોના શબ્દોમાંજ સાંભળો—“જે દેશમાં ગોરા લોકો કાળી ભૂરી અને પીળી જાતિઓના સંસર્ગમાં આવ્યા છે ત્યાં તેમણે તે જાતિઓ પર પ્રાધાન્ય મેળવ્યું છે, અને તેમની ગાદી કમાઈને કબજે કરી લીધી છે. રંગની વિશેષતા આગળ ધર્મને યાજુ પર મૂકી દેવામાં આવે છે; પરંતુ ઇસ્લામમાં રંગ અને જાતિનો કોઈ ભેદભાવ નથી; બધા દીની ભાઈ છે—બધા એકજ છે.”

ઇસ્લામમાં વ્યક્તિગત ચરિત્ર પર વિશેષ ભાર

મૂકવામાં આવ્યો છે. 'ધર્મ' રાજનીતિથી જુદો ન હોવાને લીધે ઇસ્લામના પ્રવર્તકનો આ વિચાર ઘણાજ મહત્વનો છે કે, વ્યક્તિનો અનેલ આ સમાજ અને સમાજની સમસિથી અનેલો આ દેશનો પાયો જે ધાર્મિકતાના સીમેન્ટ વડે સુદૃઢ બનાવવામાં આવે તો વિશાળ ભતિરૂપી મકાનને તુકસાન પહોંચવાની ધીક રહેતી નથી. આ ભાવનાને એસ. એચ. લીડર નામનો એક લેખક આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે—“વ્યક્તિઓના સમૂહનું નામજ રાષ્ટ્ર છે. જ્યારે દેશના પ્રત્યેક મનુષ્યની ઉન્નતિ ધાય છે ત્યારેજ આખા દેશની સર્વોચ્ચ ઉન્નતિ સંભવી શકે છે. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ વગર આપણે કોઈ પણ પ્રકારની પાર્થિવ ઉન્નતિ કરી શકતા નથી. પ્રતિક્રિયા તો બન્નેમાં સંભવે છે, બન્નેમાં ચઢતીપડતી ચાલતી રહે છે. કદી એકની ચઢતી જણાય છે તો બીજી વખત બીજીનીજ; પરંતુ દેશની સંપૂર્ણ ઉન્નતિનું આદિમૂળ તો આધ્યાત્મિક ઉન્નતિજ છે—તે તેનો મેરુદંડ છે, જે પ્રમાણે આપણે કોઈ પણ દેશના વિકાસ અને તેની સભ્યતાને જાણી શકીએ છીએ.” આપણા દેશની રાજનીતિમાં આજકાલ એવા નેતાઓને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે કે જે ભારતનો એકદમજ ઉદ્ધાર કરવાની ધૂનમાં અહીંની રાજનીતિમાંથી ધર્મને હૃદયમાં પડેલ માખીની માફક બહાર કાઢી દૂર ફેંકી દેવા ઇચ્છે છે. તેઓ પાશ્ચાત્ય સામ્રાજ્યવાદના ઘોર શત્રુ છે, છતાં પણ તે આદર્શોને તેઓ અપનાવતા જાય છે. આતું વિકાસ પામેલ રૂપ આજના માનવસમાજ માટે એક પાપરૂપજ છે. પૂર્વના દેશોની આ એક વિશેષતા છે કે, તેઓ ધર્મ અને રાજનીતિ બન્નેને જુદી જુદી વસ્તુઓ માનતા નથી. જોકે ભૌતિક નહિ તોપણ તેમની આધ્યાત્મિક મહત્તાનું સૌથી જબરજસ્ત કારણ આજ વિશેષતા છે. જે હિંદ પોતાની આ યુગ યુગાન્તરની પ્રાચીનતાને છોડી પાર્થિવ ઉન્નતિ મેળવે અને આ પ્રમાણે ભલે તે અમુક સમય સુધી લાભ મેળવી લે, તોપણ નિશ્ચયમ

અને મનુષ્ય મનુષ્યના ભાઈચારાના પૂર્વીચ સિદ્ધાંતથી' તેો દૂરજ રહેશે. ”

ઇસ્લામના ઉપદેશો

ઇસ્લામના ઉપદેશોના સંબંધમાં વર્તમાન કાળમાં આપણા દેશમાં ઘણો ભ્રમ ફેલાઈ રહ્યો છે, અને તે સ-કારણ છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ભારતવાસી (ખાસ કરી હિંદુ)ઓને આ પ્રમાણે વિચારવાનું અને તે પ્રમાણે પોતાનો વિશ્વાસ બતાવવાનું આ દઢ સાધન છે, પરંતુ ઇસ્લામ એક પંથ તરીકે ખીલ કોઈ પણ પંથ નેટલોજ સાચો, તેટલોજ પવિત્ર અને મહાન આદર્શવાળો છે. મુહમ્મદ સાહેબ એક જગ્યાએ ફરમાવે છે કે “ મોમિન હો, ચક્રી હો, ખ્રિસ્તી હો અથવા અરબી હો-જે ઈશ્વર અને ક્યામતમાં વિશ્વાસ રાખે છે અને જે સત્કર્મપૂર્વક જીવન ગુજારે છે તેમને તેમના કર્માનુસાર ફળ મળશે, તેઓ ભય અને શોકથી પર છે. ” ઇસ્લામ ધર્મ કર્મ-પ્રધાન પંથ છે, એમ પણ નથી. “ વિશ્વાસ રાખનારાઓ-ને મારી આપવામાં આવશે ” પરંતુ “ જે જેવું કરશે તેવું ફળ લોગવશે. ” મનસા, વાચ્યા, કર્મણ્યા-આ વ્રણ પ્રકારની કર્મગતિ તેમની પાછળ લાગેલી છે.

ઇસ્લામનો આ ભાઈચારો ફક્ત સાથે ખાણું લેવા-માં અથવા સહવિવાહ સુધીજ પરિમિત થતો નથી. વ્યક્તિને સમાજમાં પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા છે અને દૂરના રાજ-શાસનમા પણ તેની સલાહ લેવાય છે. ઇસ્લામમાં એક વ્યક્તિ અને રાજતંત્ર માટે બે જુદા જુદા માર્ગ નથી. મુસલમાનો તેમના સમાજમાં વ્યક્તિ માટે એક પ્રકારનું આચરણ અને રાજસત્તાવાદીઓ માટે બીજું આચરણ-આ સિદ્ધાંતની હંમેશાં વિરુદ્ધજ રહ્યા છે. કોઈ પણ ખલીફા, મુલતાન, ખાદશાહ અથવા અમીર વ્યક્તિ તરીકે સમાજમાં મોટો નથી. શહેનશાહ અને ફકીર એક હાર-માં સાથે ઉભા રહી નમાજ પઢી શકે છે, અને ન્યાયા-

ધીશંની સમક્ષ પણ આ બંનેને સરખા ગણવામાં આવે છે. એક રસ્તે જનાર મુસલમાન પણ એક મુલતાનની વ્યક્તિગત અનીતિ માટે તેને ન્યાયાલયમાં ખડો કરી શકે છે. આજ ઇસ્લામની રાજનીતિનું સ્વરૂપ છે—આજ તેની પ્રજાસત્તાક વિશેષતા છે. ધાર્મિક ભાઈચારાનું આ રૂપ વધારે આગળ જાય છે. ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં કેટલાક ક્ષમતાસંપન્ન ગુલામો ણાદશાહપદને પણ મેળવી ચૂક્યા છે. બમ્બા સક્કાનુ ઉદાહરણ આજે તદ્દન તાજું છે.

રાજનીતિમાં ધર્મનો અંશ હોવાને લીધે તેનો ઘણો સુંદર પ્રભાવ ઇસ્લામની શાસનનીતિ પર પડ્યો હતો. રાજ્યતંત્રમાં તદ્દન સામ્યવાદ હતો. જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શોનું કથન છે કે “સામ્યવાદના જે મિદ્ધાંતો છે તે પાશ્ચાત્ય લોકો હજી સુધી સમજી પણ શક્યા નથી. તે સિદ્ધાંતોનો આજથી તેરસો વરસ પહેલાં ઇસ્લામ ધર્મમાં વ્યવહાર થતો હતો. જમીન રાજસંપત્તિ જ ગણાતી હતી, અને તે લોકોને થોડો વેશ (કર) ભરવાથી મળતી હતી. ઇસ્લામે વાસ્તવમાં ક્રૂર મોટે ભાગે મનુષ્યોનો સુખસમૃદ્ધિ પર જ નહિ, બલકે સાર્વજનિક સુખશાન્તિના સિદ્ધાંતો પર અમલ ચલાવ્યો હતો.”

મિ. શો મહાશય ધર્મનું સ્પષ્ટીકરણ આ રીતે કરે છે:—
“કોઈ પણ મત અથવા પંથનો સૌથી આવશ્યક વ્યવહાર એ છે કે, તે માનવભૂતિને ઉત્તમ અને પરિપૂર્ણ જીવન વહન કરવામાં સહાયક સિદ્ધ થાય.”

જ્યાં સુધી તેનો પોતાના મંડળની સાથે સંબંધ છે તેટલે સુધી ઇસ્લામે અનુકરણીય ઉદારતા દેખાડી છે. જૃહત્ માનવભૂતિનો નહિ તોપણ મુસ્લિમ સંસારનો આ અવશ્ય હેતુ રહ્યો છે. મુસલમાને મુમલમાનને કહી કચડી નાખવાની અગર ચૂસી લેવાની કોશીશ કરી નથી. ઇસ્લામની એક મોટી વિશેષતા આ પણ છે કે, તે અન્ય પંથોના ગુણોને પોતાના કરી લે છે. આ બાબતમાં તેની

પાચનશક્તિ (બ્રહ્મશક્તિ) ઘણી તીવ્ર છે. એક લેખક કહે છે કે “ઈસ્લામમાં કોઈ પણ ફિલસૂફી અથવા વિજ્ઞાનના ગુણોને આત્મભૂત કરી લેવાનો મહાન ઉદ્દેશ છે. x x x તેણે ખીલના ધર્મો અને નીતિશાસ્ત્રનાં તત્ત્વને પોતાનામાં મેળવી લઈ પોતાનાં ણનાવી લીધાં છે. સરૂઆતમાં ઈસ્લામને યૂનાનના તાળામાં રહેવું પડ્યું, પરંતુ તેમણે યૂનાની સભ્યતાને પોતાનું અંગ ણનાવી લીધું. આ પ્રમાણે જ્યારે ઈસ્લામને હિંદુધર્મ સાથે સુકાળલો કરવો પડ્યો ત્યારે તેણે હિંદુ ધર્મમાંથી વેદાંતને બ્રહ્મ કરી લીધું. સાચું તો એ છે કે, મંસારમાં કોઈ પણ મુખ્ય વિચાર-પ્રણાલિકા—“ધાર્મિક અથવા ખીજી કોઈ પણ એવી નથી કે જેમાંથી ઈસ્લામે કંઈ ને કંઈ લીધું ન હોય.” છતાં પણ તેણે પોતાની મૌલિક પવિત્રતાને કાયમ રાખી છે. ઈસ્લામની આ એવી વિશેષતા છે, કે જે ખીલ ધર્મોમાં જણાતી નથી. ભગવાન ખુદના પછી હજરત મુહમ્મદના પંથને આટલી સફળતા મળી તેનું આજ કારણ જણાય છે, જે. પારકિન્સન નામના એક લેખકનું કહેવું છે કે— “ભગવાન ખુદને છોડીને જેમણે ધાર્મિક લક્ષ્યથી પણ બહુજ ઉંચા સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કર્યો, જેમના સિદ્ધાંતો-એ સાર્વજનિક આત્મશાન્તિની ધળને ફરકાવી, તેમણે. આ આદર્શ વાક્ય હતું કે “ધર્મમાં હિંસાનું કોઈ પણ સ્થાન ન હોવું જોઈએ.” “બાકી બધા મતપંથોના ઇતિહાસમાં ઈસ્લામના આચરણ અને વિસ્તારે એક નવું પાતું જોડ્યું છે.”

આ મોટી વિશેષતાઓ ઉપરાંત નાની મોટી પણ ઘણી ઉત્તમ વિશેષતાઓ ઈસ્લામમાં છે. બ્યાજ-વટાવ ઈસ્લામમાં હરામ છે. આથી કોઈ વસ્તુનો વ્યાપારી તે વસ્તુને પોતાની બાપદાદાની ણનાવી શકતો નથી; ખાસ કરી ખાદ્ય પદાર્થોના સંબંધમાં આ નિયમ ખૂબ લાગુ પડે છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય માણસોનું રક્ત-શોષણ ઈસ્લામમાં અસંભવિત છે. લાખો માણસોને

નાગા ભૂખ્યા રાખી મુઠ્ઠીભર પૂંજપતિઓને મોજશોખ ભોગવવાને ધાર્મિક કાનૂન દ્વારા અટકાયત કરવામાં આવી હતી. આજનો સંસાર જે પાપથી ખળી જળી રહ્યો છે તેની અસર મુસલમાની રાજ્યોમાં સહેજ પણ જણાતી ન હતી—પૂંજવાદનો ક્યાંય પત્તો લાગતો ન હતો. રાજ્યકોષમાં મહોરો અને અશરફીઓને ઠગલાખંધ જમા કરવામાં આવતી ન હતી. મહામના જી. બી. શોના શબ્દોમાં—
“વર્તમાન યુગના શાપરૂપ પૂંજવાદને ઈસ્લામમાં અસંભવિત બનાવવામાં આવ્યો હતો.”—આ સામ્યવાદની ગળના ઝુંપડીઓથી માંડી રાજમહેલો સુધી ગાલ રહી હતી. ખલીફા ઉમર પોતાના રાજ્યના ખજાનામાં જરૂર કરતાં વધારે એક પાઈ પણ રાખતા ન હતા. વધારાની રકમ દર શુક્રવારના રોજ સામાન્ય માણસોમાં તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે વહેંચી આપવામાં આવતી હતી.

મુસલમાનોમાં બેકારી ન ફેલાય એટલા માટે શ્રમ-જીવનને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. મુહમ્મદ સાહેબ પોતે ઘણા પરિશ્રમી હતા. તેમના આ ઉપદેશની અસર એ થઈ કે, મધ્ય એશિયાનાં રાજ્યોના કેટલાક ખલીફા એવા થયા, કે જેઓ પોતાનું યુજ્જરાન પોતાના હાથથી કમાતા અને શાહી ખજાનામાંથી એક કોડી પણ તેમને માટે હરામ હતી. હિંદમાં પણ નાસિરુદ્દીન ખુસ્રુએ લખીને પોતાનું યુજ્જરાન ચલાવતો હતો. તેમના સંબંધમાં એક દંતકથા છે. તેમની બેગમ બંતે રસોઈ કરતી. તેમના પતિની એટલી આવક ન હતી કે એક ચાકર પણ રાખી શકે. એક દિવસ બેગમનો હાથ રસોઈ કરતાં દાઝી ગયો. નાસિરુદ્દીન બ્યારે જમવા આવ્યા, ત્યારે બેગમને હાથ પર પાટો બાંધવાનું કારણ પૂછ્યું. બેગમે પોતાના દુઃખનું વર્ણન કરતાં એ પણ કહી દીધું કે “જહાંપનાહ ! બખરી ખાતામાં એક નોકર રાખવામાં આવે તો સારું.” આટલું કહેતાની સાથે બાદશાહે કહ્યું—“રાજ્યની આવક આપણા રસોડા માટે નથી. તે અદલાહની અનામત રકમ

છે. મારા પોતાના માટે તેને ખર્ચવાનો મને શોં હક છે? ઔરંગઝેબ જેવો દ્વેષી સમ્રાટ પણ ઇસ્લામનો એવો પાકો અનુયાયી હતો કે પોતાના ખબનામાંથી પોતાના ગુજરાન માટે કંઈ પણ ન લેતાં ટોપીઓ ણનાવી પોતાની રાજ્ય મેળવતો હતો.

હજરત મુહમ્મદે જુગાર અને શરાબની ણહુજ નિંદા કરી છે. આના સુકાળલામાં પાશ્ચાત્ય સમાજમાં ફેલાયેલા અનેક પ્રકારના જુગારને પારકિન્સન “વર્તમાન કાળના ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યનો એક અલિશાપ” કહે છે. આમાં સંદેહજ શું છે? હિંદનાં ઘણાં મોટાં મોટાં શહેરોનાં હોટલો, પીઠાંઓ, નૃત્યશાળાઓ, કલણ, થિયેટર, કાફે રેસ્ટોરાં અને કાર્નિવલ વગેરે પશ્ચિમના આ “પુરસ્કાર”ના સુખ્ય અદાઓ (સ્થાનો) છે; પરંતુ કાર્નિવલો અને ફેન્સી ફેરો તો જુગારખાનાંજ હોય છે.

યુરોપિયન, એંગ્લો ઈંડિયન, સ્વચ્છંદી હિંદીઓ—આ સભ્ય જુગારમાં પાણીની માફક પૈસા ખર્ચે છે. આ સભ્ય જુગારીઓને પોલીસ શામાટે પકડતી નથી? શું સરકાર પણ જુગારનાં આવાં ખુદલાં સ્થળો ઉઘાડવાને રજા આપે છે?

ઇસ્લામમાં દારૂ હરામ છે. સંસારના સઘળા ધર્મો-ઓ આ પાપની નિંદા કરી છે. ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યે પણ એને નિંદાપાત્ર ગણ્યું છે, પરંતુ આજકાલ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં દારૂનો ઉપયોગ પાણીની માફક થઈ રહ્યો છે. અમેરિકા પણ હવે તો તોળા તોળા પોકારી ગયું છે. દારૂની ફેવી વિનાશકારી અસર યુરોપના સમાજ પર થઈ છે તેનું પારકિન્સન ઘણા દુઃખની સાથે ધ્યાન કરે છે: “પશ્ચિમની આ અતિશય નુકસાનકારક અને નાશ કરનારી ટેવે સમાજમાં એવાં દુષણો ઉત્પન્ન કર્યાં છે કે જે આજે પેઠી દર પેઠી યુરોપનાં સ્ત્રીપુરુષોને પતિત અને વ્યભિચારી ણનાવી રહ્યાં છે.”

આ ઇસ્લામ અને તેના પ્રવર્તક મુહમ્મદ સાહેબનાં ઉપદેશો અને તેમનાં જીવનનાં ૬૩ વરસોમાંથી છેલ્લાં

૪૦ વરસની મહેનતનું પરિણામ. મુહમ્મદ સાહેબે આ સંસારમાં ૬૩ વરસ-એટલે ૨૨૩૩૦ દિવસ અને ૬ કલાક જીવતા રહી ઇ. સ. ૬૩૨ ના જૂનની ૮ મી તારીખે મદીનામાં સ્વર્ગવાસી થયા. તેઓ શરૂઆતથીજ પેગમ્બર ન હતા. કહેવાય છે કે સને ૬૧૦ ની ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીના દિવસે તેમને આ મહાન પદ મળ્યું. “હદીસ” તેમના જીવનની કેટલીએ ઘટનાઓથી ભરપૂર છે.

સંસારના ઇતિહાસનું નિર્માણ અને વિનાશ, કલમ અને તલવાર-આ બે સાધનો વડેજ યતું આપ્યું છે; પરંતુ જાતે નિરક્ષર હોવા છતાં પણ હજરત મુહમ્મદ સાહેબે કલમની ખાખતમાં પણ અદ્વિતીય સફળતા મેળવી છે. ઇસ્લામ પોતાના મધ્યકાળમાં સંપૂર્ણ અને વર્તમાન યુગમાં જગતનો મુખ્ય ધર્મ રહ્યો છે, જે એમના ઉપ-દેશોનોજ પ્રભાવ હતો.

ઇસ્લામની તલવાર

ખ્રિસ્તી ઇતિહાસકારોએ પોતાના દ્વિપિટિહિંદુ-ના લીધે ઇસ્લામની તલવારને ખૂબ રંગ ચઢાવ્યો છે. જે ઇસ્લામની તલવાર મુહમ્મદ સાહેબના વખતમાં અમકી નીકળી હતી તે ઘણીજ તેજદાર હતી, એ નિઃસંદેહ છે. આ તલવારના બળથી ઇસ્લામ એશિયાના મધ્યભાગથી યુરોપમાં સ્પેન અને ફ્રાન્સ સુધી ફેલાઈ ગયો હતો. ઇસ્લામની તાત્કાલિક સમૃદ્ધિ વધારવાના સંબંધમાં જે પારકિન્સન કહે છે કે “જ્યાં એક આબુ કેમનાં દરેક આજ-કની ઇસ્લામને વ્યાપક બનાવવાની પરંપરાગત ભાવના, સિપાઈઓના જેવું કહાપણ અને ક્રેતેહની હોંશથી આ-ગળ વધારતા તેને પાશ્ચિમમાં ફ્રાન્સના પરનિજ પ્રાંત સુધી અને પૂર્વમાં સિંધુ અને આકસસ નદીઓ સુધી ફેલાવ્યો હતો, ત્યારે બીજી બાજુ ઇસ્લામની વ્યવસ્થા-શક્તિ અને તેના સામ્યવાદી તત્ત્વે ‘સેરેસેનિક’ સહ્યતાનું નિર્માણ કરવા છતાં પણ તેની ખલિફ સમાનતાને કાયમ રાખી હતી. આ ગુણોના લીધે આ સહ્યતા તે વખતનાં

પ્રાચીન સામ્રાજ્યોનાં યુગટમણિ બની ગઇ. આ સેરેસેનિક સામ્રાજ્યના વખતમાં તેમની ચારે બાજુઓનાં શહેરોને પણ શ્રેષ્ઠતા મળી. ગ્રાનાડા તે વખતે પશ્ચિમના દેશોમાં “બેગમ શહેર” ના નામથી બહીતું હતું. આ પ્રમાણે ગગ-દાદ “પૂર્વતું ગૌરવ” “દમાસ્ક રેગેસ્તાનપેતી” અને કરતુ-વા “હુનિયાતું મોટું ડહાપણ” ના નામથી પ્રખ્યાત હતા.

હવે હુનિયામાં ઇસ્લામની એવી પ્રસિદ્ધિ થઇ ગઇ કે તેની સહયતા સેરેસેનિક સહયતાનું પર્યાયવાચક શબ્દ બની ગઇ. ઇસ્લામનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તે અગાઉ ઘણાં વરસથી ખૌદ સહયતા હિંદ બહાર હિમાલયને ઓળંગી અને અરબી સમુદ્રને ઓળંગી પૂર્વના દેશો-એશિયાના મધ્યભાગ સુધી પહોંચી ગઇ હતી; પરંતુ ઇસ્લામની થડતી કલા આગળ ઇતિહાસકારોને તેનો પ્રકાશ પણ મંદ જણાયો. આપણે આ તો જરૂર માનવું પડશે કે, ઇસ્લામની તલવાર સર્વથી નિર્મળ કદી પણ રહી નથી. આનો પુરાવો આપણને હિંદમાં તૈમૂર અને ઔરંગ-ઝેબનાં કાર્યોથી સ્પષ્ટપણે મળી આવે છે; પરંતુ સાથે સાથે નિષ્પક્ષપણે એ પણ કબૂલ કરવું જોઇએ કે, ઇસ્લામની તલવાર કોઇ ચોર-લૂંટારા અને “હલાક” ની તલવાર ન હતી. તે એક સામ્રાજ્યવાદી બહાદૂર સિપાઇની તલવાર હતી. તે એક હાથમાં કુરાન અને બીજામાં તલવાર લઇ એક પછી એક વિજય મેળવતો આગળ વધતો જતો હતો. અત્યારે પણ વર્તમાન યુગમાં સામ્રાજ્યવાદ એક અત્યંત નિકૃષ્ટ કોટિની સહયતા માનવામાં આવે છે, પરંતુ જે યુગમાં ઇસ્લામનો જન્મ થયો, ઉછર્યો અને ફૂલ્યો ફાલ્યો-સાર્વજનિક ભ્રાતૃભાવ અને વિશ્વબંધુત્વની પરિભાષા એક સંકુચિત સીમા સુધીજ પ્રસરી શકી, એટલે કે ક્રૂર સુસલમાનજ તેમાં સમાઇ શકતા હતા; સંકુચિત ધાર્મિક ત્યારે ‘દીની’ દૃષ્ટિ તેના મૂળમાં કામ કરી રહી હતી. એક વાત બીજી પણ છે. તે વખતે જે જે સ્થળોમાં ઇસ્લામી સહયતા પ્રસરી હતી તે સ્થળોમાં કોઇ એવી

વિશેષ પ્રભાવવાળી સભ્યતા ન હતી, કે જે ઈસ્લામ કરતાં વધારે ચમત્કારવાળી, વ્યાપક અને વ્યવહારૂ હોય અને સામાન્ય જનતાને પોતાના તરફ આકર્ષી શકે.

ઈસ્લામ અને આધુનિક યુગ

પરંતુ આજે ધર્મના સંકુચિત સ્પષ્ટીકરણને તિલાંજલિ આપવામાં આવી છે. આજનો માનવસમાજ એક વિશાળ કુટુંબના અનેક સભ્યોની માફક એક સ્વરના અને મધુરતાના વાતાવરણમાં રહેવા ઇચ્છે છે. ઈસ્લામ ગમે તેટલો જનતંત્ર (ડેમોક્રસી) પર સ્થાપિત થયો હોય પરંતુ જ્યાં સુધી તે બીજા ધર્મો તરફ સહિષ્ણુતા નહિ દેખાડી શકે ત્યાં સુધી વર્તમાન કાળની મનોવૃત્તિઓને અનુકૂળ થવામાં તેને સહેજ પછુ સગવડતા નહિ મળી શકે. ઈસ્લામની પ્રશંસામાં, તેના ભાઈચારા અને ઈસ્લામી વિશ્વબંધુત્વની પ્રશંસામાં અનેક વિધર્મી વિચારકો-જ્યેન્ ઝનાર્ડે શો વગેરે-એ અનુકૂળ વિચાર પ્રગટ કર્યા છે, તેઓ જાધા ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યના વર્તમાન વિનાશકારી પરિણામથી ધણા જ કંટાળી ગયા હોય એમ જણાય છે. તેઓ એટલે સુધી કહી રહ્યા છે કે, હાલના ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યને જાણુ પર રાખી યુરોપને કુરાનના કલમા પઢવા પડશે. આપણે નથી કહી શકતા કે, તેમનું આ કથન કેટલે અંશે યથાર્થ છે, પરંતુ જ્યાં સુધી ઈસ્લામની જન્મભૂમિ એશિયાનો ઉત્કર્ષ, અહીંની પહલિત જાતિ-ઓનું ઉત્થાન અને ભારતના પુનર્નિર્માણના પ્રશ્નો એક-બીજા જોડે સંબંધ રાખે છે ત્યાંસુધી ઈસ્લામના નામથી પ્રચલિત રિવાજો-ધાર્મિક કટ્ટરતા, રૂઢિવાદ અને હાદિક સંકુચિતપણાને છોડવાં જ પડશે. આસ કરી હિંદના સંબંધમાં તે આ શરત સોળ આના સત્ય છે. મુસલમાન નેતાઓને આપણે જણાવીશું કે, તેઓ મહેરબાની કરી એવા જ પ્રચારકોને અપનાવે, જે ઈસ્લામના માથા પરથી આ કલાંકને દૂર કરે, જેથી સંસારમાં બે મહાન ઠોમોની જે મફકરી થઈ રહી છે તે બંધ થાય. ભારત ધર્મપ્રધાન

દેશ છે. ધર્મ વગર તે એક ક્ષણ પણ જીવવાને પસંદ નહિ કરે—હિંદુ પણ પસંદ નહિ કરે અને મુસલમાન પણ નહિ કરે. પરંતુ આ ધર્મનું સ્વરૂપ હવે અતિશય વ્યાપક હોવું જોઈએ. મજહૂબ અને મિલલત-ધર્મ અને સંપ્રદાય-ની પરિભાષા આજ અમર્યાદ થઈ ગઈ છે. ઇસ્લામ-જ 'મજહૂબ' (ધર્મ) અને ખાકીના બધા કુફ્ર (અધર્મ) તથા મુસલમાનજ દીની ભાઈ અને ખાકીના બધા 'મુરતિબ' (વિધર્મી)—આ ભેદભાવ કેવળ ભારતમાં જ નહિ, પરંતુ આજની દુનિયામાં પણ ચાલી નહિ શકે. આજનો જમાનો તો સંપ્રદાયવાદનો કટ્ટર શત્રુ છે. આજનો મનુષ્ય ધાર્મિક રહેવા ઈચ્છે છે, પણ ધર્માન્ધ નહિ. વિશ્વહિત જ તેમનો ધર્મ છે અને મનુષ્યમાત્ર તેમનો સંપ્રદાય છે. આ વિશાળ હૃદય અને "વસુધૈવ કુટુંબકમ્"ની ભાવના આજના યુગની જ શોધ નથી. પરંતુ આજથી સૈકાઓ પૂર્વે ઇસ્લામના અનેક ઓલિયાઓ, ફકીરો અને સાધુસંતોએ ઘણા સુમધુર સ્વરે તલવારની સાથે સાથે ઇસ્લામનો દૂર દેશોમાં પ્રચાર કર્યો છે. એક ખાલુ તલવારવાળા પોતાની તામસ-પ્રધાન રાજસત્તાનો આશ્રય લઈ રહ્યા હતા ત્યારે ખીલ તરફ માનવહિતની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈ ધર્મના ફીરસ્તાઓ—ફકીરો મધ્ય એશિયાનાં ખજૂરીનાં ઝાડોના સમૂહને છોડી દૂર દૂર સુધી અલબ જગાવતા, એકેશ્વરવાદ અને પ્રેમનાં ગીત ગાતા ગાતા ઇસ્લામનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા; પરંતુ તેમનો ઇસ્લામ આજના ઇસ્લામની માફક સીમાબદ્ધ અને સંકુચિત ન હતો. અનેક મુસલમાન કવિ-ઓએ પણ સમય સમય પર ધાર્મિક સંકુચિતપણાની નિંદા કરી છે. મિર્જા અસદુલ્લાખાં 'ગાલિબ'નો એક શેર છે—

હમ મવાહિદ હૈ, હમારા કેશ હૈ તકે-રમૂલ;
મિહિતે જળ મિર ગઈ, અજબ એ-ધર્માં હો ગઈ.

અર્થાત્ અમે એકેશ્વરવાદી છીએ, અમારો ધર્મ 'તક'ની પરિપાટી છે. જ્યારે સંપ્રદાય નાશ પામશે ત્યારે તે ધર્મના અંગરૂપ બની જશે.

ખરેખર, જ્યાં મુઘી આપણે આ સપ્રદાયરૂપી દુઃખ-પૂર્ણ ધડાને આ ભારતભૂમિમાં ફેાડી નહિ નાખીએ ત્યાં મુઘી સંસારની આ બે ખાસ કોમો આજ અને આજ પછી પણ સદીઓ મુઘી દુર્દશામાંથી છુટી શકશે નહિ.

હિન્દુ અને મુસલમાન

હિન્દુઓએ પણ હવે આ વાત સમજી લેવી પડશે કે, હિંદમાં મુસલમાનો તો રહેવાના અને આપણે તેમને મલેમલ વગેરે કહીને તિરસ્કાર કરતા રહીએ એ નહિ નભવાનું, અમે જણાવી ગયા છીએ કે, ઇસ્લામ એક સંસ્કૃતિ તરીકે ખીલત કોઈ પણ ધર્મ જેટલોજ મહાન અને ઉચ્ચ ધર્મ છે. આજના મોટા ભાગના મુસલમાનો હિંદમાં જે સ્થિતિ લોગવે છે તેનો દોષ ઇસ્લામનો નથી-તેમને એવા ખનાવવાનું કેટલુંક પાપ આપણા માથા પર પણ છે.

હા, એક વાત આ પણ છે કે, મનુષ્યજાતિએ કદી પણ કોઈ ધર્માચાર્યના ઉપદેશોને વ્યવહારમાં નથી મૂક્યા-તેણે તેનો અભ્યાસ પણ નથી કર્યો. આનાથી ઉલટું, ધર્મના બહાને તેણે સદા બહારની રૂઢિઓને પકડી રાખી અને તેનુંજ અનુસરણ કર્યું. આ વાતને બધા વિદ્વાનો કબૂલ રાખશે કે, આજના મુસલમાનમાં અને ઇતિહાસના મુસલમાનમાં ભારે અંતર છે. ઇસ્લામમાં વ્યાજ વટાવ હરામ છે. આથી સમાજમાં બેકારી વધી ન જાય એટલા માટે ઇસ્લામના મહાન પ્રવર્તકે એની વ્યવસ્થા કરી હતી; પરંતુ આજના હિંદી મુસલમાનો ફક્ત હિન્દુઓને વિસ્મિત કરવા માટે 'સૂદમન્દ' કાન્ફરન્સ ભરી એવું નક્કી કરે છે કે, વ્યાજ લેવું એ પાપ નથી. હિંદમાં આજે હજારો કાણુલી આ પાપની રોટી ખાઈ રહ્યા છે. આજના મુસલમાન ધર્માન્ધ, કૂર અને હઠધર્મી છે-જેવી રીતે આજના હિન્દુ ધર્મના નામે પાખંડી, પતિત, અહિંસાના નામે પ્રાણમાં મોહ રાખનારા કાપુરુષ, 'ઉદારચરિત'ના નામે સંકુચિત હૃદયવાળા, મૂર્ખ અને અસાર સંસારમાં હુદ્ પ્રાણીઓની માફક મગ્ન રહેનાર એક પ્રાણી છે. અસ્ત.

આજના યુગમાં બંનેએ એકસાથે રહેવા માટે સંસ્કૃતિનું સંશોધન કરવું પડશે, સામાજિક રૂઢિઓને દફનાવી દેવી પડશે, પોતપોતાના ધર્મના વાસ્તવિક તત્ત્વને ઝોળખવું પડશે અને બંનેએ એક પાટાશી, હિંતેપી અને મિત્ર તરીકે એવી અનુકૂળતા સ્થાપિત કરવી પડશે, કે જે સુક્રિત આપનાર થાય. અને આ પ્રમાણે બંનેએ ત્યારેજ આપણે સંકુચિત લેહલાવને ભસ્મ કરી નાખીશું. ગણ્યા ગાંઠ્યા ગુંડાઓનાં કાળાં કૃત્યોથી આપણે એક વિશાળ સ્વચ્છતાને દૂર નહિ કરી શકીએ. અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યવાદ અને નિકૃષ્ટ સ્વાર્થવાદથી હેરાન થઈ મહાન ઇશુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશોને સારા અથવા ખોટા કહેવા યોગ્ય નથી. તીક્ષ્ણ કાંટાઓના કારણથી શુદ્ધાબનું સૌંદર્ય નષ્ટ થઈ જતું નથી.

એકતા સ્થાપવા માટે એકને ખીલની નજીક જવુંજ પૂડશે. દૂર બેસી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાથી કાર્ય સુધરવાને બહલે વધારે ને વધારે બગડતું જશે. આજના હિંદુ વિદગ્ધ થઈ બેઠા છે પરંતુ સાથે સાથે એ પણ સત્ય છે કે, તેમની વર્તમાન હૃદ્દશાનું કારણ તે પોતેજ છે. અત્યારે તે ગોળની માફક ઢીલો એટલા કારણથી થઈ ગયો છે કે ચારે બાજુથી ઢીડીઓ તેને વળગે છે. શું તે આ પ્રમાણેનો બની પોતાના ધર્મથી પતિત નથી થઈ રહ્યો? મુસલમાનોને મેણાં વગેરે મારવાથી કદાપિ ભલું નહિ થાય. તેમના પર અત્યાચારો ઘણા થયા છે એ સાચી વાત છે, પરંતુ તેમણે આ વખતે અખિલ રાષ્ટ્રના હિત માટે તે ભૂલી જઈ એવી સુસંસ્કૃત સમાજની સૃષ્ટિ રચવી પડશે કે જે વર્તમાન યુગની બરાબર અનુકૂળ હોય, જેમાં ધાર્મિકતાનો જરા પણ નાશ થયો ન હોય અને તેમાં ધર્મોન્ધતાને જરા પણ સ્થાન મળ્યું ન હોય. આપણે આટલું ઇચ્છીએ કે, આપણે ઇસ્લામનું અધ્યયન કરીએ, (આપણે આપણાં બાળકોને શાળામાં બાઇબલ ભણવા દઈએ છીએ) તેમની વિશેષતાઓને સમજીએ અને તેમની પ્રશંસા કરીએ. હું તો આ નિઃસંકેચ કહેવાને તૈયાર છું કે, હિંદુ ચાહે તો આજના

પતિત મુસલમાન પાસેથી પણ કેટલીક વાત શીખી શકે. ઇસ્લામની કેટલીક વાતો ગ્રહણ કરવા જેવી છે. આ જીવનનું ચિહ્ન છે, કોઈ યુરાઈની વાત નથી. આપણે કોઈને પણ આપણામાં મેળવી શકીએ, એવો આપણો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. જે અંગ્રેજો સાથે આપણે હંમેશાં રહેવાનું નથી, તેમના અનેક દોષોને જ્યારે આપણે પુરીથી ગળા નીચે ઉતારી દઈએ છીએ, ત્યારે જે સંપ્રદાય સાથે આપણે હંમેશાનો સંબંધ છે તેમની વિશેષતાઓ તરફ પણ નજર ન કરવી એ અત્યંત યુદ્ધિહીનતાની નિશાની છે.

દેશનેતાઓને એક અરજ

આપને સ્વરાજ્યની બેહદ ચિંતા છે, એ ઠીક છે; પરંતુ આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી બંને જાતિઓમાં યોગ્ય એકતા નહિ થાય, ત્યાંસુધી રાષ્ટ્રીય એકતા કાયમની નહિ થાય; અને આ યોગ્ય એકતાની સ્થાપના માટે પૂરતો સમય અને શક્તિ જોઈએ. આપનું કર્તવ્ય છે કે, સ્વરાજ્યની સ્થાપનાની સાથે સાથે આ બે સભ્યતાની અનુકૂળતાનો પણ કંઈક વિચાર કરવામાં આવે. ગયા વર્ષે ઑગસ્ટની ૧૮ મી તારીખે પયગમ્બર મુહમ્મદ સાહેબનો જન્મદિવસ હતો. હિંદમાં ઘણા સ્થળે મુસલમાનોએ વિવિધ રીતે તે ઉજવ્યો. કોઈ કોઈ ઠેકાણે હિંદુઓએ પણ તેમાં પૂણું સહકાર કર્યો. આ સાચું છે. આમ આવા પ્રસંગો પર બંને જાતિના સભ્યોનો એકઠા થયા કરે તો આ દિશામાં ઘણું થઈ શકે. આપણા નેતાઓ આવાં સાર્વજનિક સંમેલનો વખતોવખત ગોઠવવાની આવશ્યકતા પર ધ્યાન આપે અને એ તરફ પણ કેટલોક વખત આપે એમ આપણે ઇચ્છીએ; કેમકે ભારતને ક્ષણિક નહિ પરંતુ સ્થાયી એક્યની જરૂર છે અને તે અમારા નમ્ર મત પ્રમાણે સંસ્કૃતિની અનુકૂળતાની સ્થાપના વિના નહિ થઈ શકે.

(જૂન ૧૯૩૦ ના "વિશાલ ભારત" માથી)

અનુવાદક શ્રી. સોમનાથ દામોદર ઉપાધ્યાય)

૨-હજ્જરત ફાતિમા

ચરખો કાંતી ગરીબોનું ભલું કરનાર અબળા

(લેખક:-નાઝિમ અન્સારી. તંત્રી:-સરકરોઝ, લખનૌ)

(૧)

શીરાઝનો મહાન કવિ હાફિઝ કહે છે:-

તાજે શાહી ત-લ-ખી, જોદરે ઝાતી બિનુમાય,
ગરચે 'અજ જોદરે- જમશીદા કરીદ' બાશી!

અર્થાત્ જો તું રાજવંશી સુકુટની અભિલાષી ધરાવે છે, તો, તારા પોતાનો કંઈ શુભ (હુજ્જર) દેખાડ; લલ્લે પછી તું જમશીદ અને ફરીદુન (ધરાનના નામાંકિત બાદશાહો) ના વંશમાંનો હોય.

“સઘળા ઇમાનવાળાઓ એકબીજાના ભાઈ છે” નો સિદ્ધાંત પોતાના અનુયાયીઓ સામે મૂકી, ઇસ્લામે સમાજવાદનો જે દાખલો બેસાડ્યો છે, તે ખાનદાની ગર્વને બિલકુલ સ્થાન આપતો નથી. ઇસ્લામને જગત સમક્ષ રજૂ કરનાર મહાન વ્યક્તિએ આ ચેતવણી આપી, પોતાના સઘળા અનુયાયીઓ અને કુટુંબીઓનો ગર્વ તોડી પાડ્યો કે, જો મારી પુત્રી ક્ષત્રીમા (સ. અ.) પણ કોઈ એવું કાર્ય કરશે, જે શિક્ષાને પાત્ર ઠરશે, તો હું તેને પણ ક્ષમા કરીશ નહિ. એક તરફ આ ન્યાય જુઓ અને બીજી તરફ આ પ્રેમ જુઓ.

તેઓ નામદારે વારંવાર ફરમાવ્યું કે, ક્ષત્રીમા

(અ. સ.) મારા કંલેબનો કટકો છે. જે એને ક્રોધવશ કરશે, તે મને ક્રોધાધીન કરશે; અને જે મને ક્રોધાધીન કરશે તે એ અલ્લાહને નારાજ કરશે અને જે અલ્લાહને નારાજ કરશે, તેનું સ્થાન નરકમાં છે ! આ તો કેવળ હું પયગમ્બર (સ. અ. વ.) તુ એકજ કથન રજુ કરવામાં આવ્યું છે. જે હઠીસનાં પુસ્તકોનાં પાનાંઓ ફેરવવામાં આવે, તો એવાં સેંકડો કથનો હજરત ક્ષતિમાના સંબંધમાં તે નામદારનાં મળશે.

પણ શું આપણે હું ક્ષતિમાને એટલાજ માટે માન આપીએ છીએ કે તેઓ ઈસ્લામનો સંદેશો લાવનાર હું પેગમ્બરનાં સૌથી વડાલાં પુત્રી હતાં? અથવા તો આપણે ક્ષતિમા (સ. અ.) ને એજ માટે માનવંત ગણીએ છીએ કે તેમના માનવંત ભરધાર-હ. અલી (અ. સ.) ના ઈસ્લામ ઉપર અગણિત ઉપકારો છે? કિંવા શું આપણે હું ક્ષતિમાને એજ માટે માન આપીએ છીએ કે, તેઓ હું ઇમામ હસન (અ. સ.) અને ઇમામ હુસેન (અ. સ.) નાં માતૃશ્રી છે, જેઓએ પોતાના પ્રાણ ઈશ્વરને આનંદ સહિત અપહૃં કર્યાં? છેવટે શું તેમને એટલાજ માટે માનપાત્ર ગણીએ છીએ કે જ્યારે અલ્લાહે ખ્રિસ્તીઓ સામે જઈ એકબીજા ઉપર શાપ નાખવાનો હુકમ કર્યો હતો-હું પયગમ્બર (સ. અ. વ.) પોતાના જમાઈ, તેમના પૌત્રો અને પોતાનાં આ વડાલાં પુત્રીને સાથે લઈ બહાર પડ્યા હતા? આ સઘળી વાતો એક મુસલમાનની દૃષ્ટિએ જોતાં હું ક્ષતિમાના માનમાં ગમે તેટલો વધારો કરનાર લલે હોય, પરંતુ એક પરસાતિના, એક પરકોમના અને એક પરધર્મવાળા સામે તેમની હકીકતજ શું છે? તે કહ્યે અને કહી શકશે કે, તમારા હજરત પયગમ્બર જે પોતાની પુત્રી ઉપર હેત રાખતા હતા, તો શું તેથી એમ ઠરે છે કે, તેઓ જગત ઉપર ઉપકાર કરતા હતા? અથવા તેઓ દુનિયાના એક સૌથી ચરવીર પુરુષનાં જે અર્ધાંગ-

ના હતાં તો, તેમાં ખીલ્યોને શું લાગે વળગે ? તેઓ એમ પણ કહી શકે છે કે, અમે આ વાત સ્વીકારીએ છીએ કે, હજરત ઇમામ હુસેને ખત્રિતલ કરણલામાં જે કર્તવ્ય કરી બતાવ્યું છે, તે પ્રલયકાળ પર્યંત બુલાય એવું નથી, પરંતુ તે ઉપરથી એમ નથી કરતું કે, અમે પુત્રનાં કાર્યોમાં માતાને પણ સાગીદાર બનાવીએ !

પરંતુ જે આપણે ઇતિહાસના આધારે આ પૂરવાર કરવાને સામર્થ્યવાન થવા ઇચ્છીએ તો હજરત ક્ષતિમાતું સ્વચ્છ પવિત્ર અને પાક વૃત્તાંત દુનિયાની સઘળી અબળાઓ માટે મનન કરવા યોગ્ય છે, એટલે અમે તેમનાં જ ભલા કાર્યોના દાખલાઓ અહીં આપીશું.

હં ક્ષતિમા (અ. સ.) નો જન્મ ખીળી હં બદી-બતના પેટે થયો હતો, જેઓ હજરત પયગમ્બરનાં સૌથી પહેલાં પરણેતર અને એક ઘણાજ શ્રીમંત ખાનુ હતાં. હં ક્ષતિમા પોતાનાં માતાપિતાનાં સૌથી નાનાં પુત્રી હોવાના કારણે કુદરતી રીતે તેઓની ઉપર તેઓ સૌથી વધારે હેત રાખતાં હતાં. પરંતુ ખીલ છોકરીઓની માફક તેઓ રમતિયાળ ન હતાં તેમજ હંમેશાં એકાંત જીવન પસાર કરતાં હતાં. નાનપણથી તેઓને સાદાઈ કેટલી પ્રસન્ન હતી તેનો પૂરાવો આ ઐતિહાસિક ખનાવ ઉપરથી મળશે, કે એક સમયે તેમનાં માતૃશ્રી કોઈના લગ્નમાં મહેમાન તરીકે જવાનાં હતાં. હં ક્ષતિમા કરતાં મોટાં તેમનાં બે બહેનો ખીલ હતાં. હં બદીબત એટલે હં ક્ષતિમાનાં માતૃશ્રીએ પોતાની આ ત્રણે પુત્રીઓને માટે નવાં વસ્ત્ર ખાસ લગ્નમાં જવા માટે તૈયાર કરાવ્યાં અને તેમની પાસે પૈસાની કંઈ અછત ન હોવાને કારણે તેઓએ પોતાની આ ત્રણે પુત્રીઓને માટે કેટલાંક નવાં ઘરેણાં પણ મંગાવ્યાં ! જ્યારે લગ્નમાં જવાનો વખત આવ્યો એટલે હં ક્ષતિમાએ નવાં વસ્ત્ર તો પહેરી લીધાં, પણ ઘરેણાંઓને હાથ પણ અડકાડયો નહિ ! આ સમયે તેમની વય બહુ

બહુ તો આઠેક વરસની હતી ! !

શું આ માટે પેણુ મારે દલીલો લોવવી પડશે ? પુરાવાઓ શોધવા પડશે અથવા દાખલાઓ રજૂ કરવા પડશે ? બચ્ચાંઓને અને ખાસ કરીને નાની વયની બાળકીઓને પહેરવા ઓઢવા અને ખાસ કરીને ઘરેણાંનો કેટલો શોખ હોય છે ! શું આઠ વરસની આ બાળાનું કર્તવ્ય સઘળી મુસલમાન બાળકીઓ માટેજ નહિ, પરંતુ જગતની સર્વ અબળાઓ માટે મનન કરવા યોગ્ય નથી ? વિચાર કરો કે, શું એક સાત આઠ વરસની બાળાનું આ કાર્ય પ્રશંસાપાત્ર નથી કે, પ્રભુએ આપેલું સઘળું પાસે હોય, તેનાં વડીલ બહેનો પહેરી ઓઢીને લગ્નમાં જવા તૈયાર થાય, અને આ બાળા કેવળ નવાં વસ્ત્રજ ઉપર સંતોષ પકડે ! શું આ ઉપરથી આ વાત પૂરવાર થતી નથી કે, આ બાળા કુંદરતી રીતેજ એવા શુભુ ધરાવતી હતી, કે જે બીજી બાળાઓ અને કન્યાઓમાં જવલ્લેજ જોવામાં આવે છે ? શું ક્ષતિમાએ આપણી કુમારિકાઓને આ કાર્યસાધક બોધ આપ્યો નથી કે, ખરૂં સૌંદર્ય સારા શુભોમાં સમાએલું છે અને નહિ કે સારાં વસ્ત્રો અને કિંમતી ઘરેણાંઓમાં ! શું પયગમ્બર (સ. અ. વ.) નાં પુત્રીનો આ દાખલો કેવળ મુસ્લિમ કન્યાઓ અને અબળાઓ માટેજ થહણુ કરવા યોગ્ય છે અને પરધર્મ અથવા પરજ્ઞાતિની માતાઓ અને અબળાઓ માટે નહિ ? શું આ આખા જગતને માટે એક બોધરૂપ નથી ? કદાચ કોઈ એનો જવાબ નકારમાં આપવાનેજ તૈયાર થશે, કે જેના બલા ઉપર ઠોકું અને ઠોકા ઉપર માથું અને માથામાં લેણું હશે નહિ ! વળી સામાન્ય માન્યતા છે અને તે ચોક્કસ હદ સુધી ખોટી પણ નથી કે, લાડ-ખ્યારમાં ઉછરેલ બચ્ચાંઓ ઉદ્દત, ગિદી અને હઠીલાં થઈ જાય છે તથા માતાપિતાને તેમજ બીજાઓને ગણુકારતાં નથી. ક્ષતિમા (સ. અ.) કરતાં તો લાડમાં કઈ બાળા વધતી હશે ? આખી અરબ કોમમાં એક સૌથી શ્રીમંત માતા અને પયગમ્બરનાં પુત્રી ! અને પયગમ્બર

(સ. અ. વ.) તેમના સંબંધમાં આવો ઉંચો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા, તેનો એક પુરાવો ઉપર આપેલ એક દાખલા ઉપરથી મળી આવશે.

ખંડે છે કે:—

ઈન સચ્ચાત્ત ખત્રોર જાણુ નીરત, તાન બપ્પશદ્દ જોદાએબપ્પશેન્દદ !

આ ભાગ્યશાળીપણું કેવળ પ્રભુનીજ એક ભેટ સમજવી. તે ખીનના બળે મેળવી શકાય નહિ.

માતૃશ્રી હૃદય ખદીનના સ્વર્ગવાસ થતાંજ હૃદય ક્ષાતિ-મા એકલાં પડી ગયાં; કેમકે તેમનાં બન્ને બહેનોનાં આ સમયે લગ્ન થઈ ગયાં હતાં. ઘરસંસારનો સઘળો બોલો તેમનીજ ઉપર આવી પડ્યો. હ. પયગમ્બર (સ. અ.) હૃદય ખદીનના મરણથી ઘણાંજ શોકાતુર રહેવા લાગ્યાં. તેજ વખતે કાળચક્ર એક ખીજી આકૃત લાગ્યું અને તેમના સૌથી મોટા મહાશય તેમના કાકા અને તેમના ભાવિ જમાઈ હજરત અલી (વ. અ. સ.) ના પિતા પણ સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા હતા. મહાનિવાસીઓ એટલે વિરુદ્ધ માન્યતા ધરાવનારાઓના અત્યાચારો હવે અસહ્ય થઈ ગયા હતા. દુસ્મનોની ગણતરીઓ થઈ શકતી ન હતી. ત્યારે મિત્રો આંગણાંના ટેરવાઓ ઉપર ગણાય તેટલાએ હતા નહિ. આવી પરિસ્થિતિમાં તેમનાં બેટી હમેશાં તેમને સાથ આપતાં અને પિતાની દરેક સેવા કરતાં. એક સમયે બનાવ એવો બન્યો કે હજરત પયગમ્બર લકિત કરતા હતા. જ્યારે તે નામદાર સેજદામાં ગયા (ભોંય પર માથું મૂકી નમ્યા) તો કોઈએ એક ઊંટની હોજરી તેમની ગરદન પર લાવીને મૂકી દીધી, જેના ભારથી તે નામદાર માથુંએ ઉંચકીએ શક્યા નહિ અને ઘણી વેદના થઈ. ત્યાં કોણ એણું હતું જે તેમની મદદે દોડી આવે ? આખરે જ્યારે હૃદય ક્ષાતિ-માને બળ પડી તો તેઓ દોડી આવ્યાં અને ઉંટની હોજરી પોતાના પિતાની ગરદન પરથી ઉઠાવી લઈ દૂર કરી !

એવોજ એક બનાવ મદીના ખાતે ઝોહદના સુદ-સમયે બન્યો હતો. આ લડાઈ મુસલમાનો માટે ઘણીજ ભયંકર અને નાશકારક પૂરવાર થઈ હતી. કંમકે, ઈસ્લામના લડવૈયાઓએ શિસ્તનો ભંગ કર્યો હતો, જેના અંગે તેમની શરમાવનારી હાર થઈ ! આ લડાઈનું વર્ણન પવિત્ર પુસ્તક કુરાનમાં પણ આપવામાં આવ્યું છે અને રજુ-સંગ્રામ છોડી નાસી જનારાઓને માફ કરવામાં આવ્યા છે. બનાવ એવો બન્યો હતો કે લડાઈની અગાઉથીજ પયગંબરે (અં સં) પોતાની નાની સેનાના પચાસ સિપાઈઓને પર્વતની એક ખાણ ઉભા રહેવાનો હુકમ આપીને એવી તાકીદ કરી હતી કે, આપણે વિજય થાય કે પરાજય થાય, પરંતુ કોઈ પણ સંજોગે વચ્ચે તમારે આ સ્થળેથી આગળ વધવું કે પાછળ હઠવું નહિ. લડાઈના આરંભમાં મુસલમાનોનો જય થતો દેખાયો, એટલે આરબો નાસ-લાગમાં પડ્યા અને ઈસ્લામના લશ્કરે તેમની પૂઠ પકડી. હવે જેઓને પર્વતના એક કિનારા પર ઉભા રાખવામાં આવ્યા હતા તેઓ એમ સમજ્યા કે, આપણે સંપૂર્ણ વિજય થઈ ગયો એટલે ચાલો હવે લૂંટફાટ કરીએ. આ વિચાર આવતાંજ તેઓએ પોતાની જગાઓ છોડી દીધી અને લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા અને એ રીતે તેમણે પોતાના સરદારના હુકમનો ખુલ્લો અનાદર કર્યો; પણ આ હુકમ નહિ ખાળવાની શિક્ષા તેમને તરતજ મળી ગઈ. શત્રુ-સેનાનો એક સરદાર ખાલિદ ઇબ્ને વલીદ આ લોકોના હઠવાની વારજ જ્ઞેતો પાછળ ઉભો હતો. આ લોકોને જગ્યા છોડતા જોઈ, તે પોતાના સાથીઓ સાથે એમની ઉપર તૂટી પડ્યો. આ હુમલો એટલો તો અચિંતો અને અણધાર્યો હતો કે, મુસલમાનોનઃ હોસકોસ ઉડી ગયા અને શું કરવું તેની તેમને સમજ પડી નહિ. ખાલિદ અને તેની ફોજે વીણી વીણીને એક એકને વધ કર્યો. જેઓ નાસી ગયા અથવા નાસી શક્યા, તેજ બચવા પામ્યા. હં પયગંબરની સાથે જે લોકો હતા, તેમને જ્યારે આ ખાણતની

ખબર પડી, ત્યારે તેઓ ઘણાજ દિલગીર થયા. પરંતુ તેઓએ પોતાના માનવંત સરદારનો છેવટ મુઘી સાથે છોડ્યો નહિ. સારાંશ કે, છેવટ મુઘી હું પયગંબરની સાથે લડવાવાળાઓમાં કેવળ સાત કે આઠ બહાદુરો રહી ગયા, બાકીના માર્યા ગયા અથવા નાસી ગયા, કિંવા પર્વતની ટોચે ચઢી ગયા ! ! ભોગબેગે આમેવાળાઓનો સેનાપતિ બીજે વર્ષે લડવાનું કહી રણસંગ્રામ છોડી ચાલી ગયો, ત્રહિતર ઈસ્લામની સમાપ્તિ આવી ગઈ હોત. આ લડાઈમાં મુસલમાનોના મહાન લડવૈયા હજરત હમઝા (પયગંબર સહુ) ના કાકાનો પણ વધ થયો હતો.

આ લડાઈમાં હું પયગંબર પણ ઘણીજ સખત રીતે ધાયલ થયા હતા. માત્ર ગણત્રીનાજ ગોઠીઆઓ આ સંકટના સમયે તેમની પાસે હતા. હજરતના જમાઈ અને પિત્રાઈએ આ યુદ્ધમાં અસાધારણ વીરતા અને દૃઢતા દેખાડી અને એક પળવારને માટે પણ તેમને છોડીને તેઓ અળગા થયા નહિ. મદીના શહેરથી સંગ્રામક્ષેત્ર ચારેક માઈલને છેટે હતું. જ્યારે ફરથી આ યુદ્ધ નિહાળનારાઓએ અથવા નાસી આવેલાઓએ આ માઠા સમાચાર ક્ષતિમા(અ. સ.)ને પહોંચાડયા, ત્યારે તે પોતાના માનવંત પિતાની આવી હાલત સાંભળી તરત ઘેરથી નીકળી પડયાં અને રણસંગ્રામમાં જઈ પહોંચ્યાં. આ સમયે હજરત અલી પોતાની ઢાલમાં પાણી ભરી હું પયગંબરના ધા ઘોષ રહ્યા હતા. હું ક્ષતિમાએ પોતાના પિતાને શુભતા જોઈ પ્રભુનો આભાર માન્યો અને તેઓ પણ તેમની દેખરેખ કરવા લાગ્યાં. તેઓએ લૂગડું બાળી ધા ઉપર મૂક્યું જેથી લોહી વહેતું બંધ પડ્યું. પછી તે, નાઠેલાઓ પણ આવીને એકઠા થવા લાગ્યા. ઉપર હું એક વાત લખવાની ભૂલી ગયો અને તે એ કે, નાસણાગતુ એક કારણ આ પણ હતું કે, રણસંગ્રામમાં એવી અફવા ઉડી ગઈ હતી કે, હું પયગંબર (સ. અ. વ.) નો વધ થયો.

શું હજરત ક્ષતિમાએ બેસાડેલો આ કાર્યસાધક ઠાપલો મુસલમાન અબળાઓનેજ માટે નહિ પરંતુ જગતની સ્ત્રીઓ માટે મનન કરવા યોગ્ય નથી ? શું આ ઠામળ બતિની બહાદુરી અને નીડરતા તથા નિર્ભયતાનો એના કરતાં સરસ પુરાવો મળી શકે છે ? વિચાર કરો કે તે એક હારેલા યુદ્ધના માઠા સમાચાર હતા. તે સમયે રણસં-થામમાં જવામાં અને એકલાં જવામાં એક અબળા માટે અનેક પ્રકારનાં જોખમ હતાં. જીવના જોખમની વાત જો આપણે એક બાલુએ મૂકીએ તો પણ પકડાઈ જઈ શત્રુઓના હાથમા જવાનો ભય કંઈ ઓછો હતો ! એવી હાલતમાં કંઈ અબળા રણસંથામમાં જવાનો વિચાર પણ કરી શકે ? પણ પયગંબર(સલ.)નાં માનવંત બેટી હું ક્ષતિમાએ કોઈ પણ વાતની દરકાર કરી નહિ અને તે કરી દેખાડયું, જે માત્ર ઈસ્લામી વીરાંગનાઓ માટેજ નહિ પણ આખી દુનિયાની અબળાઓ માટે ધડાકા છે.

એજ વરસે હું ક્ષતિમાનાં લગ્ન હું પયગંબરના પિત્રાઈ હું અલી સાથે થયાં. હું પયગંબરનો આ એવો વખત હતો કે હું ક્ષતિમાનાં માતૃશ્રી હું ખદીજાત્રું જે કાંઈ તેમની પાસે હતું તે મક્કામાંજ ધર્મપ્રચારના કાર્ય માટે ખર્ચાઈ ચૂક્યું હતું. આ વખતે હજરત અલીની હું ક્ષતિમાના હાથની માંગણીનો હું પયગંબરે સ્વીકાર કર્યો હતો અને લગ્નની વાત નકકી થઈ ગઈ હતી.

“ તમારી પાસે આ પ્રસંગે ખર્ચવા માટે શું છે ? ” હજરત પયગંબરે હું અલીને પૂછ્યું.

“ નામદાર ! ” હું અલીએ ઉત્તર આપ્યો “ મારી પાસે દ્રવ્ય જેવું કંઈ નથી. ”

“ તો પછી શું છે ? ” હું પયગંબરે પૂછ્યું.

“ એક ઘોડો છે, એક તલવાર અને એક બજતર ! ” અલીએ જવાબ આપ્યો.

“ વાડે, ” હઝરત પયગમ્બર (સલ૦) “ ઘોડો અને તલવાર તો લડાઈ માટે રહેવા ઘોં અને ણખ્તરને વેચી નાખો. ” હ૦ પયગમ્બર (સલ૦)ની આજ્ઞા માથે ચઢાવી અલીએ ણખ્તર વેચી નાખ્યું, જે ચારસો દરહમ એટલે સો રૂપિયામાં વેચાયું. તે હ૦ અલીએ લાવીને હઝરતને આપી દીધા. અને સીધન તરીકે હ૦ પયગમ્બરે પોતાની આ સૌથી વહાલી પુત્રીને શું આપ્યું તે પણ જાણવા જોગ થઈ પડશે.

(ક) એક ઘંટી, (ખ) એક ચાદર, (ગ) એક ગોદડી, (ઘ) બે તકિયા જેમાં રૂ અથવા કપડાંનાં ચીંથરાં નહિ પણ ખજૂરનાં પાતરાં ભરેલાં હતાં અને (ચ) પાણી ભરવાનું એક વાસણ. ણસ !

લક્ષ અને એવા બીજા પ્રસંગોએ ઘર કૂંડી તમારો જોનારા મુસલમાન લાઈએને પૂછવાની હું પરવાનગી લઈશ કે, શું આંખો ઉઘાડી તમે તમારા પયગમ્બર (સલ૦) ની વહાલી પુત્રાના લક્ષનું ઉપલું વણું વાંચ્યું ? હું તમને પૂછવા માશું છું કે, તે નામદાર જે ચાહત તો માંગી તાગીને લક્ષની ધામધૂમ શું ન કરી શકત ? શું તે નામદાર જે ઇચ્છત તો, તેમના અનુયાયીઓમાંથી તેમને કરજ આપનારાઓ કંઈ થોડા હતા ? અને આ ભલી બેટીએ પોતાના પિતાને કંઈ પણ ફરિયાદ કરી-કે, આ કેવી જાતનાં લક્ષ કરવામાં આવે છે ?

પણ શું આ લક્ષ કેવળ મુસલમાનોનેજ માટે ધડાડૂપ છે ? શું આખી દુનિયાનાં માતા-પિતાઓ એના ઉપરથી ઘડો લઈ શકતાં નથી ? શું આ કરતાં બીજાં વધારે સાદાં લક્ષ જગતના કોઈ પણ દેશના ઇતિહાસમાંથી જાતાવી શકશે ? શું આ કહેવામાં સહેજે અતિશયોક્તિભર્યું છે કે અમારા પયગમ્બર (સલ૦)ની પુત્રીનું સાદું જીવન કેવળ મુસ્લિમ અબળાઓ માટેજ મનન કરવા યોગ્ય છે ? એ પ્રમાણે કહેવું તે તો ખચિતજ ન્યાયથી

વેગળું લેખાશે.

લગ્ન પછી એકજ વરસમાં હું ક્રાંતિમા એક પુત્રનાં માતા થયાં, એટલે હીં સં ત્રમાં હજરત ઈમામ હસન જન્મ્યા એજ સમયે તેમને એક “ ફિઝા ” નામની દાસી તેમના પિતા તરફથી ઘરના કામકાજ માટે મળી. હવે આપણે જોઈએ કે, આ દાસી સાથે હું ક્રાંતિમા (સ. અ.) કેવી વર્તણૂક ચલાવતાં હતાં ? સઘળા ઇતિહાસકર્તાઓ એકમત છે કે, હું ક્રાંતિમાએ ઘરનાં કામોની સરખી વહેંચણી કરી હતી. એટલે એક દિવસ તેઓ પોતે રાંધતાં હતાં અને બીજા દિવસે દાસી રાંધવાનું કામ કરતી હતી; એક દિવસ તેઓ પોતે ચણી પીસતાં હતાં અને બીજા દિવસે ફિઝાને એ કામ કરવું પડતું.

હું પયગમ્બરનાં આ વહાલાં બેટીને ઘરના કામકાજ ઉપરાંત પોતાનું ઘર ચલાવવા માટે બહારની મજૂરી પણ કરવી પડતી હતી. ઘણું કરીને તો તેઓ ચરખો ચલાવતાં હતાં. તેમના ભરથાર એટલે હું અલી ઉન લઈ આવતા હતા, જે હું ક્રાંતિમા અને તેમનાં દાસી ફિઝા વારાફરતી કાંતતાં હતાં અને તેની જે આવક થતી હતી તેનાથીજ ઘર ચાલતું હતું. એમાંથીજ ગરીબો, ભૂખ્યાઓ અને નિરાધારોને ઠાન અપાતું હતું, જેના વહુનથી ઇસ્લામી ઇતિહાસનાં પાનાં ભરપૂર છે.

ઘરમાં તો આવી સ્થિતિ હતી; હવે બહારની વાત સાંભળો. હું ક્રાંતિમાના ભરથાર હું અલી મોટે ભાગે તો લડાઈમાંજ રોકાએલા રહેતા હતા. લડાઈથી છૂટા થઈને જ્યારે તેઓ ઘેર આવતા હતા, ત્યારે મહેનત મજૂરી કરી, તેઓ પોતાનું ઘર ચલાવતા હતા ! તમે જાણો છો કે, તે મહેનત મજૂરી કેવા પ્રકારની હતી ? વાંચો:— તેઓ લોકોનો બોલો ઉચકતા હતા—પાણી ભરતા હતા ! ખેડુતોનાં ખેતરોમાં પાણી મીંપતા હતા ! લોકોનું પરચુરણ કામ કરી આવતા હતા. વળી આ કામોથી પરવારી

રહીને તેઓ પોતાના ઘરનું બીજું કામ પણ કરતા હતા. દાખલા તરીકે બચ્ચાંઓને રમાડતા હતા, પાણી ભરી લાવતા હતા અને જરૂર પડતી હતી તો, હું પચગગ્ગ-રના જોડા પણ ટાંકતા હતા !'

ઈસ્લામના નામ ઉપર મરી કીટનારાઓ ! કહો, અને ઇન્સાફથી કહો કે આ સાદાં જીવનચરિત્રો ઉપરથી તમે કાંઈ ધડા લેશો કે નહિ ? હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે, તમે જો તેવુંજ સાદું જીવન ચસાર કરો, જે તમારા આ વડીલોએ પસાર કર્યું છે તો તમારી દુનિયા તો શું પણ દીન પણ સુધરી જાય ! અને હવે આ લેખના દરેક વાંચનારને ભલે તે જ્ઞાતિ અને ધર્મ માથે સંબંધ કેમ ધરાવતો ન હોય પરંતુ એક સાદો સવાલ આ ઉપરથી પૂછવા માગું છું કે, શું આ પવિત્ર વ્યક્તિઓએ કેવળ પોતાના અનુયાયીઓ એટલે મુસલમાનો માટેજ તેમના પાક અને પવિત્ર જીવનના આ કાર્યસાધક દાખલાઓ બેસાડયા છે ? શું જગત માટે તેમના જીવનમાંથી કાંઈ પણ શીખવાનું અને વિચાર કરવાનું મળતું નથી ?

હઝરત ફાતિમા (સ. અ.) તેમના લગ્ન પછી કેવળ નવ વરસજ સંસારસુખ લોગવવા પામ્યાં. આ સુદતમાં તેમને ત્યાં ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ ચાર પુત્રીઓ થઈ. તેમના બે પુત્રો હસન (અ. ૩૦) અને હુસેન (અ. ૩૦) એ જે નામના મેળવી તે પ્રલયકાળ સુધી જળવાઈ રહેશે. મુખ્ય કરીને તેમના નાના પુત્ર હું ઈમામ હુમેન 'હીરા ઓફ કરબલા'ના યાદગાર બલિદાન માટે ઇસ્લામીઓ તો શું પણ સઘળી કેમોને માન્ય છે. હઝરત ફાતિમા પોતાના પિતાના સ્વર્ગવાસથી એટલાં તો ચોકાધીન થયાં, કે તેઓ છ મહિનાની અંદરજ આ નાશકારક જગત છોડી ગયાં.

(તા. ૧૩-૧૦-૧૯૩૫ ના સાપ્તાહિક " મુબ્બ સમાચાર " માથી)

३-कविवर उमर

(लेखक:—श्रीयुत भद्रेशप्रसाद)

अरण में गहुत लोग गडे शरवीर हुये है, किन्तु जिन लोगों ने विशेष रूप से कीर्ति प्राप्त की है उनमें से एक उमर नामक वह व्यक्ति है जो माहीकरण के पुत्र थे. इसी कारण ये उमर गिन माहीकरण के नाम से ही अधिक प्रसिद्ध है. ये तलवार के धनी होने के सिवा घोड़े के एक अच्छे सवार भी थे. पहले ये अपना लुपन लूट-भार पर व्यतीत करते थे. गहुधा गछडे भार कर भाया करते थे. लोहन पश्चात् एक भशकलर भदिरा पी जया करते थे. इस प्रकार जाने-पीने के कारण धनका नाम 'अभूसार' अर्थात् 'जैलका पाप' पड गया था.

ध-डोने स्वयं हुजरत मुहम्मद साहुण के हाथों मुसलमान-धर्म की दीक्षा ग्रहण की थी; किन्तु हुजरत मुहम्मद साहुण की मृत्यु के पश्चात् जो लोग मुसलमानी धर्म-कर्म से विमुण हो गये थे उनमेंसे एक थे भी थे. जैसे लोगों को ठीक करने के लिये पहले भलीक्षा हुजरत अमृणकर साहुण ने एक सेना लेल. ये लोग यदास्त हुये. उमर के कंधे पर तलवार का एक धाव लगा, उस पर भी वे लाग निकले. फिर मुसलमानों की शक्ति जण गहुत ही प्रबल होणी तण पट मुसलमान हो गये. धतने पर भी कैद कर के भलीक्षा के पास लेजे गये. भलीक्षा ने ध-डे गहुत गुरा-बला कडा. उसने लविजत हो कर क्षमा माही. भलीक्षा ने क्षमा प्रदान की

और फिर मुक्त होने के पश्चात् सारी आयुपर्यन्त मुसलमान ही बने रहे और जैसे जैसे कार्य किये कि उनसे इस्लाम का बहुत लाभ हुआ और धनकी कीर्ति भी सबैव के लिये अभीष्ट हो गई.

मुसलमानों के दूसरे अलीशु हजरत उमर साहण (६३४-६४५) के काल में धरानियों के साथ बहुत से युद्ध हुये थे. एक ' युद्ध काहसिया ' के नाम से प्रसिद्ध है. इसमें उमर ने जड़ी वीरता दिखलाई थी. एक ऐतिहासक कहता है कि एक अवसर पर उमर जड़ियों के धावों से घोर रूप से आहत हो गये थे, तो भी तलवार मिमान में न डी और पैदल ही गरागर वार पर वार करते ही जाते थे. इसी भीय में एक धरानी सवार आपके सम्मुख आया और जड़ी वीरता से वार किया. आपने मुँह कर उसके घोड़े की पूँछ पकड़ ली. धरानी ने बहुतेरा जोर लगाया, उस पर भी घोड़ा जगह से न टल सका. लाचार हो कर सवार उतर कर भागा. आप जट उसके घोड़े पर जा डटे और फिर थोड़ी देर के लिये रणक्षेत्र से भाकर आ गये.

कुछ देर तक भाकर दम लेने के बाद आप फिर जड़े, उत्साह में शत्रुओं की सेना में घुस गये. घोड़े पर सवार हो कर ऐसा आक्रमण किया कि दुश्मनों के छेँके छूट गये. धरानियों ने धनके आक्रमणों से भय-पूर हो कर हाथी आगे किया और उसके हाथे-पाथे पैदल सैनिक रखे. ऐसा दृश्य कर उमर ने घोड़ा छोड दिया, पैदल ही आगे जड़े, और अपने साथियों का संशोधन कर के कहा—

मैं सामने के हाथी पर आक्रमण करता हूँ. तुम मेरे पीछे रहना; नहीं तो यदि उमर गिन भादीकरण मारा गया तो फिर पैदा न होगा.

यह कह कर ध-होने तलवार हाथ में लिये हुये हाथी पर चार किया. धरानियों के पैदल सैनिक मुसलमानों पर दूट पडे. जडा धमासान युद्ध हुआ. अंत में धरानियों की जडी डानि, हुध. उक्त युद्ध से ही स'ण'ध रभनेवाली तथा अन्य अवसरों की ली और जहुतसी घटनाये जैसी है जिनसे उमर की शूरता का पूरा परिचय मिल जाता है.

कायर से बेट

मुसलमानों के इसरे जलीश जजरत उमर साडण के जमाने की जात है कि दरबार में अनेक प्रतिष्ठित लोग बैठे थे. परस्पर जाते जा रही थीं. धतने में जलीश साडण ने उमर जिन मादीकरण से कहा कि आपके अनुभव जहुतसी जातों में जहुत जठे-जठे है. जतलाओ, अपने जवन में सणसे अधिक कायर, सणसे अधिक भडार या सणसे अधिक शूरवीर किसको पाया ?

उमर जिन मादीकरण कहने लगे:—मुझे जहुतसे लोगों से मिलने-जुलने का अवसर पडा है; किन्तु कध घटनाये जैसी है जे सणसे पहले मेरे सन्मुख आ जाती है. पहले जण' मेरा जवन लूट-भार पर ज्यतीत होता था, मेरे जल तथा शक्ति की धतनी अधिक धूम थी कि लोग मेरा नाम सुन कर डि'मत डार बैठते थे. यही कारण था कि मैं अपनी लूट-भार में जहुत जयादा सडल होता था; जेक दिन मैं धसी उदेश से निकला था, किसीको लूटने के डेर में था; उतने में देखा कि जेक स्थान पर घोडा जडा है और उसीके जराजर नेज गडा है. नेजे के समीप ही जेक पुरुष लूमि पर बैठे है. मैं तुरंत जपट कर उस पुरुष के निकट पहुँचा और कहा—“स'लल ज, तेरा घातक आ पहुँचा.” वह पूछने लगा—“अरहा, जताओ कि तुम कौन हो ? ” मैंने उत्तर दिया—“ उमर जिन मादीकरण ज्यौदी ”—धतना सुनता

था कि वह युद्ध पृथ्वी पर अचेत हो कर गिर पडा. देखा तो उसका एव शरीर को त्याग चुका था. धर्मकी अपेक्षा और कौनसा व्यक्ति अधिक कायर हो सकता है ?

भस्कार से लेंट

उमर ने कहा—“अण भस्कार की जात सुनिये. एक पार में लूट-मार के निमित्त न रहता था. एक स्थान पर देखा कि नेल गडा है. घोडा जंघा है, और एक व्यक्ति थोडी दूर पर लघुशंका कर रहा है. मैंने तुरन्त घोडे को ओड लगाध और उसके समीप न पहुंचा. फिर उभट कर कहा—“संलल न! तेरा घातक आ पहुंचा.” उस अजनबी ने मेरा कुछ पयाल डी न किया और कहा—“क्या सत्यसुत्य तुम मुझसे लडोगे ?” मैंने कहा—(अजनबी से) “अण यह समझ ले कि यह तलवार तेरा काम तमाम किया आइती है.”

वह जोला—“अच्छा ! तुम्हारा नाम क्या है ?”

मैंने कहा—“उमर गिन माहीकरण—उमर गिन माहीकरण जुमैदी.”

वह जोला—“अडा ? तुम हो ! यह तो बलमन-साहत नहीं है.”

मैंने पूछा—“क्यों ?”

वह जोला—“मैं पैदल हूं, तुम घोडे पर सवार हो. यदि तुम वीरता के साथ लडना आइते हो तो शपथ जाओ और वचन दो कि जण तक मैं घोडे पर सवार न हो नहिं तुम मुझसे नहीं लडोगे.”

यह सुन कर मैंने शपथ जाध और दंडता के साथ प्रतिज्ञा की कि जण तक तुम सवार न हो नओगे मैं तुम पर कदापि न वार करूंगा.

इस प्रकार मुझे वचनणद्ध कर वह अजनबी घोडे

के निकट आया और सर्वथा निश्चित हो कर बैठ गया। यह देण' कर मैंने कहा कि यह क्या ? अजनबी ने उत्तर दिया कि न घाटे पर सवार हूँगा, न लडाईं की नौभत भूलेगी। यदि तुम अपनी प्रतिज्ञा लंग करोगे तो इसके निम्नोवार तुम हो। यह सुन कर मैंने विवश हो कर इसको छोड दिया। अपनी राह ली। मेरा विश्वास है कि इससे पहले कर मझार व आलगांज मुझे अपने लुवन में मुझे अन्य ठाँव नहीं' मिला।

ऐक चीरांगना का शीर्ष

और वीर, सो वह मुझे मिला ऐक श्री के रूप में। लूट-भार के विचार से मैं ऐक जंगल में धूम रहा था। चलते चलते उस स्थान पर पहुँच गया, जहाँ पहुँचा लूट-भसोटे किया करता था; परंतु जब वहाँ काँध न मिला तब थोडी देर के गाँव अपना घोडा हाये' जाये' दौडाया। धतने में देणा कि ऐक सुँदर नवयुवक घोडे पर सवार मेरी और आ रहा है। पास पहुँच कर उसने सलाम किया। मैंने सलाम का जवाब दिया और फिर पूछा—“तुम कौन हो ?”

नवयुवक—‘डारिस गिन साह.’

मैंने कहा—“डोशियार! तेरा घातक आ पहुँचा.”

नवयुवक—“अलागे ! तू कौन है ?”

मैंने कहा—“उभर गिन भादीकरण लुगैदी.”

नवयुवक—“तू णडा गीय और तुम्ह है ! धंश्वर की सौगन्ध, मैं तुझे छोडे देता हूँ. लला तुम अधम पर क्या'नेज उठाँ !”

नवयुवक की जैसी भाते' सुन कर मैं णडा ललिनत हुआ, मेरे दुःख की सीमा न रही. तो ली कहा—

“धन भाते' का रहने है और सलदा न; क्योँकि

तेरा घातक मैं ही हूँ. मैं शपथ भा कर कहता हूँ कि हम-
मेंसे एक ही धंस क्षेत्र से लुपित जन्म कर न सकेता है.”

नवयुवक—“मैं फिर कहता हूँ कि अपनी जान
दे कर न. मैं उस घराने का हूँ जिसके किसी व्यक्ति पर
कभी कोप विजयी नहीं हुआ.”

मैंने कहा—“मैं भी जैसा ही हूँ.”

नवयुवक—“अच्छा मतलाओ ! तुम्हें क्या स्वीकार
है ? पहले मैं वार करूँ या तुम वार करोगे ?”

मैंने कहा—“मैं ही पहले वार करता हूँ. संभलो !”

यह कह कर मैंने उस पर नेले से वार किया.
मुझको विश्वास था कि नेल अवश्य उस नवयुवक का
काम तमाक कर देगा; किन्तु मुझको जडा अचाना हुआ
कि उस नवयुवक ने वार का जडी सहाय से जया लीया
और फिर तुरन्त ही अपने नेले से वार किया. मेरे
सिर को डलके हाथ से काँच दिया और कहा—“उमर !
यह पहला वार है. यदि मैं तुम जैसे तुम्हें व्यक्ति
को कतल करना अपनी जेठनजती न समजता तो
‘निःसंदेह मैं तुम्हें मृत्यु के घाट उतार देता.”

उस नवयुवक की जातो की चोट से मुझको अत्यंत
दुःख हुआ. अण लपन-भरषु का प्रश्न उपस्थित हो
गया. मुँजला कर मैंने कहा—“मुहा की कसम ! यह न
होगा कि दोनों लुपित जन्म. हममेंसे केवल एक ही
लुपित जन्मगा. यह सुन कर नवयुवक ने फिर पूछा—अण
क्या स्वीकार है ? पहले मैं वार करूँ या तुम करोगे ?
फिर वही पहले जैसा उत्तर दे कर मैंने जट वार किया.
मुझको विश्वास था कि नवयुवक पर धंस वार नेल काम
कर जयगा; किन्तु उस नवयुवक ने फिर अपने आपको
जया कर जट मेरे सिर को लाले से काँचते हुये कहा—
“यह दूसरा अपसर है.” यह डाल देण कर मुझको

जहुत ही जेह हुआ; किन्तु फिर तीसरी बार वार करने के उद्यत हुआ. धंस बार मेरे लाले के वार के आली होते समय वह नवयुवक पृथ्वी पर आ पडा. मैंने समजा कि अण वह मेरे काणू में आ जायगा; किन्तु वह जटपट फिर घाटे पर जा डटा और फिर नेत्रे से मेरे सिर के केंचते हुये लोर से कडा—“यह तीसरा अवसर है. मैं तुझे नीच समज कर छोड देता हूँ.”

मैंने कडा—तू मुझे मत छोड. मार डाल ता कि अरण के सवारेण के मेरे पतन का पता न लगे.

नवयुवक—हे उभर ! कसूर तीन ही बार माइ किये जाते है. यदि चौथी बार विजयी हुआ तो निस्संदेह तुझे अपित न छोडूंगा.

यह सुन कर मुझको जडा लय हुआ. अण मुकाणिले का साहस न रहा. निराश हो कर मैंने कडा:—आपसे कुछ कहना है.

नवयुवक—क्या है ?

मैंने कडा—मैं आपके साथ रहना चाहता हूँ.

नवयुवक—तुम मेरे साथ रहने के योग्य नहीं.

अण मेरे दुःख की कोर सीमा न रही. जडा दुःख हुआ, किन्तु मेरे लह करने से उभर नवयुवक ने कडा—

“क्या तुम्हें पता है कि मैं कहां जा रहा हूँ ?”

मैंने कडा—“जुदा की कसम, मुझे कुछ भी पता नहीं.”

नवयुवक—“मैं मृत्यु के अपनी आंजो के स-मुण दण रहा हूँ और उसीके मुण में जा रहा हूँ.”

मैंने—“अच्छा ! मैं भी मृत्यु के मुण में जाऊंगा.”

नवयुवक—“तण खलो.”

अण्डा हुआ दोनों उस स्थान से चले. आरा दिन भीत गया. थोड़ी रात भीतने पर हुआ एक समुदाय के निकट पहुंचे. वहां उस नवयुवक ने कहा—हे उमर ! मेरी मृत्यु इसी समुदाय में है. अण्डा हो सूरते है. चाहे तुम मेरा घोड़ा या तो और भी इस समुदाय में जा कर अपनी धरणा पूर्ण कर आओ; अथवा मैं तुम्हारा घोड़ा धामता हूँ, तुम मेरा कार्य कर आओ. उमर ने उत्तर दिया कि आप ही जाओ. मैं जिलकुल अपरिचित हूँ. यह सुन कर उसने अपने घोड़े की लगाम मुझको पकडा दी और उस समुदाय के एक जेमे की ओर गया. फिर वहां से एक इपवती को अपने साथ लाया. उसे एक छिंटनी पर सवार किया और फिर उमर से कहा—

“ हे उमर ! अण्डा तुम छिंटनी की नकेल पकड कर चलो और मैं तुम्हारा रक्षक बनूँ; अथवा तुम रक्षक हो कर चलो और मैं नकेल पकडूँ.”

मैंने कहा—“मैं छिंटनी को ले कर चलूंगा, आप मेरी रक्षा करते चले.”

उस नवयुवक ने छिंटनी की नकेल मेरे हाथ में दी. हुआ वहां से चल पडे. चलते चलते जण्डा सपेरा हुआ, नवयुवक ने मुझसे कहा कि मुड कर देओ तो ठोस आ तो नहीं रहा है ? इस पर मैंने फिर कर देया तो पता चला कि कर्ष लोग छिंटों पर सवार लपके चले आ रहे है. यह देण कर मैंने कहा कि कुछ लोग छिंटों पर सवार हो कर आ रहे है. नवयुवक ने अण्डा जलदी जलदी चलने के लिये कहा, किन्तु साथ ही पूछा कि देओ तो कितने है ? मैंने देण कर कहा कि चार-पांच है.

नवयुवक ने कहा—‘अच्छा गढे चलो’ और स्वयं ठहर कर छिंटों के पैरों की आहत लेने लगा. जण्डा देया कि वे लोग निकट आ गये है तण्डा मुझसे कहा—उमर !

तुम रास्ता छोड़ दो. दार्ध और न कर रुको और घाटे और बंट का मुँह, रास्ता की ओर रुको. मैंने विसा डी किया, और वह नवयुवक गार्ध और ठहर गया. धतने में डी वे लोग ली आ पहुँचे. कुल तीन थे. एक भूढ़ा, वह लडकी का पिता था और भाकी हो नवयुवक थे वे लडकी के लार्ध. भूढ़े ने उस नवयुवक से कहा कि मेरी लडकी मेरे उवाले करे. उस नवयुवक ने उत्तर दिया—जैसा तो नही' होगा, क्योंकि मैं लडकी को वापस देने के लिये नही' ले आया हूँ. भूढ़े ने यह उत्तर पा कर अपने एक पुत्र की ओर सकेत किया कि तुम धसका मुकागिला करे. वह लडका अपना नेल ले कर तैयार हो गया, किन्तु उस नवयुवक ने उस पर जैसा वार किया कि उसका नेल उसकी पीठ तोड़ कर निकल गया. धसके पश्चात् इसका पुत्र ली मुकागिले में आया; किन्तु उसका ली काम एक ही वार में तमाम हो गया. अणु-अंत में भूढ़े ने कहा कि लार्ध धसीमें है कि लडकी मुझे वापस दे दो. उम नवयुवक ने फिर यही कहा कि यह भात संभव नही' है. मैं लडकी को वापस देने के लिये नही' लाया हूँ.

उस नवयुवक का जैसा उत्तर पा कर भूढ़े ने कहा—

“अच्छा, तुमने दोनों लडकों को तो मार लिया है. अणु मैं एक भूढ़ा कभजेर रह गया हूँ. यदि मुझसे ली मुकागिला करना है तो उम दोनों घाटे से उतर पडे' और परस्पर यह ठानू ले' कि उम दोनों एक वार करे'. जिसका वार पूरा न पडे' और एक ही वार मे इसरे का काम तमाम न कर दे तो उसका पून उसके शत्रु के लिये भाइ रहे. यदि तेरी तलवार तेरा काम तमाम न करे तो मैं तुझे मार डालूँ और यदि मेरी एक तलवार तेरा काम तमाम न कर सके तो तू मुझे निःसंदेह मार डाल.”

वह नवयुवक जोसा मुनते ही जट घोड़े से उतर पडा. उसने कहा—“मुझे यह शर्त मंजूर है. आप वार गयाधर्ये.” यह कह कर नवयुवक ने तलवार उंची की और इस विचार में हुआ कि अपने वृद्ध शत्रु के दो टुकड़े कर डाले. धतनेमें उस वृद्ध ने अपना नेल नवयुवक के चेट में मारा किन्तु धधर नवयुवक के चेट में नेले के वार का डोना ही था कि उसी दम वृद्ध के सिर पर नवयुवक की तलवार पडी. दोनों एकदम गिर पडे और थोड़ी ही देर में दोनों का प्राणान्त हो गया. इस दृश्य का मुझ पर गहरा प्रभाव पडा.

मैं और उक्त युवती ही अण लुवित गये थे. समीप में अन्य कोई न था. मैंने सारा सामान उठों पर लादा और उस युवती के उठ की नकेल पकड कर वहांसे चल पडा. परंतु मेरे जैसे करने पर उस युवती ने पूछा—“मुझे कहां ले चले ? मैं तुम्हारे लिये नहीं हूँ और न तुम मेरे योग्य हो.” मैंने उत्तर दिया—“धंस समय चुप रहो. पातों का अवसर नहीं है.” युवती ने कहा—“नहीं, जैसा नहीं हो सकता. यदि मेरे पति जनना आहते हो तो एक नेल और एक तलवार मेरे हाथ में हो. यदि तुम मुझ पर कायू पा लओ तो मैं तुम्हारी हूँ, नहीं तो मैं तुमको मार डालूंगी.” मैंने उसके कुङ्गलिये की वीरता अपने आंभों से देणी थी. मुझ पर उनकी वीरता का गहरा प्रभाव पडा था. इस कारण मुझ जैसे वीर का भी साहस न हुआ कि उस युवती के हाथ में शस्त्र हो. इस लिये टाल-मटोल कर के कहा—“अच्छा, अण धंस समय चली चलो.” युवती ने कहा—“जैसा कहापि नहीं हो सकता.” धतना कहने के पश्चात् ही वह जट उठ पर से पृथ्वी पर कूद पडी और लपक कर मेरा नेल पकड लिया. मुझे अपने आपको संभालने का काशी अवसर ही न मिला, और वह युवती जट नेल ले कर पीछे हटी और बोली—“संलल ! ” जैसे अवसर पर मैं

कुर्ती से तलवार न निकाल लेता तो मेरा काम ही तमाम हो जाता. - मेरा पहले यह विचार न था कि मैं उस पर आक्रमण करूं, किंतु जब मैंने देखा कि वह मुझे भार ही डालना चाहती है और उसका नेत्र कंधे पर मुझ पर अस्तर ली कर चुका है तब मैंने जड़ी यतुराई के साथ उसका मुकाबिला किया—यहां तक कि वह जड़ुत धायल हो कर गिर पड़ी और थोड़ी देर के बाद मर गई. मैं उस वीरांगना की सूरत कदापि नहीं भूल सकता. उसका सुंदर मुख धून से लथ-पथ देख कर मेरा कलेज द्रटने लगा था. अपने विचार से मैंने अपने लवन में आज तक उस कुंवारी वीरांगना से जठ कर शूरवीर किसी अन्य को नहीं पाया.

कविता में उमर

उमर केवल तलवार के ही धनी न थे, जटिक उच्च क्रांति के एक कवि भी थे. 'दिवान उमासः' अरबी कविताओं का एक अपूर्व संग्रह है. उसमें उमर की कई कविताएँ हैं. वे इस वीर के कवित्व को खली बांति दर्शाती हैं. उन्हींमेंसे एक का भावार्थ यहाँ दिया जाता है:-

उमर रूहे कि मनुष्य की शोला वस्त्र से नहीं हुआ करती. चाहे उसको यमन-देश की धारीदार जढिया चाहर ही कपड़े न जोड़ा ही जाय.

निःसन्देह कुल और शुषु से मनुष्य की शोला होती है, और उन्हींसे मनुष्य श्रेष्ठ होता है.

काल की आपदाओं के लिये मैंने लंणी-थोड़ी निरुद्ध बना रक्भी है और जड़ुत लागनेवाला घोडा तैयार कर रक्भा है.

मेरे पास एक अच्छा घोडा है, और साथ ही उसके एक ऐसी तेज तलवार है जो जोह और धनी धुनी दुर्घ निरुद्ध को सीधी चीर डालती है.

निःसन्देह मुझे वह दिन मालूम हो गया, जिस दिन
क्षण और नरक धरानेवालों में मैं लड़ूंगा.

वे लोग जैसे हैं कि जण अन्न-शुद्ध धारण करते
हैं, और लड़ाईवाले करते हैं। उपर निरह पड़िनते हैं
तथा शीतों के समान प्रतीत होते हैं।

प्रत्येक मनुष्य लड़ाई के दिन वही ले जाता करता
है जो कि उसने तैयार कर रखा है.

मेरे होते हुए अन्य भरे हुए गहाइरों की कुछ
परवा नहीं की जाती, और मैं अकेला ही शत्रुओं के
द्विजे पर्याप्त समझा जाता हूँ.

जिस प्रकार वीर के जीवन के निमित्त रणक्षेत्र ही
एक शोभायमान स्थान है उसी प्रकार मृत्यु के द्विजे ही
रणक्षेत्र से गढ कर और कोई स्थान नहीं.

जैसे ही कविवर वीर उभर सन् १४३० में यर-
भूक के घोर युद्ध में काम आये.

[हिंदी भासिक "सरस्वती" ना एक अकभाषी]

૪-ઉમર સ્વયંસામ

(લેખક:-શ્રી. મણિલાલ જુલાલાલ પટેલ, બી. એ.):

ઈરાની તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના અમર કલાકાર 'હાશીમ' શાહી અને ફરીદુન અત્તારના કાવ્યજીવનમાં પ્રેમાભિઓની અજબ મસ્તી પ્રેરનાર, સાહિત્યની સોહામણી નૂતનતાથી શ્રીટરેટક જેવા યુરોપીય જનોને આકર્ષનાર, ઇસ્લામી કવિઓના તરવરતા સ્થૂલ વિલાસપ્રિય પ્રણયથી લિજ્જતર પુરુષને પ્રકૃતિનો, આત્માને પરમાત્માનો સાક્ષીભૂત સૂક્ષ્મ પ્રણય પ્રચારનાર, સુરા અને સાકી, માશુક અને ખુલખુલના નામથી ઇશ્વરરૂપી ઇસ્કની ઘેલછા ગાઢી કરનાર, સૂરી તત્ત્વજ્ઞાની ઉમર અખ્યામનો જન્મ અગીઆરમી સદીના ઉત્તરભાગમાં અને બારમી સદીના પૂર્વભાગમાં થયો હોય એમ લાગે છે. તેમનું મરણ ઇ. સ. ૧૦૬૦ અને ૧૧૨૬ ની મધ્યમાં થયાનું એ. એચ. મીલર અનુમાન કરે છે. આ સમય જોતાં ઉમર એવા સમયે થઈ ગયો છે કે જે સમયે અંગ્રેજી ભાષાના કાવ્યજીવનનો જન્મ પણ નહોતો થયો. અંગ્રેજી ભાષાના કાવ્યજીવનનો જન્મ જ્યોર્જે યોસરથી થયો ગણાય, જ્યોર્જે યોસર ઇ. સ. ૧૩૪૦ થી ૧૪૦૦ માં થઈ ગયો છે. આ સમય જોતાં ઉમર જ્યોર્જેથી લગભગ ત્રણસો વર્ષ પૂર્વગામી કહેવાય. તે સમયે ગુજરાતી ભાષાના કાવ્યજીવનનો પણ જન્મ નહોતો. તે સમય અષ્ટદશ ભાષાનો મધ્યસમય કહી શકાય. જૂની ગુજરાતી ભાષાના ત્રણે પણ પંદરમા ને સોળમા સેકામાં મળી આવે છે. આ સમય જોતાં લાલણ, લીમ અને

પકાનાભના કરતાં ઉમર લગલગ ચારસો વર્ષના પૂર્વ-ગામી કહેવાય. અસ્તુ. હવે ઉમરની રૂખાઇયાતો તરફ જરા દષ્ટિ કરીએ.

ઈશ્વરરૂપી ઈશ્કની અજળ મસ્તીથી લરપૂર તેમની રૂખાઇયાતોનો વામ સુંદરતાનાં સરોવરોમાં જ-છે. તે વાંચતાં ઈશ્વરરૂપી ઈશ્કનો નશો ચઢે છે અને મન મસ્તીમાં મત્ત બને છે. તે તેમની આઠમી, તેરમી અને પંચાવનમી રૂખાઇયાતોમાં કહે છે કે “ધર્મની કે ખીજ જગતની મારે પરવા નથી, મને ફક્ત સુરાની જ (ઈશ્વરરૂપી પ્રેમની જ) પરવા છે; કારણ કે સુરાના (ઈશ્વરરૂપી પ્રેમના) ઘુંટકાથી આ અને પરલોક બન્ને મળે છે.” માટે મારા પિપાસી ઓષને આજે સુરા (ઈશ્વરરૂપી પ્રેમ) આપો, સુરા (ઈશ્વરરૂપી પ્રેમ) આપો અને મારા ક્ષિક્ષા ગાલોમાં ગુલાળની મુરખી ભરી દો. મુરાથી (ઈશ્વરરૂપી પ્રેમથી) જો મારા ઓષ દિવસ ને રાત્રિ લીંબાયેલા રહે, તો મારે વિશ્વમાં કે જગતમાં ખીજ કોઈની પરવા નથી, ખીજ કોઈની ઇચ્છા નથી.

ઉમરની સુરાની (ઈશ્વરરૂપી પ્રેમની) ઘેલછા, ગૌતમની નિર્વાણની ઘેલછા અને મિરાંગી મજલાલની ઘેલછા-તુ ભાન કરાવે છે.

“ પ્રેમની, પ્રેમની, પ્રેમની રે,

મને લાગી કટારી પ્રેમની રે; ”

“ ઘેલી થઇ રે, હુ તો ઘેલી થઇ,

ઘાલા મજલાલ વાસે હું તો ઘેલી થઇ. ”

અથવા તો

“ મેરે તો ગિરધર ગોપાલ, દૂસરા નુ કોઇ. ”

પ્રીતમદાસ પણ એવુંજ કવે છે—

“ તનની પીડા ટળી મોહન મળતા,

મહારમ વ્યારયો વેવા વળી, મોહન મળતા. ”

પ્રદ્યાનંદ પણ એજ સૂર કાઢે છે કે—

“ રે લગની તો હરિવરથી લાગી, મેં તનધનની આશા ત્યાગી રે. ”

હયારામ પણ ગોપીલાલે લાજે છે કે—

“ પ્રીતડીની રીત અતિ અટપટી, ઓધવજી છે પ્રીતડી ની રીત. ”

આંગલ કવિના (સ્વીનર્થર્નના) સ્વતંત્રતા વિષેના વિચાર પણ એજ રાહને અનુસરે છે. સ્વતંત્રતા સ્વીનર્થર્નનો આત્મા છે, પરમાત્મા છે.

ઉભરના રામેરામમાં જે પ્રકરણ પ્રસરી રહ્યો છે તે તેમની “ રૂબાઈયાતો ”ના અભ્યાસીને બહુ થાય તેમ છે. ગિરધર ગોપાલની અદ્વૈતભાવની ભક્તિમાં જેવી મીરાંની તદ્દુપતા ઝળકે છે, તેવીજ અદ્વૈતભાવની ભક્તિમાં ઉભરની માશુક કે ખુલખુલ પ્રત્યેની અત્યંત ગંભીર પ્રદ્ય-તત્ત્વમાં લીન થયેલી તાદાત્મ્યતા ઘીપી નીકળે છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે, મીરાં ગિરધર ગોપાલને “ સખા ” ભાવે બળે છે અને ઉભર પરમાત્માને “ સખી ” ભાવે પૂળે છે. યત્નેય કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર, જગતની સ્થૂલ વાસના અને વિકારોથી પર છે. યત્નેને શારીરિક ઉપલોગની અભિલાષા કે વાંચના નથી, પરંતુ આત્મિક તૃપ્તિની વાંચના છે—ઘેલછા છે. તેમની ઘેલછાને જે મસ્તીનું નામ આપીએ તો તે મસ્તી ‘ ઈસ્કે હકીકી ’ કે આધ્યાત્મિક પ્રેમની છે; અને ‘ ઈસ્કે મીભાઝી ’ કે શૈલિક પ્રેમની નથી. આવી અજબ મસ્તીમાં આવી અલૌકિક સ્નેહ સ્થિતિમાં—

દ્વાસુપર્ણા સયુજા સત્યાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપસ્વજાતે ।

એ ઉપનિષદ્ વાક્યાનુસાર જે સુખંબાળાં આત્મ-સખાઓનાં સખ્ય ને સંલગ્નતા છે અને તેથી તે સાયુજ્યને ‘ આત્મલગ્ન ’ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી.

ઉભરની ઓગણસાઠમી અને એકસઠથી રૂબાઈયાતો તેમના “ ઈસ્કે હકીકી ” કે આધ્યાત્મિક પ્રેમની સાક્ષી

પૂરે છે. તે કહે છે કે “ હે પ્રિયે ! (હે પરમાત્મન !) તારા ગિરિબાધરોને ચુંબવાનો કઈ શરતે અધિકાર છે તે કહે. ” સમય વીતાવવો નકામો છે, કારણ કે પદમાં મુંઢર ધરા છે, ઉપર વાદળાંવાણું નલ છે. આ સમયે પરસ્પરને પ્રીતિથી મુગ્ધ કરવામાં તારા અને મારા જીવનનું સાર્થક્ય છે. આત્માના પરમાત્માની સાથે તદ્દુપ થવાના તરવરાટ સિવાય અહીં ગીણું શું જોવામાં આવે છે ? જ્યાં ‘ ઇશકે મિલજી ’ કે ઐહિક પ્રેમનું નામનિશાન ન હોય, જ્યાં ઠામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર, વાસના કે વિકારનું અસ્તિત્વ પણ ન હોય ત્યાં ‘ ઇશકે હકીકી ’ કે આધ્યાત્મિક પ્રેમરસ સિવાય અન્ય શું જરૂર ? તેમની સિત્તેર, એકબોને એકતાલીસ, બસોને એકત્રીસ અને બસો ને આડત્રીસમી રૂબાઈયાતોએ તો ‘ ઇશકે હકીકી ’ કે આધ્યાત્મિક પ્રેમની હદ જ વાળી નાખી છે. તેઓ કહે છે કે “ હે માશુક ! હે જુલજુલ ! (હે પરમાત્મન ! હે ચિદ્ધન !) જગતમાં પ્રાણુથી અધિક વહાલું કોઈ નથી, પરંતુ હું તને પ્રતિસાપૂર્વક કહું છું કે, તું મને પ્રાણુથી પણ અધિક વહાલી છે. તારું ગૌરવયુક્ત વપુ જોઈ, તારા ચંદ્રના જેવાં સમુજ્જ્વળ અને અતુપમ પીનસ્તન જોઈ લોકો તારી પાછળ ઘેલા અને ગાંડા બને છે. તારા હૃદયરાજની અંદર કોઈ ભાગ્યશાળી મનુષ્યને કદી આસન મળે તો તે તારા વપુનો હક્કદાર બને; પછી તેને અન્ય લક્ષ્મીની શી જરૂર ? અંતમાં તે કહે છે કે “ હજારો તીર્થતું પુણ્ય અને હજારો આલમનાં ઐશ્વર્ય, કદી પણ પ્રેમીના (પ્રહરપ્રેમીના) અમૂલા દાન (પ્રહરપ્રાસિ) ની ક્યારેય પણ કિંમત દઈ શકતાં નથી. ”

ક્યાંથી દઈ શકાય ? એજ ‘ ઇશકે હકીકી ’ કે આધ્યાત્મિક પ્રેમથી પ્રેરાયલી મીરાંના ગિરધર ગોપાલની ભક્તિના અમૂલા દાનની કિંમત થઈ શકે તોજ ઉમરના માશુક કે જુલજુલ પ્રત્યેની ભક્તિના અમૂલા દાનની કિંમત થઈ શકે. અન્ય વિષયોએ આધ્યાત્મિક પ્રેમની મસ્તીનાં દર્શાવ

લયલા અને મજનૂ, શિરીન અને ફરહાદ તથા સત્યવાન અને સાવિત્રીના જીવનમાંથી શું નથી મળી આવતાં ? શું તેમને ઐહિક પ્રેમની ઉપેક્ષાઓ હતી ? જો તેમ હોય તો એક યા ખીજના મૃત્યુથી ઐહિક પ્રેમનો નાશ થાય છે, એક યા ખીજના મૃત્યુથી તેના શરીરનો નાશ થાય છે; પછી શરીરની સાથે રહેલો શારીરિક પ્રેમ ટકે જ ક્યાંથી ? વસ્તુસ્થિતિ એમ છે કે, તેઓ શારીરિક પ્રેમથી આકર્ષાયાં નથી, પરંતુ આધ્યાત્મિક પ્રેમથી અન્યોઅન્ય સાથે સંકળાયેલાં છે, તેના અંગેજ એકના અંગેથી ખીજનું મૃત્યુ થાય છે, અથવા તો એકના મૃત્યુથી તેને સજીવ કરવા પ્રયાસો થાય છે. આવાં આધ્યાત્મિક પ્રેમીઓને મૃત્યુનાં બંધનો પણ શું કરી શકે ? તેમનો પ્રેમ મૃત્યુનાં બંધનોથી મુક્ત થઈ કોઈ અવર દુનિયામાં લવોલવનો સાથી થવા ચાલી નીકળ્યો છે. ' ઇશકે હકીકી ' કે આધ્યાત્મિક પ્રેમનો મિલજળજ એવો અજળ હોય છે. તેવાજ આધ્યાત્મિક પ્રેમના મિલજળથી પ્રેરાઈને સાવિત્રીની માફક ઉમર પણ વિધિનાં વિધાનને તોડી નાખવાનો પ્રયાસ કરતો, ભાવિના ભાગવ નિયમોને પણ ફેરવી નાખવાનો આગ્રહ અજમાવતો લખે છે કે ' હે પ્રિયે ! (હે વિભુ ! હે ચિત્સ્વરૂપ ! હે સર્વશક્તિમાનના સર્વેશ પરમાત્મવ !) જો તું અને હું બન્ને સાથે મળીને વિધાતાના સામું કાવતું કરીએ તો આપણે તેની બૂલો પકડી શકીએ, જગતના મૂળમાંથી ઉખેડીને ઢુકડે ઢુકડા કરી શકીએ અને હૃદયની ઇચ્છા મુજબ આપણે ફરીથી નવું જગત રચી શકીએ. અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જોને ઇશ્વર સાધ્ય હોય તેનાથી શું નથી થઈ શકતું ?

હૃદયમાં ઉઠા ઉતરીને બુદ્ધિ-ચક્ષુથી જોતાં આપણને ઉમરનું કહેવું થયાર્થ લાગે છે. કેટલાક આંગલ કવિજનો પણ તેમનાં કાવ્યોમાં આવા જ આધ્યાત્મિક પ્રેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમણે પણ તેમની ' પ્રેમમૂર્તિ 'ને ' પ્રભુની મૂર્તિ ' કહીને જ કાવ્યો લખ્યાં છે અને એવા

પ્રભુપ્રેમમાં મત્ત બન્યા સિવાય પ્રેમનું યથેચ્છિત ગાદું સ્વરૂપ આપી શકાયજ નહિ, એ નિર્વિવાદ છે.

દુનિયાથી દાઝેલા અને જમાનાથી જખ્ખી થયેલા કોઈ આશાહીન યુવકની માફક અને જગતની જાંતળથી પર એવા કોઈ ત્યાગમૂર્તિ ભગવાન શંકર કે પુદ્ગની માફક, ઉમર ખચ્યાએ પણ જગત અને જગતના જનોની સાથે સમીપ સંબંધમાં આવવાની યોતાની રૂબાઈયાતોમાં સાફ ના પાડી છે. જગત દયાહીન છે, નિષ્કુર છે, કૃતપ્તી છે, ઉપકારનો બદલો અપકારથી અને સારાનો બદલો નરસાથીજ વાળે છે, એવો એમને ચોક્કસ અનુભવ છે. તેથીજ તેઓ ઉપદેશે છે કે:—

“હે બંધુ ! આ ઝેરી જગતની અંદર વિરલ મિત્રો મળવા અતિ દુર્લભ છે. જગતના લોક ઉપલક જ મૈત્રી રાખે છે. હૃદયના ઉંડાણના સાવથી તને ચાહનાર કોઈ-કજ હોય છે. એથી ઉલટું તું જેને દિલબંધન મિત્ર ગણી બેઠો છે, તેનાથી તારે ચેતવું ઘટે છે. પુદ્ધિચક્ષુથી બેતાં, આત્માની આંખથી આલેખતાં, તને માલૂમ પડશે કે તેજ તારો ખરેખર વૈરી છે.”

આગળ આલતાં તે કહે છે કે “હે સુભગ વીર ! આ જમાનો ક્ષીતુરી છે, હુણાહુણ ઝેરથી ભરેલો છે, તેને બેધારી તલવાર છે; માટે તારે સાવચેતીથી—સાવધાનીથી રહેવું ઘટે છે, ગાફિલ કે લોળા રહેવું યોગ્ય નથી. કદાચ તે તને ઉપર ઉપરનો પ્રેમ દેખાડે, વહાલ દેખાડે, ભાવ બતાવે અને તને મિઠાઈ આપે તો પણ તે તું ખાતો ના; કારણ કે તેમાં હુણાહુણ ઝેર લેખવેલું છે.”

આપણાં પ્રાકૃત ભજનોમાં પણ એવા જ સૂર છે—

“વાર મારા વીરા રે, ન કરીએ સંગ નીચનો હો જ,
આકડીઆના દૂધ રે લાગે અતિ ઉજળાં હો જ,

જેને પીધે તરત મૃત્યુ થાય—

વાર મારા વીરા રે, ન કરીએ સંગ નીચનો હો જ.”

અને—

“ માયા તણી શોભા નોંધને, ન પામો મોહ ” વગેરે

જગત સ્વાર્થસાધુઓથી ભરપૂર છે. અનુભવની આંખે જોવાય તો આ બાબતનું રહસ્ય વધારે સ્પષ્ટ થાય.

સૂફી ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં જુદો મત દર્શાવતા હોવા છતાં, ઉમર નિરીશ્વરવાદી હતા એમ માનતાં મન આંચકો ખાય છે. ઈશ્વરના અસ્તિત્વની સંપૂર્ણ ખાત્રી થવાથી જ તેઓ ઉદ્દગાર કાઢે છે કે:-

“ હે હયાસાગર ! કૃપાનિધે ! પરવરદિગાર ! દીન જનો પર અતિ બોળે-ભાર લાધવો તને યોગ્ય નથી. ભૂલેલા લોકને તારા હાથથી શિક્ષા કરવી ઘટતી નથી. ખાબપડેલ કંઠથી, અશ્લુભીનાં નયનથી હું તને પ્રાર્થું છું કે, મારી સર્વ આંતરગૂઢ વ્યથા તું દૂર કર ! દૂર કર ! ”

આગળ ચાલતાં તે સ્તવે છે કે:-“ હે પ્રભુ ! મારા પ્રાર્થુ ને શક્તિ એ તારા દાન છે, મારાં કાંઈ, મન અને આત્મા, એ સર્વ તારૂં ધન છે; આ મારો દેહ પણ તારો જ છે. આખા જગતમાં જ્યાં બધે તારૂં તારૂં છે, જ્યાં સ્વમેવ સર્વ મમ દેવદેવ છે ત્યાં મારૂં શું હોય ? ”

જો ઈશ્વરની અગાધ શક્તિનું વિસ્મરણ ઉમરને થયું હોય તો તેમનાથી આમ બોલાય જ નહિ, આમ લખાય જ નહિ. કારણ કે આંગ્લકવિ વર્ડઝવર્થની માફક હૃદયને ખરું લાગે તે જ લખવું એ જ એમનો મત હતો.

ઈશ્વરની મહાન શક્તિનો પુરાવો પૂરતાં તે આંતરે છે કે “ અમર સાકી જ્યારે ભરેલા પાત્રમાં સુધા રેડે છે, ત્યારે તારા મારા જેવા કરોડો છુદ્ધુદ ઉદ્દભવીને પ્રવાહો દૃશ્ય થાય છે ને ઘડીમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને સાકીનું પાત્ર ભરેલું ને ભરેલું રહે છે. ” મહાન પ્રભુ સિવાય જગતમાં કાંઈ નથી, અને કાંઈ પણ કાર્ય તેની ઇચ્છા સિવાય બનતું નથી, એ ઉમરે સ્પષ્ટ જણાવ્યું.

છે. આવા ભક્તિભાવથી પ્રેરાઇને જ તેઓ કહે છે કે “ હે મનુષ્ય ! આ જગતમાં જે કાંઈ તારાથી સારું કર્તવ્ય થાય તો તે તારી યુક્તિ કે બુદ્ધિથી થયું એમ માનીશ નહિ. અને કદાચ પૂરું કામ થયું હોય તો પણ તારા વાંકથી, ગુન્ડાથી કે અપરાધથી થયું છે એમ ગણીશ નહિ; કારણ કે જગતનું શુભાશુભ-સારું નરમું તારી યુક્તિ કે બુદ્ધિથી કદી પણ થતું નથી. જગતનું શુભાશુભ કરવાની શક્તિ જગતકર્તા સિવાય અન્ય કોઈની નથી; માટે જ તું તારી છ'ંદગી એને અર્પણ કરીને મઝા માંડી મઝ રહે.”

ઉમરનો આ ઈશ્વરવાદ ઉપનિષદના બ્રહ્મવાદ અને ભગવદ્ગીતાના કર્મબ્રહ્મર્પણવાદને બાંધબેસતો છે. તેમાં—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

નો ગંભીર ભાવ દષ્ટિગોચર થાય છે. ઉમરના તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળ સૂર એ છે કે, મૃત્યુની પેલી પાર અંધકાર સિવાય કાંઈ જ નથી. આ વિકટ અને દુર્જેય પ્રશ્નનું નિરાકરણ ન કરી શકવાથી વર્તમાન જ ફક્ત સત્ય છે, એમ આંગણ કવિ સ્વીનબર્નની માફક તે પકડી રહેલ છે. તે જન્મ-જન્મમાંતર અને પરકાલને માનતા ન હોવાથી જ હિંદુ ધર્મથી જુદા થડે છે, અન્યથા નહિ.

હવે ફક્ત એક જ બાબત કહેવાની બાકી રહે છે અને તે તેમના મૃત્યુની. ઉમર બધ્યામનું મૃત્યુ ઘણી જ શાંતિથી થયું હતું. શારીરિક વ્યથા ભોગવ્યા સિવાય એ મહાન નરનો આત્મા આ લોકને ત્યજી ગયો હતો. રાત્રે ઈશાની નમાઝ પઢયા પછી સીજદો કરતાં કરતાં પ્રાર્થના કરવા માંડી કે “ હે ખુદા ! હે પરવરદિગાર ! તારું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં મારાથી જેટલું થઈ શકે તેટલું મેં કયું” છે, છતાં તેમાં મારો કંઈ દોષ થયો હોય તો મને માફી બક્ષજે.” આ પ્રાર્થનાના શબ્દો જીલ ઉપર હતા તેજ વખતે ઉમર બધ્યામનો આત્મા આ સ્થૂલ દેહને તજી

ગયો; તે આ નશ્વર શરીરથી વિખૂટો થઈ ગયો. આપણા ગુજરાતના સમર્થ સાક્ષર નવલરામનું મૃત્યુ પણ એવી જ ઉંચી કોટિનું હતું. નવલરામ પણ મરણકાળે બોલી ઉઠ્યા હતા કે “સચ્ચિદાનંદ ! દીનબંધુ ! દીનાનાથ ! તું બલે છે કે મેં મારા જન્મપર્યાંત કંઈ પણ એવું કાર્ય કર્યું નથી કે હું તારી કૃપાને ધાંત્ર ન થાઉં.... માટે એ પ્રભુ ! આ મારો હાથ પકડ !” એમ બોલી અંતરમાં પ્રાર્થના કરતાં કરતાં બોલી ઉઠ્યા કે “આનંદ ! આનંદ ! આથી તે વળી ખીલે કયો આનંદ ?” વળી પાછું સ્તવન કરવા માંડ્યું. એ સ્તવનમાં તે સ્તવનમાં જમણા હાથ ઉંચો થયો અને પાછો પડ્યો, તેની સાથે ત્રણ આંચકા આવ્યા, અને હેડના બંધ છોડી છૂટનાર અદૃશ્ય થઈ ગયો.* આવા ધર્મપરાયણ નરવીરોનાં મરણ ખીલઓને એવાજ પ્રકારના મરણની અભિલાષા કરાવે એવાં સુંદર હતાં. ગુલાબનાં સુંદર ફૂલ જન્મ્યાં, ખીલ્યાં અને કાળે કરી કરમાઈ ગયાં, પરંતુ તેમની મધુરી સુગંધ પાછળ મૂકતાં ગયાં.

(તા. ૨૩-૧૦-૧૯૩૨ના “ગુજરાતી” ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

* રા. નવલરામના મૃત્યુનો કરણાજનક અને ભાવનાભર્યો દેવાલ આપણા ગુજરાતના સમર્થ સાક્ષર રા. ગોવર્ધનરામે નવલ-અંચાવલીની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે.

૫-અપૂર્વ આત્મત્યાગી વાવર

(લેખક:-શ્રી. ધનશંકર હીરશંકર ત્રિપાઠી)

ઇં ૨૦ ૧૫૩૦ની સાલમાં દિલ્હીના રાજમહેલમાં ભારે ગલરાટ ફેલાઇ રહ્યો હતો. માણસો બહાવરાં બહાવરાં અહીંથી તહીં ભટકવા લાગ્યાં. કોઇ કોઇને સીધા જવાબ દે નહિ; કોઇ કોઇની સાથે વાત કરતાં કરતાં આડાં અવળાં ગાભરાં વેણુ યોલે અને આમ તેમ કાંઇ ને કાંઇ ચીજ લેવા દોડાદોડી કરી મૂકે.

એ બધું શું હતું ? શા કારણથી આ મૂંઝવણ દેખાતી હતી ? દિલ્હીના મોગલ શહેનશાહ બાબરનો ભલો શાહબંદો હુમાયૂં એકદમ બિમાર થઇ ગયો હતો. શાહી હકીમ આવી લાગ્યા હતા, પરંતુ શાહબંદાતું ઈર્ષ નેઇને તેઓ સર્વે ભારે ગંભીર મુખમુદ્રા ધારણ કરી રહ્યા હતા. ખીલ હકીમોની યોજ થતી હતી. શાહબંદો બિમારીમાં લવારી કરતાં કાંઈ માગે તો તે લેવા માટે નોકરાની દોડાદોડી થઇ રહી હતી અને તેથી શાહી મહેલમાં ગભરાટ વધી પડ્યો હતો. એ ગભરાટમાં વધારે તરખાટ તો માણસોનાં કુળાં દિલથી ભળ્યો હતો. સૌ કોઇને એમ ભાસતું હતું કે “મરતાને પણ મેર ન કહે” એવો શાંત, દાનત, દાનો અને દિલસોઝ શાહબંદો શું હવે આ દુનિયા છોડી જશે ? સૌ કોઈનાં દિલ કૂર કાળના ભયંકર ભણકારા સાંભળી મૂળ ઉઠતાં હતાં અને સૌ કોઈ મુઝાઇને રડું રડું થઇ રહેલા અહેરાઓ સાથે ફરતાં, વાત કરતાં ક્યાં જવું, શું લેવું, શું બોલવું વગેરે ચૂકી જતાં હતાં.

દિલ્હીના શાહી મહેલની મખમલથી મઢેલી દિવાલો અને સોનારૂપાનાં વિરામાસનોથી માંડીને કંગાલ મુમકોનોનાં તૂટયાં પુટયાં ગંદાં ગોખડાં ઝૂંપડાંઓ સુધી શાહબદો હુમાયૂં સૌનો પ્યારો હતો. શું ઇસાઈ કે શું યહૂદી, શું ઇસ્લામી કે શું હિંદુ, શું અમાર કે શું ભંગી, શું વણકર કે શું કારખાનાદાર—હરેક વર્ગમાં અને હરેક ધર્મપંથમાં શાહબદો હુમાયૂંને માટે એક પણ ખરાબ વેણ કાઢનાર કોઈ પણ આસામી—રે એક પણ ખમ્બુચે મળી આવે નહિ; કેમકે સૌનો એ દિલાવર હોસ્ત હતો; સૌનો એ ભલો આશના હતો; સૌને માટે પોતાનાથી બની શકતી ભલાઈ કરવામાં પછાત ન પડે એવી પ્રકૃતિનો હતો.

પરિણામે જ્યારે હુમાયૂંની માંડગીની વાત શાહી દિવાલો લેઈને બહાર પડી ત્યારે ચોગરહમ દિલગીરીનો સન્નાટો છવાઈ રહ્યો: “હાય ! એ નેકદિલ નરમણિને—આઝારએ કાં સતાવ્યો ?” આવો પ્રશ્ન હરકોઈ પૂછી રહ્યું.

બાદશાહ બાબરે એ વખતે દૂર દરાજથી પણ કોઈ ઉસ્તાદ હકીમો હોય તો તેઓને બોલાવી મંગાવવા હુકમ આપી દીધો અને એ મુજબ, શાહી હકીમની સલાહથી જુદે જુદે સ્થળે શાહી સ્વારો દોડાવવામાં આવ્યા.

ખિમારીની ગતિ અજબ છે. તેને માટે કહેવાય છે કે, તે આવે હાથીના વેગે અને જાય કીડીના વેગે. ખિમારીના હાથીના વેગમાં આદમી ચગદાઈ જવાની દહેશત રહે છે. ખિમારીના હાથીના વેગમાં આદમી ખૂબ ધાયલ થઈ જવાની ણીક રહે છે અને એમાંથી કુદરતની કૃપા હોય તો ખચી જવાની પણ આશા રહે છે. પણ ભાવિના ગર્ભમાં નહિ પેસી શકેલો માનવી, ઈશ્વરેચ્છા શું હશે, એ નહિ જાણી શકનારો આદમ, આકૃતનો એક અંતમ તો જરૂર સમજે છે અને તે એ કે, એ પોતે અને એનું કુટુંબ કમનસીબના અંધારા ઝોળામાં સપડાયું છે.

બાદશાહ બાબરે આથી પોતાના શાહી કુટુંબની

હવે કમનસીબી કહી લીધી, ને શાહજાદો આખી સલ્તનતનો ખ્યારો છે, તે ગુ' એના પિદરને ખ્યારો ન હોય ! આહ ! એ તો એની આંખોનું નૂર છે, એના દિલની ઉમેદોનો કિલ્લો છે, એના હાથ અને પગ છે. ખાદશાહને ખીન્ત બે બેટાઓ કરતાં હુમાયૂં પર અપ્રતિભ હેત હતું. એણે આથી કંઈ કંઈ બાધા-આખડીઓ રાખી. ઇશ્વર જે હુમાયૂંને માંદગીમાંથી ઉગારે, તો ઇશ્વરને આમ રાજ કરું ને તેમ રાજ કરું, એવી ખૂબ માનતાઓ મानी મસ્જીદોમાં બંદગીઓ કરાવી; કુરાને શરીફનું વાચન સતત થાહુ રખાવ્યું; હિંદુ મંદિરોમાં ઘટતી હિંદુ વિધિઓથી મૃત્યુને દૂર રાખવાના જાપ અને યજ્ઞોમ કરાવ્યા; ચંદ્રીઓ અને ઇસાઈઓનાં દેવળોમાં પણ પ્રાર્થનાઓ કરાવી.

રાત અને દિનના અખંડ ઉભગરા, બાહોશ હકીમોની સારવાર અને આંખના પલકારામાંજ એક ચીજ માંગતાં રજૂ કરનાર અમલદારોની ખડેપગે હાજરી હોવા છતાં, હુમાયૂંના બિછાનાના ચોરડામાં જાણે એવી ભયંકરતા છવાઈ ગઈ હતી કે જેવી કબ્રસ્તાનમાં ઘોર અંધારી રાત્રિએ માલૂમ પડે છે. “ઓ આદ્યે!... પલકમાં ઉડી જશે !...” એમ દરેકે દરેક ક્ષણ ત્યાં ચિંતામાં વીતતી હતી. હકીમો વારંવાર પોતાનાં ‘માથાં એકઠાં’ કરતા; બાબર અવારનવાર પૂછપરછ કરતો; પણ એક નહિ-અનેક કાબેલ ઇન્સાનો પણ કુદરતની આગળ શક્તી જાય છે એનો જબરો અનુભવ સૌને થતો હતો. હકીમો શાહજાદાના શરીરની ઠંડાઈ દૂર કરવા દવા આપતા, તો તે ગરમ થઈ જતું; ગરમી દૂર કરવા દવા દેતા, તો તે ઠંડું પળી જતું; દસ્ત કરાવવાની ઔષધિ દેતા, તો ખૂબ દસ્ત થતા અને તેના શરીરમાંથી તાકાદ ચાલી જતી માલૂમ પડતી; જે દસ્ત બંધ કરાવતા તો પેટનો આક્રોશ ચઢી જઈ ભારે તલસાટ થતો અને ઝોહ ! એ તલસાટ જોવો, એ તો બલીમ હૈલને પણ આંસુ લાવે એવો હતો. ખાદશાહ એ દેખાવ જોઈ શકતો નહિ અને

ગમીનો માર્યો તે ધીબ જોરડામાં જતો રહેતો.' હકીમે લારે કાબેલીઅતથી કામ કરતા હતા. વળી તેઓ મામલો કાબુમાં લેતા અને ક્ષણભર બાદશાહને ખુશાલી ઉપજાવતા. એમ છતાંયે વળી પાછી તબિયતમાં પડેલી તક વધારે મોટી ક્ષટતી અને શાહનદાને કંઈક જોર પ્રકારની પીડા થઈ આવતી.

એ રીતે એક મહિનાની મુદત પસાર થઈ ગઈ. હકીમેને બાદશાહે ધમકાવ્યા. શું તમારું હકીમું મક્કામું છે ? મારી સારી દૌલત તમારી દવાઓ માટે ન્યોછાવર કરવા હું તૈયાર છું; તોપણ તમે મારા ખ્યારા શાહનદાને સાબો કરી શકો તેમ નથી ?”

“નામદાર સુલ્તાન,” એક બાહોશ અને ધરડા હકીમે કહ્યું: “ઇન્સાન હંમેશાં કુદરત આગળ લાચાર છે. ઇન્સાનની આહના મુજબ જો થઈ શકતું હોય તો, અમે અમારો પોતાનો જીવ આપીને પણ શાહનદાને સાબો કરી દઈએ. અમે ખેમૂલી દવાઓ અજમાવી જોઈ છે. આપનો કિંમતી ખલનો પહાડી વનસ્પતિઓ શોધવા માટે પણ, અમે કામમાં લઈ જોયો છે અને તે મંગાવી અજમાવી જોઈ છે પણ ખરી. તેમ છતાં, જમને શાહનદાની ખિમારી એવી હંકાવી રહી છે કે, કોઈક ટુકી લાગતી નથી. અમે લાચાર છીએ. હવે તે કાંઈ સુદાતાલાની મહેરબાની સિવાય નામવર શકુદરને કોઈ બચાવી શકશે નહિ.”

રહ્યો છે ! હજી પણ હું તને શું આપુ કે જેથી મારા વહાલા દીકરાનો બંધન બચે ?”

હકીમોએ બાદશાહને ખૂબ આશ્વાસન દીધું. ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખવા જણાવ્યું અને પીર ઝોલીઆઓ તથા મોલવીઓને બોલાવવા સૂચના કરી. ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવાના હરેક માર્ગ બાદશાહે લીધા હોવા છતાં પણ જો હજીયે કંઈ બાકી રહ્યા હશે તો શાહજહાને કોઈનો વળગાડ હશે તો તેનો રસ્તો એ લોકો બતાવશે. એવી સૂચના હકીમોએ કરી.

બાદશાહે પોતાની સહતનતમાં વસતા તમામ ધર્મિષ્ઠ લોકોના વડાઓને બોલાવ્યા; મંત્રતંત્રસાધકોને તેડાવ્યા; અમલદારવર્ગને પણ હાજર રાખ્યો અને દરબારમાં તેઓને સવાલ કર્યો: “કઈ રીતે હું ખુદાને હવે રાજ કરું કે જેથી મારો ખ્યારો બેટો સાબે થાય ?” બાદશાહે પોતે જે જે રીતે ઈશ્વરને રાજ કરવાના ઈલાજ લીધા હતા, તે બધા વર્ણવી બતાવ્યા.

સૌએ વિચાર ચલાવવા માંડ્યો. હરેક ધાર્મિક માર્ગ લેવાઈ ચૂક્યો હતો, એવો તેમણે નિષ્ક્રમ આપ્યો. એવામાં એક અવધૂતે કહ્યું: “આદમ જો પોતાની કિંમતીમાં કિંમતી ચીજ ખુદાને ચરણે ધરવા તૈયાર થાય—ખુદાના નામ પર તે ખેરાત કરી દે, તો જરૂર એની મુસાદ બર આવે.”

વઝીરે આ ઉપરથી સૂચના કરી કે:—“નામદાર ! આપણા બંધનામાં આત્રામાં દોઢ લાખ રૂપિયાનો કિંમતીમાં કિંમતી હીરો છે—”

“હા, નામદાર ! તે હીરો અણાહના નામથી ખેરાત કરી દો.” એક વૃદ્ધ અમીરે વચ્ચે ટાપશી પૂરી.

દોઢ લાખ રૂપિયાની ચીજ એ શું કિંમતીમાં કિંમતી ચીજ છે ?” બાબરે કહ્યું: “કરોડોની બેશુમાર કિંમતી ચીજો પેદા કરી શકનાર આદમીના જીવની કિંમત શું

ફક્ત દોઢ લાખ રૂપરડીમાં સમાઈ ગઈ ? છટ્ !”

દરબાર છક્ક થઈ ગયો. બાદશાહ જાલીરતાથી વિચાર કરી રહ્યો કે “એવી તે કઈ ચીજ આ દુનિયામાં વધુમાં વધુ કિંમતી છે કે, એક જાન બચાવવા માટે અહાહના નામ પર ફૂલ કરી શકાય ?”

દરબારીઓને બાદશાહનાં વેણ પરથી એટલું તો ચોક્કસ લાગ્યું કે, જે આ સારી સલ્તનત પણ ઈશ્વરને નામે હઈ હેવી પડે તો બાદશાહ તે આપવા માટે આંચકો ખાય તેવો નથી; પણ સલ્તનત ખુદાને નામે આપી દેવાય તો પછી એમાંની એક પણ કોઠી સલ્તનતના નોકરોથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય નહિ—બધુંયે ધર્મોદ્ધાર કરી હેવું પડે ! એટલે કે, સલ્તનત ખુદાને નામે આપી દેવાય એ અવ્યવહાર વાત છે; ઘણાક શાણાઓના દિલમાં આ સુદો એક સાથે રજૂ થયો એટલે તેઓએ તે સંજોગથી માંહેમાંહે વિચાર ચલાવી જોયો અને આખરે એમ ઠરાવ્યું કે, નામદાર બાદશાહ આગળ એ સંજોગી કાંઈજ ઇશારો થવો જોઈએ નહિ. તે નામદાર તો જરૂર, સલ્તનત પાક મુરાદથી ખેરાત કરી દેવા તૈયાર થાય એવા સ્વભાવના છે.

ત્યારે શું ન્યોછાવર ચલું જોઈએ ? અળજેની ઢોલત એક જાન બચાવવા આગળ તુચ્છ છે એટલે ઢોલતને તેની સરખામણીમાં મૂકવી જોઈએ નહિ. એક કિસ્સો કહ્યું : “જાનની સામે તો જાન ફૂલ થાય, અને એજ બરાબર કિંમત છે !”

“હા, એ અચ્છી તરકીબ બતાવી” વઝીરે કહ્યું અને તેણે બાદશાહ આગળ અરજી ગુબારી. મહાન શહેનશાહ ! જે આપ રજા આપો તો, આ શહેરમાંથી કે પછી દૂર દેશાવરથી કોઈ બત્રીસ લક્ષણો આદમી શોધી કાઢીને નામદાર શાહજાદાનો જાન બચાવવા ખાતર તેનો વધ કરીએ. એક જાન બચાવવા માટે ખુદાતાલાને બીજો જાન આપીએ તોજ, કિંમતીમાં કિંમતી વસ્તુ તેને ચરણે ધરી એમ ગણાય.

“ શું એ મુદો ધરાવે છે ? ” ધાર્મિક વડાઓને આદર્શાહે પૂછ્યું.

“હા પરવરદિગાર ! એ નુરખો અજમાવવા ભેગ છે.” તેઓમાંના એકે કહ્યું અને બીજાઓએ તેને ટેકા આપ્યો.

આખો દરખાસ્તો હવે આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યો છે, આદર્શાહે એકાદ બત્રીસલક્ષણને શોધી લાવવાનો હુકમ કર્યો છે !

એક ટાંકણી પડે અને સંલગ્ન એવી શાન્તિ દરખાસ્તમાં છવાઈ ગઈ હતી. જાનને બદલે જાન એવો એકજ કિંમતીમાં કિંમતી ઉપાય હવે ઘાટી રહ્યો છે એવી સૌ કોઈની ખાત્રી થઈ ગઈ હતી. એ વેળા આદર્શાહે ગંભીરતાથી પોતાના સિંહાસનેથી ઉભો થયો. તેણે છડી-દારને હુકમ કર્યો: “દરખાસ્ત બરખાસ્ત કરો.”

સૌ કોઈ આ હુકમ સાંભળીને તાબુબ થયા. આદર્શાહે કોઈ બત્રીસલક્ષણનો જાન કુરખાન કરવાનો હુકમ કેમ આપ્યો નહિ, એ માટે તેઓ માંહોમાંહે સવાલો કરવા લાગ્યા. કોઈએ આદર્શાહેને પૂછ્યું નરમ દિલનો કહ્યો; કોઈએ ડરપોક કહ્યો; કોઈએ આશ્તમાં સાચો માર્ગ નહિ લઈ શકનાર કહ્યો—એમ જેને જેમ કહ્યું તેમ એના વિષે ખાનગી મત ઉચ્ચારી દરખાસ્ત વીખરાયો.

એજ તારીખની સાંજે હુમાયૂંના ઘિણાના આગળ ખુબ ધૂપ અને દીવાઓ કરવામાં આવ્યા. એના ઓરડામાં આશરે બસો આદર્શીઓ બેઠેલા હતા, જેમાં ખાસ શાહી પસંદગીથી બોલાવવામાં આવેલા ધર્મશુરુઓ, પીર-ઓલીઓ, મોહવીઓ, અમલદારો, અમીરો અને હુકીમો હતા. રૈયતના કંગાલ વર્ગમાંથી પણ કેટલાકને એ વખતે શાહે બોલાવીને ત્યાં બેસાડ્યા હતા. એક બાબુ ઓઝલમાં શાહી જનાનો અને અમીરઉમરાવોનો જનાનો હતો.

આદર્શાહે શા માટે અત્યારે બધાને બોલાવ્યા છે, એ પુઠ આદર્શાહે સિવાય, એક પણ જીવના જાણવામાં

નહોતું. કોઈ અફલુત બાબત બનવાની આશા સૌ કોઈએ રાખી હતી અને બેશક ત્યાં એવુંજ બન્યું. શાહબદો જકવત્ પથારીમાં પડેલો હતો—ને કે એના દેહધિન્જરમાંથી એનું પ્રાણ પંખેડૂ ઉડી ગયું ન હતું. એક બાહોશ હકીમ શાહબદાની નાડી હાથમાં લઈને બેસી રહ્યો હતો.

એ વેળા ત્યાંની ચૂપકીદી તોડતાં બાદશાહે ઉંચા હાથ કરી “અલ્લાહો અકબર”ના નામનો પોકાર કર્યો અને પછી કહ્યું: “હુનિયાનાં ઇન્સાનોને અને હુન્યવી દરેક ચીજને પેદા કરનાર ઓ માલેક ! હુનિયાની કોઈ પણ ચીજ પર તારી એકલાનીજ હકુમત છે; તારો એકલાનોજ કુલ હક્ક હાવો છે. તું ચાહે તો જલ ત્યાં સ્થલ અને સ્થલ ત્યાં જળ કરી દે છે; મોમનાં પૂતળાંમાં તું જીવ મૂકીને તેની પાસે અફલુત કામો કરાવી શકે છે અથવા તો જંગી પહેલવાનને એક પલકમાં મિટ્ટીમાં મિલાવી દે છે. એવા તું સૈના નસીબને ઘડનાર સર્વ-શક્તિમાન પિતાને અરજી બનને બદલે બાન મૂકવાનો મારી સદતનતના સૌ શાણાઓએ અભિપ્રાય રજૂ કર્યો છે. મને હુનિયામાં એક ખ્યારો મારો શાહબદો છે અને બીજો ખ્યારો મારો પોતાનો બાન છે. મારા એક ખ્યારા શાહબદાના બાનને ખાતર, ઓ માલેક મહેરબાં ! હું મારો બીજો ખ્યારો બાન તારી ખિદમતમાં મૂકું છું— મારા દીકરાને ખાતર મારો જીવ, ઓ અલ્લાહ ! હું કુરબાન કરું છું; તારા નામ પર હું અર્પણ કરું છું; તારા નામ પર ! મારી અરજ સાંભળજે; મારો જીવ લઈ લેજે અને મારા બેટાને મારી તમામ તાકાદ અને ચેતનશક્તિ આપીને સાજો તાજો બનાવી દેજે !”

બાદશાહની આ પવિત્ર વાણી સાંભળી ચોગરદમ સૌએ ભારે તાબુખીથી મોઢામાં આંગળાં ઘાલ્યાં ! બાદશાહે હુમાયૂની પથારીની આસપાસ ત્રણ વખત પ્રદક્ષિણા કરી હરેક વખત તે બોલતો રહ્યો: “ઓ યાક પરવર-દિગાર ! કુરબાન છે મારી બાન તારા નામ પર, મારા

બેટાને ખાતર ! ” અને ઝોહ તાબુખી । જેમ જેમ હરેક વખત ફેરો ફરવામાં આવતો રહ્યો, તેમ તેમ શાહબંદો ણિછાનામાં જરાક જરાક હાલવા લાગ્યો અને ત્રીજો ફેરો પૂરો થયા બાદ, જ્યાં બાદશાહ, શાહબંદાના ણિછાના આગેળ મસ્તક મમાવી બેઠો ત્યાં તો ખુદાઈ ચમત્કાર માલૂમ પડ્યો હોય તેમ, શાહબંદાએ આંખો ખોલી અને ક્ષીણ અવાજે પુકાર કર્યો: “ પિદર ! પા....ણી ! ”

આરે બાબુએ બેઠલાંઓનાં દિલમાં ખુશાલી વ્યાપી ગઈ. બધાંઓનાં મોં હસતાં બની ગયાં. બાદશાહે ઉત્સાહ-ભર્યા દિલથી સોનાના કટોરામાં પાણી લઈ ખુદ પોતાના હાથથી શાહબંદાને પાણી પાચુ અને બે ઘૂંટકા પી, શાહબંદાએ સ્મિતભરી નજરે બાદશાહ તરફ જોયુ. પુત્રના શરીરમાં આંખો મારફત પોતાનું નૂર જતું હોય એમ જણાયું.

“ ફત્તેહ ! ફત્તેહ ! ખુદાતાલાએ મારો અવાજ સાંભળ્યો ! બસ. હવે મને ખાત્રી થઈ કે, મારો બેટો જીવશે ! ” બાબર ખુશાલીથી પોકારી ઉઠ્યો: “ ખુદા, ઝો ખ્યારા ખુદા ! તારો આભાર ! ”

બાદશાહે પુત્રના કપાળમાં ચૂમી કરી. પુત્રનું મસ્તક સૂંધ્યુ. બાદશાહ બાબરના આ અફ્સુત આત્મત્યાગ વિષે મનમાં ને મનમાં હેરતભરેલી રીતે વિચાર ચલાવતા ઘણાખરાઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા અને જરૂરી માણસોજ ત્યાં બેસી રહ્યા.

મદિરોમાં જે વેળા આરતી થતી હતી અને મસ્જિદો-માં જે વેળા બંદગી થતી હતી તે વેળા બાદશાહ બાબરના માથામાં ઠઠ પેદા થયું અને શાહબંદો હુમાયૂ વધારે હોંશિયાર થતો ગયો.

એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાત છે કે, એજ સાલમાં બાબર જીવંતનશીન થયો અને હુમાયૂ તદ્દન સાનેતાને થઈ ગાદીનશીન થયો.

(તા. ૨૩-૧૦-૩૨ના “બે ઘડી મોજ” ના દિવાળી અંકમાંથી)

૬-શાહ જલાલ-ઉદ્દીન વસાલી

(અનુવાદક:-શ્રી. જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા)

(૧)

જે વ્યક્તિ જીવતાંજ પરમાત્માને મળી જાય છે તેને કાશ્મીમાં “વસાલી” કહે છે. એની વ્યાખ્યા કવિ ખલિરામજીએ અત્યંત સરળ તથા સરસ ભાષામાં આ પ્રમાણે આપેલી છે:—

કેરા કાલ દીજે ઉઠિ રાહ લીજે, જિસ રાહમેં પિયુક પાધયેજી !
 “હમ-તુમ”સેં નારે હો રહિયે, નિત્ય હૈરિયે, ખેલિયે, ગાધયેજી !
 મુએ મુકત મીતકરી આહ કૈસી, જે પૈ જીવતે પિયુ ન પાધયેજી !
 ખલી અંત સમય જહં જીવના હૈ, તહં જીવતે ક્યોં નહોં જાધયેજી !

પુરાસાનના શાહ જલાલઉદ્દીન વસાલી “શુંગાર-નિયા”ના ભક્ત હતા, શ્રી રામચંદ્રજીના ઉપાસક હતા અને તેમની અલૌકિક મધુર છબી પર મોહિત પણ હતા. એમને વિશ્વાસ હતો કે શ્રી રામચંદ્રજી અત્યંત સુંદર, સ્વરૂપવાન અને સુકુમાર છે. એમની ભક્તિ કરવાથી તથા એમનું નામ જાપવાથી નિશ્ચય મુક્તિ મળીજ જાય છે. કવિ ખુસ્તરે ઉર્દૂ રામાયણમાં કહ્યું છે કે:—

કરે વરદે જાપા જે કોઈયહ નામ, ગુલસ્તાને જહામેં પાય આરામ.
 ન જાતે હર વચર ધસ ‘નામ’સે હૈ, કિ આખિર કામ ‘સીતારામ’સે હૈ.
 ધખાદત કા નહોં હૈ આજકલ કામ, ફકત કાશી હૈ ‘સીતારામ’કા નામ.

મહાત્મા “વસાલી” ભ્રમણ કરતા કરતા પંજાબ પ્રાંતમાં મુલતાન નગરમાં આવી પહોંચ્યા. એ નગરમાં

પંડિત ટેકચંદ્રજી કથાવાચક રહેતા હતા. તેઓ મહાવિદ્વાન તથા મુયોગ્ય વક્તા હતા. તેઓ પ્રતિદિન સંધ્યાસમયે સમંધ માઈના ચખુતરા પર રામાયણની કથા વાંચતા હતા. એમનો સ્વર અત્યંત કેમળ તથા મધુર હતો. શ્રોતાઓને એઓ ખૂબ રીઝવતા હતા. પદ-પદાર્થોની વ્યાખ્યા સુંદર, સરળ તથા સરસ રાખેવામાં કરતા હતા તેથી સ્ત્રીઓ અને નાનાં બાળક પણ સહેલાઈથી કથા સમજી શકતાં હતાં. જે રસનું એઓ વર્ણન કરતા તેનું તો બહુ ચિત્રજ આબેહુબ ખડું કરતા. આ બધી સામગ્રીઓથી એમની કથા ખૂબ જામતી હતી. દૂર દૂરથી લોક આવતા અને હજારોની ઠઠમાં જામી જઈ કથા સાંભળતા.

(૨)

રાજા જનકની કુલવારીનો પ્રસંગ હતો. મિથિલાવાસી શ્રી રામચંદ્રજીની અદ્ભુત છબી પર એઓ મુગ્ધ બન્યા હતા. એ અલૌકિક છબીનું વર્ણન પંડિતજીએ એવી છટાથી કર્યું કે શ્રોતાગણ તે સાંભળીને ગદ્ગદ બની ગયા અને એમના મુખમાંથી આપોઆપ નીકળી ગયું કે:—

કિસીકી આંખમેં જાદુ, તેરી જગામેં હૈ.

કેટલીક રાત ગયા પછી કથા સમાપ્ત થઈ. શ્રોતાગણ આરતી લઈને પોતપોતાને ઘેર જવા લાગ્યા. પંડિતજીએ પોતાનું પુસ્તક બાંધવા માંડ્યું. એવામાં શાહ સાહેબે તેમની પાસે આવીને કહ્યું:—

“પંડિતજી ! આપની પદ-પદાર્થોની વ્યાખ્યા સાંભળી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. કૃપા કરી એટલું બતાવ્યો કે, એ કયું બહુ-અર્થ-ગૌરવાન્વિત પુસ્તક છે અને એમાં યુસદ્દના સમાન કઈ સુંદર વ્યક્તિના સૌન્દર્ય તથા લાવણ્યનું વર્ણન કરેલું છે ? ”

“શાહ સાહેબ ! ” પંડિતજી બોલ્યા “ હિમાલયથી કેટલોક દૂર એક વિશાળ નગર વસેલું છે. તેનું નામ અ-

યોધ્યા છે. તે સુખા અવધની રાજધાની છે. ત્યાં મહારાજ દશરથ રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ મહાપ્રતાપી અને ધર્માત્મા હતા. પ્રભુ રામચંદ્રજી એમનાજ સુપુત્ર હતા. તેઓ અત્યંત સુંદર, શૂરવીર તથા બુદ્ધિમાન હતા—

ગુણ-સાગર નાગર વર-વીરા, સુંદર સ્થામલ ગૌર શરીરા.

“એમની કથાનું આ રામાયણ છે. તેમાં એમનીજ મંગલમય લીલાનું વર્ણન કરેલું છે. આપને એમની કથા સરસ તો લાગી ને ?”

“પંડિતજી !” શાહ સાહેબે ઉત્તર દીધો “હું કેટલાએ દિવસથી રાજ આવીને કયા સાંભળું છું ને મને બહુ આનંદ થાય છે. હું તો શાહનહા-અવધનો આશિક બની ગયો છું. દીન તથા દુનિયાથી મોં ફેરવીને એના કદમમાં સુકામ કરૂ છું.”

“શાહ સાહેબ ! આપ કથાના મહાન પ્રેમી છો. કૃપા કરીને દરરોજ આવ્યા કરજો. હું આપને મારી પાસેજ બેસાડીશ.” પંડિતજીએ કહ્યું.

“હા, હા; હું તો રાજ સૌથી પહેલો આવું છું ને સૌથી છેલ્લો જાઉં છું; પણ મને કોઈ અહીં બેસવા દેતું નથી, તેથી ઉભે ઉભે સાંભળી લઉં છું. હવે, આજે તો જાઉં છું. વળી ઘણું પાછો આવીશ.” એમ કહી તેઓ ત્યાંથી વિદાય થયા.

(૩)

શાહ સાહેબની આ પ્રેમવાતોની ચર્ચા મુસલમાનોને પહોંચી ગઈ. તેઓ અત્યંત કોપિત બન્યા. તેમણે સલાહ કરીને મૌલવી અબ્દુલ્લાના મકાન પર સભા ભરી; બધા મુસલમાન ભેગા થયા હતા. શાહ સાહેબને પણ પકડાવી મંગાવ્યા હતા. મૌલવી સાહેબે ઇસ્લામ ધર્મની વ્યાખ્યા વગેરે સારી રીતે સમજાવ્યા. સૌ ધ્યાન દઈને

સાંભળતા હતા. માત્ર શાહ સાહેબ એક છેટે બેઠા હતા. એમણે જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એઓ તો પ્રેમના ઉમંગમાં ગાઈ રહ્યા હતા કે:—

“કાફિર ઈસ્કમ મુસલમાની મરા દરકાર નેસ્ત !”

તેઓનો આશય એમ કહેવાનો હતો કે હું તો પ્રેમપંથનો પથિક છું. મારે મુસલમાનીની જરૂરત જ શી છે ? છેવટે એઓ બોલ્યા કે:—

હરાત મેરી યહ હૈ, મેરા અરમાન હૈ યહી;
આ જય તું નજર તો તુઝે દેખતા રહું.

એમ બોલતા એઓ તો ચુપકીદીથી ઉઠીને કથામાં ચાલ્યા ગયા.

સભાનું કામ પૂરું થતાં શાહ સાહેબને બંધા શોધવા લાગ્યા; પણ એ ક્યાંથી મળે ? લોકો એમને શોધતા શોધતા કથામાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એ પંડિતજીની પાસે બેસીને બહુ પ્રેમપૂર્વક કથા સાંભળી રહ્યા હતા. એમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુપાત થતો હતો. તનમનની શુદ્ધ રહી ન હતી. એમની આ દશા જોઈને મુસલમાનોને સંદેહ થયો કે, આ પંડિતજીએ જ ભૂરકી નાખીને શાહ સાહેબને મુસલમાનમાંથી કાફિર બનાવી દીધો છે, તેથી બંધા લોક એમના ઉપર ચીઠાઈ ગયા અને મૌલવી સાહેબે ધમકાવીને કહ્યું કે:—

“પંડિતજી ! અત્યાર સુધી થયું તે તો થયું, પણ કાલથી કથા વાંચવી બંધ કરો. તમારી પાથી—પત્ર અહીંથી ઉઠાવી લઈ જાઓ.....”

પંડિતજી બિચારા સીધા સાદા સ્વભાવના હતા અને મૌલવી સાહેબને સારી રીતે ઝાળખતા હતા. તેમણે કહ્યું:—

“ઠીક સાહેબ ! કાલથી અહીં કથા નહિ વાંચું તેની આપ ખાત્રી રાખજો.”

(૪)

ખીને દિવસે કયા બંધ થઈ. બાળકાણુડ સમાપ્ત થઈ ચૂક્યો હતો. પંડિતજીએ પ્રાતઃકાળમાં હવન કરીને ખીન શહેરનો ભાગ લીધો. રસ્તામાં એમને શાહ સાહેબ મળ્યા. તેમણે ઝાળખીને પૂછ્યું:

“કેમ, ક્યાં ચાલ્યા પંડિતજી ? એ દિલહારનો જરા પત્તો તો બતાવતા નહોતો !”

પંડિતજીએ અસ્તુપૂર્ણ નયનોથી કહ્યું:-

“શાહ સાહેબ ! અત્યારે તો જીવ બચાવવા લાગી નીકળું છું. રોકાઈ નહીં તો પકડાઈ જવાનો ભય રહે છે. હવે તો વરનામાં આપને ધ્યાન પ્રભુનું ચરિત્ર અવશ્ય સંભળાવીશ.”

શાહ સાહેબ સિદ્ધ ફરીર હતા. તેઓ બોલ્યા:-
“પંડિતજી ! ડરતા નહિ. હ્યો, તમને આ છઠી આપું છું. એને પૃથ્વી પર પછાડવાથી એનું સ્વરૂપ એવું બની જશે કે સૌ લોક ડરના ભાયાં ભાગી જશે, અને ધૂળમાં રાખશે એટલે પાકું એનું અસલી સ્વરૂપ બની જશે. એને હાથમાં રાખીને ફરજે. તમે તો મને મારા દિલહારની કથા સંભળાવો છો. તમને ડર કેનો હોય ?”

મહા જલ જંજલ ભયંકર ભવમે જે ન ફસેરે,
મહા મૂઢ બે મતલબ ઝક ઝક કરતે સાઝ સબેર.

“હ્યો, જરા ફરી સમજાવો તો ખરા કે શાહનહા-
અવધ કેવા સુંદર છે ?”

બિચારા પંડિતજી કરે પણ શું ? પોથી લઈને બેસી ગયા. રઘુનાથજીની અપાર શોભાનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. જનકપુત્રની સ્ત્રીઓ કેવી મોહિત થઈ ગઈ હતી, ધનુષ-યજ્ઞસમયે દેશદેશના રાજા-મહારાજાઓ એમની અતુલિત છબી પર દેવા દિદા થઈ ગયા હતા, એ બધી વાતનું

અવિસ્તર વર્ણન પંડિતજીને એંએથી સાંભળીને શાહ સાહેબ મસ્ત બની ગયા. એમને એવી ઇચ્છા થઈ કે મારી સિદ્ધિએ વડે, મારે મારા પ્યારાની કથા સંભળાવનારની કંઈ સેવા કરવી. તેથી એએ બોલી ઉઠ્યા:-

“વાહ પંડિતજી ! વાહ વાહ ! ખૂબ સુનાયા ! અચ્છા માંગો; કયા માંગતે હો ?”

પંડિતજી બહુ વિચારમાં પડી ગયા. પછી એમણે ત્રણ ચીજ માગી:-

(૧) હું પુત્રહીન છું તો મને એક પુત્ર થાય.

(૨) મારૂ મૃત્યુ અનાયાસે થાય, અને

(૩) શ્રી રામજીના ચરણોમાં પ્રીતિ રહે.”

“લ્યો. બે વરદાન તો હમણાંજ આપુ છું.” શાહ સાહેબ બોલ્યા “ત્રીજું જ્યારે ફરી મળશે અને દિલદારની વાતો સંભળાવશે ત્યારે આપીશ.”

પંડિતજીને આ સાંભળી જરા પસ્તાવો થયો. તેમણે વિચાર્યું: “પહેલું એજ માગ્યું હોત તો કેવું સારું થાત ?” પછી એએએ પૂછ્યું “ફરી આપનાં દર્શન મને કયાં થશે ?”

“યારના મુકામ પર. એએજ તમને જેંથીને મારી પાસે લાવશે. લ્યો, હમણાં તો સિધાવો.”

પંડિતજી વિદાય થયા. શાહ સાહેબ અહીંતહીં ધૂમતા ધૂમતા નીચેનું મસ્તાન ગીત ગાતા ગાતા યારના મુકામ તરફ ચાલ્યા:-

દિલદાર યાર પ્યારે, ગલિયો મેં મેરી આ જ;

આંખેં તરસ રહી હૈ, સુરત મુજે દિખા જ.

(૫)

પાંચમે મહિને શાહ સાહેબ અવધ ધામમાં પહોંચ્યા અને બાબરની મસ્જિદમાં ઉતર્યા. આટલા દિવસની

પ્રબળ ઉત્કંઠા પછી ઈષ્ટ ધામમાં પહોંચવાથી એમને અસીમ આનંદ થયો. તેમાં મગ્ન થઈને એઓ પ્યારા શ્રી રામચંદ્રજીની આરાધનામાં ખેસી ગયા. એટલામાં કોઈ સનજને આવીને પૂછ્યું કે “ શાહ સાહેબ ! એકલા કેમ બેઠા છો ? ”

મહાત્મા વસાલીનું ધ્યાન આ સાંભળી ભગ્ન થઈ ગયું; પણ વિરહવેદનાને રોકી ક્રોધ શાન્ત કરીને એઓ બોલ્યા:—

“ ભાઈ ! અત્યાર સુધી તો એકલો ન હતો. મારા દિલદારની સાથે ખૂબ મજા ઉડાવી રહ્યો હતો. તમે આવ્યા તેથીજ મને એમનો વિયોગ થયો ને હું એકલો પડ્યો. ”

યેલા ભાઈ આ સાંભળી શરમાઈ ગયા, અને હાથ જોડી ક્ષમા માગી પ્રણામ કરીને ચાલતા થયા.

(૬)

મહાત્મા વસાલીએ ઈષ્ટધામની પરિક્રમા કરવાનો વિચાર કર્યો. આવી રીતે અયોધ્યાની ગલીઓમાં ફરવાથી એમને કેટલો આનંદ થયો હશે તે તો એમના સિવાય કોણ જાણી શકે ? પરંતુ સુફકેલી એ આવી કે તેમને મંદિરોમાં કોઈ પ્રવેશ કરવા હેતુ નહિ. એમના મનમાં પ્રિયતમના દીદારની લાલસા અને આમ પૂજારીઓનો પૂતકાર, આ બંને પ્રતિદ્વંદ્વી સ્થિતિના સંઘર્ષોમાં વિરહી મહાત્માના હૃદયમાં દર્શનલાભની જવાબા વિશેષ જોરથી ભભૂકી ઉઠી.

એમને બહુ દુઃખ થયું; પણ નિયમ એવો છે કે જે જેને યાદ કરે તે તેને યાદ કરેજ.

તુલસી કમલન જલ બસે, રવિશસિ બસે અકાશ,
જો જાકે મનમે બસે, સો તાહીકે પાસ.

અંતે જ્યારે એમની જોયેની બહુ વધી પડી ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે:—

“ હે વસાલી ! જલદી આવો, તમને મળવાને હું તલપી રહી છું ”

(૭)

આ સાંભળી એમનું શરીર પુલકિત થઈ ગયું.

આનંદથી એમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. એઓ ચાલતા ચાલતા શ્રીસરયૂ નદીને કિનારે પહોંચ્યા. ત્યાંનું વિમળ વારિ જોઈ એઓ પ્રેમચરિપૂર્ણ બની ગયા. જલ-સ્થલની એમને શુદ્ધિ ન રહી. ગોદડી ઝોટલી હતી તે સાથેજ એઓ નદીમાં દૂધી પડ્યા.

ઘાટ પર લોકો સ્નાન-ધ્યાન કરતા હતા તેઓને આ જોઈ બહુ આશ્ચર્ય થયું. બધા સમજ્યા કે એ આદર્શી કૃષ્ણીજ ગયો. કેટલાક ઝટપટ દૂધી એમને ઉગારવાને અંદર પડ્યા. સ્વર્ગદ્વાર ઘાટ, લક્ષ્મણ ઘાટ વગેરે સર્વ ઘાટો પર ફરી વળ્યા; પણ એમનો અહીં પત્તોજ ન લાગ્યો. મહિનો હતો અપાઠનો. સરયૂ મહાવેગથી વહી રહી હતી. બધા નિરાશ થઈને બેસી રહ્યા. અંતે એક પ્રહર બાદ મહાત્મા ગુમાર ઘાટ પર નીકળ્યા. એમનું આપુ'ય શરીર ભીનું થઈ ગયું હતું, પરંતુ ગોદડી સૂકી હતી !

શાહ સાહેબ કિનારે ઉભા ઉભા આમતેમ જોવા લાગ્યા અને એ સમયના સુંદર દૃશ્યનું વર્ણન મનમાંજ કરવા લાગ્યા.

મહાત્માજ કેટલાક દિવસ સ્વર્ગદ્વાર તથા મણિ-પર્વત પર રહ્યા, પછી પ્રમોદવન તરફ ચાલ્યા ને આવીને ત્યાંજ રહેવા લાગ્યા.

(૮)

પંડિત ટેકચંદ્રજી શાહ સાહેબને જોળતા જોળતા અયોધ્યામાં આવી પહોંચ્યા; પણ ત્યાં તેઓ મળ્યા નહિ. પછી એમણે એવો વિચાર કર્યો કે રામાયણની કથા વાંચવા માંડુ એટલે જ્યાં હશે ત્યાંથી આવ્યા વિના નહિ રહે. કથામાં હજારો મનુષ્યો એકઠાં થવા લાગ્યાં. એક દિવસ કથા સમાપ્ત થઈ, પૂજા પૂરી થઈ; પણ પંડિતજીને ચિન્તા

થઈ કે હજી શાહ સાહેબ કેમ દેખાયાં નહિ ?

ત્યાં તો એઓ પોતે આવી પહોંચ્યા. વ્યાસાસનને અડકાય નહિ માટે એમણે દૂરથી પાંચ દોણાં જવનાં પુસ્તક પર ફેંક્યા. દાણા અંકદાર હતો. તેથી પાંચ એઠેલાઓએ વીણીને તે પંડિતજીને આપ્યા. ખરેખર હતો સોનાના ! એ જોઈ લોકો ચકિત બની ગયા. પંડિતજીએ આસન ઉપરથી ઉતરી અભિવંદન કર્યું. પોતે શા કારણથી આવ્યા છે તે જણાવવા કહ્યું. શાહ સાહેબે કહ્યું:—

“અહીંથી પરવારીને પ્રમોદવનમાં વેરના વૃક્ષની નીચે આવજો.” આટલું કહી એઓ ચાલ્યા ગયા. પંડિતજી પોથી બાંધીને બધાની રજા લઈ પ્રમોદવન તરફ ચાલ્યા. કેટલાક એમની જોડે આવવા માગતા હતા, પણ તેમને એમણે કહ્યું કે “ભાઈઓ ! તમને શાહ સાહેબનાં દર્શન એમ નહિ થાય.” તેથી તેઓ રોકાઈ ગયા; પણ એક જણ છાનોમાનો પાછળ ચાલ્યો. પંડિતજી પેલા વૃક્ષ પાસે પહોંચ્યા ને ત્યાં જોવા લાગ્યા, પણ કોઈ દેખાયું નહિ. તેમ છતાં પોતે વાટ જોતા બેઠા; પણ પેલો બીજો માણસ અધીરો બનીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો કે તરત તે જાડ તળેથી મહાત્માએ બહાર આવીને દર્શન દીધું.

પંડિતજીએ પ્રણામ કરીને કહ્યું કે:—

“શાહ સાહેબ ! આપની કૃપાથી પુત્રરત્ન તો મળ્યું; હવે મારું ત્રીજું ઇચ્છિત વરદાન આપશો ?”

“હા.” શાહ સાહેબે કહ્યું:—“કથામાં જે કંઈ મળ્યું છે તેનું દાન કરીને રાત્રે જ આ સ્થાને આવજો; પણ કોઈને સાથે લાવશો નહિ.”

(૯)

પંડિતજીએ જે કંઈ મળ્યું હતું તે સઘળાનું દાન કરી દીધું. સાંજ પડી ત્યાં તો પોતે લિખારીનો વેપ લઈ મહાત્માના આશ્રમે પહોંચી ગયા, અને વિનંતિ કરી કે:—

“આપનો સેવક હાજર છે.”

મહાત્માજી આ સમયે નેત્ર બંધ કરીને લગવાન શ્રીરામચંદ્રજીની અનુપમ રૂપરાશિના ધ્યાનમાં અનંત આનંદ લૂંટી રહ્યા હતા. આંખો બંધજ રાખીને એઓ બોલ્યા:-“આવી પહોંચ્યા ?”

ટેકચંદ્રજીએ હા પાડી. મહાત્મા કહે-“બલીરામ હો જા.” પંડિતજીને કોણ જાણે શું સૂઝયું કે તેઓ પણ મસ્ત બનતા ગયા ને ત્યાંથી ખસ્યા નહિ. ત્યારથી એમનું નામ બલિરામ પડ્યું. એઓ ફારસી આરખીના મહા-વિદ્વાન બની ગયા. એમનું દિવાને-બલિરામનું પુસ્તક હજી પણ આદરપૂર્વક વંચાય છે.

બંને અલગ સ્થાને રહેતા. રાત્રે કોઈ કોઈ વાર મળતા અને બંને “દિવાના” લેગા બેસીને ખૂબ આનંદ કરતા.

[હિંદી માસિક “કત્યાણ” માંથી “સંદેશ”ના એક ખાસ અંકમાં છપાયેલું.]

૭-નામચીન સૂફી રવાજા અત્તાર

(લેખક:-શ્રી. રસ્તમ પેસ્તાનજી ભાજવાળા)

ઈરાન સરઝમીન પર સેકડો સૂફીઓ, શાયરો અને ફિલ્સૂફીઓ જન્મ લઈ એ ભૂમિને પવિત્ર કીધી છે. ફિર-હૌધી, શેખ સાદી, ખવાબ હાફિઝ અને ઝોમર ખધ્યામના નામથી ભાગ્યે જ કોઈ સાહિત્યસેવક અબાણુ હશે. ફિરહૌધી વીરરસ કાવ્યના પિતા તરીકે, શેખ સાદી નીતિ-શાસ્ત્રના ઉપદેશક તરીકે, ખવાબ હાફિઝ શૃંગારરસની રાગણીઓના રચનાર તરીકે અને ઝોમર ખધ્યામ એક છૂટા વિચારના ફિલ્સૂફ કવિ તરીકે, આજે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સુધરેલા દેશોમાં વિખ્યાતી, પાઠ્યા છે.

એ ઉપરાંત ઈરાનમાં ખીબ એવા ઘણા શાયરો થઈ ગયા છે કે જેઓ સૂફી હતા અને એકમાળી હોઈને ખુદાપસંદ જીંદગી ગુબરતા હતા. તેમનાં સઘળાં લખાણો આલંકારિક છે. તેમનાં લખાણોમાં જો કે “શરાબ,” “દોસ્ત,” “આશક,” “માશુક,” “ઈફક,” “મહોખત,” વગેરે વગેરે શબ્દો વપરાયા છે, છતાં તેમની ભાષાનો અર્થ જેટલો બહારથી જણાય છે તેટલો જ નથી હોતો; પરંતુ તેમાં કંઈક બાબતોનો મર્મ જૂએલો હોય છે, અને તેમની નેમા ઈનસાનને આ દુનિયાની બદીઓથી બચાવી ખુદાઈ રાહ પર ચલાવવાની હોય છે.

એવા કવિઓમાં સિનાઈ, ફરીદ-ઉફ-દિન અત્તાર, જલાલ-ઉફ-દિન રૂમી અને મૌલાના બઝમીનાં નામ આગળ આવે છે. સિનાઈની “ હદિકાત-ઉલ-હકિકત ”

ફરીદ-ઉદ્-દિન અત્તારની “મન્તિક-ઉત્-તેર,” રૂમીની “મસનેવી” અને જામીની “ગઝલો” આલંકારિક લખાણો છે. એ સઘળામાં મૌલાના જલાલ-ઉદ્-દિન રૂમીની “મસનેવી” ફારસી સાહિત્યમાં બહુ ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે.

x

x

x

સૂફીઓ શતદિવસ ખુદાના વિચારમાં એવા તો તદલીન થઈ રહેતા કે હર વખતે, હર ચીજમાં તેઓને ખુદાની હસ્તિત્વ બાન થતું. દાખલા તરીકે ફરીદ-ઉદ્-દિન અત્તાર પોતાની “મન્તિક-ઉત્-તેર” એક સૂફીને દરિયા પાસે ઉભેલો ચીતરે છે. દરિયો જોઈ તેને એમજ લાગે છે કે તે દરિયો પોતાની “માથુક” અથવા “દોસ્ત” ચાને ખુદાની જુદાઈનો ગમ કરે છે, અને તેથી તે ઉછાળા મારે છે; વગેરે વગેરે નીચે આપેલી કવિતા પરથી વધારે સ્પષ્ટ સમજાશે.

“દોસ્ત મદી ખેદરિયા શુદ ફકદ ગોફત, અમે દરિયા ચેરા દારી કખૂદ ?
જામએ માતમ ચેરા પૂશદિષ ? નિસ્ત હિય અતીશ, ચેરા ‘જુશદિષ ?
દાદ દરિયા આન નેકદિલરા જવાબ કઝ ફેરાકે ફુસ્ત દારમ ધંઝતરાબ;
ચુ’ ઝિના મદી નધમ મન મદે જી જામે નિલી કરે અમ અઝ દદે જી.”

ચાને દરિયાને પૂછવા એક પીર મદે ગયો:

“ઓ દરિયા તું રંગે ખુદ કમ થયો ?

“માહેતમનો શાલો કા સજ્યો છે આમ ?

“નથી કંઈ અતિશ-ન ઉકલે શું કામ ?”

તે નેકદિલ આદમીને મળ્યો જવાબ કે

“દોસ્તની જુદાઈમા જીવ છે ખેતાબ.

“નથી લાચક દોસ્તની મહોબતનો હુદ;

“તો સજી શાલો કલો ને માહે-તમ કરે.”

એજ “મન્તિક-ઉત્-તેર”માંના નીચલા ખીજ એક કિસ્સા ઉપરથી વાંચનાર સમજી શકશે કે સૂફીઓ ખુદાની મહોબતને ખાતર સઘળી દુન્યવી સીનેનો ત્યાગ કરતા હતા, બદકે તેમ કરવું જરૂર હતું.

નીકલ્યો એક પીર મદ્ બની બેસખર, ખુદાવંદની શોધમા કરવા સફર.
 માકીને રસ્તામા સૂઈ તે ગયો, તો નિંદમા તેની ખવાળ એમ થયો.
 ફિરસ્તો એક આવ્યોને કીધો સવાલ ક્યા લખને આવ્યો આ મતા ને માલ ?
 “ખુદાની શોધમા હું કરું છ સફર.” “હા, નેક મદ્ બહુ સારું, મગર.
 “નહિ ગાંસડાં કે પોલલાની કરી જરર, બે ધિછે તું બેવાને ખુદાનું નર.”
 અપકીને ઉઠ્યો, સૌ દીધુ તજી, નીકલ્યો અંગ પર એક પદ સજી.
 ફરી રાત યાતા સુષ તે ગયો ફરી તેની નિંદમા તેજ સ્વપ્નો થયો:
 “ખ્યાં આવ્યા, એ પીરમદ્ આ પદુ સજી? ખુદા ખામદ એને ખીદીએ તજી.”
 ફરી અપકી ઉઠ્યો લખ ખુદાનું નામ, આગળ તે વધ્યો દિગંખર તમામ.
 ફરી થયો રજની તણો અધકાર, પડ્યો તે નિંદમા ફરી એક વાર.
 ફિરસ્તો તેજ આવ્યો ને આપ્યો પેગામ: “એ નેક મદ્, તુ બડકે શુ ઠામ ?
 નથી રહ્યું બાકી કંઈ તારી કને, તો ખુદા ખુદ આવીને મળશે તને.”

એ પ્રમાણે સઘળા હુન્નવી એશઆરામનો ત્યાગ
 કરી હુમ્મૈશાં ખુદાના વિચારમા મશગુલ રહેવાથી સૂકીઓ
 એવા પુલંદ દરજ્જે પહોંચતાં કે તેમને તેમની હસ્તિતુ
 પણ ખાન રહેતું નહિ, અને બેખુદીના આવેશમા ળધો
 વખત એમ કહેતા કે ખુદા તો અમે પોતે છીએ. મૌલા-
 ના જલોલ-ઉદ્-દિન રૂમીએ પોતાની “મસનેવી”મા અર્ધુ
 શર્જીદ (બેયાઝીદ) યિસ્તામી નામના એક સૂકીતુ નીચે
 પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:

બેયાઝીદે બેખુદ બની એક વાર, સાગીદો પાસે એમ કીધો એકરાર.
 “ખુદા હું હું પોતે, મુજ બંદગી કરો, ખુદા છે મુજ દિલમા મુજેથી ડરો.
 બેદામી ન્યારે યદ ગઈ પસાર, ને શાંતિમા બેઠો તો ખીજી સહવાર.
 આવ્યા સૌ સાગીદો રહાવાને દાદ, ગઈ રાતના સુખુનની આપીને યાદ.
 બેયાઝીદે સાગીદને સમજાવ્યું આમ, જે કંઈ હું બોલ્યો તે ગણત તમામ.
 કાહું બે ફરીથી એવા ઉદગાર, કરજો મને ખંજરથી વિધીને ઠાર.
 પાછો બેયાઝીદ બેખુદ યદ, ગયો, બેદામીના રાજમા પુકારી રહ્યો:
 “અહો, તહો, લોક ખુદાને હું બતા હશે, પણ ખુદા તો મુજના બદનમા વસે.”
 સુણીને ફરીથી આવો એકરાર, સાગીદો સઘળા બન્યા એકરાર.
 ખંજરો પોતાના હાથમા ધરી, શેખને મારવાની શેખાઈ કરી.
 પણ એવો તે શેખનો હતો પ્રતાપ, કે શરીર પર તેના નહિ પડ્યો એક કાંપ
 ખંજર ઉછળી ઉઠ્યા ને પાછા ગયા, ને સાગીદોજ વિધામને જખ્ખી યયા.

એટલા ઉપરથી વાંચનાર જોઈ શક્યે કે તે વખતના સૂફીઓ કેવા પાક અને પહુરેજગાર આદર્શીઓ હતા, અને કેવે ખુલ્લું તબક્કે પહોંચ્યા હતા. સૂફી કવિઓમાં ખવાબ ફરીદ-ઉદ્-દિન અત્તાર અને મૌલાના જલાલ-ઉદ્-દિન રૂમીની કોઈ ખરોખરી કરી શકે એમ નથી. ફારસી અને અરબી સાહિત્યના ક્રેન્ચ અભ્યાસી ખેરન કારા-ક-વો પોતાના પુસ્તક “ઈસ્લામના ફિલ્સૂફી” માં એ કવિઓ વિષે લખતાં કહે છે કે—

x x x x

“ અત્તાર અને જલાલ-ઉદ્-દિન રૂમી, લેહી કાવ્ય-મંદિરના બે થાંભલા છે, બદકે બે શિખર છે. ”

અફસોસની વાત છે કે ગુજરાતી ભાષામાં હજી સુધી એ કવિઓને લગતાં કંઈ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં નથી. ગુજર્ પ્રબલ તેમના વિષે લગભગ અબલુ છે એમ કહીએ તો ચાલે, અને તેથી આજે આ સ્થળે ગુજરાતી વાચકો માટે સુપ્રસિદ્ધ સૌદાગર, શાયર, સૂફી અને તખીખ ખવાબ મહમુદ ફરીદ-ઉદ્-દિન અત્તારની ટુંક ઝોળખાણ કરાવીશું.

ખવાબ અત્તારનો જન્મ હી. સ. ૫૧૩ એટલે ઈ. સ. ૧૧૧૯ ની આખરીમાં નિશાપુરના એક નાના ગામડામાં થયો હતો. તેનો ગાય ઇબ્રાહીમ-બિન-ઇશાક, અત્તારીનો યાને અત્તર બનાવવા તથા વેચવાનો ધંધો કરતો હતો. ‘ તે કુત્બ-ઉદ્-દિન હૈદરી નામના એક મશહુર ધર્મગુરુનો ચેલો હતો, અને ખવાબ અત્તાર બચપણથીજ એ ધર્મગુરુના સમાગમમાં આવ્યો હતો, જેથી તે ધર્મજ્ઞાનમાં બહુ પ્રવીણ બન્યો હતો અને લોકો તેને “ખવાબ” ના ઇલકાબથી બોલાવતા હતા. ખવાબ અત્તાર સ્વભાવે દયાળુ હતો અને સૂફીઓના સમાગમમાં આવ્યાથી ધણી નીતિમાન જીવન ગાળતો હતો.

પોતાના ગાયના મરણ બાદ ખવાબ અત્તારે તેનો

ધંધો એટલો બધો વધારી દીધો કે તેનું કારખાનું આખા નિશાપુરમાં સર્વથી સરસ ગણાવા લાગ્યું અને શહેરમાં જે કંઈ ખીજી નાની નાની દુકાન અથવા કારખાનાં હતાં તે પણ તેણે પોતાને હાથ કરી લીધાં હતાં. એ રીતે તે તેના વખતમાં અત્તરનો શાહ સોઠાગર ગણાવા લાગ્યો.

એક દિવસે તે પોતાની દુકાન પર બેઠો હતો એવામાં ત્યાં કોઈ ફકીર ચાલી આવ્યો અને દુકાન પાસે ઉભો રહી તેમાં ગોઠવેલો સઘળો સુંદર સરસામાન બારીકીથી ભેતો અને કંઈ ઉઠો વિચાર કરતો હોય તેમ, એક પણ બોલ બોલ્યા વગર, ઘણા વખત સુધી શુપચૂપ ઉભો રહ્યો.

આખરે ખવાળ અત્તારને કંટાળીને કહેવું પડ્યું કે “શા માટે તમારો વખત બરબાદ કરો છો? અહીંથી દૂર કેમ ચાલ્યા જતા નથી?”

“મારા ચાલ્યા જવાની તું એટલી બધી ફિકર ન કર.” પેલા ફકીરે કહ્યું અને ઉમેર્યું કે “તું તારી ફિકર કર, બાઈ! તું તારી ફિકર કર. મારા અહીંથી ચાલ્યા જવું એ શું મોટી વાત છે? લે, હું આ ચાલ્યો.” અને પોતાની ભીખ માગવાની તુમડી પર માથું મૂકી ત્યાંજ જમીન પર સૂઈ ગયો.

થોડીક વારે ખવાળ અત્તારે ઉઠીને બેસ્યું તો તે ફકીરનો શવ નીકળી ગયો હતો!

સઘળાં તવારીખી પુસ્તકોમાં નોંધાયું છે કે આ ખનાવથી ખવાળ અત્તારના દિલ પર એવી અસર થઈ કે તેણે પોતાની દુકાન, વેપાર, ધંધો બધું હરરાજ કરી નાખ્યું, અને “સૂફી” થઈ જઈ, એકાંતવાસમાં ખુદાની એખાદત કરવામાં અને કવિતા અને પુસ્તકો લખવામાં પોતાની બાકીની જીવન ગુજારી.

પરંતુ બાણીતા મુસ્લીમ વિદ્વાન મરહુમ શમસ ઉલ ઉલેમા મૌલાના શિખલી નમાની એ વાતનો સ્વીકાર કરતા

નથી, અને એવું પૂરવાર કરે છે કે એ બનાવ બન્યા પછી પણ ખવાળ અત્તારે પોતાનો ધંધો ચાલુ રાખ્યો હતો. અને “મુસીબતનામે” અને “ઇલાહીનામે” બે કિંમતી ગ્રંથો તેણે પોતાની દુકાન અથવા હવાખાનામાં બેસી લખ્યા હતા.

ખવાળ અત્તારની “લીસાન-ઉલ-ગૈબ” નામની ક્રિતાબ પરથી જણાય છે કે, તેણે અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, હિંદુસ્તાન અને ચીન જેવા દૂર-દરાજ દેશોની મુલાકાત લીધી હતી, અને તેની કેટલીક કવિતા પરથી એમ પણ પૂરવાર થાય છે કે, તે માત્ર અત્તારી જ નહિ, પણ એક બાહોશ તખીબ પણ હતો, અને તેના હવાખાનામાં રાજના પાંચસો આઠમી પોતાના દુઃખના ઇલાજ કરાવવા આવતા હતા.

જેમ જેમ તે ધીમે ધીમે વધુ અભ્યાસ કરતો ગયો, તેમ તેમ આ દુનિયાના કારોબારપરથી તેનું હિલ ઉઠતું ગયું અને છેવટે સૂફી થઈ એકાંતવાસ ધર્યો. હાલતશાહ સમરકંદીની ક્રિતાબ “તઝકરત-ઉસ-શૌરા” (કવિઓનાં જીવનચરિત્ર) પરથી જણાય છે કે મજદ-ઉદ્-દીન બગઢાદી નામના એક સૂફી અને તખીબના હાથ નીચે તેણે “સૂફી-ઝમ”ની છેવટની તાલીમ લીધી હતી.

હી. સ. ૬૨૬ એટલે ઇ. સ. ૧૨૩૦ માં અગ્રેજ ગણતરી પ્રમાણે ૧૧૦ વરસની અને મુસ્લીમ ગણતરી પ્રમાણે ૧૧૪ વરસની મોટી ઉંમરે ખવાળ અત્તાર ક્રમોતે માર્યો ગયો હતો ! એ સમયે મોગલ બાદશાહ અગિલખાને ખુરાસાન પર ચઢાઈ કરી જિત મેળવી હતી અને તેના મોગલ સિપાઈઓએ નિશાપુરમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. તેણે લાખો માણસોની કતલ કરી હતી અને તેમની માલમસાલૂંટી લઈ, ઘરબાર સળગાવી મૂક્યાં હતાં. એ દયાહીણ સિપાહોના સપાટામાં ખવાળ અત્તાર પણ આવી ગયો અને તે લોક તેને કતલ કરવા લઈ જતા હતા એવામાં તેની

પુણીને જોઈ ખીલ એક મોગલને દયા આવી. અને તેણે પેલા સિપાહોને કહ્યું કે, હું તમને એક હબર રૂપિયા આપું છું અને તમો આ પુઠાને મારે સ્વાધીન કરી દો.

હબર રૂપિયાનું નામ સાંભળી સિપાહો લલચાયા, પણ ખવાળ અત્તારની ઇચ્છા એવી હતી કે મારી નાખે તો સાદુ તેજા જેવા પાક અને પહરેજગાર આદમીને મરવાનો શુ' હર હોય ? તેથી તેણે પેલા સિપાહોને કહ્યું કે “લાઈઓ!! મને એટલી થોડી કિંમતમાં વેચી નાખશે નહિ, આ શહેરમાં મારો દરબજો બહુ મોટો છે; તમને જરૂર એથી પણ વધારે કિંમત આપશે. એક હબર રૂપિયા કોઈ ચીજ નથી.”

તેણે એવું બોલવું સાંભળી સિપાહો ભારી થયા અને સાદું કરવા અટકી જઈ આગળ ચાલ્યા. એક ખીલે ઝોગલ, આવા ધરડા મ્હાણુસને કતલ કરવા લઈ જવાતો જોઈ બહુ દુઃખી થયો અને પેલા સિપાહોને કહ્યું કે “તમારી ખુશી હોય તો આ પુઠાને મને સોંપી દો. હું એના પ્રહલામાં તમને આ એક ઘોલઠો ઘાસ આપું છું.”

આ સુખુનો સાંભળી ખવાળ અત્તારે પેલા સિપાહોને કહ્યું કે જો મને વેચવાનો તમારે નક્કી વિચારજ હોય તો આ મ્હાણુસ મારી વ્યાજખી કિંમત આપે છે; મારી ખરી કિંમત એનાથી પણ કંઈક ઝોછી છે.”

તેને એમ બોલતો સાંભળી પેલા સિપાહોને ઘણીજ સ્ત્રીક ચઢી કે હમણાં તો બોલ્યો કે મારી કિંમત એક હબર રૂપિયાથી વધારે છે, અને હવે કહે છે કે મારી કિંમત એક ઘાસના ઘોલઠાથી પણ ઝોછી છે. એટલે અત્તારમાં આવી તરતજ તેમણે વલવાર વડે ખવાળ અત્તારનું ડાકું ઉરાડી નાખ્યું. એટલાજ માટે મેં આગળ કહ્યું કે તે કમોતે માર્યો ગયો હતો, જો કે તેની ઉંમર તો ઘણી મોટી હતી,

ખવાળ અત્તારના બોલવાનો કેવો ઉઠા અર્થ થતો

હતો, અને તેના શબ્દોમાં કેવી ક્લિસ્સૂકી ભરેલી હતી, તે આ તામસી, દયાહીણુ સિપાહો ક્યાંથી અમલ શકેં?

આ જગતમાં એક ઈન્સાનથી વધારે કિંમતી બીજી કોઈ ચીજ નથી; તેમ તેનાથી વધારે હલકી પણ કોઈ વસ્તુ હસ્તિ ધરાવતી નથી. જો કે આ વાત દેખીતી રીતે તો વિપરીત લાગે છે, છતાં તેમાં સત્ય છે, અને જો કોઈ કવિ અથવા ક્લિસ્સૂકે પોતાની હાલત અને હસ્તિ પર ઉડા વિચાર કીધો છે, તેણે એ વાતનો સ્વીકાર કીધો છે.

x x x x
x x x x

જ્યારે પેલા મોગલ સિપાઈને ખબર પડી કે જે શખ્સનું ડોકું તેણે છટકાવી નાખ્યું હતું તે તો એક પાક પહરેજગાર આદમી હતો, ત્યારે તે પોતાના કરતુકનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો, અને આખી જીંદગીભર ખવાળ અત્તારની કબરનો મુજબર બની રહ્યો.

ખવાળ અત્તારના મરણ બાદ કેટલેક વર્ષો જ્યારે નિશાપુરના વડા કાઝીનો દીકરો ગુબરી ગયો ત્યારે કાઝીના દોસ્તોએ તેને ખવાળ અત્તારની કબર નજદીક દફન કરવાની સલાહ આપી; પણ કાઝીને એ વિચાર સમ્યે નહિ કે તેના જેવા એક મોટા માણસના ફરજંદને એક કૂકીરની પાસે દાટવામાં આવે, અને તેથી પોતે બીજી વધારે ભપકાદાર જગ્યા પસંદ કરી ત્યાં તેને બૂમિદાહ કીધો. પરંતુ તેજ રાત્રે કાઝીને એવું સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં તેણે જોયું કે ખવાળ અત્તારની કબર આગળ ભલકદાર રોશની પ્રકાશી રહી હતી અને કબરની આસપાસ મોટા મોટા ધુલુર્ગ સૂકીઓ અને ધર્મગુરુઓ બેઠા હતા. તેમની વચમાંથી તેનો પોતાનો દીકરો બહાર આવ્યો અને સંવાલ કયો કે, આવા એક નેક આદમીની સોઠે મને શામાટે દફન ન કર્યો? અને અરજ ગુબરી કે મારા શબને પેલી જગ્યાએથી ખસેડી ખવાળ અત્તારના પગ પાસે બૂમિદાહ કરવું!

ખીજી સવારે કાઝીએ પોતાનો બેઠો જેમ સ્વપ્ના-માં ફરમાવી ગયો હતો તેમ કયું, અને ઘણા ખર્ચો કરી ખવાળ અત્તારની કબર પર એક દરગાહ બંધાવી આપી.

ખવાળ અત્તારનાં લખાણો

ખવાળ અત્તાર એક જળરહસ્ત લેખક હતો. તેણે લગભગ સવાલાખ બેટલી કવિતાની શાએર લખી હતી અને પુષ્કળ ગ્રંથો રચ્યા હતા, જેમાં “મુસીબતનામે” “ઇલ્લાહીનામે” “અત્તારનામે” “પંદનામે” “લિસાન-ઉલ-ગૈબ” “તઝકીરત-ઉલ-ઐહ્યા”^x અને મન્તીક-ઉત-તેર” વિશેષ જાણીતા છે.

જેમ ખીજી ક્ષરસી શાયરોનાં લખાણોએ પશ્ચિમના વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા છે, તેજ પ્રમાણે ખવાળ અત્તારનાં ગાળમાં પણ બન્યું છે, પરંતુ આ એક નોંધવા લાયક ખીના છે કે, ખવાળ અત્તારનાં લખાણોની સૌથી વધારે કદર ફ્રેન્ચ અભ્યાસીઓએ કરી છે.

ખવાળ અત્તારને સર્વથી પ્રથમ જાહેરમાં લાવનાર સિલવેસ્ટ-ડ-સાસી નામનો ફ્રેન્ચ અભ્યાસી હતો, જેણે ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં “પંદનામે”નું ફ્રેન્ચ ભાષાંતર પ્રગટ કર્યું હતું. પારીસની નેશનલ લાયબ્રેરીમાં અત્તારની “તઝકીરત-ઉલ-ઐહ્યા”નો એક સુદર હસ્તલેખ આજે પણ મોજુદ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૬માં પાવો-ડ-કોરતાઇએ નામના ફ્રેન્ચમેને એ હસ્તલેખને ફ્રેન્ચમાં તરજુમે કરી, હસ્તલેખના આખાદ ફોટો સાથે છપાવ્યો હતો. એજ હસ્તલેખને ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીવાળા પ્રોફેસર આર. એ. નિકલસને ટીકા-ટિપ્પણ સાથે પ્રગટ કર્યો હતો અને તેમાં તેમના શિષ્ય મિરઝા મહમહ અબ્દુલ વાહબ કઝવીનીએ એક ફિલ્સૂફીલયો દિબાચો લખ્યો હતો.

ખવાળ અત્તાર જે પુસ્તકથી આજે જગઆસ્કાર

^x આ પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ આ સંસ્થા તરફથી “મુસ્લીમ મહાત્માઓ” નામથી પ્રકટ થયો છે, અને તેનું મૂલ્ય રૂ. ૧૧૧ છે.

થયો છે, તે તેનું “મન્તિક-ઉત્-તેર” નામનું અલંકારિક કાવ્યનું પુસ્તક છે, જેમાં સઘળાં પક્ષીઓ એક સંભાલરી પોતાનો “રાજ” પસંદ કરે છે. એ સંભાલમાં સઘળા વર્ણનાં પક્ષીઓ વાદવિવાદમાં ભાગ લે છે, અને છેવટે “હુહુહ” નામના પક્ષીને પોતાનો “રાજ” ઘનાવે છે, અને એ રાજ પોતાની સાથે બીજાં પક્ષીઓને લઇને ખુદાની શોધમાં નીકળે છે. કેટલાંક પક્ષીઓને જંગલમાં એશઆશમ છાંડી તેની સાથે જવા ગમતું નથી અને હરેક પરંતુ પોતાનાં કારણો દર્શાવે છે. એ સઘળાં વાંતો આ જગતની મોહમાયાની જળમાં ફસેલા ઈસામોને લાગુ પડે છે. જે થોડાંક પક્ષીઓ સર્વ ચીજનો ત્યાગ કરી ખુદાની શોધમાં જાય છે, તેમને છેવટે ખુદા મળે છે.

આ સુંદર નહસિયતરૂપી અલંકાર તેની અસલ કારસી અખાનમાં ગારસા-ડ-ટાસે નામના ક્રેન્થ વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૮૫૭માં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો અને તેણે ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં એવા નામે એ પુસ્તકનો ક્રેન્થ અનુવાદ પ્રગટ કર્યો હતો.

એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં તે અગાઉ કેટલાંક વરસે પહેલાં એમર અધ્યામના અથ્રેજ અનુવાદક, કવિ એડવર્ડ ફિટ્ઝજેરલ્ડ “મન્તિક-ઉત્-તેર”નું અથ્રેજ કવિતામાં ભાષાંતર કરવા માંડ્યો હતો; અને ઈ. સ. ૧૮૫૭માં એક સંક્ષિપ્ત તરબુમા તૈયાર કર્યો હતો, પણ કંઈક ન જણાયેલા કારણે તે છેક ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં તેના મરણ બાદ પ્રગટ થયો હતો. અથ્રેજ અખાનમાં “મન્તિક-ઉત્-તેર”નું એક પણ સવિસ્તર ભાષાંતર ન હતું અને એ મોટું પૂરવા ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં સુબઈના એક જાણીતા વિદ્વાને ગૃહસ્થ, શેઠ રૂસ્તમજી પેસ્તાનજી મસાનીએ એ નામની એક ઉપયોગી કિર્તાણ પ્રગટ કરી હતી, જેમાં “મન્તિક-ઉત્-તેર”ના સંક્ષિપ્ત તરબુમા ઉપરાંતની બોબંત પર એક વિદ્વાલયો નિબંધ આપ્યો છે.

[“સાંજવતમાન”ના એક પતેલી અંકમાંથી]

૮-નીતિપરાયણ શ્વાનુ મુસા

(લેખક:-કવિ શ્રી. કાનજી ગણુભાઈ)

(૧)

વાઘણિયાથી ઇગસરા જવાને રસ્તે ધોરાજીના મેમણ કુળના ખાનદાન નબીરા નામે ખાનુ મુસા ચાલ્યા જાય છે. પાંત્રીસેક વર્ષની અવસ્થા, સાધારણ થકી, ઝોટે દાઢી અને નમ્ર ભરાવદાર ચહેરો, સાધારણ ક્રાટયાં તૂટયાં લૂગડાં પહેરેલાં—એ બધું જોતાં જ ગરીબીમાં ખાનદાની તરી આવતી હતી. પગરખાં ક્રાટી ગથેલાં એટલે ઠસરપસર અવાજ થતો જાય અને માર્ગ વટાવ્યે જાય.

થોડેક દૂર ગયા ત્યાં રસ્તામાં ઇરાબર ચીલાઓના મધ્યભાગમાં આમડાનું આંકડીઓવાળું 'મોટું' પાકીટ પડેલું જોયું. પાસે જઈ પાકીટ ઉઘ્યકે છે ત્યાં તો એકાએક હાથને આંચકો લાગ્યો; કારણ કે 'ધાર્યા કરતાં પાકીટમાં વજન વધારે હતું, આર નીસળ હતો. આ કાઈ તો હાથમાં 'પાકીટ રાખી વિચારવા માંડયા કે કોઈ મુસાફર જતા હશે તેનું આ પાકીટ પડી ગયું છે. ભાર બહુ છે. લાવને જોઉં, અંદર શું છે ? તેમ વિચાર કરી 'પાકીટને ઓલ્યુ તે વારે તો ચારે તરફ ઝળઝળ કરતો આભાસ પડી ગયો. હાર, કાંઠલી, દુગદુગી આદિ સુવર્ણ, હીરા તથા માણિક, પન્ના, પોખરાજ આદિથી મટેલાં ઘરેણાં નજરે પડ્યાં. ઘડીભર કુબેરનું મન હલમલાલી દે તેવાં એ ઘરેણાં જોઈ ખાનુ મુસાને વિચાર થયો કે, આટલા દાગીનામાં તો છ'દગી

આખી નીકળી જાય; આ ઠસરડા કરવા મટે. પરંતુ તે વા-
રેજ હૃદયે પલટો ખાધો કે 'અરે શું વાત છે ? કોઈ પારકી
ચીજ જડે તે પોતાની માની લઈ તેમાં નિર્વાહ કરવા
ઇચ્છા રાખે તે તો એક પામર મનુષ્ય છે. શું હું આવી
કિંમતી ચીજો બોધ નીતિનો રસ્તો છોડવા માગું છું ?'

“યા પાક પરવરદીગાર ખુદા ! આવા નાપાક વિચાર-
થી પણ મને ખચાવી લે. મારે તો આમાંનું એક અંશ
જેટલું પણ સુવરની મદદી ધરાવર છે.”

કેવું પવિત્રતાને શિખરે પહોંચેલું એ હૃદય !

“કોઈ નસીબદારનો આ માલ છે, નહિતર આવાં
ધરેણ્યાં ખીબને ત્યાં ન સંભવે. રસ્તામાં પસાર થતાં આ
પાકીટ પડ્યું છે તે વાત નહીં છે. હવે પાછો વાઘણિયા
તરફ જાઉં. રસ્તે જો કોઈ માલીક મળી જાય તો ઠીક
છે, નહિતર વાઘણિયા જઈ મુખીને આ માલ સુખત કરું.”
આમ વિચાર કરી તેમણે વાઘણિયા તરફ પાકીટ લઈને
ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં કોઈ મળ્યું નહિ એટલે વાઘણિયા
પહોંચીને મુખીને વાત કરી અને પાકીટ ખતાવ્યું.

સોનાના એક સુંડો દાગીના ! ઘેર બેઠાં ગંગા
આવે છે; જીંદગીભર ખાતાં ખૂટે નહિ, વળી 'એંકડે મધ
ને માખીઓ વિનાનું' બોધને તો મુખી સાહેબની દાઢજ
ડળકી ગઈ. કાન પાસે મોહું લઈ જઈ મુખીએ ખાતું
મુસાને કહ્યું કે “લાઈ ! આપણે બંનેનો અરધોઅરધ-એક
મગ ને બે કાંડ.” કહીને ડાળા હાથની તર્જનીના વચલા
વેલા ઉપર ઘડ દઈને જમણા હાથની તર્જની ધરી: 'ગયો
સમય આવવાનો નથી. જન્મભરનું દારિદ્ર ટળી જશે.'
ખાતું મુસાએ જાણ્યું કે આ તો ભારે કરી. આ મીંદડી
આગળ મેં વગર રખવાળનું દૂધ ક્યાં રળુ કયું ?

“લાઈ ! જો એમાંથી કાંઈ ખચાવી પાડવાની ધાનત
હોય તો હું વાઘણિયા સુધી પાછો શું કરવા આણું ! રસ્તા-

માં કોઈ માણસ તો નહિ પરંતુ પંખી જેવર પણ મને મળ્યું નથી તો પછી પાકીટનો માલ હું જાતેજ ન પચાવી પાડું ? તમને સોંપવા શા માટે આવું ?”

મુખીએ કહ્યું કે “લાઈ ! મફતનો ઘડાશ માર માં ને ! અંગવટો જોતાં ગરીબ માણસ હો તેમ લાગે છે. તો મારું કહ્યું માન, જીંદગીભરનું દળદર ચૂરા થઈ જશે.” એમ કહી મુખીએ માલ પચાવી પાડવા કાવાદાવા કરવા માંડયા. પરંતુ દેઠ માણસને ચલિત કરવા સામાન્ય પામરની શું વિસાત છે ? -

“લાઈ ! અલખત્ત, ગરીબ છું, શ્રીમંત નથી; પરંતુ ખાનદાન કુળનો છું અને ગરીબાઈને ટાળવા ખાનદાની ઉપર પાણી ફેરવવા માગતો નથી. મારા તકદીરમાં હશે તો માલીક મને ગમે તે રસ્તે આપશે.”

મુખીએ કહ્યું કે “પુઢાએજ આપ્યું છે એમ માની લે ને !”

“ના, મુખી સાહેબ ! આમ રસ્તામાંથી જડેલું તે પુઢાએ આપ્યું ન ગણાય. એ તો ખીલની માલીકીનું છે તે પચાવી પાડવું તેમાં નીતિ નથી. હજાર હાથવાળો ગમે તે રસ્તે આપશે. લાઈ ! મારે તો આમાંનું જરા જેટલું પણ સુવરની મીઠી ખરાબર છે.”

વળી કહ્યું છે કે—

મુસલમાન સુવર ધરે, હૈ હિંદવન કો ગાય;

દોનુ રસ્તા છોડ કર, કાફર હોય તે ખાય.

“અને તમે પણ કુડી લાલચ રાખશો માં, મુખી સાહેબ !” એમ કહી પાકીટ લઈ ચાલી નીકળ્યા અને ગામને ઝાંપે આવી બેઠા.

“આ ઘરેણાં મોટી કિંમતનાં છે. કોઈ નસીબદાર ચા તો રાજા-મહારાજાનાં હશે એ વાત નક્કી છે. બગસરા

તરફ જતા હશે અને વચ્ચે પાકીટ પડ્યું છે તે લેવા માટે ઘડી બે ઘડીમાં સ્વારો છૂટશે તે પણ ચોક્કસ છે. માટે સાંજ સુધી અહીં બેઠું. જો કોઈ આવે તો સાળીતી કરી માલ તેને સોંપી દઉં; નહિતર ગામના મહાજનને લેળા કરી માલ સોંપીને આવ્યો જઈશ; ખીણું કાંઈ બને એમ નથી.” તેમ મનમાં તરંગો કરે છે અને ઝાંરે બેઠા છે. ગામમાં પણ ચણપણ ચણપણ વાતની ખંખર પડવાથી વીસ પચીસ માણસો પણ આસપાસ જમા થઈ ગયા છે અને જાત જાતના તર્કવિતર્કની વાતો થઈ રહી છે.

થોડી એક વાર થઈ તેટલામાં તો બગસરાને રસ્તેથી ઘોડેસ્વાર પૂરપાટેથી ઘોડું દોડાવતો આવે છે. ડાબલાની પ્રાછટ બોલતી આવે, ઘોડાની છાતી ગુંજતી આવે, ઘોડાની ડોક, સ્વાર અને પૂંછડાનો ઝંડો ત્રણેનો દેખાવ જાણે ત્રણ સ્વાર એક ઘોડા ઉપર બેઠા હોય તેવો ભાસ થતો આવે; પૂળની ખેપટ ઉડતી આવે, આલને ઉડાણમાં લીધે આવે અને ઘોડાને ઠપટાવ્યે આવે. થોડી વારમાં તો સ્વાર તદ્દન નજીક આવી ગયો. સ્વારે ગામના ઝાંપામાં માણસોનું ટોણું બેઠું ઘોડાને થંભાવ્યો અને બલો રાખ્યો.

ચુડા રાણપુરના મોલેસલામ દરબારનાં ચણી સાહિબા ચુડા રાણપુરથી લેંસાણુ રાણપુર ગામે જતાં હતાં. સાથે સીગરામ તથા આઠ દશ સ્વારો હતા. એમ રસાલા સાથે જતાં વાઘણિયાથી પસાર થતાં રસ્તામાં ઘરેણાનું પાકીટ પાડેલું. તેઓ બગસરા મુકામે વિસામે લેવા રોકાણાં ત્યાં તપાસ કરે તો પાકીટ ન મળે.

એજ મિનિટે સ્વારને વહેતો કર્યો તો બેસલેર વાઘણીઆ સુધી પહોંચ્યો.

ગામના ઝાંપામાં ઉભેલાં માણસોને બેઠું સ્વાર તો ચિત્રામણમાં લખાણું હોય તેમ ઉભો રહી ટીકી ટીકીને સામેજ બેઠું રહ્યો—લેળાં થયેલ માણસોમાંના એક જણે સ્વાર સામે બેઠું પૂછ્યું કે “ભાઈ ! કેમ બહુ ઉતાવળે

આવો છો ? ઘોડાને તથા તમોને પરસેવો રેળઝેળ ચાલ્યો જાય છે. વળી આમ હાંફીળા ફાંફીળા બની ગયા છો તેનું શું કારણ છે ?”

શ્વાસલેર હાંફતાં હાંફતાં સ્વારે કહ્યું કે “ભાઈ ! કાંઈ કહેવાની નહિ. કડિયુનાં ડોરણાં ત્રુટી ગયાં છે.”

“કારણ ?” માણસોએ એકસામટા અવાજે કહ્યું.

“ભાઈ ! વાત એમ છે કે અમારા દરખારનાં રાણી સાહિબા સાથે અમો રાણપુર જતા હતા. રસ્તામાં પચાસેક હજારના દાગીનાવાળું પાકીટ પાડ્યું છે તેની તપાસ માટે નીકળ્યો છું. પાકીટ હાથ ન આવે તો અમારૂં તો ઉકલી ગયું. દરખારને મોઢું બતાવીએ તેમ રહ્યું નથી.” બોલતાં બોલતાં સ્વાર ગળગળો થઈ ગયો.

આ સાંભળીને એકદમ ખાતુ મુસા ઉભા થયા અને પૂછ્યું કે, પાકીટમાં શું શું દાગીના હતા ? સ્વારે ટપોટપ નામ કહેવા માંડ્યાં. તે સાંભળીને ખાતુ મુસાએ ઝડપ દઈને પાકીટને સ્વાર પાસે મૂકીને કહ્યું કે “ભાઈ ! આ પાકીટ તો તમારૂં નહિં ને ?”

સ્વાર તો રંકને રત્ન પ્રાપ્ત થયું હોય તેમ આનંદમાં ઉન્મત્ત બની જઈ બોલી ઉઠ્યો: “હે ભાઈ ! એજ પાકીટ, તમોને ક્યાંથી હાથ લાગ્યું ?”

“ભાઈ ! મને એ રસ્તામાંથી હાથ લાગ્યું. હવે આ બધા માણસોની રબુઆતે ખોલો આ પાકીટ. લ્યો, તમે કહો તે બધા દાગીના મેળવી લ્યો.”

પાકીટ ખોલ્યું. જુએ છે ત્યાં તો બધા દાગીના જેમના તેમ અકબંધ પડ્યા છે. પાકીટને જેમનું તેમ લઈ ખાતુ મુસા તથા સ્વાર તેમજ ગામના બે ચાર મોભાદાર માણસો બધા પહોંચ્યા બગસરા. રાણી સાહિબા વગેરે સ્વારની એકીટશે મે’ની પેઠે રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. ત્યાં

તો સ્વાર આવ્યો. પોરસથી છાતી ગળ ગળ ઉછળતી આવે; હૃદય કયાંય સમાતો નથી; બહુ ઠે અત્યારે ઘરેણું કામીનેજ આવતો ન હોય !

ગધી વાત કરી, પાકીટ જેમનું તેમ રજૂ કર્યું. રાણી સાહેબાએ ખાનુ મુસાનો મહા ઉપકાર માન્યો. અંદરથી એક હબરના ઢાગીના લઈ આપવા માંડયા. પરંતુ ખાનુ મુસાએ કહ્યું કે “મારે તો એમાંનું કાંઈ પણ સુવરની મદદી જરાજર છે. તમારા ભાગ્યનાં હતાં ને પાછાં આવ્યાં છે; એમાં મારો કાંઈ ઉપકાર થયો નથી.”

આમ કહી ખાનુ મુસા પોતાને રસ્તે પડયા અને રાણી સાહેબા વગેરેએ ખાનુ મુસાને દશ પંદર દિવસ પછી રાણપુર આવવા ઘણાજ સોગંદ આપ્યા અને તેઓ પણ રાણપુર તરફ રવાના થયાં.

(૨)

મુંબઈ નગરીની અલબેલી જાનરમાં ગુજરી બરાઈ છે. થાળી મેલો તો ધ્રોપટ ચાલી જાય તેવો હેકડાકાઠ માણસોનો મેજો જામ્યો છે. હરરાજી કરવાવાળો એક માણસ હાથમાં સોનાની કાનમાં પહેરવાની છેલકડી લઈ સવાત્રણ રૂપિયા એક વાર, સવાત્રણ રૂપિયા, એમ લલકાર કરી રહ્યો છે. ત્યાં પડખેથી એક કાઠિયાવાડી માણસ બોલ્યો કે ભાઈ ! આપણા સાડાત્રણ રૂપિયા.

સાડાત્રણ રૂપિયા એક વાર, બે વાર અને ત્રણ વાર કહી હરરાજી કરનારે માગણી કરનાર સામું જોઈ છેલકડી ફેંકી. માગણી કરનારના ખિસ્સામાં જરાજર ગણ્યા સાડાત્રણ રૂપિયા હતા તે ખિસ્સામાંથી કાઢી હરરાજી કરનારને આપ્યા, અને પોતે છેલકડી જોતો જોતો રસ્તે પડ્યો.

વાચક ! જાણજે છે એ માગણી કરનાર ને ? એજ આપણા પૂર્વપરિચિત ધોરાજીના ખાનુ મુસા. ધંધા પાણીની મંદીને લીધે પૂરો નિર્વાહ ચાલતો ન હોવાથી ધોરાજી

છોડી મુંબઈ આવી જીવ પગારમાં નોકર રહ્યા છે. બજારમાં કાંઈ લેવા દેવા નીકળેલા તે હરરાજ થતી જોઈ ત્યાં ઉભા રહ્યા અને માગણી કરી તો છેલકડી રૂપિયા સાડાત્રણમાં આવી ગઈ. ખિસ્સો ખાલી થઈ ગયો.

ઘેર આવી છેલકડી પોતાના શેઠને બતાવી. શેઠે કહ્યું કે “માળા તારે વળી છેલકડી વિના શું ચાલતું નહોતું ? નાહક સાડાત્રણ રૂપિયા ખોયા. આમાં બેઆની ભારેય સોનું નથી !”

“શેઠ ! હરરાજની વાત છે. મેં તો સહેજે માગણી કરી ત્યાં તો હરરાજ કરનારે ત્રણ વાર કરી આપી દીધી તે લઈ આવ્યો છું.”

“પણ ભાઈ ! નાહક એમ હરરાજમાં માગણી કર્યા કરીશ તો આ તો મુંબઈ છે; ખાવો બની જઈશ.” આમ રકબક ચાલે છે અને શેઠના હાથમાં છેલકડી ટીંગાય છે. અપટ્ટીમાં ચારે તરફ ફેરવતા શેઠ છેલકડી જોઈ રહ્યા છે. સામે બેઠા બેઠા એક ઝવેરી આ બધું સાંભળે છે. તેની નજર છેલકડી તરફ ગઈ. ભાળતાંની વાર ઝવેરી બોલ્યો: “શેઠ ! હવે જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું; તેમાં હવે તમે ગમે તેટલો ઠપકો આપો તે બંધ છે; અને એમ હોય તો લાવો આપણા પાંચ રૂપિયા.”

શેઠે છેલકડી સામે નજર કરી ખારીક અવલોકન કર્યું ત્યાં તો નીચેના ભાગમાં ચક્રચકિત હીરો જડેલો દીઠો. વિચાર કર્યો કે ઝવેરીએ પાંચ રૂપિયા કર્યાં તે નક્કી આ હીરાને લીધેજ હીરો કિંમતી છે એમાં ફેર નહિ. એટલે શેઠે તો વધારે પારખું કરવા કહ્યું કે ભાઈ ! એ તો કહેવાય ! કાંઈ પાંચ રૂપિયામાં આપી દેવાય ? ‘તો દસ રૂપિયા’ ઝવેરીએ કહ્યું. શેઠે કહ્યું કે ના ભાઈ ! એટલે પછી પંદર, વીસ, પચીસ એમ ચડતાં વાત ત્રણ બસોએ પહોંચી. શેઠે બપુયું કે નંગ કિંમતી છે. “ખાનું ! તારાં ભાગ્ય ખુલી ગયાં.” જવાબમાં આકાશ સામે જોઈ ખાનુ મુસાએ પ્રત્યુ-

તર વાળ્યો: “ખુદાની તથા આપની મહેરબાની.”

ગાડી બેઠાવી ખાનુ મુસાને સાથે લઈ શેઠ પોતાના ઝાળખીતા ઝવેરીને ત્યાં ગયા. છેલકડી બતાવી. ઝવેરીએ બેઠને રૂપિયા દસ હજાર કિંમત કરી. શેઠે કહ્યું કે બરાબર કહો શેઠજી ! તો પછી એની કિંમત ઘરઘણી જે કહે તે સાચી. શેઠે કહ્યું કે ઘરઘણી શું કહેશે ! આપજ બરાબર બ્યાજબી કિંમત કહી દો. એમ રકબક કરે છે ત્યાં તો ઉતાવળા થઈ ખાનુ મુસા બેઠી ગયા કે બાઈ રૂપિયા સોળ હજાર આપો.

“સોળ હજારના કાકા !” ઝવેરીએ કહ્યું. શેઠે કહ્યું કે “એમ સોળ હજારમાં આપી દેવાય ! ઈ તો ગાંડો છે. રૂપિયા વીસ હજાર આપો.”

“શેઠ સાહેબ ! આપ તો મારા મુરખી છો, પરંતુ મેં જે સોળ હજાર રૂપિયા કહ્યા તે ઉપરાંત તો એક પાઇ પણ મારે હરામ, ન ખપે. જીભમાંથી પડી ગયું તે હવે લાખેય ન ગણાય.” ઝવેરીએ તો સોળ હજાર રૂપિયાની સોનામહોરો ગણી દીધી તે લઈ શેઠ તથા ખાનુ મુસા ઘેર ગયા.

(૩)

હવે તો શેઠની પરવાનગી મેળવી ખાનુ મુસાએ મુંબઈમાં પોતાની સુવાંગ દુકાન કરી, જેમાં માલીકની કૃપાથી લાખો રૂપિયા કમાયા. દોમ દોમ સાહ્યબીના અધિપતિ બન્યા. નવે નિધિ અને અષ્ટ સિદ્ધિ આંગણે નાચી રહી, મુંબઈમાં અને દેશદેશાવરોમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી અને નામચીન લાખોપતિમાં અગ્રગણ્ય બન્યા.

લોકોપયોગી કામમાં લાખો રૂપિયાના ફાળા આપી પ્રખ્યાતિમાં એર વધારો કર્યો. પાંચ પંદર વર્ષ પછી મુનીમો ઉપર દુકાનનો બાર મેલી પોતે નિવૃત્તિ અર્થે ધોરાજી બંધ રહેવા લાગ્યા અને ખુદાની બંદગીમાં જીવન વીતાવવા માંડ્યા.

(૪)

આને તો ઠેર ઠેર મુંબઈમાં ગ્યાસલેટનો કાંટો ખંધ છે. જ્યાં જઈને પૂછો કે ભાઈ ! ગ્યાસલેટ આપો ત્યાં જવાખ મળે કે ભાઈ ! આને ગ્યાસલેટ નહિ મળે. કોઈએ પૂછ્યું કે “ભાઈ ! આનુ કારણ શું ? મુંબઈ જેવા શહેરમાં ગ્યાસલેટ ન મળે એ તો ગજબની વાત !”

“ભાઈ ! આને મેમણુ કોમના અને સમસ્ત વેપારી આલમના શિરતાજ ખાત્રુ મુસા ધોરાણથી પધાર્યા છે. તેમના માનમાં વેપારી એસોસીએશને ગ્યાસલેટનો કાંટો ખંધ રાખવા ઠરાવ્યું છે, જેથી આને ગ્યાસલેટનો કાંટો ખંધ છે.”

અહા ! શું કુદરતનો ખેલ !

એક સમયના માટે વાઘણિયાથી પગપાળે ફાટલ તૂટલ લૂગડે ગરીબી હાલતમાં ખગસરા જતા. હવે તો આપણા પૂણું પરિચિત ખાત્રુ મુસા કે જેના સામું જેવા સરખી પણ કોઈને મડી નહોતી તે આને એક કરોડોપતિ બન્યા, એટલું જ નહિ પરંતુ જેના માનમાં આને મુંબઈ જેવા શહેરમાં ગ્યાસલેટનો કાંટો ખંધ !

એ પણ નીતિના બદલામાં ખુદાની મહેરબાની નહિ તો ખીલું શું ?

ખાત્રુ મુસાનાજ શબ્દો ‘હબ્બર હાથવાળો આપવા ધારશે તો ગમે તે રસ્તે આપશે’ શું ખોટા હતા ? નહિ, એ તો એના પવિત્ર આત્માનો નાહ હતો. એ ભુકો હોઈ જ ન શકે. આનુ નામ નીતિનો બદલો.

આ વાત બન્યાને બહુ બહુ તો પચાસ વર્ષોનુ પસાર થઈ છે. ખાત્રુ મુસાના વંશને ધોરાણમાં હયાત છે અને અત્યારે પણ લાખોપતિ છે એમ કહેવાય છે.

(“શારદા” માસિકના એક અક્રમાંથી)

૧-ઈશુ ખ્રિસ્ત

(લેખક-શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેશાઈ)

પૂર્વરંગ

ફલસ્તીન દેશમાં ગલીલ પ્રાંતના નાસરત નામે નગરમાં આજથી આશરે બે હજાર વર્ષ પૂર્વે યુસુફ તથા મરિયમ નામે દ પત્ની રહેતાં હતા. એ સમયે ત્યાં રોમન લોકો રાજ્ય કરતા હતા, અને એમણે આખી પ્રજાનાં નામની ટીપ કરવાની આજ્ઞા કરી હતી. યુસુફ દાઉદ રાજાનો વંશજ હતો, એટલે નામ નોંધાવવા સારૂં બેચ માણસ, યહૂદિયા પ્રાંતમાં દાઉદ રાજાનું બેતલેહમ નામે નગર નાસરતથી દક્ષિણે ૪૦ ગાઉ દૂર હતું ત્યાં આવ્યા. મરિયમ ગર્ભવતી અને પૂરે દહાડે હતી. એને બેતલેહમમાં પહેલા બોળાનો પુત્ર અવતર્યો. ધર્મશાળામાં જગ્યા નહોતી એટલે મરિયમે પુત્રને વસ્ત્રખંડે ઢાંચુરીને પશુશાળાની ગમાણુમાં સૂવરાવ્યો. આ બાળક તે ઇશુ ખ્રિસ્ત, અને હિંદુને જેમ કપિલવસ્તુ, અયોધ્યા ને મથુરા, તથા મુસલમાનને મક્કા, એમ ઇશુખ્રેમીને બેતલેહમ.

એ પ્રદેશમાં કેટલાક વેટાંના ગોવાળ રાતવેળાએ પોતાના ઘજની વારાફરતી ચોકી કરતા હતા. ત્યાં એક દેવદૂત એમની આગળ આવીને ઉભો ને બોલ્યો: “ હું તમને શુભ સમાચાર દેવા ને વધામણી ખાવા આવ્યો છું. આજ ભગવાને બેતલેહમમાં જન્મતના કલ્યાણ તથા ધર્મની સંસ્થાપના અર્થે અવતાર લીધો છે.”

ગોવાળોને કૌતુક થયું કે 'ચાલો આપણે બેતલે-હમ.' બેતલેહમ આવીને એમણે ગવાદનીમાં સૂતેલા બાલ-ગોપાલને જોયો, અને જ્યાં ગયા ત્યાં એના જન્મની અને પોતાના ઉગ્ર ભાગ્યની કથા કરતા ગયા.

સૂતકંના ચાલીસ દિવસ પૂરા થયા એટલે બેતલેહમથી ઉત્તરે ત્રણ ગાઉ દૂર રાજધાની યરુશલેમ છે ત્યાંના મંદિરમાં ધંશુને ભગવાનને પગે લગાડવા લઈ ગયા.

યરુશલેમમાં શિમિયોન નામે એક ધાર્મિક અને શ્રદ્ધાળુ નર હતો. એને વરદાન હતું કે ભગવદાવતારનાં દર્શન કયાં વિના એ મરશે નહિ. શિમિયોન આ સમયે મંદિરમાં આવી ચડ્યો. એણે બાળક ધંશુને ખોળામાં લીધો અને કહ્યું: 'માણસજાતનું અજ્ઞાનતિમિર હરનાર ભારકરને મેં જોયો, એટલે હવે નિરાંત કરીને દેહબંધન-માંથી છૂટીશ.'

મંદિરમાં હાન્ના નામની એક લકડા બાઈ હતી, જે સાત વર્ષ ઘરવાસ કરીને વિધવા થઈ હતી. હનણાં તે ૮૪ વર્ષની હતી ને દિવસરાત ઉપવાસ ને પ્રાર્થના કર્યાં કરતી. એણે પણ એ દિવ્ય બાળકનાં દર્શન કરીને, જન્મ સંકળ કર્યો. ધંશુને મંદિરમાં પગે લગાડીને દંપતી પોતા-ને ગામ બેતલેહમ આવ્યાં.

ખાજકનાં દર્શન કર્યો તથા એની વ્યાજબી મુલ્ય ને સુ-
ગંધ ધર્યો, અને ફરી હેરાદને ન મળવાની એમને સ્વપ્નમાં
એતવણી મળી એટલે એ ખીને માર્ગથી સ્વદેશ સિધાવ્યા.

એ ગયા પછી દેવહૂતે યુસુકને સ્વપ્નમાં કહ્યું: 'ઉઠ,
ખાજક તથા તેની માને લઈને મિસરમાં નાસી જા, અને
હું પાછા આવવા ન કહું ત્યાં લગી ત્યાંજ રહેજે. કેમ
કે હેરાદ ખાજકને મારવા મથશે' એટલે યુસુક રાતોરાત
જ સહકુટુંબ મિસર ગયો.

જાની પાછા ન આવ્યાથી હેરાદે બે વર્ષનાં ને
એનાથી નાનાં જેટલાં ખાજક બેતલેહમમાં હતાં એ
બધાની વધ કર્યો.

હેરાદ મરી ગયા પછી દેવહૂતે મિસરમાં યુસુકને
કહ્યું: 'પાછો ઈસ્રાએલ જા, કેમ કે ખાજકનો શત્રુ હવે
મરી ગયો છે. એટલે યુસુક મિસરથી નાસરત પાછો આવ્યો.

હવે વર્ષે વર્ષે યરુશલેમમાં નિસ્તાર વર્ષનો મહોત્સવ
વ થાય ત્યારે ઇશુનાં માતાપિતા ત્યાં જતાં. એક વખત
ઇશુ બાર વર્ષનો હતો ત્યારે તે નિત્યનિયમ પ્રમાણે યરુશ-
લેમ ગએલાં. ઉત્સવ પૂર્ણ થયા પછી પાછાં વળ્યાં ત્યારે
ખાજક ઇશુ યરુશલેમમાં વાંસે રહી ગયો, પણ માતા-
પિતાને એનું ધ્યાન રહ્યું નહિ. એ તો એમ બાણતાં હતાં કે
સંધમાં હશે. એક દિવસનો પંથ કાપ્યા પછી એને ગોત્યો
તો જડ્યો નહિ, એટલે પાછાં યરુશલેમ ગયાં. ત્રણ દિવસ
શોધ કર્યા પછી તેમણે જોયું તો તે મંદિરમાં સંતસમાજ-
માં બેઠા છે, એની કથા સાંભળે છે તથા પરિશ્રમ કરે છે
અને જે કોઈ એની વાત સાંભળે છે તે એનું પુદ્ગિણ
જોઈને વિસ્મિત થાય છે. માએ કહ્યું: 'હીકરા ! તે આ શું
કર્યું ? તારા પિતા ને હું ચિંતાતુર થઈને તને ગોતતાં
હતાં.' ઇશુએ કહ્યું: 'તમે મને શું કામ ગોત્યો ? મારે
બગવાનને કામે લાગવું જોઈએ એ તમે નથી બાણતાં ?'
પણ એની વાત માળાપને ગળે ન ઉતરી. પછી ઇશુ

માળાપ સાથે નાસરત આવ્યો ને એમની આજ્ઞામાં રહ્યો,^૬ તથા ઉત્તરોત્તર વધારે બળવાન, બુદ્ધિમાન ને ઈશ્વરના અનુગ્રહાનુ તથા લોકોની પ્રીતિનું પાત્ર બન્યો.

તેરમાથી ત્રીસમા વર્ષ લગી ઈશુ નાસરતમાં રહ્યો. આ ૧૮ વર્ષ એ સુતારકામ કરતો ને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરતો.

આ સમયે જોન નામે એક યુરુષ શાસ્ત્રાર્થે બહાર પડ્યો હતો. જોનનો પિતા યરુશલેમના મોટા મંદિરમાં ધૂપ સમર્પક પૂજારી હતો, ને માળાપની વૃદ્ધા-વસ્થામાં જોનનો જન્મ થયો હતો. જોન નાનો હતો ત્યાંજ આપણા ધ્રુવની પેઠે વનમાં તપ કરવા ગયો, ને ત્યાં પ્રાર્થના તથા સ્તુતિ દ્વારા પોતે ધારેલા કામને સારૂ એણે સાધના કરી. મધપાન તો એણે કદાપિ કયુંજ નહોતું. સાંઢિયાના વાળનો ઝલ્લો એ પહેરતો ને એના ઉપર આમડાનો પટ્ટો બાંધતો. ટીક તથા વનના મધનો એ આહાર કરતો. મૃતસમુદ્ર સરોવરની પશ્ચિમે અરણ્ય હતું ત્યાં એ વસતો. ત્રીસમે વર્ષે એ ધર્મોપદેશ કરવા નીકળ્યો. એની પ્રવચનશક્તિ એવી પ્રચંડ હતી કે યરુશલેમ આદિ સ્થળેથી લોકો ટોળે મળીને એનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવતા હતા.

જોન કહેતો કે ભગવાન અવતરવાના છે અને પોતાનું શાસન સ્થાપવાના છે. એટલે તમે તમારૂં હૈયું પલટાવો. જોનનો બોધ જેને લાગી 'જતો તે પોતાનાં પાપ એની આગળ પ્રકાશતાં, અને જોન યરહન નદીના પાણીથી એની શુદ્ધિ કરતો.

ત્રીસમે વર્ષે ઈશુએ સુતારકામ તથા ધરનો ત્યાગ કર્યો. હવે એને અનિકેત બનવું હતું, અથવા જેટલાં ઘર એટલાં પોતાનાં કરવાં હતાં. પ્રથમ તો એ જોનને હાથે જળશુદ્ધિ લેવા યરહન નદી આગળ આવ્યો. જોને કહ્યું:

‘મારેજ તમારી આગળ શુદ્ધિ લેવી’ જોઈએ એમ છે, ને તમે મારી આગળ આવ્યા ?’

ઇશુએ કહ્યું: ‘હમણાં તો એમજ થવા ઘો; આપણ સર્વેએ પોતપોતાનો સ્વધર્મ પાળવો રહ્યો.’

શુદ્ધિ પછી તરતજ ઇશુ વનમાં ગયો, ને ત્યાં એણે ચાળીસ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. ચાળીસમે દિવસે ઇશુને ભૂખ વર્તાઈ, એટલે એતાન એની આગળ આવ્યો ને કહ્યું: ‘જો તું અવતારી પુરુષ હો તો આ પથ્થરને આજ્ઞા કર કે રાટલો થઈ જાય.’

ઇશુએ કહ્યું: ‘શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે, મનુષ્ય કેવળ રાટલાથી નહિ પણ ભગવદ્વાક્યથી જીવે છે.’

પછી એતાન ઇશુને પુણ્યનગર લઈ ગયો, ને મહિરના શિખર ઉપર એને બેસાડીને કહ્યું: ‘જો તું અવતારી પુરુષ હો તો અહીંથી પડતું મૂક; કેમકે તને તો દેવતાં રખોપાં છે. અને કદાચ તને ઠેસ લાગશે તો એ તને પોતાના હાથમાં ઝીલી લેશે.’ ઇશુએ કહ્યું: ‘વળી લખ્યું છે, ભગવાનનાં તારે પારખાં ન કરવાં.’

ફરીને એતાન ઇશુને અતિ ઉચ્ચ પર્વત ઉપર લઈ ગયો. જગતનાં સર્વ સામ્રાજ્ય એને બતાવ્યાં ને કહ્યું: ‘જો તું મારે પગે પડે ને મારી આરાધના કરે તો આ સર્વ વેભવ તને આપું.’

ઇશુએ કહ્યું: ‘હો એતાન ! નીકળ અહીંથી, કારણ, લખ્યું છે કે તું ભગવાનનેજ ભજવે ને એનીજ સેવા કરવે.’

એટલે એતાન ચાલતો થયો.

જોને પોતાના શિષ્યમંડળમાંના એક અંદ્રિયાને ઇશુની ઝોળખાણ કરાવી હતી. એ અંદ્રિયા ઇશુનો પહેલો શિષ્ય થયો. અંદ્રિયાએ પોતાના ભાઈ શિમોન પીતરને ઇશુ આગળ આણ્યો, એટલે પીતર ઇશુનો બીજો શિષ્ય

થયો. અંદ્રિયા ને પીતરનો ગામલાઈ બેતસૈદાવાસી ફિલિપ્પ, અને ફિલિપનો મિત્ર નથનેલ ઇશુના, ત્રીજા ને ચોથા શિષ્ય હતા. અંદ્રિયા ને, પીતર ગલીલ્લાના સરોવર ઉપર માછીમાર હતા. એ સરોવરમાં જાળ નાખતા હતા. ત્યાં ઇશુએ કહ્યું: 'મારી પાછળ આવો. હું તમને માછલાને ઠેકાણે માણસ બાલતાં'થી ખબર.' અને તરતજ જાળ છોડીને બેઉ લાઈ ચાલી નીકળ્યા. જેમ્સ અને જૉન એ બે લાઈ પણ માછી હતા. ને એ પણ એમજ ચાલી નીકળ્યા હતા.

યરુશલેમમાં આ વર્ષે મહોત્સવ થયો. એ પ્રસંગે ઇશુ યરુશલેમ ગયો. યરુશલેમના મંદિર આગળ એક ચોક હતો. ત્યાં લોગ આપવાનાં ઢોરની ગુજરી ભરાતી. આખો દિવસ ત્યાં ગોધા ભાંભરે, મેંઠા મેં મેં કરે અને સાટાં કરતા 'લોકોની રકઝકની રાડ પડે. કખૂતર પણ ત્યાંજ વેચાતાં અને નાણાવટી નાણાં લઈને બેસતા. ઇશુએ જીણી ઢોરોને કોરડો કરીને ગોધા તથા ઘેટાંને ચોકમાંથી હાંકી કાઢ્યાં, નાણાવટીનાં નાણાં ઉડાડી મૂક્યાં ને એના પાટલા ઊંધા વાળ્યા. કખૂતર વેચનારને કહ્યું કે 'આ સર્વ અહીંથી લઈ જાઓ; મારા પિતાના પ્રાર્થના-મંદિરને ચોરની ગુહા બનાવો મા.' આમ જીણે મંદિરની શુદ્ધિ કરી.

મંદિરશુદ્ધિ પછી આઠ માસ ઇશુ યહુદિયામાં રહ્યો અને અનેક માણસો એના શિષ્ય થયા. જોને હેરોદ રાજાને એતા અનાચાર સારૂ કમંઠો આપ્યો. એટલે હેરોદે જોને કારાગૃહમાં જાખ્યો તે અંતે એનો શિરચ્છેદ કર્યો. આ સાંભળીને ઇશુએ યહુદિયા છોડ્યું ને જલિલ ગયો. માર્ગમાં એ શમરૂત પ્રાંતતા શુખરમગરમાં આબ્યો. શુખરમમાં યાહૂબનો દુવો હતો. એને કાંઠે ઇશુ બેઠો ત્યાં એક સ્ત્રી પાણી ભરવા આવી. એની પાસે એણે પીવા પાણી માગ્યું. શમરૂની સ્ત્રીએ કહ્યું: 'તમે યહુદી છો, ને મારી શમરૂની પાસેથી પાણી કેમ માગો છો? યહુદી તો શમરૂની

સાથે વ્યવહાર રાખતા નથી.’

ઇશુએ કહ્યું: ‘તારી પાસે પાણી માગનાર ઠોણ છે એ તું બાણુતી હોત તો તું એની પાસેથી માગત, ને એ તને જીવનજલ આપત.’

એ દિવસ ચૂખરમાં રહીને ઇશુ ગલીલ આંચો, ને પછીનું ઢોઢ વર્ષ ત્યાં રહ્યો.

ઇશુ પોતાને ગામ નાસરત આંચો. એક દિવસે એ ત્યાંના મંદિરમાં ગયો હતો. ત્યાં એ શાસ્ત્ર વાંચવા જીલ્લો થયો. થ્રંથ એણે અનાયાસે ઉઘાડયો ને નીચકું વાક્ય વાંચ્યું: ‘લગવાને મારે વિષે અવતાર લીધો છે; કારણ, એણે મને રાંકને શુભ આપવાનો આદેશ કર્યો છે. ભાંગેલ હૃદયને સાળાં કરવા, બંદીને છોડાવવા ને અંધને દેખતા કરવા એણે મને મોકલ્યો છે.’

શ્રોતૃવર્ગ આ સાંભળીને એના સામું જોઈ રહ્યો. ઇશુએ કહ્યું: ‘આ શાસ્ત્રવચન મારે વિષે કૃત્યું છે.’ નાસરતવાસીઓ કહે: ‘આ તો સુસુક સુતારનો દીકરો. ઇ જ, તે કઈ વાડીનો મૂળો?’

ઇશુની ધૃષ્ટતા એ લોકોને અસહ્ય થઈ પડી. તેઓ એને આલીને ટેકરી ઉપરથી ફગાવી દેવાના હતા; પણ ઇશુ કંફનાંહુમ ચાલ્યો ગયો ને પછી મોટે ભાગે ત્યાંજ રહ્યો.

ઇશુના પહેલા છ શિષ્ય—અંદ્રિયા, પીતર, જેમ્સ, જૉન, ફિલિપ અને નથનેલ (અથવા બર્થલમય)—ને ઉલ્લેખ ઉપર થઈ ગયો. એ છ, કંફનાંહુમનો દાણી મંથ્યુ, ટોમસ, નાનો ચાફ્થ (જેમ્સ), શિમોન, ચાફ્થનો ભાઈ યહૂદા અને વિશ્વાસઘાતક યહૂદા ઇસ્કર્યોત, એમ બાર જણ ઇશુના પદ્મશિષ્ય હતા. ખીજ પણ સિત્તેર શિષ્ય હતા. એમાંથી બપ્ખેને ઇશુ એક ઠેકાણે મોકલતો ને કહેતો કે ‘પાક તો પુષ્કળ છે, પણ મૂલી થોડા છે; ક્ષેત્રપતિને પ્રાર્થના કરો કે લણણી કરવા મૂલી મોકલે.’

ધશુએ પાણીમાંથી દ્રાક્ષાસવ બનાવ્યો, વાવાઝોડું શમાવ્યું, જળતું સ્થળ કરીને એના ઉપર ચાલ્યો, પાંચ રોટલા ને બે મચ્છીઓમાં પાંચ હબ્બર માણસને જમાડ્યાં, પતિયલને પિત્તમુક્ત કર્યો, આંધળાને દેખતા કર્યો; ભૂતોનો વળગાડ મટાડ્યો, વિવિધ રોગના રોગીને સાબ કર્યો અને મરેલાને સજીવન કર્યો, એમ કહે છે; પણ આની વિગતમાં આપણે નહિ ઊતરીએ. ધશુના ચમત્કાર કરતાં એનો ઉપદેશ અનંતગણા મહત્વનો છે.

પશ્ચિમ દર્શન

યરુશલેમની પૂર્વે પોણા માઇલ દૂર જેતુનગિરિ છે, ને જેતુનગિરિથી આગળ ચાલતાં યરુશલેમથી આશરે બે માઇલને અંતરે બેથનિયા ગામ છે. એ ગામનાં પરિષદ (પેશન્) પહેલાં છ દિવસે ધશુ આવ્યો. મરિયમ ને માર્થાને ઘેર એ વાણુ કરતો હતો. માર્થા પીરસતી હતી અને ધશુએ સજીવન કરેલો એનો ભાઈ લાસાર ધશુ સાથે ખાલ્કે ઉપર જમવા બેઠો હતો. ત્યાં મેરીએ સોંધામૂલું જટામાંસીતું એક શેર સુગંધી તેલ લીધું, ધશુને ચરણે તેનો લેપ કર્યો અને પોતાના માથાના વાળથી એના પગ લૂછ્યા. ઘર સૌરભથી બહેકી ઉઠ્યું, એટલે યહૂદા ઇસ્કર્યોત નામે શિષ્ય, જે ધશુને શત્રુને હાથ સોંપવાનો હતો એણે કહ્યું: 'આ અત્તર ૩૦૦ રૂપિયામાં વેચીને રાંકને દીધું હોત તો ?'

યહૂદા કાંઈ રાંકનો હિતચિંતક નહોતો, પણ ચેર હતો. એની આગળ કોથળી રહેતી એમાંથી એ પૈસા ઉપાડી જતો.

ધશુએ કહ્યું: "એ તો એણે મારા દેહને આગોતરો જ છેલ્લો કરિયાવર કર્યો છે. રાંક તો તમારા ચિરસંઘાતી છે, એટલે ન્યારે ઇચ્છો ત્યારે એની સેવા તમે કરી શકો છો; પણ હું તમારો બે દિનનોજ અતિથિ છું. સકળ જગતમાં ન્યાં ન્યાં મારી કથા કહેવાશે ત્યાં ત્યાં આ

બાઇની સેવાનું લોકો સ્મરણ કરશે.”

જેમ કોઈ રાજા રાજ્યાભિષેકને સારૂ રાજધાનીમાં આવે, એમ ઇશુ યજુશલેમ આવ્યો. રાજા હાથીએ ચડીને આવે; ઇશુ અનારૂઢપૂર્વક ગર્દલશાવક ઉપર બેસીને આવ્યો. ચક્રદ્વિયામાં ભલભલાં ગધેડે ચડે છે, ગધેડે ચઢવામાં હીનપદ નથી માનતા; પણ હીનપદ હોય તોય ઇશુ ક્યાં ઉચ્ચ પદનો ભૂખ્યો હતો ! એને તો શૂળીએ ચઢવું હતું; ક્યાં સિંહાસન ઉપર બેસવું હતું !

એના માર્ગમાં લોકોએ પોતાનાં વસ્ત્ર પાથર્યાં, ઝાડપાન વેર્યાં ને હાથમાં ખભૂરીની ડાળખી લઈને એનાં દર્શન કરવા નીકળી પડ્યા. ‘લગવાનને નામે જે આવે છે તે ઇસ્કાયેલના રાજા’નો જ્યઘોષ થયો. જેતુનગિરિ ઉપરથી યજુશલેમને જોઈને ઇશુને આંસુ આવ્યાં. જ્યાં પોતે કથા કરી હતી ને પરચા બતાવ્યા હતા ત્યાંના લોકોને હાથેજ એને મરવાતું હતું. અપરાધીની નગરી જે શિક્ષા ભોગવવાની હતી એનો વિચાર કરતાં એને રોવું આવ્યું. સાંજે ઇશુ ખેથનિયા આવતો રહ્યો.

નિસ્તારપર્વ જે દિવસે પાળવાતું હતું તે ગુરુવાર આવ્યો. ઇશુ જાણતો હતો કે ખીજે દિવસે એને મરવાતું છે. શિષ્યોને એના સમાગમનો આજ છેલ્લો દિવસ હતો.

ગુરુવારે સાંજે ગુરુશિષ્ય જમવા બેઠા. ત્યાં પોતામાં શ્રેષ્ઠ કોણ એનો શિષ્યોમાં વિવાદ થયો એટલે ઇશુએ એમને નમ્રતાનો પાઠ શીખવ્યો, અંગરખો ઉતારી નાખ્યો ને કેડે અંગૂઠો બાંધ્યો. પછી કળશમાં પાણી લઈને શિષ્યોના પગ ધોયા ને કેડે બાંધેલા અંગૂઠાથી તે લૂછ્યા ને કહ્યું: ‘હું તમારો આચાર્ય ને પ્રભુ થઈને તમારા પગ ધોઉ છું; તમારે પણ એકબીજાના પગ ધોવા જોઈએ.’

વાળુ ચાલતું હતું ત્યાં ઇશુએ કોચવાઈને કહ્યું: ‘તમારામાંથી એક મને શત્રુને હાથ સોંપશે’ ઇશુ કોને ઉદ્દેશીને કહે છે, એમ તર્કવિતર્ક કરતા શિષ્યો એકબીજા-

સામું જોઈ રહ્યા. એક પછી એક બધાએ પૂછ્યું: 'લગવન! એ હું તો નહિ ને?'

ધશુના માનીતા શિષ્ય જોને પૂછ્યું: 'લગવન! એ કોણ?'

ધશુએ કહ્યું: 'જેને હું રાટલાનું ખંટકું બોળીને આપીશ તે' એણે ખંટકું બોળીને ચમ્પદા ઈસ્કર્યોતને આપ્યું ને કહ્યું: 'તારે કરવાનું છે તે શીઘ્ર કર.'

ચમ્પદા કૌંપાધ્યક્ષ હતો, એટલે સૌએ જાણ્યું કે પવ સાડ કાંઈ વસ્તુ વેચાતી લેવાની હશે કે રાંકને કંઈક આપવાનું હશે. ચમ્પદા તરત ચાલતો થયો. એણે આ પહેલાંજ ચમ્પદા ધર્મગુરુ સાથે ઠરાવ કર્યો હતો કે ધર્મગુરુએ એને ત્રીસ રૂપિયા આપવા ને એણે ધશુને ખતાવવો.

ધશુએ કહ્યું: 'હું એવે સ્થળે હવે જઈશ, જ્યાં તમે મારી પાછળ નહિ આવી શકો.' પીતરે કહ્યું: 'કેમ ન આવી શકું? હું તો તમારે કારણે મારા પ્રાણ આપવા તૈયાર છું.'

ધશુએ કહ્યું: 'પ્રાણ આપવા તૈયાર છો, એમ કે? કાલ સવારે ફૂકડા નહિ બોલ્યા હોય ત્યાં તું મને બોળખતોજ નથી એમ કહીને ત્રણ વાર તું ખૂટવાનો છે.'

ચરુશલેમથી પા ગાલિને અંતરે જેતુનગિરિની તળેટી આગળ ગેતશીમાની (તેલની ઘાણી નામે) વાડી છે ત્યાં ધશુ શિષ્યોને લઈને વારંવાર જતો. નિસ્તારલોજન પતાવીને મોડી રાતે એ અગિયાર જણને લઈને ત્યાં ગયો. શિષ્યોને એક ઠેકાણે બેસાડીને પોતે એકાંતમાં પ્રાર્થના કરવા ગયો; પણ પીતર, જેઈસ ને જોને લેખા લઈ ગયો. એમને કહ્યું: 'મારા જીવને બહુ અમુખ થાય છે; તમે અહીં રહો ને મારી સાથે જાગરણ કરો.' થોડેક દૂર જઈને એ દંડવત્ પડ્યો ને રાતો રાતો પ્રાર્થના કરવા મંડ્યો: 'હે પિતા! જો જોને તો આ પ્યાલો મને પા મા; તોપણ જેવી તારી ઇચ્છા, મારી નહિ.' પ્રાર્થના

કરીને ઇશુ પાછો આવ્યો ને જુએ છે તો શિષ્યો ચોકના માર્યા બંધી ગયા છે. એણે કહ્યું: 'તમે બિંધતા શું હશો? જાગો ને પ્રાર્થના કરો. આત્મા તત્પર છે, પણ દેહ દુબળો છે.' પછી તેણે બીજી વાર આઘા જઈને પ્રાર્થના કરી. પાછો આવ્યો તો શિષ્યો સૂતા હતા, એ જોઈને બોલ્યો: 'ઘડીક નિદ્રા કરી લ્યો ને વિસામો ખાઈ લ્યો. મારે શત્રુને હાથ જવાને હવે વાર નથી.'

ત્રીજી વાર ઇશુ પ્રાર્થના કરવા ગયો, ને પાછો આવ્યો ત્યાં બાર માંદાલો એક યજ્ઞ આંચો ને એની સાથે યજ્ઞી ધર્મશુરુ, મહાજન ને શાસ્ત્રીપુરાણીએ મોકલેલા તલવારો ને લાકડીઓનાં હથિયારોવાળા માણસોનું ટોળું મશાલ ને દીવા લઈને આવ્યું. યજ્ઞાએ શસ્ત્રધારી સાથે એવો સંકેત કર્યો હતો કે જેને હું ચુંબન કરું એને ઝાલી લેજો.

ઇશુએ શસ્ત્રધારી આગળ જઈને કહ્યું: 'તમે કોને ગોતો છો?' તેણે ઉત્તર વાળ્યો: 'નાસરતના ઇશુને.' ઇશુએ કહ્યું: 'એ હું જ.' આ સાંભળી શસ્ત્રધારી ઘડીક થંભી ગયા. થોડી વારે એમને સાન આવતાં ઇશુએ કહ્યું: 'તમે મને ગોતતા હો તો આ બીજાને જવા દો.' યજ્ઞ પાસે આવ્યો ને 'નમસ્તે શુરુદેવ' કહીને એણે ઇશુને ચુંબન કર્યું. ઇશુએ કહ્યું: 'ચુંબન કરીને પકડાવે છે કે?'

ઇશુને પકડવા મંડયા એટલે પીતરે મહંતના નોકરનો જમણો કાન તલવારથી કાપી નાખ્યો; પણ ઇશુએ એને હાથ લગાડીને સાબો કરી દીધો અને પીતરને કહ્યું: 'તલવાર ચ્યાન કર; કારણ કે જે તલવાર ધરશે તે તલવારથીજ મરશે.'

ઇશુને પકડીને સૌ મહંત કાયકાં આગળ લઈ ગયા. ત્યાં મહાજન ને શાસ્ત્રીમંડળ લેણું થયું હતું:

કાયકાંએ પૂછ્યું: 'તું લગવાનનો પુત્ર છે?'

ઇશુએ કહ્યું: 'હા.'

કાયકાંએ કહ્યું: 'જેયું, કેવી લગવનિંદા કરે છે? હવે તમારો સર્વનો ચો મત છે?'

બધા કહે: 'એનો વધ કરવો ઘટે છે.' એમ કહીને તેઓ ઈશુ ઉપર યુકવા ને એને ચપ્પડ ને ઘુસ્સા મારવા મંડયા.

સર્વ શિષ્યો નાઠા, પણ પીતર ને જૉન મલાયન કરતાં લાલ્યા; એટલે તેઓ ઈશુની પાછળ ફર ફર ચાલતા મહંતને ઘેર આવ્યા. ટાઢ બહુ હતી એટલે આંગણામાં તાપણી કરી હતી, ત્યાં મહંતના નોકરો ને સૈનિકો તાપતા હતા. પીતર તાપણી આગળ બેઠો.

પ્રથમ દ્વારગોપિકાએ તાપણીના પ્રકાશથી પીતર સામે નીરખીને જોયું ને કહ્યું: 'તું આ માણસનો શિષ્ય નથી?' પીતરે કહ્યું: 'હું એને જાણખતો ચે નથી!'

પીતર ખૂબી-ચે ને જાડીને કહેલા આગળ ગયો. ત્યાં ખીજી ઠાસીએ એને જોયો ને કહ્યું: 'આ માણસ ઈશુ લેજો હતો.' એક માણસે કહ્યું: 'તું અવશ્ય એ ટોળી માંદલો છે; તારી ગલીલી બોલી જ તને છતો કરે છે.' પીતરે સમ ખાધને કહ્યું: 'હું એને જાણખતો નથી.'

બે ઘડી પછી જે સેવકનો કાન પીતરે કાપ્યો હતો એના એક સગાએ પીતરને કહ્યું: 'વાડીમાં એના લેજો મં તને નહોતો જોયો?' પીતર સમસગરા ખાવા મંડયો. ને બોલ્યો: 'ભાઈ! તું શું કહે છે તે હું સમજતો નથી.' આમ કહે છે ત્યાં ફકડો બોલ્યો. ઈશુએ પીતર સામું કરુણા પ્રેમ ને શોકમય દષ્ટિએ જોયું. પીતરને લાજ મરવા જેવું થયું ને પોતાની કાયરતા ને દુષ્ટતા સાફ પોતાને ફિટકાર દેવા પોકેપોક મૂકીને રાયો.

મહંત ને મહાજને યુધવારે સવારે ઈશુને જાંધીને રામન દેશપતિ પંતિય પીલાતને સોંપ્યો ને કહ્યું: "આ પુરુષ પોતાને ભગવાનનો પુત્ર કહેવરાવે છે, એટલે અમારા શાસ્ત્ર પ્રમાણે એનો વધ કરવો જોઈએ."

પીલાતે કહ્યું: "તમે જાણો ને તમારું શાસ્ત્ર જાણો."

ઉપર યુદ્ધમાં ને હાથમાંની સોટી લઇને એને માર્યે મારી પીલાતને આશા હતી કે ઇશુને લોહીલોહાણ થએલો જોઇને લોકોને દયા આવશે; એટલે એણે એને હવે મેદની સમક્ષ ઉપસ્થિત કર્યો ને કહ્યું: 'જુઓ; આ પુરુષ.' પણ લોકોએ કહ્યું: 'એને શુનીએ ચડાવો; શુનીએ.' પીલાતે પૂછ્યું: 'તમારા રાજાને શુનીએ ચડાવું?' મહાન્તે કહ્યું: 'કૈસર વિના અમારું કોઈ રાજા નથી.' હવે પીલાત ઇશુને છેડે તો એની રાજમિદામાં ઘણુપ દેખાય, એટલે ઇશુને શુનીએ ચડાવવાની આજ્ઞા કરી. ઇશુને કાલ્વારી (ગણતા=જોપરી) નામે એક નીચી કોઠરીએ લઈ ગયા. વધ્ય માણસ પોતે પોતાનો વધસ્તંભ કપાડીને લઈ જાય એવી પ્રથા હતી; પણ ઇશુથી સ્તંભ નો ભાર ઉપડે એમ નહોતું. એટલે કુરેનીનો શિમોન નામે એક જણ ચાલ્યો જતો હતો એની પાસે સૈનિકોએ ઇશુનો સ્તંભ પસાણે ઉપડાવ્યો.

મોટું ટોળું પાછળ પાછળ ચાલતું હતું; એમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ રાંતી હતી; એટલે ઇશુએ કહ્યું: 'યરુશલેમની પુત્રીઓ, મારે સાડ રૂઓ મા; તમારે પોતાને ને તમારી સંતતિને સાડ રૂઓ.'

કાલ્વારી આઠ્યા પછી સૈનિકોએ ઇશુનાં કપડાં ઉતાર્યાં. એને સ્તંભ ઉપર રાંખ્યો; ને એના હાથપગમાં ખીલા મારીને સ્તંભ સાથે જડી દીધો. પછી સ્તંભ ઉંચો કર્યો ને લોંચમાં ખાટાં જોડીને એમાં સ્તંભનો એક છેડો દબ કરીને જોડ્યો. ઇશુને બે પડખે બે ચારને સ્તંભ સાથે સાથે એજ વેળાએ જડયા: ઇશુએ પોતાના ઘાતકને અર્થે પ્રાર્થના કરી ને કહ્યું: "હે પિતા! એને ક્ષમા કર; કારણ પોતે મારું કરે છે તે એ જાણતા નથી."

વધસ્તંભ ઉપર અપરાધીએ કરેલા અપરાધનો લેખ લખવાની રીત હતી; પણ ઇશુનો કાંઈ અપરાધ ન મળે; એટલે એના સ્તંભ ઉપર 'યહૂદીરાજ નાસરતનો ઇશુ' એમ પીલાતે લખ્યું. યહૂદીને આ ન ગમ્યું, પણ પીલાતે

કહ્યું: 'તો લખ્યું તે લખ્યું.' મહાન્તો, શાસ્ત્રીઓ ને મહા-
જનો ઇશુની ઠેકડી કરતા સ્તંભને ફરતા ઊભા ને બોલ્યા:
' પોતાને બચાવી શકતો નથી, ને બીજાને બચાવવા નીક-
ળ્યો હતો ! સત્તા હોય તો ઊતરી પડે સ્તંભથી. '

બેચ ચોર પ્રથમ તો ઇશુને હસતા હતા; પણ એનું
ધૈર્ય ને ગૌરવ જોઈને એક ચોરને પશ્ચાત્તાપ થયો; એટલે
એણે પોતાના સાથીને વાર્યો ને ઇશુને કહ્યું: ' ભગવાન !
તારું રાજ્ય સ્થપાય તે દિ મને સંભારજો. ' ઇશુએ કહ્યું:
' આજ તું મારા ભેજો દેવલોક પામીશ. '

ઇશુની મા મરિયમ કાલ્વારી આવી હતી ને ફાટતે
હોયે ઊભી હતી. માનીતો શિષ્ય જોન પણ ત્યાંજ હતો.
ઇશુએ જોન સામે સાન કરીને મરિયમને કહ્યું: ' જો આ
તારો દીકરો. ' અને મરિયમ સામે ચીંધીને જોનને કહ્યું:
' જો આ તારી મા. '

ઇશુને નવ વાગ્યે સ્તંભે જડ્યો હતો. બપોર પછી
ત્રણ વાગ્યે એણે દેહ છોડ્યો; એટલે પંદર ઘડી એણે
પીઠા વેઠી. મધ્યાહ્નથી તે ત્રણ વાગ્યા સુધી યહૂદિયામાં
બધે અંધારું ફેલાઈ ગયું. અતિ સ્નેહથી ઇશુને શંકા થઈ
કે રખેને પિતાએ પોતાથી એનું મુખ ઢાંકી લીધું હોય,
એટલે એણે કહ્યું: " મારા ભગવાન, મારા ભગવાન ! તે
કેમ મારો ત્યાગ કર્યો છે ? " પછી એણે કહ્યું: " મને
તરસ લાગી છે. " એક સૈનિકે એને મોઢે સરકો માંડ્યો
એટલે ઇશુએ કહ્યું: ' પૂર્ણાહુતિ થઈ ' પછી એણે કહ્યું:
" પિતા ! મારો ભવ હું તારે હાથ સોંપું છું. " એમ
કહીને એણે માથું ઢાળ્યું ને દેહ છોડ્યો.

સાંજે અરિમતિયાના ઉગ્રલાગી યુસુફે ઇશુના મૃત-
દેહ ઉપર સ્વચ્છ અને આછું વસ્ત્ર નાખ્યું અને નીકડીમે
આણેલ અઢી મણ બોળ અને અગર સહિત પોતાના,
સારૂ ચણાવેલ નવી સમાધિમાં એને દાટ્યો.

૨-સંત ફ્રાન્સિસ

(લેખક:-શ્રી. રંગીલદાસ કાપડીઆ)

ઇશુની ખારમી સદીના અંતિમ દિવસોમાં એ સંત-ના નામ સાથે જોડાયેલા 'અસીસી' નગરમાં આ વિરલ સંતનો જન્મ થયો હતો. જે નગરમાં દીનળાંધુ સાધુ ફ્રાન્સિસે પ્રથમ જન્મતનો પ્રકાશ લાજ્યો એ ઇટાલીના બનિયા પ્રાંતમાં આવેલું છે. એ મહાલાગી નગર આજે પણ ઇતિહાસના પાને એ સંતના નામની સાથે સાથે મશહૂર થયું છે. સંત ફ્રાન્સિસ કહેવાય જ છે 'અસીસીના સંત ફ્રાન્સિસ.'

એક વખતની પરાધીન એવી અસીસીની પ્રભુએ લગીરથ પ્રયાસના પરિણામે પોતાના નગરની સ્વાધીનતા સંપાદન કરી. એટલામાં એની સમીપના પેરૂગીઆ રાજ્યની શત્રુતા વળી પાછી એને શિરે અઝૂમવા માંડી. અસીસીના નાગરિકોમાં નહું ચેતન સ્ફૂર્યું અને એમણે અત્યંત ઉત્સાહભેર પોતાની શક્તિ સંગઠિત કરવા માંડી. શહેરની આરે બાબુ ફરતો મજબૂત કિલ્લો ચણાયો. આસપાસનાં ગામડાંઓના સ્વેચ્છાચારી જમીનદારોને કાબૂમાં લાવવાના પ્રયાસ થવા માંડ્યા. કેટલાયે જમીનદારોએ નાસીને પેરૂગીઆમાં આશ્રય શોધ્યો. શત્રુને તો આવો પ્રસંગ પ્રતિપક્ષીને હીણપત લંગાડવાનું ઉત્તમ સાધન ની-હોય છે. પેરૂગીઆએ એ પ્રસંગનો ધરાબર લાભ ઉઠાવ્યો. એના સ્ત્રી-કુલિ વાગવા માંડ્યાં. તુચ્છ યુદ્ધ મચ્યું. અસી-

સીના નાગરિકોએ મરણીઆ થઈ બાથ લીડી અને શત્રુઓને પોતાના શૌર્યનો પરચો કરાવ્યો; પરંતુ અંતે તો એમનો પરાજય જ થયો. એના કંઈ કેટલાયે સેનાના નાયકો અને અસંખ્ય સૈનિકો દેહ પકડાયા. એમાં અસીસીના વૈભવશાળી પાઈટ્રા બર્નાર્ડોનનો પુત્ર ક્રાન્સિસ પણ હતો. પેરૂગીઆનો આ કેદી તે વિશ્વની તવારીખને પાને પોતાની અમર પગલીઓ પાડનાર—વિશ્વને પોતાના મનુષ્યજન્મ વડે બડભાગી બનાવનાર એ અસીસીનો સંત ક્રાન્સિસ. અનેક મહાન આત્માઓના બલિ વિના કદી જગત ઉન્નત બન્યું છે ખરું? એવાઓની ભસ્મમાંથી જ જગદુદ્ધારના તો અંકુરો ફૂટ્યા છે એમાં શક નહિ; પરંતુ એમને લલાટે ક્રાંસીનો માંચડો, કોસ કે એરનો પ્યાલોજ લખાયો હોય છે!

ક્રાન્સિસનો જન્મ ઈ. સ. ૧૧૮૨ માં થયો હતો. આ વેળા એની ઉંમર આશરે વીસેક વર્ષની હશે. એ અસીસીના નવજવાનોનો પ્રિય નાયક હતો. એ ભારે હિંમતવાળો અને સ્વતંત્ર ખવાસનો હતો, છતાં એટલોજ મિલનસાર પણ હતો. એ રહેતો એક રાજકુમારના દબદબાથી! સારાં વસ્ત્રાભૂષણો પહેરવાં, ખૂબ ખર્ચ કરવો અને ગાનતાનમાં દિલ બહલાવવું એ એનો શોખ! વિદ્યા તરફ એને ખાસ રુચિ નહોતી. ધનિક પિતા તો એટલુંજ ઇચ્છતો કે નગરમાં એ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે અને લોકપ્રિય નીવડે. એ કારણે એ ક્રાન્સિસના ઉડાઉપણાને તથા એની ખર્ચાળ રહેણીકરણીને કદી રોકતો નહિ.

પ્રેમપંથી કવિઓનો આદર્શવાદ

આ પરિસ્થિતિમાં જો કદી ક્રાન્સિસ પણ અનેક નવયુવકોની જેઠે વિષયલોગનો દાસ બનીને પથભ્રષ્ટ થાય તો એમાં આશ્ચર્ય નહોતું; પરંતુ બચપણથી જ એના સ્વભાવમાં કોઈ અસ્પષ્ટ આદર્શ પ્રતિ આદરભાવ હતો. ભોગવિલાસના ઉત્સવોમાં એ ઉત્સાહભેર સ્વર્ણ લાગ લેતો; પરંતુ એના સાથીઓ જ્યાં આગળ વધતા ત્યાં

એ રોકાઈ જતો, અને આચારબ્રહ્મ થતાં જાયતો. એ સમયે દક્ષિણકાંસમાં રહસ્યવાદી કવિઓનો એક સંપ્રદાય^x હતો. એમાંના કેટલાક લોકો છેક ઇટાલીમાં પણ પોતાનાં કાવ્યો ગાતા ગાતા ધૂમતા. એ હતા તો પ્રેમપંથી કવિ, પણ એમનો પ્રેમ હતો કોઈ અલૌકિક, કાલ્પનિક અથવા પરોક્ષ પ્રેમિકામાં આરૂઢ ! એ મધુર ગીતો દ્વારા તેઓ યૌવનનાં સુખદુઃખના યશ ગાતા, ત્યાગ અને ઉપાસનાના ભાવમિશ્રિત પાવન પ્રેમનો મહિમા ગાતા, અને કોઈ ઉચ્ચ આદર્શ માટે સાહસ વડે યુદ્ધ કરતાં કે હસતાં હસતાં કઠિન કષ્ટ સહન કરી શકે કે મોંઘું આત્મબલિદાન કરી શકે એવી ઐદાર્યપૂર્ણ વીરતાનાં યશોગાન કરતા. એમના મહાન સંગીતનો પ્રભાવ ક્રાન્સિસ પર પણ પડ્યો. પરિણામે એ એના વિચારોની અધોગતિમાંથી ઉગ્યો. ‘હું પણ એમની માફક કવિ બનું, હું પણ કોઈ મહાન ધ્યેયને માટે યુદ્ધ કરું અને સાચો વીર બનું’ એવા ભાવો એના દિલમાં ઉગવા લાગ્યા. ડહાપણની સાથે એનામાં સમતા, દયા અને સહનશીલતા પણ હતાંજ. એ અપ્રખ્યથી હતો છતાં દાતા હતો; પરંતુ આ સર્વ હોવા છતાં એને એ વેળા એના ભવનકાર્ય કે ધ્યેયનું ખાસ ભાન નહોતું. સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા અને યુદ્ધમાં વિજયપ્રાપ્તિ એ એનું લક્ષ્ય, એ એની મહત્વાકાંક્ષા ! એની માતાએ તો પુત્રને એથી પણ વધુ સારી રીતે ઝાળખી લીધો હતો. પઠાશીઓએ એક દિવસ એને કહ્યું કે, તારો પુત્ર તો રાજકુમારની માફક રહેવા ઈચ્છે છે; કિંતુ માતાને તો પુત્રની એ વિલાસપ્રિયતાના ભીતરમાં દયા, ભક્તિ અને વિનયશીલતાનાં દર્શન થયાં હતાં, એટલે એણે તો બે-ધડક ઉત્તર દીધો કે ‘નહિ, તારો પુત્ર તો ઈશ્વરપુત્ર થશે.’

x ખ્રિસ્તી સંસારમાં ચાર મહાપુરુષો સંત ક્રાન્સિસના નામે મથઈ છે. આ ચરિત્ર નાવક સેન્ટ ક્રાન્સીસ ઝોફ અસીસી છે, જે એ ચારે સંતોમાં અધિક મહાન અને વિખ્યાત છે.

નવજીવનનો આરંભ

લગલગ એક વર્ષ ક્રાન્સિસ કેદમાં રહ્યો. એ પોતે ખૂબ આનંદમાં રહેતો, પણ સાથે સાથે અન્યોને પણ એટલા જ પ્રસન્ન રાખવાનો પ્રયાસ કરતો. એનો એક જોડી-દાર હતો, જેના તરફ સર્વ કાંઈને અભાવ હતો. એ એક પ્રકારે બહિષ્કૃત હતો એમ કહી શકાય. ક્રાન્સિસ કાંઈની પણ પરવા ન કરતાં એની સાથે મિત્રવત્ વર્તન રાખતો અને એને પ્રસન્નચિત્ત તથા ખુશ રાખવાની ખાસ ચેષ્ટા કરતો. અંતમાં બધાઓએ એની સાથે મેળ જમાવી લીધો.

જેલમાંથી છૂટીને એ અસીસી પહોંચ્યો. ત્યાં જતાં-વેંત એ જ્વરનો ભોગ યદ્ય પડ્યો અને મહિનાઓ સુધી એ ગિછાનામાંથી ઉઠી શકવા નેટલો પણ તાકાદવાન ન રહ્યો. આ બધો સમય એને વિચાર-ચિંતનનો મોઠો મળ્યો. એનામાં ગંભીરતાએ પ્રવેશ કર્યો. કમશઃ એ સારો તો થવા લાગ્યો, પણ રોગે જિંદગીભર એનો કેટલો ન છોડ્યો. યૌવનની સ્ફૂર્તિ અને આકાંક્ષા એક વખત પુનઃ કાર્યક્ષેત્ર શોધવા લાગ્યાં. ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનો મુખ્યાધિપતિ પોપ એ વેળા જર્મન સમ્રાટ સાથે યુદ્ધ ખેલી રહ્યો હતો. પોપના ધર્મધ્વજ હેઠળ દૂર દૂરથી વીરગણ આવી રહ્યા હતા. ક્રાન્સિસની પણ યશસ્વિપાસા બગી ઉઠી. હથિયાર સજીને તથા તેજ ઘોડા પર સ્વાર થઈને એ યુદ્ધ માટે આહી નીકળ્યો. એનું મહત્વાકાંક્ષી હૃદય નવીન આશાઓથી ભરેલું હતું. જતી વખતે એણે લવિધ્ય લાખ્યું કે 'હું એક પ્રસિદ્ધ પુરુષ થઈને પાછો ફરીશ.' પરંતુ અદર્શ્યે તો એને કાંઈ અનેશ જ યુદ્ધ માટે નિયત કર્યો હતો !

ખીજે દિવસે સાંજે એણે સ્પોલેટો શહેરમાં પડાવ નાખ્યો. એ રાત્રિએ અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં એણે આ અદૃષ્ટ વાણી સાંભળી કે 'સેવકની સેવા કરતાં પ્રભુની સેવા શ્રેષ્ઠકર છે. બા, જન્મભૂમિમાં પાછો ફર; ત્યાં તને

ભાન થશે કે તારે શું કરવાનું છે.' એણે તો ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે પોતાના વતન તરફ પગલાં માંડ્યાં. લોકોને આશ્ચર્ય થયું. કેટલાકોએ કહ્યું પણ હશે કે 'ડરી ગયો.' પણ ક્રાન્સિસના તો નવજીવનનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. એ પાછો મિત્રમંડળને મળ્યો; પણ હવે તો આધ્યાત્મિક ક્રાંતિની અચૂક છાપ એના મુખ ઉપર દેખાતી. લોકોએ તો કહ્યું કે 'એ કોઈ સુદરીના પ્રેમમાં ફર્યો છે !'

ત્યારે એ પોતાની આસપાસ ફેલાયેલાં રોગ, દીનતા અને હરિદ્રતાની સાથે પોતાના જીવનની તુલના કરતો ત્યારે એનો આત્મા વ્યાકુળ થતો—કકળી ઉઠતો. મિત્રમંડળથી નિરાળો પડી એ ઘણું ખરૂં એક પ્રાચીન નીરવ સમાધિ પર વિચાર, ચિંતન અને પ્રાર્થના કર્યા કરતો. આધ્યાત્મિક આશ્વાસનને માટે એણે ખ્રિસ્તીઓના મુખ્ય યાત્રાધામ—કેન્દ્રસ્થાન—રોમની યાત્રા કરી. ત્યાં ઈશુના શિષ્યોની સમાધિ પર શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી. યાત્રાનાં ધામો સર્વ સ્થળે અને સર્વંદા લિશુકોથી ઉભરાતાં હોય છે. રોમ પણ એ સામાન્ય નિયમને અપવાદ નહોતું. અહીં પણ લિશુકોનાં જૂથ ક્રાન્સિસે ભાજ્યાં અને એને પણ લિશુજીવનનો આસ્વાદ લેવાનું મન થયું. એક લિશુકને થોડા પૈસા આપી એણે એનાં વસ્ત્રો માગી લીધાં અને એ પહેરીને આખો દિવસ એણે સામાન્ય લિશુકની માફક ભીખ માગવામાં શુભાવ્યો. ક્રાન્સિસના જીવનમાં સ્વેચ્છિત દારિદ્રની આ પહેલી ઝલક હતી !

ખાલ્યાવસ્થાથીજ એને કોઢપીડિતો તરફ ભારે અણુગમો હતો. એક દિવસ એ બહારથી ઘૂમીને ઘેર પાછો ફરતો હતો, એવામાં રસ્તે એને એક કોઢિયા લિખારીનો ભેટો થયો. એનું આખું શરીર ઘૂણાજનક રોગથી ગલિત અને કુરૂપ બની ગયું હતું. એણે ક્રાન્સિસ પાસે લિક્ષા માગી. એને બોધને જ ક્રાન્સિસના હૃદયમાં કમકમાં આવ્યા, છતાં તત્ક્ષણ એનું આધ્યાત્મિક સાહસ બંધત થઈ ગયું.

એના મગજમાં તરત જ વિચાર આવ્યો કે એ હતી એના આત્માની પરીક્ષા. આ આત્મસુદ્ધ સાધારણ સુદ્ધો કરતાં અધિક કઠણ હતું, એ તરતજ ઘોડા પરથી ઉતરી પડ્યો તથા દોડીને એ કોઠિયાને છાતી સ્પર્શો આંખો અને પછી પાસે જે કંઈ હતું તે એને આપી દઈ પાછો ફર્યો. ઘોડે દૂર જઈ એણે પાછા વળી જોયું, પણ એ કોઠિયાનો ક્યાંયે પત્તોજ નહોતો !

સામાજિક મહત્વાકાંક્ષા ક્રાન્સિસના હૃદયમાંથી નિર્મૂળ થઈ હતી, કિન્તુ એને હજી સુધી કોઈ નવીન પદ દષ્ટિગત નહોતો થયો; એને હરહમેશ એવો ભાસ થયા કરતો કે કોઈ અદ્ય શક્તિ એને માર્ગ દેખાડશે. નગર બહાર 'સંત ઇમિયન'નું એક જીર્ણ મંદિર હતું. એક દિવસ ક્રાન્સિસ ત્યાં ઘુંટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરવામાં લીન હતો. એ વેળા એને 'ક્રાસ'માંથી સહસા નીકળતી વાણી સંભળાઈ કે "ક્રાન્સિસ ! તું દેખતો નથી ? આ મારું મંદિર તૂટી ગયું છે, એનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ.' ક્રાન્સિસે તો આ આજ્ઞાનો શબ્દાર્થ શ્રવણ કર્યો. નવીન ઉત્સાહથી એતપ્રેત થઈ એ આજ્ઞાના પાલનકાર્યમાં મંડી પડ્યો.

ગૃહત્યાગ

એ જીર્ણ મંદિરની મરામત માટે ધનની જરૂર હતી. ક્રાન્સિસે પોતાનો ઘોડો અને પોતાના પિતાની દુકાન-માંનાં કિંમતી કપડાં ચોરીછૂપીથી વેચી નાખ્યાં. એ સમાચાર મળતાંજ એના પિતા ક્રોધાયમાન થયા. પિતાના ક્રોધથી અને લોકલાજથી બચવા લગલગ એક માસ સુધી કોઈક શુક્રામાં એ ભરાઈ રહ્યો. એ અજ્ઞાત એકાંતવાસમાં એને પ્રાર્થના અને આત્મચિંતનનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. ઈશ્વરે એના આત્માને બળ સમપ્ત્યું. 'બ્યારે મેં પરમાત્માની સેવામાંજ સર્વ કંઈ સમર્પિત કરવા નિરાધાર કર્યો છે તો પછી મારે કોઈથી કરવાની જરૂરજ શી છે ?'

એવો એને વિચાર આવ્યો અને એ શુક્ર છોડી એ અ-
સીસી પાછો આવ્યો. કષ્ટસહન, ઉપવાસ અને અંતર્દ્વથી
એનું શરીર કૃશ થઈ ગયું હતું. એ પાગલની માફક
રસ્તા પર ધૂમવા લાગ્યો. લોકો હાંસી કરતા, ઠેક ઠેક
એને ઝહેણાં દેતા, પણ એ તો સર્વ કંઈ ચુપચાપ ગળી
જતો. એનાથી પીટર ઝનાર્ડોનની ઈચ્છાતને ધક્કો પહોં-
ચ્યો. એણે પુત્ર ઉપર આશાની જે ઇમારત ચણેલી તે
મિટ્ટીમાં મળતી દેખાઈ. એ ક્રાન્સિસને પકડીને ઘેર લઈ
આવ્યો. એને થોડા ઘણા પીટયો પણ ખરો અને ઝાર-
ડામાં પૂર્યો. એના હાથે હાથકડી અને પગોમાં બેડીઓ
પડી. એ નાખી પિતા વ્યવસાયથે ગહાર ચાલ્યો ગયો !

પણ માતા તો પુત્રના વિચારને-સહુભાવેને ઝીલતી
હતી; જે કે એ પણ એવું તો નહોતી જ ઈચ્છતી કે
ક્રાન્સિસ ઘરખાર તથા સર્વ કોઈનો ત્યાગ કરે. એણે પુત્રને
સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ ક્રાન્સિસને તો નવીન
જ્યોતિનાં દર્શન થયાં હતાં. માતાનો પ્રયત્ન વિક્ષણ ગયો.
પણ એણે ક્રાન્સિસને બંધનમુક્ત તો કર્યો જ. ઝનાર્ડોન
ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે એણે ક્રાન્સિસને ન લાલ્યો; માતાએ
પુત્રને આશિષ હઈ વિદાય કરી દીધો હતો !

ગળપ્રયોગથી પુત્રની સાન ઠેકાણે લાવવામાં વિક્ષણ
નીવડેલા પિતાએ ક્રોધને વશ થઈ એને લવિગ્ધના સઘ-
ળા પૈતૃક અધિકારોથી પદબ્રહ્મ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો,
એટલું જ નહિ પણ ક્રાન્સિસ પર એણે વેચેલાં કપડાંની
કિંમતનો હાવો માંડ્યો. ત્યાં લાટ-પાદરીની કચેરીમાં
ઉપસ્થિત મેદની સામે ક્રાન્સિસે કહ્યું:

“ આજસુધી હું મારી જાતને પીટર ઝનાર્ડોનનો પુત્ર
કહેતો હતો. આજથી સ્વર્ગસ્થિત પરમાત્મા એકજ મારા
પિતા છે. કેવળ એવું ધન જ નહિ, પરંતુ એણે આપેલાં
આ કપડાં સુદ્ધાં હું એને પાછાં આપું છું. આ કહેતાં વેંત
એણે પોતાનાં સર્વ કપડાં ઉતારીને આપી દીધાં. લોકોએ

જોયું છે એણે કપડાં નીચે કેવળ કામળાનું એક પહેરણુ-
જ પહેર્યું હતું. પોતે દીન અને દલિતોનો કુકુળીજન
બની સ્વતંત્રતાપૂર્વક એમની સેવા કરી શકે એટલા માટે
એણે માતાપિતા અને ધનસંપત્તિ સર્વ કંઈનો પરિત્યાગ
કર્યો. એ દિવસ એ એના સ્વેચ્છિત દારિદ્ર્યની દીક્ષાનો
દિવસ હતો. એ હંમેશાં કહેતો કે 'એ દિવસે દરિદ્રતા-
દેવી સાથે મારો વિવાહ થયો.'

ન તો એની પાસે કંઈ દ્રવ્ય હતું કે ન તો હતાં
કમાણીનાં કોઈ સાધનો. નહોતું એને ઘર કે નહોતાં
હવે માતાપિતા અગર બંધુ ! કકડતી ઠંડી પડી રહી
હતી. બહાર બરફ વરસતો હતો. કોઈ પણ પ્રકારના રક્ષણ
વિના કેવળ એક કામળી ઓઢીને એ વૈરાગ્યબદ્ધ યુવકે
વિસ્તૃત સંસારમાં જુકાવ્યું. બહાર આવતાં વેંત એના
મુખમાંથી સહસા 'ત્રિમયંથી' કવિઓના ગીતની નીચેની
લીટી સરી પડી:

‘ ઉપાસનામંદિરોનો છલ્લોદ્ધાર ’

અસીસીની ગલીઓમાં ગીત લલકારતો લલકારતો એ
ઇંટ, પથ્થર તથા ચુનાની ભીખ ટહેલતો અને જે કંઈ મળે
એ પોતે ઉંચકી મંદિર સુધી લઈ જતો તથા જાતે મરા-
મત કરતો. ક્યારેક ક્યારેક કોઈ ગરીબ જેડુઓ આવીને
એને સહાય કરતા. વટેમાર્ગીઓને આ પુષ્પકાર્યમાં મદદ
કરવા એ આગ્રહ કરતો. એ સિવાય એ રક્તપિત્તિઆઓની
ઇરિપતાલમાં અને એમના રહેઠાણ પર જઈ એમની
સેવામાં આહ્વાદ લેતો. લિક્ષામાં એમને જે ઉચ્છિષ્ટ અન્ન
મળતું તેમાંથી લૂઓ-સૂકો હિસ્સો એ ભારે આનંદ સાથે
ચહણુ કરતો. લોકો એની હાંસી કરતા, એનું અપમાન
કરતા; પરંતુ ક્રાન્સિમ તો પોતાની ફકીરીમાં મસ્ત હતો,
ને એ સર્વથી નિલેંપ રહી શકતો.

સંત ડામિયનના મંદિરનો છલ્લોદ્ધાર થયો. સમય

જતાં એજ મંદિરને ક્રાન્સિસે સ્થાપેલા લિક્ષુણીસંઘનું કેન્દ્ર બનાવવામાં આવ્યું. એ પછી એણે પોરબિયનકુલેના મંદિરનો અર્થોદ્ધાર કર્યો. એ, પવિત્ર સ્થળ પર ક્રાન્સિસી લિક્ષુ-સંઘના શ્રીગણેશ મંડાયા.

ક્રાન્સિસનું વ્યક્તિત્વ

આ વેળા ક્રાન્સિસનું વય કેવળ પચીસ વર્ષનું હતું. એનું શરીર દુબળું અને કઠક સામાન્ય હતું. જીવનભર રોગનું આક્રમણ એના પર ચાલુ જ રહ્યું, તોપણ એની સ્ફૂર્તિ અને સહનશીલતા અદ્ભુત હતાં. સહૃદયતા અને આંતરિક એકનિષ્ઠા તથા સ્વાભાવિક વિનયશીલતા વડે એનું વ્યક્તિત્વ શાંતિ અને માધુર્યથી ઉભરાતું. એનાં નેત્રોમાં એક વિચિત્ર જ્યોતિ સદા-સર્વદા નાયતી રહેતી. એને પ્રકૃતિ તરફ પ્રીતિ હતી. એ પ્રત્યેક વસ્તુને સજીવ ઇશ્વરી અંશથી અનુભાણીત માનતો. વૃક્ષ, પુષ્પ, પશુ-પક્ષી, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, જળ વગેરેને એ ભાઈબહેન કહીને સંબોધતો, ખાટ્યાવસ્થાથી જ એનું વલણ કવિતા તરફ ઢળતું; પરંતુ એ અન્ય કવિઓથી નિરાળો હતો. એનું આખું જીવન જ એક કાવ્ય હતું. એના લેખો કરતાં કંઈક વધારે એના ઉપદેશથી, એનાં વચનો કરતાં કંઈક અધિક એનાં કાર્યોથી એની કવિકલ્પના સ્ફૂરતી. એ કેવળ નાટ્યકારજ નહોતો, પરંતુ સ્વયં નટ પણ હતો. એણે પોતાના જીવનને ગીત તો બનાવ્યું, પણ સાથે સાથે એ ગીત ગાયું પણ ખરું!

પયગમ્બર ઇશુએ મનુષ્યમાત્રનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત પોતાના પ્રાણનો બલિ દઈને કર્યું. 'ક્રાસ' એના એ મહા-બલિદાનની પ્રતિમા છે, એ મહાત્માની ઉપાસના અને પૂજા ઇસાઈ સંસાર અગિયાર સૈકાઓથી કરી રહેલો હતો, પરંતુ ક્રાન્સિસના ઉદય સાથે તેમાં એક નવીન ભક્તિભાવના ઉદયની આંખી યઈ. એ છે ઇશુના ત્યાગ-મય—બલિદાનમય જીવનનું અનુસરણ. સંસારને પાપમુક્ત

કરવાના મહાયજ્ઞમાં એને સાથ દેવો—ક્રાંતિની પૂજા માત્ર નહિ કરતાં એનો ભાર પોતે વહેવો.

ભિક્ષુસંઘની સ્થાપના

દેવસ્થાનેની મરામત તથા રોગી અને ઠોઢિયાઓની શુશ્રૂષા એ ક્રાંતિસસના જીવનનો મહત્ત્વનો કાર્યક્રમ બની ગયો. એ તો દેવવાણીનો શબ્દાર્થ પણ સમજ્યો અને ભાવાર્થ પણ. કેવળ ઇંટ તથા પથ્થરોથી ઉપાસના-મંદિરોનું પુનર્નિર્માણ નથી થતું. એને માટે આવશ્યકતા છે ધર્મ-ભાવનાના પુનર્જીવનની ! ભિક્ષા માગવા એ અસી-સીના રસ્તાઓ પર રખડતો અને નમ્રભાવે લોકોને વિનવતો કે પરમાત્મા ખાતર શાંતિપૂર્વક રહો અને પુણ્યાચરણ કરો. એ કોઈ દિવસ નહોતો હતો વ્યાખ્યાન કે નહોતો આપતો ઉપદેશ. એ તો જે કોઈ મળે એને વ્યક્તિગત પ્રાર્થના કરતો. લોકોના તિરસ્કારની પરવા કર્યા વિના એ લગની સાથે પોતાનું કાર્ય કર્યું જતો. કામજાનો એક લાંબો ઝેડોળ ઝખ્ખો એ પહેરતો. લૂપ્ત સૂકું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન ખાવાવાળા એ પ્રસન્નચિત્ત વૈરાગીનાં પવિત્ર વચનો હવે લોકોના આત્માને આંદોલિત કરવા લાગ્યાં. ઘણાને પોતાના અપવિત્ર પાપી જીવન તરફ ધૂણા પેદા થવા લાગી, કેંક હૃદયમાં એ વૈરાગીના અતુકરણની ઇચ્છા બાગી. પણ એ કામ સરળ નહોતું. પરિણામે ક્રાંતિસસના અનુયાયીઓની સંખ્યા બહુજ ધીમી વધી. એનો પ્રથમ શિષ્ય બર્નાર્ડ એક ધનિક વ્યાપારી હતો, ખીલે શિષ્ય પીટર એક વકીલ હતો. ક્રાંતિસસના કહેવાથી એણે પોતાની સારી મિલકત વેચીને ગરીબોમાં વહેંચી દીધી. હવે તો એ પ્રથમની માફક એકલો અટુલો નહોતો, પરંતુ પોતાના સાથીઓ સાથે પોરજિયુનકુલેના ઉપાસનામંદિરોમાં રહેવા લાગ્યો. ત્યારે એમની સંખ્યા બારની થઈ ત્યારે ક્રાંતિસે એના સંગઠનનો નિશ્ચય કર્યો.

નવીન ભિક્ષુ-સંઘની સ્થાપના કરવાના હેતુથી ઇ-

સાઇ જગતના ધર્માચાર્ય પોપની અનુમતિ 'ચેળવવા એ અને એના સાથીઓ રોમ ગયા. પ્રથમ તે આ ગામઠીઆ વેશધારી વિચિત્ર ફકીરને પોપ ઇન્નોસેન્ટ ત્રીજાએ ધૂત-કારી કાઢયો; પણ કહેવાય છે કે રાત્રે એને સ્વપ્નમાં દર્શાન થયું કે 'એ ઘેલો ફકીર તો ધર્મમંદિરને પતન-થી રક્ષી રહ્યો છે.' ખીજે દિવસે પોપે એની દરખાસ્ત સાંભળી. પોપની સલામાં સંઘની નિયમાવલિ પર વિચાર ચાલ્યો. કેટલાક સભ્યોએ શકા ઉઠાવી કે, આવા કઠોર નિયમોનું પાલન અશક્ય છે. પોપે ફ્રાન્સિસને કહ્યું કે 'તું તારું કાર્ય આગળ ધપાવ. એ સંઘ ઉન્નતિ કરશે તો એને વિધિપૂર્વક સ્વીકૃત કરવામાં આવશે. એ પ્રકારે ઇ. સ. ૧૨૧૯ મા ફ્રાન્સિસના લિજુ-સંઘની સ્થાપના થઈ, જે સંઘ આજે પણ વિદ્યમાન છે.

સંઘના નિયમો

'ઇશુના ઉપદેશોનું પાલન અને એના જીવનનું અનુ-કરણ' એ ક્ષેત્ર ફ્રાન્સિસે પોતાના સઘ સન્મુખ ધર્યું. સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું દારિદ્ર, બ્રહ્મચર્ય અને પરોપકાર એના નિયમો હતા. પ્રત્યેક લિજુએ ઘરખારનો, ધનસંપ-ત્તિનો તથા બંધુ-બાધવનો ત્યાગ કરવો પડતો. એ કિંમતી વસ્ત્ર પહેરી શકતો નહિ, ટાટનો કામજોજ માત્ર એનું વસ્ત્ર હોઈ શકે. સંઘનું ચણતર સ્વાભાવિક રીતે બંધુભાવ પર રચાયું. ફ્રાન્સિસ કહેતો કે જે ખીલથી મોટો થવા ઇચ્છે એને છાજે છે કે એની સેવા એનાથી અધિક હોય. મોટાઈ માપવાનું ફ્રાન્સિસનું કાટલું હતું 'સેવા.' પ્રત્યેક લિજુને માટે એ આવશ્યક હતું કે એ સ્વપરિશ્રમ વડે પોતાનો નિર્વાહ કરે. જે કામ ન કરે એ લોજન પણ ન કરે. જે કામને માટે જે લાયક હોય તે કામ એ કરે અને પોતાનું પેટ ભરે નગદ રૂપિયા લેવાની સર્વને મના-ઈ હતી, જેને કામ ન મળે એ લિક્ષા માગી શકતો.

કોઈ પણ પોતાની સાથે રોટી, રૂપિયા, પૈસા, પુસ્તક

કે ડાંગ રાખી શકતો નહિ. જે મળે તે ખાઈ લેા. કોઈ એક ગાલ પર તમાચો મારે તો એની સામે ખીલો ધરી લ્યો. તમારી પાસે જે કાંઈ હોય તે કોઈ માગે તો તેને હવાલે કરી દો. ધુરાઈનેા બદલો લલાઈથી વાળો. કોઈનું ખૂટું ન કરો. માંહિમાંહે કે અન્ય સાથે મોટાઈનેા ધમકાં ન રાખતાં સદા એમજ સમલો કે તમે નમ્રમાં નમ્ર સેવક છો. એ ભાવના વડે દીન, દલિત, રંક, તિરસ્કૃત, રોગી, કોઠિયા—સર્વની સહૃદય સેવા કરો. પોતાનાં પાપોનો સ્વીકાર કરો, ખીલનાં પાપોની ક્ષમા આપો, તપસ્યા કરો, પાપથી સદૈવ બચો અને સત્ય પંથ પર ચાલો. આ એના નિયમો હતા.

સંઘમાં કેવળ ખ્રિસ્તીઓજ દાખલ થઈ શકતા. સંઘનો એક નિયમ હતો કે જે કોઈ ઇગુના ધર્મ અને સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ ચાલશે એને સંઘમાંથી પદચ્યુત કરવામાં આવશે.

સાંસારિકતાનો પૂર્ણ ત્યાગ કરીને સંસારમાં જઈ સંસારની સેવા કરો, સાધનજ સિદ્ધિનું અંગ છે. એકલા માટે ખીલ કોઈ પુરસ્કારની—કૃપાની આશા ન રાખો ! દેવો લબ્ય આદર્શ ! ગીતાના કર્મણ્યે વાધિકારસ્તે મા ફલે પુ કદાચન । એ સૂત્રનું કેટલું સુંદર અનુકરણ ! આ ભાવનાઓથી પ્રેરિત કરીને ક્રાન્સિસે સૌ લિલુકોને વિવિધ સ્થળોએ ઉપદેશ કરવા મોકલી દીધા. ઇટાલીમાં ધાર્મિક નવજીવનનો પ્રારંભ થયો. ક્રાન્સિસ પોતે અન્ય લિલુકોની માફક સાર્વજનિક સ્થળોએ અને પ્રાર્થનામંદિરોમાં જઈને ઉપદેશ આપવા લાગ્યો. એનામાં બાહ્ય આકર્ષણ બિલકુલજ નહોતું. નાતું કદ, દુર્બળ દેહ, પહોળાં બેટાળ વસ્ત્ર ! પરંતુ બોલતી વખતે એનું આધુ' શરીર કોઈ આધ્યાત્મિક શક્તિથી જોતપ્રોત થઈ જતું. એની ભાષા સરળ હતી; એ લોકોની ભાષામાંજ બોલતો. એનો અવાજ સૂરીલો હતો અને ભાવ પ્રમાણે એ સ્વરમાં ભ્રમ આવતું. એના શબ્દો શ્રોતાઓના હૃદય સુધી પહોંચી

જતા અને સીધા એમના આત્માને સ્પર્શતા. લાપણુ આપતી વેળા એ એટલો તો તક્ષીન રહેતો કે એને એનું જરા પણ લાન ન રહેતું કે શ્રોતાઓની સંખ્યા મોટી છે કે માત્ર બે-ચારની !

પ્રથમ ક્રાન્સિસસને ઇરાદો લિહુઓને રહેવાનું કોઈ સ્થાન બનાવવાનો નહોતો; એના જીવનનો આદર્શ આખા સંસારમાં ધૂમી ધૂમીને ધર્મનો પ્રચાર કરતા રહેવાનો હતો. પછી એમને નિવાસસ્થાનની આવશ્યકતાજ ક્યાં ? પણ જ્યારે લિહુઓની સંખ્યા વધવા માંડી અને ક્રાન્સિસસને લાગવા માંડ્યું કે એમને બહાર મોકલતાં પહેલાં સ્વેચ્છિત હારિદ્ર અને આત્મસંયમ આદિના જીવનથી પરિચિત કરાવવા આવશ્યક છે, ત્યારે એને આશ્રમનો પ્રબંધ કરવો પડ્યો. જંગલની વચ્ચેમાં પોતાના પરિચિત પોરજિયુનકુલેની નજદીકમાં નાની નાની ઝુંપડીઓ બનાવીને લિહુઓ રહેવા લાગ્યા. પ્રચારકાર્ય ઉપરાંત ક્રાન્સિસસ નવ-દીક્ષિત લિહુઓ પર દેખરેખ પણ રાખતો. એનો એ આશ્રમ કેવળ ઈશ્વરભજન, આત્મચિંતન અને કઠોર આત્મસંયમનું જ કેન્દ્ર નહિ; પણ ઉદ્યોગમંદિર પણ હતો. ત્યાં આજસને ક્યાંયે સ્થાન નહોતું. અવકાશના સમયે લિહુઓ કંઈ ઉદ્યોગ-ધંધો કરતા. લોજનને માટે એ મજૂરી કરતા; એ ન મળે તો લીખ માગતા. એ રીતે જે કંઈ મળે તે એ બધા સાથે મળીને ખાઈ લેતા.

ધર્મપ્રચાર કરતો એ લિહુગણ અલગ અલગ શ્રામે અને પ્રાંતોમાં ધૂમતો, પરંતુ સાલભરમાં એક વાર સંઘના સમસ્ત લિહુઓ કોઈ એક નિર્દિષ્ટ સ્થાન પર સમ્મિલિત થતા. એથી એમને આપસ આપસમાં મળવાનો અને પ્રવચન-સંઘની પ્રવૃત્તિ સંબંધી પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાનો અવસર મળતો.

ક્રાન્સિસસનું જીવન તો લગવાન ઇચ્છુના રંગમાં રંગાયું હતું. સારા જગતને એ એવ લાવનાથી બેતો. કોઢિયા કે

દુઃખિતોને માટે-સંસારના દુઃખમોચનને માટે પ્રભુ ઈશુએ કેવાં કેવાં કષ્ટો સહન કર્યાં હતાં એનું એને સ્મરણ થતું. એ કદી પણ વૃક્ષોને ઉખેડતો નહિ. એ કોઈનો તિરસ્કાર કરતો નહિ. કોઈ ભિક્ષુએ એક વેળા કહ્યું કે 'ચોર તથા ડાકુ તો તદ્દન નકામા માણસો છે; એમના પર ધર્મનો પ્રભાવ જ નથી પડી શકતો.' ત્યારે ક્રાન્સિસે તરત જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો હતો કે 'પહેલાં એને સાદર આશ્રમમાં ખેલાવો, પ્રેમપૂર્વક અને પેટભર લોજન કરાવો, એની સાથે લાઈના સરખો વર્તાવ કરો, પછી એને પવિત્ર ઉપદેશ સંભળાવો અને વિનવો કે એ પોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે.' ભિક્ષુઓએ આ અખતરો અજમાવ્યો, અને કેટલાયે ચોરડાકુઓનું ધર્મશીલ પુરુષોમાં પરિવર્તન નિહાળ્યું.

ભિક્ષુણી સંઘ

'ક્રાન્સિસી ભિક્ષુણી સંઘ'ની સ્થાપના એક મહાન રસમય દિવ્ય પ્રેમથી સંબંધ છે. દેવી કલેયર અસીસીના એક ઉચ્ચ કુળની અઢાર વર્ષની કુમારિકા હતી. એ કાળે જે શિક્ષણ સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત થતું એ એને મળ્યું હતું. એને સાહિત્ય, સંગીત તથા પ્રકૃતિ સાથે પ્રીતિ હતી. ધર્મ પ્રતિ એને લક્ષિત હતી. એના પિતા વિવાહ માટે આગ્રહ રાખતા, પરંતુ કલેયરનો આત્મા સ્વતંત્ર કાર્યક્ષેત્ર શોધી રહ્યો હતો. ક્રાન્સિસની કીર્તિ એના કાન સુધી પહોંચી. એણે એનો ઉપદેશ સાંભળ્યો અને સમજી કે, એજ પથપ્રદર્શકને માટે એનો આત્મા આજ્ઞપર્યંત વ્યથ્ર હતો. એ તો સ્પષ્ટ હતું કે, કલેયર સંન્યાસિની બનવાની વાત કાઢે તો એના સંબંધીઓ એનો સખત વિરોધ કર્યા વિના ન જ રહે. ક્રાન્સિસે કલેયરની સ્થિતિ સંબંધી બળર સાંભળી અને એને મળ્યો. પછી એ પોતાની એક કાકીની સાથે ગુપ્ત વેશે ક્રાન્સિસ પાસે આવતી રહી. ક્રાન્સિસના આત્માએ કલેયરને જીતી લીધી. ઈ. સ. ૧૨૧૨ ના માર્ચ માસની અઢારમી તારીખે રાત્રે

એ કુમારીએ ચોર દરવાજાથી પોતાના ગૃહનો ત્યાગ કર્યો. પોરબિયુનકુલેમાં ક્રાન્સિસ અને એના સાથીઓએ એનું સ્વાગત કર્યું. એ રાત્રિએ કલેયરે લિક્ષુણીનું વ્રત લીધું અને ક્રાન્સિસે ખુદ પોતાના હાથે એના સુંદર કેશ કાપ્યા. પ્રાતઃ-કાળે એને લિક્ષુણીઓના એક મઠમાં મોકલી દેવામાં આવી. ધનિક અને કુટુંબગૌરવમાં મસ્ત એનાં કુટુંબીઓએ એને ઘેર પાછી લાવવા ભારે પ્રયત્ન કર્યા, પરંતુ એ દેવી દઢ રહી. ધીમે ધીમે અસીસીની અનેક મહિલાઓએ લિક્ષુણી-વ્રત ગ્રહણ કર્યું. સંત ડામિયનના મંદિરને મળતા એક મકાનમાં એમને માટે આશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યો. પૂર્વ સ્વેચ્છિત દારિદ્ર સિવાય લિક્ષુણી સંઘ માટે ક્રાન્સિસે અન્ય કોઈ નિયમ ન બનાવ્યા; પરંતુ ક્રાન્સિસ અને લિક્ષુઓના ઉદ્દાહરણથી કલેયરે લિક્ષુણીઓનું શુકૃતવ્ય છે એ સમજી લીધું હતું. આશ્રમના સાન્નિધ્યમાં શાકભાજીનો એક બગીચો હતો. એની ઉપજમાંથી તથા લિક્ષુઓ દ્વારા આવતા અન્ન-માંથી લિક્ષુણીઓનો નિર્વાહ ચાલતો. ક્રાન્સિસના સિદ્ધાંત-ાનુસાર કલેયરે લિક્ષુણી સંઘના નિયમો ઘડ્યા અને વિરોધીઓની સાથે પરામર્શ કરી પોપની અનુમતિ મેળવી. લિક્ષુ-સંઘ અને લિક્ષુણી-સંઘ એ ક્રાન્સિસની કુટુંબની બે શાખાઓ છે. કઠોર ત્યાગ અને તપના એ જીવનમાં એમને એકબીજા તરફથી શાંતિ અને આશ્વાસન મળતાં. કલેયરે સમાજમાં કાન્તિ મચાવી દીધી. કેટલીયે કુમારીઓએ પોતાના જીવનને ભગવાન ઈસુની સેવામાં સમર્પિત કર્યા અને વિવાહિત ત્રીઓએ સંયમનું શિક્ષણ લીધું.

આ સમયે ઇસાઈ ધર્મના પ્રવર્તક ઇશુ ખ્રિસ્તની જન્મભૂમિ બેલેસ્ટાઈન પર મુસલમાનોનો અધિકાર હતો. ઇસાઈઓને એ હુમલાં સાલ્યા કરતું. પોપની ઉક્કેરણીથી એમણે મુસલમાનો સાથે ધર્મયુદ્ધ (ક્રુઝેડ) આરંભ્યું. જે મહાત્માએ સંસારનાં પાપના વિમોચનાર્થે પોતાના પ્રાણનો બલિ દીધો હતો, એ મહાત્માની અનુયાયી કહેવડાવનાર ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ વિધર્મી યત્રુઓ સાથે તલવાર ઉપાડી

પોતાના ધર્મની રક્ષા કરવા ઇચ્છતી હતી. રોમમાં ઇસાઈ ધર્માધ્યક્ષો અને અધિકારીઓની મહાસભા મળી. ક્રાન્સિસ એ સભામાં હાજર હતો. પોપે સર્વને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે તીર્થસ્થાનોની રક્ષાએ મુસલમાનો પર ચડાઈ કરવામાં આવે અને સાથે સાથે ધર્મમુધારના કાર્યનો પણ આરંભ કરવામાં આવે. ધાર્મિક નવજીવનનો મુખ્ય પ્રેરક ક્રાન્સિસ એ મતનો હતો કે, પ્રભુ ઇસુનો સંદેશ સર્વ મનુષ્યમાત્રને-ખસુસ કરીને ખ્રિસ્તી નહિ એવા જીવાત્માઓને-પહોંચાડવો, એ ઇસાઈઓનું પરમ કર્તવ્ય છે. સાથે તે એ પણ જાણતો હતો કે, શત્રુ અગર વિરોધીની સાન ઠેકાણે લાવવાને એનું શિર ધડથી જુદું કરવાની આવશ્યકતા નહોતી. આધ્યાત્મિક અસ્ત્રોની ઉપયોગિતા એ ધરાધર સમજ્યો હતો. મુસલમાનોનાં હૃદય પર વિજય મેળવી એમને ઇસાઈ ધર્મનું રહસ્ય તેમજ મહત્તા સમજાવવામાં જ સાચો અને સ્થાયી વિજય સમાયો હતો. જો ક્રાન્સિસનું આ મંતવ્ય જગતે સ્વીકાર્યું હોત તો એ કેટલાંયે લયંકર યુદ્ધોની ઝાળથી બચી શક્યું હોત અને એની તવારીખ આજે જુદી જ રીતે લખાઈ હોત.

ઇ. સ. ૧૨૧૬ ની શરૂઆતમાં પોતાના તેર સાથીઓ સાથે ક્રાન્સિસે પૂર્વ તરફ પર્યટન આદર્યું. ક્રાન્સિસના જીવનમાં આ પ્રસ્થાન એક અતિ મહત્વનો બનાવ છે. એ મિસર પહોંચ્યો. ત્યાં ઇસાઈઓને મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ જમ્યું હતું. ઇસાઈ ફ્રાન્ક 'ડમિયારા' નામના નગરને ઘેરો ધાલી પડી હતી. એ છાવણીમાં ક્રાન્સિસે જઈને શું જોયું? ધર્મયુદ્ધ લડવા આવેલા આ સૈનિકોમાં ધાર્મિક લાવના કે પ્રેરણાનો કેવળ અભાવ હતો! એ સૈનિકો કાં તો લૂંટવા, અત્યાચાર કરવા કે વ્યભિચાર કરવા આવ્યા હોય એમ ક્રાન્સિસે જ્યારે જોયું ત્યારે તો એને સખત આઘાત થયો; ધર્મને નામે ચાલતા એ પાખંડની પોકળતાનો પ્રતીકાર થતાં એનો આત્મા કકળી ઉઠ્યો! ક્રાન્સિસે તો સાફ કહી દીધું કે આવા લોકો કોઈ દિવસ

વિજયી નીવડતાજ નથી. લોકોએ તો એની વાત હાંસીમાં ઉડાવી. ફ્રાન્સિસ બ્યારે કોઈ નિશ્ચય પર આવતો ત્યારે એને કોઈ વારી શકતું નહિ. ફ્રાન્સિસે સુલતાનની છાવણીમાં જઈ એને ધર્મોપદેશ સંભળાવવાનો નિરાધાર કર્યો. સુલતાને તો ફરમાન સુણાવ્યું હતું કે જે કોઈ ઇસાઈઓનાં કપાએલાં શિર લાવશે એને માથા દીઠ એક એક સોના-મહોર બક્ષિસ આપવામાં આવશે. આ સંજોગોમાં સુલતાનની છાવણીમાં જવાની કોઈ પણ ખ્રિસ્તીની જગર, મોતના મોંમાં જવાની ચેષ્ટા સમાન હતી. એ પ્રકારના આદર્શોના નિશ્ચય કાયમ રહે છે: કા તો અડગ વીરનો કે કાં તો પાગલનો ! કાયરનો નિશ્ચય કદી કાયમ રહેલો જણાયો નથી. ફ્રાન્સિસ કાયર તો નહોતો પરંતુ એ પોતાના પાગલપણામાંથી જરા ચે ન ડગ્યો. ધર્મને માટે સહર્ષ આત્મબલિ દેવો એ તો ઇશુનો જ પથ; એનું અનુકરણ એ એના અનુયાયીઓનું પરમ કર્તવ્ય ! માત્ર એકજ સાથીને લઈને એ મુસલમાનોની છાવણીમાં જઈ પહોંચ્યો. સૈનિકોએ એને પકડીને સુલતાનના દરબારમાં ખડો કર્યો. ફ્રાન્સિસે સુલતાનને કહ્યું કે 'હું તો તમને ઇશુનો સંદેશ સંભળાવવા આવ્યો છું.' આ વિચિત્ર નિર્ભય વૈરાગીને જોઈને સુલતાનને ખૂબ આશ્ચર્ય તો થયું, પરંતુ એ હુકમનનો ગુપ્તચર હોય એવી શંકા તો તત્કાળ વિલીન થઈ ગઈ. ફ્રાન્સિસના વ્યક્તિત્વ અને નીડર પ્રસ્તાવની કંઈ એવી અસર સુલ્તાન પર પડી કે એણે ધર્મોપદેશ માટે અનુમતિ આપી. સુલતાનના ભયોદરબારમાં એણે લવલેશ સંકેત વાના ઇશુનો સંદેશ સંભળાવ્યો. અલગત, સુલતાને ફ્રાન્સિસનું સ્વાગત કર્યું, પરંતુ એ એના સંદેશનું સ્વાગત કરવા તૈયાર નહોતો. એણે પોતાના મજહૂબ છોડવા ના પાડી. ફ્રાન્સિસે ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે સાચો ધર્મ કયો એનો નિર્ણય કરવા અગ્નિપરીક્ષાનું સૂચન કર્યું. એણે કહ્યું કે 'મારી માથે મુસલમાન પ્રતિનિધિ અગ્નિપ્રવેશ કરે અને જે અક્ષત

બચી જાય એના ધર્મને સાચો માનીને પ્રતિપક્ષીએ તેનો સ્વીકાર કરવો.' પરંતુ એ શરતનો કોઈએ સ્વીકાર ન કર્યો. ક્રાન્સિસ આગ્રહી હતો. એણે આગળ વધીને એ પણ સૂચવ્યું કે એ પોતે એકલો અગ્નિપ્રવેશ કરે અને જો બચી જાય તો સુલતાને ઇસાઇ ધર્મનો અંગીકાર કરવો. એનો એ પ્રસ્તાવ પણ ન સ્વીકારાયો; પણ પરિણામ એ આગ્રહ કે, સુલતાનને મન ક્રાન્સિસની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ વધી અને એના તરફ માનની લાગણી પેદા થઈ. સુલતાને એને ખુશ કરવા બહુમૂલ્ય ઉપહાર દેવા ઇચ્છા કરી; પણ આ વૈરાગીને ઉપહારની શી કિંમત ? એણે એ સ્વીકારવા ના પાડી. માત્ર બહુલાભાં એણે એક યાચના કરી કે, સુલતાન ઇસાઇ કેદીઓને સારી રીતે રાખે. સુલતાને એ યાચનાનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો અને ક્રાન્સિસને વિદાય દીધી. એને જીવતા પાછો ફરેલો જોતાં ઇસાઇ સૈન્યના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. કેટલોક વખત એ છાવણીમાં રહ્યો અને એ દરમિયાન એણે સૈનિકોનાં દુર્વ્યસનો મટાડવાને સખત મહેનત કરી. ત્યાંથી એ તીર્થયાત્રા કરવા 'પલેસ્ટાઇન' ગયો. કેટલાયે દિવસ સુધી એણે સીરિયામાં પરિભ્રમણ કર્યું અને ધર્મનો પ્રચાર કરતો રહ્યો. અહીં એને ઇટાલીથી સમાચાર મળ્યા કે, લિક્ષુસંગ્રહાયની અવસ્થા અતિ શોચનીય બની રહી હતી. લક્ષ્મીએ પોકાર કર્યો કે 'જીવતા હો તો આવીને સંઘને બચાવો.' એ સંદેશ મળતાંજ ક્રાન્સિસ પહેલી નાવમાં નીકળીને ઇટાલી પહોંચ્યો.

પુનઃ ઇટાલીમાં

પોપ અને જનતાના સહયોગ વડે ક્રાન્સિસ લિક્ષુસંઘની વૃદ્ધિ કાયમ હતી; પરંતુ પોતાની ગેરહાજરીમાં સંઘના સંચાલન માટે ક્રાન્સિસે જે અધ્યક્ષોને નિયુક્ત કર્યા હતા, એના નેતૃત્વ હેઠળ લિક્ષુગણ, સંઘના પ્રાથમિક કઠોર આદર્શોથી અલિપ્ત થવા લાગ્યા. ઇટાલીમાં તે

એવી ગપ પણ ઊડી રહી હતી કે, મુસલમાનોએ ક્રાન્સિસનો ઘાત કર્યો હતો. જ્યાં ભિક્ષુગણને પ્રચારકાર્યમાં મુશ્કેલી નડતી ત્યાં અધ્યક્ષલોક એમને હિંમત રાખવાને પ્રોત્સાહન તો કયાંથીજ આપે ? ઉલટું પોતે 'સર્ચ' નું રક્ષણ ચોધતા. સંઘના સંગઠનમાંથી સમતા ને ભ્રાતૃભાવ દૂર યઇ રહ્યાં હતાં. પરિવાજક જીવનનું મહત્ત્વ ધરી રહ્યું હતું. ભિક્ષુઓને માટે મોટા મોટા મહાલયો બની રહ્યા હતા. ક્રાન્સિસના જે ભક્તો આ નવીન પરિવર્તનોનો વિરોધ કરતા એમનું અધ્યક્ષો તરફથી હમન ચતુ અને સંઘમાંથી એમને બરતરફ કરવામાં આવતા.

બોલોનામાં ભિક્ષુઓને રહેવા માટે સંઘ તરફથી એક વિશાળ મઠ બાંધવામાં આવ્યો હતો. ભિક્ષુગણ ત્યાં ઉપાસકગણ ત્યાં ઉત્સવ ઉડાવી રહ્યા હતા. સ્ત્રીવામાં ક્રાન્સિસ ત્યાં જઈ ચડ્યો. દુઃખ અને ક્રોધથી ઇલકાને હૃદયે એણે કહ્યું કે 'આ વિશાળ ભુવન કોઈ રીતે દરિદ્રતા-દેવીના ઉપાસકોને ચોભા આપતું નથી; આવા મહાલયોમાં ભિક્ષુઓએ રહેવું એ અધિષ્ઠાત્રી દેવીને ઠલકિત કરવા સમાન છે. એણે તત્કાલ એ ભુવન ખાલી કરવાની આજ્ઞા દીધી. ઊમાર લોકોને પણ એણે ત્યાં ટકવા ન દીધા. ભિક્ષુઓ દ્વારા. સ્વેચ્છા-દારિદ્ર્યની નરહોદનનો આ બનાવ પ્રથમજ હતો; સાથે સાથે ભિક્ષુઓ પ્રથમ ક્રોધિત યજ્ઞને વાતો કરવાનો સંત ક્રાન્સિસના જીવનમાં એ પ્રથમ અને અંતિમ અવસર હતો.

એના 'નામપત્ર'માં એ દેખાડ્યું હતું કે, પ્રત્યેક સાચા ઇસાઈએ કોઈ નહિ ને કોઈ પ્રકારે ધાર્મિક જીવન જીવવું જોઈએ; પરંતુ પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને દરિદ્રતા અને સેવાનું કઠણ વ્રત લેવું સર્વને માટે સુલભ નહોતું; છતાં પણ ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષો એવાં હતાં કે જેમના હૃદયને આ નવીન સંદેશે સ્પર્શ કર્યો હતો અને જે ગૃહસ્થાશ્રમ-માં રહેવા છતાં એના આદેશો અનુસાર આચરણ કરવા ઇચ્છતા હતા. કાર્ડિનલ ઉગોલિનોની સલાહથી ક્રાન્સિસે એવા સંસારીઓનું પણ સંગઠન કર્યું. એમને માટે નિયમો ઘડવામાં આવ્યા. સાદાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાં, અવારનવાર વ્રત ઉપવાસ કરવાં, સંયમથી રહેવું, વાસનાઓને ઉત્તેજિત કરે એવા ખેલ, તમાશા અને ઉત્સવોનો પરિત્યાગ કરવો, પુરોહિતો સન્મુખ પોતાનાં તમામ પાપોનો એક-વાર કરવો, પાડોશીઓની યથાસંભવ સેવા કરવી, નમ્રતા અને પવિત્રતાથી રહેવું, સાદી રીતે અને કરકસરથી રહીને ગરીબોને ઠાન કરવું, ઇત્યાદિ આ 'સંસારી-વૈરાગી'નાં કર્તવ્યો હતાં. આ ઉપાસક મંડળને 'પશ્ચાન્તાપ કરવાવાળા'નો સંઘ કહેવામાં આવ્યો. તેઓ ક્રાન્સિસી આદર્શના ઉપાસક હતા છતાં એમણે લિલુજીવનનો અંગીકાર નહોતો કર્યો. વીતરાગ લિલુજીવન ધરવું વીર સૈન્ય હતું તો ઉપાસકો એની શાંત પ્રજ્વલ! સાધારણ મનુષ્યોનાં સામાજિક કર્તવ્યો અને બંધનોને લક્ષમાં લઈને ક્રાન્સિસે ગૃહસ્થાશ્રમને સદાચારનું કેન્દ્ર ધનાબંધું. ઉપાસકોની સંખ્યા પણ ઝડપથી વધવા લાગી. એ ઉપરથી એ અનુમાન કરી શકાય કે, એક ત્યાગી યોગીના ઉપદેશોને સમાજજીવન પર કેટલો પ્રભાવ પડે છે. પ્રસિદ્ધ ક્રાન્સિસી રાજા સંત લૂઈ તથા ઇટાલીનો વિશ્વવિખ્યાત કવિ ડાંટે ક્રાન્સિસી ઉપાસકમંડળના સભ્યો હતા.

દુઃખના દિવસો

મુસલમાનોની વચ્ચે જઈને ક્રાન્સિસે આશા રાખે-

લી છે, કાં તો એને સંકળતા મળશે કે કાં તો એ શહીદ
બનશે. એની એ ઇચ્છા તો પૂર્ણ ન થઈ; ઉલટું એ
સીરિયાથી આવ્યો ત્યારે રોગગ્રસ્ત થઈને આવ્યો. ઇટાલી
આવીને જોયું કે એના સંપ્રદાયના જ લોકો એના આ-
દર્શોનો વિરોધ કરી રહ્યા હતા. આ વિશ્વાસઘાત અને
શારીરિક વ્યાધિઓએ એને ક્ષીણ કરી દીધો. જે આત્મિક
આનંદ અને સ્વાતંત્ર્યથી એણે પોતાનું 'મિશન' (જીવ-
નકાર્ય) શરૂ કર્યું હતું એ સર્વ અલોપ થયું. દુઃખ અને
નિરાશા સાથે એ દૂર એકાન્ત આશ્રમોમાં-અજ્ઞાતવાસમાં-
રહેવા લાગ્યો. જેવી કલેચર તથા લિશુણી સંઘને પણ
મળવું એણે ત્યજી દીધું.

એ વિરોધ ઉપર પોતાની સહૃદયતા વડે વિજય
મેળવવા ઇચ્છતો હતો. શાંતિ અને જ્યોતની શોધમાં
એ ગાઢ વનોથી ઘેરાયલા, આત્માને આનંદ અને બળ
આપનારી પ્રાકૃતિક શોભાથી પરિપૂર્ણ રેનેટિઓ પર્વતના
શિખર પર એક મિજાન શુક્રમાં રહેવા લાગ્યો. અહીં
એ કઠોર ઉપવાસવ્રત, નિરંતર ઇશ્વરારાધના અને ચિંતન
વડે કર્તવ્યપથ શોધતો. અંતે એણે નવા નિયમો ઘડ્યા.
ઈ. સ. ૧૨૨૩ માં પોપ હોનોરિયસે એને પોતાની સંમ-
તિની મહોર દીધી; અને લિશુ-સંપ્રદાયે પણ એનો
અંગીકાર કર્યો.

વ્રથુનું ચિહ્ન

સંત ક્રાન્સિસનું જીવન અલૌકિક અનુભવો અને
અમલકારિક ઘટનાઓથી ભરેલું છે. એના ચરિત્રકારો કહે
છે કે, કેટલાયે લોકોને એણે સ્પર્શમાત્રથી કે આશી-
ર્વાદ દ્વારા રોગમુક્ત કરી દીધા; કેટલીયે વાર એણે લોકો-
ના અંતરના વિચારો પિછાની લીધા. પશુપક્ષીઓ પણ
એના પ્રભાવને અધીન હતાં. એને આકાશવાણી સંભ-
ળાતી અને દિવ્ય શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર થતો. આ વાતોનો
ઉદ્દેશ્ય કરનાર ચરિત્રકારો એના સમકાલીન હતા એટલે

આપણે આધુનિક યુદ્ધિવાદના જમાનામાં પણ એનો આવ અવિશ્વાસ કરવાની હિંમત ન કરીએ; છતાં પણ યુદ્ધિવાદી અને જડવાદી જગત એ તરફ સંશયની નજરે જરૂર જોશે અને એનાં પ્રમાણ માગશે. એમાંની કેટલીક વાતોનું સમાધાન અને સ્પષ્ટાકરણ મનોવિજ્ઞાનના પંડિતો કરી શકે. મહાત્માઓ અને સિદ્ધોના જીવનમાં અનેક ચમત્કારિક ઘટનાઓ જોવામાં આવે છે. સંત ક્રાન્સિસ ઐતિહાસિક મહાત્મા હતો. આપણે વિશ્વાસ કરીએ કે ન કરીએ પણ ચમત્કારિક ઘટનાઓ—એની લખાયલી જીવનકથાઓને આધારે—એના જીવનનું એક અંગ ણની રહી છે. એટલે આપણું કર્તવ્ય તો એટલું જ કે અને તો આપણે એ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ; નહિતર એના ઉપર વિવેચન કરવું છોડી દઈએ. સંભવ છે કે, ભવિષ્યમાં માનવજ્ઞાનના વિકાસ સાથે—એ ઉન્નતિ પામતાં પામતાં—કોઈ કાળે એના ઉપર એ પૂર્ણ પ્રકાશ નાખી શકે.

ક્રાન્સિસના જીવનની સર્વથી અદ્ભુત અને મહત્વ-પૂર્ણ ઘટના મણના ચિર્નવાળી ઘટના છે, જેને સ્ટીગમાટા કહેવામાં આવે છે. ગગનચુંબી શિખરોથી ઘેરાયલાં અલ-વનોની ટોચ પર એકાંત કુટિરમાં કેવળ એક સાથીની સાથે ક્રાન્સિસ કઠોર તપ, આત્મચિંતન અને ઈશ્વરભજન-માં સમય ગાળી રહ્યો હતો.

એક દિવસ એ ઘુંટણીએ પડીને ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવામાં લીન હતો ત્યાં એણે શું જોયું ? કોઈ એક વિચિત્ર જીવ આકાશ તરફથી એના તરફ ઉડીને આવતો હતો. પાસે આવતાં એણે જોયું કે એ મનુષ્યની આકૃતિવાળો ફિરસ્તો હતો. એનું શરીર ‘કાંસ’ પર બાંધેલું હતું. હાથ આગળ નીકળ્યા હતા, ન્યારે પગ એક પર બીજે રાખેલો હતો. એના મુખ પર અલૌકિક સૌંદર્ય હતું, કિન્તુ દુઃખની છાપ અકિત હતી. એને દેખતાં જ ક્રાન્સિસનું હૃદય દુઃખથી વિદીર્ણ થઈ ગયું. ફિરસ્તાએ એને અનેક

ગૂઠ તરવેા સમબળવ્યાં અને પછી અંતર્ધાન થઈ ગયેા. પ્રથમ તો ક્રાન્સિસને ભય લાગ્યેા, પણ શીઘ્ર એ આનંદ અને આશ્ચર્યમાં ફેરવાઈ ગયેા. એ મંત્રમુગ્ધ અવાક થઈ રહ્યેા. પોતાના શરીર પર દષ્ટિપાત કરતાં એણે જોયું કે પોતાના બન્ને હાથ અને પગ પર ઘાનાં ચિહ્ન હતાં, જ્યારે છાતી પર ભાલાની ચોટનું નિશાન હતું. એવાં ચિહ્નો ક્રાસ પર ચઢેલા શહીદ ઇસુના શરીર પર હતાં.

ક્રાન્સિસના જીવનનું આરાધ્ય ધ્યેય એ હતું કે, સંસારની માપ-મુક્તિના પ્રયાસમાં પ્રભુ ઇસુના પંથનું અનુસરણ કરતાં કરતાં પ્રાણની આહુતિ દઈ દેવી. એનાં અવિશ્રાંત જીવનમાંથી સદૈવ એજ ધ્વનિ નીકળતો રહ્યો કે 'મેં એટલેા ત્યાગ નથી કર્યો, મેં એટલી સેવા નથી કરી, મેં એટલાં કષ્ટો નથી સહન કર્યાં, કે જેથી હું ઇસુનો સાચો ભક્ત થઈ શકું.' એ આશા એને મુસલમાનોની વચ્ચે લઈ ગઈ હતી, પણ એ કાંટાળા તાજનો ઉપલોકતા ન બની શક્યેા. એનો આત્મા અંતિમ અને પરિપૂર્ણ ઉત્સર્ગને માટે વ્યગ્ર રહેતો. એજ 'સ્ટીગમાટા'ની રહસ્યમય ઘટનાનું મહત્ત્વ છે. ફિરસ્તો એ ક્રાસ પર લટકેલા ઇસુનો આભાસ હતો. એના દ્વારા ક્રાન્સિસના શરીરમાં અંકિત થયેલા ઘાનાં ચિહ્નો એ દેખાડે છે કે 'પરમાત્માએ તારા સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણનો સ્વીકાર કર્યો છે, તને ક્રાસના ભારવહનનો અધિકારી માન્યો છે; એટલે કે તને પોતાના શરણમાં લીધેા છે. સંત બોનેવેદુરાએ આ ઘાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ક્રાન્સિસના પૂર્ણ આત્મિક વિજયનું ખાલ ચિહ્ન હતું.

અંત

ઘાના ચિહ્નવાળી ઘટના ખાલ—કંઈક અંશે એના પરિણામે ક્રાન્સિસનું શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત રહેવા લાગ્યું. હાથ, પગ અને બગલના ઘાને લીધે એને ચાલવા અગર ફરવાના કામમાં બહુ પીડા થવા લાગી. એ પછી તો

એને નેત્રરોગ પણ થયો, જેથી એની દૃષ્ટિ ક્ષીણ થવા લાગી; છતાં એનો આત્મા તો વિજયોલ્લાસ વડે પ્રકુલ્લિત-જ રહેતો. શારીરિક વ્યાધિઓને કારણે એ ગધેડા પર સવારી કરીને પ્રચારને માટે ધૂમતો. જ્યારે એનો નેત્ર-રોગ વધી ગયો અને શરીર લાચાર બની ગયું ત્યારે કાર્ડિનલ ઉગોલિનીએ ઉપચાર માટે એને સિયના બોલાવ્યો; પણ રસ્તામાં એની હાલત એટલી બગદી ગઈ કે ડેટલોક સમય એને કલેચરના આશ્રમમાં રોકાઈ જવું પડ્યું. અહીં અસહ્ય શારીરિક પીડામાં ક્રાન્સિસે પોતાનું મહાન કાવ્ય રચ્યું કે જે ‘સૂર્યગાન’ (કોન્ટીકલ ઓફ ધી સન)ના નામે ઓળખાય છે. એ મનુષ્યમાત્રના માતૃત્વ તથા ઈશ્વરના પિતૃત્વનું ગીત છે. એ ગીત વડે ઇટાલીની રાષ્ટ્રીય ભાષાના કાવ્યશાસ્ત્રનો પ્રારંભ થાય છે. એ પછી પણ ક્રાન્સિસે અનેક કાવ્યો રચ્યાં છે. લિક્ષુગણ એ ગાતાં ગાતાં ધર્મપ્રચાર કરતા.

આંખોના ઠઠને દૂર કરવાને માટે ચિકિત્સકોએ ગાલના ઉપરના ભાગને લોખંડના ગરમ સળીઆ વડે ડામવાની સલાહ આપી. એ કષ્ટપ્રદ ઉપચારનો સ્વીકાર કરતાં ક્રાન્સિસે કહ્યું હતું કે ‘હે ભાઈ અગ્નિ ! તું મારી સાથે ઠીક વર્તાવ કરજે.’ એનાથી કંઈ કાયદો ન થયો. એ પછી એના ખંને કાન ડામવામાં આવ્યા; પણ રોગ તો વધતોજ ગયો અને દૃષ્ટિ ક્ષીણ થતાં થતાં નષ્ટ થઈ ગઈ. શારીરિક શક્તિ પણ ગઈ. માત્ર આત્માનો ઉલ્લાસ એ ને એ રહ્યો અને ગીતરચના ન રોકાઈ ! જ્યારે રોગે ઉત્તરુપ ધારણ કર્યું અને મોંએ રક્તસ્ત્રાવ શરૂ થયો, ત્યારે લિક્ષુગણ સમજી ગયા કે ક્રાન્સિસનું મહાપ્રસ્થાન સમીપ આવી રહ્યું હતું. એ એને અસીસી લઈ ગયા. અસીસીએ પોતાના ‘મહાન વિજયી પુત્ર-મહાત્મા’નું સ્વાગત કર્યું. ત્યાર બાદ લિક્ષુગણ એને પોરજિંયુનકુલેના આશ્રમમાં લઈ ગયા. મૃત્યુશય્યા પર પડ્યાં પડ્યાં ક્રાન્સિસે લિહુ અને લિક્ષુધીઓને અંતિમ સંદેશ સંભળાવ્યો: ‘મારા

મૃત્યુને માટે કદી શોક ન કર્યો, સદૈવ પુણ્યાચરણ કરતો અને પૂર્ણ દારિદ્ર્યના વ્રતનું પાલન કરતા રહેતો. ' પછી પોતાને ખુલા મેદાનમાં જમીન પર સુવાડવાની લિધુઓને આજ્ઞા આપી. કેવળ એક કામળાના પહેરણ-ભર ક્રાન્સિસને લિધુઓએ બહાર કંતાન પર સુવાડ્યો. મૃત્યુ નિકટમાંજ હતું. ક્રાન્સિસે મૃત્યુને કહ્યું: ' બહેન મૃત્યુ ! હું તારું સ્વાગત કર છું.' પાસે જીલેલા વૈદને સંબોધી એ કહેવા લાગ્યો કે ' હું તો મૃત્યુને જીવનનું દ્વાર માત્રું છું.' એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૨૨૬ ના આકટો-બરની ચોથી તારીખે કેવળ ચૂમાલીસ વર્ષની વયે ક્રાન્સિસને સ્વર્ગારોહણ કર્યું.

ઇસાઈ સંતોમાં ક્રાન્સિસનું સ્થાન. સર્વથી અધિક સૌમ્ય સંત તરીકેનું છે. એને 'ઈસુના દર્પણ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એના જીવનના અનેક અંશોમાં પ્રભુ ઈસુનું જીવન પ્રતિબિંબિત થયેલું દેખાય છે. એ યુરોપનો સર્વથી પહેલો અને સાચો સામ્યવાદી ! એ સર્વથી મહાન તરવ સમજ્યો હતો કે સાચી સેવાને માટે સાચો અને પૂર્ણ ત્યાગ આવશ્યક છે. એ અહિંસાવાદી હતો; કારણ કે એ માનતો હતો કે, વિરોધથી નહિ પરંતુ આત્મિક પ્રભાવ, પરોપકાર અને ઉદાહરણથી ઉત્પન્ન કરાયેલી કાન્તિથીજ વાસ્તવિક વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. એ સાચો વિશ્વપ્રેમી હતો; કારણ કે સચરાચર જગતને એણે ઈશ્વરમય માન્યું ! એ સાચો કવિ હતો; કારણ કે એનાં કાવ્યોમાં આત્માનુ સંગીત હતું. એ એક સિદ્ધ હતો. ત્યાગ, કષ્ટસહન, સ્વેચ્છા-દાશિય, પરોપકાર વગેરે મહાન આદર્શોની જેવી કર્મમય ઉપાસના એણે કરી તેથી મહાત્મા ઇશુ પછી ઇસાઈ સંસારમાં કોઈએ કરી જાણી નથી.

એનું કાર્ય અમર છે. જે ધાર્મિક કાન્તિને એણે જન્મ આપ્યો એણે એના મૃત્યુ પછી પોતાનું કામ જારી રાખ્યું. જે સંઘનો એ જનક હતો એ સંઘ આજે જગત-

ના અનેક દેશોમાં વિદ્યમાન છે.

સંત ફ્રાન્સિસે જનતાના સાચા સેવકો માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. ૮૦૦ વર્ષ પછી હિંદમાં ખીલે એક સંત પણ એજ પોકારી રહ્યો છે કે સાચી સેવા કરવી હોય તેણે સર્વનો ત્યાગ કરીને-લેખ ધરીને-સેવા કરવા બહાર પડવું! ઈશુ, સંત ફ્રાન્સિસ કે મહાત્મા જેનો કહો તેનો પ્રભસેવાનો રાહ તો એકજ છે અને રહેવાનો. પ્રશ્ન માત્ર એકજ રહે છે-કે, પ્રભ એમને પૂજે છે કે એમનું અનુકરણ કરવા તૈયાર છે? જેટલી અનુકરણની-પૂજાની નહિ-એની તૈયારી, એટલી એમના ઉપદેશની સાર્થકતા! જગતના એ લેખધારીઓ ક્યારે યે આપણા વંદનના અધિકારી તો છેજ! સંત ફ્રાન્સિસને પણ એ વંદન હો!*

(‘માધુરી’ ના બે અંકોમાં પ્રોફેસર વેણીમાધવ અગ્રવાલજી એમ. એ. ના લેખોના આધારે લખાયેલો અને ‘કુમાર’ના એક અંકમાં ઉપાયેલો લેખ.)

* સંત ફ્રાન્સિસના જીવન પર બહુ પ્રચલિત ગ્રંથ તો મહાન આંગ્રજ લેખક જી. કે. ચેસ્ટરટનનું ‘સંત ફ્રાન્સિસનું જીવન’ છે; પણ વિશેષ તુલનાત્મક ને આધારભૂત એક ગ્રંથ હમણાં પ્રગટ થયો છે, એ ‘સાલ્વા લોરેલી’ નામના ગ્રંથકારનું ફ્રાન્સિસનું જીવન છે. આ સંતના જીવનનો બેડો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા જિજ્ઞાસુઓને એ પાંચવા ભલામણ છે.

३-महात्मा लूथर

(लेखकः—श्री. जनाईन लट)

किसीने ठीक कहा है कि मनुष्यजति का धतिहास, वास्तव में, संसार के महात्मा और वीर पुरुषों तथा उनके लडे लडे कामों का धतिहास है. महान् और वीर पुरुष ही मनुष्यजति के उद्धार और सच्चे नेता हैं; जैसे ही लोग अधिकारमय संसार को सूर्य समान प्रकाश देनेवाले हैं. वही मनुष्यजति की आत्मा हैं. उनके बिना मनुष्यजति निर्लम्ब है. वही संसार के लधा है. वही संसार के लडे लडे कामों का सूत्रपात करनेवाले और उद्धाररूप होते हैं. संसार में जो कुछ मनुष्यकृत या मनुष्य की कल्पनाशक्ति के अन्तर्गत है वह सभ, वास्तव में, महान् पुरुषों के विचार का निदर्शन या आदर्श मात्र है. महान् और वीर पुरुष संसार में जीजली की तरह यमक कर लडों में भी लन डाल देते हैं. वे अपनी विद्युच्छक्ति से मनुष्य की सुहादिली को विसी जिजली की आग में लला कर जैसे गरमी पैदा कर देते हैं जिससे जन-समुदाय तेजस्विता से यमक उठता है. प्रत्येक महान् पुरुष संसार में कोध न कोध उद्देश पूरा करने के लिये ही अवतार लेता है. गीता में लगवद्वाक्य ली है:-

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

यदि कृष्णु लगवान् का यह कथन सत्य है तो योरप में पन्द्रहवीं सदी, लगवान् को अपने इस वाक्य की पूर्ति कर दिखलाने का गहुत उपयुक्त समय था। उस समय योरप में दुष्टों के दलन और सत्पुरुषों की रक्षा के लिये तथा समस्त योरप पर धर्म की आड़ में, अत्याचार करनेवाले धूर्तों के पंजे से लोगों को छुड़ाने के लिये, लगवान् के एक अंश ने एक महान् आत्मा के रूप में अवतार लिया। ये महात्मा लूथर थे, जिनकी लुवनी आज डम पाठकों को बेंट करते हैं।

महात्मा लूथर की जन्मभूमि जर्मनी में ऐसलेणन नगर थी, जहां उस महान् आत्माने १० नवम्बर १४८३ ईस्वी में मानवशरीर धारण कर के अवतार लिया। यह एक दैवी गति थी कि ऐसलेणन को उसकी जन्मभूमि होने का सौभाग्य प्राप्त हुआ। लूथर के माता पिता एक भान में मजदूरी करते थे। वे मोडरा नाम के एक छोटे से गांव के रहनेवाले थे। एक दृष्टे वे ऐसलेणन नगर के एक मेले में गये। वहां लूथर की आसन्नप्रसवा स्त्री ने एक पुत्ररत्न को जन्म दिया। इसका नाम मार्टिन लूथर रक्खा गया। काल की गति जड़ी विचित्र है। कहां तो मार्टिन की जेथारी मा पति के साथ अपना हाता हुआ सूत मेले में जेयने और उसके भूह्य से लडे के कपडे मोल लेने आछ थी, कहां उस पर यह आपत्ति आछ ! उस दिन समस्त संसार में कदाचित् इस मजदूर और उसकी स्त्री से अधिक अलागे और गरीब मनुष्य गहुत कम होंगे; किन्तु यह इसी अलागे और निष्किंचन मजदूर का सौभाग्य था जे जैसे पुत्ररत्न को जन्मदाता हुआ, जिसने सूर्य के समान अपने पवित्र लुवन और उपदेशों के प्रकाश से

संसार के अधिकार को हार कर दिया. समस्त योरप भूर्भारता और अधर्म की जेड़ियों से छूटकारा पाने के लिये इस महान आत्मा की प्रतीक्षा कर रहा था.

महात्मा लूथर जिस उद्देश को पूरा करने के लिये इस संसार में पैदा हुआ था उसे उसकी पूर्ति के लिये यह बहुत आवश्यक था कि एक बहुत हीन, हीन और निष्किंवन मनुष्य के यहाँ जन्म ले कर लडकपन ही से तरु तरु के दुःख और कष्ट जेलने की शक्ति अपने-में उत्पन्न करते. छात्रावस्था में वे दरवाने दरवाने गीत गा कर और लीज भांग कर अपना गुनरा करते थे. दुःख, कष्ट और धन का अभाव उनके गिरसडवासी हो गये. संसार में कोई मनुष्य या कोई चीज उपरी त-डक लडक दिभा कर लूथर को मोहित नहीं कर सकती थी. असल और पदी चीजों में उन्हें लवन गिताना था, जे-भुनियाह और जूडी चीजों में नहीं. वे कुश्प और रोगी थे, किन्तु उनकी आत्मा बहुत ही उत्तम और जलवती थी. लडकपन ही से उनके बहुत तरु के कष्ट सहने पडे; परंतु याहे कितने ही कष्ट कथों न सहना पडता, कितनी ही विपत्तियों और विधनों का सामना कथों न करना पडता, यह वीर सत्य ही पर उटा रहा और समस्त संसार को ली सत्य की ओर लाने का धसने यत्न किया.

एक दैवी घटना ने लूथर के लवन को गिलकुल ही जदल दिया. यह घटना उसके एक परम मित्र जेले-किसस की मृत्यु थी, जो जीजली गिरने से हुआ थी. लूथर लडकपन ही से कुशाग्रभुद्धि था. अनेक विद्व-भा-धाओं के होते हुए ली विद्या पढने में उसने आश्चर्य-दायक उत्तमि की. उसका पिता उनकी असाधारण भुद्धि और विद्याभिरुचि देज कर उसे कानून पढने के लिये लेजना आहता था. लूथर की धरुजा जैसी न थी; पर

पिता की आज्ञा से वह कानून पढ़ने पर राज हो गया था. वह छस .संभय १६ वर्ष का था. जेक णार, छसी संभय, वह अपने मित्र के साथ अर्ट'स्ट' नामक नगर के जा रहा था. जण वे उस नगर के पास पहुँचे तण अकस्मात् उसके मित्र पर गिजली गिरी और वह लूथर के घेरां के पास गतप्राण हो कर गिरि पडा. अपने मित्र की छस अकस्मात् मृत्यु के देण कर लूथर के मन में तरह तरह के लाव उठने लगे.

उसने सोचा:-प्राणुमात्र का जीवन पानी के ज-पूले के सदृश क्षणिक है. वह देभते ही देभते नष्ट हो जाता है. हमारा जीवन ही जण अनित्य और क्षणिक है तण सांसारिक अल्पुदय, महत्त्व, गौरव, समृद्धिशाली राज्य और साम्राज्य पर भभता और धमंड करना मनुष्य की णहुत णडी नाहानी है. हम सण लोगों का, जे कालयक की यक्री में घिसे जा रहे हैं—मर्त्यधर्मा मनुष्यों में उथी से उथी पढवी के लिये लालायित होना णडी भूर्णता है. जण यह निश्चय है कि संसार के सण पदार्थ और लोग-विलास यार दिन की याँदनी के स-मान अनित्य और क्षणुलंगुर हैं तण छस लूलुलैया में पड कर नित्य और स्थायी पारमार्थिक विशुद्ध रत्न के जो देना कितनी भूर्णता है. जिस रत्न से लूषित हो कर हम परमेश्वर के प्रिय पुत्र णनने की प्रतिष्ठा के अधिकारी हो सकते हैं उस परमार्थ के छसके मुकाबिले उपेक्षा करना तो भूर्णता की चरम सीमा है.

लूथर के हृदय-सागर में जैसे ही विचारतरंग उठने लगे. छस घटना ने उसके लज्जत पर लहू का असर किया. उसने धर्मर के लजन और सांसारिक मनुष्यों के सुधार में अपने जीवन के अर्पण कर देने का पक्का छराहा कर लिया. माता-पिता और छष्ट मित्रों के हनर समझाने और विरोध करने पर भी उसने संसार के

लोग-विलास की कुछ सी परवा न कर जेक मठ में ल
कर संन्यास ले लिया.

संन्यास-ग्रहण

यह उसके अधिकारमय जीवन में पहला प्रकाश था. उसने अपने मन में सत्य के प्रकाश का अनुभव किया. धीरे धीरे उसका यह स्थिर अध्यवसाय और दृढ़ संकल्प सर्वसाधारण को विदित हुआ. वह सब्बे और धर्मिष्ठ संन्यासी की तरह सत्य की ओर में लग गया. परंतु उसकी आत्मा को शांति न मिली. उसके चित्त की उद्विग्नता और आत्मा की अशांति का घटना तो हर रहु; वह दिन पर दिन और भी बढ़ती गई. वह अभी गिलकुल नैसिजिया था. उससे मठ में अधिक परिश्रम कर के हासवत् रहना पड़ता था. इस बात से उसे तनिक भी दुःख न था; किंतु दुःख इस बात से था कि उस सब्बे और निष्कपट मनुष्य की आत्मा इस समय विश्वासहीन हो गई थी. प्रचलित इसाई धर्म से उसका विश्वास उठ गया था; उसके चित्त में यह समा गया था कि उसकी मृत्यु के पश्चात् वह अपने पापों के लिये नरक में डकेला जायगा. उसे इस बात पर विश्वास न था कि पापी मनुष्य की आत्मा किस तरह मत, उपवास और यम-नियमादि से पापों से छूट सकती है. इन विचारों ने उसके हृदय में गहरी तीव्र वेदना उत्पन्न कर के उसे पागल के समान बना दिया.

इस समय उसे जेक बहुत ही दुर्लभ वस्तु हाथ लग गई. यह जेक लाटिन भाषा की पाठगिर थी. पाठगिर को उससे पहले उसने कभी न देखा था. उसको उसने जठे ध्यान से पढ़ा. पढ़ने से उसे मालूम हुआ कि पाठगिर में उपवास आदि तथा यम-नियमादि का कदां जिक्र भी नहीं है; किंतु उसमें जे शिक्षा और 'उपदेश है' वे सब और ही तरह के हैं. पाठगिर

पढ कर उसने उससे यह आर निकाला कि मनुष्य ही आत्मा उपरी ढकोसले और ततोपवासादि से दुःख और पाप से मुक्त नहीं हो सकती; केवल पवित्र आचरण, शुद्ध और निष्कपट हृदय तथा लगवदाराधना से मुक्त हो सकती है. धीरे धीरे उसका यह विश्वास दृढ होता गया. गांधिल पर उसकी प्रगाढ लक्षित हो गई और यह कोई आश्चर्य ही नात नहीं; क्योंकि गांधिल ही ने उसके अधिकारमय हृदय में प्रकाश पहुंचाया और उसकी आंखें खोल दीं.

गांधिल पढने पर लूथर के हृदय का अधिकार गिलकुल दूर हो गया. लूथर अधिकार से प्रकाश में आ गया. उसका धर्म तरुण अधिकार से प्रकाश में आना-सरवशुषु का तमोशुषु पर, आत्मिक णल का शारीरिक णल पर, सत्य तथा न्याय का असत्य तथा अन्याय और दंड पर, ज्ञान तथा पांडित्य का भूर्भता पर विजय पाना था. यह उसके गौरवान्वित लुवन में णडी लारी घटना थी. अण उसकी आत्मा नित्य नित्य शांतिमय और ज्ञानमय होती हुई उन्नति करती गई; अपने पुद्धिवैभव तथा प्रशंसनीय गुणों से वह अपने मठ तथा देश में दिन पर दिन आदर और सन्मान पाता गया; और संसार का उपकार करने के लिये धीरे धीरे वह अधिकाधिक उपयोगी होता गया. जिस मठ में लूथर रहता था उसके मुभिया ही उस पर गहृत श्रद्धा और विश्वास था. उसने लूथर के मठ के काम से निकाल कर रोम के पोप बूलियस इसरे के पास लेन. पोप और रोम के और पादरी लोग लूथर के असाधारण पुद्धिवैभव और दृढ चरित्रणल के देख कर अकित हो गये.

लूथर के णडी आशा थी कि धसाध धर्म के अधी-श्वर पोप और पवित्र पुरी रोम के दर्शन से उसे गहृत

कुछ ज्ञान-लाल होगा; और उसके चित्त को शांति और सुख भी मिलेगा. किंतु यह उसकी आशा दुराशा-मात्र थी. जो कुछ उसने राम में देखा उससे प्रचलित धर्मार्थ धर्म तथा पाप पर उसके हृदय में उलटी धृष्टता उत्पन्न हुई. उसे बहुत भेद भी हुआ. उसने देखा कि राम नूठे और हासिलक भावधियों से लरा हुआ है. पाहड़ी लोग हर तरह का पाप और अत्याचार कर रहे हैं. भूर्जता में इसे हुंसे लोगों को वे धर्म के नाम पर ठग रहे हैं. पाप महात्मा इपथे ले कर पापक्षालन-पत्र भेज रहे हैं. क्षमापत्र दे कर वे उन लोगों को, जो उनसे क्षमापत्र लेते थे, पाप से मुक्त कर देने का विश्वास दिलाते थे. लूथर ने जुड़े शब्दों में, गड़ी निर्णयता के साथ, पाप के इस क्षमापत्र भेजने के नीच राजगार का विरोध किया. लूथर ने कहा कि ये क्षमापत्र पाप की पूर्णता के सूचक हैं. पाप लोगों को जेवद्धंणना कर ठग रहे हैं. उसने कहा कि किसी मनुष्य के पाप को पाप नहीं क्षमा कर सकता; केवल सर्वशक्तिमान परमेश्वर पापों को क्षमा करने में समर्थ है. लूथर का यह विरोध धर्मार्थ धर्म के लावी संशोधन का सूत्रपात था. लूथर के ये विचार धीरे धीरे समस्त संसार में फैले गये. पाप ने शुरू में लूथर और उसके विरोध की कुछ परवाह न की. तीन वर्ष तक वह सरल और नरम उपायों से लूथर के इस आंदोलन को नष्ट करने का यत्न करता रहा. अंत में जण पाप ने देखा कि उसके सण उपाय निष्फल गये तण उसने उग्र उपायों की शरु ली. उसने लूथर के लेपों और पुस्तकों को सणके सामने जला देने का हुकम दिया और यह भी हुकम दिया कि लूथर भी पकड कर राम में लाया जय और जला दिया. जय. धन्ही उग्र उपायों से पाप ने लूथर के आदिम सुधारकों को, जो पाप के अत्याचार का विरोध करने के लिये जडे हुये

ये, दूना दिया था. इस भात को सुन कर कि पोप ने उसके लेजों और पुस्तकों को जलाने का आज्ञापन निकाला है, लूथर की कोथाशि और ली ललझी. उसने पोप से पुष्टमपुष्टा कहा कि ये हमारे लेख सत्य की बिलि पर स्थित हैं. ये धर्मर के मतवाये हुये सत्य के संसार में ईलाने के लिये और असत्य तथा पापों के नाश के लिये लिखे गये हैं. तुम मेरे शरीर और मेरी पुस्तकों को जला सकते हो; किंतु सत्य को, जो मैंने उन पुस्तकों में लिखा है, तथा मेरी आत्मा को नहीं जला सकते. आत्मा और सत्य अविनाशी हैं. उनका संसार में कुछ नाश नहीं कर सकता:—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥

सत्य धर्मर का रूप है. सत्य सदा नित्य है. तुम मुझे और मेरे लेजों को जला दो, किंतु धर्मसे सत्य और ली शीघ्रता से ईलेगा—“मैं तुम्हारे इस आज्ञापन की कुछ परवाह न कर सकूँ सामने धर्मसे जलाता हूँ. जो तुम्हारे मन में आवे करे.

१० दिसम्बर १५२० ईस्वी को लूथर ने गडुत से मनुष्यों को अकत्र कर के उनके सामने विटनगर्ग नगर में पोप के इस आज्ञापन को जला दिया. उस नगर के लोगों ने दुर्घसूयक तालियां गलत गलत कर लूथर के इस काम का समर्थन और अभिनंदन किया. सभस्त योरप इस समय लूथर की ओर आंखें लगाये हुये था. अच्छा होता यदि पोप अपने इस कार्य से धन दुर्घसूयक तालियों के पिटने का कारण न होता. ये दुर्घसूयक तालियां इस भात को सूचित करती थीं कि योरप अथ जग उठा है; जर्मन जति अथ और अधिक पोप के अत्याचार को सहनेवाली नहीं है; असत्य का राज्य अथ गडुत दिन तक नहीं चल

सकता; सत्यरूपी सूर्य की किरणों ने असत्यरूपी घोर अंधकार का नाश करना आरंभ कर दिया है. लूथर ने पाप से कड़ा कि यहाँ वस्तु, जिसे तुम क्षमापत्र कहते हो और जिसका लोभ लिखा कर तुम रूपया अँठते और लोगों के पापों को क्षमा करने का ढंकोसला दिखलाते हो, स्याही से लिखा हुआ केवल एक कागज का टुकड़ा है. इससे अधिक इसमें कुछ नहीं है. इस कागज के टुकड़े में मनुष्यों के पापों को क्षमा करने की शक्ति नहीं. केवल सर्वाधार सर्वशक्तिमान परमेश्वर ही पापों को क्षमा कर सकता है. मुझसे इस विषय पर अहस करने के लिये मैं तुम्हें आर्षान करता हूँ. मैं जोक गरीब और तुम्हें इकीर हूँ; तथापि मुझमें जोक आध्यात्मिक भल है. अतएव मैं अपनेको तुम सभ लोगों से अहुत अधिक शक्तिमान समजता हूँ. उच्च पदवी, प्रभूत जैश्वर्य और असीम सासारिक शक्ति होने पर भी तुम्हारी आत्मा में भल नहीं. अतएव तुम निर्णाल हो. मैं सत्य की मज्जुत और स्थिर अद्वान पर स्थित हूँ और तुम असत्य के घोर हलहल में दूँसे हुँओ हो.

वर्सा नामक नगर की राजसला में १७ अप्रैल १५२१ को लूथर का आना योरप के आधुनिक इतिहास में जोक अठे भाकेँ और महत्व की प्रात है. इसी वर्सा की मडासला से योरप के इसाई धर्म का आधुनिक इतिहास आरंभ होता है. अहुत वादविवाद और लिखा पढी के आह यहाँ तय हुआ कि वर्सा में जोक गडी राजसला की नय. इस राजसला में जर्मनी के सम्राट पांयवे' याहर्स, जर्मनी के अन्यान्य राजे-मडाराजे, पोप के प्रतिनिधि तथा अन्य पादडी और अमीर उमराव धकड़े हुँओ. लूथर इस राजसला में जुलाये गये. वहाँ पर ले कुछ उन्होंने कडा या लिखा था उने लौटा लेने के लिये उनसे कडा गया. पर लूथर सत्यपर अटल रहे.

जैसे जैसे राजे महाराजों, औश्वर्यावान् जर्मनी का यावत् पाहुणल, क्षात्रणल, प्रभुत्वपूर्व पुरुष, किंग्णहुना जल और धनजल ओक तरङ्ग जडा है; और दूसरी तरङ्ग आध्यात्मिक जल से जलवान ओक निष्किंगन बंगोटणन्ड इकीर जडा है. लूथर के मित्रों ने उसे सला में जाने से रोका, किन्तु उस वीर ने उत्तर दिया कि शरीर में जितने शये हैं यदि उतने ही पिशाच वहां जमा हों तो भी मैं अवश्य वहां जाऊंगा और अपनी जातों पर दंड रहूंगा.

लूथर सला में गया तो उसने देखा कि सला के बाहर हजारों मनुष्यों की लीड है. लोग जडी उत्कंठा से सला की कारवाय की प्रतीक्षा कर रहे हैं. सला में जाकर लूथर ने दो घंटे तक ओक बहुत ही विद्वत्तापूर्व, निवारपूर्व और न्यायपूर्व व्याख्यान दिया. उसने कहा कि उसकी पुस्तकों और लेखोंमेंसे कुछ तो स्वयं उसके ही हैं और कुछ बाइबिल से लिये गये हैं. जे कुछ उसने स्वयं अपनी बुद्धि से लिखा है, संलव है, उसमें भूलें या अनुचित जातों हों, क्योंकि यूक जना जहुधा मनुष्य का स्वभाव है; किन्तु जे कुछ बाइबिल से लिखा गया है या बाइबिल के सिद्धान्तों पर लिखा गया है, उसको वह नहीं लौटा सकता. उसने अंत में कहा—
“बाइबिल की या अपनी अन्य दलीलों से मेरे लेखों को काट दो. मैं अभी अपने मत और लेखों को लौटा दूंगा; किंतु और किसी तरह मैं अपने कथन या लेख को नहीं लौटा सकता; क्योंकि अंतरात्मा के विरुद्ध कोस काम करना महापाप है. मैं यहां धर्म और सत्य के जल पर जडा हूँ. सर्वशक्तिमान् धर्म मेरी सहायता करेगा.”

यह नैसा कि हम ऊपर कह आये हैं, योरप के आधुनिक छतिहास में जडी भारी जात थी. छल्लैंड के पूराटनिजम धर्मसम्प्रदाय और पार्लियामेंट, प्रजातंत्रराज्य, अमेरिका की स्वतंत्रता और क्रॉस का वि-

पक्ष—धन सभका गीज वर्स की राजसला मे लूथर के कारखु गोया गया था. यदि लूथर अपने सिद्धांतों से डिग जाता तो धस समय योरप की न नाने क्या दशा होती. योरप मानो लूथर से पूछ रहा था—“क्या हम दिन पर दिन अधर्म और असत्य के अधिकारमय गढे मे गिरते जायेंगे या सत्य और धर्म के प्रकाश मे ली कली आवेंगे ?”

पोप ने धसाध धर्म से लूथर को पहले ही जखि-धृत कर दिया था. जण जर्मनी के सम्राट ने ली अपने यह आज्ञापत्र निकाल दिया कि उसकी सण पुस्तके और लेख जला दिये जायें और वह कहीं ली अपने मत का प्रचार न करने पावे. धन सण जाधाओं के डोते हुये ली जर्मनीजर मे लूथर का आतंक फैल गया. डर नगर मे उसके जैसे भित्र डो गये थे जे सण तरह उसके सहायता देने के लिये तैयार थे. सण कहीं उसके व्याख्यान और उसकी पुस्तके जडे याव और प्रेम से पढी और सुनी जाती थीं. सम्राट ने सला मे उसके दंड और निर्भीक उत्तर को सुन कर कहा कि जण और अधिक लूथर को सला मे मोलने की आज्ञा न ही जाय; और वह जहां से आया है वही सुरक्षित लेज दिया जाय; पर वह कहीं ली अपने मत का प्रचार करने के धराडे से लोगों को जडकाने न पावे.

लूथर वर्स से सर्वशक्तिमान परमेश्वर के लेशे रवाना हुआ; किंतु वह यह नहीं जानता था कि लविध्यत मे उस पर क्या पीतनेवाला है और कौन उसे शरन देने वाला है. रास्ते मे कछ जगह सम्राट की आज्ञा के विरुद्ध ली उसने अपने सिद्धांतों के विषय मे व्याख्यान दिया, जिसे लोगों ने जडे याव से सुना. जण वह जेक जंगल से डो कर जा रहा था कछ डधियारणध मनुष्यो ने उसके उपर हमला कर के उसे पकड लिया. वे लोग अडेले लूथर

को घाटे, पर यहाँ कर टेढ़े भेद और गुप्त रास्तों से जोक
 पडे सुरक्षित स्थान को ले गये. ये मनुष्य लूथर के जोक
 परम लक्ष्य और छिपेपनी सैकसनी के राजकुमारने सैकस-
 नी से लेने हुये थे. इस राजकुमार ने शत्रुओं से लूथर
 की रक्षा करने के लिये उसे, इस गुप्त रीति से पकड कर,
 जोक निर्लुप्त स्थान में रकणा. वहाँ, वह गहृत दिनों तक
 छिपा रडा. इस अवस्था में उसने निर-मत संजधी
 गहृतसी पुस्तकें लिपीं, जो अण तक पडे आकर से
 पढी जाती है. अंत में, कुछ दिनों बाद, इस गुप्त
 स्थान से निकल कर वह सिंह के समान गरजता हुआ
 निर्लयता के साथ अपने सिद्धांतों का प्रचार करने लगा.
 दिन पर दिन उसके सिद्धांतों के माननेवाले योरप में
 पढते गये. इसी तरह लगातार, आभरण, संसार का
 उपकार कर के इस महात्मा ने अपने नश्वर शरीर को,
 १८ द्बरवरी १५४६ को त्याग दिया.

अंत में पंडित अयोध्यासिंह उपाध्याय के जोक
 छापय के साथ इस लेख को हम समाप्त करते हैं:—

सप्य तरह से आज जितने देश हैं इसे, इसे,
 बुद्धि विद्या धन पिभव के हैं जहाँ डरे डसे.
 वे बनाने से धन्डीके बन गये छतने जैसे,
 वे सली है हाथ से जैसे सपूतो के पसे.
 सोत्र जप जैसे समय पर जन्म सेवेगे कली,
 देश की वा जति की होगी लयाध ली तली.

(हिंदी मासिक "सरस्वती" ना जोक अंकमाथी)

૪-સત મૈકેરિયસ

(લેખક:—શાધર એલ્વોન)

પુણ્યાત્મા મૈકેરિયસે મિસરની મરુભૂમિના નિર્જન અને નિર્જલ પ્રાન્તોમાં પોતાના જીવનના સાઠ વર્ષ વીતાવ્યાં હતાં. સાઠ વર્ષ સુધી સતતપણે તેઓ પોતાની ચારે તરફ પંથરાયેલાં રેતી અને મોટા મોટા પથ્થરોનું નિરીક્ષણ કરતા અને સાયકાળે દરરોજ રક્ત વર્ણની રક્તિમમાંળાને નિર્જનતાના અંધાંગ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરતી જોતા હતાં. ત્યાંજ તેમણે પોતાના આત્મવિન્યય પ્રાપ્ત કર્યો અને ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કરી. તેમણે અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. ઉદાહરણતરીકે અનેક રોગીઓને સાજાં કર્યાં, સુઠાંને જીવતાં કર્યાં, ભૂત-પ્રેતો કાઢ્યાં અને ભવિષ્યવાણીઓ બાંધી. તેઓ પોતાની તપશ્ચર્યા માટે પ્રખ્યાત હતા. તેમની કુટીરથી એક સુરંગ કાઢી શુભ શુક્ર સુધી ખોદવામાં આવેલી હતી. તેમને મળવા આવનાર લોકો તેમનો પત્તો ન મેળવી શકે તેટલા માટે ઘણી ખરી વાર તેઓ તે શુક્રમાં આલ્થકા કરતાં હતાં. ગોરા એક મિત્રે એક વાર તેમને આત્મસંચય વિષે પૂછ્યું, તો તેમણે કહ્યું કે "જેટા ! હિંમત રાખો. એ વીસ વરસ સુધી ક્ષિંગ્ક્ષિંગ્ક નથી તો કાંઈ દિવસ પેટ ભરીને ખાધું, નથી તો પૂરતું પાણી પીધું કે નથી તો પૂરો ઉધ્યો. હું નિયમિતપણે જીભી જીભીને કંઈક ખાતો રહ્યો છું અને એજ પ્રકારે નિયત માપ પ્રમાણે પાણી પીતો રહ્યો છું તેથી ભીંતને ટેકે જેસીને ઘાડી ઘણી નિદ્રા લીધા કડું છું."

સંત મેકેરિયસનાં સાહુમ, ધૈર્ય તથા ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ બતાવનારી અનેક ઘટનાઓ સંભળાય છે. એક સમયની વાત છે કે તેઓ ટોપલામાં વજન લઈને માથા ઉપર ઉઠાવી જતા સ્કેટીસ નામના સ્થાનથી ઉપર પહાડ તરફ જઈ રહ્યા હતા. માર્ગમાં તેમને એટલો બધો થાક લાગ્યો કે તેઓ બેસીને ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે “હે પ્રભુ ! તમે જાણો છો કે, હવે હું ચાલી શકું તેમ નથી.” તેમણે આટલું કહ્યું એટલામાં તો તેઓ તરતજ તેમને જવાને સ્થાને પહોંચી ગયા.

એક દિવસ તેમણે એક બાળકને પોતાની માતાને એમ કહેતાં સાંભળ્યું કે “મા ! એક ધનવાન માણસ મારા ઉપર પ્રેમ રાખે છે, પરંતુ હું બહલામાં તેના પ્રત્યે ઘૃણા દર્શાવું છું. વળી એક ગરીબ માણસ મારો તિરસ્કાર કરે છે, પરંતુ હું તેને ચાહું છું.” મેકેરિયસને આ સાંભળીને આશ્ચર્ય થયું અને જ્યારે તેમના શિષ્યોએ તેમના આશ્ચર્યનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે “ભાઈ ! વાત તદ્દન બરાબર છે; આપણા પ્રભુ ખૂબ મોટા ધનવાન છે અને તેઓ આપણા ઉપર સ્નેહ પણ રાખે છે; પરંતુ આપણે તેમની અવગણના કરીએ છીએ; તેથી ઉદ્ધડ આપણો શત્રુ સેતાન ધણેજ ગરીબ છે અને તે આપણો તિરસ્કાર કરે છે, તોપણ આપણે તેની એ ગંદકી ઉપર પ્રેમ રાખીએ છીએ.”

એક દિવસ એક શિષ્યે મેકેરિયસ પાસે જઈને તેને સુક્રિતાનું સાધન પૂછ્યું. તપસ્વીએ ઉત્તર આપ્યો કે “તું કષ્ટસ્તાનમાં, જઈને ત્યાં ઢાટેલાં સુડદાંને, ગાળો ભાંડ. શિષ્યે ત્યાં જઈને સુડદાંને ગાળો ભાંડવાનું ને તેમને પથરા મારવાનું શરૂ કર્યું; ત્યાર પછી તે પોતાના ગુરુ પાસે પાછો આવ્યો. ગુરુએ તેને પૂછ્યું કે “એ લોકોએ તને કંઈ કહ્યું તો નથી ને ?” તે બોલ્યો “ના, કોઈએ શું પણ કહ્યું નથી.” ત્યારે ગુરુજી બોલ્યા કે “ઠીક, કાલે એક

વાર ફરીથી ત્યાં જળે અને ત્યાં દટાયલાં મુડદાંની પ્રશંસા કરજે.” શિષ્ય ત્યાં ગયો અને મુડદાંને ઈશ્વરહૃત અને સંત મહાત્મા કહીને તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે ગુરુજી પાસે પાછો ફર્યો. તેમણે ફરીથી પૂછ્યું: “શું તને આ વખતે કોઈ જવાબ ન મળ્યો ?” તેણે કહ્યું: “ના, એક શબ્દ પણ સંભળાયો નથી.” મૈકેરિયસે કહ્યું:— “બસ. એ (સમતા)જ સુકિત પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે. તું જાણે છે કે તેં તેમનું કેટલુંયે અપમાન કર્યું”, પરંતુ તેમણે તેના બદલામાં તને કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. અને તેં તેમની પ્રશંસા કરી તોપણ તેમણે તને કંઈ કહ્યું નહિ. જો તું તારા ઉદ્ધારની ઈચ્છા કરતો હોય તો તેમની પેઠે માન-અપમાનની બાબતમાં ઉદાસીન થઈ જા. લોકો તારું ગમે તેટલું અકલ્યાણ ભલેને કરે, તેની કંઈ પણ પરવા ન કર અને ન તો તું તેમના તરફથી કરાતાં વખાણ-સ્તુતિ તરફ પણ ધ્યાન આપ. તેમના તરફથી જીવતાંજ મુડદું બની જા. પછી તારા ઉદ્ધારની બાબતમાં કશી શંકા રહેશે નહિ.”

મૈકેરિયસે પોતાને મળનારાઓને સમયે સમયે જે ઉપદેશ આપ્યા હતા અથવા પોતાના શિષ્યોના પ્રશ્નોના જે ઉત્તર આપ્યા હતા, તેમાંથી પચાસ ઉપદેશોનો, એક સંગ્રહ પ્રાપ્ત થયો છે, જે ‘ફ્રીક્વી હોમીલીઝ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એ ઘણુંજ મહત્ત્વનું છે. ઉપર જણાવેલા સંગ્રહમાં કેટલાયે વિષયોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને ધર્મના અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. બિશપ ગોરે નામના ધર્મ્યાજક, જેઓ આ વિષયના સારા જ્ઞાતા છે અને આ સંગ્રહમાં પોતાનો મત આપવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, તેમણે એ ઉપદેશોના સંગ્રહમાં લખ્યું છે કે આધ્યાત્મિક જીવનના માર્ગ દેખાડનારા આ કોટિના ઉપદેશ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ગણ્યા ગાંઠયાજ છે.

સ્થળના અલાવને લીધે અમે અત્રે સંત મૈકેરિયસના કેવળ પ્રાર્થના સંબંધી ઉપદેશોનું જ વર્ણન કરીશું. તેમનું કહેવું છે કે “ જેમનો આત્મા ઘણોજ, ઉચ્ચ કોટિનો થયો હોય તેજ પ્રાર્થના કરી શકે છે. જીવાત્મા નથી તો પરમાત્મા કે નથી તો દુષ્ટ સ્વભાવવાળું અથવા અંધકારમય સ્વરૂપ. જીવાત્મા બુદ્ધિપ્રધાન, સુંદર, મહાન અને અદ્ભુત છે તથા ઈશ્વરની સાક્ષાત્ પ્રતિકૃતિ છે; પરંતુ તેનો નિવાસ અંધકારની નગરીમાં છે, તેથી તેણે આ નગરીને છોડીને પોતાના ઘર તરફ પ્રસ્થાન કરવું આવશ્યક છે. જ્યારે કોઈ મનુષ્ય કોઈ નગરમાં ડેહત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે નથી તો ત્યાંના લોકોનો એક પણ શબ્દ સાંભળતો, નથી તો તેમની વાતચીત સમજતો અને નથી તો ત્યાંના કોલાહલને સાંભળતો. કેમકે તે સંસાર તરફથી સદાને માટે આંખો મીંચી લે છે અને એક એવા લોકમાં ચાલ્યો જાય છે કે જ્યાં નથી તો કોઈનો શબ્દ સંભળાતો, અને નથી તો આ નગરનો કોલાહલ સંભળાતો. એજ પ્રકારે જીવાત્મા જ્યારે આ વાસનામય નગર તરફથી, કે જેમાં તેનો નિવાસ છે, સદાને માટે મોં ફેરવી લે છે, ત્યારે તે પોતાની અંદર પોતાના આલાપને સાંભળી શકતો નથી. એટલે તેને નથી તો નિર્થક વાદવિવાદનો ધ્વનિ અને કોલાહલ સંભળાતો, કે નથી તો તેને અંધકારના આત્માઓનો ચોરણકોર પણ સંભળાતો. તે એક એવા નગરમાં પહોંચી જાય છે કે જ્યાં શાંતિ અને સૌજન્યનુંજ સામ્રાજ્ય છે અને ઈશ્વરની જ્યોતિ અગમ્ય છે. ત્યાં રહીને તે ત્યાંનાજ શબ્દો સાંભળે છે, ત્યાંનાજ અધિકારો મેળવે છે, ત્યાંનાજ લોકો સાથે વાર્તાલાપ અને સંલાપણ કરે છે અને ત્યાંનાં, ઈશ્વરને અનુકૂળ હોય તેવાં, આધ્યાત્મિક કાર્યો કરે છે. આ આધ્યાત્મિક નગરમાં રહેનાર આત્માનો નૈમર્ગિક વ્યાપાર પ્રાર્થનાજ હોય છે.”

મૈકેરિયસના સિદ્ધાંત અનુસાર પ્રાર્થના એ વાસ્તવમાં

એક ક્રિયાત્મક વિશ્રામ અથવા વિશ્રામયુક્ત ક્રિયા છે. જે લોકો પ્રભુની નજીક પહોંચવાઈએ છે, તેમણે એકાંત અને શાંતિમય સ્થાનમાં ખૂબ એકાગ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. ઈશ્વર તરફથી બ્યારે સાચો ઉત્તર મળે છે, ત્યારે તેનું ચિહ્ન શાંતિજ હોય છે. પ્રાર્થનાની ખીલ શરત ચિત્તની એકાગ્રતા છે. પ્રાર્થના કરનારા મનુષ્યે એક જોડુતની પેઠે પોતાના મનરૂપી ખેતરને સાફ કરતા રહેવું જોઈએ. તેણે અસત્ય સંકલ્પોરૂપી ઝાડીઓને કાપી નાખવી જોઈએ કે જેનાથી તેનું મન ઘેરાઈ રહેલું હોય છે. કેમકે પાપના ઝોળથી દબાયેલા આત્માની દશા એક પહાડી જગલના જેવી, નદીની સરખટો તથા શુષ્કળાંવાળા ઘાસ જેવી અથવા કાંટાળી ઝાડીઓવાળા વનના જેવી હોય છે. તેમાં થઈને જે લોકો જવા ઈચ્છે છે, તેમણે પોતાના હાથ લાંબાવી પરિશ્રમપૂર્વક અને બળપૂર્વક માર્ગને સૂકનારી ઝે ઝાડીઓને દૂર કરવી પડે છે. આત્માને પરમાત્મપ્રાપ્તિને યોગ્ય બનાવવા માટે પણ એજ પ્રકારના પરિશ્રમ અને તદ્દલીનતાપૂર્વકના ઉદ્યમની આવશ્યકતા હોય છે.

આપણા આત્માએ એક ચતુર વેપારીના જેવું વર્તન રાખવું જોઈએ, કે જે ધનની પ્રાપ્તિને માટે કેવળ એકજ ઉપાયથી, કામ લઈને સંતોષ માનતો નથી; પણ આગળ વધીને એવો પ્રયત્ન કરે છે કે તેના નફામાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય અને ત્યારે તરફથી ધન પ્રાપ્ત થાય. એક ઉપાયનો ઉપયોગ કરીને તે બીજાનું અવલંબન કરે છે, વળી તરત ત્રીજાનું; અને સાથે સાથેજ એ એવી સઘળી ક્રિયાઓથી બચતો પણ રહે છે, કે જેનાથી તેના વેપારમાં નુકસાન થતું હોય. જે કોઈ કામમાં તેને અધિક લાભ જણાય તો થોડા લાભના કામને છોડીને તે અધિક લાભવાળાની સરખાત કરશે. એજ પ્રકારે આપણે પણ આપણા આત્માને અનેક સાધનાઓથી સંપન્ન બનાવવા

કે જેથી આપણને સાચી મોટો લાભ—અર્થાત્ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય. (યં લઙ્ઘ્વા ઘાપરં લામં મન્યતે નાધિકં તતઃ) કેમકે ઈશ્વરજ આપણને સાચી પ્રાર્થના શીખવે છે. જે આત્માની વૃત્તિઓ સારી થઈ જાય છે તેને ઈશ્વર અવશ્ય મદદ કરે છે—તે તે આત્મા ઉપર પોતાનો પ્રકાશ ફેંકે છે, તેને સાચી યાચના શીખવે છે, ઈશ્વરને અનુરૂપ વિશુદ્ધ આધ્યાત્મિક પ્રાર્થનાની શક્તિ પ્રદાન કરે છે અને સાચા મનની પૂજા બતાવે છે. સૂક્ષ્મ જગતની સઘળી વાતો અલૌકિક હોય છે. આપ આપના મનથી જે જે ક્રિયાઓ કરો છો, તે બધી ઠીક ઠીક છે અને ઈશ્વર તેનો સ્વીકાર પણ કરે છે; પરંતુ તે સર્વથા વિશુદ્ધ નથી હોતી. ઉદાહરણ તરીકે આપ ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ કરો છો, પરંતુ જેવો કરવો જોઈએ, તેવો કરતા નથી. (કેમકે આપના મનને એવા પ્રેમના સ્વરૂપની ખબર નથી.) એવી દશામાં પ્રભુ પોતે આવીને આપને અવિચળ પ્રેમ—હિંચ પ્રેમ અર્પણ કરી જાય છે. આપ સ્વાભાવિકપણે શંકા અને અસ્થિરતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરો છો. ઈશ્વર આપને વિશુદ્ધ પ્રાર્થના—સાચા મનની પ્રાર્થના બતાવી જાય છે. વાસ્તવમાં યોગયુક્ત પ્રાર્થનાનું એજ લક્ષણ છે કે તેની અંદર એ ભાવ રહે છે કે “ આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ, તે આપણા બળ ઉપર નહિ, પરંતુ તે વસ્તુ આપણને લગવાન પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. ” આત્મા તે સમયે આપણા અધિકારમાં નથી હોતો, તેના ઉપર પરમાત્માનો અધિકાર થઈ જાય છે અને તે તેના દ્વારા પોતાની ઇચ્છાનુસાર કામ કરાવે છે.

યોગયુક્ત પ્રાર્થનાનું લક્ષણ એ છે કે પ્રાર્થના કરનારને ઈશ્વરપ્રાપ્તિની ઇચ્છા આગળ ઈશ્વરે આપેલી શક્તિઓ તુચ્છ જણાય છે. જે રીતે કોઈ ધનવાનની પુત્રીની સગાઈ થયા પછી તેને લગ્ન પહેલાં પોતાના ભાવી પતિ તરફથી વખાલંકાર અથવા બહુમૂલ્ય વાસણો-

ના રૂપમાં અનેક ઉપહારો પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી હસ્તમેળાપ કરીને પોતાના પતિની અર્ધાંગના બની જતી નથી ત્યાંસુધી તેને સંતોષ થતો નથી, એજ પ્રકારે જીવરૂપ કન્યાની પરમાત્મારૂપ એ દિવ્ય વર સાથે સગાઈ થઈ ગયા પછી, સંભવ છે કે તેને ઈશ્વરી પ્રસાદનાં ચિહ્નરૂપ રાગીઓને રાગમુક્ત કરવાની શક્તિ, જ્ઞાન યા દિવ્ય પ્રતિભાના રૂપમાં પરમાત્મા—વર તરફથી અનેક ઉપહાર મળે; પરંતુ તેનું મન તેમા જરા પણ ઢોલાતું નથી. તેને જ્યાંસુધી તેનો ઈશ્વરની સાથે પૂર્ણયોગ—અર્થાત્ અવિચળ અને વ્યલિચાર રહિત પ્રેમ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી સંતોષ થતો નથી. જે ભાગ્યવાન પુરુષોએ આ વસ્તુની આકાંક્ષા કરી છે, તેઓ વિકારો અને ચિંતાઓથી સદાને માટે મુક્ત થઈ ગયા છે.

એજ વાતને આપણે એક ધીજા દર્શાવતી પણ સમજી શકીએ છીએ. ધારો કે, એક ભૂખ્યા બાળકને જે કોઈ મોતીઓની માળા તથા બહુમૂલ્ય વસ્તુથી સુસજ્જ કરે, તો તેને તે વસ્તુ અને આભૂષણોની સહેજ પણ પરવા નથી હોતી, બલકે તેને તેના પ્રત્યે તિગ્સ્કાર થાય છે તેને તેની માતાનાં સ્તન સિવાય ખીજી કોઈ પણ વસ્તુ સારી લાગતી નથી. તે તો સ્તનપાનથીજ સુખી થાય છે. એજ પ્રકારે જે જીવને પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાની ભૂખ લાગેલી છે, તેને તેણેજ આપેલી આધ્યાત્મિક શક્તિઓથી પણ શાંતિ મળતી નથી, તે તો એ શક્તિઓના મૂળ ખળનાને મેળવીનેજ સંતોષ પામે છે.

જે આ પ્રકારે પોતાની અધમ વૃત્તિઓ અને વિષય-વાસનાઓનુજ નહિ, પરંતુ ઉચ્ચ અને આધ્યાત્મિક આકાંક્ષાઓનું પણ દમન કરે છે, તેને ઉપહારસ્વરૂપે પ્રભુ મળે છે કે જે આપણે માટે સ્વર્ગલોક, સજીવન વૃક્ષ, મુક્તાક્ષણ, મુકુટ, શિટપી, ખેડૂત, યાતનાઓ ભોગવનાર, દુઃખ ભોગવવામાં અસમર્થ, મનુષ્ય, ઈશ્વર, મુરા અને

સુધા, ઘેટાનું જમ્યું, વર, યોદ્ધા, કવચ અને ગર્વ કંઈ છે.

મૈકેરિયસે ધ્યાનની અવસ્થાના સુખનું કેટલીક જગ્યાએ અત્યંત મુંઢર વર્ણન કરેલું છે. તેમણે આ અવસ્થાનું લક્ષણ એ જર્તાવ્યું છે કે, ધ્યાન કરનારના હૃદય ઉપર અનંતતાના વિચારની સન્નિહ છાપ બેસી જાય છે, તે માધુર્યના સમુદ્રમાં ડૂબાડીઓ લગાવ્યા કરે છે તથા ઇશ્વરી અને દિવ્ય પદાર્થોના ચિંતનમાં મગ્ન થઈ જાય છે. તે આનંદના ઉલરાથી, પત્ની જેમ પોતાના પતિના સાન્નિધ્યમાં આનંદથી પુલકિત થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે ઉદ્ધાસમાં આવી જાય છે. તેની અંદર એ ભાવો એટલા પ્રબળ થઈ જાય છે કે મનુષ્ય મધળાં જાંઘનોને તોડી ફેંડીને પ્રાર્થના કરતો કરતો દેહના જાંઘનથી છૂટવાની ઇચ્છા કરવા લાગે છે; પરંતુ આ ભાવ સ્થાયી હોતો નથી. તેની તીવ્રતા ઝાંછી વત્તી રહ્યા કરે છે; જે પ્રકારે અગ્નિ એક વાર એકદમ લબૂકી ઉઠે છે અને પછી તેની જ્વાલા મંદ થતાં થતાં તદ્દન ક્ષીણવર્તી થઈ જાય છે. જે આ પ્રમાણે ન હોય તો મનુષ્યનો માંત્રાગ્નિક પદાર્થો સાથે કોઈ સંબંધ ન રહે અને તે કોઈ એકાંત સ્થાનમાં સદા સમાધિદશામાંજ ઉન્મત્તની પેઠે પડ્યો રહે.

એમ જણાય છે કે, મૈકેરિયસને પ્રાર્થનામાં અનેક ચિત્રવિચિત્ર અનુભવ થયા હતા. એક વાર તેમને એવું 'ભાન થયું કે જાણે કાંસ-વધસ્થાનનાં ચિદ્રે તેનેમથ રૂંપમાં તેમની સમક્ષ પ્રકટ થયાં અને તેમના અંતરાત્મા ઉપર જઈને ચોંટી ગયાં. બીજી વાર તેમને એક દિવ્ય પોષાક ગ્રાસ થયો, તે તેમને પહેરાવવામાં આવ્યો અને આ જોઈને તેમને ભારે કૌતુક અને આશ્ચર્ય થયું. એક વાર તેમના અંતરની જ્યોતિએ આંતરિક, ગંભીર અને અન્યક્ત જ્યોતિને વ્યક્ત કરી દીધી, કે જેથી તે ધ્યાનના આનંદ-માં મગ્ન થઈને તે સમયને માટે સુક્ત થઈ ગયા.

એક દિવસ કોઈ ભારે સાહસિક શિષ્યે ગુરુજીને

ધ્યાન તથા તેના કૃપાના સંબંધમાં પૂછ્યું. મૈકેરિયસે તેના પ્રશ્નનો જે ઉત્તર આપ્યો, તેનાથી આપણાં હૃદયોમાં સંતોની પૂર્ણતાપ્રત્યેના પ્રેમનો ભાવ સારી રીતે જાગૃત થઈ શકે છે. તેમણે કહ્યું કે “ધ્યાનથી શરીરના સઘળા અવયવો અને હૃદય પણ શાંત થઈ જાય છે અને આત્માની અંદર આનંદની, એક એવીજ ભરતી આવે છે કે જેને લીધે, તેની દશા એક ભોળા ભલા નિર્દોષ બાળક જેવી થઈ જાય છે. તેને પ્રકૃતિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, પછી તે કોઈની નિંદા કરતો નથી; તે જાને પોતાની વિશુદ્ધ દૃષ્ટિથી સમાનરૂપે જુએ છે; તે અખિલ વિશ્વથી સંતુષ્ટ રહે છે અને તેની એ અભિલાષા હોય છે કે, સર્વ લોકો પ્રભુના ભક્ત અને પ્રેમી થઈ જાય.”

“જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે તેમનાથી વિશેષ સુખી કોઈજ નથી; તેઓજ ઈશ્વરના ભાડકડા બાળક છે. કોઈ વાર તેમને એટલો બધો આનંદ અને અનિર્વચનીય પ્રસન્નતા થાય છે કે જાણે (કોઈ કંગાલને) કોઈ રાજમહેલનું આતિથ્ય સ્વીકાર કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય, અને કોઈ વાર પોતાના નવવિવાહિત પતિના સમાગમનો દિવ્ય આનંદ લૂંટી રહી હોય તેવી નવવધૂના જેવી તેમની દશા થઈ જાય છે. કોઈ કોઈ વાર તેમનું શરીર એટલું લઘુ અને સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે કે તેમનું સ્વપ્ન દેવતાઓ જેવું અપાર્થિવ થઈ જાય છે, તેમનું જીવન ચર્ચામાં એક વાસ્તવિક જીવન બની જાય છે. જે આપણી અંદર મનુષ્યત્વનો વિકાસ ન કરે અને આપણી સમગ્ર મનુષ્ય-જાતિ સાથે એકતા ન કરી દે, તે ધ્યાન શા કામનું ? તેથી કોઈ કોઈ વાર એવું પ્રતીત થાય છે કે, જાણે તે ઈશ્વરના પ્રેમી મનુષ્યજાતિને માટે ચોધાર અશ્રુપાત કરી રહ્યા છે અને વિવાદ કરી રહ્યા છે. જાણે માનવપ્રેમની જવાલાએ તેમને ખાખ કરી નાખ્યા છે. કોઈ કોઈ વાર તેમના આત્મામાં આનંદ અને પ્રેમનું એટલું બાહુલ્ય

હાય છે કે તેમને બહુ એવી ઈચ્છા થાય છે કે, તે સારા ખોટાનો વિચાર નહિ કરતાં પ્રાણીમાત્રને પોતાને ગણે વળગાડી લે. તેમના આનંદનો પાર નથી રહેતો; કેમકે તેમને માટે ઈશ્વરના ધામનું દાર ખુલી જાય છે. તેઓ અનેક દરવાજાઓમાંથી પસાર થઈને અંદર જાય છે અને જેમ જેમ આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેમને માટે ક્રમશઃ આંતરિક પ્રાસાદોનાં દાર ઉઘડતાં જાય છે. તેઓ ઈશ્વરના પ્રેમરૂપી ધનને પ્રાપ્ત કરીને ધનવાન થઈ જાય છે અને જેમ જેમ તેમનું ધન વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તેમ તેમની આગળ નવાં નવાં રહસ્યો ઉઘડે છે અને તેમને ઈશ્વર તરફથી એવા અધિકાર અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનું વાણી દ્વારા વર્ણન કરવું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ તેના નિરૂપણ પણ કરી શકાતો નથી.”

“જ્યારે જીવ સિદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈને વિકારોથી સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે અને તેનું પરમાત્મા સાથે મૂક મિલન થાય છે, એટલે સુધી કે તે પરમાત્મામાં ભળીને તેનું રૂપ બની જાય છે, તે સમયે, - તે કેવળ પ્રકાશમય, દ્રષ્ટારૂપ, ચિન્મય, આનંદસ્વરૂપ, શાંતિરૂપ, આહ્લાદમય, પ્રેમસ્વરૂપ, દયામય, સૌજન્યસાગર અને કરુણામય બની જાય છે. જે પ્રકારે સમુદ્રના તળિયે પડેલો પથ્થર ચોતરફ જળથી વ્યાપી રહે છે, તેજ પ્રકારે સર્વભાવે પરમાત્મામાં લીન થયેલ પુરુષ સાક્ષાત્ પ્રભુના જેવો બની જાય છે.”

[હિંદી માસિક ‘કલ્યાણ’ના એક અંકમાંથી અનુવાદક:-
શ્રી. ત્રણકલાલ મણેકલાલ શુક્લ]

५-वीरता और सचाई का पूतला ब्रूनो

(लेखक-श्री. सुरेन्द्र शर्मा)

“भै” शक्तिभर लडा, यह अहुत है-विजय तो विधाता के हाथ में है. लापी सतति इस बात को याद करेगी कि भै” शक्त्य से लयलीत नहीं हुआ, कभी किसीके सम्मुख झुका नहीं, और मैने क्षमता के लवन की अपेक्षा वीरतापूर्व शक्त्य को ज्यादा समझा.”—थूना

१७ दिसम्बर सन् १९०० ईस्वी की शात है. रोम के एक विशाल मैदान में अहुतसे आहभियों की लीड जमा थी. भीय में लडकियों का एक अहुत बडा डेर लगा हुआ था. लडकियों के डेर के ढीक भीय में एक लणी टिकटी भडी थी. उस टिकटी पर एक जैसा व्यक्ति गलि गदाया जाने को था जिसने धर्मान्धता, कट्टरता, भूषणता और भजलुपी पागलपन के विरुद्ध बेटाड छेडा था. धर्म के ठेकेदार, डेवल गिर्जे की बहारदीवारी में भुडा की पाक छस्ती को मरुहद करनेवाले पादरी गान उस आहमी से गदला लेने का आयेजन कर रहे थे, जिसने उनकी प्रभुता को, उनके बिजे हुअे धर्मोदेशों को प्रभाष्य मानने से छन्कार कर दिया था. उसने वीरतापूर्व शण्डों में स्पष्ट घोषणा कर दी थी कि कोथ ली धर्मविधान, कोथ ली धार्मिक आदेश तब तक प्रभाष्य और ग्राह्य नहीं माना जा सकता जब तक कि वह मानवीय युद्धि के सामने तर्क और सत्याथ की कसौटी पर गरा न उतरें.

इन्हीं श्री-पुरुषों से विरा हुआ एक लुलुम

टिकटी की और धीरेधीरे गढा. सैनिकों ने लुलूस के लिये रास्ता साफ़ किया. लुलूस के भीत्र में एक दुपला-पतला और नाटे कद का आदमी टिकटी की और ले गया न रहता था. उसकी काली दाढ़ी के आल डवा में झरझरते हुये गडे मुहावने लगते थे. यही आदमी धर्मान्धता के खिलाफ़ जेडाह छेड देने के जुर्म में लकडियों के ढेर के भीत्र में गडी लुध टिकटी पर गलि गढाया लनेवाला था. यही वीरता और सत्याध का पूतला आदर्शवादी धूनो था. उसका पूरा नाम था जयैरडानो धूनो.

अंतिम क्षण, पाहरियों ने अनेक प्रकार की निःसार हलीले' हे कर उसे यह समझने का लरसक प्रयत्न किया कि वह अपनी गलती मान ले. धूनो के चेहरे पर मंह हास्य की रेखा जलक उठी. फिर तुरंत ही उसकी मुभाकृति पर उदासीनता छा गध और उसने गडी दढता के साथ—उस दढता के साथ, जो गिलकुल अजेय थी,—और जो गडी से गडी शक्ति और सत्ता के सामने जुकना लनती ही न थी—उनकी आते' सुनने से धंकार कर दिया. गहुत शांति के साथ दढ शब्दों में उसने कडा: “कृपा कर अपनी आते' गंह कर दीजिये. धस लिये कि उनसे मुझे तनिक भी शांति और संतोष नहीं मिलता.”

लीड के लोग ताने के लाप से, उसे चिढाने के लिये, गिलगिला कर डंस पडे. वह टिकटी पर ले ल कर जंशरों से गांध दिया गया. क्या उसने उन आतों पर, जो उसने धर्मान्धता के खिलाफ़ जेडाह छेडते समय घोपित की थीं, पश्चात्ताप किया ? अथवा अपने स्वतंत्र विचारों का प्रचार करने के कारण धर्माध्यक्षों और पाहरियों से क्षमायाचना की ? या धर्म अमानुषिक अत्याचार से जयने के लिये अपनी जगान से गिडगिडाते

हुझे जोक बी शब्द निकाला ? पाहरी, पुरोहित और धर्माधिकारियों ने जोक क्षणभर धूसि, जात की प्रतीक्षा की; किंतु जलिपथ का यात्री, वीरता और सत्यार्थ का पूतला धूनो, जिलकुल रूप, शांत और अवियल था.

लकड़ियां के ढेर में आग लगा ही गधः आग की ज्वाला के जलने में ढेर न लगी. देखते—देखते उसकी लाल-लाल लपटें आसमान से जाते करने लगी. उन लपटों ने धूनो का शरीर आरों और से लपट लिया. धर्मान्धता से उन्मत्त हुझे लोगों की लीड जोकहम जडे जेर से बिल्हा उठी. कुछ घटों में धूनो का शरीर मुठीभर हुड़ियों की राण के रूप में परिष्कृत हो गया. छटली के प्रसिद्ध दार्शनिक और कवि ज्योरडानो धूनो के पवित्रतम जवन की यह अन्तिम जलक थी. उस जवन की, जो स्वतंत्रता और सत्यार्थ का उपासक था और जिसने सदा लोगों को यह सिखाया कि अपने हिमाग से, स्वतंत्र-रूप से विचार करना सीजो और किसी जात पर तण तक विन्धास मत करे जण तक कि तुम स्वयं उसे सत्य और युक्तियुक्त न समज लो. धूनो का यही अपराध था. जिस जात को वह स्वयं गलत और असत्य समजता था उसे उसने मानने से छंकार कर दिया था. जिस जात में उसे सत्यार्थ नजर आती थी उसे उसने असत्य कडने से छंकार कर दिया था.

विसुवियस पर्वत की ढाल का प्रदेश धूनो का जन्मस्थान था. सन् १५४८ ईस्वी में जोक सैनिक के घर में उसका जन्म हुआ. नेपल्स में अपने आया के घर में उसने पढना-लिखना सीजा. अपने जवन के प्रभातकाल ही में उसने विज्ञान, गणित, काव्य, संगीत आदि विषयों का ज्ञान प्राप्त कर लिया. उसकी कुशात्र बुद्धि और प्रतिभा के देख कर लोग दंग रह गये. छटालियन भाषा के अतिरिक्त वैटिन और स्पेनीश

लापाओं की वह धाराप्रवाह ज्वालता था। ग्रीक लापा का ली उसने साधारण ज्ञान प्राप्त कर लिया था। १४ वर्ष की उम्र में वह लिखु की तरफ ओकांतवास करने चला गया और लगातार १३ वर्ष तक वहां रहा। ओकांतवास के अवन में ली जराजर वह जडे परिश्रम से गहन अध्ययन में लगा रहा। गाह के अवन के स्वतंत्र विचारपूर्व लेख उसके इसी अध्ययन के इल-स्वर्ूप लिखे गये थे। उसके हृदय में कुछ कर दिखाने की आग थी। इस दशा में वह अकर्मण्य बन कर बैठे रहना कण पसंद कर सकता था ?

उन दिनों रोम का ही नहीं, समस्त युरोप का धार्मिक वातावरण जडा गंदा था। वहां भूर्भूता और व्यक्तियार की ज्वालज्वाला थी। सण जगड इदियों की पूजा होती थी। धर्म के नाम ढांगी लोग लकीर के इकीर बन गये थे। धर्म का वास्तविक तत्त्व लोगों के अवन से भिलकुल लुप्त हो गया था। पूनो इस अनाचार को न सह सका। इसने कट्टरता के उपासकों और धर्मोध्यक्षों के विकर, जो धर्म की आड में मनमाने अनाचार करते तथा अपनी प्रभुता के मह में धन्धर और धर्म के नाम के कलंकित करते नहीं अघाते थे, जगावत कर दी। उसने अपने स्वतंत्र विचारों का प्रचार आरंभ कर दिया और अपना लिखु का भास तरह का जाना उतार कर गालाओ-ताक रभ दिया। नतीजत यह निकला कि पूनो और पादरियों की कशमकश दिन पर दिन गढती ही गध। इसी कारण कुछ समय पश्चात् उसे अपना निवास-स्थान छोड कर 'जिनोअल' प्रदेश में लाग जना पडा। वहां वह लडकों को व्याकरण पढा कर अपना निर्वाह करने लगा और अवकाश के समय ज्योतिष के अध्ययन में तक्षीन रहने लगा। ज्योतिषविद्या पढ कर पूनो ने 'जोर्जेनीकस' नाम के विद्वान के धम विचार को मान

लिया कि—“पृथ्वी अपनी धुरी पर सूरज के आरों
आर घूमती है.” आगे चल कर उसने इस संगंध में
भी अपने विचार स्थिर कर लिये कि इस मृत्युलोक के
सिवा, और दूसरे लोक भी है, जो आभाह है.

धीरे धीरे धूनो के ज्ञान की प्रकाशकिरणें युरोप-
लर में फैलने लगीं. यदि उसके मार्ग में पादरी और
पुरोहितों ने तरह-तरह की इकावटें न डाली होतीं, तो
युरोपीय समाज का संस्कार और भी अधिक द्रुत गति
से होता. असल भात यह थी कि धूनो ने युरोपीय
समाज से भूढ़ता, अधविश्वास और अनाचार को मभूल
नष्ट कर के. वहां तक युक्त सभ्ये वैज्ञानिक युगंधर्म की
स्थापना का भीडा उठा लिया था. इसी कारण उसे देश
विदेश में लटकना पडा और तरह-तरह के कष्ट भी
उलने पडे. जब वह एक देश में सताया गया तब
दूसरे देश में लाग गया. हर जगह उसने लोगों से
वाह-विवाह छोडा और स्वतंत्र विचारधारा पर जोर
दिया. उसने लोगों से स्पष्ट कडा कि अंधे जन कर किसीके
पीछे मत दौडो, आंभे भोल कर चलो और प्रत्येक
भात पर अपनी बुद्धि से विचार करना सीजो. उन
कट्टरता और अधविश्वासपूर्ण भातों की उसने भुले
शुद्धों में निंदा की जो जनता को विचारहीन और
निर्दय बनाने में सहायक होती थीं.

जिनेवा, लियोन्स, पैरिस, लंडन, ओक्सर्ड,
जेटेभर्ग, वेनिस आदि युरोप के कुछ भास भास स्थानों
में, जहां संसार के विवेकशील और विद्वानों के मिलन के
केन्द्र थे, वत कर धूनो ने अपनी स्वतंत्र विचारधारा
का प्रचार किया. वहां कथ तत्कालीन विद्वानों और पं-
डितों से मिल कर वह उनके विषयों पर विचारविनिमय
भी कर सका.

धूनो ने इसाई धर्म की रोमन कैथोलिक विचार-

धारा की कट्टरता का विरोध किया; और साथ ही कल्पित और क्रेन्च सुधारकों की संकीर्णता का भी. उसके विचार वास्तव में गठे उदार और अधिक से अधिक व्यापक थे. उस पर नास्तिक होने का लुभ लगाया गया, पर वह समुच्च्य अनीश्वरवादी नहीं था. वह किसी भगवण के लोगों के विश्वासों की डंसी उडा कर उनका दिल दुभाना जनता ही न था. विविध धर्मों की गेहूँदी आलोचनानाओं से वह सदा अलग रडा करता था. असल पात यह थी कि उसका दिमाग आध्यात्मिक पढेलिये के सुलजाने में व्यस्त रहता था, धंसी कारण सन्मार्क के निष्कर्ष पर पहुँचने के लिये उसे धार्मिक सिद्धान्तों की न्याय्य आलोचना करनी पडती थी. उमने अपने व्यावहारिक लवन में अनुभव किया और इसरे लोगों को गताया कि धंश्वर डर नगड है और डर शील में है, यडां तक कि सन्सार के कष्ट-कष्ट में धंश्वर की सत्ता मौजूद है. उसने मनुष्य में देवी पूर्णता का सारसाग देभा और उन कारणों का निराकरण किया ले उसके प्रकाश पर भरदा डाले हुये है. वह गहुँत उच्च कोटि का दार्शनिक और कवि था. वह यादता था कि मनुष्य का भस्तिष्क डर प्रकार की इदिये और धार्मिक पक्षपात के गंधनों से मुक्त हो जाय, और वह तनिक भी धार्मिक विधानों की शृंखला में नकडा हुआ न रहे. उसने धंसी प्रकार की स्वतंत्रता स्वयं अपने लिये याही और धंस पात पर लेर दिया कि मानवलवन की सली समस्याओं पर भुले और स्वतंत्र ढंग से विचार किया जाय.

मतमतांतरे के अगडों और उनके निन्दनीय प्रभाव से पूनो सदा अलग रडा. यारों और धार्मिक सन्स्थाओं द्वारा धर्म के नाम पर ले लुडम और अत्याचार होता था उससे उसके हृदय को गडी ठेस लगी. उसने स्पष्ट कडा कि स्वतंत्र विचारधारा और

तर्कमूलक ज्ञान और सत्य प्रकाशकिरणों ही से मनुष्य-समाज उन्नत बन सकता है. अधविश्वास, इतिभूत और गुरुडभ से नहीं, परंतु धन सग गातेों के साधारण जनता समझने में असमर्थ थी; क्योकि धर्म के ठेकेदारों ने धर्मोपता, अधविश्वास और कट्टरता की गातेों भर कर उसके हिभाग के पहले ही से पराण कर दिया था. इस दशा में झूना के तर्कपूर्ण परिभा-जित विचार लोगों की मूढता की सीमा को तुरन्त ही स्पर्श करने में आसूल रहे. उसके स्थायी और तथ्य-पूर्ण विचारों का प्रभाव गहुत ढेर में लोगों के मन पर पडा.

झूना केवल कितानी कीडा और अपनी कल्पना के णल पर उवाध महुल जनानेवाला प्राणी न था. उसने धर्म और दर्शन की समस्याओं का गंभीरतापूर्वक अध्ययन और मनन किया. फिर व्यावहारिकता का रंग दे कर उन-के उसने इस प्रकार व्यक्त किया कि हर या पास से देभनेवाले लोग अकहम हंग रह गये और झूना के विचारों की और आकर्षित हुये भिना नहीं रहे. उसने विचार किया, लिखा और गहुत से भाषण दिये. उसके भाषण वाग्मिता की अद्भुत कला से पूर्ण और धतने प्रभावशाली होते थे कि लोग उसकी प्रतिभा की उपेक्षा न कर सके. इसी कारण धार्मिक क्षेत्र से उसका गडिष्कार किया और विश्व-विद्यालयों से वह निकाल दिया गया. अनेक शहरों और कस्बों में जाने पर वह वहां से निकाल दिया गया. इस प्रकार सत्यार्थ और ज्ञान के तर्कयुक्त वैज्ञानिक कसौटी पर कस उसे साधारण जनता में प्रचार करनेवाला तत्त्ववेत्ता झूना लगातार १६ वर्ष तक युरोप के विभिन्न प्रदेशों में लटकता फिरा. उन दिनों में जिनमें कि सडक चल कर पेरिस से कैले पहुंचने में ठीक आठ दिन लगते थे, कहीं कहीं सशयों में ठहरने के लिये झूना के

जहुत नयाहा किराया देना पडा. यात्रा में कली-कली तो उसे घास-कूच के गिस्तर पर ली संतोष कर के सोना पडता था. वहां वह गया वही उसने अनेक पुस्तकें लिपीं और प्रकाशित कराईं. उसकी लिपी पुस्तकें में कुछ दार्शनिक विषयों से संबंध रखती थीं और कुछ कविता संबंधी थीं.

उन दिनों क्रान्स में गृहकलह की नवाला जग रही थी. वहां घसाघसों के डो मुग्ध संग्रहाय प्रोटेस्टेंट और रोमन कैथोलिक आपस में झकझसरे का मिर झडने में लगे थे. यूनो के वहां पहुंचने से ठीक आठ मरस पहले सन् १५७२ में पेरिस में प्रोटेस्टेंट लोगों का कत्ले-आम हुआ था. तब क्रान्स का शाहशाह था नवां चार्ल्स. यह सण जाते डेण-सुन कर यूनो जडा मुग्ध हुआ. उसे मालूम हुआ कि धर्मांधता का रंग यह जाने पर मनुष्य मनुष्य नहीं रहता, वह जणरता की पराकाष्ठा तक पहुंच कर सत्यसुत्य पशु बन जाता है.

पेरिस पहुंच कर यूनो तीसरे किंग डेनरी की कृपा से प्रोफेसर हो गया. शाहशाह यूनो की विद्वत्ता और प्रतिभा से जडा प्रभावित हुआ था. यूनो ने अपने कुछ लेखों में शाहशाह की विदारता का उल्लेख कर दिया. आगे चल कर वेनिस में मामला चलने पर जण वह नास्तिकता का अपराधी ठहराया गया तब अन्य जुर्मों के साथ उस पर एक जुर्म यह भी लगाया गया कि उसने एक धर्मविरोधी शाहशाह की प्रशंसा की थी—जैसे शाहशाह की, जिसके कल का समाचार पहुंचने पर सन् १५८६ ईस्वी में रोम में तोपों दाग कर आनंदोत्सव मनाया गया था.

सन् १५८३ ई० में यूनो क्रान्स के शाहशाह के कुछ पत्र ले कर लंदन आया. वहां क्रान्स के राजदूत तथा सनी जेडीआयेथ ने उसका जडा स्वागत—सत्कार

किया. रानी स्वयं घटाखियन लाधा अच्छी तरह भोलती थी. वह धूनो से जातखीत कर के गडी प्रभावित हुध. क्रान्स का राजहूत तो सदा के लिये उसका भिन्न बन गया.

उन दिनों लंदन की जनसंख्या १ लाख ५० हजार से अधिक न थी. पैरिस और लिस्बन की तरह वह युरोप का विख्यात और महत्त्वपूर्ण नगर न था. अंगरेज विद्यार्थी कभी विदेशयात्रा न करते थे. रानी ऐद्रीआभेथ के अपनी विद्वत्ता पर गडा अभिमान था, किन्तु उसने अपनी प्रण के किसी विषय पर स्वतंत्रतापूर्वक वाद-विवाद करने की धनजत नहीं दी थी. लंदन, ऑक्सर्ड और कैम्ब्रिज में छात्रोंने के लाधसन्स लेने पडते थे और प्रकाशित की हुध खीले की गडी सभ्ती से न्त्थ की नती थी. धन्स दशा में अनावश्यक कायदे-कानूनों की प्राखीरों से धीरे हुये वातावरण में धूनो के किसी तरह लाधणु देने की धनजत मिल गध. ऑक्सर्ड युनिवर्सिटी में उसके कध प्रभावशाली लाधणु हुये. वहां के वातावरण में गौद्धिक लुवन का प्रभाव था. युनिवर्सिटी के अधिकारी राजदरगार के नामजद किये डोते थे. धूनो ने उनके सभघ में लिणा डे—

“वे लंभे लंभे भभमली योगा पडने थे. उनकी अंशुलियों में गहुतसी गहुमूह्य अंगूठियों सुशोभित थीं और गले में सोने की न्कीरे. रडन-सडन और बाल-ढाल में वे सुशीलता, विनम्रता आदि गुणों में गिलकुल जैसे ही धून्य थे जैसे कि गाय-लंस अराने-वाले ग्वाला डोते डे.”

अेक दिन ऑक्सर्ड युनिवर्सिटी के अध्यापकों में किसी दार्शनिक विषय पर धूनो का वादविवाद हुआ. मला सार्वजनिक थी, उममें युनिवर्सिटी के चान्सेलर भी उपस्थित थे. धूनो के विचार गिलकुल स्वतंत्र और भौलिक थे. उमकी विकट हलीले मुन कर अध्यापक लोग

गहृत उत्तेजित हो गये. अपने विरोधी के धूनो ने पन्द्रह गार डराया. इस कारण वह आवेश में आ कर गाली-गलौज गकने लगा. धूनो उसका चेहड़ा ठंग देण कर मुस्कराया और गडी शांति से विरोधी दल की लखर और दकियानूसी गातों का जवाण देने भडा हुआ. उसके गाल गिणरे हुआ थे और पुराने डोट में अक 'भी गहन नही' था. उधर विरोधी दल के युनिवर्सिटी के 'डॉक्टर लोग' जिनके मूर्खतापूर्ण निराधार विचारों का धूनो गठे साहम के साथ भंडन कर रहा था, अपनी हो-हो अंगुलियों में गारह-गारह अंगूठियों पहने थे और गले में चमकती हुई सोने की जंजीरें. वे अरस्तू की पुरानी शिक्षा का समर्थन कर रहे थे और धूनो अपनी अनुपम तर्कशैली के गल पर उन विचारों की धनिययां उडा रहा था; उसके नवीन और परिभाजित विचारों का मूल मंत्र था उदारता, गंधुत्व और प्रेम. संग्रहायवाह और आपम के अगडों का वह कट्टर विरोधी था. भिथ्या आडंगर और मतमतान्तरों की जड पर कुठाराघात कर के वह युरोपीय समाज में वैज्ञानिक युग-धर्म की स्थापना करना चाहता था. परंतु युनिवर्सिटी के अध्यापक तक धूनो के विचारों के साथ सहमत न हो सके.

तीन महीने तक ऑक्सफर्ड में सार्वजनिक लापस्य दे कर धूनो लन्दन लौट आया. वहां अनेक विद्वानों से उसकी मित्रता हो गई. हो वर्ष तक र्थवैंड में रहने के गार धूनो पैरिस चला आया. विद्रोह और आपगी लडाई-अगडे के कारण वह वहां अधिक समय तक ठहर न सका और जर्मनी चला गया. वहां रह कर वह अपने स्वतंत्र विचारों का प्रचार करने लगा. कई स्थानों पर उसके मार्ग में गाधाओं पडीं, किन्तु वह अविचल रूप से अपने काम में लगा रहा.

धूम्र ने जर्मनी के 'क्रेकर्ट' नगर में ठहरा हुआ था। वहीं उसने हृदय में अपनी मातृभूमि के दर्शन करने की धृष्टता गलवती हो उठी। अपने देश जाने में उसे अतरा था उससे वह अनसिद्ध नहीं था। 'क्रेकर्ट' छोड़ने से पहले उसने स्पष्ट लिखा था:—पुद्गिमान आदमी मृत्यु से नहीं डरता; मही नहीं, जैसे अक्सर भी आते हैं जण कि वह उसका सामना करने के लिये वीरता से आगे बढ़ता है।”

दुर्भाग्य से धूम्र का एक जैसे आदमी से परिचय हो गया जो गडा दुष्ट और देशद्रोही था। उसने उसे वेनिस लुटा लिया। अपने स्वतंत्र और भौतिक दार्शनिक विचारों के कारण धूम्र पहले ही से वहां विख्यात हो चुका था। धूम्र के कारण वेनिस की साहित्यिक सभा ने उसका गडा सम्मान किया। जिस आदमी ने धूम्र से दोस्ती पैदा कर के उसे वेनिस लुटाया था उसने विश्वासघात कर के उसे उस धर्माध्यक्ष के डवाले कर दिया, जो धर्म-विरोधी लोगों के हंड करता था। धूम्र केवल यह लगाया गया कि धूम्र अधार्मिक और दुष्ट आदमी है।

धर्माधिकारी पांथ-सात आदमियों के ले कर धूम्र के घर जा धमका। उस समय धूम्र सो रहा था। गिस्तर पर ही वह गिरकतार किया गया और डवालात में ला कर जंड कर दिया गया। सन् १५८२ में उसका मुकदमा पेश हुआ। उस पर धूम्र लगाया गया कि उसने प्रयत्नित धर्म धर्म की आलोचना की, धर्म के विरुद्ध लोगों के लडकाया और उनसे वादविवाद किया तथा उन सिद्धान्तों का प्रचार किया जो कैथोलिक-समुदाय के विरुद्ध थे। अलियुक्त ने धर्माधिकारी की अहालत के सामने अपने एवन की पूरी राम-कहानी कड उली। उसने कहा:—यदि मैंने कोई बूढ़ की है, या लोगों के कोई बूढ़ी जात सिखाई है, तो उसके लिये मुझे सत्य-

सुख दुःख है; और उस कलंक के लिये कठिन से कठिन प्रायश्चित्त करने के लिये मैं तैयार हूँ. किन्तु मैं अपने सिद्धान्तों और पुनित विश्वासों से तनिक भी पीछे हटने के लिये तैयार नहीं हूँ.

युरोप के इतिहास में मतभेदांतर-संघर्षी जगड़ों का न्याय करनेवाली अदालत की जड़ी 'दृढ़' लरी कड़ानी है. यह अदालत 'डोली ऑफिस' के नाम से तेरहवीं शताब्दी के आरंभ में जनाई गई थी. स्पेन के एक लिडु ने उस अदालत को व्यावहारिक रूप दिया था. पोप ने आरंभ में उस अदालत की सत्ता को मानने से धनकार दिया इस लिये कि उसकी स्थापना जिलकुल स्वतंत्ररूप से हुई थी और उसकी कार्रवाई में धर्म के स्तंभ बिशप, पादरी आदि कोई हस्तक्षेप न कर सकते थे. पंद्रहवीं शताब्दी के अंत में उस अदालत का नये सिरे से निर्माण हुआ. अदालत का मुख्य उद्देश था धर्मविरोधियों को दण्डाना, तथा लोगों को जलदस्ती रोमन अर्थ के अंतर्गत दीक्षित करना, और उनके धनकार कर देने पर उन्हें भार डालना, या अमानुषिक अत्याचारों के बारे उनका एवन लारस्वरूप जना देना.

उक्त अदालत का सणसे डलका डंड या प्रायश्चित्त के रूप में अपराधी को सभाज से जडिष्कृत कर देना. इसके अतिरिक्त अदालत के द्वारा लोगों को नाना प्रकार के अमानुषिक डंड दिये जाते थे. अपराधी लोग एवनलर के लिये जेलों में जड कर दिये जाते, या जिन्दा जला दिये जाते. कोई अपराधी जास रियायत कर के जिन्दा जलाने से पहले झंसी पर लटका दिया जाता. जिस दिन कोई धर्म के खिलाडू जगावत करनेवाला आदमी जिन्दा जलाया जाता वह दिन जड़ी सार्वजनिक यडल-पडल और धूमधाम का होता. दर्शकों के झुंड के झुंड जमा हो जाते. तमाशां अधिकाधिक लयकर

जनाने के लिये स्त्री-पुरुषों की लारों कपड़ों से जोड़ कर लाई जाती और आग के आसपास नयाई जाती थीं.

स्पेन में धर्म अदालतों ने आस तौर पर यहुदी और मूर लोगों के विरुद्ध संहारवादीला चलाई. साथ ही इस प्रकार की अदालतों का सिलसिला नीदरलैंड, घटाली आदि सुरप के अन्य ज्वालानों में भी जारी हो गया. 'टोरकलैमैज' नाम का धर्माधिकारी निरंतर १८ वर्ष तक रोम के न्यायाधीश के आसन पर बैठा. इस अवधि के भीतर उसने १०२२० आदमी जिन्दा जला डाले और लगभग ६७ हजार आदमी जेलों में बंद कर दिये. रोम के एक नागरिक ने सन् १५६८ धस्वी में लिखा था—

“कुछ लोग प्रतिदिन जिन्दा जलाये और दासी पर चढ़ाये जा रहे हैं. कुछ के शिर काट लिये जाते हैं, जेलों भर चुकी हैं और अधिकारी लोग जेलों के लिये नई धर्मादालतें बना रहे हैं.

धर्माध्यक्षों की अदालतों के रूप में धर्म 'पवित्र आदिसों' के दृष्टिकरे दृष्टियों की यह एक जलक मात्र है. इस दशा में ऐसी अदालत से धूनो के मामलों में न्याय किये जाने की जला आशा ही क्या थी? उस जमाने में वेनिस एक स्वतंत्र प्रजातंत्र राज्य था. अहुतसे आदमी जे घटली से निर्वासित कर दिये जाते थे, यहां आ कर आश्रय पाते थे. वेनिस के धर्म ढंग पर रोम चलता था. पोप ने मांग पेश की कि सभ आध्यात्मिक अपराधी, हमारे सुपुर्द कर दिये जाय. वेनिस के अधिकारियों ने यहलें तो पोप की इस मांग का विरोध किया, पर अंत में वे झुकने को विवश हो गये. उसी समय एक वकील ने स्पष्ट कहा था—

“प्रचलित धर्म के विरुद्ध जगावत कर के धूनो

ને ખડી લયંકર ભૂલે કી હૈ, કિન્તુ ઇસમેં તનિક ભી સંદેહ નહીં કિ ઉસને ખહુત હી વિલક્ષણ, ખઠિયા ઐર અત્યંત દુર્લભ દિમાગ પાયા હૈ. ઉસકી વિદ્વતા ઐર યુદ્ધિમતા દુર્લભ હૈ !”

અંત મેં વહી હુઆ ભે હોના થા. વેનિસ કે અધિકારિયોં ને ધૂનો કે રોમ ભેજ કર પોપ કે હવાલે કર દિયા. પોપ ને ઉસે જેલ મેં ખંદ કર દિયા, ઇસ આશા સે કિ લક્ષ્મી સભ કાટને કે બાદ ઉસકી સારી શક્તિ ક્ષીણુ હો જાયગી ઐર ઉસકે ધર્મવિરોધી સિદ્ધાંત કાકૂર હો જાયગે. સન ૧૫૬૩ સે ૧૫૬૬ તક, નિરંતર ૬ વર્ષ ધૂનો જેલ મેં ખંદ રહ્યા. જેલ કી અંધેરી કોઠરી મેં ખંદ રહ કર ઉસે કેસી કેસી કઠિન યાતનાઓં સહની પડી, ઇસ સંબંધ મેં કુછ ભી નહીં કહ્યા જા સકતા. પર ઇતના જરૂર કહ્યા જા સકતા હૈ કિ ધર્માધિકારી સભ કુછ પ્રયત્ન કરને પર ભી ધૂનો કે વિચારોં મેં પરિવર્તન નહીં કરા સકે. સન ૧૫૬૬ મેં જેલ કી અંધેરી કોઠરી કે ભીતર સે ઉસને કહ્યા—

“ મુઝે અપની ખાતોં કે, અપને સિદ્ધાંતોં ઐર વિશ્વાસોં કે ખદલના નહીં ચાહિયે, ઐર મેં ખદલૂંગા ભી નહીં. મેરે યાસ અપને વિચાર ખદલને કે કુછ નહીં હૈ. મેં યહ ભી નહીં જાનતા કિ અપને વિચારોં મેં કયા પરિવર્તન કરે.

આગે ચલ કર ધૂનો કે મુંહ સે અપિચલ ભાવ સે ફિર નિકલા—

“ દુનિયા મેં ઐસે આદમી હૈ જિનકે હૃદય મેં ઇશ્વર કી ઇચ્છા ઇતને પ્રબલ રૂપ મેં કામ કર રહી હૈ કિ કોઈ ભી ધમકી યા ત્રાસ ઉન્હેં ડગમગા નહીં સકતા. ભે શરીર સે ડરતા હૈ ઉસને કણી ઇશ્વર કે સાથ એકરૂપતા અનુભવ હી નહીં કી. કેવલ વહી વ્યક્તિ વાસ્તવ

मे' पुद्धिमान और गुणी है ने किसी कष्ट को अनुभव नहीं करता, और वही प्रसन्न है ने कि प्रत्येक वस्तु को तर्क की दृष्टि से देखता है”

अंत मे' धूनो को प्राण-दंड का हुकम सुना दिया गया. धंस पर हंसते हुअे धूनो ने जनों से कहा—

“शायद यह सब सुनाते समय मेरी अपेक्षा तुम लोग अधिक लयभीत हो.”

लगभग तीनसौ वरस बाद, सन् १८८६ ईस्वी मे', राम मे' ठीक उसी स्थान पर, जहां धूनो आग मे' ज्जिन्दा जलाया गया था, अेक प्रस्तर मूर्ति की स्थापना की गई. यह मूर्ति आज भी घंटली के प्रसिद्ध दार्शनिक और कवि धूनो की याद दिला रही है अपनी अद्भुत वीरता, सयाध और दृढता के लिये. धूनो सत्य-मुच्य प्रतिष्ठास मे' अमर है.

[छिटी भासिक “याद”ना अेक अंकभाषी]

૬-કંજુસ ઉદારાત્મા ટૉમસ ગાંઢ

આશરે ૩૦૦ વરસ પહેલાં વિલાયતમાં થઈ ગયેલા એક અજબ કંજુસ માણસની આ સાચી જીવનકથા છે. ઇ. સ. ૧૬૪૪ની સાલમાં એ જન્મ્યો હતો અને ૮૦ વરસનું લાંબું આયુષ્ય તેણે લોગવું હતું. એનું નામ ટૉમસ ગાંઢ.

એના જીવનકાલ દરમિયાન ઇંગ્લૅન્ડ એક અતિ મહત્વના વિપ્લવમાં પડ્યો હતો. રાજા ચાર્લ્સ પહેલાનાં રાજ્ય અમલથી માંડીને, પ્રજાએ એ રાજાને ફરમાવેલ મોતની સજા; તેના પછી પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ તરીકે એલીઝબેથ ફર્સ્ટને રાજ્ય અમલ; તેની પછી રાજા ખીલ્ડે ચાર્લ્સ, ખીલ્ડે જેમ્સ, વિલિયમ અને રાણી એન, અને તેની પછી પહેલા જ્યોર્જના રાજ્યઅમલના લગભગ અંત સુધીનો બધો સમય તેણે નજરે નિહાળ્યો હતો; પણ આ બધા દેશકારોની ગાંઠના અંતઃકરણ ઉપર કશીયે અસર થવા પામી નહોતી.

ટૉમસ ગાંઠનો પિતા એક નાનકડો કોલસાનો વેપારી હતો, અને ટૉમસને બાળક મૂકીને મરી ગયેલો. તે પછી તેની વિધવા માતાએ બીજું લગ્ન કરીને પુત્રને સંગીન કેળવણી અપાવી. પંદર સોળ વરસની ઉંમરે ટૉમસ પોતાના વતનનું ગામડું છોડીને જીવનનિર્વાહનાં સાધનોની શોધ માટે લંડન શહેરમાં આવીને વસ્યો, અને એક પુસ્તકો વેચનાર વેપારીની દુકાને ઉમેદવાદ તરીકે

કામ કરવા માંડ્યું.

આઠ વરસ સુધી ગાઈએ એ દુકાને નોકરી કરી તે દરમિયાન લંડન શહેરમાં એ મોટા ઐતિહાસિક ભયંકર બનાવો બની ગયા. એક તો “ગ્રેટ પ્લેગ”ના નામથી એળખાતા ચેપી રોગનો ભુવાળ; અને તેની પછી ૧૩,૦૦૦ મકાનોને લસ્તીભૂત કરી નાખનાર, એ લાખ માણસોને ઘરબાર વગરનાં રખડતાં કરી મૂકનાર લંડન શહેરની ભયંકર આગ : આ બંને આફતોમાંથી પણ ગાઈ સહીસલામત બચી ગયો, પણ આગમાં તેના શેઠની દુકાન બળી ગઈ.

આગ પછી આખું લંડન શહેર નવેસરથી બાંધવામાં આંબ્યું. તેમાં ગાઈના શેઠની દુકાન પણ ફરીથી બાંધાઈ, ને તેની નોકરી આજી થઈ. થોડો વખત નોકરી કર્યા પછી એ ધંધામાં લાગીદાર થયો, અને પછી આખી દુકાન તેણે પોતે સુવાંગ લઈ લીધી.

ગાઈ સાહસિક માણસ હતો અને ધંધામાં શરૂઆતથી જ તેણે સાહસ ખેડવા માંડ્યું. એ જમાનામાં ખ્રિસ્તીઓનું ધર્મપુસ્તક બાઈબલ ઇંગ્લંડમાં ફેટલી કિંમતે વેચવું તેના પ્રશ્ન વિષે ઝઘડો ચાલ્યા કરતો હતો, હોલેન્ડમાં સંજ્યાબંધ બાઈબલો અંગ્રેજી ભાષામાં છપાઈને છૂંદી રીતે ઇંગ્લંડમાં દાખલ થઈ જતાં, અને એ રીતે આવતાં બાઈબલો વેચવાની રાબતની મનાઈ સામે ભોખમ ખેડીને પણ ગાઈએ તેનું વેચાણ કરવા માંડ્યું અને તેમાંથી તેને ખૂબ પૈસો પણ મળવા લાગ્યો. ત્યાર પછી ઑકસ્ફર્ડ યુનિવર્સિટી જોડે તેણે બાઈબલ છાપવાનો અને વેચવાનો “કોન્ટ્રેક્ટ” કર્યો, અને બાર વરસ સુધી એ ‘કોન્ટ્રેક્ટ’ માંથી તેને ધનની સારી પેદાશ થઈ. ત્યાર પછી બીબલ હરીફને એ ‘કોન્ટ્રેક્ટ’ મળવાથી એ દિશામાં તેની કબાણી બંધ થઈ.

તે જમાનામાં નોકાસૈન્યમાં નોકરી કરતા ખલાસીઓને તેમનો પગાર આપવાની એક વિચિત્ર પ્રથા ચાલતી હતી. પગાર પેટે એ લોકોને રોકડ નાણું ન મળતું, પણ કાગળની નોટો મળતી. આ કાગળિયાં વટાવી તેનાં રોકડ નાણું સરકારી તીબેરીમાંથી મેળવવામાં આ ખલાસીઓને અતિશય હાડમારી લોગવવી પડતી. ખલાસીઓ સ્વલાયે લહેરી લાલા રહ્યા, એટલે એ બધી મુશ્કેલીઓ વેઠવા કરતાં, સામું આવીને કોઇ ઓછાં નાણું આપી ભય તો એ કાગળીયાં વટાવી નાખતા. ગાઈ આ ધંધામાં પડ્યો અને તેમાં ઘણી વાર તો પચાસ, સાઠ કે સિત્તેર પાઉંડ રોકડા આપતાં તેને સો પાઉંડની કિંમતનો કાગળ મળી જતો, અને વખત આવ્યે તેના તે પૂરા પૈસા ઉપજવી મોટો નફો પેદા કરી લેતો. અલગત, આ ધંધો હલકો ખરો, પણ નાણું ધીરનારા વેપારીઓ હુમલાં આજ રીતે નાણું કમાતા આવ્યા છે—માગનારની ખરી અણીની જરૂરનો લાભ લઈ તેઓ માતળર થતા આવ્યા છે.

પણ ગાઈમાં ફેર એટલો હતો કે આ રીતે કમાયેલા બધા પૈસા તે હુમલાં ધર્મોદ્ધારમાં ખરચતો. તેની પહેલી જાહેર સખાવત પોતાની માતાના વતનમાં ગરીબ—ગુરખાંઓ માટે અન્નક્ષેત્ર જોલવાથી થઈ. એ વખતે ગાઈની ઉંમર માત્ર ૩૦ વરસની હતી. કશી જાહેરાત કે કશો ઉઠાપોહ કર્યા વગર સૂચનાપ તેણે આ અન્નક્ષેત્ર આજુ કરી દીધું.

ધંધામાં ગાઈ ઉત્તરોત્તર વધારે ધન કમાતો ગયો; પણ તેની કમાણીમાંથી બહુ જ અલ્પ લાગ તે પોતાની જાત પાછળ ખરચતો. લાંડનના ચેરીફ અને લોર્ડ મેયરના ઓદ્ધાઓ સ્વીકારવા તેને લોકોએ ખૂબ આગ્રહ કર્યો; પણ એવો કોઈ ઓદ્ધો સ્વીકારવાથી તે ઓદ્ધાને છાજે તેવી ખરચાળ રીતે રહેવું પડે, તે કારણથી તેણે એ બધાનો અસ્વીકાર કર્યો. તેના કરતાં ગરીબીમાં રહીને પોતાનાં બચતાં સૌ નાણું ગરીબો માટે વાપરવાનો માર્ગ તેને

વધારે સારો દેખાયો. પોતાની બધી કંમાણીના ગાઈ ત્રણ લાગ પાડતો. નાનામાં નાનો લાગ પોતાને માટે, સહુથી મોટો એક લાગ સખાવત માટે અને એથી નાનો એક સાધારણ લાગ ધંધામાં રોકવા માટે.

એ જમાનામાં “સાઉથ સી કંપની” નામનું એક માટું વેપારી તૂત ઉભું થયેલું. તેના શેર શરૂઆતમાં તો બહુ સોંધી કિંમતે વેચાતા, પણ વખત જતાં ૧૦૦ પાઉંડના શેરની કિંમત વધીને ૩૦૦ થી ૬૦૦ પાઉંડ જેટલી થઈ ગયેલી. ગાઈએ આ શેરો સસ્તી કિંમતે ખરીદ કરેલા તે ભાવ વધતાં એકદમ વેચી નાખ્યા. તેમાંથી તેને ચોખ્ખો ૨૦ લાખ પાઉંડ જેટલો નફો થયો. પાછળથી આ કંપની દેવાળામાં જવાથી સંખ્યાબંધ કુટુંબો પાચમાલ થઈ ગયાં હતાં, પણ નક્ષીબહાર ગાઈએ તો તેમાંથી અઢળક ધન પેદા કરી લીધું હતું.

આ રીતે એક તરફથી દ્રવ્ય રળવાનો ને એકઠું કરવાનો લોભ, અને બીજી તરફથી તે દ્રવ્ય ગરીબોના માટે ખર્ચવાની મગજમાં રમી રહેલી અનેક યોજનાઓ વચ્ચે ગાઈને બીજા કોમળ આવેશો માટે વખત ખચતો નહોતો; છતાં એક વાર તેના જીવનમાં એક નાનકડો પ્રેમ-પ્રસંગ બની ગયો. પોતાના ઘરમાં કામ કરતી ચાકરડી સાથે તે પ્રેમમાં પડ્યો, અને તેને પરણવાનું પોતે વચન આપ્યું. એક દિવસ પોતે ઘરની ફરસળાંદીનું સમારકામ કરવા માટે મજૂરોને આવવા કહેલું. ઘેરથી બહાર જતાં વખતે ચાકરડીને એ કહી ગયો કે માણસો કામ કરવા આવે તો તેને અચૂક પથ્થર સુધીજ કામ કરવા દેને, એથી આગળ નહિ. ગાઈએ મજૂરો પાસેથી થોડું વધારે કામ લેવા ખાતર માલિકે ખતાવેલ ઠેકાણા કરતાં એકજ પથ્થર વધારે કરવા દીધો. સાંજે ઘેર આવતાં આ ખનાવ જોઈ ટૉમસ ગાઈએ પોતાની પ્રિયતમાને સંભળાવી દીધું કે:-
“હું તને હવે પરણી શકીશ નહિ.” બસ, આખા જી-

વનમાં આ એક કોમળ પ્રસંગ. હવે તેના જીવનની એક ખીલ ખાલ્યું જોવા જેવી છે.

દેખાવ અને પહેરવેશમાં આ માણસ છેક કંગાલ હતો અને તેનો ચહેરો કાચમ વિષાદભર્યો લાગતો. એક દહાડો ટેમ્સ નદીના પૂલ ઉપર એક કઠોડામાં એ બેઠેલો. તે વખતે તેની કંગાલ આકૃતિ અને દિહાર જોઈને કોઈને જરૂર એમ લાગે કે, દુઃખથી કંટાળેલો કોઈ માણસ બિચારો આપઘાત કરવા બેઠો છે. રસ્તે ચાલતા એક ભલા રાહદારીએ તેની પાસે આવી, તેને દિલાસો આપ્યો અને દયા લાવી તેના હાથમાં એક અરધી ગીનીનો સિક્કો મૂકી ચાલવા માંડ્યું. ટામસે તેની પાછળ દોડી તે ભલા માણસનું નામ અને ઠેકાણું પૂછી લીધું. થોડાંક વરસ પછી એક વાર એ સજ્જનનું નામ નાદાર દેવાદારોની ટીપમાં ગાઈના વાંચવામાં આવ્યું. એકદમ ગાઈ તેની મદદે ગયો. તેમના બધા લેણદારોને તેમનું લેણું ચૂકવી આપ્યું. પેલા માણસનો વેપારધંધો ફરી ચાલુ કરાવી દીધો અને દુઃખી કુટુંબમાં સુખ વસાવી દીધું.

આ ગાઈની ખરી ખુબી. શહેરના લોકો જ્યારે તેને કંબુસ, કંગાલ વગેરે કહી કહી તેની નિંદા કરતા હતા, ત્યારે ગાઈ પોતાના વતનમાં ગરીબીમાં સડતાં પોતાનાં દૂર દૂરનાં સગાંઓને વધાસનો યાંધી આપતો હતો. આ વધાસનો ૫૦ પાઉંડથી માંડીને ૧૫૦ પાઉંડ સુધીનાં ઉદાર વધાસનો હતાં. કેટલાક બેકાર માણસોને જેથી અહીં હજાર પાઉંડ જેટલી રકમો આપી આપીને તે વેપારધંધે વળગાડી દેતો. આખરૂદાર કુટુંબો કોઈ વાર નાણાંબીડમાં આવી પડતા ત્યારે કંબુસ ગાઈ તેમની મદદે ધાતો—તેમનાં કરજ ચૂકવી આપતો, નાદારીને કારણે કેદ પડેલા આખરૂદાર માણસોને કેદમાંથી છોડાવતો અને તેમને ફરી ધંધોરોજગાર શરૂ કરાવી દેતો. પરદેશથી રળી ખાવા આવનાર નિરાશ્રિતોને સહુ પહેલાં ગાઈ

તરફથી સહાય મળવા માંડતી. રોગ અને માંદગીથી ગરીબ કુટુંબો પાયમાલ થઇ રહ્યાં હોય તેવે વખતે ગાઇ પોતાને ખર્ચે તેમને ઇસ્પિતાલમાં મોકલી આપતો. ઘણી વાર આ એકજ ઇસ્પિતાલમાં બહુ માણસો સમાઈ શકતા નહિ, તેથી ગાઇએ કેવળ ગરીબ માણસોને માટે એક નવુંજ મોટું ઇસ્પિતાલ બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે બાંધાવી આપ્યું પંજી ખર્ચ.

આજે એ ઇસ્પિતાલ તેના ઉજળા નામના સ્મારકરૂપે હજી ઉભું છે. તે બાંધવાનું શરૂ થયું ત્યારે ગાઇની ઉંમર ૭૬ વરસની હતી. મકાન તૈયાર થઇ ગયું ને માંદાઓની સારવારનું કામ પણ તેમાં ખરોખર ચાલુ થઇ ગયું. તે જોવા એ જીવ્યો. મકાન પાછળ ૧ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો, અને ઇસ્પિતાલના કાયમી ખર્ચ માટે ગાઇએ દસ લાખ પાઉન્ડની રકમ અનામત રખાવી. ૧૭૨૪ માં એનું અવસાન થયું ત્યારે હબ્બરો ગરીબો અને દુઃખી-આંખોએ તેના નામ ઉપર આશીર્વાદ વરસાવ્યા હતા.

આ કંબુસનું વસીહતનામું વંચાયું ત્યારે લોકો દંગ થઇ ગયા હતા. તેમાં, પોતાની હયાતિમાં પોતે સ્થાપેલ તમામ સખાવતી ખાતાઓના નીભાવ માટે મોટી મોટી રકમો આપવામાં આવી હતી. પોતાના દૂરમાં દૂરના સગાને અને સગા ન હોય તેવાઓને પણ મોટી મોટી રકમો વારસામાં આપવામાં આવી હતી. વયોવૃદ્ધ અને કામ કરવાને અશક્ત એવાં સગાંવહાલાંઓને મોટી રકમોનાં વર્ષોસનો બાંધી આપવામાં આવ્યાં હતાં. તે વસીહતનામા મુજબ દેવાદારીને કારણે દેદમાં પડેલા ૬૦૦ માણસોનો એકીસાથે છૂટકારો થઇ ગયો, અને ખિમાર, બાલક ને વૃદ્ધ એ સહુને માટે મોટી મોટી રકમો અનામત બહાર થયેલી બાણવામાં આવી.

તેની હયાતિમાં જે લોકો તેને કંબુસને નામે ધિક્કા-

રતા હતા, તેમને આના કરતાં વધારે મારો જવાબ પીળો આપી ન શકાત. ગાઇના જેવું વસીહતનામું કરી જનાર કોઈ માણસ ઈગ્લંડમાં અગાઉ થયો નહોતો, અને તેની પછીથી પણ એનાથી સારાં વસીહતનામાં લાગ્યે જ થયાં જાણ્યાં છે.

ગાઇની સખાવતો મોટે ભાગે તેના મરણ પછી જ પ્રકાશમાં આવી, અને ઘણીક તો આજ સુધી છાની જ રહી છે. તેના નિંદકો કહેતા કે “ ગાઇ પોતાના મજૂરોને કૂખ્યા મારતો અને ગરીબોને લાગ્યે જ કોઈ વાર કંઈ આપતો. ” પણ ખરી હકીકત હવે જાણી શકાય છે, કે ગાઇની માતૃગર સખાવતોનો લાભ આજ સુધી લઈ રહેલા લાખ્ખો ગરીબો આજ પણ તેના અમર આત્મા ઉપર આશિષ વરસાવી રહ્યા છે.

[તા. ૧-૨-૩૨ ના “ ફૂલછાબ ” માથી]

૭-યોહાન વાક્

(લેખક-શ્રી. રમણીક ત્રિવેદી)

પાશ્ચાત્ય સંગીતના વિકાસનો ઇતિહાસ ખૂબ રંગીન છે. એ સંગીતમાં હૈયાં ઠોલાવવાની અને અંતરને ઊંડે ઊંડે સ્પર્શવાની જે તાકાત છે તે પાશ્ચાત્ય સંગીતવિધાયકોને હીધેજ. એ સંગીતનો ઇતિહાસ એના વિધાયકોનાં જીવન સાથે એટલો સંકળાએલો છે કે એ ખંનેને જુદાં પાઠી શકાય એમ નથી.

પાશ્ચાત્ય સંગીતના ઇતિહાસમાં અને તેની ઉત્કાન્તિમાં જે યુગો થઈ ગયા તેમના યુગસૂત્રાઓનાં જીવનો અત્યંત પ્રેરણાત્મક અને સખળ ભાવનાઓથી સભર ભર્યાં છે. સંગીતાચાર્ય યોહાન વાક્ પાશ્ચાત્ય સંગીતના યુગસૂત્રા તરીકે અમર થઈ ગયો છે.

પોપ ગ્રેગરીએ પ્રવર્તાવેલા સંગીતયુગના પરિણામે ઉદ્ભવ્યાં કેથોલિક સંપ્રદાયનાં ભક્તિભાવભર્યાં શબ્દગીતો અને તે સમયનાં લોકગીતો પણ એજ સાદી પ્રણાલિકાએ રચાતાં. એમાં આત્માનુ અત્યંત સાદું પણ ભાવદર્શી અને રસાળ વ્યક્તિકરણ થતું. આ સંગીતયુગ ૧૨ મી સદી સુધી લાંબાયો. આ પછી પાશ્ચાત્ય સંગીતના ઊંચા યુગનો આરંભ થયો. પહેલા યુગમાં રચાતાં સંગીતનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે, સ્વરરચનામાં પ્રતિપળે માત્ર એકજ સ્વર ગાઈ શકાય; પરંતુ આ ઊંચા યુગના

સંગીતમાં જુદા જુદા સમકોના સંવાદી સૂરો એકસાથે ચોળવામાં આવતા. આનું પરિણામ વધારે સુંદર અને આકર્ષક થતું. આ યુગમાં યુરોપના ત્રણ દેશોમાં સંગીત ખૂબ વિકસ્યું. શબ્દસંગીત અને વાદ્યસંગીતનાં કેટલાંય સંગીતવિધાનો આ યુગમાં રચાયાં. વળી રાજ્યાશ્રય અને ધર્માધિકારીઓના સહકારથી એ યુગમાં સંગીતનો વિકાસ દરેક દિશામાં થયો. છેક સોળમી સદી સુધી ઇટાલી, ફ્રાન્સ અને જર્મની આ યુગના સંગીતનાં ઉદ્દલવસ્થાનો બની રહ્યાં.

આ યુગમાં થઈ ગયેલા અનેક સંગીતવિધાયકોએ આધુનિક પાશ્ચાત્ય સંગીત માટે ભૂમિકા તૈયાર કરી. આમાં ફ્રેન્ચ સંગીતાચાર્ય ચોરલાન્દો, ઇટાલિયન પાલેસ્ટ્રીના અને જર્મન સંગીતકાર ચૂરબનાં સંગીતવિધાનો અત્યંત આદરણીય થયાં. આજના પાશ્ચાત્ય સંગીતની સમર્થ સ્વરલેખનપદ્ધતિ પણ આજ યુગમાં રચાઈ; અને એ સંગીતની શાસ્ત્રીય રચનાનો યુગ પણ આજ હતો.

પાશ્ચાત્ય સંગીતના બીજા યુગનો અંત ૧૬મી સદીમાં આવ્યો. એ યુગમાં એકત્રિત થયેલી શાસ્ત્રીયતા, સંગીતવિધાનોની હારમાળા અને લેખનપદ્ધતિ—આ સર્વના પરિણામે ઉદ્ભવ્યો પાશ્ચાત્ય સંગીતનો ત્રીજો યુગ. આ યુગ આધુનિક પાશ્ચાત્ય સંગીતનો યુગ ગણી શકાય. આમાં રચાયેલું સંગીત બહુવિધ અને સંવાદી સ્વરરચનાવાળું હોઈ અત્યંત રસપ્રદ અને સંવેદનો દર્શાવવાને અનુકૂળ થઈ પડે છે. આ સંગીતયુગનો પ્રવર્તક ચોહાન બાઈ ગણી શકાય.

લગભગ ચાર-પાંચ પેઢીથી જે કુટુંબમાં જર્મનીના આગળ પડતા અને શોખીન સંગીતવિધાયકો ઉદ્ભવ્યા હતા તેવા કુટુંબમાં ચોહાન બાઈનો જન્મ ૧૬૩૫ માં આઈઝેનાઈ ગામે થયો હતો. ચોહાનનો પ્રપિતામહ વેકમારમાં આવેલી એક પવનચક્કીનો માલિક હતો. જ્યારે પવનના બળથી એની ઘંટી ચાલી રહી હોય ત્યારે ગામ-

લોકોને મુગ્ધ કરી નાખતાં પોતાનાં સંગીતવિધાનો તે રચતો. ચોહાનનો પિતામહ વણકર અને સંગીતકાર બંને હતો. શાળ ઉપર વણાવા વાણા અને તાણાઓ સુધારતાં સુધારતાં એ પોતાનાં સંગીતવિધાનોમાં અજબ સૂરો વણી શકતો. ચોહાનનાં માતાપિતા તેની શૈશવ અવસ્થામાંજ ગુજરી ગયેલાં; આથી એના મોટા ભાઈ ચોહાન ક્રિસ્ટોફર ચોહાનને પાળી પોષી મોટો કર્યો. શૈશવકાળથી માંડી ક્રિશ્ચીય અવસ્થા સુધી ચોહાન એના મોટા ભાઈ સાથેજ રહ્યો; અને મોટા ભાઈ આંહૂંડસક્રમાં ઓરગન વગાડનાર તરીકે પ્રખ્યાત હોવાથી ચોહાનને સંગીતના સંસ્કારો ખાલ્યાવસ્થામાંથીજ સાંપડ્યા હતા. આમ ચોહાન સંગીત-મય વાતાવરણમાં મોટો થયેલો હોવાથી તેના ઉપર સંગીતની અતિ ઊંડી અસરો થઈ હતી.

ખાળક ચોહાન તેના ગામના મંદિરમાં સમૂહગીતની મંડળીમાં રસપૂર્વક ભાગ લેતો અને ત્યારથીજ તેનામાં ભક્તિભાવભર્યાં ઇસુવિષયક ગીતોના સંસ્કાર પડેલા. સમૂહગીતમંડળીનાં ખીન્ન ખાળકો ગાતી વખતે માત્ર સંગીતના સ્વરોજ ગાતાં; પરંતુ ચોહાન તો એ સંગીતના ભાવની સાથે તાદાત્મ્ય સાધતો. ગીતમાં રહેલાં આર્જવ, એની ભક્તિ અને ભગવાનને ચરણે અંતરનું અપર્ણ—આ સૌ નાનો ચોહાન અનુભવતો. ઘણી વખત તેની મીઠા-ચેલી કુમળી આંખોમાંથી અશ્રુધારાઓ પણ સરી પડતી. નાનપણથીજ ચોહાનમાં સંગીત સમજવાની અને વ્યક્ત કરવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી. એના સમયમાં આદર પામેલા સંગીતવિધાયકોની કૃતિઓ ઓરગન ઉપર ળલ-વવાનો એ દશ વર્ષની વયના ખાળકને ખૂબ યોગ્ય હતો; અને પ્રખ્યાત સંગીતાચાર્ય ક્રોળર અને પાશલબેલનાં વિધાનો ળલવવાના તેને કોડ હતા. પણ મોટ ભાઈને લાગતું કે ખાળક ચોહાન એ કૃતિઓ ળલવવાને લાયક નહિ હોય. આથી એ વિધાનોનાં સ્વરલેખનની પ્રતો અત્યંત કાળજીપૂર્વક ચોહાનથી છુપાવીને રાખવામાં આ-

વતી. અત્યંત પ્રયાસને અંતે ચોહાને આ પ્રતો શોધી કાઢી; અને જ્યારે રાત્રે આખાય ઘરનાં માણસો નિદ્રાધીન હોય ત્યારે અંદ્રના ઝાંખા પ્રકાશમાં એણે એ પ્રતોની નકલો કરવામાં કેટલીય રાત્રિઓ ગાળી. છ માસને અંતે આવી રીતે કરેલા પ્રયત્નોના પરિણામરૂપે ચોહાનની પાસે એના માનીતા સંગીતાચાર્યોનાં સંગીતવિધાનોની પ્રતો તૈયાર થઈ. ગામના દેવળમાં જઈ ઓરગન ઉપર ચોહાને એમાંના એક વિધાનના પહેલા સૂરો ળબબ્યા ત્યારે દેવળના અર્ધ-અધારા ગર્ભલાગમાં અવનત મસ્તકે પ્રાર્થના કરતી એક વ્યક્તિ ચમકી. ચોહાન પોતે પણ ચમક્યો. ત્યાર પછી તો લગલગ અર્ધો કલાક સુધી ત્યાં સંગીતની રેલમહેલ થઈ રહી. પ્રાર્થના કરનાર વ્યક્તિ અને સંગીત-કાર બંનેની આંખમાંથી આંસુ વહેતાં હતાં. સંગીતના છેલ્લા સૂરો શમી ગયા. પ્રાર્થના કરનાર તેની જગ્યાએથી ખસી બાબક ચોહાન પાસે આવી. ચોહાનને કપાળે તેણે ભાવપૂર્વક ચુંબન કર્યું અને બોલી: “બાપુ! મારા આખાય દુઃખી અને ખારા જીવનમાં આવી શાંતિ અર્પનાર મધુર પળો મેં અનુભવી નથી. ઈસુના જીવનસંદેશમાંથી આ હૃદયારા અને કૂર જગતને કેટલી બધી પ્રેરણા મળે છે? આ તારા સંગીતથી મને કેટલું સુખ થયું છે?” ખિચારો ચોહાન તો સાંભળીજ રહ્યો. અંદ્રના ઝાંખા અજવાળામાં ઝડપભેર કામ કરતાં યાકી ગયેલા તેના નાના હાથ અને અતિશય વેદનાથી દુઃખતી તેની રાતી આંખો-આ બંનેને ફરી વાર ચૂમી પેલી સી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

મોટા ભાઈને ચોહાનની હુઆઈની બખર પડતાંજ પેલાં સંગીતવિધાનોની પ્રતો તેમણે જૂંટવી લીધી અને ચોધાર આંસુએ રડતા ચોહાનની સમક્ષજ તેના દુકંઠે દુકંઠા કરી નાખ્યા! રાત્રિભર ચોહાન રડ્યો. નકલ કરવાના ત્રાસથી દુઃખતી આંખો વધારે દુઃખવા માંડી, અને ત્યાર પછી એની આંખો હંમેશને માટે બગડી--વૃદ્ધા-વરધામાં ચોહાને બહારની દૃષ્ટિ તદન ગુમાવી.

આ પ્રસંગ પછી ચોહાનના જીવનમાં વિશ્રહોની પરંપરા આલી; પરંતુ અંતે આર્મસ્ટાટમાં જ્યારે એ ઓરગનિસ્ટ તરીકે નિભાયે ત્યારે એને થોડીઘણી શાંતિ મળી. અહીં પણ એનો સંગીતનો વધારે પડતો શોખ એના મુખની વચ્ચે આવ્યો. પ્રખ્યાત યુક્ષ્ટયુકનાં સંગીતવિધાનો સાંભળવા માટે સાત દિવસની રજા લઈ તે દ્યુબેક ગયો; પરંતુ ત્યાં એને એટલી મજા પડી કે લગભગ ત્રણ માસ પછી પાછો પોતાનું કામ સંભાળવા આવ્યો; પરિણામે એને રજા આપવામાં આવી.

ઘણી વખત ચોહાને પોતાની સંગીતની ધૂનમાં સ્વાથનો વિચાર નથી કર્યો. જીવન નિભાવવા માટે આવશ્યક વસ્તુઓ પણ સંગીત આગળ તે ગણકારતો નહિ.

આ બધી ધમાલને અંતે ૧૭૧૭માં આન્ડાલ્ટ-કેથીનના પ્રિન્સ લીઓપોલ્ડે ચોહાનને પોતાની પાસે રહેવા માટે વિનંતિ કરી; અને અહીંજ ચોહાનને જોઈએ તેવા સંજોગો અને સગવડો મળ્યાં. આજે સંગીતજગતને ખુશ ખુશ કરી મૂકતાં સંગીતવિધાનો પ્રથમ ત્યાં રચાયાં. આમ આશરે બત્રીસ વર્ષે ચોહાને યુગપ્રવર્તક સંગીતવિધાનો યુરોપની સમક્ષ મૂકવાનો આરંભ કર્યો. વળી આજ અરસામાં તેને આના મેગડેલેન પુલકેન સાથે સંબંધ થયો. તેની એ પ્રેરણાદાયી જીવનસંગિની તે સમયમાં આદર પામેલી ગાયિકા હતી. ચોહાને જેટલાં સંગીતવિધાનો રચ્યાં તે સર્વેને કાળજીપૂર્વક આના સંભાળતી. બાળક જેટલું એ વિધાનોનું તે જતન કરતી.

આ સઘળા જતનના બદલામાં ચોહાને આનાને પોતાનાં સારામાં સારાં અને ભાવવાહી ભક્તિગીતો અર્પણ કર્યાં છે. એક કલાધર પોતાની પ્રેરણાદેવીને ખીલું શું અર્પી શકે ?

૧૭૨૩માં ચોહાને કેથીન છોડ્યું અને લાઇપ્ઝીક આવ્યો. અહીં સેંટ થોમસના વિદ્યાલયમાં ચોહાનઅધ્યા-

પક તરીકે નિભાયો. વિદ્યાર્થીઓમાં સંગીતની નૂતન ભાવના જન્મવાનો અહીં તેને અવકાશ મળ્યો. ઊગતી જુવાનીની તાલીમમાં તેણે એવું સંગીત વણ્યું કે તેની ખ્યાતિ અને તેનો સંદેશ ખૂબ પ્રસર્યો. અહીં યોહાને જે સંગીતવિદ્યાનો રચ્યાં તે આજે પણ પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં મોજૂદ છે અને એમાં વણેલી ભાવનાઓથી મુગ્ધ બનાવે છે. યોહાનની પ્રતિભા, તેનું કૌમળ અંતર અને તેની ધાર્મિકતા : આ સૌ એ વિદ્યાનોમાં વ્યક્ત થાય છે.

૧૭૪૭ માં પ્રુશિયાનો રાજા ફ્રેડરિક યોહાનના સંગીતથી એટલો મુગ્ધ થયો કે તેણે યોહાનને પોતાની સાથે રહેવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. ૧૭૪૭ ના મે માસમાં યોહાને તે સ્વીકાર્યું. યોહાનને સાંભળવા ફ્રેડરિક એટલો આતુર થઈ ગયો હતો કે સુસાફરીનાં કપડાં પણ બદલવા દીધા વિના યોહાનને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. આખી સાંજ અને રાત્રિ ફ્રેડરિકના રાજમહાલયમાં સંગીતની રેલમછેલ થઈ રહી.

અહીં યોહાનની આંખો વધારે ખગડતી ચાલી, પરંતુ એ વેદનામાં પણ એણે સંગીતવિદ્યાનો રચવાં ચાહુ રાખ્યાં. તેના જીવનનાં પાછલાં બે વર્ષોમાં એ ઘણું ઓછું જોઈ શકતો. બહારની દૃષ્ટિ 'હુમ થતાં એને માનસિક દુઃખ થયું' નથી. એક વખત સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર કોઈક સરદારને તેણે કહેલું કે "હવે મારી સાચી દૃષ્ટિ ખુલશે અને ત્યારે જ પ્રભુના દરબારનાં મને દર્શન થશે."

અંતે આ વેદનાઓના પરિણામે યોહાન ૧૭૫૦ માં મૃત્યુ પામ્યો. એના સમયમાં એનાં સંગીતવિદ્યાનો કદાચ યુગપ્રવર્તક કૃતિઓ તરીકે નહિ સ્વીકારાયાં હોય, પરંતુ આજે આખું જ સંગીતજગત યોહાનને સંગીતના યુગસ્રષ્ટા -- યોહાન બાઈરો તરીકે જાણે છે.

[ઓક્ટોબર-૧૯૩૧ ના " કૌમુદી " માંથી]

૯-ફેડ્રીક ડગલાસ

“ અમારી ગુલામી જે અમારા હાથે નહિ નિવારાય, તે આ જગતમાં એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે અમને ગુલામોને મુક્ત કરે. ગેરીસન, પેઇન, લવજેય અને લીંકનના નામો આફ્રિકાના હુબ્સીઓનો રંગ કાળો રહેશે, ત્યાંસુધી તે હુબ્સી માત્ર નહિ ખૂલી શકે. પરંતુ એ ન હોત તે અમારી ગુલામી રદ ન થાત એમ માનવાની હું સાફ ના પાડું છું. જે દિવસે હુબ્સીઓના આત્માની અંદર સ્વાધીન બનવાની તમન્ના જાગી તેજ દિવસથી હુબ્સી એની ગુલામીમાંથી છૂટા થઈ ચૂક્યો હતો. તમે એક વાત નિશ્ચય માનજો કે જે કામ ગુલામ બનવાનો સાફ ઇન્કાર કરે છે એને ગુલામ બનાવનાર આ જગતમાં કોઈપણ શક્તિ નથી.”

(ફેડ્રીક ડગલાસના ન્યુયોર્કના મરાઈર ભાષણમાંથી)

ઈ. સ. ૧૮૪૩ ના મે માસના એક દિવસમાં બોસ્ટન શહેરમાં એક અજબ કોતુક બન્યું.

એક ગોરા જીવાનને હાથેપગે બાંધીને કેટલાક ગોરાઓ જાહેર રસ્તા ઉપર ઘસડી જતા હતા. એની પાછળ શહેરના સંભાવિત ગણાય, આજરૂદાર ગણાય, આગેવાન ગણાય એવા માણસો ખૂબો પાડતા ચાલતા હતા. એ ટોળામાંથી અનેક માણસો હાથેપગે બંધાયેલા એ ગોરા જીવાન ઉપર સઠેલાં ઈંડાંઓ, પાકેલા ટમાટાઓ, કાદવ વગેરે છાંટતા જતા હતા. કેટલાક ઘરને ઝોટલે ગોરી સ્ત્રીઓ મેલા પાણીની ડાલો લઈને ઉભી હતી. એ ડાલો એ સ્ત્રીઓ તિરસ્કારભર્યાં હાસ્યથી આ જીવાન ઉપર ઠાલવતી હતી.

આવી રીતે આખા શહેરમાં એ ગોરા જીવાનને

ફેરવીને, મેલાં પાણી, સડેલાં ઇંડાંઓ વગેરેથી એને એક ચાંદિયા જેવો બનાવીને ગામલોક શહેરના પાદરમાં આવેલા તળાવ તરફ આલ્યું. તળાવના પાણીમાં એમણે એક વાર આ બુવાનને ઝબોળ્યો. પછી આ લોકોના ટોળાના આગેવાન જેવા એક મવાલીએ પાણીથી નીતરતા અને દુર્ગંધથી ગંધાઈ ઉઠેલા બુવાનને સૂચના આપી કે ‘ કેમ, હજી તું તારી ભૂલ કબૂલ કરે છે કે નહિ ? ’

યેલા ગોરા બુવાનની આંખો ચમકી. નિર્ભયતાથી એ બુવાન બોલ્યો: “ તમારે માફ ચાહે તે કરવું હોય તે કરો—તમે મને કાદવમાં રગડોળો, પાણીમાં ઝબોળો, ઈચ્છા હોય તો ખંજર લોંછીને મારો બાન લ્યો; પણ કોઈ બાતનાયે અપમાન કે અનાચારનો ભય મને નમાવી નહિ શકે. ગુલામી એ ગેરઈ-સાફ છે, ગુલામી એ અનર્થ છે એવો મારો મત તમે કોઈ બાતનાયે અત્યાચારથી નહિ ફેરવી શકો. ”

વીસ-એકવીસ વર્ષનો એ બુવાન હતો, એનું નામ હતું એલીનહલ લવલેય. અમેરિકાના દક્ષિણ વિભાગમાંથી ગુલામીનું કલંક નાષ્ટ્ર કરવાનું એક બહિર નિવેદન તેણે પ્રકટ કર્યું હતું. એ નિવેદનથી ગુલામોના માલિકો, ગુલામોના દલાલો અને ગુલામીને અમેરિકન સમાજના એક અંગભૂત તરવ માનનારા રૂઢિચુસ્તો ખૂબ નારાજ થયા, ગુસ્સે પડ્યુ થયા. એક ઉછરતા બુવાનને આવી અર્થહીન અને અનર્થપૂર્ણ વાતો કરવાની આદતને સદાને માટે ભૂલાવી દેવાની એ સહુને જરૂરત લાગી. એમણે કેટલાક હલકી ખુદ્દિના અને હલકા આચારવિચારના ગોરા મવાલીઓને ઉત્તેજ્યા. એ મવાલીઓએ એલીનહલ લવલેયને પકડયો. હાથે પગે દોરડાં ખાંધી એને ભરણવતરમાં ધસાવ્યો, એના ઉપર મેલાં પાણી નાખ્યાં અને સડેલાં ઇંડાં નાખ્યાં. સહુએ માન્યુ કે વિરોધના આવા ઉચ્ચ સ્વરૂપને જોઈને એ બુવાન ડગી જશે; પરંતુ એમની એ

ગણતરી ઉઘી પડી. જે વસ્તુને એ સ્પષ્ટ ગેરઈન્સાફ માનતો હતો એનો વિરોધ કરતાં એ જીવાન આ અત્યાચારથી બચાવે ન શકાયો. 'તમારો કોઈનોયે રોપ મને ઈન્સાફના શહમાંથી ચલાયમાન નહિ કરી શકે' એલીનહ લવજેયે તળાવને કાંઠે લોકોના ટોળાને આહ્વાન આપ્યું.

એલીનહ લવજેય ઉપર થતા સંસ્કારો જોવામાં અનેક શુલામો પણ સામેલ હતા. એ શુલામોને શુલામી ક્રોઠે પડી ગઈ હતી. શુલામી ગેરઈન્સાફી છે, અનર્થકારી છે, માનવતાનો દ્રોહ કરનારી છે એ વાતો એમના અજ્ઞાન મગજમાં હજી સુધી કોઈએ ઉતારી નહોતી, એમાંના અનેકોને મન તો આ ગોરો જીવાન પોતાનો રાજગાર અને પોતાની રાઈનો જૂંટપનાર દેખાયો.

પરંતુ અમેરિકામાંથી શુલામીની પ્રથાને નાબુદ કરવા માટે સૌથી પહેલો પોતાનો અવાજ ઉઠાવનાર એલીનહ લવજેય ઉપર બોસ્ટનના નાગરિકોએ શુભરેલા આ અત્યાચાર, અને એ અત્યાચાર તથા એ અપમાન સામે સ્વસ્થ ગૌરવથી પોતાનો અભિપ્રાય કાયમ રાખનાર આ ગોરા જીવાનની નિર્ભયતાએ એક પંદરેક વર્ષના હગરી શુલામ છોકરાને સાચેસાચ પુનર્ન્મ આપ્યો. એ શુલામતું નામ હતું ક્રેડીટ ડગલાસ. અમેરિકામાંથી શુલામીની જડ ઉત્ક્રેદી નાખવાને તૈયાર બનેલા લવજેય, જેરીસન અને લિંકનના પાછળથી જમણા હાથ સમો બનેલો, પાછળથી અમેરિકાના સર્વશ્રેષ્ઠ મહાપુરુષ સમો લેખાયેલો ક્રેડીટ ડગલાસ લખે છે: "મેં અનેક અપમાનો, અત્યાચારો, સહન કર્યા છે. પરંતુ જ્યારે જ્યારે મારા ઉપર શુભરવામાં આવેલા અત્યાચારનો હું વિચાર કરું છું, ત્યારે ત્યારે મારા મનમાં બોસ્ટનના તળાવને કાંઠે કાદવથી ખરડાયેલા અને સડેલાં ઇંડાંઓની બદબોથી દુર્ગંધ મારતા લવજેયનું ચિત્ર દૂબદૂ ખડું થાય છે અને મારો રોપ શમી જાય છે. આજ મારામાં જે કાંઈ છે એનો હું જ્યારે જ્યારે

વિચાર કરું છું, ત્યારે ત્યારે લવણેય ઉપર ગુલામવામાં આવેલા એ અત્યાચારનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનેજ મારી ઉત્તતિનો પાયો નાખ્યો છે એમ હું મારા અંતરમાં કબૂલ કરૂં છું.”

હુણસીઓની માનવતા તરફની પ્રગતિકૃત્યના એક વિકટ સંક્રાંતિકાળમાં અમેરિકાના તમામે તમામ ગુલામોની આગેવાનીનો મહાબોજ ઉચ્ચકનાર હુણસી કોમના અન્નેક લડાયક આગેવાન ફ્રેડ્રીક ડગ્લાસનો જન્મ થયાં કઈ તારીખે થયો હતો એની એને પોતાનેય ખબર નથી. એના પિતાના નામથી પણ એ વાકેફ નથી. ફ્રેડ્રીક ડગ્લાસ પોતાની જન્મતારીખ વિષે એટલું જ કહે છે કે, લવણેય ઉપર જે દિવસે અત્યાચાર ગુજર્યો તે દિવસે મારી વય પંદરેક વર્ષની હશે. એ હિસાબે ફ્રેડ્રીક ડગ્લાસનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૮-૨૯ ની આસપાસ થયો હોવો જોઈએ.

પોતાની માતાના માલીકનાં ખેતરોમાં ફૂદતો રમતો બાળક જેમ જેમ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ ગુલામીનો બોજ એને માથે લદાતો ગયો. પાંચ છ વર્ષની ઉંમરના બાળકને ખેતરમાં કામ કરવું પડતું. ગુલામીમાંથી કોઈ રીતે કોઈ દિવસે મુક્ત થઈ શકાય એવી કોઈ આશા વગર બાળક ફ્રેડ્રીક પંદર વર્ષની ઉંમરનો થયો. પંદર વર્ષ સુધી એક કઠ્યાગરા ગુલામ-છોકરા તરીકે એની ખ્યાતિ હતી.

પરંતુ પછી તો આ કુમારી ભૂમિમાં એક વિપ્લવી બીજ રોપાયું. સુક્ષ્મ ઉલ્લંઘ મેદાનમાં લાજે કે એક ચિનગારી ઉઠી. ફ્રેડ્રીકે લવણેય ઉપરનો અત્યાચાર જોયો અને એ દિવસથી જ એના માનસમાં ઉચ્ચ પરિવર્તન થયું.

ગુલામી અનિષ્ટ છે, ગુલામી નાણુદ થવી જોઈએ એ લવણેયનું વાક્ય એના અંતરમાં ધરાધર વસી ગયું. પરંતુ એ ધને કેમ ? કેવળ શબ્દોથી ગુલામી રદ તો થોડી જ થવાની છે ? એકાએક બાળકના મનમાં વિચાર આવ્યો :

“ હું જ શા માટે એમ ન કરી શકું ? ”

પંદર વર્ષના કુમારના મગજમાં લવિષ્યની મહત્ત્વાકાંક્ષાનો ઉલ્લસ ફેલાઈ રેલાઈ ગયો અને એ પુણ્ય દિવસ નજીક લાવવા માટે પોતે ભણવું જોઈએ, પોતાને લખતાં વાંચતાં ને યોલતાં આવડવું જોઈએ એમ પણ એને સૂઝી ગયું.

પછી બરાબર પાંચ વર્ષ સુધી ફ્રેડ્રીકે સ્વાધ્યાય કરવા માંડ્યો. આખો દિવસ તે એને કામ કરવાનું હોય. રાતે કાંઈ દિવો ન હોય. એ બાળક રાતે શહેરના બહિર દિવાઓ નીચે વાંચવા લખવા જતો. ઘણી વાર ખેતરોમાં ને ઝાડોમાં લમતા આગિયાઓને પકડી, એમને ઝીણું દોરે બાંધી ચોપડી ઉપર મૂકીને એ વાંચતો.

પાંચ વર્ષ આ અભ્યાસ ચાલ્યો. હવે શું ? ગુલામોને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા માટે સૌથી પહેલાં પોતે ગુલામીમાંથી છૂટવું જોઈએ. અને એક દિવસે ફ્રેડ્રીક નાઠો.

ને પછી તે એના માલીકના આવરસિયરે એનો પાકો પીછો લીધો. શિકારી કૂતરાઓ એની પાછળ છોડી મૂક્યા; આસપાસથી અનેક ગોરાઓ એ કૂતરાઓની પાછળ હાથમાં બંદૂકો લઈ લઈને શિકારે ચડ્યા. ત્રણ દિવસ આ માનવશિકાર ચાલ્યો; ત્રણ દિવસ સુધી ફ્રેડ્રીક જંગલોમાં, તળાવોમાં અન્નજળ વગર રખડ્યો. શિકારી કૂતરાઓએ પકડેલો પાકો પીછો ચુકાવવા એ ડુંગરોમાં ભમ્યો ને ઝાડો ઉપર રાત્રિઓ પસાર કરી. પરંતુ ચોપાસી મુલક એક ગુલામના નાસી જવાની વાતથી બગી ઉઠ્યો હતો. ગુલામ નાસી જાય તે એની શું વલે થાય છે, એ અવારનવાર પ્રત્યક્ષ બોધપાઠથી ગુલામોને સમજાવવાની માલેકોને જરૂરત લાગી. ચારે દિશામાંથી ગુલામ-માલેકો ને એના નોકરો શિકારી કૂતરાઓ ને ઘોડાઓ તથા રાઈફલો લઈ લઈને નીકળી પડ્યા હતા.

ચોથે દિવસે ફ્રેડ્રીક થાકેલો, ભૂખ્યોતરસ્યો અને થાકથી અર્ધબેલાન બનેલો પકડાયો. એના પગમાં સાંકળો નાખવામાં આવી અને ગળામાં ટોકરી બાંધવામાં આવી. પોતાને ખેતરે લઈ જઈને આ નાસી જનાર ગુલામને આકરી સબ્ત કરવાનો ઓવરસિયરે નિરધાર બહાર કયો.

એ ઓવરસિયરની આગરૂ ગમે તેવા નાકરમાન અને ઉદ્ધત ગુલામને પણ વશ કરવાની હતી. ચોપાસથી અનેક ગુલામ-માલેકો પોતાના ઉદ્ધત દેખાતા ગુલામોની સાન ઠેકાણે લાવવા એમને આ ઓવરસિયરને સોંપતા. ખેડી, ફટકા, ભૂખમરો, ગાળો વગેરેથી આ બલીમ નર-રાક્ષસ ગમે તેવા ગુલામને પણ મહાત કરતો, આસ-પાસના પચાસ પચાસ જોજનના પથકમાં બહોન સ્ટ્રેન્ગવે જેવો બલીમ ઓવસિયર ખીજે કોઈ ન મળે. એટલે આ નાસી જવાની ધૃષ્ટતા દાખવનાર ગુલામની શી દશા થશે એનો વિચાર સરખો કરતાં પણ ખીબ ગુલામો ચરથરી ઉઠ્યાં.

પરંતુ જેમ સ્ટ્રેન્ગવે જેવો ઓવરસિયર નહોતો તેમ સ્ટ્રેન્ગવે પાસે ફ્રેડ્રીક ડગલાસ જેવો ગુલામ પણ નહોતો આવ્યો. સ્ટ્રેન્ગવેએ ડગલાસને મારવાને પોતાનો જેરખંધ જેવો ઉગાર્યો, તેવો જ ડગલાસે એ જેરખંધ આંચકી લઈને ઓવરસિયરને ખુદને ફટકારી કાઢ્યો. ઓવસિયર તો ગુલામની આ હિંમત જોઈને ચેહ ખાઈ ગયો, ડગલાસે એને માયો છે એવી જો એ ફરિયાદ કરે તો ખોસ્ટ-નની અદાલત ડગલાસને ફાંસીની સબ્ત ફરમાવી શકે. પરંતુ એવી ફરિયાદ પછી ગુલામોને વશ કરવાની પોતાની આગરૂ અને એ આગરૂમાંથી થતી કમાણીનું શું ? ઓવરસિયરે ફરિયાદ કરી નહિ, તેમ ફરીથી ડગલાસનું નામ પણ દીધું નહિ.

જે વર્ષ પછી ફ્રેડ્રીક ફરીને નાઠો. ફરીને પાછો એ પકડાયોજ નહિ. ત્યારે એ 'અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવે' થી નાઠો હતો.

એલીબહ લવબેચે દક્ષિણમાંથી ગુલામોને નસાડવાનું કામ હાથ પર લીધું હતું. એ એકલાએ પોતાની જીંદગીમાં ઓછામાં ઓછા બે લાખ ગુલામોને દક્ષિણમાંથી નસાડીને ઉત્તરસંસ્થાનોમાં, કેનેડામાં કે મેક્સીકોમાં કામ-ધંધે લગાડયા હતા. એલીબહ લવબેચે ગુલામોને નાસવાના કામમાં મદદગાર થનારા એજન્ટો રાખ્યા હતા. નાસતા ગુલામોને આશરો આપવા, લોજન આપવા, એમનાં કપડાં બદલાવવા, એમને નકાળપોશો પહેરવા માંટે જુદે જુદે ઠેકાણે બનાવટી ધંધાદારી નામો નીચે આશ્રયસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં. એને ગુલામો અને ગોરાઓ 'એલીબહની અંડરગ્રાઉન્ડ' કહેતા. બાવીસ વર્ષ આ 'અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવે' ચાલી. એમાં એકસાથે એક હજાર સ્વયં-સેવકો કામ કરતા. એ રસ્તે બે લાખથીયે વધારે ગુલામો નાસી ગયા હતા, છતાં પણ એ 'અંડરગ્રાઉન્ડ'ની હયાતી સરખીનીચે બાતમી ઠેક સુધી દક્ષિણના ગોરા માલિકોને કે પોલીસને નહોતી પડી. એક છૂપી ચોળના આટલો લાંબો કાળ સંપૂર્ણતઃ છૂપી રહ્યાનો ઇતિહાસમાં 'એલીબહની અંડરગ્રાઉન્ડ' જેવો બીજો દાખલો શોધ્યો નહિ મળે.

ક્રેડીટ ડગલાસ નાઠો ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૮૬૦ સુધી એણે એલીબહ લવબેચના સાથી તરીકે કામ કર્યું. 'અંડરગ્રાઉન્ડ'નો વહીવટ બધો એ કરતો. બાર બાર વર્ષની આ કામગીરી કરતાં એ અનેક વાર છૂપા વેશમાં દક્ષિણમાં ભટકતો અનેક જણને ઓળખતો થયો; સાથે એ પોતાનો સ્વાધ્યાય પણ કરતો.

પોતાની બાતને સુખી માનતા-પોતાના જીવનકાર્યને પોતે આગળ ધપાવી રહ્યો છે એવી માન્યતા સેવતા ક્રેડીટને ઇ. સ. ૧૮૬૦માં બખર પડી કે, ગુલામોને નસાડવા માત્રથી અને એમને પરલોભમાં રોજી રળતા કર્યાથી ગુલામીનો સવાલ ઉકેલાવાનો નથી. એજ સાલમાં એલીબહની અંડરગ્રાઉન્ડના પ્રતાપે ગુલામોની ખૂબ ખેંચ

અનુભવતા દક્ષિણ સંસ્થાનોના આગ્રહથી અમેરિકન સરકારે અમેરિકામાં આફ્રિકાથી નવા ગુલામોની આયાતની ખાસ કાયદાથી મંજૂરી આપી અને એક અમેરીકન કમ્પાન બોસ્ટનમાં આફ્રિકાથી સદંતર નવા આઠસો ગુલામો પણ લઈ આવ્યો.

પહેલાં અમેરિકામાં નવા ગુલામો આયાત ન થઈ શકતા. અમેરિકામાં જેટલાં ગુલામ કુટુંબો હોય એમના જ વંશ-વારસો માથે ગુલામીનો બોલો પડે. પરંતુ કોઈ માણસ આફ્રિકામાંથી કે અમેરિકાની બહારથી ગુલામો અમેરિકામાં આયાત ન કરી શકે. ઇ. સ. ૧૮૬૦ પહેલાં આ સ્થિતિ હતી. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૬૦ના ખાસ કાયદાથી તે બહારથી ગમે ત્યાંથી નવા ગુલામો આયાત કરવાની દક્ષિણના ગુલામ-વેપારીઓને મંજૂરી મળી.

ફ્રેડ્રીક ડગ્લાસને આ કાયદા પછી લાગ્યું કે કેવળ 'અંડરગ્રાઉન્ડ'થી ગુલામીનો પ્રશ્ન ઉકેલાઈ નહિ શકે. જૂના ગુલામોને નસાડવામાં આવે ને નવાની ભરતી કરવામાં આવે તો એથી ગુલામીની પ્રથા કાંઈ નાખુદ થયેલી ન ગણાય. ખાર વર્ષથી ચોતે જે કાર્યને સાચું માનતો હતો એ કાર્યને ફ્રેડ્રીકે ત્યાગી દીધું. હવે એણે ગુલામીની પદ્ધતિ સામે પ્રચાર કરવાનું કામ માથે લીધું. ગુલામીની સામે પ્રબળમાં પ્રબળ લોકમત કેળવવો એ એને ખાસ જરૂરનું લાગ્યું.

સાથે સાથે ફ્રેડ્રીકને એક વાત વસી ગઈ. ગુલામીની પ્રથા નાખુદ કરવા માટે દેશમાં જ્યારે ત્યારે આંતરવિગ્રહ થવાનેજ એમ તો જેમ અનેક બીજા વિચારકો સમજતા હતા, તેમ ફ્રેડ્રીક પણ સમજતો હતો. પરંતુ બીજા વિચારકો આંતરવિગ્રહની કલ્પનાથી ધરધરતા હતા—તડ-જેડ કરવા માગતા હતા—સમાધાનીનો રાહ શોધતા હતા. પરંતુ ડગ્લાસે તો જુદોજ રસ્તો લીધો.

• ડગલાસ આંતરવિગ્રહની કલ્પનાથી ન ક'ખ્યો. આંતર-વિગ્રહ વહેલો મોટો અનિવાર્યજ હોય તો પછી એને વહેલામાં વહેલોજ જગવી દેવો જરૂરનો છે એમ એને સમજાયુ.

ને પછી ઇ. સ. ૧૮૬૦ થી ડગલાસ ઉત્તર અમેરિકા-માં જાહેર ભાષણો આપવા લાગ્યો, લેખો લખવા માંડ્યાં. એની જીલમાં સરસ્વતી હતી, એના વિચારોમાં સ્વાતુભવની આગ હતી, એની વાણીમાં ઉન્માદક ઉત્પત્તા હતી. હબ્સી-એની લડાયક વૃત્તિની સજીવ મૂર્તિશા ડગલાસે પોતાનાં લડાયક અને તેજસ્વી ભાષણોથી અમેરિકાનાં ઉત્તર-સંસ્થાનોના લોકોનાં દિલ ઉપર જાણે કે જાફ કરી લીધું. અમેરિકામાં આજ દિન સુધી ફ્રેડ્રીક ડગલાસ જેવો કોઈ ખીલો સમર્થ વક્તા થયો નથી.

ને આખરે એ ઘડી આવી પહોંચી કે જ્યારે શુલા-મીને નાખુદ કરવા માટે ઉત્તર સંસ્થાનોએ હથિયાર લીધાં. દક્ષિણ સંસ્થાનોએ પણ એના ચલાવી. ફ્રેડ્રીક ડગલાસે ઉત્તર-સંસ્થાનોના સૈન્યમાં ભરતી કરવાનું કામ માથે લીધું.

એ ઘોર આંતરવિગ્રહમાં એક કાળ એવો આવ્યો કે દક્ષિણનાં સૈન્યો વિજયી બન્યાં. ઉત્તરનાં સૈન્યો પીછે-હઠ કરવા લાગ્યાં. ઉત્તરના સૈન્યનો કોઈ સમર્થ સરદાર રહ્યો નહિ. મર્વન પરાજયના પુરોગામી પડછાયા પથરાવા લાગ્યા. અમેરિકાના પ્રમુખ લિંકને આ આંતરવિગ્રહને તહકુબ કરવાના શહ વિચારવા માંડ્યા.

ડગલાસ જ્યારે આ વાતથી વાકેફ બન્યો, ત્યારે એ સીધો પ્રમુખ લિંકને પાસે ગયો. લિંકને સમજાવે એણે દરખાસ્ત મૂકી કે શુલામોમાંથી એક સૈન્ય ઉભું કરીને એની સરદારી હું લેવા તૈયાર છું. મારા જીવનકાર્ય માટે આજ દિન સુધી ભાષણો લખ્યાં છે ને લેખો લખ્યા છે. આજ હું રણના મેદાનમાં મારો જીવન હોમવા જવાને આ. ૪૯

પણ તૈયાર છું. પરંતુ એક શરતે. મારી શરત એ છે, કે અમેરિકાના તમામ મુલકમાંથી ગુલામીને સદંતર નાબુદ કરવાનું તમે સત્તાવાર ફરમાન બહાર કરો.

ઉત્તર અમેરિકામાં એવા કેટલાક હતા કે જેઓ ગુલામીને રદ્દતે રદ્દતે નાબુદ કરવાની હિમાયત કરતા હતા. એવા સુધારકોને આવા ફરમાનથી નાબુદ કરવાનું લિંકનને પહેલાં તો સહેજ મુશ્કેલ લાગ્યું; પરંતુ ફ્રેડ્રીક ડગલાસ પોતાની માગણીમાં મક્કમ રહ્યો. લડાઈ ચલાવવામાં અને એને ટકાવવામાં ડગલાસની સરકારને જરૂર હતી. લિંકને અમેરિકામાંથી ગુલામી નાબુદ કરવાનું ફરમાન પ્રગટ કર્યું.

તે એને ત્રીજેજ દિવસે ફ્રેડ્રીકે દોઢ લાખ ગુલામીની સ્વયંસેવક સેના ઉભી કરી દીધી અને ડગલાસ એ સેનાને મોખરે થયો.

જે માનવી આ આલમમાં એકજ જીવનકાર્ય હાથ પર લે છે, એના મગજમાં એ એક કાર્યને સિદ્ધ કરવા ખાતર કેવી કેવી મહાશક્તિઓ પ્રકટ થાય છે, એનું માનસશાસ્ત્રીઓ હજી પૃથક્કરણ નથી કરી શક્યા. ગઈ કાલના કેવળ વક્તા, ગઈ કાલના કેવળ લેખકમાં ચુનંદા સેનાપતિની કાબેલિયત ક્યાંથી ને કેમ કરીને પ્રગટી એ કોણ કહી શકે ? એણે અમેરિકાના સરકારી પાટનગર વાશિંગ્ટન ઉપર દડમજલ સ્વારી કરતાં દુસ્મનના સૈન્યની આગેકદમ થોભાવી દીધી. એણે દક્ષિણના દિગ્વિજયી અને સર્વશ્રેષ્ઠ રણપંડિત સરદાર સ્ટોનવોલ જેકસનને ફ્રેડ્રીકસ-ગર્ગની લડાઈમાં સમૂહ સિકસ્ત આપીને માર્યો. એણે દક્ષિણના અજ્ઞેય સિપેહસાલાર રોબર્ટ લીને પીછેહઠ કરવાની ફરજ પાડી. ઉત્તર અમેરિકાને છ મહિના પછી આંતરવિશ્વનો મહાવિજેતા ગુલાઈસીસ ગ્રાંટ સાંપડ્યો. ત્યાં સુધી ફ્રેડ્રીક ડગલાસે પાટનગર અને પૂર્વનું મેદાન સાચવેલું.

નિરાશાનાં વાદળ ઝોસરી ગયાં અને ઉત્તર-અમેરિકાની સેનાને વિજયપરંપરાની ભરતી ઉપર આખરે વિજયી ધનાવનાર જનરલ ગ્રાંટ સરકારી સેનાનો મુખ્ય સરદાર નિભાયો. ડગલાસે લશ્કરી નોકરી છોડી દીધી. લિંકને એને 'દક્ષિણમાંથી નાસી આવેલા કાળા લોકો'ના સવાલો ઉકેલવા માટે સ્પેશિયલ કમીશ્નર નીમ્યો.

મહાયુદ્ધ પૂર થયું. લિંકનનું ખૂન થયું. ગુલામી નાબુદ થઈ. ફ્રેડ્રીક ડગલાસે હવે મુક્ત થયેલા ગુલામોને પ્રમાણિક ધંધાઓમાં ચડાવી દેવાનું કામ હાથ પર લીધું. અમેરિકાના એ નવા—ગુલામવિહીન—સમાજમાં એને લાખો હુબસીઓનું સ્થાન કરવું હતું. ગઈ કાલના ગુલામો આજના એકાર હતા. એમને ધંધે વળગાડવાના હતા. એમને પ્રમાણિકતાથી રોટી રળતાં શીખવવાનું એ કામ હતું.

અમેરિકન સરકારને કહીને ડગલાસે પહેલાં તે આફ્રિકાના ગીનીના અખાતના કાંઠા ઉપર છટેલા ગુલામોના વસવાટ માટે એક સંસ્થાન સ્થાપ્યું. પહેલાં તે અમેરિકાની સરકાર આ સંસ્થાનને પોતાના તાળાની વસાહત તરીકે રાખવા માગતું હતું. પરંતુ ડગલાસનો મત એવો હતો કે, સંસ્થાનનો વહિવટ પ્રબલસત્તાકના ધોરણ ઉપર ત્યાં કાયમી વસાહતી થવા માટે જનારા હુબસીઓજ કરી લે. આખરે ડગલાસની વાંત મંજૂર રહી. અમેરિકાએ એ રીતે લાઇબેરિયા સંસ્થાન સ્થાપ્યું. ફ્રેડ્રીક ડગલાસે એ સંસ્થાનમાં લાખો અમેરિકન હુબસીઓને વસાવ્યા.

પોતાની કોમને થયેલા ગંભીર ગેરઇન્સાફને નિવારવાને માટે પોતાની આખી છ'દગી સમર્પી દેનાર આ હુબસી વીરને માથે એના ઉત્તરકાળમાં સરકારી માનચાંદો અને ઇલ્કાબો ખડકાવા લાગ્યા. એ ન્યુયૉર્ક સંસ્થાનનો સેનેટર બન્યો, હારવર્ડ યુનિવર્સિટીનો માનદ ડૉક્ટર બન્યો, અમેરિકાની મહાસભાનો મહાસદ બન્યો. કેવળ આપણે આગળ વધેલા અમેરિકાના આ મહાપુરુષની

મુલાકાત લેવામાં અમેરિકાના પ્રમુખો પણ માન સમજતા. પોતાના જીવનકાર્યને વરલો આ હુપ્સી વીર અનેક ગોરા લોકની શ્રીમંત અને મધ્યમ વર્ગની કન્યાઓની ન્યોછાવર છતાં મૃત્યુ લગી પરણ્યોજ નહોતો.

એક અનર્થ ટાળવાને માટે એકલે હાથે આટલું કામ કરનાર ફેડ્રીક ડગલાસની જીવનકથા કોઈ પણ દલિત વર્ગને આશા અને પ્રેરણાદાઈ બનવી જોઈએ. એના મૃત્યુ પછી એની સ્મશાનયાત્રામાં સાથ આપવા આખા અમેરિકામાંથી આવેલા બેએક લાખ હુપ્સીઓએ એ કાળે ગાયેલું કરુણા-ગીત આવ જણુ હુપ્સીઓ નહિ તો અનેક દલિતવર્ગને આશાસંદેશ આપનાર થઈ જોઈએ.

આશાસંદેશના એ ભાવવાહી કાવ્યની પહેલી લીટી આ પ્રમાણે છે:-

“વૃદ્ધ ડગલાસનું અવસાન થયું, પરંતુ એનો આત્મા તો આપણી ચોક્કી કરતો આગળ ને આગળ કૂચકદમ કયાં કરશે. કોઈ એ પ્રગતિની કૃચને રોકી નહિ શકે.”

[તા. ૧-૭-૧૯૩૩ના “ફૂલજાબ” માધી]

૧-અબ્રાહામ લિન્કન

(લેખક-શ્રી નમકસાર)

ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ છીએ ત્યારે આપણે તેને દીનાનાથ, દીનદયાળ, અનાથોના પાલણુહાર, ગરીબપરવર ઇત્યાદિ સંબોધનો વડે સંબોધીએ છીએ. તેને કોઈ એમ કહેતું નથી કે, તપંગરનાથ, સનાથનાનાથ ઇત્યાદિ. ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય ગરીબોના રક્ષણમાં, ભક્તોની ભાળ રાખવામાં અને શ્રદ્ધાળુઓની શ્રદ્ધાને સાચવવામાં છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોકોને મન માર્ચ માસ ઘણો પવિત્ર છે. કારણ, કવિશ્રી ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોકોને જગતના લોકોના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ સ્થાન અપાવનાર અબ્રાહામ લિન્કનનો એ માસ છે. કવિ કહે છે કે ઇતિહાસકારો તલવારોના સામનાનાં-રણ્યાંગણોનાં ગીત ગાય છે; રણ્યાંગણોના ગડગડાટને સાભળે છે; એકશનને આવેળે છે; 'ધાટ' એકલો ચીતરતા નથી. ચિરંજીવી ભાવનાઓ, જે વિચારો માનવજાતિનાં ચરિતને ઘડે છે તેનાં ગીત ગાનાર તો જુદાજ.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ગોરાઓનાં હૃદયો નિત્ય કાળા હપ્સીઓ, સીદીઓ ખાસે સૈકાઓથી ગુલામી કરાવ્યાથી રીઠા ખની ગયા હતા. કોઈને એવો વિચાર થતો ન હતો કે આ જાતીય જીવનમાં એક પ્રજા ધીજી પ્રજાને અન્યાય કરે છે. કોઈને એવો વિચાર નહોતો સ્કૂર્યો કે ઈશ્વરના કાનૂનથી આ માનવવ્યવસ્થા વિરુદ્ધ છે.

ઈશ્વરે અબ્રાહામ લિન્કનના હાથમાં સત્તા મૂકીને પ્રેરણા કરી કે, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં વસતા કાળા હપ્સી-

ઓ—નીચીનો મોક્ષ કર, અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોકોના અંતરમાંથી કાળા—ગોરાનો ભેદ કાઢી નાખી ચિરંજીવી કાર્ય કર. લિન્કને કરોડો હબસીઓનાં ઘરોમાં જ્યોતિ ફેલાવી, ગોરા ખ્રિસ્તીઓને અધોગતિમાંથી બચાવ્યા. ગુલામોને ગુલામીમાં જકડી રાખવાથી સ્વતંત્રતાની કદર થતી નથી; સ્વતંત્રતાની કદર તો ગુલામીમાં જકડાયેલાઓને બંધન-મુક્ત કરી પોતાના જેવા સ્વતંત્ર કરવામાં થાય છે. ગુલામીમાં જકડી રાખનારનો અંત છેવટે જાતે ગુલામ બનવામાં આવે છે. લિન્કને આ ચિરંજીવી કાર્ય કર્યું અને પોતાના પ્રાણોની તેમાં આફતિ આપી !

આપણે ત્યાં જગતના ચિરંજીવ મહાલાલોનાં ચરિતોનાં દર્શ્યો ભાગ્યેજ દેખાડાય છે. કારણ, સ્વતંત્ર ધવાની પ્રેક્ષકોના અંતરમાં સ્ફૂરે તેવી અણુછાજતી ઊંઠ. ટ્રિન્કવાટર નામના લેખકે અગ્રાહ્યમ લિન્કનનું ચરિત દર્શ્ય બનાવી શકાય તેમ ગોઠવ્યું છે. નાટકકાર લિન્કનને એક અસાધારણ હિંમતવાળા પુરુષ તરીકે રજૂ કરે છે. સ્ટોન નામનો એક ખેડુત કહે છે કે લિન્કન, સેમ્સન નામક પહેલવાન જેવો અડગ છે ! વાત ખરી છે. મનુ કહે છે કે સર્વ ગુણોનો પાયો નિર્ભયતા, હિંમત, સત્ય, સાહસ છે. લિન્કન નિર્ભય હતો, તેમ હિંમતવાળો હતો. પોતાના મંતવ્યના સત્યમાં શ્રદ્ધા હતી, અને લિન્કનની હિંમત કંઈ સાધારણ ન હતી. ઈશ્વરે તેના અંતરને અજ્ઞેય બનાવ્યું હતું. લિન્કનને ઊંઠ ઈશ્વરની હતી. મારા સપ્તાના કાનૂનથી ઉલટું કામ મારાથી ના થાય. મારા સપ્તાએ આપેલી શક્તિનો મારે સદુપયોગ કરવો ઘટે, મારે તેને જવાબ દેવાનો છે. જેમનામાં આધ્યાત્મિક હિંમત હોય છે તે આ મોટા મેરુને ચલાયમાન કરે છે. કરોડો લોકોનાં અંતરનાં મંથન એકજ સ્થળે બેઠા બેઠા, દિશા અને કાળના ભેદ વિના કરી શકે છે. જેનામાં ઈશ્વરપ્રેરિત—ઈશ્વરશ્રિત હિંમત છે એને કશાનો ભય હોતોજ નથી.

લિન્કન જ્યારે પચાસ વર્ષની વયે, પોતાના મનમાં

એક અનેરી ભાવનાનું સેવન કરતો પહોંચ્યો ત્યારે સ્ટેટ-સના રીપબ્લીકન પક્ષના આગેવાન નગરજનોનું પ્રતિનિધિ મંડળ સ્ટેટસના પ્રજાસત્તાક તંત્રના પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવારી કરવાની વિનંતિ કરવાને લિન્કન પાસે આવ્યું. લિન્કન પાસે કંઈ શબ્દજ્ઞાન, વાક્યજ્ઞાન ન હતો, અહમ-હમિકા ન હતી. સિદ્ધાંતપૂર્વક કાર્ય કરવું અને મરી જવું, એ કંઈ સમાધાન કે માંડવાળ કે તોડભેડ કરનારો ન હતો. એ કંઈ કોઈની સરમુખત્યારી માંગતો ન હતો. તેને નહોતી ભેદતી યશલક્ષ્મી, નહોતી ભેદતી ધનલક્ષ્મી. તેને ભેદતો હતો ભાવના સિદ્ધ કરવાનો મોઠો માત્ર. મોઠો મળે તો સિદ્ધાંતને માટે કાર્ય કરવું; બીજું સર્વ ગૌણ.

લિન્કને પોતાને મળવા આવનારાઓને પૂછ્યું: “જાણો છો તમે કે આ કાર્ય માટે મારામાં કેટલી બધી ઉણપો છે?” વળી તેણે કહ્યું કે “મારામાં નથી સફાઈ કે નથી આતુરી. હું ઘણોજ દુરાચારી આદમી છું, મને તમે પ્રજાસત્તાક તંત્રના પ્રમુખપદ માટે પસંદ કરશો, પણ અન્ય લોકો તમારી હાંસી કરશે; અને વિશેષમાં મારી ઈચ્છાનુસાર કાર્ય કરીશ તે ધ્યાનમાં રાખજો.” ઇત્યાદિ.

લિન્કનનાં વચનોમાં વાગ્જ્ઞાન ન હતી, ગુહ્યાર્થ ન હતો, શબ્દોની ઘટનામાંથી નવા અર્થો ઉપજવવાના ન હતા, એની કંઈ સમાધિલાપા ન હતી; એણે તો જે અંતરમાં હતું તેજ શબ્દો દ્વારા રજુ કર્યું હતું. ઈશ્વરભક્ત લિન્કનને દંભ ન હતો. જેને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા નથી હોતી અને નેતાપદ આ લોકમાં જાળવવું હોય છે તેઓને શબ્દો સાથે રમત કરવી પડે છે. લિન્કને તેઓને પ્રથમથીજ ચેતાવ્યા હતા કે, મને જે પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરશો તો ગુલામીના પ્રશ્નમાં હું સમાધાની નહિ કરી શકું; એનો કાયદાપુરઃસર અંત લાવવાનો મારો નિશ્ચય અડગ છે. સત્ય વાતમાં સમાધાન, તોડભેડ ના હોય. લિન્કન કહે છે કે, આ નિશ્ચય મારા રક્તના અણુ અણુમાં વ્યાપક છે, અને તેણે પોતેજ આ ભાવના જાલપણમાં કેમ ઉપજાવે તે કહ્યું.”

એની વાતનો સાર આ પ્રમાણે છે:-બાલપણમાં હું ન્યુઓર્લિયાં નામના શહેરમાં રહેતો હતો. ત્યારે ગરીબ લાચાર હાથીઓના હાથપગમાં બેડીઓ નાખેલી મેં જોઈ હતી. તેઓની પાસે બળાતકારે કામ કરાવાતું હતું અને ખોટા કે ખરા બહાને તેઓને ચાળખાના માર સહન કરવા પડતા હતા. એક પુરુષ એક ચોટ્ટા કૂતરાને લાત મારે તેમ તેઓના પર લત્તાપ્રહારો થતા હતા. અને એક દિવસ એક હાથી છોકરીને વેચવા માટે બજારમાં આણેલી; તેને માટે કોઈ ખરીદદાર મળે તે કારણે શુભામોના બજારમાં એ છોકરીને આ નાકેથી પેલે નાકે ચાંટા મરાવતા હતા. આ દૃશ્ય નિહાળી મારા હૃદયમાં ઘયુ' કે મને જો કદી પ્રસંગ મળે તો હું એને જડમૂળથી ઉખેડી કાઢીશ-એ પગાં પ્રાણીઓને શુભામીમાંથી છોડાવીશ.

લિન્કને પ્રતિનિધિ નગરજનોને પોતાની માગણી માટે પુનઃ વિચાર કરવાનું સૂચવ્યું. વિચાર કરવાનો સમય આપી તે બીજા ખંડમાં ગયો. જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે પ્રતિનિધિમંડળ એક પ્રમાણિક, સત્યવાદી, સ્વધર્મ-વક્તા, હિંમતવાળા લિન્કનેજ પ્રમુખસ્થાન આપવાને આતુર જણાયું. લિન્કને કહ્યું: "તમારો આભાર; મને કમૂલ છે." એટલું કહી લિન્કને ટેબલ પાસે જમીન પર ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવા ઘૂંટણીએ પડ્યો.

જ્યારે એ પ્રતિનિધિમંડળ તેને છોડી ગયું ત્યારે તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો નકશો જોતો હતો. એ શાંત પણ, એ શાંત વિચારણા ધર્મયુક્ત કર્તવ્ય ભાવનાની મૂર્તિ ઈશ્વર પાસે કાર્ય કરવાની માત્ર શક્તિ માંગી રહી હતી.

પ્રમુખ તરીકે તેની પસંદગી થયા પછી તેની સામે ભયંકર વિરોધો જાગ્યા, કાવાદાવા થયા, આક્ષેપો થયા. લિન્કને અડગ અને અચલ હતો. સ્ટેટ્સના દક્ષિણભાગના ખેડુતોનો લાભ શુભામીની પ્રથા ચાલુ રાખવામાં હતો; કારણ કે દક્ષિણભાગમાં ખેતીને લાયક ઉત્તમ જમીન હતી અને ખેતીકામમાં શુભામી અપ લાગતા હતા. લિન્કનેની

સામા દક્ષિણ ભાગના ગોરા ખેડુતોએ ઘણા તીવ્ર સામનો કર્યો. એટલે સુધી તેઓએ કહ્યું કે જે લિન્કન ગુલામી-ને કાઢી નાખશે તો દક્ષિણભાગનાં રાજ્યો—પ્રાંતો ઉત્તર ભાગથી છૂટા પડી જશે, સંગઠિત રાજ્ય—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના કટકા થઇ જશે. લિન્કન દક્ષિણ અને ઉત્તર એમ બે ભાગલા પડે તેથી સદંતર વિરુદ્ધ હતો. દક્ષિણભાગના લોકો સાથે સિદ્ધાંતને ખાતર હચિયાર ઉંચકી લડવું પડે તો લડવાની હદે જવાને તે તૈયાર હતો; પણ ગુલામી તો સ્ટેટ્સમાંથી જીવી જ નોંધાશે. ઘણાકોએ તેને સમજાવ્યું કે તોડાડ કરો, સમાધાન કરો; પણ લિન્કન કાંઈ ના ખસ્યો. તેણે કહ્યું કે, ગુલામીના સિદ્ધાંત પર રાજ્યની, જનતાની મોહોરછાપ કઢી ના મળી શકે. પરિણામે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પોણાસો વર્ષ પર ગુલામીની પક્ષ-પાતી અને ગુલામીના વિરોધી એવા દક્ષિણ અને ઉત્તર-ભાગો વચ્ચે મહાવિગ્રહ થયો. ઉત્તરભાગ તરફથી એન્ડર્સન ને દક્ષિણભાગના કિલ્લા સુંટર પર ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો.

થોડા વખત વીતતાં એન્ડર્સને લિન્કનને કહાવ્યું કે ખીજ માણસો, યુદ્ધસામગ્રી અને અનાજ જે પહોંચાડશે નહિ તો ટકી શકશે નહિ. લિન્કને પોતાની સલાહ-કારક પ્રધાનમંડળીને ભેગી કરી. કોઈકે કહ્યું કે, લશ્કર પાછું ખેંચી લો; પણ એ વાત કંઈ લિન્કનને ગળે ના ઉતરી. તેણે કહ્યું કે “હિંમતની, શ્રદ્ધાની આપણને ઘણી જરૂર છે.” એણે એન્ડર્સનની કુમકે સેન્યો મોકલ્યાં. યુદ્ધ બે વર્ષ ચાલ્યું. બન્ને પક્ષોમાં તેના દેશબાંધવો હતા. નિત્ય રક્તપાત થતા હતા. લિન્કનનું મગજ મજબૂત હતું, મનોબળ ભારે હતું, પણ હૈયું પોચું હતું. જે માણસો મરે તેમને ગ્રાણ્ય પાછા આપવાની શક્તિ તેનામાં ન હતી. તે કહે છે કે, રોજ સવારે જ્યારે બચું ત્યારે મારા મનમાં થતું કે આજે સો બસો કે હજાર દેશબાંધવો ખપી જશે, એ અસહ્ય છે. હર પળે થતું કે લડાઈ બહુ ખુંચે છે; પણ એ ચલાવ્યા વિના છૂટકો નથી. આપણે શુભ દર્શને કામ

કરવું જોઈએ. કોઈક સ્ત્રી તેને મળવા આવી હતી તેને તેણે કહ્યું કે “મેં લડાઈમાં ઉતરવાનું ભારે દિલે સ્વીકાર્યું છે અને દરરોજ માફ અંતર તૂટી જશે એમ થાય છે. પણ મેં માનવજાતિના હિત માટે અને જગતમાં ન્યાય અને દયાયુક્ત વ્યવહાર રાખવાને અને સ્નેહ અને ઉદારતાની વૃદ્ધિ માટે લડવાનું કબૂલ્યું છે.”

લડાઈ ચાલુ રહી અને હુણસીઓની મુક્તિનો નિશ્ચય વધારે પાકો થતો ગયો. લિન્કન જીત્યો અને દક્ષિણ ભાગના લોકો હાર્યા. રાજ્યની છાયામાંથી, રાજબંધારણમાંથી ગુલામી નાઠી. લિન્કને પોતાની કારોબારી મંડળીને બોલાવી:—“ઇતિહાસ પુનરાવૃત્તિ કરે છે એ નિયમ છે; ગુલામો બનાવનાર પોતે ગુલામ બને છે. આપણે ગુલામીનાં બંધનો તોડી નાખી જેઓ સ્વતંત્ર છે તેમની સ્વતંત્રતાનો વીરો ઉતારીએ છીએ; તેમની સ્વતંત્રતાની ભમીનગીરી લખી આપીએ છીએ.” પોતાની નોંધમાં તેણે લખ્યું છે કે “જગતમાં સર્વોત્તમ વસ્તુ આપણે ઘણી ઉદારતાથી બચાવી શકીશું અથવા ઘણી નીચતાથી ગુમાવીશું.”

૧૮૬૦ માં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં વસતા હુણસીઓને ગુલામીનાં બંધનોમાંથી છૂટા કરવાનો ઢંઢેરો બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૫૮ માં હિન્દી સિપાઈઓના સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં સિપાઈઓ હાર્યા ત્યારે શ્રીમતી વિક્ટોરિયા રાણીએ રાજવહીવટમાં ધર્મને કે વહુને કે કાળાગોરાને કે દેશને ભેદ ન પાળવાનાં વચનવાળો ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો હતો. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની હકુમતમાં હુણસીઓની વસ્તી છતાં આજે તે મહાન બન્યું છે; નિર્બળ નથી બન્યું; હિન્દમાં હજી હિંદીઓ રાજતંત્રમાં કાળાગોરા વચ્ચે સમાનતાના હક્કો મેળવવા, જવાબદાર તંત્ર કે સ્વરાજ મેળવવા મંથન કરી રહ્યા છે. બ્રિટિશ મહારાજ્યની નિર્બળતા જગપ્રસિદ્ધ છે. ઈંગ્લાંડ હિંદુસ્થાન પાસે બોબાધરીઓ માગી રહ્યું છે. લિન્કને ગુલામો પાસે બોબાધરીઓ માગી ન હતી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં હજી હુણસીઓ કેટ-

લીક રાજદરબારી નાલાયકીઓના માર સહન કરે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, બ્રિટન અને યુરોપની ડેમોક્રસીઓની આંખો પરથી રંગભેદનાં જે આવરણો છે તે ઉતર્યાં નથી; જીસસ ક્રાઈસ્ટે યાહૂદીઓનાં મંદિરોમાં અને વ્યવહારમાં પ્રાતૃભાવનો ફેલાવો કરવાને માટે વધસ્તંભ પર પોતાનો ભોગ આપ્યો. એણે સ્વાર્થ ના ભયો, પણ જે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓના હાથમાં આજે જગતનું તંત્ર છે તેઓ હજી સ્વાર્થનો ભોગ આપી સર્વ પ્રજાઓમાં પરસ્પર ભાઈચારો ફેલાવી કાર્ય કરવાનું શોધી શકી નથી. વળી યુરોપની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓમાં યાહૂદીઓની કલ્લ કરવાની લાયભેરીઓ હજી પણ સંભળાય છે.

અપ્રાહમ લિન્કને પોતાને મળેલા પ્રસંગનો ઉપયોગ એક ભાવના-સામયિક નહિ, પણ ચિરંજીવી ભાવના— માટે યથાશક્તિ કાર્ય કર્યું અને હજીસીઓને તેનો લાભ આપ્યો. હજીસીઓ લિન્કનને પોતાના એક ‘મહામિત્ર’ ‘અપ્રાહમ બાપા’ માની પૂજે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પેલો નાટ્યલેખક એક હજીસીની મુલાકાતમાં લિન્કનને ઉભો રાખી કહેવડાવે છે કે “જે વર્ષોથી હું નિત્ય તમારો જ ખ્યાલ કરતો આવ્યો છું. એ વિચાર કે જાપથી હું થાક્યો હોઈશ, પણ આપેલું વચન તો હું ભૂલી ના શકું.” નીચો કહે છે કે “તું માયાળુ મિત્ર છે, મને તારા પર સ્નેહ છૂટે છે.”

દલિતોના હોસ્તનું ખૂન અને આજ સાચા ગોરા આદમી પર-દલિતોના હોસ્ત પર-એક નાટ્યગૃહમાં ખૂની હૂમલો થાય છે. હજીસીની સહાય કરવી-નીચો હજીસીનો મોક્ષ કરવો, એને ગોરા આદમીઓ ભારે ગુન્હો માને છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ લિન્કનનું આખરે ગોરા ખ્રિસ્તીને હાથે ખૂન થયું. જગત તો આજે તેની ચિરંજીવી ભાવનાનું જ સ્મરણ કરે છે.

લિન્કનનું હૃદય, તેની રાજનીતિ કેવી હતી, એમ કોઈ નપૂછશે. એ કોઈ પક્ષના ધ્યેયનું પ્રતિપાદન કરનાર ન હતો. જ્યારે વિગ્રહનો અંત આવ્યો અને, સલાહકાર

મંડળી લેગી થઈ ત્યારે દુઃખણુના ષળવાખોરોને શિક્ષા કરવાની વાત રબુ થઈ હતી. 'રાજદ્રોહ કરનારાઓને સખત શિક્ષા કરો' એ ચોકાર હતો. લૉડ કેનીંગને ચેઠે લિંકને કહ્યું કે: "આપણે રાજદ્રોહ વિરુદ્ધ લડીશું અને સાંત્વનથી તેને દયાવશું." કોઈએ કહ્યું: "એ તો નિર્જાનતાનો રાહ છે." લિંકને કહ્યું: "એ ઋદ્ધાનો માર્ગ છે, એ સમાધાનનો માર્ગ છે, એક સાચા રાજનીતિજ્ઞ, માનવ અભ્યાસીની એ નીતિ છે."

એની ઉદારતાની વાત, એના દયાળુ હૃદયની વાત ફેટલાંક પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જાણીતી છે. કોણ મોહું તે પવ્ય એ વાતમાંથી સમજવાનું છે.

વિલિયમ સ્કૉટ નામનો એક નવજુવાન ઉત્તર પક્ષના સૈન્યમાં હતો. જ્યારે સુદ્ધ ચાલતું હોય ત્યારે સૈનિકો કોઈ પણ જાતની કર્તવ્યશીલતામાં શિથિલતા દર્શાવે તેને મૃત્યુનીજ શિક્ષા આપવાનો સર્વત્ર નિયમ છે. સ્કૉટ લાંબી મજલ કાપીને આવ્યો હતો. એનો એક મિત્ર સખત માંદો પડ્યો હતો અને છાવણીના સંત્રી તરીકે રાત્રિના પહેરો લરવાની તેની વારી હતી; તે રાત્રે તેને ગદલે પહેરો લરવાનું કાર્ય સ્કૉટે સ્વીકાર્યું, જોકે પોતે લાંબી સુસાફરીની પગપાળા મજલ કયોંથી તદ્દન થાકી ગયો હતો. વાતો કરનાર કંઈ દોસ્ત હોતા નથી, પણ દોસ્તોના દુઃખમાં લાગ લેનારા સાચા દોસ્ત હોય છે. રાત્રિની શાંતિ અને ઠંડકમાં સ્કૉટને ઝોકું આવી ગયું. પહેરા પર તે ઉઘતો પકડાયો. તેની ગફલતીના પરિણામમાં તો કન્યકઘણુ નીકળી જાય. તેના સેનાધિપતિએ હુકમ કર્યો કે, એને ઝોળીથી ઠાર કરો. સ્કૉટે ગુન્હો કપૂલ કર્યો હતો. લિન્કન પાસે મંજુરી માટે વાત આવી. મિત્રને સહાય કરવા જતાં સંકટ વહોરનારને લિન્કને ખેલાવ્યો. સૈનિકે સર્વ વાત કહી. તેના ખીસામાં તેની વૃદ્ધ વિધવા માતાનો ફોટો હતો. લિન્કને તે જોઈને પૂછ્યું કે, તારી માતા તને ઝોળીથી ગારી નાખવાના હુકમ

ધયાની વાત બાલુ છે કે ? સૈનિકે કહ્યું: 'ના.' લિન્કને કહ્યું કે "બા, તારી માતાને કહે કે તેને ગોળીથી વિંધી નાખવાનો નથી." આ ખુશ ખબર સ્કોટને સાચા ન લાગ્યા. તે રડી પડ્યો. સ્કોટના હૃદયમાં વૃદ્ધ માતામાટે શી વેદના હશે તે કોણ બાલુ ? પણ લિન્કનને વૃદ્ધ માતાની હૃદય-વેદનાની કદવના હતી. લિન્કન હડીને તેની પાસે ગયો અને તેને ખાત્રી આપી કે તેને ક્ષમા અપાઈ છે.

વસ્તુતઃ ૧૮૫૭-૬૦ની યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં ભગેલી લડાઈ ઝેરવેરની ન હતી, પણ ભાવના માટે હતી. લિન્કનને પોતાના ઉદાર માર્ગ માટે શ્રદ્ધા હતી. તેને ખાતરી હતી કે, હું મારા દેશબાંધવોનાં અંતર છૂતી શકીશ. હું તેમના લાભ માટે મથન કરું છું. તેણે કોઈને પણ ફાંસી દેવાની કે ગોળીથી વિંધવાની ધસીને ના પાડી હતી.

લિન્કન છટાપણુ પાછળ ગાંઠો હતો; પણ તે એમ પણ માનતો કે, લોકોમાં સામો વિશ્વાસ રાખ્યા વિના કદી છટાપણુ કે સ્વતંત્રતા લોગવી શકાતાં નથી. ઇંગ્લંડ હિંદુસ્થાનને છટાપણુ આપવાની વાત કરે છે; પણ હિંદી-ઓમાં સામો તે વિશ્વાસ રાખતું નથી. અને તેથીજ અ-શાંતિ-સંઘર્ષણ ચાલુ રહે છે, અને બ્રિટિશ સંઘ મજબૂત થઈ શકતો નથી. લિન્કને દક્ષિણ પ્રદેશના લોકોએ શુલાભી ચાલુ રાખવાને હથિયાર ઉચકયાં ત્યારે લડાઈ શરૂ કરી ખરી, પણ લિન્કને તેથી વિશ્વાસ ઓડ્યો ન હતો અને દ્વેષ કે વેરભાવનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો. તેના યાદગાર, શબ્દો આ પ્રમાણે છે:--"કોઈના પ્રતિ પણ હુદ્દા ધુદ્ધિ વિના, સર્વ પ્રતિ ઉદાર દૃષ્ટિ રાખીનેજ અમારો આ નિશ્ચય થયો છે કે, ઈશ્વરની છાયા નીચે આ પ્રબલ છટાપણુના નવા જન્મનો લહાવો ભોગવે અને લોકોનાં શાસનતંત્રનો આ પૃથ્વી પર અંત આવે નહિ."

(તા. ૧૬-૩-૧૯૩૩ ના "વીસમી સદી" ના અંકમાંથી)

१-महात्मा कनफ्यूशस

(लेखक:-थी. सत्यावरण 'सत्य')

इतिहासवेत्ताओं के लिये यह ठोस नवीन ज्ञान नहीं है कि चीन देश की गणना उस समय सभ्य जतियां में की जाती थी, जिस समय समस्त युरोप अविद्या के अधकार में लटक रहा था. भारतवर्ष की लांति चीन ही अपनी प्राचीन सभ्यता के लिये संसार के इतिहास में उच्च स्थान रखता है. सामाजिक एवं साहित्यिक उन्नतियां, जो सभ्य समाज के अनिवार्य अंग हैं, चीन में चरमसीमा तक पहुंच चुकी थी. ३००० वर्ष पूर्व भी वहां विद्वानों का उसी प्रकार आदर-सत्कार होता था, जो हमें आधुनिक सभ्यता के साहित्यिक वातावरण में देखने में आता है. दुर्भाग्यवश यद्यपि चीन आंतरिक वैभनस्य के कारण कुछ लोगों में विलक्षित हो गया था, तथापि प्रधान राज्य से ले कर छोटे-छोटे राज्यों में ही इतिहासज्ञ, तत्त्ववेत्ता, संगीत-शास्त्री एवं साहित्य-विशारदों की धूम रहती थी. काव्य-कला की उत्कृष्टता तथा कानून की महत्ता के लिये चीन पर्याप्त ख्याति प्राप्त कर चुका था. धन समृद्धियों के होते हुओं ही चीन में त्रास के अिर्ण्डे उद्भवासित होने लगे. प्रधान राज्य की शक्ति क्षीण हो गई तथा छोटे राज्य असंगठित हो गये. उद्भ्रंशता तथा उच्छंभलता का प्राणह्य एवं निर्धारित नियमों की अपज्ञा ही देशवासियों के जीवन का अंग बन गया. राज-प्रण तक सर्वत्र अशांति थी. ठोस जैसा पुरुष नहीं था, जो

स्थिति को हाथ में ले कठिन समस्याओं को सुलझा सके.

हीक धर्मी अशांतिमय वायुमंडल में महात्मा कनक्यूशस का जन्म हुआ. प्रसिद्ध चीनी इतिहासज्ञ जेमाशियन के अनुसार इसा से ५५० वर्ष पूर्व चीन देश के अंतर्गत लू प्रान्त में महात्मा कनक्यूशस का जन्म हुआ था. भीनीशियस ने इस समय का अत्यंत सश्रवण वर्षान किया है. उसके अनुसार महात्मा कनक्यूशस का जन्मकाल इसा से ३७२ वर्ष पूर्व था. वह लिखता है कि " इस समय संसार अपनत दशा को प्राप्त हो चुका था और सख्ये सिद्धांत लुप्त हो गये थे. मंत्री राज्यों की तथा पुत्र पिता की હતया करने में संकोच न करते थे. धन पीलत्स काष्ठों को दहन कर कनक्यूशस का हृदय उद्विग्न हो उठा और उन्होंने अपने हाथ में सुधार का कार्य लिया."

कोमल हृदय साधारण से साधारण आघात को नहीं सहन कर सकता. भक्षण की भांति वह थोड़ी आंश से भी पिगल उठता है. ऐसा ही हृदय महात्मा युद्ध का था, जो हिंसा की गणेशता से द्रवित हो उठा, और उसने असंख्य शांतिमय धाराओं में प्रवाहित हो कर आत्तंजनों को शांत किया. संसार के सभी धार्मिक अथवा राजनैतिक नेताओं के लपन में कोर्ष न कोर्ष ऐसी घटना अवश्य हुई है, जिसने कि उनके लपन को परिवर्तित कर दिया है. यही परिवर्तन उनके कोमल हृदय का द्योतक है. महात्मा कनक्यूशस भी जैसे ही हृदय के मनुष्य थे, जिनका सर्वस्व देश, जति एवं धर्म के लिये न्यौछावर हो चुका था. प्रभु के राज्य में अशांति का उद्घोष उनके लिये असह्य था और धर्मीको सुलझाना उनके लपन का लक्ष्य था.

महात्मा कनक्यूशस का जन्म एक जैसे उच्च कुल में हुआ था, जिसका संबंध चीन के प्राचीन राजवंश से था. वंश की दृष्टि से कनक्यूशस से षट् कर

किसी दूसरे के अलिभान नहीं हो सकता था. धनके पिता का नाम शलियांगही था, जे मंडल के प्रधान शासक थे. अपनी युद्धकुशलता तथा हठ अर्धवसाय के लिये वह अडे असिद्ध थे. धनके विवाह के संगंध में अेक षडी विचित्र घटना उपलब्ध होती है. शलियांगही की अवस्था लगलग ७० वर्ष की हो चुकी थी और ह लडकियों अेव' १ लंगडे लडके के मिला कर हस संतानों के वह पिता थे. हस संतानों के होते हुअे ली उनहोंने पुनर्विवाह करना आहा; इलतः येनवंश के अेक मडा-शय से, जिनकी ह कन्याये' थीं; विवाह का प्रस्ताव किया. लडकियों के हस अनभेल विवाह के प्रस्ताव पर षडी हंसी आध, किन्तु उनके पिता ने शलियांग के कुल की उच्यता षतलाते हुअे किसी प्रकार की षाधा न सोचने का आदेश दिया. पिता के आदेश से ह लड-कियों के मन पर तो कुछ प्रभाव नहीं पडा, किन्तु अेक लडकी ने, जे उनमें सणसे छोटी थी, विवाह का प्रस्ताव स्वीकार कर लिया. धनका नाम शिंगलध था, और यही मडात्मा कनक्षूशस की पूज्या जननी थीं.

कनक्षूशस की अवस्था अपने पिता की मृत्यु के समय केवल तीन वर्ष की थी. यह समय उनके कुटुम्ब के लिये अत्यंत निराशाभय था. आर्थिक कठिनाधियों के कारण अत्यंत शोचनीय दशा उपस्थित हो गध थी. निर्धनता के कारण कनक्षूशस के अुविका के निमित्त प्रारंभ से ही छोटे से छोटे कार्य के अपनाना पडा. जिस कार्य के सीधने के लिये उनके वंश में कल्पना ली नहीं की जा सकती थी, वही कार्य स्वयं कनक्षूशस के अपने अुवन के प्रारंभकाल में सीधना पडा; किन्तु सणसे षडी विचित्र जात तो यह है कि वह षाल्या-वस्था में ही उस षाव अेव' शक्ति का परिचय देते थे, जिसने कालान्तर में विकसित हो कर समस्त चीन में कान्ति उत्पन्न कर दी. वह थी उनकी नैतिक अलिरुचि.

५ या ६ वर्ष की अवस्था में ही, जेलते समय ली, वह पूनरी के रूप में याज्ञिक क्रियाओं का अभिनय करते. जहां जेल में पूनरी की आवश्यकता पडती वहां छ-न्डीको युना जाता था और उसका संपादन वह छतनी कुशलता से करते कि देभनेवाले दंग रह जाते. यह उक्ति ठीक ही है: 'होनहार गिरवान के होत थीकने पात.'

१५ वर्ष की अवस्था में प्रारंभिक शिक्षा के लिये कनकशूरास एक छोटी-सी पाठशाला में भिठाये गये, जहां पर उन्होंने लगभग ४ वर्ष तक अध्ययन किया. १६ वर्ष की अवस्था में संग राजय की एक कन्या के साथ उनका विवाह हो गया. विवाह के पश्चात् उनके एक पुत्र तथा दो पुत्रियों उत्पन्न हुए. इस समय नियमित रूप से अध्ययन करना उनके लिये असंभव हो गया. अतः उन्होंने राजय के सरदार के अधीन नौकरी कर ली. प्रथम वह जंजार के अध्यक्ष नियुक्त किये गये, कुछ काल के अनंतर राजकीय उद्यान तथा पशुओं की देखभाल का भार सौंपा गया. भीनीशियस ने कनकशूरास के जैसी छोटी-छोटी नौकरियों के स्वीकार करने का कारण यह जतलाया है कि वह जैसा करने के लिये निर्धनता के कारण बाध्य थे; किन्तु धार्मिक पुरुष का जीवन प्रत्येक कार्य में धार्मिकता एवं नैतिकता का परिचय देता है. यही कार्य दूसरों के पथप्रदर्शक होते हैं. धन छोटे-छोटे कार्यों को वह करते अवश्य थे, किन्तु उनमें विशेषता यह थी कि वह धन की आकांक्षा से रहित हो कर करते थे. कार्य करते समय उनकी दृष्टि कार्य पर रहती थी, धन पर नहीं. कार्य-पूर्ति ही उनका सामयिक लक्ष्य होता था.

२२ वर्ष की अवस्था में कनकशूरास ने अध्ययन-कार्य प्रारंभ किया. संभवतः इस कार्य को उन्होंने आ-द्यवस्था में साधारण ही रूप में रकभा. किन्तु इसे पाठशाला कडने की अपेक्षा 'जिज्ञासुओं का केंद्र' कडा

जय तो अधिक उपयुक्त होगा; क्योंकि वह पाठशाला छोटे-छोटे गण्डों की प्रारंभिक शिक्षा के लिये नहीं थी। प्रायः वहाँ जैसे अध्ययनशील एवं अन्वेषक प्रकृति के विद्यार्थी एकत्र होते थे, जो सदाचारशास्त्रांतर्गत आदर्श चरित्र की शिक्षा तथा राजनैतिक विषयों के गूढतम तत्त्वों के ज्ञानना चाहते थे। शनैः शनैः उनकी पाठशाला एवं अध्यापनशैली की ख्याति चीन में धीरे-धीरे शीघ्रता से फैल गयी कि सैकड़ों की संख्या में विभिन्न-विभिन्न स्थानों से विद्यार्थी आने लगे। महात्मा कनक्यूसस अत्यंत उदार प्रकृति के संत थे। उनमें सच्चे गुरु के लक्षण थे। वह विद्यादान का शुद्ध विद्यार्थियों से कार्यरूप में दे देते थे, किन्तु साथ ही साथ जो यथाशक्ति थोड़े से थोड़ा भी भासिक शुद्ध होता उसे वह विद्यादान से कभी वंचित नहीं करते। उसका ही अधिकार पाठशाला के अन्य विद्यार्थियों के समान ही होता; किन्तु उस विद्यार्थी के कभी नहीं पढ़ाते, जिसका हृदय विद्या के प्रति सच्ची लगन, प्रेम तथा धारणा-शक्तिवाला नहीं होता। यह उनका प्रसिद्ध कथन था कि “जब मैंने किसी विषय के पढ़ाते समय उसका एक भाग पतला दिया और मेरा शिष्य उसका शेष उ भाग स्वयं नहीं समझ लेता, तो उस विषय के मैं पुनः नहीं पढ़ाता।” धीरे-धीरे समझना चाहिये कि उनकी अध्यापनशैली कितनी स्पष्ट एवं हरदृशिःता से पूर्ण रहती होगी !

२ वर्ष के अनंतर, जब कनक्यूसस की अवस्था २४ वर्ष की थी, उनकी माता का देहांत हो गया और जिस समाधिस्थान पर उनके पिता का शव गाड़ा गया था वही उन्होंने अपनी माता का भी शव गाड़ दिया। चीन देश में शव गाड़ देने के पश्चात् उस स्थल पर पुर्ण मनाने की प्रथा नहीं थी, किन्तु कनक्यूसस का कान्तिगय हृदय नवीनता का उपासक था। उन्होंने माता के समाधि-स्थल पर पुर्ण मनाना चाहा। उनका अभिप्राय यह था

कि "मैं तो धिरे-धिरे प्रयत्नार्थी अभूँ करता रहूँगा. अतः यदि 'जनक एव जननी' का स्मारक स्मरण रूप से जन नृत्यगा तो उसे देख कर मुझे संतोष होगा. अन्यथा समलूमि में निश्चित समाधिस्थल का पता लगाना सर्वथा कठिन होगा." कनक्युशस अपने शिष्यों को छोड़ कर उक्त कार्य को पूर्ण करने के लिये चल पडे. शिष्यों ने भी उक्त स्थान पर चलने का आग्रह किया. 'वह शिष्यों के इस अनुरोध को नहीं रोक सके; श्रुतः सभी लोगों ने प्रस्थान किया. घटनास्थल पर पहुँच कर सभी लोगों ने पुर्ण जनाना प्रारंभ कर दिया, किन्तु मूसलधार वृष्टि के कारण उनका सारा परिश्रम निष्फल हुआ. अंत में कनक्युशस ने गडे दीनलाव से चिन्ता कर कहा—“आह! प्राचीन काल में उनके शव के उपर पुर्ण नहीं उठाई जाती थी.” उनकी मातृलज्जित तथा नवीन प्रणाली के सूत्रपात की विफलता की अवस्था में हृदयाश्रु से डमारी स्वाभाविक सदानुभूति हो उठती है. माता के देहावसान के पश्चात् उनोंने २७ मास तक शोक मनाया; उससे भी ५ दिन पश्चात् उनोंने अपनी प्रिय वीणा को, जिसे वह अति प्यार करते थे, हाथ में लिया.

इस घटना के अनंतर कनक्युशस के ५० वर्ष की अवस्था तक हमें और कुछ स्पष्ट वृत्तांत नहीं मिलता. हाँ, कहीं-कहीं उनके प्राचीन धतिहास तथा संगीत के अध्ययन की ओर संकेत किया गया है. वृ के प्रायः सभी सम्मानित व्यक्ति उनसे श्रद्धा तथा आदर की दृष्टि से देखते थे. इसा से ५१७ वर्ष पूर्व वृ के दो प्रतिष्ठित कुल के युवक अपने सरदार की मृत्यु की आज्ञा का भी लय न करते हुये कनक्युशस की शिष्य-मंडली में मिल गये. धन्वीकी सहायता से कनक्युशस ने यून की राजधानी में जाने का संश्लेषित प्रणय कर लिया. वहां पहुँच कर उनोंने महान राजकीय पुस्तकालय को देखा और संगीतकला का, जो कि उस समय यून में उच्च कोटि पर

पहुँच चुकी थी, अध्ययन करना प्रारंभ कर दिया. एक पार मंत्रियों, शासकों एवं अन्य अधिकारियों के पार-स्परिक कलह तथा वैमनस्य के कारण वह राजकीय पुरुष के साथ समीपवर्ती दूसरे स्थान पर चले गये. मार्ग में टाई पर्वत पठता था. यहाँ एक ण्डी विचित्र घटना घटी, जिससे महात्मा कनक्यूशस की शिक्षाशैली का ज्ञान हो जाता है. सण लोग पहाड़ी मार्ग से चले जा रहे थे, अकस्मात् सणका हृदय एक स्त्री के करुण कंदन की ओर आकर्षित हो गया. वह स्त्री जेसुध हो कर एक समाधि के पास कूट-कूट कर बैठी थी. इस करुण दृश्य का रक्षक जानने के लिये कनक्यूशस ने अपने शिष्य के उसके पास लेजा. शिष्य उक्त स्त्री के पास गया और देने का कारण पूछा. आंशों में आंसू भर कर उस स्त्री ने उत्तर दिया कि "एक सिंड ने मेरे पति के पिता के इसी स्थल पर जा डाला था, पश्चात् मेरे पति के भी उसने यही लक्ष्य किया और अण इस समय मेरे प्रिय पुत्र को जा डाला. इसी कारण से मैं बैठी रहूँ." लोगों ने उससे उस स्थान को न छोड़ने के विषय में पूछा, तो उसने उत्तर दिया कि "मैं इस स्थान पर इस लिये हूँ कि यहाँ पर दमनशील सरकार का लय नहीं है." कनक्यूशस ने उसी समय सण शिष्यों के लक्ष्य कर कहा—“स्मरण रखो कि एक दमनशील एवं दुःण्डाई सरकार एक लयान्त नीते की अपेक्षा अधिक लयंकर है.”

उस समीपवर्ती स्थान से लौट कर उन्होंने पुनः चौकांत में १५ वर्ष तक अध्ययन किया. अंत में वह पर वर्ष की अवस्था में सांगतू नगर के प्रधान मेजिस्ट्रेट बनाये गये. सुना जाता है कि इस पद पर नियुक्त हो कर कनक्यूशस ने जनता में महान् चरित्रसुधार किया. उनके शब्दों में धैर्य शक्ति थी कि सली मुग्ध हो जाते और सत्य मार्ग का आश्रय लेने के लिये सन्नद्ध हो जाते. पश्चात् वह पाप आदि निरीक्षण करने

के लिये प्रधान अक्षर नियुक्त हुये और वस्तुतः उग्र समय प्रायः पाप का अंत-सा हो गया. न्याय के समक्ष वह गड़े तथा छोटे का ध्यान नहीं रखते थे. सणके साथ समान व्यवहार था और गड़े से गड़े व्यक्ति को भी वह पाप के लिये दंड देते. राज्य जेवं. प्रकल्पित के लिये महात्मा कर्कशशास ने विन्नविन्न उपायों का अवलंबन किया. राज्य में असत्य छिपा-सा गया. राज्यलक्षित तथा दंड विश्वास ही मनुष्यों के जीवन के प्रमुखा अंग बन गये. सतीत्व, पवित्रता तथा आशा-कारिता, जे स्रियों के अरथे लूपलु थे दिगुचित जल से अभकने लगे. वह गण मनुष्यों के आदर्श थे और सणके मुंभ में संगीत के रूप में व्याप्त हो रहे थे. पद वर्ष की अवस्था तक धंस पद पर स्थित हो कर गडी कुशलता से उन्होंने कार्य संचालन किया, किन्तु राज्य की उपेक्षा के कारण उन्होंने उस पद को त्याग कर धर-धर पर्यटन करना श्रेयस्कर समजा.

जेक गार जेक शिष्य ने कर्कशशास से पूछा कि यदि आपके उपर किसी राज्य का प्रणंध हे दिया जय तो सर्वप्रथम आप कीनसी गगत करेगे ? उन्होंने उत्तर दिया कि ' सणसे पहले मैं सण नामों का सुधार करूंगा. ' धंसके सुन कर शिष्यों को गडा विस्मय हुआ. उन्होंने कडा कि यह अधिक संध्या तक असंभव है, क्योंकि विस्तृत राज्य में सण नामों का सुधार सर्वथा कठिन है. किन्तु वह अपने सिद्धांत पर अत्यल रहे. वस्तुतः ' धंसी कथन में उनकी सारी सामाजिक जेवं राजनैतिक शिक्षा लरी हुंध है. जेक गार प्रसंगवशात् महात्मा कर्कशशासने जेक विशेष पदाधिकारी से राज्यप्रणाली के संध में गगतचीत करते हुजे कडा कि उत्तम राज्य वही कडा जल सकता है, जहां पर शासक शासक, मंत्री मंत्री, पिता पिता तथा पुत्र पुत्र हों. प्रत्येक अपने धर्म को समझे और उसी प्रकार आचरण करे. उनके विचारानुसार सामाजिक जेक स्वर्गीय संधन है,

जो प संघर्षों द्वारा स्थित है: (१) शासक तथा प्रजा, (२) पति-पत्नी, (३) पिता-पुत्र, (४) गटे तथा छोटे भाई, (५) मित्र. प्रथम ४ संघर्षों में पहले का शासन तथा दूसरे की आशाकारिता ही अभीष्ट अमली जाती है. शासन धर्मपूर्वक तथा ललाई की दृष्टि से होना चाहिये, आशाकारिता भी धर्मयुक्त तथा हार्दिक होनी चाहिये. मित्रों में एकदूसरे के गुणों का उत्कर्ष ही वास्तविक अर्थ में मुख्य लावना होनी चाहिये.

महात्मा कर्णधृशस निराशावादी नहीं थे. उनका मनुष्यों के अच्छे गुणों में पूर्ण विश्वास था. वह स्वयं आदर्श शासक हो सकते थे और अच्छी शासन-प्रणाली द्वारा कितनी ही कुरीतियों का सम्पूर्ण नाश कर सकते थे. वह सोचते थे कि राज्यों द्वारा सुधार का कार्य अधिक शीघ्रता से हो सकता है. राजकीय सहायता से गलतसी कठिनाईयां जैसे ली दूर हो जाती है. इसी विचार से वह गलत से राज्यों को उपदेश देते और कहते कि उन्हें किन्न प्रकार राज्यकार्य का संपादन करना चाहिये. पूर्वरान्यों की जिन्दाने लिन्न-लिन्न राज्यों की नींव डाली थी, धर्मशीलता, कार्यकुशलता तथा गुणों की प्रणरता का स्मरण दिला कर उन्हें राज्यकार्य में प्रोत्साहित करते. जो राजा कर्णधृशस का उपदेश सुनता और उससे लाभ उठाने का प्रयत्न करता वह निश्चित ही अपने राज्य को सुधार सकता था. वह राज्य प्रसन्नता, सङ्घ्यवहार तथा सौहार्द्र से अलङ्कृत हो जाता था. गुणों के उत्कर्ष के साथ शान्ति का साम्राज्य उपस्थित हो जाता था. महात्मा कर्णधृशस स्वयं ही कडा करते थे कि 'यदि कोई शासक मुझे १२ मास तक राज्यकार्य में अपना पथ-प्रदर्शक बना ले तो मैं राज्य में गलत कुछ उत्पत्ति करा सकता हूँ; और यदि ३ वर्ष तक वह मेरा परामर्श ले कर कार्य करता रहे तो वह आशातीत सङ्घलता प्राप्त कर सकता है.' किन्तु दुर्भाग्यवश उनके देश के

शासकों ने उनके सिद्धान्तों को भौतिक मात्र समझ कर मूढ्य नहीं किया. उनकी स्वर्णमयी शिक्षा राज्य-सौन्दर्य एवं गार्ह आडंबर के समक्ष स्वप्नवत् विलीन हो गई.

महात्मा कनक्यूसस के लगभग ३००० शिष्य थे, जिनमें से ७० या ८० को वह असाधारण योग्यता के विद्वान् कहा करते थे. शिष्यगण श्रद्धापूर्वक उनके पास बैठते और उनके आचारव्यवहार की साधारण से साधारण क्रिया को गूढ ध्यान से देखते थे. उनकी पथ-प्रदर्शकता का आदर्श प्रत्येक शिष्य के हृदय में सञ्चल हो कर वर्तमान रहता. प्राचीन धर्मशास्त्र, काव्य तथा स्वदेश, व्यवहार आदि की शिक्षा गूढ ध्यान से लेते और सर्वदा के लिये हृदयंगम कर लेते थे. शिष्यों की ही कृपा से आज हमें महात्मा कनक्यूसस के जीवन की छोटी से छोटी घटना उपलब्ध होती है. वे लोग सभी जातों को नोट कर लेते थे. उनके अनुसार महात्मा कनक्यूसस पक्षियों की स्वतंत्रता अपहरण करने तथा भूलियां भारने के अत्यंत विरुद्ध थे. उनके पास प्रत्येक व्यक्ति का अनियंत्रित प्रवेश था. सभी स्वच्छतापूर्वक अपने-विचारों को प्रकट कर सकते थे. एक बार उनके यह सुन कर गडा दुःख हुआ कि लोग सोचते हैं कि वह अपने पूर्ण सिद्धान्तों को नहीं पतलाते, कुछ अंश छिपाते हैं. एक जैसे व्यक्ति के लिये, जिसने अपना समस्त जीवन देश और नृति की भलिवेदी पर अर्पण कर दिया हो वह गूढ आत दुःख अवस्थ थी. वह अपने सिद्धान्तों के पूर्ण प्रकाश करने में कभी हिचकते नहीं थे. जे सत्य मार्ग था उसका प्रकाशन करना वह अपना परम धर्म समझते थे. चीन के प्रायः सभी प्रमुख राजनीतिज्ञों के हृदय में कनक्यूसस के प्रति अगाध श्रद्धा उत्पन्न हो गई थी. सभी लोग उन्हें मनुष्यों में उत्कृष्टतम मानते थे और यही धारणा चीन में आज तक बली आती है.

महात्मा कनक्यूसस ने लू को ५६ वर्ष की अवस्था

में छोड़ दिया था. उसके पश्चात् वह १३ वर्ष तक लिन्न लिन्न राज्यों में पर्यटन करते रहे. उनका जीवन पहलुत-सी जैसी घटनाओं से पूर्ण है, जो उनके दृढ अध्यवसाय का परिचय देती हैं. महान से महान विपत्ति के अनुरोध आने पर भी वे दृढ यत्न की लांति प्रभु में विश्वास कर व्यथ रहते. धर्म और नीति के प्रति उनका अद्वय उत्साह धर्म की दिव्य प्रेरणा से अंकुरित हुआ था. वही अंकुर विकसितावस्था के प्राप्त हो कर कनक्यूसस के जीवन के द्वारा-द्वारा बना रहा था.

भ्रमण करते-करते एक बार त्यक्त सांसारिकों की एक जैसी भंडाली के पास पहुंचे, जो संसार के कलहपूर्ण तथा दुःखद समझ कर, वृद्धावस्था में सांसारिक सुखों को छोड़ कर, अकान्तस्थान पर गस गये थे ! इस भंडाली के ज्ञान कर हमें उस समय की अवस्था का विशेष परिचय हो जाता है. ये शान्ति-उपासक लोग सांसारिक कुरीतियां तथा व्यवस्थाओं से युद्ध करने की अपेक्षा के मोड कर अकान्त स्थान पर निवास करना समीचीन समझते थे. वे कनक्यूसस के व्यक्तित्व तथा उच्च आदर्श से अपरिचित थे, इसी कारण वे उनसे धृष्टा करते थे. वे कहते थे कि यह व्यक्ति तो सर्वदा समय की प्रगति के विरुद्ध युद्ध करता है और आशाहीन आशा के पीछे जीवन व्यतीत कर रहा है. एक बार कनक्यूसस ने अपने एक शिष्य जेडू के एक मनुष्य के पास, जो कि समीप ही क्षेत्र में कार्य कर रहा था, नदी में सणसे कम जलवाले स्थान के विषय में पूछने के लेल. क्षेत्र में काम करनेवाला मनुष्य उन्ही त्यक्त सांसारिकोंमें से था. उसने जेडू के कनक्यूसस का शिष्य समझ कर उससे कहा कि "सारे साम्राज्य में अशान्ति फैली हुई है और कोई जैसा व्यक्ति नहीं है, जो स्थिति को सम्भाल सके. तुम जैसे पुरुष के शिष्य हो, जो एक राज के पश्चात् दूसरे राज के पास जाता है और जो राज उसके

मंतव्य को स्वीकार नहीं करता उसे छोड़ कर वह पुनः दूसरे के पास जाता है; जैसे अव्यवस्थित मनुष्य को गुरु मान कर तुम क्या लाभ उठा सकते हो ? इससे अच्छा तो तुम्हारे विये यह है कि तुम उनका अनुसरण करो, जो संसार से ही सर्वथा मुक्त जेव' उदासीन रहते हैं." धन शब्दों को सुन कर जेवू वहां से चला आया और उसने जो कुछ सुना था कनक्युशस को कल सुनाया. उन्होंने इसके उत्तर में गडे ही सुन्दर तथा ओजस्वी शब्दों में कहा कि "संसार से बिलग होना असंभव है. क्या हमें पक्षियों जेव' यतुष्यों के साथ रहना उचित है, जिनकी बुद्धि और हमारी बुद्धि ये हो में काँध तुलना नहीं है ? दुःखी मनुष्यों को छोड़ कर हम और किससे मैत्री करें ? धर्मीमें हमने जन्म लिया और धर्मीमें हमें सदाचारमय जीवन व्यतीत करना है. यह अशांति, जो सर्वत्र फैली रही है, हमारे ही उद्योग से हर हो सकती है. यदि साम्राज्य सन्धे सिद्धान्तों द्वारा संशालित हों तो हमें परिवर्तन करने की काँध आवश्यकता नहीं है." हमें धन शब्दों में वीर हृदय के सन्धे उद्गार तथा मनुष्यता के प्रति सदानुभूतिसूचक शब्दों का अच्छा दिग्दर्शन होता है. कनक्युशस लोगों को दुःख से-मुक्त करने तथा सत्य मार्ग गतलाने से कली पीछे नहीं हटते थे. उनकी दृष्टि में समस्त संसार जेवों द्वारा अवस्थित है; उन असंख्य जेवों में एक जेव वह स्वयं होते हुंसे सगको दुःखसागर में निमग्न होते देण शूय नहीं रह सकते थे. उनका उद्धार करना उनका दत्तव्य था. इसका निर्वाह उन्होंने लकी प्रकार किया.

के लिये सुख है। धर्मी सुख को वितरण करने के लिये महात्मा कर्कश्यूसस ने अनवरत परिश्रम किया। प्रभु में अटल विश्वास रण कर कार्यपथ पर ठटे रहे और अंत में सफलता प्राप्त की।

जण कर्कश्यूसस की अवस्था ७० वर्ष की हुई, उसी समय उनके पुत्र का देहान्त हो गया। पुत्र के देहावसान के पूर्व ही उनकी श्री का देहांत हो गया था। धर्मा से ४८१ वर्ष पूर्व उनके प्रिय शिष्य येनही की मृत्यु पत्नी दुःषदायिनी हुई और उस समय वह सुकत-कंठ से रो कर कह उठे—“प्रभु मेरा सर्वनाश कर रहा है?” ४७८ ईस्वी पूर्व में जेजू का देहांत हो गया, उस समय कर्कश्यूसस का हृदय अत्यंत ज्वर हो गया और वह दिव्य आत्मा उस अनंत पथ की पथिक हो गई, जहां सांसारिक वासनाओं का बोध ही नहीं है।

महात्मा कर्कश्यूसस प्रायः कहा करते थे कि ‘जिस कार्य को तुम अपने प्रति किया जना अशिष्ट तथा डानि-कारक समझते हो उसे दूसरे के प्रति भत करो।’ जेकिंग ने एक बार उनसे प्रश्न किया कि क्या कोष औरा शब्द है, जो आशुवन अव्यास का नियम बन सके? कर्कश्यूसस ने उत्तर दिया: “हां, एक शब्द है, जो आ-शुवन पथ-प्रदर्शक का कार्य कर सकता है; वह शब्द है श्,” धर्म शब्द का अर्थ है हृदय। तात्पर्य यह है कि जो दूसरे के हृदय के साथ सहानुभूति रचना मनसे उचित नियम है, वह आशुवन पालन किया जा सकता है। धर्म कथन में कितना सुंदर आदर्श निहित है! सं-श्रुत नीतिग्रंथ में ही धर्मी आशय का एक श्लोक है—

आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पांडितः ।

दूसरी अभूह्य गात उ-होने जो सदाचार जेवं सामाजिक शास्त्र की दृष्टि से कही वह शासकों तथा उनके अधीनस्थ पदाधिकारियों के हृदय में धार्मिकता, सत्यता तथा परस्पर लड़ाई की आवश्यकता थी। कर्कश्यूसस के

जन्म के कुछ वर्ष पूर्व एक प्राचीन योद्धा तथा सम्राट ने चीन में धर्म आशय की घोषणा की थी कि "परम पिता परमात्मा ने मनुष्य में नैतिकता का ज्ञान दिया है, जिसके द्वारा वह वास्तविक तथ्य का ज्ञान कर सकता है। शांतिपूर्वक उन नैतिक सिद्धांतों का कार्य में लाना ही अच्छे मनुष्य का कर्तव्य है।" महात्मा कर्कशस धर्म शिक्षा को लक्ष्य लांति जनते थे और उनहोंने धर्म सिद्धांतों का स्वयं पालन किया। वह धर्म नियम की सारे सामाजिक संबंधों में आवश्यकता अनुभव करते थे और धर्मके प्रयोग पर दृढ़ रहे। पुरे शासक की वह गडे तीव्र शब्दों में आलोचना करते थे। उनकी दृष्टि में एक कुटिल पुरुष शासक होने के सर्वथा अयोग्य है। शासक वह हो सकता है, जिसके हृदय में प्रजा के प्रति ललाट का भाव हो। महात्मा कर्कशस की छोटी-छोटी उपदेशमयी उक्तियां गडी प्रसिद्ध है। उदाहरणार्थ कुछ नीचे दी जाती है।

१-भडा आदमी ने कुछ भोजन है वह उसीमें है; किन्तु छोटा आदमी ने कुछ भोजन है वह दूसरे में है।

२-भडा आदमी महत्वाकांक्षी तथा विशाल हृदय का होता है; वह अशांति उत्पन्न नहीं करता। वह सामाजिक होता है तथा प्रत्येक मनुष्य उसे अपना समझता है, वह किसी संस्थाविशेष की संपत्ति नहीं होता।

३-एक निर्धन मनुष्य ने वायाल अब चिकनी-चुपडी गत करनेवाला नहीं है तथा एक धनिक ने धर्मडी नहीं है दोनों किसी प्रकार अच्छे आचार के कडे न सकते है; किन्तु वे फिर भी उसे निर्धन मनुष्य की समता नहीं कर सकते, ने सर्वदा प्रसन्न है और धनिकों की लांति संपत्ति को अधिकार में रखनेवाले नियमों के पीछे व्याकुल नहीं रहता।

४-विचार द्वारा पूर्णतया हृदयंगम न की हुध विद्या अथवा बुद्धि व्यर्थ परिश्रम के तुल्य है, और विद्या से हीन विचार महालयंकर तथा दुःख है।

५-हरदशीं मनुष्य से भूल कम होती है।

एक बार लू के एक मंत्री ने कनक्यूसस से प्रश्न किया कि ज्ञान किसे कहते हैं? कनक्यूसस ने धसका उत्तर दिया कि 'मनुष्य का जो धर्म है उसका हृदय से पालन करना तथा आध्यात्मिक वस्तुओं में श्रद्धा रचना ही वास्तविक ज्ञान है.'

जेलू के एक बार पूछने पर उन्होंने उससे कहा कि जण तुम मनुष्यों की सेवा नहीं कर सकते तो तुम देवताओं की क्या सेवा कर सकते हो? धस जवन के पश्चात् (अर्थात् मृत्यु के उपरांत) मनुष्य का क्या होता है, धसके विषय में उन्होंने जेलू से कहा कि "जण तुम धस जवन के रहस्य को नहीं समझ सकते तो तुम मृत्यु के रहस्य को कैसे समझ सकते हो?"

सारांशतः, कनक्यूसस की शिक्षा सर्वथा सांसारिक थी. उनका मनुष्यों में विश्वास था. प्रत्येक मनुष्य समाज के लिये था. समाज से अलग मनुष्यों के विषय में कुछ ध्यान नहीं देते थे और न उन्हे लविष्य को दृष्टि में रख कर सहाय्यार के निर्धारित नियम तथा उसके अलिप्राय को ही पतलाना चाहते थे. निःसंदेह उनकी शिक्षा नैतिक थी, जिसने हल्लरों यीनी आत्माओं को शांति प्रदान की और आनतक यीनी की विद्वन्मंडली उनकी कृतज्ञ है.

महात्मा कनक्यूसस का परिचय मैंने धन थोडे से शब्दों में कराया है. उनके सिद्धांतों की विवेचना थोडे से स्थान में करना अति कठिन है. मुख्य मुख्य विचारों की और केवल निर्देशमात्र करने का प्रयास किया है. धन सिद्धांतों का सली सल्य समालोचन में गडा आहर है. संसार के गठे गठे सतों जेव दार्शनिकों में उनकी गणना की गध और वहु थे ली धसी योग्य. उनकी आत्मा धस संसार में नहीं है, किंतु उनके उपदेश जण ली शतश नक्षत्रों की लांति यमक कर मनुष्यजवन के पथ में आलोक का कार्य कर रहे हैं.

("त्यागजूमि"ना वैशाख-१९८६ ना अंकमाथी)

૨-મહાત્મા લાઓત્જૂ

(લેખક:-શ્રી. ન્તાદિરવાલ માલપુરાવાલા)

આજકાલ આપણે એક અદ્ભુત યુગમાં જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છીએ, જેનો મૂળ મંત્ર ઉત્તરિ છે અને તે પણ ભૌતિક ઉત્તરિ. આપણને આ ઉત્તરિમાં ગર્વ છે અને તેના પ્રકાશની આગળ આપણી આંખો ઝાંધ થઈ જાય છે; પરંતુ જો આપણે આંખો ઉઘાડીને જોઈશું તો જણાશે કે આ ઉત્તરિમાં જિંદે જિંદે અવનતિનો પદ છુપાયેલો છે. દવાખાનાં, સ્વાસ્થ્યગૃહો, ગાંડાની ઈસ્પીતાલો અને જોલખાનાંની વધતી જતી ભવંકર સંખ્યા આપણને એક ભયાનક સત્યનો સંકેત કરે છે.

આ વિપત્તિનો આપણી પાસે શું ઉત્તર છે ? તેનું મૂળ કારણ શું છે ? શું કોઈ રાષ્ટ્રમંત્રી અથવા કોઈ વિશ્વવિદ્યાલયનો અધ્યાપક આ વિપત્તિને દૂર કરી શકે છે ? કદાપિ નહિ. આધુનિક સભ્યતામાં આત્મિક જ્ઞાન અને ભૌતિક જ્ઞાનનો અયોગ્ય સંબંધજ આપણી આ ધમી વિપત્તિનું મૂળ કારણ છે. આપણે આવશ્યકતા કરતાં આપણી શક્તિઓને વધુ કૃત્રિમ-‘બાહ્ય’ આકર્ષણમાં ખર્ચીએ છીએ અને અસહી-‘આંતરિક’ શક્તિને છોડી દઈએ છીએ. આપણી ભૌતિક ઉત્તરિનો પ્રાસાદ આત્મિક ઉત્તરિના ખંડેર ઉપર રચવામાં આવ્યો છે, આત્માના આંતરિક મંદિરના સુધારા અને નિર્માણના સ્થાનમાં આપણે તેને માટે યુના અને પથ્થરના મહેલો બનાવ્યા છે. આ નામધારી સભ્યતા આપણને પ્રાકૃતિક જીવનથી ઘણુંજ દૂર

લઈ જવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. સંસારના શ્રેષ્ઠ મગજશક્તિ-વાળાઓ આજકાલ મનુષ્યસંહારનાં ભયંકરમાં ભયંકર સાધનોના નિર્માણમાં તહીન થઈ ગયા છે. આવી દશામાં જે પ્રાચીન મહાત્માઓના ઉપદેશ અને તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો આપણા હૃદયને તેમની તરફ ખેંચે તો તેમાં કોઈ આશ્ચર્યજનક વાત નથી. આ એક પ્રકારનો ચેપી રોગ છે, જેમાં આપણે સપડાયા છીએ અને જે આપણા રક્તનો શોષક અને આત્માનો વિનાશ કરનાર છે. આની ઝોપઢિ પ્રાચીન સાધુ સંતોની અમૃત વાણીમાં અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં રંગાઈ જવું એજ છે. ભારતવર્ષ સાધુસંતો અને આધ્યાત્મિક ઉપદેશોનો અનાદિકાળથી ભંડાર છે. ભારતના મહર્ષિ અને સાધુકવિઓ સંસારને પહેલેથી આત્મચિંતનનો પાઠ ભણાવતા આવ્યા છે.

ભારતવર્ષની માફક ચીન પણ એક મહાન દેશ છે. પૃથ્વી પર વસતી જનતાના એકત્રીસમા ભાગના પોષક ચીન દેશે કેટલીક સભ્યતાઓ, ચઢતી અને પડતીનાં દૃશ્યો જોયાં છે અને તેની સૌથી જૂની સભ્યતા મિસરની સૌથી પ્રાચીન સભ્યતા કરતાં પણ પહેલાંની છે. આજથી ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની બનાવેલી ચીનની દિવાલ ત્યાંના નિવાસીઓનાં ધૈર્ય, અધ્યવસાય અને કળાનું શુભતું ભગતું ચિત્ર છે, ચીનની કારીગરી તો વિશ્વવિખ્યાત છે.

ચીનનો મૂળ મંત્ર 'શિક્ષણ' છે; પરંતુ ચીનના લોક ક્રક્ત વાંચવા લખવા તરફજ ધ્યાન આપતા નથી; પરંતુ તેઓ ચારિત્ર તરફ પણ બહુ ધ્યાન આપે છે. ચીનના લોકો દુનિયાના સર્વશ્રેષ્ઠ ચારિત્રવાન્ લોક છે તેનું કેટલાક અંશે આજ કારણ છે. તેમને બચપણથીજ પોતાનો અધિકાર ગેળવવાને શારીરિક બળ પર નહિ પરંતુ વિચાર-શક્તિ ઉપરજ આધાર રાખતાં શીખવવામાં આવે છે. ચીનની વ્યાપારનીતિનો આદર્શ પણ એટલો ઉચો છે કે ચિનાઈ વેપારીને સ્ટેમ્પ વગેરે લખી લેણુદેણુ કરવાની

જરૂર પડતી નથી. મોઢાના હિસાબથી—ઇમાનદારીથીજ—બધું કામકાજ થાય છે. જીવનના પ્રત્યેક માર્ગમાં સારા-સારતા પ્રત્યે એટલું ધ્યાન આપવામાં આવે છે કે ત્યાં અમેરિકા આદિ દેશોની માફક અપરાધોની સંખ્યા દિવસે બમણી અને રાતના ચારગણી વધી જતી નથી. આ બધી વાતો આપણને ચીનની પ્રાચીન સભ્યતાની એક ઝલકનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. આનાથી આપણને જણાય છે કે, ચીનના પ્રાચીન મહાપુરુષોનો ચીન પર કેટલો પ્રભાવ હતો અને તેમણે ચીનને કેટલો ઉચ્ચ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમજ તેમાં તેમને કેટલી સફળતા મળી હતી.

ચીનમાં બે મહાત્મા સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. એક તો “લાઓત્સૂ” અને બીજા “કન્ફ્યુશસ.” લાઓત્સૂ શબ્દનો અર્થ “ઘરડો છોકરો” થાય છે. તેમના જન્મ સંબંધી ઘણી કતકથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાકનું કહેવું છે કે, તે પોતાની માતાના ઉદરમાંથી વૃદ્ધજ જન્મ્યા હતા અને પછીથી અમૃત પીને અમર થઈ ગયા હતા. ઘણાનું કહેવું છે કે, એક તારાના ખરવાથી તેમની માતાને ગર્ભ રહ્યો અને ૮૧ વરસ સુધી તે ગર્ભમાં રહ્યા. આજ કારણથી જ્યારે તેમનો જન્મ થયો ત્યારે તેમની ઠાઠી તફન સફેદ હતી. આ કારણથી તેમનું નામ ‘લાઓત્સૂ’ રાખવામાં આવ્યું. ગમે તેમ હો, પણ તેમનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ પહેલાં આઠ પ્રાન્તમાં થયો હતો એ ચોક્કસ છે. તેમનામાં વિચારશીલતા અને સંશોધનશક્તિ પુષ્કળ ભરી હતી. તે હંમેશાં કોઈ ને કોઈ વાતનું કારણ શોધી કાઢવાને તત્પર રહેતા. તેમણે આ સંસારને જોયો દેખાય છે તેવો માની લીધો નહિ, પરંતુ તેમણે નિરંતર શોધ્યા કર્યું કે, સંસારને એવો બનાવવાવાળો કોણ હતો અને તેણે તેને કેવી રીતે અને શામાટે બનાવ્યો !

તેમના સાંસારિક જીવનની કાંઈ પણ માહિતી મળતી નથી. કેટલાકનું માનવું છે કે, તે કોઈ સરકારી નોક-

રીમાં હતા અને પછીથી વૈરાગ્ય આવવાથી માધુવૃત્તિ ધારણ કરી હતી. જીવનના છેલ્લા ભાગમાં તેમને આ ઉપરાંતમાંથી ભાગવું પડ્યું હતું; કેમકે ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા તદ્દન ખરાબ થઈ ગઈ હતી અને અરાજકતા ફેલાઈ ગઈ હતી. લોકોની દરિદ્રતા અને દુર્દશા જોઈ તેમનો જીવ ઘણો દુઃખી થતો હતો, પરંતુ કન્ક્યુશસની માફક તેમણે પોતે આ અરાજકતાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તેઓ માનતા કે, સામાજિક ઝઘડાઓથી દૂર રહી એકાંતવાસ સેવવો એ જ ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ છે; અને આ પ્રમાણે તેમણે તે પ્રાંતને છોડવાનું ઉચિત ધાર્યું. પ્રાંતની સરહદના સરદારે આ મહાપુરુષનું અંતઃકરણપૂર્વક સ્વાગત કર્યું અને એકાંતવાસ કરવા પહેલાં તેમના તત્ત્વજ્ઞાનને લિપિબદ્ધ કરવાની પ્રાર્થના કરી. એટલે ભગવાન જીવંતથી લગભગ એક સૈકા પહેલાં સંસ્કારના એક મહાન, પુરુષે 'તાઓ' ધર્મનો પુનિત ગ્રંથ બનાવ્યો. આ ૫૦૦૦ થી ૫૫૫૫ શબ્દોની એક નાની સરખી પુસ્તિકા છે, પરંતુ તે પુસ્તિકા જેનું નામ 'તાઓ-તેહ-કિંગ' છે તે ચિનાઈ ભાષાના અમૂલ્ય રત્નોમાંની એક છે. અને જગતભરનાં દર્શન-શાસ્ત્ર સંબંધી સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકોમાંનું પણ એક છે. એનાં વાક્યો ઘણાં સરળ છે, પણ અર્થ એટલો ગૂઠ છે કે ચિનાઈ વિદ્વાનોએ તેના એક એક વાક્ય પર એકએક પુસ્તક લખ્યું છે અને ચીનના સેંકડો વિદ્વાનોએ આ મહાન ગ્રંથને સમજવાને પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે. અત્યાર સુધી પણ આ ગ્રંથની પૂરી ટીકા થઈ નથી અને ઘણા મોટા મોટા ચિનાઈ વિદ્વાનો પણ તેનો ખરોખર અર્થ કરવામાં પણ ગેર્યાં ખાય છે. ઘણી મુસ્કેલીથી તેનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તકના બે ભાગ છે. પહેલો ભાગ 'તાઓ' છે, જેમાં વિશ્વના સંબંધમાં 'શામાટે' એ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે; અને બીજો ભાગ 'તેહ' છે જેમાં જીવન સંબંધી 'કેવું' પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવ્યો.

છે. 'તાઓ' શબ્દનો અન્ય ભાષામાં ખરાબર અનુવાદ થવો ઘણો કઠિન છે. તેનો ભાવ 'પ્રકૃતિ' અથવા 'પથ' શબ્દોથી કંઈક કંઈક સમજી શકાય છે. 'તાઓ' તે શક્તિ છે કે જે સર્વ વસ્તુઓનું મૂળ છે, 'તાઓ' પૂર્ણ સત્ય છે અને વિશ્વનો પથ છે. 'તાઓ'નું સુખ્ય લક્ષણ આ છે કે, કોઈ કાર્ય કરવાને કંઈક ચિર્ણ પ્રગટ કર્યા વિનાજ એ એને કરી નાખે છે. આ એક મહાન, પૂર્ણ, દિવ્ય અને અજ્ઞાત 'કંઈક' છે જે ક્રિયાશીલ નથી. લાઓત્સું કહેવું છે કે, નિષ્કામ દયામાં 'તાઓ' મનુષ્યના ઉચિત જીવનનો આદર્શ નિર્માણ કરે છે. મનુષ્યને માટે ફક્ત 'તેહ' એક એવો ગુણ છે જે 'તાઓ' ની નિષ્કામ અવસ્થાને વિકસિત કરે છે. જલદીથી કોઈ કાર્યને પૂર્ણ કરવાની ચેષ્ટા કરવી એ અવર્ણ્ય મૂર્ખતા છે. તેના વિચારથી સાંસારિક કાર્યોમાં લાગી રહેવું, આ અસાર સંસારને પુષ્કળ પ્રયત્ન કરી સુધારવા અથવા બગાડવાનો ઉદ્યોગ કરવો એ વ્યર્થ છે. ચારિત્ર્યનાં ફક્ત ત્રણ રત્ન છે. જેમાં સર્વ-શ્રેષ્ઠ 'નૂવિધ' અથવા નિષ્કામ જનવું તે છે. સાચો શિષ્ય સર્વદાં મૂક રહે છે. તે એટલે સુધી કે પોતાના ધર્મ 'તાઓ'ના સંબંધમાં પણ કંઈ ઉચ્ચારતો નથી. તે સર્વ પ્રકારના સાંસારિક ઉપદેશ અને જ્ઞાનપિપાસાને ધૃષ્ટાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. તે પૂર્ણ નાસ્તિકવાદી હોય છે.

લાઓત્સું કહેવું છે કે " જે મારી સાથે સારી રીતે વર્તે છે તેની સાથે હું પણ તેવોજ વ્યવહાર કરું છું, અને જે મારી સાથે ખરાબ રીતે વર્તે છે તેમની સાથે પણ હું સારો વ્યવહાર રાખું છું. આ પ્રમાણે બધા સાથે સારો વ્યવહાર કરવો જોઈએ." કેટલો ઉત્તમ ઉપદેશ છે! શું આ એશિયાવાસીઓને આનંદ અને સંતોષની તેમજ પશ્ચિમવાસીઓને માટે આશ્ચર્યની વાત નથી કે, ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં ચીનના એક દૂરના ચાંઉ પ્રાન્તમાં એક લક્ષ્મી રાવટીમાં પીળા રંગનો એક વૃદ્ધ સંત સંસારને ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તના શબ્દોમાં ઉપદેશ આપી રહ્યો છે

કે “જો કોઈ તમારા ગાલ પર તમારો મારો તો બીજો ગાલ તેની સાથે ધરો.”

ધર્મના સૂક્ષ્મ અર્થના સંબંધમાં લાઓત્જુએ કંઈ પણ કહ્યું નથી. લિન્ન લિન્ન દેવદેવીઓ પર તેમને વિશ્વાસ ન હતો અને તેઓ પૂજાપાઠ વગેરેના સખત વિરોધી હતા. તેમના મત પ્રમાણે પ્રાર્થના, પૂજા, બલિદાન વગેરે સ્વધર્મ વ્યર્થ છે; કેમકે તે પ્રકૃતિને મનુષ્યની અનુગામિની બનાવે છે. પરંતુ યોગ્ય એ છે કે, મનુષ્ય સ્વયં પ્રકૃતિમાં મળી જાય. ધર્મના વિશદ અર્થના અનુસાર તે પરમ શ્રદ્ધાવાનું અને ધાર્મિક મહાત્મા હતા, કેમકે નકારાત્મક સિદ્ધાંતોના ગૂઢ જ્ઞાનથી પરિચિત હોવાની સાથે તેમનો આત્મા અત્યંત પવિત્ર હતો. અને તે પૂર્ણ આત્મવાદી હતા. તે એક અનંત શક્તિને માનતા હતા, જેમાં એ શાંત મનુષ્ય પોતાની જાતને તક્ષીન કરી દે. તેમને ‘તાઓ’ સિદ્ધાંત તરફ આટલો પ્રેમ હતો તેનું આજ કારણ છે, અને તેમનું ‘કહેવું’ છે કે ‘તાઓ’ સાથે એકરૂપ થઈ જવું એજ મુક્તિ છે.

પ્રોફેસર ગોવેલીજનું ‘કહેવું’ એવું છે કે, સંસારના બધા રહસ્યવાદી સાહિત્યમાં ‘તાઓ-તેહ-કિંગ’ પોતાની રીતથી અજોડ છે.

‘તાઓ-તેહ-કિંગ’ ના દાર્શનિક તત્ત્વમાં અસ્તિ અને નાસ્તિના એકચત્રું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ એ સિદ્ધાંત છે, જેને જગદ્ગવિખ્યાત દાર્શનિક હેગલે ૨૩૦૦ વર્ષ પછીથી પ્રતિપાદિત કર્યો છે. જ્યારે કોઈ આત્મા વિશ્વને સંચાલિત કરનાર નિયમોનો પૂર્ણ સહગામી થઈ જાય છે, ત્યારે તે વિશ્વની સાથે એક થઈ જાય છે. પોતે પોતાની જાતને તદ્દન ખાલી કરી (ત્યાગ કરી) તે પવિત્ર ‘તાઓ’ સાથે પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે.

લાઓત્જુની માન્યતા એવી હતી કે, મનુષ્યે ગંભીર

આત્મિક સદાચાર પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રાપ્ત થતાં બાહ્ય નિયમો વગર પણ મનુષ્ય સ્વતઃ યોગ્ય કાર્યો તરફ આગળ વધે છે. કન્દ્યૂશસની માફક તેમણે બાહ્ય નિયમોની તરફ ધ્યાન આપ્યું નથી. હૃદયને શુદ્ધ કરવું, ચારિત્રના આંતરિક સ્રોતને સુધારવો અને 'તાહોના' સમક્ષ પૂર્ણપણે આત્મસમર્પણ કરવું, એ મનુષ્યને માટે ઉચ્ચ સિદ્ધિ છે. અને એથી બાહ્ય આચરણ સ્વતઃ મહાન થઈ જશે. લાઝોત્જૂ કેન્દ્રથી પરિધ તરફ અને કન્દ્યૂશસ પરિધથી કેન્દ્ર તરફ આગળ વધે છે. લાઝોત્જૂ જ્ઞાનને વિદ્વત્તાથી મોટું સમજતા હતા અને ઉપદેશને જ્ઞાનનું સાધન માનતા હતા.

લાઝોત્જૂના સિદ્ધાંતો સમજવાને માટે ઘણું પ્રૌઢ જ્ઞાન અને ગંભીર વિચારની આવશ્યકતા છે; કેમકે તેમના વિચાર ઘણા ઉચ્ચ અને સંક્ષિપ્ત રૂપમાં લિપિબદ્ધ થયા છે, અને સામાન્ય માણસોની બુદ્ધિથી પર છે. બાળ કારણને લીધે કન્દ્યૂશસના વિચારોનો ચીનમાં અધિક પ્રચાર અને આદર થયો અને 'તાઝો' ધર્મના અનુયાયીઓએ લાઝોત્જૂનાં મહાન ગંભીર દાર્શનિક તરવોને સમજી ન શકવાથી તે ધર્મને ઘણું વિકૃત ગતાવ્યો.

જેમાંનું આ કથન હતું કે, સંસાર અસાર છે અને ધન સંગ્રહ કરવો એ બુદ્ધિમાન માણસ માટે અત્યંત અયોગ્ય છે, તેજ સંગ્રહાવના હાલના સંચાલકો એવા છે કે જે ધનની તૃષ્ણામાં સૌથી આગળ પડતા છે, એ કેટલી આશ્ચર્યની વાત છે ! જે જીવનને અત્યંત અસાર અને ઘણું દુઃખપ્રદ માનવામાં આવતું હતું તે જીવનને અમર ગનાવવા માટે ઉપાયોની શોધ કરવાવાળા માનવામાં આવે છે. સૌથી આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, જે દેવ-દેવીના સખ્ત વિરોધી હતા તેમને દેવતા માનવામાં આવે છે અને જે હલ્લર વર્ષોથી તેમના આદર્શની તદ્દન વિરુદ્ધ બલિહાન વગેરે દ્વારા ખૂબ પૂજા કરવામાં આવે છે.

અંતમાં અહીંયાં ૨૫૦૦ વરસ પહેલાંની પ્રતિપાદિત 'તાઓ-તેહ-કિંગ' માંથી કેટલાંક અવતરણો આપવાં અયોગ્ય નહિ ગણાય.

“જે ‘તાઓ’ને જાણે છે તે તેના સંબંધી કંઈ પણ જાણતા નથી. અને જે હંમેશાં જાણવાને તૈયાર રહે છે તે આ સંબંધમાં કંઈ પણ જાણતા નથી.”

“આત્મા અને ભૂત જેને આપણે જુદાં જુદાં નામોથી સંબોધીએ છીએ તે મૂળમાં એકજ છે.”

“જે તમે કંઈ મેળવવાની આશા રાખતા હો તો પહેલાં આપો.”

“જે જાણે છે તે જાણતો નથી; જે જાણે છે તે જાણતો નથી.”

“સ્વેચ્છાથી કંઈ પણ ન કરો, બધું ‘અનંત ઇચ્છા’ પર છોડો અને તમારા માટે સઘળું થઈ જશે.”

“પ્રાકૃતિક શક્તિઓ મૂકે જાની કાર્ય કરે છે, ખાલી હાથે તેનો જન્મ થાય છે અને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યા પછીથી કોઈ અધિકારની તેને ઇચ્છા હોતી નથી.”

“જે ખાલી છે તે પૂર્ણ થઈ જશે, જે થાકેલાં છે તે શક્તિસંપન્ન થઈ જશે, જેમની પાસે કંઈ પણ નથી તે સદ્ગતા પ્રાપ્ત કરી શકશે, અને જેઓ પોતાની પાસે ઘણું છે એમ માને છે તે માર્ગવ્રષ્ટ થઈ જશે.”

“નમ્ર થવાથી તમે વીર જાની શકો છો, મિતવ્યથી થવાથી ઉદાર જાની શકો છો, ખીજાઓની સામે પોતાનો દેખાવ કરતાં અને બહાઈ હાંકવાથી જાની શકો તો તમે તેમના નેતા જાની શકો છો.”

“મારો સૈનિક અગડાખોર હોતો નથી, મારો યોદ્ધો કદી પોતાની જાતે બહાર પડતો નથી. સર્વશ્રેષ્ઠ વિજેતા

તેજ છે કે જે ચુદ્ધ કર્યા વગરજ પોતાના હૃદયમનો પર વિજય મેળવે છે.”

“ જે સહૃદય હોવાની ચેષ્ટા કરે છે તે એક યાજકની માફક લોખો થઈ શકે છે.”

“ પુરાંઈનો ણદલો લલાઈથી આપો.”

“ સાધુ કદી કોઈ મહાન કાર્ય કરવાને તૈયાર નહિ થાય, અને આજ કારણથી તે મહાન રૂળ મેળવે છે.”

“ ખરા શબ્દો સારા લાગતા નથી, મીઠા શબ્દો કદી સાચા હોતા નથી.”

“ જન્મનો આરંભ નથી, મૃત્યુને અંત નથી.”

(નવેમ્બર-૧૯૩૨ ના “મસ્તવતી”માંથી અનુવાદક -

શ્રી. સોમનાથ દામોદર ઉપાધ્યાય)

३-कर्मवीर सोन्तोहू

(लेखकः—श्री. वनभाणीप्रसाद शुक्ल)

जिस जपानी कृपक की लुवनी यहाँ लिखी जाती है उसका जन्मनाम किंजिरे था, पर वह नाम बहुत समय तक प्रचलित नहीं रह सका. जनता उसकी उदारता, परोपकारिता, सहृदयता एवं कर्तव्यनिष्ठा पर सुग्ध हो गई और उसने उसे सोन्तोहू—अर्थात् सहृदय-संपन्न की उपाधि से विभूषित किया. उसकी यह उपाधि उसके नाम में परिवर्तित हो गई और उसका जन्म-नाम प्रायः विहीन हो गया.

सोन्तोहू का जन्म कामाया नामक ग्राम के निनो-मियाव'शी एक कृपक के यहाँ सन १७८७ ईस्वी में हुआ था. उसका पितामह उद्योगी पुरुष था. उसने अपने पुरुषार्थफल से बहुत द्रव्य कामाया और मितव्ययी होने के कारण संचय भी पूरा किया; पर उसका पिता पैतृक संपत्ति की रक्षा नहीं कर सका. उसमें झूल झूल करने की लत थी. इस कारण संचयला लक्ष्मी उसके पास बहुत समय तक नहीं ठहर सकी. धंधर देवी आपत्ति ने ही उसे सताना आरंभ कर दिया. पाप-दाहों की मारुसी जमीन निमसे हो—तीन कुट्टों का लरणु-पोषण मने में हो सकता था, नदी की गाढ से नष्ट हो गई, और जे जय गई थी वह छूट, पथर, रने आदि के जमा हो जाने में जेकाम हो गई. सोन्तोहू के पिता का स्वास्थ्य पहले ही में ठीक नहीं रहता था;

पर जब उसे ओक के भाद दूसरी आपत्ति मताने लगी तब उसका रङा-सङा धीरज जाता रङा और वह धतना णिमार पड गया कि भाट पर से द्विर नहीं उठ सका, और शारीरिक यंत्रणार्थे भोग कर संसार से बल गया.

सोन्तोहू पर वज्रपात हो गया. जैसे तो वह जन्म से ही परिवार पर पडनेवाली आपत्ति का नकारा देणता आ रङा था; पर उससे उसका मन धतना विचलित कभी नहीं हुआ था जितना कि पिता की मृत्यु से हुआ. घर में कुछ है नहीं; डॉक्टर का जिल डैये चुकाया जाय; यह समस्या उसके सामने उपस्थित हुई. यदि वह रही सही पितृक संपत्ति को जेयता है तो उस पर पुत्रधर्म त्यागने का पाप लगता है. यदि डॉक्टर को कुछ नहीं देने का निश्चय कर के जमीन को गया देता है तो पितृभक्ति को तिलांजलि देने का कलंक उसके सिर पर लगता है. जापानी विश्वास के अनुसार राजा, स्वजति और पिता की भक्ति में किञ्चित् त्रुटि दिभाना पाप समजा जाता है. इस पाप में पडना माने धडलोठ और परलोठ को णिगाडना है. सोन्तोहू ने देखा कि उसके ओक और दूआं और दूसरी और भाध है. जयने का कही रास्ता नहीं है: अंत में उसने जमीन जेय दी. डॉक्टर ने जब देखा कि सोन्तोहू पितृ-ऋण चुकाने के लिये ज्योदी पर हीनभाव से भडा है तब उसका हृदय करुणा से भर आया. उसने कडा:-लार्ध! जब तुम्हारी विपत्ति को हलका करने का मुझमें सामर्थ्य नहीं है तब उसे और ली लारी करने का ढाप मैं अपने उपर क्यों लूं? जाओ, धन इधरों से अपने कुटुंब का निर्वाह करो. तुम मेरे ऋणी नहीं रहो. मैंने राज लार पाया. सोन्तोहू ने उसकी जात नहीं मानी. विवश हो कर डॉक्टर को द्दिस और औषधियों का मूद्य लेना पडा.

पिता की मृत्यु के समय सोन्तोहू की अवस्था यौद्ध

वर्ष की थी. धतनी कच्ची उमर में माता और दो छोटे
 लाधियों की परवरिश करने का भार उठाना यद्यपि कठिन
 प्रसंग था, तो भी उसने धसकी तनिक भी परवा न की.
 दिन में दूर के पर्वत से लकड़ियां गटोर कर और रात्रि
 में रस्सियों की ञडाँठ बना कर वह अपनी गृहस्थी स्व-
 तंत्रतापूर्वक चलाने लगा; पर विधाता के वह नहीं
 रुचा. उसकी माता शोकसंतप्त पुत्रों के निःसहाय
 छोड़ कर ओकाओक स्वर्ग के चली गई. १६ वर्ष के सो-
 न्तोड़ की आँजों के सामने अंधेरा छा गया. धस दुरवस्था
 में दूर के ओक रिश्तेदार ने उसे और उसके लाधियों के
 अपने यहां आश्रय दिया. यहां आने से सोन्तोड़ के
 परिश्रम में कुछ कमी नहीं हुई—उत्तरोत्तर ञठती ही
 गई. धसके लिये उसने किसीसे कभी कुछ कडा भी नहीं;
 पर जब उसे पढ़ने-लिखने के लिये रात्रि में तेल नहीं
 मिलने लगा तब उसकी आत्मा के असह्य चोट पहुंची.
 उसने निश्चय किया कि तेल के लिये कुटुणियों के सामने
 गिडगिडाने की अपेक्षा गांव की पडती और उसर जमीन
 के अवकाश के समय जेत-जो कर लाभ उठाना और
 उससे निष्पत्त आवश्यकताओं की पूर्ति करना उत्तम होगा.
 धस निश्चय के गुप्त रीति से कार्य में परिष्कृत करते
 उसे दूर नहीं लगी. इतल यह हुआ कि कुछ काल में पडती
 जमीन में उसके ञहुतसे जेत हो गये और उपज से
 अच्छी आमदनी भी उसके हाथ आने लगी. धस तरफ
 अपनी आर्थिक स्थिति में सुधार कर के वह अपने लाधियों
 के सहित रिश्तेदार की छत्रछाया से अलग हो गया. धतना
 ही नहीं; अपने अनाधारण उद्योग-जल से उसने अपनी
 पैतृक लूमि भी ञरीद ली. धस महान् कार्य के कर लेने
 से सोन्तोड़ के पूर्ण अंतोष हुआ. ओक दिन उसने
 अपने लाधियों से कहा:—“यदि मैं जन्मान्ध होता और
 ञहुत दिनों के ञाह औपधिप्रयोग से दृजने लगता तो
 मुझे धतनी खुशी नहीं होती जितनी पैतृक लूमि के

लौटा कर अपने पुरुषों की आत्मा को सम्मानित करने में लुभ है।

सोन्तोङ्क का विवाह हो गया और वह आनन्दपूर्वक गृहस्थजीवन का सुख अनुभव करने लगा। धीरे धीरे में उसके पुरुषार्थ की चर्चा फैलते फैलते उसके धलाके के अधिपति के कान तक पहुँची। अधिपति महोदय की आर्थिक स्थिति भुरी तरह से णिगड चूकी थी। ऋण का णडा भारी णोळ उनके ऊपर आ पडा था। जैसा जन पडता था कि कुछ डी दिनों में उनकी सारी स्टेट साधु-कार के कण्ठ में चली जायगी। उसने सोन्तोङ्क को पुलवाया और अपना कन्या-पुत्रा त्रिगुणा सुना कर स्टेट के प्रबंध का भार उसे सौंप दिया। सोन्तोङ्क ने सर्वप्रथम अपने सहायक कर्मचारियों की सहायुक्ति प्राप्त की। फिर उसने स्टेट की आमदनी और अर्थ में सुधार करने की नई नई योजनाये कीं। वह अपनी ह्रदयशीला के कारण सगमें सहल होता गया और पांच वर्ष के अविश्रम परिश्रम से अपने स्वामी की आर्थिक अवस्था में असाधारण परिवर्तन कर दिया। कड़ना न होगा कि धंस कार्य के णदले में सोन्तोङ्क को यश और धन होने की प्राप्ति हुई। धन तो उसने अपने सहायकों को णांट दिया, केवल यश ले कर वह घर लौटा।

यह अधिपति जपान-सरकार की सेना-विलाग का मंत्री ली था। ओक णार प्रसंग आने पर उसने सोन्तोङ्क को उच्च सरकारी पद पर नियुक्त कराने के लिये लेखार सिफारिश की। उसकी प्रशंसा में उसने कडा कि वह जैसा निःस्वार्थ और कर्तव्यपरायण है, वैसी ही उसकी योग्यता भी है। परंतु सलासदोंमेंसे अधिकों ने यह कड कर उसकी णात टाल दी कि वह ओक साधारण कृषक है; अतः असाधारण योग्यता होते हुंओ ली उसे जवाणदारी का उच्च पद ओकाओक नहीं दिया न

सकता. हां, प्रथम उसे कृषिसुधार संघी व्यावहारिक कार्य करने के दिया जाय और यदि उसमें वह सफल हो जाय तो उसे कुछ उच्च पद देने का विचार किया जाय. सलासहों के इस मंतव्य से सोन्तोहू के कुछ गांवों का सुधार करने का लार सौंपा गया. इन गांवों की प्रजा दरिद्र, आलसी, स्वेच्छाग्यारी और राजद्रोडी थी. हर प्रकार की पुराईयां वहां के निवासियों में दूट दूट कर लरी हुई थी. पहले सरकार ने उन्हें सुधारने के लिये पानी की तरह धन पड़ाया था, जे सभ निरर्थक गया. सोन्तोहू ने अपने नवीन कार्य के लिये समय निश्चित करते हुये अधिकारियों से कहा कि जण तक लोगों के मन और स्वभाव में आवश्यक परिवर्तन नहीं हो जायगा तब तक वहां किसी तरह का सुधार होना असंभव है. अतः इस कार्य में सफलता पाने के लिये कम से कम दस वर्ष की सुदृढ इरकार होगी. सोन्तोहू की जात मान ली गई और वह नये कार्य के साधन में लग बी गया. पर कुछ समय के अनुभव से उसे पता लगा कि यह कार्य जैसा उसने समझा था उससे बहुत कठिन है. जण तक अलग अलग प्रकार के लोगों का स्वभाव अच्छी तरह नहीं समझ लिया जायगा और प्रत्येक से उसके स्वभावानुसार पतांव नहीं किया जायगा तब तक यहां उद्योग की सिद्धि होनी साध्य नहीं है.

अब इस निश्चय की बिलि पर सोन्तोहू ने कार्य करना आरंभ किया. काम करते कुछ ही दिन हुये थे कि इसी पीय में उसे असफलता के लक्षण दीपने लगे. धनसे वह विचलित तो नहीं हुआ, तो भी यह सोच कर कि संभवतः उमीकी कुछ कमजोरी हो, वह एक मंदिर में गया और अन्नजल त्याग कर अपनी कमजोरी दूर करने के लिये लगवत्-उपासना में तल्लीन हो गया. इस तरह तीन समाह पीत गये. सोन्तोहू पाहर नहीं निकला. जे लोग उसके कार्य में रुकावट डालते थे उन्हें

विश्राम किये बिना निरंतर कर्तव्य-कर्म में लगी रहती है, अतः विश्व में ऐसा कोप भी नहीं हो सकता जिसे अपना कर्तव्य न करना पड़े. धर्म की कर्तव्य-अभिरुचि और कर्तव्यपाश में दूसरों को जकड़ कर ब्रह्मने की योग्यता से सो-तोड़ के सुधार-संघर्षी अपने उद्योग में आशातीत सफलता मिली. सच है, कृपक के उद्योग ही से भूमि भी अपने कर्तव्यपालन में इलवती होती है. उसका तीसरा सिद्धांत भी जड़ुत मड़रव का है. उससे प्रकट होता है कि मनुष्य के आभदनी से कम अर्थ करना चाडिये और सादगी से जवन गिताना चाडिये. ऐसा करने ही से मनुष्य दरिद्रता की चिंता से सर्वदा मुक्त रह सकता है. पाशाक की आवश्यकता शारीरिक स्वास्थ्य के लिये है, तुमाईश के लिये नहीं. अतः शान-शौकत की रूपा में पड कर विलासिता के लिये मनमाना अर्थ करना बुद्धिमानी नहीं है. धसी तरह उत्तम स्वास्थ्य और शारीरिक शक्तिवर्धन के लिये सादा लोअन अत्यंत आवश्यक है. उसका परित्याग कर के अकेलान्न स्वाद के लिये लालायित होना पागलपन है. वह गरीब-अमीर सणके यहि शिक्षा देता था कि अर्थ और आभदनी पर अपना पूर्ण अधिकार रकजो. तली डर व्यक्ति और फिर समूचे देश का कल्याण होगा. संभवतः पाठक समजते होंगे कि धससे मनुष्य कंजुस और बोली जन'नयगा; पर सो-तोड़ का यैथा सिद्धांत उसे ऐसा नहीं जनने देता. उससे मनुष्य के ह्यालु जनने और अपनी अनावश्यक संपत्ति का अधिकांश मनुष्यजति की

मिलता था और इसके लिये जो कुछ करता सग थाडा था.

सन १८५३ ईस्वी में निम्को के पहाडी जिलों के हुक्माल के लयंकर अंगुल से छुडाने के लिये सरकार ने सोन्तोड़ की फिर याद की. उस समय उसकी अवस्था ६६ वर्ष की थी. यद्यपि उसका शरीर निरंतर कठोर परिश्रम करते रहने के कारण शुष्क हो गया था, उसमें शारीरिक बल प्रायः नहीं रह गया था; तो भी उसने इस महत्त्व के कार्य का भार वहन कर लिया. उन जिलों के गांव गांव लगातार तीन वर्षों तक घूम-फिर कर उसने कृषि की उन्नति के साथ साथ लोगों के जीवन में भी आशातीत परिवर्तन कर दिया. उसकी शिक्षा से कृषकों के पडती जमीन से लाभ उठाने और निरर्थक ण्डू बनेवाले बल के कृषि के उपयोग में लाने की दिकमत मादूम हो गई. धनके सिवा कर्तव्य के जीवन का मुख्य अंग समझने और आपसमें मित्रभाव रखने से होनेवाले लाभ का भी उन्होंने अनुभव कर लिया. इस कार्य की समाप्ति के साथ सन १८५६ ईस्वी में उस कर्मवीर की छहलोक-लीला समाप्त हो गई. समूचे जपान में उसकी मृत्यु से शोक छा गया.

वह ठानसी शिक्षा थी जिस पर इस कर्मवीर का जीवन अवलंबित था और जिसके कारण जनता पर इसका प्रभाव पडता था, इस विषय पर कुछ कछे गिना लेण अपूरा रह जाता है. अतः यहाँ उसका शिक्षासिद्धांत संक्षेप में लिखा जाता है.

अण यिंता दुर्घ कि कहीं वल उन्हें छोठ कर यलीं न लय. उसके उद्योग से उन्हें लाल होने लगा था. धस णात के वे सण जनते थे. धस लिये उन्हेंने उससे अपने कार्य के पूर्ववत् पुनः यलाने के लिये प्रार्थना की. सोन्तोह के धन्धित अवसर मिल गया. उसने फिर अपना समय नहीं नष्ट किया और उन गांवों के आदर्श गांव बना कर डी छोडा. ओक बार लावी दुष्काल की आशंका कर उसने गांव के लोगों से अधिक प्रमाण में अन्नसंग्रह कराया. उसकी हरदशिंता ठीक निकली. इल यल दुआ कि उन गांवों के लोगों के लूण से भरते दुअे अपने सैकडों देशणधुओं की जन गयाने का श्रेय मिला.

नभान के सरकारी दक्षतर में धस णात का प्रमाण भौजूद है कि कितने गांवों के मुणिया, णडे णडे तालुके-दार तथा नामांकित नमींदारों के कार्याध्यक्ष गांव के सुधार संघधी उसकी अभूल्य शिक्षा प्राप्त करने के लिये उसके पास हर हर से आते थे और संतुष्ट हो कर नते थे. उसकी शिक्षा सणके लिये ओकसी नहीं होती थी. वल गांव की स्थिति, नमीन की क्षिभ, काश्त की भडेनत, काश्तकारों की नैतिक परिस्थिति आदि णातों पर विचार कर के लिन लिन गांवों के लिये अलग अलग उपाय णताता था; पर सणके धस णात पर विशेष रूप से ध्यान देने के लिये कलता था कि लगान और भलसूल धतना लगाया नय कि परिश्रमी मनुष्यों के उनके परिश्रम का यथोचित इल प्राप्त हो सके.

परिश्रम और सादगी सोन्तोह के लुवन के मुख्य अंग थे. धनसंपन्न हो कर भी वल साधारण कृपक के समान रहता था. ने कुछ कभाता उसकी गयत का अधिकांश गरीबों की सहायता में लगा होता था. तरड तरड की तरकीबें सोय-मोय और उन्हें कार्यरूप में परिणत कर इसरीं के लाल पहुंचाने में उसे आनंद

भिलता था और इसके लिये जे कुछ करता सण थोडा था.

सन् १८५३ ईस्वी में निष्को के पहाडी जिलों के दुष्काल के लयंकर अंगुल से छुडाने के लिये सरकार ने से नतोड़ की फिर याद की. उस समय उसकी अवस्था ६६ वर्ष की थी. यद्यपि उसका शरीर निरंतर कठोर परिश्रम करते रहने के कारण लुब्ध हो गया था, उसमें शारीरिक फल प्रायः नहीं रह गया था; तो भी उसने इस महत्त्व के कार्य का भार वहन कर लिया. उन जिलों के गांव गांव लगातार तीन वर्षों तक घूम-फिर कर उसने कृषि की उत्पत्ति के साथ साथ लोगों के लुब्ध में भी आशातीत परिवर्तन कर दिया. उसकी शिक्षा से कृषकों के पडती जमीन से लाल उठाने और निरर्थक गड्ढे बननेवाले जल के कृषि के उपयोग में लाने की हिकमत मालूम हो गई. इनके सिवा कर्तव्य के लुब्ध का मुख्य अंग समझने और आपसमें मित्रभाव रखने से होनेवाले लाल का भी उन्हेने अनुभव कर लिया. इस कार्य की समाप्ति के साथ सन् १८५६ ईस्वी में उस कर्मवीर की छुडलोक-लीला समाप्त हो गई. समूचे जपान में उसकी मृत्यु से शोक छा गया.

वह डैनसी शिक्षा थी जिस पर इस कर्मवीर का लुब्ध अवलंबित था और जिसके कारण जनता पर इसका प्रभाव पडता था, इस विषय पर कुछ कडे गिना लेभ अधूरा रह जाता है. अतः यहाँ इसका शिक्षासिद्धांत संक्षेप में लिखा जाता है.

से नतोड़ की शिक्षा चार सिद्धांतों पर अवलंबित है. पहिले में सत्यता, निष्कपटता और निःस्वार्थता मन्त्रिलित है. वह कहता है कि इनका व्यवहार प्रतिदिन के सभी कामों में स्वतंत्रतापूर्वक होना चाहिये. दूसरे में परिश्रम का नाम आता है. इसे उसने निष्कलंक अर्थात् मुख्य लुब्ध का मोपान कहा है. धर्म की सारी सृष्टि

अण चिंता हुई कि कहीं वह उन-हें छोड़ कर चला न जाय. उन-हें उद्योग से उन-हें लाभ होने लगा था. इस गात के वे अण जनते थे. इस लिये उन-होंने उससे अपने कार्य के पूर्ववत् पुनः चलाने के लिये प्रार्थना की. सोन्तोड़ के परिचित अवसर मिल गया. उसने फिर अपना समय नहीं नष्ट किया और उन गांवों के आदर्श गांव बना कर डी छोड़ा. जेक पार लावी दुष्काल की आशंका कर उसने गांव के लोगों से अधिक प्रभाष में अन्नसंग्रह कराया. उसकी दूरदर्शिता ठीक निकली. इतना यह हुआ कि उन गांवों के लोगों के लूण में भरते हुये अपने सैकड़ों दृशणधुओं की जनन पचाने का श्रेय मिला.

जनपान के सरकारी हस्त में इस गात का प्रभाष मौजूद है कि कितने गांवों के मुजिया, पडे पडे तालुके-दार तथा नामांकित जमींदारों के कार्याध्यक्ष गांव के सुधार सङ्गधी उसकी अभूद्य शिक्षा प्राप्त करने के लिये उसके पास दर दर से आते थे और संतुष्ट हो कर जाते थे. उसकी शिक्षा सणके लिये जेकसी नहीं होती थी. वह गांव की स्थिति, जमीन की किरम, कास्त की भडैत, कास्तकारों की नैतिक परिस्थिति आदि गातों पर विचार कर के लिङ्ग लिङ्ग गांवों के लिये अलग अलग उपाय पताता था; पर सणके इस गात पर विशेष रूप से ध्यान देने के लिये कडता था कि लगान और मंडसूल धतना लगाया जाय कि परिश्रमी मनुष्यों के उनके परिश्रम का यथोचित इत प्राप्त हो सके.

परिश्रम और सादगी सोन्तोड़ के जवन के मुख्य अंग थे. धनसंपन्न हो कर एी वह साधारण कृषक के समान रहता था. जे कुछ कमाता उसकी पत्रत का अधिकांश गरीबों की सहायता में लगा देता था. तरड तरड की तरकीमे सोच-सोच और उन-हें कार्यरूप में परिशुत कर इसरे के लाभ पहुंचाने में उसे आनंद

भिलता था और धंसके लिये जो कुछ करता सण थोडा था.

सन १८५३ धस्वी में निक्कां के पडाडी जिलों के दुधकाल के लयंकर अंगुल से छुडाने के लिये सरकार ने सोन्तोड़ की क्षिर याद की. उस समय उसकी अवस्था ६६ वर्ष की थी. यद्यपि उसका शरीर निरंतर कठोर परिश्रम करते रहने के कारण शुष्क हो गया था, उसमें शारीरिक फल प्रायः नहीं रह गया था; तो भी उमने धंस मद्धरव के कार्य का भार वहन कर लिया. उन जिलों के गांव गांव लगातार तीन वर्षों तक धूम-क्षिर कर उसने कृपि की उन्नति के साथ साथ लोगों के शुवन में भी आशातीत परिवर्तन कर दिया. उसकी शिक्षा से कृषकों के पडती जमीन से लाल उडाने और निरर्थक गड ननेवाले जल के कृपि के उपयोग में लाने की छिडभत मालूम हो गई. धनके सिवा कर्तव्य के शुवन का शुभ्य अंग समझने और आपसमें मित्रभाव रणने से होनेवाले लाल का भी उ-डोने अनुभव कर लिया. धंस कार्य की समाप्ति के साथ सन १८५६ धस्वी में उस कर्मवीर की धडलोड-लीला समाप्त हो गई. समूचे जपान में उसकी मृत्यु से शोक छा गया.

वह कैनरी शिक्षा थी जिस पर धंस कर्मवीर का शुवन अवलंगित था और जिसके कारण जनता पर धंसका प्रभाव पडता था, धंस विषय पर कुछ कडे गिना लेण अधूरा रह जाता है. अतः यहां उसका शिक्षासिद्धांत संक्षेप में लिखा जाता है.

सोन्तोड़ की शिक्षा आर सिद्धांतों पर अवलंगित है. पडले में सत्यता, निष्कपटता और निःस्वार्थता संमिलित है. वह कहता है कि धनका व्यवहार प्रतिदिन के सभी कामों में स्वतंत्रतापूर्वक होना आछिये. इसरे में परिश्रम का नाम आता है. धंस उसने निष्कलंक अण सुभमय शुवन का सोपान कहा है. धंधर की सारी सृष्टि

विश्राम दिये गिना निरंतर कर्तव्य-कर्म में लगी रहती है. अतः विश्व में जैसा कुछ भी नहीं हो सकता जिसे अपना कर्तव्य न करना पड़े. धर्म कर्तव्य-अभिरुचि जेव' कर्तव्यपाश में हसदों के षड् कर सकने की योग्यता से सौन्तोह्र के सुधार-संघंधी अपने उद्योग में आशातीत सहलता मिली. सच है, कृपक के उद्योग ही से भूमि भी अपने कर्तव्यपालन में हलपती होती है. उसका तीसरा सिद्धांत भी षडुत महरव का है. उससे प्रकट होता है कि मनुष्य के आमदनी से कम अर्थ करना आहिये और सादगी से जवन गिताना आहिये. जैसा करने ही से मनुष्य दरिद्रता की चिंता से सर्वदा मुक्त रह सकता है. पोशाक की आवश्यकता शारीरिक स्वास्थ्य के लिये है, नुमाईश के लिये नहीं. अतः शान-शीकत की स्पर्धा में पड कर विलासिता के लिये मनमाना अर्थ करना युद्धिमानी नहीं है. धर्म तरह उत्तम स्वास्थ्य और शारीरिक शक्तिवर्धन के लिये सादा बोजन अत्यंत आवश्यक है. उसका परित्याग कर के जेकमान स्वाद के लिये लालायित होना पागलपन है. वड गरीब-अमीर सजके यहि शिक्षा देता था कि अर्थ और आमदनी पर अपना पूरु' अधिकार रजो. तभी डर व्यक्ति और फिर समूचे देश का कल्याण होगा. संलपतः पाठक समजते होंगे कि इससे मनुष्य कंजुस और बोली जनंनयगा; पर सौन्तोह्र का यैथा सिद्धांत उसे जैसा नहीं जनने देता. उससे मनुष्य के दयालु जनने और अपनी अनावश्यक संपत्ति का अधिकांश मनुष्यजाति की सेवा के निमित्त व्यय करने का आदेश मिलता है.

जस, धन्डी जातों का जीव अपने देशबाधियों के मन में जाने के लिये सौन्तोह्र ने जवन की सारी शक्ति लगा दी. इसमें सदेह नहीं कि सहलाव जेव' षडुत्व के स्थापित होने, अनावश्यक व्यय के रोकने, कर्तव्य-पालन के निमित्त जवन के लगाने और मनुष्यों की

ललाट का सदा ध्यान रखने से कोई भी समाज, राष्ट्र या देश उन्नति कर सकता है.. यद्यपि इससे संपत्तिशास्त्र का मत स्थिर नहीं रह सकता है, तो भी जब हम सोन्तोड़ के विश्वास संधी उन्नत विचार पर दृष्टिपात करते हैं तब वह संपत्तिशास्त्र के संकुचित विचार से गड़बड़ लला, उत्तम एवं कल्याणकारी न्यता है. सोन्तोड़ अपने एक पद्य में कहता है:—

“ यह मिट्टी का छोटा सा घर उस प्रभु को अर्पण है जो इसका कर्ता एवं शासक है. उससे प्रार्थना करता हूँ कि वह अपने लुओं को जो सर्वथा निर्णाल है, आशीर्वाद दे और पुराणियों से जग्याये.

प्रत्येक लुव को अपनी सन्तान के लिये प्रकृति माता से जिस प्रेम की प्राप्ति होती है उससे अधिक व्यापक प्रेम की शिक्षा सत् पंथ प्रदान करता है

सरल विश्वास निर्लभ्य मन में अज्ञात लविध्य के लिये उत्सुकता उत्पन्न करता है, तब जगत्पिता का शासन जो अनंत और अनित्य है, को ही देखे लूँ सकता है ।

उसने अपने लुवनोदेश के संध मेँ जताया है कि मेरी धन्धा मनुष्यहृदय से जगलीपन को निवारण कर के उसमें स्वर्ग से प्राप्त जीव को वपन करने, परोपकारिता, धार्मिकता, बुद्धिमत्ता और सुशीलता के मुहर पौधे उपजने और उनसे अच्छी इसल प्राप्त करने की है.

इसमें सोन्तोड़ को मझलता भी मिली. यह जात उसकी मृत्यु के अनंतर ठमके स्मरणार्थ स्थापित हुये समाज के कर्तों से प्रकट होती है. यह समाज जनता के आचरण संधी पुराणियों को समूल नष्ट करके उनमें मातृभाव लात्रत करता है और आवश्यकतानुसार पारस्परिक मझायता के लिये उनसे तैयार लो करता है. पडती जमीन को कानून के योग्य बनाने, आणपाशी-संधी

सरल से सरल उपाय हुंढने और गरीब छात्रों के लालार्थ अन्यान्य बातों की सुविधा करने में इस समाज का काम अपने धन से और इसके सदस्य अपने जाहु-गल से वं सुद्धि-गल से जनता का उपकार करते हैं, सहायता के लिखुक्त उसके द्वार से निराश हो कर नहीं हो सकते. ये कठों गरीब-परिवार कला-कौशल-मण्डी धरेलू उद्योग धंधे के लिये इस समाज से सहायता पाते हैं. इस समाज के पास धन और उत्साही कार्यकर्ताओं की भी कमी नहीं है. धनी लोग अपना धन और देश-हितैषी युवक अपना तन-मन इस समाज को निःस्वार्थ-लाभ से अर्पण कर धरि के प्रति अपनी कृतज्ञता प्रकट करते हैं. इस समाज की स्थापना जपान-सरकार के नूतन सुधार की योजना के दस वर्ष पूर्व हुई थी. यही कारण है कि जपानी राष्ट्र होने ही होने सातवें आ-स्मान में चढ़ गया. इस उन्नति के इललाग में सो-तो-कु का भी हाथ था. उसके अनुदेश ने राष्ट्र के मंगल-कर्ताओं को पथप्रदर्शक का काम दिया, यह कुछ कम महत्त्व की बात नहीं है.

(हिंदी मासिक "सरस्वती" ना एक अंशभाषी)

